

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

ISSN 1820-4589

Часопис за нејоване демократске политичке културе

Година XV

Број 36

2018. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XV (2018), бр. 36
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић, др Милош Савин,
др Александра Шуваковић, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

Милан Суботић, <i>Рат као наставак 'политике историје' другим средствима: случај Украјине (II део)</i>	11-37
Хатица Бериша / Невен Цветићанин, <i>Преемптивна и превентивна употреба војне силе у међународним односима</i>	39-52
Марија Ђорић, <i>Утицај миграција на јачање насилног екстремизма у Француској</i>	53-66
Сања Клисарић, <i>Четири примера жена терориста</i>	67-77
Марко М. Крстић, <i>Религија као иницијатор самоубилачког тероризма</i>	79-96
Томислав А. Лунић / Владица С. Тодоровић, <i>Верска, политичка и историјска димензија арапско-израелског сукоба</i>	97-109
Александар Матковић, <i>Граница између верског, политичког и других видова тероризма – пример организације Ом Шинрикјо</i>	111-124
Ивица Петровић / Весна Алексић, <i>Историјски аспект развоја обавештајног рада</i>	125-136
Милован Радаковић, <i>Британска шаховска табла</i>	137-148

II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

Радослав Гаћиновић, <i>Српски револуционар који је променио ток историје</i>	151-171
Дарко Гавриловић, <i>Светска јеврејска завера у политичкој делатности Димитрија Љотића</i>	173-189
Петар Б. Богуновић (2. део), <i>Власи у историји Срба и Славена</i>	191-214
Саша С. Марковић / Михаел Т. Антоловић, <i>Повратак у прошлост за искорак у будућност Срба Војводине уочи присаједињења 1918.</i>	215-227
Владимир Баровић / Стефани Шованец, <i>Писање међуратног листа „Савремени Нови Сад“ о штампи, новинарима и струковном новинарском удружењу</i>	229-244
Милева Томић, <i>Дунавска Бановина (1929-1941)</i> <i>- привредне, политичке и културне карактеристике</i> -	245-255
Душко Кузовић, <i>Обнова варошица у Србији у 19. веку - улица и улични фронт</i>	257-269

III ПОЛИТИКА И КУЛТУРА

Зоран Стојиљковић, <i>Десет питања о популизму илити како препознати и победити популисту у себи</i>	273-288
Павле Ботић, <i>Доситејево нечисто око</i>	289-298
Лидија Буквић / Бранислава Поповић-Ћитић, <i>Унапређење примене васпитних налога кроз сарадњу са организацијама цивилног друштва</i>	299-313
Станислава Миланков, <i>Социјална решења за просторне проблеме или просторна решења за социјалне проблеме?</i> . . .	315-325
Јелена С. Петковић / Јелена Н. Божиловић, <i>Дилема отићи или остати у Србији: социо-културни и политички аспекти одлива мозгова</i>	327-340
Кристина Пејковић, <i>Интердисциплинарни приступ у социологији окружења: пример еколошке историје</i>	341-351
Вељко М. Ђогатовић, <i>Спорт у служби политике и религије: како политички и религијски субјекти користе спорт као средство за ширење својих идеја</i>	353-364
Илија Рацић / Ненад Радовић, <i>Кријумчарење кокаина у Европи од стране балканских организованих криминалних група</i>	365-373
Mustafa Ali Omar Qrifa / Abdalsalam Ali Mahmoud Ahmed, <i>Контрола и злоупотреба опојних дрога у међународним оквирима и Републици Србији</i>	375-384

IV МЕДИЈИ, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО

Жељко Ћ. Бјелајац, <i>Феноменолошки и етиолошки аспекти угрожавања безбедности</i>	387-404
Момчило Д. Цебаловић / Зоран Б. Јевтовић, <i>Пропагандни ланац дезинформисања у кризним ситуацијама</i> . .	405-421
Хасиба Хрустић, <i>Када медијски популизам прати политички</i>	423-431
Весна Миленковић, <i>Медијски дискурс и комуникациона перспектива Јакобсонових лингвистичких функција</i>	433-444
Мирјана Ж. Ковачевић / Душан И. Ковачевић, <i>Креативна економија Балкана: фестивал Егзит као пример добре праксе</i>	445-459
Драгана Павловић / Дина Петровић, <i>Културни контекст и наставници страног језика</i>	461-473
Боривоје В. Балтезаревећ / Радослав В. Балтезаревећ, <i>Утицај видео игре на идентитет играча</i>	475-489

V ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Горан Николић / Предраг Петровић, <i>Динамика и квалитативне промене српског извоза 2000-2017.</i>	493-510
Саша Мијалковић / Срђан Милашиновић, <i>Криминалистичко-обавештајна делатност пореске полиције у сузбијању избегавања пореских обавеза</i>	511-532
Недељко Прдић / Јована Дешић, <i>Знање у функцији развоја и инвестиција</i>	533-542
Наташа Радовановић, <i>Специфичности организованог криминала у Србији</i>	543-560
Дарко Васелић / Ладин Гостимировић, <i>Достигнућа у имплементацији управљања категоријама у малопродајним предузећима у региону Западног Балкана.</i>	561-571
Јелена С. Шогоров Вучковић, <i>Инструменти директног одређивања понашања адресата норми права животне средине</i>	573-580

VI ПРАВО И ФИНАНСИЈЕ

Вера Зеленовић / Маријана Дукић Мијатовић, <i>Финансијско - правни аспекти финансијског лизинга у Србији</i>	583-595
Владимир В. Козар, <i>Раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом због промена курса швајцарског франка.</i>	597-610
Ненад Бингулац / Слободан Малешкић, <i>Компаративни приказ института споразума о признању прекршаја у Сједињеним Америчким Државама, Немачкој и Србији</i>	611-622
Дарко Голић / Јоко Драгојловић, <i>Право на прекограничну сарадњу децентрализованих јединица у Србији</i>	623-638
Радомир Кљакић / Горан Бејатовић, <i>Функционисање интерне ревизије и контроле у банкама</i>	639-649
Борислав Бојић, <i>Нове лиценце у ауторском праву.</i>	651-662
Јелена М. Вапа-Танкосић / Снежана Г. Лекић, <i>Анализа мера и инструмената агро-еколошке финансијске подршке органској производњи</i>	663-676
Маријана Р. Божић-Андоновић, <i>Утицај органске хране на здравље појединаца и друштва</i>	677-686

VII ПРИКАЗИ

Желимир Кешетовић, <i>Владимир Н. Цветковић, Социологија политике</i>	689-692
Душан Достанић, <i>Ханс-Кристоф Краус, Прекретница филозофа из Сан Сусија</i>	693-697
Радивоје Керовић, <i>Прва философија и свјетовање свијет:</i> <i>Александар М. Петровић, Прва философија</i>	699-704

THE CONTENT:

I POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

Milan Subotić, <i>War as a continuation of 'politics of history' by other means: the Ukrainian case (part two)</i>	11-37
Hatidža Beriša / Neven Cvetičanin, <i>Preemptive and preventive use of military force in international relations</i>	39-52
Marija Đorić, <i>The impact of migration to strengthening violent extremism in France</i>	53-66
Sanja Klisarić, <i>Four examples of women in terrorist actions.</i>	67-77
Marko M. Krstić, <i>Religion as the initiative of self-government terrorism</i>	79-96
Tomislav A.Lunić / Vladica S. Todorović, <i>Religious, political and historical dimension of the arab-israeli conflict</i>	97-109
Aleksandar Matković, <i>The border between religious, political and other kinds of terrorism – example of Aum Shinrikyo Organization.</i> . . .	111-124
Ivica Petrović / Vesna Aleksić, <i>Historical aspect of the development of intelligence work</i>	125-136
Milovan Radaković, <i>British chess board.</i>	137-148

II HISTORY AND POLITICS

Radoslav Gaćinović, <i>Serbian revolutionary who changed the course of history</i>	151-171
Darko Gavrilović, <i>The World Jewish Conspiracy in Political Thought of Dimitrije Ljotic</i>	173-189
Petar B. Bogunović (2.deo), <i>Gens Vlachorum in historia Serborumque Slavorum</i>	191-214
Saša S. Marković / Mihael T. Antolović, <i>Return to the Past for a Step into the Future of Serbs in Vojvodina in the eve of Unification in 1918.</i> .	215-227
Vladimir Barović / Stefani Šovanec, <i>Writing of the interwar newspaper 'Savremeni Novi Sad' about the press, journalists and professional journalism association</i> . .	229-244
Mileva Tomić, <i>The Danube Banovina (1929-1941)</i> - <i>economic, politically and cultural characteristics</i> -	245-255
Duško Kuzović, <i>Renewal of Boroughs in Serbia in the 19th Century</i> - <i>Street and Street Front</i>	257-269

III POLITICS AND CULTURE

Zoran Stojiljković, <i>Ten questions on populism or how to recognise and win one's inner populist over</i>	273-288
Pavle Botić, <i>Dositej's bad eye</i>	289-298
Lidija Bukvić / Branislava Popović-Čitić, <i>Improving the implementation of educational orders through cooperation with civil society organizations</i>	299-313
Stanislava Milankov, <i>Social solutions for spatial problems or spatial solutions for social problems?</i>	315-325
Jelena S. Petković / Jelena N. Božilović, <i>Dilemma leave or stay in Serbia: socio-cultural and political aspects of brain drain</i>	327-340
Kristina Pejković, <i>An interdisciplinary approach to environmental sociology: an example of environmental history.</i>	341-351
Veljko M. Đogatović, <i>Sport in service of politics and religion: How political and religious subjects use sport as a means of spreading their ideas</i>	353-364
Ilija Racić / Nenad Radović, <i>Smuggling of cocaine in Europe by Balkan organized criminal groups</i>	365-373
Mustafa Ali Omar Qrifa / Abdalsalam Ali Mahmoud Ahmed, <i>Control and abuse of narcotic drugs in international frameworks and in the Republic of Serbia</i>	375-384

IV MEDIA, POLITICS, SOCIETY

Željko Đ. Bjelajac, <i>Phenomenological and ethiological aspects of security endangerment.</i>	387-404
Momčilo D. Cebalović / Zoran B. Jevtović, <i>Disinformation propaganda chain in crisis situations</i>	405-421
Hasiba Hrustić, <i>When the media populism follows the politics populism</i>	423-431
Vesna Milenković, <i>Media discourse and communication perspectives of Jacobson's linguistic functions</i>	433-444
Mirjana Ž. Kovačević / Dušan I. Kovačević, <i>Reactive economy of The Balkans: Exit as an example of good practice</i>	445-459
Dragana Pavlović / Dina Petrović, <i>Cultural context and foreign language teachers.</i>	461-473
Borivoje V. Baltezarević / Radoslav V. Baltezarević, <i>The impact of video games on the identity of the players</i>	475-489

V ECONOMY AND SOCIETY

Goran Nikolić / Predrag Petrović, <i>Dynamics and qualitative changes of Serbian exports in the period 2000-2017.</i>	493-510
Saša Mijalković / Srđan Milašinović, <i>Criminal intelligence activity of the tax police in combating tax liability avoidance.</i>	511-532
Nedeljko Prdić / Jovana Dešić, <i>Knowledge in the function of development and investment</i>	533-542
Nataša Radovanović, <i>The particularities of organized crime in Serbia.</i>	543-560
Darko Vaselić / Ladin Gostimirović, <i>Achievements in implementation of category management in leading retail companies of the West Balkan Region</i>	561-571
Jelena S. Šogorov Vučković, <i>Instruments of direct determination of addressees' behaviour in the field of environmental law</i>	573-580

VI LAW AND FINANCE

Vera Zelenović / Marijana Dukić Mijatović, <i>Financial and legal aspects of financial leasing in Serbia.</i>	583-595
Vladimir V. Kozar, <i>Termination of the loan agreement with currency clause due to changes in the Swiss franc exchange rate.</i>	597-610
Nenad Bingulac / Slobodan Malešić, <i>Comparative representation of the institute of plea bargaining of minor offence in the United States of America, Germany and Serbia.</i>	611-622
Darko Golić / Joko Dragojlović, <i>The right to transfer co-operation of decentralized units in Serbia.</i>	623-638
Radomir Kljakić / Goran Bejatović, <i>Functioning of the internal audit and control in banks.</i>	639-649
Borislav Bojić, <i>New licenses in copyright</i>	651-662
Jelena M. Vapa-Tankosić / Snežana G. Lekić, <i>Analysis of agro-ecological support measures and financial instruments for organic production</i>	663-676
Marijana R. Božić-Andonović, <i>The influence of organic food on individual and public health</i>	677-686

VII REVIEWS

Želimir Kešetović, <i>Vladimir N. Cvetković, Sociology of Politics</i>	689-692
Dušan Dostanić, <i>Hans-Christof Kraus, Der Wendepunkt des Philosophen von Sanssouci</i>	693-697
Radivoje Kerović, <i>The First Philosophy and the Advice to the World: Aleksandar M. Petrović, First Philosophy</i>	699-704

I

ПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

МИЛАН СУБОТИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 94(477):321.64

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.04.2018

Одобрен: 22.05.2018

Страна: 11-37

РАТ КАО НАСТАВАК 'ПОЛИТИКЕ ИСТОРИЈЕ' ДРУГИМ СРЕДСТВИМА: СЛУЧАЈ УКРАЈИНЕ (II део)**

Сажетак: У другом делу студије о политици историје савремене Украјине, аутор је анализирао виктимолошки аспект украјинског национално-историјског наратива у чијем средишту су расправе о милионским жртвама глади током совјетске колективизације с почетка тридесетих година прошлог века. Започети у оквиру академске историографије, спорови о „Холодомору“ („морењем или убијањем глађу“) били су превасходно фокусирани на проблем његове карактеризације као геноцида који је совјетска власт спроводила против сељаштва као већинског дела украјинске нације. У првом делу текста су приказани аргументи у корист и против интерпретације „велике глади“ као „геноцида“, те су размотрене последице које је прихватање ових супротстављених становишта имало у конституисању националне самосвести савремене Украјине. Указивањем на различите могућности тумачења правног концепта „геноцида“, у другом делу рада су тематизоване њихове функције у формулисању „политике историје“ током различитих периода пост-совјетског развоја Украјине. Истакавши важну улогу меморијалних и комеморативних пракси обележавања Холодомора у конструкцији „жртвеног националног наратива“, аутор је указао на неједнаку рецепцију тог наратива у различитим регионима Украјине, те на парадокс према коме су национално-интегративни капацитети тог наратива били најслабији управо у оним деловима земље који су били највише погођени глађу. Поред колективног памћења трагичне прошлости, одлучујућу улогу у ширењу и прихватању представе о жртвеном статусу нације имало је оспоравање територијалне целовитости Украјине од стране Руске Федерације. Под утицајем текућег „хибридног рата“, жртвена компонента украјинске политике историје оличена у Холодомору потиснута је у други план истицањем њене херојске компоненте симболизоване у истицању историјског континуитета борбе за националну независност и државни суверенитет.

Кључне речи: Холодомор, Украјина, геноцид, политика историје, колективно памћење, историографија

* milsub@gmail.com

** Први део студије настале у оквиру реализације пројекта Института за европске студије (бр. 149026) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије објављен је у Култури полиса, год. XIV (2017), бр. 34, стр. 145–166.

Холодомор у украјинској политици историје

После окончања руско-грузијског „петодневног рата“ у Јужној Осетији, једна становница главног града ове непризнате републике је свом новорођеном сину 2009. године дала име „Геноцид“ како би „сачувала сећање на пет геноцида које је њен народ преживео од грузијских реваншиста“. Према новинским извештајима, њена одлука је у јавности наишла на широко одобравање, а једна девојчица је ускоро добила име „Геноцида“!¹ Овај куриозитет би имао само анегдотски статус да не указује на знатно озбиљнији феномен својеврсне опседнутости „потрагом за изгубљеним геноцидом“, тј. раширеном склоношћу становника и политичких елита пост-социјалистичких држава да трагичне догађаје из прошлости и страдања сопственог народа именују „геноцидом“. „У екстремном облику ова концентрација на прошле патње претвара се у конструкцију 'националних Холокауста' – политику која је широко распрострањена у пост-комунистичким, углавном бившим совјетским републикама. Тешко да на огромном пространству – од Естоније на северу, до Казахстана на југу – постоји нека држава у којој власт или опозиција нису озбиљно разматрале идеју да патње из прошлости службено прогласе геноцидом, често налазећи креативне начине да правну дефиницију тог концепта... помире са историјским чињеницама“ (Finkel, 2010: 52; 54). Како то с правом истиче један историчар, расправе о прошлости често добијају форму „надметања у жртвама“ (Jilge, 2006), а „историјска политика“ ових држава бива усмерена ка наглашавању сопственог статуса жртве која заслужује општу (међународну) подршку: „Ако је кампања о жртвеном страдању оружје слабих, онда тврдње о геноциду представљају магични 'сребрни метак'“ (Grodsky, 2012: 6). Пост-совјетски историографски наративи се стога могу тумачити као важно средство у „борби за признање“ јер се помоћу њих, виктимизацијом сопствене нације, учвршћује унутрашња кохезија заједнице, екстернализује одговорност за сопствену прошлост² и тражи објашњење за бројне невоље у садашњости: „Теме 'историјске неправде' и 'геноцида' конципиране су на такав начин да улогу жртве додељују искључиво сопственој етничкој или националној групи, док захтеве за покајањем усмеравају ка спољашњим силама“ (Miller, 2012: 16).

Један, свакако не и најважнији узрок ове својеврсне „инфлације“ геноцида је могућност различитих тумачења значења овог концепта који је, после искуства са нацистичким уништењем Јевреја, уведен у међународно право „Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида“ (ОУН од 9. 11. 1948. године). Према тексту Конвенције, „геноцидом“ се „сматра било које од наведених дела учињених у намери потпуног или делимичног уништења једне националне, етничке, расне или верске групе као такве: (а) убиство чланова групе; (б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе; (ц) намерно подвргавање групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног уништења; (д) мере уперене на спречавање

¹ Видети: <https://echo.msk.ru/news/614123-echo.html>

² „Фокусирање историјског дискурса на жртвени статус (*victimhood*) омогућава потпуну екстернализацију одговорности за злочине из прошлости и може постати основа агресивног понашања као што то савршено илуструје случај Југославије“

рађања у оквиру групе; (е) принудно премештање деце из једне групе у другу“ (*Konvencija*, члан II). Кодификација „злочина геноцида“ била је резултат неуморног залагања пољско-јеврејског правника Рафаела Лемкина (Lemkin, 1900–1954) који је сковао саму реч,³ као и постигнутог компромиса држава-чланица ОУН да се – после нацистичког систематског и расном мржњом инспирисаног физичког уништења Јевреја („коначног решења“ које је, касније, названо Холокаустом) – у међународном праву створи „брана“ могућем понављању сличних злочина. Независно од усвојене дефиниције, почетна Лемкинова замисао је била знатно ширира – према његовом мишљењу, злочин геноцида је, осим физичке елиминације припадника неке „националне групе“, обухватао и активности уништавања њихове културе и имовине: „Геноцид не значи нужно непосредно уништење нације, изузев када се остварује масовним убиством свих њених чланова. Њиме пре намеравамо да означимо усаглашене планове различитих активности усмерених на уништење суштинских основа живота националних група како би се унишtile саме те групе. Циљеви таквог плана обухватили би распад политичких и социјалних институција, културе, језика, националних осећања, религије и економске егзистенције националних група... Геноцид је усмерен против националних група као целина, а активности нису управљене против појединаца због њихових индивидуалних својстава, већ због њихове припадности тој националној групи“ (Lemkin, 1944: 82).

Подржавајући у Уједињеним нацијама усвајање Конвенције, представници Совјетског Савеза и земаља „народне демократије“ су током расправа о изради њене коначне верзије инсистирали да се у коначној верзији не помињу „политичке“ или „друштвене групе“ као могуће жртве геноцида.⁴ Вођа совјетске делегације (Павел Морозов) је то јасно истакао: „Са научног и етимолошког становишта 'геноцид' у суштини значи прогон расне, националне или религијске групе... Злочин геноцида је органски повезан за фашизмом-нацизмом и другим сличним расним 'теоријама' које проповедају расну и националну мржњу, као и доминацију такозваних 'виших' раса и уништење такозваних 'нижих'“ (наведено према: Schabas, 2009: 155). Независно од каснијег развоја теорије и праксе међународног права у погледу дефинисања „геноцида“ и „злочина према човечности“, Холокауст је – упркос Сартровој тези да је геноцид стар колико и човечанство – (п)остао парадигматични пример геноцидне праксе и референтна тачка на коју су усмеравање претензије на признање свих других случајева „геноцида“.⁵

³ „Праксе уништења нација и етничких група какве су вршили освајачи (нацисти), аутор је назвао 'геноцидом' – речју изведеном из грчке речи *генос* (племе, раса) и латинске *cide* (по аналогiji са хомицидом, фратрицидом) (Lemkin, 1944: 79).

⁴ „Совјетски Савез је имао право вета у формулисању Конвенције и ту предност је користио да се из дефиниције искључе његови сопствени злочини против човечности. Стога ни друштвене, ни политичке групе нису биле обухваћене дефиницијом геноцида. На тај начин, од самог почетка, геноцид није био само правна категорија, већ такође и плод политичког компромиса“ (Himka, 2009: 413)

⁵ „Иако је у Конвенцији, у складу са Лемкиновим ставом, експлицитно признато 'да је у свим периодима историје геноцид изазвао велике штете човечанству', разумљиво је да су језик и дух Конвенције били тесно повезани са недавном прошлошћу светског рата и гомилом лешева које су за собом оставили нацисти“ (Naimark, 2015: 120).

Украјински случај то илуструје већ на нивоу језика, јер сама кованица „Холодомор“ (*Голодомор* – убијање, морење глађу) јасно асоцира на Холокауст, а у оптицај је уведена како би се посебном речју означило физичко уништење милиона украјинских сељака током „велике глади“ изазване политиком совјетске власти крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века.⁶ Иако је деценијама представљала „белу мрљу“ у совјетској историографији, чињеница свесног изгладњавања и смрти милиона житеља Украјине и околних пољопривредних региона Совјетског Савеза није била никаква тајна у иностраној историографији, као ни и у колективном памћењу преживелих становника тих области. Изван Совјетског Савеза бројна украјинска дијаспора (Канада, САД) упорно је чувала сећање на трагедију која је кулминирала од јесени 1932. до лета 1933. године, а Конквестова (*Conquest*) књига *Чемерна жетва* била је светски бестселер који је, само две године после америчког издања, преведен и у социјалистичкој Југославији (*Konkvest*, 1988). Речју, упркос неслагањима у погледу процене тачног броја жртава (у веома широком распону од 3 до 10 милиона), описи опустошених села, масовних гробница и честих случајева канибализма у совјетској „житници“ из које су сељаци безуспешно покушавали да побегну у градове, нису били сасвим непознати ни пре распада Совјетског Савеза. Ипак, у украјинској јавности ова тема је највећу пажњу привукла после стицања независности 1991. године када је заузела средишње место у расправама о националној прошлости и њеној уметничкој – пре свега књижевној и филмској – репрезентацији. С обзиром на постојање обимне литературе о „великој глади“, овде се нећу бавити детаљнијим приказом самог тог периода, већ превасходно његовим различитим историографским интерпретацијама и функцијама које су оне имале у оквиру формулисања официјелне „политике историје“ у Украјини. У том погледу, најважнији спорови су вођени су поводом дефинисања Холодомора као „геноцида“ с једне, те његове улоге у формулисању доминантног украјинског „жртвено-националног“ историјског наратива, с друге стране.

Холодомор – „геноцид“ или „трагедија“?

На примеру Холодомора могу бити илустроване концептуалне дилеме у дефинисању „геноцида“ које подстичу спорове при примени овог концепта у

⁶ Према украјинском историчару Куљчицком, кованицу је смислио Иван Драч (Иван Драч), књижевник и вођа Народног покрета Украјине (*Народний Рух України*), а у ширу језичку употребу захваљујући писцу Мусијенку (Олексій Мусієнко) који је, подстакнут „перестројком“, 1988. године у новинама (*Літературна Україна*) први јавно том речју означио Стаљинову политику према украјинском сељаштву (Куљчицкий, 2007: 39). Према новијим истраживањима, реч је употребљавана и раније, а преузета је из чешког језика на коме је још 1933. објављен текст „Хладомор в СССР“ (вид. Грицак, 2017). Теза о старости кованице усмерена је на одрицање намере да се истакне аналогија са „Холокаустом“.

⁷ „То је било необично – у време глади нормално је да становници градова иду у села... Велику већину умрлих и умирућих у Совјетској Украјини чинили су сељаци, управо они људи чијим је радом настајао хлеб који је хранио градове. Украјински градови су живели, а села су умирала“ (Snyder, 2010: 22–3).

објашњењу и интерпретацији различитих историјских и савремених случајева масовних злочина против човечности. Наиме, ужа правна одредба геноцида почива на два битна момента – (1) постојању *намере* (интенције) да се (2) *потпуно или делимично уништи нека* („национална, етничка, расна или верска“) *група*. У том погледу, Холокауст се потпуно „уклапа“ у уже одређење геноцида јер плански спровођено уништење Јевреја уопште није зависило од политичких уверења или социјалног статуса појединачних припадника јеврејског народа, а после одлуке нацистичког вођства о спровођењу „коначног решења“ геноцидна интенција је била сасвим очита. Стога се често тврди како је Холокауст „јединствени феномен“, те да сви остали случајеви геноцидних пракси – у већој или мањој мери – „одступају“ од њега. Истина, сам творац концепта „геноцида“ није се слагао са таквим сужењем његовог опсега – наиме, као одлучни антикомуниста, Лемкин је с почетком Хладног рата често истицао постојање „*совјетског геноцида*“ у Украјини, балтичким државама, као и у земљама „совјетског лагера“ (Lemkin, 1953).⁸ Обесхрабрен спором ратификацијом Конвенције (ступила је на снагу јануара 1951. године), као и упорним одбијањем САД да је ратификују (све до 1988. године), Лемкин је у америчкој јавности „лоббирао“ за усвајање Конвенције као погодног средства за осуду совјетске политике: „Осим када се обраћао Јеврејима, он је готово искључиво користио хладноратовске аргументе, ретко помињући Холокауст“ (Novick, 1999: 100). Ослањајући се на финансијску и политичку помоћ украјинске (као и литванске) дијаспоре, он је тезу о „совјетском геноциду“ у Украјини образлагао истицањем процеса насилне „*русификације*“ као средства „деструкције украјинске *нације*“.⁹ Истина, према његовој оцени, совјетско уништење украјинске нације није подразумевало њену потпуну физичку елиминацију, већ систематско спровођење репресивних мера против украјинске интелектуалне и верске елите („националног духа“), као и „терора глађу“ сељаштва као својеврсног „*тела нације*“.¹⁰ Позивајући се на Лемкина и полазећи од концепције Совјетског Савеза као „тамнице народа“, слично становиште заступали су бројни

⁸ „Лемкинови коментари о украјинском геноциду указују да је он сматрао да су политичке групе жртве геноцида, те да су и ненасилне методе такође геноцид, упркос томе што су политичке групе и културни геноцид биле уклоњене из финалног текста Конвенције о геноциду ОУН... Лемкинов циљ је био да укаже најконзервативнијим америчким политичарима да његов закон могу искористити као важно оружје у борби против комунизма... У свом говору о глади у Украјини, као и многим другим јавним предавањима тих година, он је очито настојао да искористи растући анти-комунизам у Америци за промовисање сопствених циљева“ (Irvin-Erickson, 2017: 188; 205).

⁹ „Лемкинови коментари о украјинском геноциду указују да је он сматрао да су политичке групе жртве геноцида, те да су и ненасилне методе такође геноцид, упркос томе што су политичке групе и културни геноцид биле уклоњене из финалног текста Конвенције о геноциду ОУН... Лемкинов циљ је био да укаже најконзервативнијим америчким политичарима да његов закон могу искористити као важно оружје у борби против комунизма... У свом говору о глади у Украјини, као и многим другим јавним предавањима тих година, он је очито настојао да искористи растући анти-комунизам у Америци за промовисање сопствених циљева“ (Weiss-Wend, 2005: 552).

¹⁰ „Комунистичка тактика овде не следи немачки узор напада против Јевреја. [Украјинска] нација је сувише многобројна да би била ефикасно потпуно уништена... То је случај геноцида, уништавање не само појединаца, већ културе и нације“ (Lemkin, 1953: 126).

припадници украјинске дијаспоре (вид. Klid and Motyl, 2012; Serbyn, 2006; Krawchenko & Serbyn, 1986),¹¹ као и амерички историчари попут поменутог Конквеста и његовог сарадника Мејса (Масе, 1984; 1984а) који су имали знатно већи утицај у западној академској и политичкој јавности. Према њиховој оцени, вештачки изазвана глад (*штучний голод*) у најплоднијој совјетској републици била је „средство које је Стаљин користио како би наметнуо 'коначно решење' (украјинског – М. С.) националног питања које је највише оптерећивало Совјетски Савез“ (Масе, 1984а: 37). Речју, политичке и економске мере совјетске власти – попут принудне колективизације пољопривреде, депортације „кулака“ (*куркул*), насилне реквизиције жита (укључујући и неопходне резерве семена) које су узроковале глад и смрт милиона сељака и њихових породица – нису биле планиране и изведене ради стављања под државну (партијску) контролу *сељаштва као друштвене групе* и обезбеђивања материјалних ресурса за убрзану индустријализацију земље, већ ради сламања и потчињавања украјинске *нације*, а управо „то, према међународно прихваћеној дефиницији, представља акт геноцида“ (*Исто*).

Према другој, супротстављеној историографској „школи мишљења“, оцена о Холодомору као геноциду почива на недовољно пажљивој и идеолошки мотивисаној реконструкцији политичког, социјалног и економског контекста „велике глади“. Насупрот тези о „русификацији“ као циљу Стаљинове политике у Украјини, заговорници овог приступа истичу како се током совјетске епохе „национално питање“ схватало на различите начине, али да је његово "решавање" увек превасходно било у функцији остварења болшевичког пројекта изградње социјализма, тј. потпуне „совјетизације“, а не „русификације“ свих делова земље. Као „империја позитивне дискриминације“ (Мартин, 2001), Совјетски Савез је од свог настанка конституисан на основама етнонационалног федерализма, а болшевици су активно подстицали процесе националне изградње „угњетених народа“ са периферија некадашњег Руског царства.¹² Ради „укорењивања“ своје власти они су афирмисали неруске националне језике и културе, те активно подстицали инкорпорирање припадника различитих етничких и националних група у структуре власти – током двадесетих година „на свакој национално дефинисаној територији језик титуларне нације је установљен као званични државни језик, а националне елите биле су

¹¹ На педесетогодишњицу „велике глади“ (1983) основана је организација „Американци за људска права у Украјини“ у чијем саставу су претежно били припадници украјинске дијаспоре који су утицали да се 1985. године, под руководством историчара Џејмса Мејса, оснује Комисија америчког Конгреса посвећена истраживању глади у Украјини која је поднела свој извештај 1988. године – вид. Commission on the Ukraine Famine, *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933: Report to Congress*, Washington: Government Printing Office. „Светски конгрес слободних Украјинаца“ 1988. године формирао је другу међународну седмочлану Комисију која је свој Финални извештај поднела 1990 (вид. *International Commission of Inquiry into the 1932-33 Famine in Ukraine, Final Report*, Toronto). Опширније о улози украјинске дијаспоре у комеморацијама и историографији Холодомора видети у: Sysyn, (1999).

¹² „Прва држава радника и сељака у целом свету“ постала је прва држава у историји која је озакоњила етно-територијални федерализам, класификовала све своје грађане према њиховој биолошкој националности и формално прописала преференцијални третман извесних етнички дефинисаних делова становништва...“ (Slezkine, 1994: 415).

обучаване и промовисане на водеће положаје у партији, влади, индустрији и школама“ (Martin, 2001a: 73). Ова бољшевичка политика, позната под именом „коренизације“ (*коренизация*), током двадесетих година у Украјини стога није имала форму насилне „русификације“ већ, насупрот томе – како је то током дебате о националном питању Стаљин јасно истакао на X Конгресу партије (1921)¹³ – плански спровођене „украјинизације“. Каснија осуда украјинског „националног комунизма“ као облика „буржоаског скретања“ пре се може тумачити Стаљиновом тежњом ка јачању „монолитности“ Партије (неприкосновеност положаја њеног врха) као и страхом од западног (пољског) утицаја на Украјину, него жељом да се Украјина у националном смислу „русификује“. У званично спровођеној културној и језичкој политици и током тридесетих година настављено је подржавање (украјинске) „националне форме“ јединственог (совјетског) „социјалистичког садржаја“, како би се Украјина, попут осталих совјетских република, потпуно успешно „совјетизовала“, али не и „русификовала“.

После одустајања од НЕП-а,¹⁴ широм Совјетског Савеза сељаштво је пружало снажан отпор бољшевичкој политици колективизације пољопривреде, а у претежно пољопривредној Украјини побуне сељака против бољшевичког наметања „другог кметства“ биле су најмасовније: „Сељаци у Украјини су имали јаче развијену традицију приватног власништва над земљом него они у плодним регионима Русије. Генерално, отпор колективизацији био је снажнији и насилнији у неруским и козачким областима Совјетског Савеза“ (Wemheuer, 2014: 167).¹⁵ Експропријација имовине и депортација стотине хиљада „кулака“ и њихових породица, као и насилно оснивање колхоза, било је образлагано нужношћу укидања приватног власништва над земљом ради остварења централизоване „планске привреде“ која ће омогућити контролу и дистрибуцију вишкова пољопривредних производа. Обавезни откуп (уз државно диктираним минималним ценама) и повећани извоз житарица ради финансирања убрзане индустријализације током Првог петогодишњег плана изазвали су несташицу хране која је у селима довела до масовне глади: „Глад 1932–1933. године је била последица борбе режима са сељаштвом око обавезних квота за набавку жита које су биле повезане са колективизацијом. То није само начин на који то види већина историчара, већ су то такође тако видели и сами

¹³ „Још недавно се говорило да су украјинска република и украјинска нација – измишљотине Немаца. Међутим, јасно је да украјинска нација постоји и да је развој њене културе обавеза комуниста. Не може се ићи против историје. Јасно је да ће, иако још у градовима Украјине преваладају руски елементи, ти градови временом нужно бити украјинизовани. Пре четрдесет година Рига је била немачки град, али пошто градови расту на рачун села, а село је чувар националности, сада је Рига чисто летонски град“ (Сталин, 1921: 48-49; курзив – М. С.).

¹⁴ „У другој половини двадесетих година Совјетски Савез је започео убрзану индустријализацију остваривану помоћу централизованог система планирања. Прво значајно повећање инвестиција 1927. године нарушило је деликатну равнотежу Нове економске политике – тржишни однос између државе и сељаштва који је био уведен после Грађанског рата 1921. године. Сељаци нису били вољни да жито продају по понуђеним ценама, па је у јануару 1928. године држава почела користити принуду како би добила жито“ (Davies and Wheatcroft, 2009: 431-2).

¹⁵ „Само у марту 1930. године у Украјини регистровано је 2.945 инцидената, а током те године укупни број учесника у немирима приближио се цифри од једног милиона“ (Viola, 1996: 159).

сељаци“ (Fitzpatrick, 1994: 69). Нереално високе норме обавезног откупа (пројектоване на основу рода плодне 1930. године), пад цена жита на светском тржишту, као и непродуктивност рада демотивисаних сељака који су пре уласка у колхозе поклати стоку и убрзано трошили сопствене залихе хране, подстакли су режим на јачање репресије и улазак у беспощедни „рат са сељаштвом“.¹⁶ Легализацију репресије омогућило је усвајање „Закона о заштити социјалистичког власништва“ (7. августа 1932.) на основу кога су за сваки ископани кромпир или ишчупане влати жита са колхозних имања изгладнели сељаци кажњавани смртном казном или прогонством. Касније донетим законом о увођењу „унутрашњих пасоша“ (27. децембар 1932.) колхозници су спречавани да спас од глади траже бекством у боље снабдеване градове или друге области Совјетског Савеза. Због неиспуњавања предвиђених квота откупа, читава села стављана су на „црну листу“ на основу које им је уведена забрана испоручивања било какве робе, те су на тај начин, читаве области практично биле осуђене на полагању смрт од глади. Последице су биле трагичне – драстичан пад стопе фертилитета и раст морталитета који је, према новијим проценама демографа, резултовао укупним губитком од 4,6 милиона становника Украјине који обухвата 2,6 милиона умрлих, 900 хиљада депортованих и милион нерођених (Vallin et al. 2002: 262).

Осим на територији Украјине, глад изазвана политиком режима „беснела“ је и у другим областима плодне „црнице“ – на северном Кавказу, доњој и средњој Волги, Централној црно-земној области, делу Урала и на делу Сибира: „Анализу украјинске смртоносне глади компликује чињеница да су многе области Совјетског Савеза изван Украјине током тог периода такође страдале од тешког гладовања“ (Naimark, 2010: 75). У основи, „географија глади“ указује на пољопривредне регионе које су претежно, али не и искључиво, насељавали Украјинци. У том погледу, веома су илустративна страдања пастирских Казаха – после спровођења колективизације и укидања (полу)номадског сточарства број жртава глади у Казахстану, сразмерно броју његовог становништва, био још већи него у Украјини.¹⁷ Стога, ако прихватимо претпоставку о постојању јасне намере и смишљеног плана геноцидног уништења, остаје отворено питање да ли су његове жртве биране на основу припадности одређеној „националној, етничкој, расној или верској групи“, или сељаштву као друштвеној класи. Тиме се не пориче да је међу жртвама глади био несразмерно велики број Украјинаца, али се доводи у питање теза да је њихова *национална припад-*

¹⁶ У одговору писцу Шолохову који га је детаљно известио о ужасним призорима смрти од глади на Дону („Видео сам оно што не могу заборавити до смрти...), Стаљин је цинично оптужио сељаке да глад користе као средство у борби против совјетског система: „Поштовани узгајивачи жита подметнули су нам мину (саботажа!) и нису имали ништа против да раднике и Црвену армију оставе без жита. Чињеница да је та саботажа била тиха и, споља гледано, безопасна (без крви), не мења чињеницу да су уважени узгајивачи жита, у суштини, водили 'тихи' рат са совјетском влашћу, рат до смрти драги друже Шолохов“ (Мурин, 1997: 68).

¹⁷ „Према тајном извештају статистичке агенције Казахстана сеоска популација је са 5, 87 милиона у јуну 1930. године спала на 2,49 милиона у јуну 1933. године. За само једну годину (1931-2) пад становништва је износио 1,9 милиона“ (Davies and Wheatcroft, 2009: 408). Опширније о глади у Казахстану видети у: Pianciola (2001); Payne, (2011); Ohayon (2012).

ност била основни покретач Холодомора, тј. да су они били „морени глађу“ превасходно *зато што су Украјинци*: „Ако су Стаљин и његов владајући круг створили такве околности зато што нису веровали сељацима и што су били индиферентни према њиховим патњама и умирању током колективизације и уништења кулака, онда се у стриктном смислу дефиниција геноцида из 1948. године не може применити на тај случај. Ако је пак било смишљено да жртве страдају зато што су били Украјинци, онда је оптужба за геноцид по дефиницији из 1948. године савршено смислена и оправдана“ (Naimark, 2010: 78).

Радикалнији критичари интерпретације Холодомора као „геноцида“ доводе у питање и само постојања „геноцидне намере“ совјетског вођства, тј. раширено уверење према коме је Стаљин у свом „рату са сељаштвом“ *намерно и свесно* изазвао глад (*deliberate starvation*): „За разлику од Холокауста, Велика глад није била намеран акт геноцида... Истребљење није било циљ по себи. Глад је била резултат Стаљиновог напора да убрзаном индустријализацијом потпуно реконструише совјетско друштво... Смрт милиона Украјинаца и припадника других совјетских народа од глади није била намерна, већ је пре била последица једне сурове економске политике“ (Green, 2009: 194). Ово тумачење глади као „коллатералне штете“ једне волонтаристичке економске политике руковођене идеолошко-доктринарним уверењима и страхом од капиталистичког окружења у односу на које прва земља социјализма видно „заостаје“, формулисано је у склопу аргументације о „јединствености Холокауста“.¹⁸ У блажој форми, сличне интерпретације тежиште аргументације преносе са тумачења мотива (геноцидних намера) главних политичких актера на њихову идеологију (класна борба) и друштвено-историјски контекст (опредељење за убрзану модернизацију у геополитичким околностима антиципације „konaчне битке“ између социјализма и капитализма). Истицањем ових фактора не оправдава се Комунистичка партија нити се амнестира Стаљин – комплекснија слика и разумевање њихове политике не умањује моралну осуду злочиначких последица која је она имала по (претежно украјинско) сељаштво: „Ми уопште не ослобађамо Стаљина од одговорности за глад. Његова политика према сељаштву је била немилосрдна и брутална... Кризе глади су биле делимично изазване погрешном политиком совјетског вођства, али за њих су оне биле неочекиване и нежељене. Позадину глади не чини само совјетска пољопривредна политика која је била изведена из большевичке идеологије, мада та идеологија чини њен део. Она је такође обликована и руском дореволюционарном прошлошћу, Грађанским ратом, међународном ситуацијом, неумољивим околностима географије и временских прилика, као и начином функционисања совјетског система какав је био успостављен под Стаљином. Ту политику

¹⁸ „Значење геноцида и јединственост Холокауста чити су на основу неколико карактеристика. Холокауст је био уперен на уништење припадника једног целог народа јер они чине тај народ. То истребљење није било средство за постизање неког циља, већ је било циљ по себи. Оно није било чин демонстрације насиља у коме би неки били убијени како би се заплашили други припадници тог народа и натерали на потчињавање. Оно није вршено са намером да утиче на понашање, а није било ни погром или резултат неконтролисаног масовног насиља. Холокауст је био интенционалан, систематичан напор истребљења читавог једног народа уз коришћење модерне технологије која је осигуравала његову ефикасност“ (Green, 2010: 177–8).

формулисали су недовољно образовани људи са ограниченим познавањем пољопривреде. Изнад свега, она је била последица одлуке да се та сељачка земља вртоглавом брзином индустријализује“ (Davies and Wheatcroft, 2009: 441).

Наведени извод из књиге двојице водећих економских историчара стаљинизма илуструје „неинтенционалистичко становиште“ којим се не пориче да је „велика глад“ узрокована политиком совјетске власти, али се одбацује теза о постојању свесне намере да се глађу уморе само припадници украјинске нације. Комбинујући у објашњењу глади утицај системско-структурних фактора и случајних, „ситуационих“ околности (временске прилике и две лоше жетве), ово становиште усваја и већина савремених руских историчара осуђујући бољшевичку привредну и аграрну политику, али одбацујући тезу о постојању геноцида украјинског сељаштва (вид. Кондрашин, 2008; 2011; 2014). С друге стране, критичари таквог становишта („интенционалисти“) нису склони да занемаре свест совјетског руководства о крајњим трагичним последицама њихових политичких одлука: „У погледу намере, постоје докази да је 1930–1934. године Стаљин, поред депортације, хапшења, Гулага и убијања, у свом рату против сељаштва такође користио и изгладњавање, тј. да је непознати проценат смртности током тих година совјетске глади био последица свесне политике смртоносног изгладњавања... Са кривично-правног становишта једини начин одбране Стаљина за масовно убиство је тврдња да он није био свестан последица својих акција. Без сумње, Стаљин је био незналица у много чему, али да ли је стварно био баш толики незналица?“ (Ellman, 2005: 853; 2007: 690).

Спорови о (не)постојању поменутих доказа,¹⁹ као и о теоријским проблемима у погледу објашњења и тумачења интенција историјских актера,²⁰ остају отворени, а један утицајан покушај формулисања „средњег решења“ између сукобљених становишта понудио је италијански историчар Андреа Грациози (Graziosi). Наиме, он је у бројним књигама и студијама комбиновао истраживачке перспективе и „интенционалиста“ и „контекстуалиста“, те је Холодомор тумачио полазећи од ширег совјетског историјско-политичког и друштвено-економског контекста трудећи се, притом, да не испусти из вида ни његову „националну компоненту“. Укратко, он је разликовао глад на нивоу

¹⁹ „При садашњем стању нашег знања, не можемо закључити да је Стаљин намеравао да глађу убије милионе људи, као ни да је пропагирао 'терор-глађу'. Насупрот томе, он га је скривао. Ипак, вероватно је Стаљин спочетка намеравао да у ограниченом обиму користи глад у спровођењу политичког терора“ (Kugomiya, 2008: 667).

²⁰ Арч Гети је у критици Конквестове књиге скренуо пажњу на преузимање стаљинистичког концепта „објективне одговорности“ у оцени интенција политичких актера: „Стаљинисти су тридесетих година развили теорију објективне кривице како би легално осудили жртве чистки. У недостатку било каквог доказа о саучесништву или кривици оптужених, Стаљиново тужилаштво закључило да је објективни ефекат исто што и субјективна намера: ако су објективни резултати ваших акција произвели штету по државу, онда се може тврдити да сте те акције планирали, те да сте криви за предумишљај. Иако се чини примамљиво да се у име поетске правде исти стандарди доказивања примене на самог Стаљина– нарочито с обзиром на обим патњи које је он проузроковао – тиме би се опет жртвовала историографска тачност и замаглиле линије одговорности у име политичке сврховитости“ (Getty, 1987).

Совјетског Савеза (1931–1933. године) од оне која је *после лета 1932. године* харала Украјином: „Усвајање термина 'Холодомор' стога се не чини само легитимним већ и нужним, јер се њиме означава разлика између феномена свесовјетске глади 1931–1934. године и глади у Украјини после лета 1932. године. Упркос њиховој непорецивој и тесној повезаности, ова два феномена су, у ствари, суштински различита“ (Graziosi, 2009: 79). Према његовој оцени, први је био директна последица амбициозних планова индустријализације и потчињавања сељаштва путем насилне колективизације, док је други додатну анти-украјинску мотивацију добио после отпора који су нереално високим житним квотама пружали не само украјински сељаци, већ и део украјинске Партије.²¹ Стога Грациози сматра да се у анализи совјетске политике после лета 1932. године с правом може говорити о „геноциду“ у Украјини: „Тај геноцид је био последица глади која није била изазвана намерно са тим (анти-украјинским – М. С.) циљем, али је на крају, као непредвиђени резултат политике режима, свесно усмерен ка њему“ (Graziosi, 2004/5: 107).

Спорови историчара о Холодомору нису били ограничени само на академске кругове и стриктно теоријску аргументацију – они су имали знатно ширу „резонанцу“ у јавности, а сами историчари који су се бавили овом темом „нашли су се у сталном осцилирању између два међусобно повезана дискурса – идеолошког и научног, при чему је први очигледно превладавао у односу на други“ (Kasianov, 2008: 203). Емоционални набој који прати дискусије о (не)геноцидној природи „велике глади“ сасвим је разумљив, као и могућности њихове (ин)директне инструментализације у унутрашњој и спољној политици савремене Украјине: „Од самог почетка ове академске дебате су имале снажан политички набој. Интерпретација према којој је глад била општа катастрофа народа Совјетског Савеза уједињује Украјинце и Русе заједничком историјом и заједничким памћењем. Али, ако глад тумачимо као злочин уперен против Украјинаца, онда наглашавамо независност украјинског искуства и њихову различитост од Руса. Стога су неки политички ангажовани научници и политички актери у Украјини, као и дијаспори, наглашавали важност коришћења геноцидне интерпретације глади као средства за изградњу нације“ (Himka, 2009: 415). Суочавање са прошлошћу обележеном трауматичним искуством масовне смрти проузроковане глађу је, како то сликовито истиче Касјанов, попут суочавања са „раскопаним гробом“ (*розрита могила*), а дебате које су уследиле налик су ритуалу „плеса смрти“ (*Danse Macabre*) којим се учвршћује заједништво (Касьянов, 2004; 2010).

²¹ У писму Кагановичу од 11. августа 1932. године Стаљин истиче: "Ствари у Украјини измичу контроли. По *партијској* линији стање је лоше. Кажу да се у две области Украјине... око педесет рејонских комитета изјаснило *против* плана реквизиције житних резерви сматрајући га *нереалним*... На шта то личи? То није партија, већ парламент, карикатура парламента... Ако се сада не позабавимо поправљањем ситуације у Украјини, можемо изгубити Украјину... Имајте такође у виду да у украјинској компартији (500 хиљада чланова, ха, ха) има не мало (да, не мало!) трулих елемената, свесних и несвесних петљуроваца, на крају и директних агената Писулдског" (Сталин и Каганович, 2001: 273–4; курзив Стаљин).

Холодомор у жртвено-националном историографском наративу

Пошто је деценијама било потиснуто у сферу приватног „контрапамћења“, сећање на масовну смрт од глади је, с краја осамдесетих година, добило идеолошко-политички и друштвени значај као средиште формулисања национално-жртвеног историјског наратива. Иако је током „перестројке“ артикулисан у радовима опозиционих интелектуалаца национално-демократске оријентације (*Народний Рух України*), концепт „Холодомора“ су брзо, током владавине првог председника Украјине Леонида Кравчука (Кравчук, 1991–1994), преузели и бивши комунисти.²² Истина, у периоду између усвајања Декларације о независности (16. јула 1990.) и референдума којим је потврђена независност (1. децембра 1991.), у украјинској јавности доминирале су теме обнове херојских националних традиција, као и визије „светле будућности“ која очекује независну државу, док је сећање на трагичне догађаје из прошлости било у другом плану. Оба ова мотива – славне прошлости и светле будућности – сажимала је тада популарна народна легенда о благу вође Запорошких козака,²³ атамана Полуботка (Павло Полуботок, око 1660–1724) који је, пре него што га је Петар Велики 1723. године утамничио, депоновао велике количине злата у Енглеској (*Bank of England*) са заветом да се оно, са каматом, врати „украјинском народу“ када се коначно избори за своју независност: „Као симбол тадашњег украјинског јавног дискурса то благо је било тесно повезано како са националистичким историјским митом, тако и са народним сном о просперитету“ (Yekelchuk, 1998: 314).

Изостанак економског благостања које ће, како се очекивало, брзо уследити после стицања независности, водио је наглашавању трагичних учинака совјетске владавине у којима је тражено објашњење за невоље и тешкоће савремености. У том погледу, Холодомор је убрзо добио кључну улогу – поред тога што је био плод погрешне економске политике одговорне за сиромаштво, он је симболизовао много значајније физичко уништење сељаштва као традиционалног „језгра“ потчињене нације. Доносећи 19. фебруара 1993. године председнички указ о обележавању шездесетогодишњице Холодомора, Кравчук се, као бивши високи комунистички функционер, нашао у незавидном положају да јавно осуди Партију којој је припадао и систем који је и сам стварао. Иако је, као функционер задужен за „идеолошки рад“, 1983. године негирао „непријатељску пропаганду“ о „великој глади“, он је десет година касније, отвара-

²² „Први изабрани председник Украјине 1991. године био је Леонид Кравчук који је од 1980. године руководио Одељењем агитације и пропаганде ЦК Комунистичке партије Украјине... Поједини бивши дисиденти који су кооптирани у ешалоне власти нису се ту, по правилу, дуго задржали и имали су пре декоративну функцију да својим именима легитимизују нову пост-совјетску владајућу елиту“ (Портнов, 2010: 16).

²³ Не само у популарној штампи већ и у Парламенту (*Верховна Рада України*) расправљало се о овом „благу“ чији је процењени износ достигао 16 трилиона фунти – „суму која је шест пута већа од америчког бруто-националног производа и која, када би се вратила Украјини и поделила на 52 милиона становника, сваком би донела приход од 500.000 долара или 38 кг. злата“ (Yekelchuk, 1998: 312). О „козаčkoј кампањи“ и „благу“ током 1990. године видети опширније у: Berkhoff (1997).

јући скуп посвећен Холодомору, истакао: „Потпуно сам сагласан да је то била планирана акција, да је то био *геноцид против сопственог народа*. Али, ту се не бих зауставио – да, геноцид против сопственог народа, али *по директивама из другог центра*“ (наведено према: Касьянов, 2009: 31; курзив – М. С.). Признавајући учешће (украјинских) комуниста у спровођењу колективизације и изазивању масовне глади, Кравчук је истовремено вешто релативизовао њихову кривицу указујући на Москву као центар из кога су стизале „директиве“. Речју, одговорност за прошлост је у великој мери „екстернизована“, док је коначно стечена независност сада схваћена као гарант да украјинска држава – коначно ослобођена стега споља наметнутог „тоталитаризма“ – више никада неће предузимати злочиначке активности усмерене против „сопственог народа“.²⁴

На председничким изборима 1994. године Леонид Кучма (Леонід Кучма) је, ослањајући се на изборну подршку руско-језичког истока и југа Украјине, победио Кравчука и у тешким економским и друштвеним околностима почео своју деценијску владавину обећањима постизања привредног опоравка и обезбеђења друштвене стабилности.²⁵ Као типичан изданак совјетске „технократије“, он је истицао свој „прагматични“, а не идеолошки јасно профилисан приступ политици. Ипак, свестан да су „процеси консолидације украјинске нације још далеко од свог окончања“, он није могао занемарити проблеме конституисања „украјинског идентитета“ како у прошлости, тако и у савременој независној држави (Кучма, 2003: 23). У оба случаја, Русија или Совјетски Савез представљали су оног најважнијег или „конститутивног Другог“ у односу на кога се Украјина позиционира и само-одређује: „Једна од кључних компоненти државног пројекта изградње нације у Украјини била је покушај да се изнова открију и превреднују друштвене границе које 'нас' разликују од 'њих', при чему је Русија приказана као онај *Други*“ (Rodgers, 2007: 504). Насловом своје књиге *Украјина није Русија* (2003), Кучма је јасно нагласио разлике између два сродна народа и две независне државе, али њихов однос у прошлости није редуктовао на тезу о вековној колонијалној доминацији царске Русије,²⁶ нити на интерпретацију совјетске епохе као само споља наметнутог „ропству“ Украјине. Заговорник идеје „историјског континуитета“,²⁷ он је комунистичку

²⁴ Симболички пренета кривица на Комунистичку партију Украјине довела је до забране њене делатности 1991. године, али је она обновљена 1993. године када је њен вођа Симоненко симболику Холодомора искористио за осуду пост-совјетске економске политике као „геноцида“ сиромашних „губитника транзиције“: „Комунисти су често реинтерпретирали дискурс геноцида у своју корист како би оптужили украјинско политичко вођство за 'нови геноцид' истичући масовно осиромашење, алкохолизам и смањење просечног животног века после 1991. године“ (Zhurzhenko, 2011: 619). Временом партија је губила на утицају који је имала током владавине Л. Кучме (2014. године освојила је на парламентарним изборима 3,88%), да би поново била забрањена децембра 2015. године због подршке сепаратизму.

²⁵ У предизборној 1993. години инфлација је достигла 10.256%, а БДП је у 1994. години опао за 25%.

²⁶ „Одбацујем хипотезу 'колонијалне поробљености' Украјине не само зато што штитим част домовине, већ и једноставно што у тој хипотези не видим логику и веродостојност (Кучма, 2003: 147).

²⁷ „Сматрам апсолутно неприхватљивом саму мисао о томе да се наша будућност може заснивати на потпуном раскиду са недавном прошлошћу. Новој Украјини је важно њено целокупно историјско искуство, без изузетих делова“ (*Исто*: 26).

прошлост интерпретирао као „опште дело“ народа Совјетског Савеза: „Наравно, данас се може одбацити комунистичка идеологија као нешто што нам је туђе, нешто што нам је споља наметнуто. Али, то би била самообмана... Совјетски болшевизам био је наше заједничко дело, заједнички наивни и злосрећни 'скок' у светлу будућност“ (*Исто*: 124–5). Усмерен на јачање привредне сарадње са Русијом и увид у просовјетско расположење великог дела изборног тела, Кучма је избегавао „екстернализацију“ одговорности за спровођење „болшевичког експеримента“,²⁸ док је, истовремено, у председничком указу 1998. године чланство Украјине у ЕУ дефинисао као свој дугорочни стратешки циљ. У постризању тог циља, поред нужности спровођења радикалних економских и правно-институционалних реформи, било је важно јасније дистанцирање од „тоталитарне прошлости“. У том погледу, Холодомор је добио важну симболичку функцију јер је његова осуда била експлицитни показатељ раскида са совјетском епохом, те је Кучма, поводом шездесет и пет година од „велике глади“, 1998. године донео одлуку да се убудуће, последње суботе новембра месеца, званично обележава „Дан сећања на жртве Холодомора“ коме је, 2000. године, додато и „сећање на жртве политичких репресија“. Комеморативне активности током Кучмине владавине пратиле су у унутрашњој политици ритам парламентарних и председничких избора, док је на међународном плану на заседању Генералне скупштине УН фебруара 2003. године, поводом седамдесетогодишњице, украјинска делегација предложила усвајање посебне резолуције о осуди Холодомора као „акта геноцида“.²⁹ На радикализацију Кучмине реторике током његовог другог председничког мандата утицали су економски проблеми, бројни скандали („*Kuchmagate*“, убиство опозиционог новинара Гонгадзеа...), као и ширење масовног незадовољства јачањем утицаја „олигарха“ и њихових „кланова“ у успостављеном систему „ортачког капитализма“ (*crony capitalism*). Ипак, у складу са опредељењем за прагматични приступ политици, Кучма је заговарао својеврсну „мирољубиву коегзистенцију“ сукобљених историјских наратива и комеморативних пракси – тако је 2003. године обележавање Холодомора као „геноцида украјинске нације“³⁰ било истовремено праћено прославом јубилеја (85 година од рођења) Владимира Шћербицког (Щербицкий, 1918–1990), последњег генералног секретара Комунистичке

²⁸ „Моје размишљање о комунистичком експерименту и комунистима је истовремено и покушај да самом себи одговорим на питање: у којој мери је комунистички систем био туђ украјинском народу? Ретко ко говори да је комунистички систем био туђ или наметнут руском народу и многи нас уверавају да је он руски изум. Таква, за Украјинце утешна хипотеза, такође има право на постојање, али друга је много тачнија – совјетска верзија комунизма је била плод заједничког стваралаштва представника многих народа“ (*Исто*: 120).

²⁹ Резолуција није изгласана, а 36 држава-чланица ОУН (укључујући Русију, као и тадашњу Републику Србију и Црну Гору) подржало је Заједничко саопштење – *Joint Statement on the 70th anniversary of the Great Famine of 1932-1933 in Ukraine (Holodomor)* – у коме се глад означава као „трагедија украјинског народа“, али без помињања речи „геноцид“.

³⁰ Током фебруара 2003. године у Парламенту (*Верховна Рада України*) вођена је расправа о Холодомору која је резултовала званичном изјавом о „геноциду против украјинског народа“. За ову резолуцију је гласало 226 посланика од укупно 450 – осим комунистичке фракције која је бојкотовала заседање, ни бројни чланови партија на које се ослањао Кучма нису гласали за резолуцију.

партије Украјине. Кучмина амбивалентна „политика историје“³¹ превасходно је била усмерена ка обезбеђивању што шире изборне подршке у једном дубоко подељеном друштву, те с правом може бити оцењена као „више прагматична, него идеолошка“: „Он је покушавао да комбинује про-европске и про-руске наративе, те да одаје почаст анти-комунистичким дисидентима заједно са кадровима старе украјинске партијске номенклатуре...Више му је било стало до 'мира' и 'стабилности', него до 'истине' и 'правде', а обично је вешто избегавао контроверзне теме и умањивао важност неспојивих наратива. Тежећи да се представи као јак председник и консолидујућа снага изнад регионалних подела, он је развио симболичку политику националног јединства у којој је све више усвајао Холодмор као кључни догађај украјинске историје и настављао институционализацију одговарајуће комеморативне културе“ (Zhurzhenko, 2015: 598–9).

Док се политика историје Леонида Кучме одликовала амбиваленцијом која је одражавала супротстављене ставове украјинског друштва спрам прошлости, политика Виктора Јушченка (Віктор Ющенко, 2005–2010) представљала је доследно развијену артикулацију жртвено-херојског националног историјског наратива: „Тек са доласком на власт Виктора Јушченка идеолошки мотиви су избили у први план. Он је политику историје користио као идеолошки основ изградње нације, а у средиште те политике поставио је проблем глади из 1932–1933. године“ (Касьянов, 2009: 29). Дошавши на власт после низа масовних протеста против фалсификовања резултата председничких избора („Наранџаста револуција“),³² Јушченко је меморијализацију и комеморацију Холодомора сматрао основним средствима изградње жртвене компоненте националног идентитета, док је његов херојски аспект идентификовао у афирмацији сећања на припаднике Организације украјинских националиста (ОУН - *Організація українських націоналістів*) и рехабилитацији њеног оружаног крила – Украјинске устаничке армије (УПА - *Українська повстанська армія*) из времена пре, током и после Другог светског рата: „Јушченко и историчари који су легитимизовали његову политику промовисали су наратив који је почивао на два главна стуба – опису глади као смишљеног геноцида против украјинског народа и херојској репрезентацији активности ОУН-УПА које су сматране 'ослободилачким покретом' и представљане као претече савремене демократске украјинске државе“ (Rudling, 2013: 239). Остављајући по страни контроверзе око ОУН/УПА (о којима ће бити реч у другом делу ове студије),

³¹ Амбиваленција није била ограничена на однос према историји – у уставним борбама Кучма је такође спајао противречне ставове: усвајањем Устава од 28. јуна 1996. године Украјина је, иако је дефинисана као унитарна држава, у свом саставу добила аутономну републику Крим. Уступак у погледу аутономије, уравнотежен је усвајањем државних симбола – жуто-плаве заставе и трозубца.

³² Према званично проглашеним резултатима (10. новембра 2004.) у првом кругу избора кандидат опозиције („Наша Украјина“) Јушченко је освојио 39,87% гласова, а „кандидат власти“ и вођа Партије региона Владимира Јанукович 39,32%. Резултати другог круга избора (21. новембар) били су спорни – саопштење ЦИК да је Јанукович победио освојивши 49.42 % гласова изазвали су масовне демонстрације (*Помаранчева револуція*) које су довеле до кризе власти и понављања избора (26. децембра 2004.) на којима је победио Јушченко са 51,99% гласова, те 23. јануара 2005. постао трећи председник Украјине. Опширније о томе видети у: Касьянов, (2008: 326-425).

током Јушченкове владавине систематски је спровођен низ активности којима се Холодомор означавао и тумачио као „геноцид против украјинске нације“ схваћене у етничком смислу: „Концепт геноцида претпостављао је етничку, пре него политичку дефиницију украјинске нације – руска мањина, виђена као потомак извршилаца геноцида и колонизатора, била је искључена. То је допринело 'надметању у жртвама' у једној мултиетничкој земљи у којој су и друге групе (попут Јевреја, кримских Татара и Пољака) такође имали сопствене наративе о патњама“ (Zhurzhenko, 2014: 226). Као и раније, комеморативне и меморијалне активности су посебан интензитет добијале током обележавања „округлих годишњица“ – тако је 2008. године (седамдесет и пет година од Холодомора) осмишљена и организована велика кампања „Украјина памти, свет признаје“ која је на унутрашњем и спољнополитичком плану афирмисала геноцидни карактер „велике глади“. Претходно је Кучмин „комеморативни календар“ измењен раздвајањем „Дана сећања на жртве Холодомора“ од обележавања сећања на „жртве политичких репресија“ (међу којима је био велики број украјинских комуниста активних у спровођењу колективизације и реквизиција хране), а у Парламенту је новембра 2006. године, тесном већином, изгласан Закон о Холодомору који га у првом члану дефинише као „геноцид против украјинског народа“.³³ Ослањајући се на парламентарну Резолуцију из 2003. године, овим законом је негирање геноцида означено као „противправно“ (чл. 2 – без одређења санкције), те су прописане обавезе и активности државних органа, као и органа локалне самоуправе, у „очувању националног памћења... консолидацији и развоју украјинске нације, њене историјске свести и културе путем ширења информација о Холодомору“ (чл. 3). По угледу на Пољску, предвиђено је оснивање посебног Института националног памћења (*Український інститут національної пам'яті*) као средишње државне институције за истраживање Холодомора, отварање архива Службе безбедности (*Служба Безпеки України*) као и обавеза усклађивања наставних програма са званичном тумачењем „велике глади“. Посебна пажња је посвећена потреби да се широм земље обележе „места сећања“ на жртве Холодомора, те да се у Кијеву за годишњицу изгради централни меморијал (*Свіча пам'яті*).³⁴ Отпори парламентарне већине и сукоби председника Јушченка са Владом коју је пред-

³³ Вид. *О Голодоморе 1932-1933 годов в Украине*, Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 2006, Н 50: 504 (доступно на: <http://uazakon.ru/zakon/zakon-o-golodomore.html>). Против усвајања Закона гласала је Партија региона на челу са премијером Јануковичем истичући да се не ради о „геноциду“ већ о „трагедији“. Из почетног Јушченковог предлога, на инсистирање социјалиста, реч „нација“ је замењена речју „народ“.

³⁴ Централни споменик (Свећа сећања) свечано је отворен 22. новембра 2008. године, а његов анекс – Музеј жртава Холодомора – годину дана касније. Од 2010. године Меморијал има статус Националног музеја, а по државном протоколу обилазак је обавезан за све иностране државне посете (поред Споменика Незнаком јунаку). Читав комплекс је финансиран средствима државног буџета – око 75. милиона евра – што је изазвало спорове у јавности. На одлуку о самом месту изградње Меморијала и његово архитектонско решење Јушченко је имао велики утицај: „Пројекат је био под директним надзором председника и рефлектовао је његове политичке и естетске преференције... Фигуративан и веома симболичан, пре него апстрактан, архитектонски језик Меморијала одговара доминантном укусу украјинске јавности којој се не свиђа модернистичка естетика. Меморијал преноси приповест о националној трагедији, а његови различити елементи немају само симболичку, већ и дидактичку функцију“ (Zhurzhenko, 2014: 231; 233).

водио Виктор Јанукович (Віктор Янукович, 2006-2007) отежавали су доследну примену поменутог закона, нарочито у областима у којима су локалну власт имали представници Јануковичеве Партије региона. Политичка криза изазвана бурном „кохабитацијом“ сукобљених политичких актера разрешена је крајем 2007. године ванредним парламентарним изборима, те је председник Јушченко, уз подршку новоформиране Владе на челу са Јулијом Тимошенко (Юлія Тимошенко), 2008. годину прогласио „Годином сећања на жртве Холодомора“: „Службени комеморативни програм 'Године Холодомора' био је одобрен председничким декретом и спроведен у свим регионима Украјине. Док је национална телевизија емитовала емисије о Холодомору, школе и универзитети ангажовали су младе у сакупљању сведочанстава сведока и писању есеја, музеји су организовали тематске изложбе, а архиви и статистичке установе сакупљали су информације о броју жртава. Сваки регион је морао да припреми сопствени том са именима жртава како би га придодео националној *Књизи сећања*. Администрација сваког округа је морала извести о претпостављеним или познатим масовним гробницама, а од локалних заједница се очекивало да их означе спомен обележјима. Путуюће изложбе и акције националног нивоа – попут 'Упали свећу' и '33 минута' – смишљене су како би ујединиле Украјинце из свих региона као колективне жртве комунистичког терора“ (Zhurzhenko, 2011: 603).

Пре обележавања „Године Холодомора“, Јушченко је у марту 2007. године поднео предлог измене Кривичног закона којим се уводи кривична одговорност за негирање геноцидног карактера Холодомора. У образложењу свог предлога истакао је уверење да ће његово усвајање допринети „консолидацији украјинске нације“, афирмацији њених „вековних традиција, духовне културе и етничке самобитности“, као и јачању „међуетничке хармоније и грађанског мира у Украјини“.³⁵ Поред Холодомора, овом изменом закона предвиђена је и кривична одговорност за негирање Холокауста – на тај начин су, правно и симболички, ови злочини доведени у везу и „изједначени“. Тиме се, с једне стране, у унутрашњој политици тежило јачању свести о украјинском идентитету као „пост-геноцидном“,³⁶ док се с друге, тражила међународна подршка независности Украјине³⁷ као жртве „комунистичког тоталитаризма“ који је изједначен са оним нацистичким: „Управо у том периоду борба за међународно признање Холодомора са посебним акцентом на његову 'геноцидну' верзију претворила се, заједно са евро-атлантским интеграцијама, у један од главних приоритета међународне политике украјинске државе“ (Касьянов,

³⁵ Видети: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/184367-yushchenko-vnes-v-vr-zakonoproekt-ob-otvetstvennosti-za-otricanie-golodomora>; <http://archive.objectiv.tv/101207/9595.html>.

³⁶ Објашњавајући економску, политичку и друштвену кризу Јушченко је августа 2009. истакао да је Украјина „постколонијална држава“, а Украјинци „пост-геноцидна нација“ којој је „убијен ум нације, лумпенизовано село, деформисан поглед на свет и сопствену историју, те смањена солидарност различитих слојева становништва“ (Українська правда: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/08/24/4152703/>)

³⁷ „Осим што обликују унутрашњу политику, пројекти историјске политике који почивају на конструкцији геноцидног наратива имају такође веома важне међународне импликације. Државе које тврде да су претрпеле геноцид улажу значајне напоре у постизање глобалног признања њихових трагедија“ (Finkel, 2010: 56).

2013: 317). Уложени напори на спољно-политичком плану донели су половичне резултате – Европски парламент је 23. октобра 2008. године изгласао резолуцију осуде Холодомора као „злочина против човечности“, али не и као „геноцида“, док су односи Украјине са Руском федерацијом као правном наследницом Совјетског Савеза запали у кризу која је, осим озбиљних економских последица („гасни рат“), ескалирала и у својеврсни „рат око памћења“: „Покренута је спирала међусобног оптуживања, дипломатских сукоба и борби око историје које садрже потенцијал да брзо прерасту у прави рат“ (Finkel, 2010: 56).

Ако оставимо сада по страни међународни аспект, на унутрашње-политичком плану је, упркос налазима социолошких истраживања која су сведочила о расту подршке тези о геноциду, Холодомор остао тема која је делила украјинско друштво. Основни парадокс контроверзе око Холодомора био је садржан у чињеници да је управо у оним источним, јужним и централним областима које су биле жртве „велике глади“ геноцидни наратив имало знатно мању подршку него у западној Украјини (Галицији) која у то време није ни била под совјетском влашћу.³⁸ Једна од последица овог парадокса лежи у чињеници да „процес изградње нације заснован на виктимитзацији (првенствено источних Украјинаца), истовремено доводио у питање 'истинско-украјински' идентитет управо оних делова земље у којима је глад била најжешћа“ (Rudling, 2013: 254). Отпор становништва тих региона Украјине намећу жртвеног статуса као кључног идентитетског "маркера" сведочио је о неуспеху Јушченковог пројекта „консолидације нације“ – према оцини истакнутој на његовој службеној интернет презентацији, управо оне области које су биле захваћене Холодомором, представљале су најснажније изборно упориште њему супротстављене „анти-кризне коалиције“ састављене од посланика Партије региона, комуниста и социјалиста (вид. Касьянов, 2013). Ипак, Јушченков убедљив пораз на председничким изборима у јануару 2010. године (5,5% гласова) био је последица многих фактора – његова „политика историје“ била је само повод спорења и отпора успостављању доминације једне визије „правог“ украјинског „идентитета“ (тзв. *галицијског редуccionизма* – Портнов, 2014), али не и најзначајнији узрок масовног разочарења услед неиспуњених очекивања да ће „Наранцаста револуција“ довести до радикалнијих друштвено-економских и политичких промена. Али, Украјина није усамљени пример земље у којој се „политичари често позивају на политику идентитета, јер се симболи лакше обезбеђују него боља здравствена заштита, образовање или ефикасна администрација“ (Himka, 2008).

Избор Виктора Јануковича (Віктор Янукович) за председника није довео до брзог заокрета у званичној политици историје – његова победа над вођама „Наранцасте револуције“ пре је била својеврсна „казна“ за њихово нејединство, него сведочанство широке подршке победнику, а територијална дистрибуција изборних резултата указивала је на дубоку поларизованост украјинског

³⁸ Најупадљивије је то да најјача подршка интерпретацији глади као геноцида долази из области које су у великој мери избегле глад јер у то доба нису биле део Совјетског Савеза“ (Wemheuer, 2014: 213-214).

друштва која је ограничавала могућност радикалне ревизије интерпретације прошлости.³⁹ У односу на претходну, идеолошки снажно мотивисану политику историје, Јанукович је направио заокрет ка „прагматизму“: задржавајући затечени законски оквир и комеморативни календар, нови председник је истовремено довео у питање њихову основу – тезу о Холодомору као геноциду.⁴⁰ Већ пар месеци после избора, он је на заседању Парламентарне скупштине Савета Европе говорио о Холодомору као „великој трагедији“ коју би било „неправедно и непоштено сматрати актом геноцида против овог или оног народа“. У његовим јавним иступима Холодомор је чешће именован раније устаљеним називом „велике глади“, а одрицање геноцида подстакло је опозицију на подизање тужбе против председника који својим изјавама крши одредбе још важећег закона о забрани његовог негирања. Док је у унутрашњој политици Јануковичево одбацивање „геноцидне верзије“ изазивало спорове, на спољно-политичком плану оно је задовољавало Русију. Током посете Кијеву маја 2010. године руски председник Медведев положио је венац на споменику жртвама Холодомора чијем свечаном отварању је, само две године раније, демонстративно одбио да присуствује. Зато је у очима оних који су усвајали тезу о геноциду, Јануковичево ублажавање реторике представљало акт „симболичке капитулације“ под притиском Москве, док су пак његове присталице биле незадовољне задржавањем комеморативних пракси установљених у време Јушченкове владавине. Подршка Јануковичеве прагматичне и амбивалентне политике свела се, уз изражавање критичког става према политици историје његовог претходника, на захтеве да се тема „трагедије велике глади“ коначно деполитизује: „Иницијативу комеморације жртава глади (у претходном периоду – М. С.) водили су они који су тежили да на костима умрлих стекну политичке дивиденде... што је Украјину довело до ивице грађанског сукоба, погоршања односа са суседима и ширења цинизма“ (академик Б. Олійник, према: Харченко, 2017: 202–203).

Потискивање теме Холодомора у други план праћено је Јануковичевим покушајем формулисања политике одржавања деликатног „баланса“ у односима са Руском Федерацијом и Европском Унијом.⁴¹ Преговори са Бриселом, које је почео Јушченко 2008. године, настављени су у склопу ЕУ стратегије „Источног партнерства“ (*Eastern Partnership*) која је резултовала припремом „Споразума о придруживању“ (*Association Agreement*) са Украјином. Готово двогодишње одлагање потписивања овог документа (услед критика режима због хапшења и осуде Јулије Тимошенко) планирано је за новембар 2013. године током самита „Источног партнерства“ у Виљнусу. Споразум је отварао

³⁹ Јанукович је добио 48,9% гласова, а Јулија Тимошенко 45,5% – заједно са Јушченковим гласовима, Тимошенко са већинском подршком бирача из централне и западне Украјине, била би победник на овим изборима.

⁴⁰ „На тај начин Јанукович је прихватио Холодомор и сву основну реторику везану за њега као готову идеолошку формулу, али је истовремено покушао да неутрализује њену централну, потпорну компоненту – идеју да је Холодомор био геноцид Украјинаца“ (Касьянов, 2013: 316).

⁴¹ „Јануковичева прва симболична посета била је Бриселу, али његов први суштински посао обављен је са Русијом“ (Харковски споразум о продужетку коришћења луке Севастопоља за краткорочно смањење цене руског гаса, априла 2010; вид. Wilson, 2015: 435)

временски неодређену и удаљену перспективу европских интеграција за Украјину, али је изазвао снажно противљење њеног источног суседа са којим је Украјина имала потписани споразум о слободној трговини. Притисак Русије (раскид трговинског споразума и отварање питања статуса Крима) био је праћен понудом кредита од 15 милијарди долара неопходних за опоравак украјинских финансија. Суочен са избором између Русије и ЕУ, Јанукович је 21. новембра, недељу дана пре планираног самита, одустао од потписивања Споразума о придруживању – показало се да је „Русија искористила много већи штап и шаргарепу него Европска Унија“ (Wilson, 2015: 439).⁴² Истог дана почело је окупљање демонстраната на централном кијевском Тргу независности (Майдан Незалежності) на коме су претежно млади Украјинци исказивали своје незадовољство Јануковичевим одустајањем од Споразума, као и општим стањем у земљи. Током зимских месеци грађански протести на Мајдану били су све масовнији, а усвајањем сета „диктаторских закона“ (16. јануара 2014.) покренута је спирала насиља која је довела до оружаних сукоба снага специјалне полиције (*Беркут*) и пара-полицијских група (*Титушки*) са групама демонстраната састављених углавном од активиста екстремно-националистичких политичких партија – „Слободе“ (*Всеукраїнське об'єднання Свобода*) и „Десног сектора“ (*Правий сектор*).⁴³ Стотињак жртава насумичне снајперске паљбе означиле су крвави расплет „Револуције достојанства“ (*Революція гідності*) која је окончана 22. фебруара 2014. године бекством председника Јануковича у Русију и проглашењем председника парламента Турчинова (Олександр Турчинов) за вршиоца дужности председника Украјине до ванредних избора заказаних за 25. мај 2014. године. У међувремену, наоружане униформисане трупе без званичних ознака (*Вежливые люди*) су 27. фебруара ставиле под свој контролу зграду Врховног совјета Аутономне републике Крим и стратешке положаје на читавом полуострву чиме је, под паролом „Крим је наш“, започео процес руске анексије.⁴⁴ Већ следећег месеца руски председник Путин је ис-

⁴² Опширније видети у: Rilka Dragneva and Kataryna Wolczuk, *Ukraine Between the EU and Russia: The Integration Challenge*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015; Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*, London: IB Tauris, 2015

⁴³ „Теренско истраживање украјинских социолога показује да је само мали део демонстраната припадао било којој политичкој партији – само 3,9% у децембру 2013. године. То се све променило током насилне фазе протеста у јануару и фебруару 2014. године. Када је Јануковичев режим покушао да насилно сузбије Мајдан, радикална десница је предводила организовање једнако насилног отпора. Активисти Десног сектора и Слободе представљали су незнатну мањину у револуционарној гомили, али они су били најбоље организовани и највидљивији“ (Yekelchuk, 2015: 106). Детаљну анализу оружаног сукоба на Мајдану видети у: Katchanovski (2015). На српском језику опширнији приказ и анализу Мајдана видети у: Varga, (2015).

⁴⁴ Анексија је извршена у „два чина“ – први је био проглашење независности од Украјине Аутономне републике Крим и града Севастопоља са владом на чијем је челу био Сергеј Аксјонов, вођа партије Руско јединство (*Русское Единство/Руська Єдність*) која је на изборима 2010. године добила 4% гласова становника Крима. После усвајања Декларације о независности (11. марта) расписан је референдум о будућем статусу Крима (16. марта) на коме је, без сагласности Украјине, изгласана одлука о уласку Крима и Севастопоља у састав Руске Федерације. Одговарајући Договор између РФ и Републике Крим је потписан 18. марта, а ратификован је (са једним гласом против) у Думи и једногласно у Савету Федерације 20. и 21. марта 2014. године, те озакоњен у форми Федералног уставног закона потписом Владимира Путина.

точне и јужне делове Украјине означио старим термином „Нова Русија“ (*Новороссия*), те тиме најавио могућност даље ревизије украјинских граница.⁴⁵ Проруски сецесионистички покрети у источним областима (Донецк и Луганск) резултовали су оснивањем (непризнатих) „народних република“ (ДНР и ЛНР) и оружаним сукобима који, од средине априла 2014. године, са различитим интензитетом и периодима примирја, трају до данас. Упркос спроведеним „референдумима“ на овим територијама, Русија их није анектирала већ је, уз међународно учешће у мировним преговорима, подржала одржавање стања „замрзнутог конфликта“: „Покрет за Нову Русију консолидовао се у облику непризнатих ДНР и ЛНР, али Русија је захтевала да њихове вође напусте своје почетне радикално-сепаратистичке циљеве и да се повинују Минском мировном процесу ако желе да их Русија помаже“ (Matsuzato, 2017: 178).

Остављајући по страни приказ и анализу војних сукоба и политичке ситуације на истоку Украјине, треба имати у виду да су они снажно утицали на „политику историје“ нове политичке елите предвођене председником Порошенко (Петро Порошенко). Ратна дејства, упркос њиховом неконвенционалном „хибридном карактеру“, свакако су подстакле и актуализовале не само „херојску“, већ и „жртвену“ компоненту национално-историјског наратива. У оквиру ове друге, Холодомор заузима централно место јер његова геноцидна верзија омогућује директно повезивање совјетске прошлости са руском савременом политиком: „Холодомор није ништа друго – поручио је у говору на Дан жртава Холодомора 2015. године председник Порошенко – до *манифестација многовековног хибридног рата који Русија води против Украјине*“.⁴⁶ Такође, том приликом он је истакао да се „Холодомор не би ни догодио да Украјина није изгубила своју државност почетком двадесетих година прошлог века“. На тај начин је одбрана независности Украјине схваћена не само као брана губитку дела државне територије, већ и могућности понављања геноцидног уништења нације. У Резолуцији Парламента од децембра 2016. године јасно је наглашено да је „Украјина данас поново постала жртва агресије Стаљинових следбеника из Кремља“, те да је „наше колективно памћење злочина из прошлости гаранција да они неће бити поновљени у будућности“.⁴⁷ Истина, у ратним околностима тежиште текуће политике историје више је усмерено ка афирмацији херојског аспекта националног наратива који има снажну мобилизаторску функцију, док сећање на Холодомор превасходно служи као „опомена“ о опасностима које би донео губитак државне независности уласком Украјине у неки нови облик заједнице са Руском Федерацијом. О томе сведочи усвајање два закона из априла 2015. године од којих се првим регулише кривичну одговорност за довођење у питање легитимности поступака актера који су се током XX века борили за независност Украјине, док се другим осуђују

⁴⁵ „То је Нова Русија, ако користимо терминологију царске Русије. Харков, Луганск, Донецк, Херсон, Николајев, Одеса нису улазили у састав Украјине у царско доба. Совјетска власт их је двадесетих година тамо пребацила. Зашто је то учинила, сам Бог зна“ (<https://www.segodnya.ua/politics/putin-harkov-lugansk-doneck-herson-nikolaev-odessa-ne-vhodili-v-sostav-ukrainy-513722.htm>).

⁴⁶ Видети на: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27395100.html>

⁴⁷ <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/12/7/149385/>

тоталитарни (комунистички и нацистички) режими и забрањује пропаганду њихових симбола у Украјини.⁴⁸ Познати као „Закони о декомунизацији“, они су изазвали бурне полемике у међународним и украјинским академским круговима јер нису само рехабилитовали организације које су се бориле против совјетског режима (ОУН и УПА), већ су криминизовали сваку критику њихове идеологије (блиске фашизму), праксу „етничког чишћења“ пољског становништва, као и сарадњу са нацистима у Холокаусту.⁴⁹ У односу на реафирмацију „бораца за независност“, Холодомор има секундарну функцију у осуди совјетске епохе и њених савремених приврженика на истоку и југу Украјине пошто, према речима водећег заговорника нове историјске политике и директора Института националног памћења, Володомира В'ятровича (Володимир В'ятрович): „Питање декомунизације Украјине није повезано само са хуманитарном политиком, већ са политиком безбедности... јер су носиоци совјетских вредности (а не, како то тврди руска пропаганда, етнички Руси или рускојезички Украјинци) данас главни извори кадрова за терористичке банде такозване ДНР и ЛНР“ (В'ятрович, 2015).

Остављајући по страни спорове о Другом светском рату и коришћењу тадашњих збивања у тумачењу савремености, можемо закључити да се геноцидна верзија тумачења Холодомора потпуно уклапа у општу концепцију украјинске мартирологије (вид. Dietch, 2007: 148). Ову концепцију сажето је формулисала једна историчарка чија је књига имала више издања: „Историја је према Украјинцима била немилосрдна. Током векова ниједан други народ није тако физички и духовно уништаван као украјински – инвазијама, морењем глађу, концентрационим логорима, расејањем по свету, денационализацијом и деморализацијом и, на крају, чернобилском смрћу. Украјински народ је све то издржао, дигао се са колена, усправио и обновио своје историјско памћење и своју државу. У сопственој држави закорачио је у XXI век, где мора ићи тешким путем на коме га чека нимало лак стваралачки рад. Али, нема му друге“ (Иванченко, 2007: 514). Упркос наслову – *Историја без митова* – ова књига репродукује популарни виктимолошки мит који, без помињана Чернобила, конституише основну нит и већине националних историографија пост-совјетских земаља. Академске критике доминације овог жртвеног историјско-националног наратива не доводи у питање трагичност судбине и бројност жр-

⁴⁸ Вид. „Проект Закону про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті“ (но. 2538-1), као и „Проект Закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки“ (но. 2558), (Доступно на:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689;

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670

⁴⁹ „Потенцијалне последице оба закона су веома узнемирујуће. На основу њих злочин неће бити само довођење у питање легитимности оне организације (УПА) која је побила десетине хиљада Пољака у једном од најгнуснијих аката етничког чишћења у историји Украјине, већ ће од критике бити изузета ОУН – једна од најекстремнијих политичких група у међуратној Западној Украјини која је сарађивала са нацистичком Немачком на почетку агресије на СССР“ (Open Letter, 2015)

тава током крвавог „доба екстрема“ (Hobsbaum), већ поједностављену и идеологизовану телеолошку интерпретацију историје која их претвара у мученике (мартире) ради коначног остварења данашње националне државности. Актуелно стање угрожености те државности, поред жртвене, још снажније подстиче афирмацију херојске компоненте националне прошлости о чему ће бити речи у наставку овог рада.

Литература:

1. Berkhoff, Karel (1997): “‘Brothers, We Are All of Cossack Stock’: The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence”, *Harvard Ukrainian Studies*, XXI, (1/2): 119–140.
2. Davies, Robert and Wheatcroft, Steven (2009): *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, New York: Palgrave Macmillan (rev. edition).
3. Dietch, Johan (2007): “Struggling with a ‘Nuremberg Historiography’ of the Holodomor”, *Ab Imperio*, (3): 139–160.
4. Ellman, Michael (2005): “The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931 – 1934”, *Europe-Asia Studies*, 57, (6): 823 – 841.
5. Ellman, Michael (2007): “Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited”, *Europe-Asia Studies*, 59, (4): 663 – 693.
6. Finkel, Evgeny (2010): “In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe”, *Global Society*, 24, (1): 51–70.
7. Fitzpatrick, Sheila (1994): *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford: Oxford University Press.
8. Getty, J. Arch (1987): “Starving the Ukraine”, *London Review of Books*, 9, (2), (<https://www.lrb.co.uk/v09/n02/j-arch-getty/starving-the-ukraine>).
9. Graziosi, Andrea (2004/5): “The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?” *Harvard Ukrainian Studies*, 27, (1–4): 97–115.
10. Graziosi, Andrea (2009): *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*, Cambridge: Ukrainian Studies Fund
11. Green, Barbara (2009): “Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine”, in: *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide* (edited by Alan S. Rosenbaum), Philadelphia: Westview Press, 175–199.
12. Grodsky, Brian (2012): “When two Ambiguities Collide: The Use of Genocide in Self-determination Drives”, *Journal of Genocide Research*, 14, (1): 1–27.
13. Himka (2008): “How many perished in the Famine and why does it matter?” BRAMA, (http://www.brama.com/news/press/2008/02/080202himka_famine.html)
14. Himka, John Paul (2009): “Problems with the Category of Genocide and with Classifying the Ukrainian Famine of 1932–33 as a Genocide”, in: *Голомодор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*, Український інститут національної пам’яті, Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 413–420.
15. Irvin-Erickson, Douglas (2017): *Raphaël Lemkin and the Concept of Genocide*, Philadelphia: University Pennsylvania Pres.
16. Jilge, Wilfried (2006): “The Politics of History and the Second World War in Post-communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 54, (1): 51–82.

17. Kasianov, Georgiy (2008): "Revisiting the Great Famine of 1932–1933: Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine after 1991)", in: *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*, (Edited by Michal Kopaček), Budapest: CEU Press, 197–219.
18. Katchanovski, Ivan (2015): „The 'Snipers' Massacre' on the Maidan in Ukraine“, Paper prepared for presentation at the Annual Meeting of American Political Science Association in San Francisco, September 3–6 (dostupno na: https://www.academia.edu/8776021/The_Snipers_Massacre_on_the_Maidan_in_Ukraine)
19. Klid, Bohdan and Motyl, Alexander (2012): *The Holodomor Reader*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press
20. Konkvest, Robert (1988): *Čemerna žetva. Sovjetska kolektivizacija i teror gladi*, Beograd: Filip Višnjić (prevela Julijana Mojsilović).
21. Konvencija, (1950): „Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida“, *Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ* br. 2/1950 (dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Konvencija-o-spre%C4%8Davanju-i-ka%C5%BEnjavanju-zlo%C4%8Dina-genocida.pdf>).
22. Krawchenko, Bohdan and Serbyn, Roman (eds.) (1986): *Famine in Ukraine, 1932–1933*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
23. Kuromiya, Hiroaki (2008): "The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered", *Europe-Asia Studies*, 60, (4): 663–675.
24. Lemkin, Rafael (1953) "Soviet Genocide in Ukraine", *Journal of International Criminal Justice*, 2009, 7: 125–130.
25. Lemkin, Raphael (1944): *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government Proposals for Redress*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944
26. Mace, James (1984a): "Famine and Nationalism in Soviet Ukraine", *Problems of Communism*, XXXIII (May–June): 37–50.
27. Mace, James E. (1984): "The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why." in: *Toward the Understanding and Prevention of Genocide*, (Edited by Israel W. Charny), Boulder: Westview Press: 67–83.
28. Martin, Terry (2001): *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca: Cornell University Press.
29. Martin, Terry (2001a): "An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism", in: *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Edited by R. Suny and T. Martin), Oxford University Press, 67–90.
30. Matsuzato, Kimitaka (2017): "The Donbass War: Outbreak and Deadlock", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 25, (2): 175–201.
31. Miller, Alexei (2012): "Introduction. Historical Politics: Eastern European Convolutions in the 21st Century", in: *The Convolutions of Historical Politics* (edited by Alexei Miller and Maria Lipman), Budapest: Central European University Press, 1–20.
32. Miller, Alexei (2012a): "The Turns of Russian Historical Politics, from Perestroika to 2011", in: *The Convolutions of Historical Politics* (edited by Alexei Miller and Maria Lipman), Budapest: Central European University Press, 253–278.
33. Naimark, Norman (2010): *Stalin's Genocides*, Princeton: Princeton University Press
34. Naimark, Norman (2015): "How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide", *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, II, (1): 117–131
35. Novick, Peter (1999): *The Holocaust in American Life*, Boston: Houghton-Mifflin Company.

36. Ohayon, Isabelle (2012): "The Kazakh Famine: The Beginnings of Sedentarization", (<http://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/kazakh-famine-beginnings-sedentarization>)
37. Open Letter (2015): "Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called 'Anti-Communist Law'", (<https://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law>)
38. Payne, Matthew J., 2011, "Seeing Like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934," in: *Writing the Stalin Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography*, (Edited by Alexopoulos, Hessler, Tomoff), New York: Palgrave Macmillan, 59–86.
39. Pianciola, Niccolò (2001): "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933", *Harvard Ukrainian Studies*, 25, (3/4): 237–251.
40. Pianciola, Niccolò (2004): "Famine in the steppe: The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928–1934", *Cahiers du monde russe*, 45, (1-2): 137–192.
41. Riabchuk, Mykola (2008): "Holodomor: The Politics of Memory and Political Infighting in Contemporary Ukraine", *Harriman Review*, 16, (2): 3–9.
42. Rodgers, Peter (2007): „'Compliance or contradiction'? Teaching 'History' in the 'New' Ukraine: A view from Ukraine's Eastern Borderlands“, *Europe-Asia Studies*, 59, (3): 503–519.
43. Rudling, Per Anders (2013): "Memories of "Holodomor" and National Socialism in Ukrainian political culture", in: *Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, (Hg. Yves Bizeul), Göttingen: V & R Unipress, 227–258.
44. Schabas, William (2009): *Genocide in International Law. The Crime of Crimes* (second edition), Cambridge: Cambridge University Press.
45. Serbyn, Roman (2006): "The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948", *The Ukrainian Quarterly*, LXII, (2): 181–194.
46. Slezkine, Yuri (1994): "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 53: 414–452.
47. Snyder, Timothy (2010): *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books.
48. Sysyn, Frank (1999): "The Ukrainian Famine of 1932–33: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion," in: *Studies in Comparative Genocide*, (ed. Levon Chorbajian and George Shirinian), New York: St. Martin's Press, 182-215.
49. Vallin, Jacques et al. (2002): "A New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s", *Population Studies*, 56, (3): 249–264.
50. Varga, Boris (2015): *Evropa posle Majdana*, Novi Sad: Studentski kulturni centar.
51. Viola, Lynne (1996): *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press.
52. Weiss-Wend, Anton (2005): "Hostage of Politics: Raphael Lemkin on 'Soviet Genocide'", *Journal of Genocide Research*, 7, (4): 551–559.
53. Wemheuer, Felix (2014): *Famine Politics in Maoist China and the Soviet Union*, New Haven: Yale University Press.
54. Wilson, Andrew (2015): *The Ukrainians: Unexpected Nation* (Fourth edition), New Haven: Yale University Press.
55. Yekelchyk, Serhi (2015): *The Conflict in Ukraine*, Oxford: Oxford University Press.
56. Yekelchyk, Serhy (1998): "Cossack Gold: History, Myth, and the Dream of Prosperity in the Age of Post-Soviet Transition", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, 40, (3-4): 311–325.

57. Zhurzhenko, Tatiana (2011): "‘Capital of Despair’: Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution", *East European Politics and Societies*, 25, (3): 597-639.
58. Zhurzhenko, Tatiana (2014): "Commemorating the Famine as Genocide: The Contested Meanings of Holodomor Memorials in Ukraine" in: *Memorials in Times of Transition*, (Edited by Susanne Buckley-Zistel and Stefanie Schafer), Cambridge: Intersentia Publishing, 221-242.

1. Іванченко, Раїса (2007): Історія без міфів. Бесіди з історії української державності, Київ: МАУП
2. В'ятрович, Володимир (2015) „Декомунізація і академічна дискусія“, (<https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>)
3. Грицак, Ярослав (2017): „Хто і коли вперше вжив слово *Голодомор*?“, (<http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor>)
4. Касьянов, Георгий (2004): „Разрытая могила: голод 1932-1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании“, *Ab Imperio*, (3): 237-269.
5. Касьянов, Георгий (2008): *Украина 1991-2007: очерки новейшей истории*, Киев: Наш Час.
6. Касьянов, Георгий (2009): „Голодомор и строительство нации“, *Pro et Contra*, XIII, (3/4): 24-42.
7. Касьянов, Георгий. (2013): „Историческая политика в Украине и Голодомор“, *Прошлый век* (ред. А. Миллер), Москва: РАН. ИНИОН.
8. Касьянов, Георгій. (2010): *Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х)*, Київ: Інститут історії України НАН України, Наш час.
9. Кондрашин, В. В. (2008): *Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
10. Кондрашин, В. В. (2014): *Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929-1933 гг.)*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
11. Кондрашин, В. В. (ред.) (2011): *Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
12. Кульчицкий, Станислав (2007): *Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор*, Киев: Библиотека газеты День.
13. Кучма, Леонид (2003): *Украина – не Россия*, Москва: Время
14. Кучма, Леонид (2003а): „Выступление Президента Украины Леонида Кучмы на презентации книги "Украина - не Россия" в Москве“, 3. 09. 2003 (<http://supol.narod.ru/archive/books/cuchma.htm>)
15. Мурин, Ю (сост.) (1997): *Писатель и вождь. Переписка Шолохова с И.В. Сталиным 1931-1950*, Сборник документов из личного архива И.В. Сталина. Москва: Раритет.
16. Портнов, Андрей (2010): *Упражнения с историей по-украински*, Москва: ОГИ.
17. Портнов, Андрій (2014): „Україна та її 'Далекий Схід'. Про Галицький редукціонізм та його генеалогію“, (<http://www.historians.in.ua>)
18. Сталин И. В. (1921): „Заключительное слово по докладу об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 г.“, *Сочинения*, Т. 5, Москва: ОГИЗ, 1947: 45-49.
19. Сталин И. В; Каганович, Л. М. (2001): *Переписка 1931-1936*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).

20. Харченко, Артем (2017): „Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники“, *Історіографічні дослідження в Україні*, Київ, (27): 187–219.

WAR AS A CONTINUATION OF ‘POLITICS OF HISTORY’ BY OTHER MEANS: THE UKRAINIAN CASE (PART TWO)

Summary: In the second part of the study on the politics of history of modern Ukraine, the author has analyzed the victimological aspect of the Ukrainian national-historical narrative which centers around the debates about the millions of victims of hunger during the Soviet collectivization at the beginning of the 1930s. Started within the academic historiography, the debates of “Holodomor” (“killing by hunger”) were first and foremost focused on the problem of its characterization as genocide perpetrated by the Soviet government against the peasantry as a majority of the Ukrainian nation. The first part of the text presents the arguments for and against the representation of the “Great Famine” as a “genocide”, and then the consequences that accepting either of these opposite positions had in constituting the national self-consciousness of the modern Ukraine. By pointing out the different possibilities of interpretation of the legal concept of “genocide”, the second part thematizes their function in formulating the “politics of history” during various periods of the Ukrainian post-Soviet development. By highlighting the important role of memorial and commemorative practices of remembering Holodomor in the construction of “victim-nation narrative”, the author has shown the unequal reception of that narrative in different parts of Ukraine, and the paradox that the national-integrative capacities of such narrative were weakest exactly in those areas that were most affected by the hunger. Besides the collective memory of tragic past, Russian Federation's role in challenging Ukraine's territorial integrity had the decisive role in spreading and acceptance of the victim-nation status. Under the influence of the ongoing “hybrid war”, the victim component of the Ukrainian politics of history personified by Holodomor was relegated by the advance of its heroic component symbolized by promoting the historical continuity of struggle for national independence and state sovereignty.

Key words: Holodomor, Ukraine, genocide, politics of history, collective memory, historiography

ХАТИЦА БЕРИША*

Школа националне одбране

Београд

НЕВЕН ЦВЕТИЋАНИН

Институт за друштвене науке

Београд

УДК 327:355.4

Оригиналан научни рад

Примљен: 21.02.2018

Одобрен: 27.04.2018

Страна: 39-52

ПРЕЕМПТИВНА И ПРЕВЕНТИВНА УПОТРЕБА ВОЈНЕ СИЛЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сажетак: Сведоци смо да су у теорији присутне бројне поделе ратова по различитим врстама класификације: према карактеру и облику рата, према простору вођења и обиму употребе ратних средстава и оружја, према врсти оружја, циљевима, времену трајања, генерацији ратова, али и многе друге, међутим у даљем раду фокус нашег интересовања усмерићемо ка два карактеристичним врстама нападачког (офанзивног) рата: преемптивном, или предухитрујућем и превентивном рату.

Стога ће предмет овог рада бити управо питања појмовног одређења, особина, међусобних разлика, циљева, правних аспеката, као и (политичких) последица вођења преемптивног и превентивног рата изведених на најкарактеристичнијим примерима из ближе и даље историје међународних односа.

Кроз циљ рада ће се у потребној мери изврши систематизацију постојећих теоријских и практичних сазнања о кључним аспектима преемптивне и превентивне употребе војне силе у међународним односима и на тај начин пружи скроман допринос бољем и потпунијем разумевању ове врло актуелне, а код нас још увек недовољно истражене (обрађене) области.

Кључне речи: војна сила, рат, ратна средства, међународни односи, превентивни рат

Увод

Рат је друштвени феномен који, од самог настанка људске цивилизације па све до данас, непрекидно прати односе како између, тако и унутар различитих друштвених група и заједница. Имајући у виду резултате појединих анализа, које указују да се током последњих три и по миленијума људске историје може издвојити само једно краће раздобље од 200 година које је протекло без ратова, као и податке о огромним људским жртвама које су пратиле ове ратове, можемо са сигурношћу рећи да је рат у огромној, готово пресудној мери утицао на развој људског друштва и друштвених односа у свим његовим

* hatidza.berisa@mod.gov.rs

сферама. Као такав, рат је још од античких времена постао, и до данашњих дана остао предмет сталног интересовања и проучавања од стране бројних истакнутих појединаца и различитих војних, политичких, верских, научних и других институција и организација.

Премда су узроци, разлози и циљеви бројних ратова различити, оно што им је чини се заједничко је то да је сваки рат, како то уверљиво тврди Карл фон Клаузевиц, један од највећих стратегиста и војних мислилаца свих времена, у својој суштини „акт силе чији је циљ да противника принуди на потчињавање сопственој вољи”. У том смислу, Клаузевиц истиче да рат, без обзира на ниво и обим употребљене (оружане) силе, време његовог трајања и/или степен разарања, није сам себи циљ, он је само „инструмент и оруђе политике”, односно „наставак политике” државе (друштвене организације - заједнице) „другим средствима”.

Сведоци смо да су у теорији присутне бројне поделе ратова по различитим врстама класификације: према карактеру и облику рата, према простору вођења и обиму употребе ратних средстава и оружја, према врсти оружја, циљевима, времену трајања, генерацији ратова, али и многе друге, међутим у даљем раду фокус нашег интересовања усмерићемо ка два карактеристичним врстама нападачког (офанзивног) рата: преемптивном, или предухитрујућем и превентивном рату.

Мада су, након терористичких напада на Њујорк и Вашингтон, изведених 11. септембра 2001. године питања циљева и мотива преемптивног и превентивног рата дошле у жижу интересовања, не само стручне и академске, него и шире лаичке јавности, као (јединог могућег) делотворног одговора на драстично измењену природу „главних“ претњи по националну, регионалну и глобалну безбедност, појмови преемптивног и превентивног рата, иако по својој суштини врло различити, се у (политичкој) употреби често погрешно, а понекад и свесно замењују. Питања планирања и вођења преемптивног и превентивног рата спадају у ред слабије истражених проблема у нашој земљи, а доступни садржаји се углавном свode на преношење агенцијских вести, односно коментара и превода делова ауторских чланака и политичких анализа еминентних, углавном америчких аутора изложеним у водећим дневним листовима и најутицајнијим часописима из области међународне и спољне политике.

Преемптивна и превентивна употреба војне силе

Чак и не тако детаљним сагледавањем карактеристичних примера из појединих епоха познате и доступне историје ратовања можемо увидети да су, упркос томе што је општи циљ свих ратова готово заједнички - остварење политичких циљева потчињавањем противника сопственој вољи, „мотиви“ за покретање и вођење рата различити: освајање и припајање одређене територије и овладавање природним, материјалним и људским ресурсима који се на њој налазе; одбрана и заштита територије, становништва и имовине; ослобођење од туђинске власти и стварање сопствене (независне) државе; исправљање

неправде и спасавање човечанства од неправде и недела; „кажњавање“ вероломних; ширење „божје воље“;.....итд.

Предмет овог рада, међутим, биће она врста ратова у којима се као главни мотиви за њихово покретање и вођење издвајају страх и јасно исказана жеља за правовременим обезбеђењем повољније (иницијалне) стратегијске предности у односу на непријатеља (противника), а то су преемптивни (предухитрујући) и превентивни рат. Ако овим особинама преемптивног и превентивног рата додамо и то, да се у највећем делу међународне стручне и академске јавности¹ покретање и вођење и једне и друге врсте рата сматра кршењем међународног права, можемо рећи да на овом месту престају све њихове заједничке карактеристике, а све даље од тога наступају озбиљне разлике.

Преемптивна употреба војне силе: теорија и пракса

Иако је са публикавањем Стратегије националне безбедности САД, председника Џорџа Буша млађег, 17. септембра 2002. године, као америчког одговора на растућу терористичку и претњу даљег неконтролисаног ширења оружја за масовно уништење, концепт преемптивног (енг. *preemptive*), или предухитрујућег рата доспео у сам центар медијске пажње широм света, већи део садржаја иначе енергичне, жучне дебате око применљивости, одрживости и делотворности овог концепта у обезбеђењу националне, регионалне и глобалне безбедности је обележило не само његово појмовно, него и неразумевanje његовог садржаја и суштине.

Наиме, у читавој серији уводничких текстова, ауторских чланака и телевизијских гостовања „дежурни“ критичари и аналитичари су врло често, свесно или несвесно, концепту преемптивног рата приписивали кључне особине једног готово сасвим другачијег концепта - превентивног рата, чиме је у дебату унета додатна енергија и жестина, али је ово последично допринело још већој и дубљој поларизацији унутар шире међународне јавности. А шта се заправо подразумева под појмом преемптивног (предухитрујућег) рата?

Преемптивни рат подразумева предухитрујућу употребу оружане силе у циљу благовременог стицања повољне стратегијске позиције у односу на непријатеља, који се налази у последњој фази непосредних припрема за отпочињање оружане агресије или другог облика војног (оружаног) деловања на тлу државе која предузима преемптивне акције, односно на територији других држава или региону чија безбедност, стабилност и очување тренутног стања представља витални национални интерес државе преемптора. Циљ преемптивног војног деловања је да се предухитрујућим нападом на непријатеља ограничи и смањи обим сопствених губитака и разарања кључне инфраструктуре и виталних капацитета система одбране од последица непосредно наступајућег оружаног напада непријатеља, који би вероватно били уништени или у

¹ Изузетак представљају ставови који се могу наћи првенствено међу појединим, неретко и истакнутим, представницима политичке елите, стручне и академске јавности у САД и Израелу.

значајној мери онеспособљени/деградирани уколико би се оружани напад непријатеља у пуној мери материјализовао.

Концепт преемптивног војног деловања није нов, питањима „да ли напасти први и тако умањити последице неминовно наступајућег оружаног сукоба, или сачекати и примити удар, а затим узвратити оружаном силом“ су се бавили државници и истакнути правници више десетина деценија уназад. Упоредо са настојањима појединих теолога, мислилаца и правника² да оправданост покретања рата између држава ограниче на домен „праведног рата“, разматрала су се и питања услова легитимности употребе војне силе у самоодбрани државе. Још од периода свог настанка - тридесетих година 19. века, па све до средине 20. века (а у појединим државама и до данашњих дана) концепт преемптивне употребе војне силе се у самој основи повезује са идејом самоочувања државе, које је изражено кроз њено инхерентно, „природно“ право на самоодбрану. (Перишић, 2014:509)

Темеље и оквире допустиве преемптивне самоодбране поставио је амерички државни секретар Данијел Вебстер (*Daniel Webster*), још давне 1842. године, у одговору на познати случај британског упада на територију САД и уништења америчког пароброда *Caroline*, истакавши да је (преемптивна) самоодбрана допуштена и оправдана само у оним случајевима када је држава суочена са „тренутном, неодољивом потребом (неужом), која не оставља простор за избор средстава, нити времена за размишљање“. Схватајући Вебстерове оквире „неужности“ преуским, Елиху Рут (*Elihu Root*), државни секретар САД у администрацији председника Теодора Рузвелта, је 1914. године, у складу са америчком традицијом обезбеђења слободе деловања, у дефиницију неотуђивог права државе на самоодбрану уноси и елемент стратешког просуђивања тврдећи да „је право сваке суверене државе да се (благовремено) самозаштити *превенцијом* настанка оних стања и ситуација у којима ће држави бити прекасно да се заштити“ (Colin, 2007:9-10). Иако за разлику од Вебстеровог тумачења, Рутова схватања нису постала део међународног обичајног права, она су оставила значајан траг у америчком поимању права на самоодбрану.

Ступањем на снагу Повеље Уједињених нација 1945. године, право на самоодбрану је доживело своју правну актуелизацију. Осим што је одредбама Повеље забрањена свака употреба силе и/или претња њеном употребом против територијалне целовитости и политичке независности биле које државе, Повеља наводи самоодбрану као једини изузетак од ове забране. У члану 51. основачког уговора Светске организације, признаје се и „не дира у природно право“ држава на предузимање мера индивидуалне или колективне самоодбране у случају оружаног напада, све док Савет безбедности УН, који има примарну улогу у систему колективне безбедности, не предузме потребне мере. Ипак, Повеља истовремено и ограничава могућност самоодбране само на оне случајеве у којима је дошло до (стварног) извршења оружаног напада. (Перишић, 2014:510-511)

² У ову групу спадају истакнути представници хришћанске католичке мисли Тома Аквински, Франциско Де Виторија, Вранциско Суарез, као и представници тзв. школе природног права Хуго Гоцијус и Самјуел Пуфендорф. Видети шире у: Милош Јовановић, Доктрина праведног рата и међународно право, Међународни проблеми, бр 2-3, Београд, 2007.

Међутим, истакнути правници из држава које се на основу дуге праксе обичајног права, за коју истичу да није у супротности са одредбама Повеље УН, залажу за примену шире схваћеног концепта преемптивне самоодбране, тврде да стриктно поштовање услова отпочињања оружаног напада ставља у повлашћени положај починиоце оружаног напада, што може довести до нарочито опасних последица у новом, нуклеарном добу, те да је јасан доказ о планирању напада и спремности за његово извршење довољан разлог за покретање процедуре индивидуалне или колективне самоодбране. (Перишић, 2014:510-511)

Због тога не чуди што је и након завршетка Другог светског рата у пракси стратешког мишљења и деловања појединих држава, укључујући и оне најзначајније, концепт преемптивне самоодбране заузео значајно место. Примена овог концепта је била готово стално присутна током хладноратовских стратешких калкулација политичких и војних елита САД и Совјетског Савеза на пољу политике и стратегије употребе нуклеарног оружја. Наиме, и једна и друга страна су озбиљно разматрале могућност да по пријему недвосмислене потврде о припреми за лансирање нуклеарног оружја супарничке стране, али и без ње, изврше масован преемптивни нуклеарни напад на нуклеарне капацитете идеолошког архипротивника с циљем да их у највећој мери уништи пре или у току лансирања и на тај начин омете или онемогући његов масован нуклеарни (против)напад. Алтернатива је по својим последицама била подједнако застрашујућа – масовна одмазда након позитивне потврде нуклеарног напада. Имајући у виду да би и један и други сценарио сасвим сигурно довео до „нуклеарног Армагедона“, жеља за преузимањем иницијативе у нуклеарном рату се разматрала само као последања опција и крајња нужда. (Colin, 2007:8)

Према се преемптивна употреба силе у неким теоријама сматра као главни и сигуран пут за започињање рата пуног обима, (Reiter, 1995:8-11) пракса међународних односа показује да су државе веома ретко прибегавале преемптивном рату као механизму за осигурање своје заштите. На основу анализе упоређивања података о међудржавним ратовима (енг. *Corelates of War*) вођеним у периоду од 1816. до 1980. године, а који као исход имају више од 1000 борбених губитака у току једне године, за сваку годину периода трајања оружаных сукоба, долази се до закључка да се од укупно 67 ратова вођених у наведеном периоду, свега 3 (три) рата могу сврстати у категорију преемптивних ратова: Први светски рат (у делу који се односи на руско-немачки рат из јула 1914. године); кинеска интервенција у корејском рату 1950. године и израелски напад на Египат јуна 1967. године.

Чак и у случају сумње у објективност и тачност наведених података, односно да поједини ратови нису стврстани у категорију преемптивних ратова због примене различите методологије (случај где преемптивна употреба силе није била главни мотив за њихово покретање), може се с разлогом тврдити да је и овако мали проценат преемптивних ратова (4,5 процената) заправо већи него што би објективно посматрано требао да буде, имајући у виду да руско-немачки рат и кинеска интервенција у корејском рату нису по својој суштини типични преемптивни ратови, јер се у оба случаја радило о укључивању ових земаља у ратове који су већ били у току.

Иако је Израел за отпочињање и вођење рата имао и друге важне мотиве осим страха од непосредног египатског оружаног напада, изненадни напад израелског ратног ваздухопловства изведен 05. јуна 1967. године на капацитете и кључну ваздухопловну инфраструктуру Египта³ се у широј стручној литератури сматра (јединим) класичним примером преемптивног рата. Нападу је претходио низ активности које су доприносиле јачању и продубљивању непријатељстава: историја међудржавних сукоба (напад Египта на Израел 1948. године и Израела на Египат 1956. године); обострано снажно изражена негативна слика супротне стране и врло раторборна реторика.

Све ово је ескалирало једностраним потезима египатске стране: пуна мобилизација оружаних снага, распоређивање трупа на Синајском полуострву, захтев за повлачење трупа УН са египатско-израелске границе и напослетку поморска блокада Тиранског мореуза, који представља кључну поморску везу Израела са Индијским океаном и Азијом, активност за који је Израел још 50-тих година прошлог века јавно истакао да ће сматрати као директну објаву рата. Запаљива и провокативна реторика египатског председника Насера који је у свом говору од 26. маја 1967. године истакао да ће се будући арапско-израелски сукоб бити „општи рат у којем ће основни циљ бити уништење Израела“⁴, (Reiter, 1995:8-16-19) је била кап која је, узимајућу у обзир врло болна искуства израелског народа током Другог светског рата, прелила чашу влади у Тел Авиву.

Убрзо по добијању „позитивних сигнала“ из званичног Вашингтона, који је све до краја маја 1967. године вршио притисак на израелску владу да не предузима војне акције, Израел је покренуо преемптивни рат који је резултирао највећом војном победом у израелској историји: више од двадесет пута мањим губицима у људству од губитака на страни арапских држава; потпуним уништењем више од половине укупне ратне (а посебно ваздухопловне) технике ОС Египта, Јордана, Ирака и Сирије; и стављањем под израелску управу територија Газе, Западне обале, Голанске висоравни и Синајског полуострва, чиме је Израел стекао ефикасну контролу над четири пута већом територијом од оне стечене у првом израелско-арапском рату из 1949. године.

Упркос оваквим резултатима, ни Израел, нити било која друга држава није након 1967. године покретала преемптивне ратове. Разлог за ову чињеницу, као и за релативно мали број изведених, али и не мали број преемптивних војних акција од којих се одустало, сигурно нису ограничења садржана у Повељи УН или другим документима међународног права. Њих пре свега треба тражити у свесности највиших државника да преемптивна употреба војне силе у међународним односима поред несигурних војних исхода носе и високу политичку цену, која се огледа у ускраћивању преко потребне војне, економске и политичке подршке појединих важних држава треће стране. Свес-

³ Овај напад је представљао увод у потоњи шестодневни арапско-израелски рат, познатији као Трећи арапско-израелски рат.

⁴ Иако је по оценама аналитичара, највећи део Насеровог говора био за унутарполитичку употребу, он је њиме свесно провоцирао Израел знајући да тиме свесно изазива нови рат, за који је чврсто веровао да ће га Египат и његови савезници сигурно добити. Ibid., pp.16-19.

ни могућих последица, доносиоци најважнијих одлука својевољно предузимају различите мере, често на штету сопствене земље, како би ублажили спиралу провокација и непријатељстава, пре него што она изазове такав страх на супротnoj страни, у којем је рат неминован, а његов коначни исход крајње неисвестан. (Reiter, 1995:25-32)

Овакав приступ је чини се само једна у низу особина које разликују преемптивну и превентивне употребе војне силе.

Превентивна употреба војне силе у теорији и пракси

Мада преемптивни и превентивни рат заједнички повезује страх од наступајуће претње у будућности и јасна жеља за правовременим обезбеђењем стратегијске предности у односу на непријатеља, ове две врсте рата много више тога раздваја. За разлику од преемптивног рата где је држава преемптор суочена са реалном, непосредном претњом по своју безбедност и која нема много правих избора јер јој је рат заправо „наметнут“ одлуком и агресивним војним деловањем супротне стране, у случају превентивног рата не постоји стварна, „објективна“ претња по безбедност или остале виталне националне интересе државе која овај рат покреће. Превентивни рат је „рат по избору“ државе превентора која верује да би у некој будућности *могла бити* суочена са оваквом врстом претње, и да ће носилац ове претње бити држава против које се превентивни рат покреће.

У основи сваког превентивног рата се налази јасна жеља државе превентора да правовремено спречи нежељену промену у дистрибуцији и балансу укупне моћи, па тако и војне, на начин да се потенцијални, будући „изазивачи“ постојећег *statusa quo* војно порази пре него што се расподела моћи промени у његову корист. Као што је већ истакнуто, главни мотив за покретање превентивног рата је перцепција неминовног раста укупне моћи противника који истовремено прати „неповратни“ пад релативне моћи и страх државе превентора да ће последица ових стратешких трендова засигурно бити њена немогућност да адекватно у будућности заштити своје виталне националне интересе, односно да се на одговарајући начин одупре и супростави будућем „неподношљивом“ стратешком понашању снажнијег противника или стању у међународно .

Из тог разлога се логика државе која покреће превентивни рат своди на максимум „боље сад, него када за то већ буде касно“, тј. искористити прилику и озбиљно, дугорочно (неповратно) деградирати способности противника, док је однос снага још увек повољан, и не одлагати покретање „неминовног“ рата за неки каснији период када ће се он водити под знатно неповољнијим условима. Међутим, државе превентори не желе нужно да оне буду те које ће бити означене као иницијатори рата, они више преферирају опцију у којој ће испровоцирати противника да исхитрено и непромишљено употреби оружану силу и тако започне рат, а све у настојању да за себе обезбеде најширу међународну и подршку домаћих политичких структура, а кривицу за рат пребаце на страну противника.

Резултати историјских анализа указују да је логика превентивног рата била узрок бројних одлука за покретање ратова, а као таква, ова логика заузима централно место у појединим како предкласичним (Тукидид, Хобс), тако класичним и савременим реалистичким теоријама међународних односа (нпр. теорија равнотеже снага Ханса Моргентауа или теорија хегемоније Роберта Гилпина). (Levy, 2011:87) Иако приликом разматрања различитих особина и аспеката превентивног рата можемо с правом закључити да се више ради о стратегији државе, него као посебној врсти рата која је широко заступљена у теорији, као логично се намеће питање у којим ситуацијама су државе, које се налазе на силазној путањи моћи, склоније да прибегну стратегији преемптивног рата, односно када је мотив за покретање ове врсте рата најснажнији? (Levy, 2011:89-90)

На самом почетку ових разматрања, намеће се општи закључак да све оно што доприноси повећању обима и јачању озбиљности претње која произлази од растућих способности изазивача – држава у успону моћи или драстичних поремећаја и промена унутар успостављеног међународног поретка, подстиче државу чија је моћ у зениту или релативном опадању да се ослони на стратегију превентивне употребе војне силе као начина за спречавање материјализације овакве будућности. Елементарна логика говори да што је пројектована моћ „потенцијалног“ противника у будућности већа, очекивано је већа и могућност његовог успеха у неком будућем међусобном рату, а последично и значајно већи уступци на које ће држава, чија моћ и утицај опада, морати да пристане како би тај рат и његов извесно неповољни исход избегла. Стога, што је очекивани обим и магнитуда промена у распореду (војне) моћи у будућности већи, снажнији су и подстицаји за покретање превентивног рата. (Levy, 2011:90)

Брзина промена односа снага (моћи) представља значајан фактор. Брже промене у квантитативном и квалитативном односу моћи, скраћују расположиво време држави чија је моћ у опадању да свеобухватним друштвеним и економским реформама и/или значајнијим повећањем улагања у сектору безбедности дугорочно одржи и унапреди своју (војну) моћ, и сужавају њен маневарски простор за јачање постојећих и стварање нових савеза ради постизања прихватљивог и одрживог решења, што повећава извесност превентивне употребе војне силе.

Премда главни подстицај за стратегије превентивног рата представља процењен неповољан развој ситуације у будућности узрокован нежељеном променом у односу моћи, на одлуке држава на овом плану такође утичу предвиђања политичких елита државе превентора о будућим намерама противника – држава „изазивача“ чија је моћ у успону. Вероватноћа покретања превентивних оружаних напада се повећава проценом, односно чврстим уверењем елита државе превентора да ће потенцијални противник сигурно покушати да искористи своју ојачану позицију моћи и, било због дуготрајног ривалитета, претходних негативних историјских искустава и нерешених територијалних питања, или унутрашњих или спољнополитичких притисака, започети рат против ње, или пак створити такву ситуацију у међународном систему коју она неће

моћи толерисати. С друге стране, мотиви за покретање превентивног рата се смањују када је држава чија моћ слаби верује у могућност да своје виталне националне интересе може да заштити и реализује применом и неких других, у довољној мери, делотворних метода и стратегија.

Поред ових, у групу врло утицајних фактора који утичу на доношење одлуке о покретању превентивних војних напада, поједини аутори сврставају могућност и потенцијалне последице војног одговора државе против које се покреће превентивни рат, вероватноћу ефикасног деградирања кључних способности противника и спречавања даљег наглог увећања његове моћи, као и време за које држава против које су изведени превентивни удари може поново да изгради и обнови своје капацитете, односно војну моћ. (Levy, 2011:90-93)

Ипак, приликом разматрања могућности употребе превентивне војне силе у међународним односима, увек се као кључно питање намеће дилема: да ли ће превентивни рат заиста на решити дугорочни безбедносни проблем државе која овај рат покреће, или ће овај проблем само погоршати? Судећи по заиста великом броју до сада изведених превентивних ратова у историји, и смелости и жестини са којом су ови ратови вођени, стиче се утисак да су бројни државници који су доносили одлуке о њиховом покретању, упркос ризику од нежељеног исхода који сваки рат са собом носи, заиста веровали у његову делотворност, као (јединог) истински дугорочног и одрживог решења за њихове безбедносне дилеме. (Scott,2017:10)

Највећи број државника није имао довољно поверења у могуће алтернативе превентивном рату: масовне инвестиције у сектор безбедности и додатно наоружавање немилице троше и онако ограничена финансијска средства, подстичу раст јавног дуга и одвлаче национално богатство и ресурсе од много продуктивнијих сектора, а стратегија балансирања и стварања и јачања савезништва често доводи до стратешког војног и економског пренапрезања услед преузетих обавеза према просторима и савезницима које је понекад немогуће сачувати и одбранити. Упркос свим предузетим напорима и улагањима, држава чија моћ опада се истовремено мора носити и са често неиздрживим и неприхватљивим ризиком: њена политика одвраћања се брзо може показати као неуспешна, дуго година изграђиван систем одбране и систем савезништва као недовољно ефикасан, како дотадашњи савезници све мање бивају посвећени, чешће бирају неутралност или чак почињу да мењају страну. (Scott,2017:3)

Стога не треба да чуди то што је, кроз већи део историје - од античке Грчке и Рима све до данашњих дана, избор политичких елита често био да прибегавају превентивном рату као најсигурнијем уточишту од неизвесности и страха од наступајуће ерозије политичке и војне моћи сопствене државе. Жеља за употребом превентивне оружане силе против „правовремено“ опажене и наступајуће „смртне“ претње је у значајном делу историје представљала не само чести, него и доминантни мотив за рат. (Colin, 2007) И поред тога што је Повељом УН и Резолуцијом Генералне скупштине из 1974. године превентивна употреба војне силе забрањена и сматра се актом агресије, а не средством допуштене самоодбране,(Перишић, 2014:511-520), овај концепт је још увек

једнако политички актуелан, посебно у јеку борбе против међународног тероризма и „незаконите“ пролиферације оружја за масовно уништење и заводљиво се намеће као „реална и легитимна опција“ доносиоцима одлука у појединим најутицајнијим државама света.

Међутим, о стварним донетима и употребљивости концепта превентивног рата најбоље говоре резултати његове примене. Чак и површна анализа превентивних ратова, јасно указује на стално, иманентно присуство једног парадокса, који је, чини се уткан у саму суштину превентивног рата - упркос јасно видљивом оперативном успеху превентивних војних удара, који се неретко огледао у брилијантним победама на терену, крајњи политички резултат готово без изузетка свих вођених превентивних ратова је тежак стратешки пораз, убрзана ерозија моћи или потпуни слом националне безбедности државе превентора. (Scott,2017:10)

У темељима „парадокса превентивног рата“ се налази једна готово трајна „истина“, која се често заборавља, а то је да се у рату, као и у миру, све врти око остварења крајњих политичких циљева, које државе у случају рата, који представља само продужетак политичких односа, желе и верују да могу да достигну употребом војне силе. Претпоставке или чврста уверења националних елита, да су темељне анализе будућих трендова, као и прецизне калкулације у домену војне моћи, све што је потребно да се јасно процени (и одлучи) да ли ће и у којој мери превентивна употреба војне силе дугорочно осигурати и унапредити националну безбедност државе превентора, увек биле само велика обмана.

Победе на бојном пољу, ма колико убедљиве и величанствене оне биле, врло ретко могу аутоматски довести до крајњег жељеног исхода и остварења коначног циља рата. Дуга је листа оних држава чији су лидери и елите поистоветивши постављене оперативне (војне) циљеве и успехе у рату, са крајњим, стратегијским политичким циљем (резултатом) који је заједнички сваком рату - осигурање „бољег стања мира“, прекасно, на сопственим грешкама научили једну од основних, најскупље плаћених лекција из стратегије и ратоводства. (Scott,2017:12-13)

У страху од могућег неповољног исхода могућег, предстојећег рата између Коринта и Коркире, по величини друге и треће поморске силе тадашњег античког света, у којем би Коринт очекиваном победом и присвајањем коркирске морнарице, од Атине преузео улогу водеће поморске силе, и у будућем „неизбежном“ рату између Спарте и Атине стао на страну свог традиционалног савезника Спарте, атинске вође су донеле одлуку да поведу „рат избора“ сврставши се на страну Коркире како би на време, дугорочно осигурали своју безбедност, позицију моћи и примат над Хеленским светом. Серија победа Атине у борби са коринтским снагама је приморала до тада пасивну Спарту и њене савезнике на улазак у рат са Делфским савезом, предвођеним Атином, који се 404. године п.н.е., након 27 година борбе са променљивим ратним успехом завршио потпуним поразом Атине, укидањем демократије и потоњом вишедеценијском хегемонијом Спарте.

У намери да „трајно реши“ и спречи даљи „неподношљиви“ раст утицаја и амбиција Рима у западном Медитерану и на територијама под контролом и утицајем Картагине, картагински вођа Ханибал Барка је у пролеће 218. године п.н.е. покренуо преко Алпа превентивни рат - инвазију на Рим. Упркос великим војним успесима на који су кулминирали величанственом победом у бици код Кане, у којој је у једном дану успео да уништи или зароби више од 50.000 римских војника, укључујући и готово трећину чланова Римског сената, Ханибал никада није успео унесе раздор и разбије мрежу савезништва између Рима и његових савезника и сателита на којем се заснивала његова доминација широм Медитерана. Временом се ратна срећа окренула на страну Рима, што је после битке код Заме, 202.године п.н.е. резултирало правим дебаклом Картагине, а пола века касније, у тзв. Трећем пунском рату, потпуним уништењем и нестанком Картагине као државе.

Као одговор „неодрживо стање“ ембарга на увоз горива, наметнутог од стране САД и њених британских и холандских савезника као одговора на јапанску оружану агесију на Кину и заузимање Француске Индокине, чије су последице претиле да потпуно униште јапанске снове о стварању „Велике источно-азијске сфере заједничког просперитета“ која би Јапану обезбедила не само сигуран опстанак и економски напредак, него и признање дуго траженог статуса велике силе, политичке и војне елите империјалног Јапана су одлучиле да изврше превентивни, изненадни напад на Перл Харбор, главну војнопоморску базу америчке Пацифичке флоте. (Scott,2017:21-44)

Напад изведен 7. децембра 1941. године је имао за циљ да уништи главнину америчке Пацифичке флоте и тиме онемогући њено ефикасно мешање у јапанско заузимање југоисточне Азије, обезбеди Јапану додатно време да консолидује своју позицију и ојача своју поморску моћ и пољуља морал америчког народа за даље супростављање „леgitимним“ јапанским интересима. Осим великих разарања и уништења једног, не и виталног дела америчке флоте, резултат превентивног напада је било, као што је врховни командант јапанске империјалне морнарице адмирал Јамамото и предвидео - „буђење успаваног (америчког) цина“ и „његова страшна реакција“. У рату који је потом уследио и кулминирао бацањем две атомске бомбе на градове Хирошиму и Нагасаки, јапанско царство је доживело потпуни политички, економски и војни слом, земља је окупирана, а последице њене „надгледане независности“ су видљиве и данас.

Закључак

Преемптивни и превентивни ратови представљају покушај држава да страх и неизвесност на пољу националне безбедности у непосредној и даљој будућности превладају благовременим, активним оружаним војним деловањем пре него што се „смртно озбиљна“ претња у свом целокупном облику и пуној снази материјализује. У својој основи, преемптивни или предухитрујући рат представља концепт самоодбране државе од непосредно наступајућег или већ

започетог оружаног напада неке друге државе (или групе држава), на којој лежи и одлука о начину, месту, времену и врсти напада. Циљ преемптивне употребе војне силе није да спречи оружани напад друге стране, већ да последице напада, у виду материјалног разарања и људских губитака, по земљу преемптора сведе на најмању могућу меру.

Идеја преемптивног војног деловања као средства (нужне и допуштене) самоодбране није новијег датума, полемика о делотворности, легалности и легитимности овог концепта се одвија већ два века. Темеље и услове допуштене преемптивне употребе војне силе против друге државе поставио је амерички државни секретар Данијел Вебстер у првој половини 19. века и они су као такви постали интегрални део међународног обичајног права рата. Ипак, највећи део правника сматра да је ступањем на снагу Повеље УН, иначе неопуштиво, природно право сваке државе на самоодбрану дефинисано јасније и рестриктивније, те стога тврде да је за стицање услова за правно допушту употребу војне силе у самоодбрани државе неопходно присуство објективне опасности, односно стварног почињења оружаног напада.

Премда рестриктивна правна регулатива садржана у међународним уговорима и конвенцијама готово никада није представљала непремостиву препреку за државе које су одлучне да заштите своје виталне националне интересе, упркос суженом тумачењу легалности употребе оружане силе у самоодбрани, државе су врло ретко (свега у три случаја) прибегавале преемптивном рату као средству обезбеђења националне безбедности. Разлози за овакве одлуке држава лежи у проценама њихових политичких елита да примена инструмента преемптивног рата са собом носи високу политичку цену праћену извесношћу даље неконтролисане ескалације непријатељстава која многоструко надилази користи и предности остварене преемптивним војним деловањем.

За разлику од преемптивне употребе војне силе где је оружани напад, односно рат наметнут држави преемптору одлуком супротне стране, превентивни рат је по својој суштини „рат избора“ где не постоји објективно присутна претња у реално предвидивој будућности по безбедност државе која покреће превентивни рат. Мотив за покретање превентивног рата је двојак. С једне стране, то је страх од могућности настанка „неприхватљиве“ претње у будућности као последица нежељене промене у расподели укупне, посебно војне моћи између државе која прибегава превентивној употреби оружане силе и државе (групе држава) – изазивача, у корист ове друге. С друге стране, мотив је изражен и у снажној жељи државе превентора да се са „будућим“ претњама и противницима „разрачуна“ на време, пре него што моћ будућих противника неминовно прерасте њену моћ, тј. док је цена рата са овим противницима још увек прихватљива и засигурно нижа од оне у будућности.

Вероватноћа и подстицај за покретање превентивног рата расту са очекивањем већег степена и брзине квантитативно-квалитативних промена у распореду (војне) моћи на штету државе превентора, као и проценом њених елита да ће потенцијални противник сигурно покушати да искористи своју ојачану позицију моћи да против ње започне рат или је доведе у такву безбедносну ситуацију коју она неће моћи толерисати.

Имајући у виду чињеницу да превентивни рат подразумева намерно, ничим изазвано покретање оружаног напада против друге државе, као одговор на страх од убрзаног раста њене моћи као могућег извора будуће „смртне“ претње по безбедност и остале виталне интересе државе превентора, ова врста рата, по дефиницији представља акт отворене агресије, и као таква је у правном, политичком и моралном смислу забрањена и неприхватљива. Међутим, од античког до нуклеарног доба, бројни су примери политичких и војних елита које су прибегавале превентивном рату, као дугорочном делотворном решењу за њихове стратешке безбедносне дилеме.

Ото фон Бизмарк, чувени немачки државник и можда највештији практичар „политике моћи“ у модерној ери, који је у стварању модерне Немачке државе често и врло успешно посезао за ратом као инструментом и наставком политике другим средствима, је тврдио да је „покретање превентивног рата једнако чину самоубиства због страха од смрти“. Ове Бизмаркове речи би требале да опомену и добро замисле поједине данашње лидере који још увек, као „реалну опцију на столу“, разматрају могућност покретања превентивног рата. Историја се показала као врло сурова учитељица према оним државама и њиховим лидерима који су се свесно препустили обмани превентивног рата, чврсто верујући да ће овакав рат њихове земље учинити славним, снажнијим и дугорочно безбеднијим.

Литература:

1. Avramov Smilja, Kreća Milenko, (2003) *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd
2. Autorizovane beleške dr Hatidže Beriša, sa predavanja iz predmeta Vojna strategija na Generalštabnom usavršavanju u Školi nacionalne odbrane Univerziteta odbrane u školskoj 2017/2018. godini;
3. Gray, Colin S., (2007), *The implications of preemptive and preventive war doctrines: A reconsideration*, Izvor: Internet, dostupno na <https://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/PUB789.pdf>, pristupljeno 11.12.2017.
4. Jovanović Miloš, *Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo*, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/materijali/jovmil/clanci/Doktrina%20pravednog%20rata%20i%20međunarodno%20pravo.pdf>, pristupljeno 08.07.2011. godine;
5. Levy, Jack S., (2011), „Preventive War: Concept and Propositions“, *International Interactions*, Vol. 37, No. 1, pp.87-96
6. Miletić Andreja, (1993) *Rat*, u Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd
7. Perišić Petra, (2014), „Preventivna samoobrana i međunarodno pravo“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 51, No. 2, str. 509-525
8. Reiter Dan, (1995) „Exploding the Powder Keg Myth: Preemptive Wars Almost Never Happen“, *International Security*, Vol. 20, No. 2, pp.5-34
9. Silverstone Scott A., „The Preventive War Temptation Meets the Preventive War Paradox,“, pp.1-47, Izvor: Internet, dostupno na: <https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&src=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=>

8&ved=0ahUKewiw2_7W-8XYAhXDdCwKHUXSDGcQFggmMAA&url=http%3A%
2F%2Fwww.bard.edu%2Fcivicengagement%2Fusfp%2Fresources%2F2017%2
Findex.php%3Faction%3Dgetfile%26id%3D7671780&usg=AOvVaw07d1cl8uavo9GjP
lqFaaaY, pristupljeno 09.12.2017

PREEMPTIVE AND PREVENTIVE USE OF MILITARY FORCE IN INTERNATIONAL RELATIONS

Summary: We are witnessing that there are numerous divisions of wars in different types of classification: according to the character and form of war, according to the area of the control and scope of use of warfare and weapons, according to the type of weapons, goals, duration, generation of wars, but also many others. However, in this specific paper in the focus of our interest are two characteristic types of offensive war: preemptive and preventive war.

Therefore, the subject of this work will be precisely the issues of conceptual determination, characteristics, mutual differences, goals, legal aspects, and (political) consequences of conducting preemptive and preventive war carried out on the most characteristic examples from the closer and further history of international relations.

The aim of the work is systematization of the existing theoretical and practical knowledge on the key aspects of the preventive and preventive use of military force in international relations. It will be systematized and in that way it will provide a modest contribution to the better and more complete understanding of this very current, but still insufficiently explored areas.

Key words: military force, war, warfare, international relations, preventive war

МАРИЈА ЂОРИЋ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 94(44):314.15

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.03.2018

Одобрен: 27.04.2018

Страна: 53-66

УТИЦАЈ МИГРАЦИЈА НА ЈАЧАЊЕ НАСИЛНОГ ЕКСТРЕМИЗМА У ФРАНЦУСКОЈ**

Сажетак: Аутор истражује на које све начине савремене миграције утичу на генерисање екстремизма у Француској. У раду се користи метода студија случаја али и компаративне анализе, с обзиром да се упоређују исламистички и десничарски екстремизам. Полази се од хипотезе да се са доласком миграната у Француској, интензивира исламистички фундиран екстремизам у виду цихадистичког тероризма. Као одговор на њега јача националистичка и неонацистичка десница, што свеукупно гледано представља велики изазов за безбедносни систем Француске. Закључак је да је једина успешна борба против екстремизма и тероризма превенција, која би требало да буде фокусирана на спречавање радикализације и насилног екстремизма. Француска је једна од ретких држава која је уложила велике своте новца у разне врсте превентивних програма (у виду дерадикализације), али који се до сада нису показали нарочито успешним. Колонијално наслеђе и велики број миграната муслиманског порекла који нису адекватно интегрисани у Француски систем, чине отежаном борбу против савременог екстремизма и тероризма.

Кључне речи: миграције, екстремизам, тероризам, ислам, екстремна десница, Француска, радикализација, насилни екстремизам, ЕУ

Увод

Савремене миграције су ставиле многе цивилизацијске вредности на тест. Хуманост и људска права као да су потонула пред новим изазовима екстремизма, тероризма и организованог криминала. Данас не можемо говорити о уобичајеним миграцијама, већ о новој “сеоби народа” која није добровољна и која за собом повлачи низ питања. Пре свега, миграције које су тенденциозно усмераване од Блиског истока и Северне Африке ка европским земљама, отварају демографске и безбедносне проблеме, а самим тим и економска, религиј-

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта “Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

ска и културолошка питања. Мигранти који долазе у Европу су углавном муслиманске вероисповести и арапског порекла, што ће представљати велики изазов за европске земље, када је реч о њиховој интеграцији. Да ли ће Европа и даље баштинити свој идентитет и културно наслеђе на три суштинске вредности: римско равно, грчку филозофију и хришћанство?¹ Ово питање се највише поставља у оним европским земљама које имају значајан проценат муслиманског становништва.

Иако је реално највећи терет мигрантске кризе у Европи поднела Немачка², чини се да много већи проблем има Француска са интегрисањем како нових, тако и старих миграната. За разлику од Немачке, Француска има баласт колонијалног наслеђа, који је попут старог духа прогања у савремености. Највећи број миграната је протеклих деценија долазио углавном из земаља Магреба (Мароко, Алжир, Тунис)³, док је Француска у неким својим бившим колонијама и даље задржала војно присуство⁴, што је свакако утицало на ширење већ постојеће религијске и етничке напетости.

Миграције су тек “кап у препуној чаши воде”, која је резултирала јачањем различитих врста насилног екстремизма. Доласком миграната са трусних подручја блискоисточних земаља је свакако појачан исламистички финансиран екстремизам.⁵ Француска је једна од најугроженијих земаља у Европи, када је реч о броју терористичких напада.⁶ Као одговор на религијски мотивисан екстремизам и тероризам јача екстремна десница, која је последњих година све више популарна на француској политичкој сцени. Њена улога је и више

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта “Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

¹ Духовну кризу хришћанства Љубиша Деспотовић добро објашњава кроз процесе секуларизације и “деловања тајних организација европске и светске елите”. Више о томе у: Деспотовић Љубиша, Кузмановић Небојша, “Идејни аспекти духовне кризе хришћанства: религијски контекст мигрантске кризе и идентитетске последице по европске нације”, Култура полиса (посебно издање) 2, 2017, стр. 57.

² Само у 2015. години Немачка је примила рекордних 1 139 000 миграната. Извор: https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2016/07/PE16_246_12421.html;jsessionid=7A55FB A914157B7029B01E4B554512B0.cae1, 13.06.2017.

³ Мароко и Тунис су постали независни 1956. године, док је статус независности Мароко добио 1962.

⁴ Пре свега мислимо на Мали и интервенцију у Либији.

⁵ Рема подацима безбедносних служби, сматра се да од укупног броја миграната њих 10% могу бити потенцијални екстремисти. Видети: Марија Ђорић, “Утицај мигрантске кризе на развој десничарског екстремизма у Европи”, Зборник радова Мигранти на раскршћу или беспућу земље Србије, ур. Јован Ђирић, Бранислава Кнежевић, Институт за упоредно право; Институт за криминолошка и социолошка истраживања; Регионално представништво руске хуманитарне мисије на Балкану, Београд, 2016, стр. 125-137.

⁶ Према статистикама Еуропол-а, број ухапшених за дело дихадистичког тероризма у Француској расте из године у годину. Тако су 2014. године ухапшене 188 особе, тај број се повећао на 377 у 2015. години, док је у 2016. ухапшено 429 особа за дело “дихадистичког тероризма”. Извор: https://www.europol.europa.eu/tesat/2017/2.1.TERRORIST_ATTACKS_AND_SUSPECTS_ARRESTED_IN_THE_EU.html, 03.01.2018. У 2016. је у Француској извршено укупно 23 терористичких напада https://www.europol.europa.eu/tesat/2017/ANNEX_1.html, 03.01.2018.

него јасна – на себе ставља обавезу “одбране хришћанства”, која по правилу укључује и употребу насиља. У том “зачараном кругу” насиља у коме један екстремизам јача други (и обратно), највећа жртва биће људска права и демократија. Одбрана ових вредности које су испрофилисале идентитет Француске још од револуције 1789. биће под великим знаком питања, с обзиром да ће миграције у први план ставити питање безбедности.

Насилни екстремизам и радикализација

О екстремизму је веома тешко говорити и писати, а још теже је борити се против њега. Проблем лежи у томе што је екстремизам вишедимензионалан, варијабилан и аморфан феномен, који је условљен временом, простором и специфичним религијским, обичајним и културолошким карактеристикама (Ђорић, 2014:23). Оно што за једну друштвену целину представља екстремизам, за другу ће бити сасвим прихватљиво, те је стога његово одређење отежано. Екстремизам ћемо увек одредити на основу тога шта су границе “нормалног”, уобичајеног и прихваћеног у једном друштву. Углавном су критеријуми “нормалности” одређени законима, али и неким другим правилима понашања које имају свој легитимитет у друштву, као што су религијске, обичајне или етичке норме. Због тога можемо рећи да је екстремизам “понашање и мишљење на граници дозвољеног са тенденцијом да се та граница пређе” (Ђорић, 2016:23).

Евидентно је да екстремизам као врста “граничног феномена” може бити веома тесно повезан са насиљем. Углавном је насиље главни пратилац екстремизма, што ову појаву чини непожељном за савремена демократска друштва, јер нарушава њихову равнотежу. Ипак, битно је направити тешко видљиву, али веома значајну разлику између насилног и ненасилног екстремизма. Роналд Винтроп (Роналд Њинтробе) сматра да је ненасилни екстремизам онај који има екстреман циљ (који укључује насиље), али који не користи насилне методе.⁷ У пракси влада потпуна конфузија око разграничења насилног и ненасилног екстремизма, док је у теорији дистинкција између ове две сличне, а поново различите појаве, још замагљенија. Куриозитет је у томе када неки од највиолентнијих екстремиста препознају екстремизам код других, сматрајући то негативном појавом. Такав пример смо имали код вође Ал Каиде (Завахирија), који је истакао да је ИСИС постао “исувише екстреман”.⁸ У овом случају је јасно да се квалификатив “екстремизам” користи за дискредитовање политичког противника, што значи да је екстремизам феномен који је демонизованог, тј. негативног карактера (па чак и за савремене терористе и екстремисте).⁹

⁷ “Radicalisation, De-Radicalisation and Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review” (The Hague: ICCT Research Paper, March 2013), http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-RadicalisationCounter-Radicalisation-March-2013_2.pdf, 12.12.2017.

⁸ Al Qaeda disavows ISIS militants in Syria”, BBC News Middle East, 3 February 2014, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-26016318>, 27.12.2017.

⁹ Чињеница је да терористи и екстремисти за себе никада неће користити негативна одређења, већ ће се одређивати углавном као “борци за слободу”.

Следећи проблем у одређењу екстремизма јесте његова веза са радикализацијом. Оно што би требало да знамо јесте да нема екстремизма без процеса радикализације. Овај процес је углавном повезан са осећајем изолованости у постојећем друштвеном систему, незадовољством и кризом идентитета. Иако постоје предиспонирајући фактори за радикализацију, треба нагласити да не постоји универзалан начин радикализације која може водити до насилног екстремизма и тероризма. Сваки појединац је индивидуа за себе, те је и процес радикализације (као и окидачи за радикализацију) другачији.¹⁰ Радикализација (која је усмерена ка насилном екстремизму) је процес који мења структуру личности и њен вредносни систем, и због тога је можемо поистоветити са процесом “прања мозга”. Битно помена је да – није свака радикализација негативна, тј. не води свака радикализација до екстремизма и тероризма. Радикализација није претња друштву “уколико није повезана са насиљем или другим незаконитим радњама” (OSCE, 2014:37). Према ОЕБС-овом приручнику, радикализација чак може бити позитиван подстицај за добре промене у друштву, попут нпр. укидања ропства или проширења женских права.

Нужно је разликовати две врсте радикализације (на основу средстава и метода):

1. Директна радикализација
2. Индиректна радикализација

Директна радикализација се заснива на непосредном контакту са одређеном екстремистичком групом и њеним члановима.¹¹ Ова врста радикализације изискује одређено време за упознавање, препоруке и сл.

Индиректна (самостална, самоиницијативна или посредна) радикализација подразумева да особа која се радикализује то ради без директног (физичког) контакта са терористичком/екстремистичком групом. Као главно средство радикализације се у овом случају користе медији (интернет, друштвене мреже, пропагандни садржаји и сл). У доба интернета и виртуелне комуникације, овај вид радикализације постаје све више популаран. Један од разлога је и тај што се може одвијати непосредно, брзо и без ризика да екстремисти буду ухваћени “на делу”.

Радикализација која може водити до насилног екстремизма или тероризма је први корак у тростепеном обликовању терористе:

1. Најпре се креће са радикализацијом (на индиректан или директан начин).
2. У другој фази се усвајају нови вредносни садржаји који од особе чине насилног екстремисту.
3. Трећа фаза подразумева прелазак из насилног екстремизма у тероризам.

Иако је веома битно изучавати процес радикализације (пре свега из превентивних разлога), од суштинског значаја је и анализа процеса дерадикализа-

¹⁰ Неко ће реаговати на осећај неправде, за другог ће то бити утицај блиских људи (супружника, рођака, пријатеља), код трећих ће то бити криза идентитета, потом потреба за авантуризмом, освета итд.

¹¹ Ради се о тзв. регрутерима. Данас и жене имају веома истакнуту улогу у процесу радикализације.

ције. Ово је битан момент пре свега, код тзв. “покајника” који су одлучили да изађу из света екстремизма и тероризма. Дерадикализација подразумева процес промене идентитета у коме се од недемократског вредносног система појединац (или група) враћа у прихватљив, невиолентан и демократски аксиолошки систем. Уклања се сваки негативан утицај који је допринео процесу радикализације. Не постоји гарант да ће се тзв. “покајници” заиста искрено покајати за своја дела и да ће бити способни да привате демократски вредносни систем, који наравно, искључује насиље. То је уједно и највећи ризик у оквиру процеса дерадикализације. Због свега наведеног можемо закључити да у борби против савременог тероризма фокус треба ставити пре свега на спречавање насилног екстремизма и радикализацију, што улази у домен превентиве.¹²

Исламистички екстремизам у Француској

Линија између муслимана и хришћана је повучена управо у Француској у 8. веку, када је 732. године код Појатеа, Карло Мартел извојевао победу над Омејадским калифатом. Битком код Појатеа је заустављено продирање муслимана на тло Европе, што је довело и до њиховог протеривања са Пиринејског полуострва и јужне Француске. Од тада се много тога променило, али је овај догађај заједно са јаким колонијалним наслеђем, утицао на обликовање садашњих друштвенополитичких прилика у Француској.

Француска је земља са највећим бројем муслимана у ЕУ. Иако званични подаци указују да у Француској живи око 4 милиона муслимана¹³, према неформалним сазнањима тај број је много већи и износи 9 милиона становника. Сматра се да је до сада из хришћанства у ислам конвертирало око 100.000 људи, махом из млађе генерације и женског пола.¹⁴ Највећи број миграната је пореклом из Алжира, Марока и Туниса, мада има и незнатан проценат оних који су дошли из Турске и западне Африке. Муслимани у Француској углавном припадају сунитској деноминацији.

Секуларизам, који је од вајкада пустио корене у француском друштву је и данас присутан, али углавном у контексту хришћанства. Утицај ислама је доминантан у свакој сфери живота, чиме се нарушава концепт грађанског друштва и модерне секуларне државе. После терористичких напада 2015. године, Француска је по први пут затворила три џамије које су се довеле у везу са практиковањем радикалне варијанте ислама.¹⁵ Француска је 2004. године забранила и ношење хиџаба у школама, а 2010. године је под утицајем терористичких напада, забрањено и ношење вела преко лица, и то све са циљем неговања секуларизма.

¹² Ово је уједно и закључак са Брдо процеса у Словенији у оквиру кога је организована Министарска конференција (IISG Говернанце), одлучено је да један од главних циљева буде превенција радикализације и насилног екстремизма на простору Западног Балкана, јер је ова регија значајни расадник и регрутни центар тероризма.

¹³ <http://geoconfluences.ens-lyon.fr/actualites/veille/pratique-religieuse-france>, 24.12.2017.

¹⁴ <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/islam-france>, 29.08.2017.

¹⁵ Иначе, још закон из 1905. године забрањује влади да финансира изградњу верских објеката. Изузетак су само оне верске грађевине које су настале пре 1905. године.

Сматра се да је тренутно у Француској око 15.000 људи радикализовано, док најекстремнијем крилу дихадизма¹⁶ припада 8.250 особа.¹⁷ Француска је у протеклих неколико година потрошила на десетине милиона евра како би спречила радикализацију младих муслимана.¹⁸ Чини се да су сви покушаји до сада били без неког великог успеха, упркос значајним напорима државних органа.

Као последица повећања броја муслиманског становништва и нове мигрантске кризе расте исламофобија. Неке статистике су поражавајуће када је реч о муслиманском становништву у Европи. Истраживање из 2016. године указује да негативан став према муслиманима у Европи имају процентуално највише Мађари, иза којих следе и друге земље ЕУ¹⁹, док најмање негативан став према припадницима исламске религије имају Британци. Интересантно је да (према истраживањима института “Адам Смит”), муслимани чине 8-10% укупне популације у Француској, а да у затворима представљају убедљиву већину од 70% затвореника.²⁰

Друга истраживања показују да муслимани не поседују баш сва права у Француској, те да имају око 400 евра мању плату и да 2,5 пута теже налазе посао у односу на припаднике хришћанске религије.²¹ Стигматизација и осећај одбачености, фрустрација услед неадекватног социјалног положаја, одбијање интеграције, само су неки од разлога који могу бити окидач за радикализацију француских муслимана. Заправо, највећи проблем са интеграцијом у француски вредносни систем имају они муслимани који припадају другој или трећој генерацији миграната. Док је код прве генерације миграната ситуација поприлично јасна (јер су углавном долазили “трбухом за крухом” и самим тим били свесни свог идентитета), њихови потомци имају много већи проблем са “кризом идентитета”. Осећај “поцепаног идентитета” и конфузија око тога ком вредносном систему припадају, може бити главни окидач за радикализацију. Иако се тврдило да су нереди који су потресали Француску 2006. године били првенствено социјалног карактера, чињеница је да су имали снажну етничку, па и религијску димензију, јер су иза њих стајали незадовољни млади муслимани који су живели у сиромашним предграђима.

Све је почело 2005. године у париском предграђу Клиши²², када су двојица младића муслиманске вероисповести страдала, за шта је оптужена поли-

¹⁶ Веома је битно направити разлику између дихада и дихадизма. Док је дихад појам за “опште религијско прегнуће” и не мора имати само негативну конотацију, дихадизам је идеологија која подразумева искључиву употребу насиља у политичке сврхе и представља “демонизован” феномен. Према: Симеуновић Драган, Увод у политичку теорију, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 135.

¹⁷ <https://www.gatestoneinstitute.org/9982/france-deradicalization>, 27.06.2017.

¹⁸ <https://www.gatestoneinstitute.org/9982/france-deradicalization>, 21.06.2017.

¹⁹ Иза Мађарске иду следеће земље редом: Италија, Пољска, Грчка, Шпанија, Холандија, Шведска, Француска, Немачка. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>, 03.09.2017.

²⁰ <https://www.adamsmith.org/blog/are-70-of-frances-prison-inmates-muslims>, 25.12.2017. Ова бројка је по мишљењу аутора овог текста пренаглашена. Нека друга истраживања указују да је укупан број муслимана у затворима између 40 и 50 %.

²¹ <https://www.odt.co.nz/news/world/study-shows-french-muslims-hit-religious-bias>, 02.09.2017.

²² У овом предграђу више од 90% становништва су из имигрантских породица.

ција, а касније се испоставило да су младићи страдали од високог напона струје. У нередима који су уследили, запаљено је више од 5.000 аутомобила, док је око 1.500 људи ухапшено. Слична ситуација је била и са нередима у Амијену 2012. године. Очигледно је да је неко затајио у процесу интеграције муслиманске популације у Француској. Да ли систем није учинио довољно како би своје држављане, који су углавном пореклом из некадашњих колонија, интегрисао на адекватан начин? Или можда ни сами муслимани нису били вољни да постану део француског, а самим тим и европског система вредности?

Француска предграђа у којима живи велики број муслиманске (углавном сиромашне) популације се могу сматрати “инкубаторима” тероризма и екстремизма. Многа од тих места се сврставају у ред тзв. но го зона у којима француска полиција није добродошла. Неки извори показују да у Француској постоји 751 оваквих зона у којима полиција нема потпуну контролу.²³

Након серије терористичких напада Француска се одлучила за радикалне резове у сектору безбедности. Напад на Шарли Ебдо јануара 2015. године у коме је страдало 17 људи је био пресудан - тада је запослено додатних 3 000 оперативаца у сектору безбедности, док је буџет служби повећан за 500 милиона евра.²⁴ Напад у Ници је био масовнији када је реч о жртвама и том приликом је убијено преко 80 особа. Шенген зона је у великој мери погодовала лаким транспорту и набавци оружја за потребе ових терористичких напада. Терористи су ватрено оружје набављали преко два канала – први је Белгија (у којој живи велики број муслимана), а други је Балкан. Исламистички терористи таргетирају све оно што представља француски и европски систем вредности, па отуда и напади на редакцију новина “Шарли Ебдо”, фудбалски стадион (Стаде де Франце), концертну дворану Батаклан (Батацлан) итд. До сада је на блискоистично ратиште из ове земље отишло око 900 француских држављана, а место из ког одлази највећи број бораца (у односу на број становника) је Лунел (Ђорић: 2017: 18).

У Европи је ухапшено 718 терориста током 2016. године који су доведени у везу са цихадистичком идеологијом.²⁵ Током 2016. године су у терористичким нападима страдале 142 особе, док је 379 њих лакше или теже повређено. Француска је прва у Европи по броју ухапшених терориста. Сваке године се повећава број ухапшених, па тако можемо констатовати на основу података Еуропола да је 2014. године ухапшено 238 терориста, да би се тај број повећао на 424 у 2015. години, а 2016. резултирао са 456 ухапшених за дело тероризма.²⁶ Скоро једна трећина терориста су старости око 25 година (и млађи од тога), док је тек 9% терориста старије од 40 година.

Од терористичких група које делују на територији Француске и испиришу друге на исламистички мотивисан тероризам, можемо издвојити првенс-

²³ <https://www.gatestoneinstitute.org/10190/islam-england-france>, 02.09.2017.

²⁴ <http://time.com/3657314/paris-shooting-charlie-hebdo/>, 03.01.2018.

²⁵ <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>, 04.09.2017.

²⁶ <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>, 04.09.2017.

твено огранке “Исламске државе” и “Ал каиде”. У прошлости је Француска имала великих проблема и са терористима ГИА-е (*Groupe Islamique Armé*)²⁷ која је настала у Алжиру 1993. године под вођством Абделхака Лајада, након што су алжирске власти спречиле исламисте да победе на изборима.²⁸ ГИА је посебно бил активна у Француској током 1995. године када је организовала више бомбашких напада у којима су страдали цивили. Пре тога је 1994. године преузела одговорност за отмицу авиона у Марсеју.

Француска се крајем 90-их година обрачунала са алжирским терористима (ГИА), али то није био крај исламистичком тероризму. Дошле су нове групе, а са њима и нови методи борбе. Данас највећу опасност по безбедносни систем Француске представљају исламистички фундиран екстремизам и тероризам и то не само због њихове деструктивности и фреквентности, већ и због тога што је он окидач и за друге врсте екстремизма (као што је то случај са екстремном десницом).

Јачање екстремне деснице у Француској под утицајем миграција

Француска тренутно има највише проблема са две врсте екстремизма. Први и уједно највећи проблем је исламистички фундиран екстремизам, који је појачан мигрантском кризом. Као одговор на ову врсту безбедносне претње јавља се други проблем у виду екстремне деснице. Десничарски екстремизам је у последњих неколико година генерисан глобализацијским тенденцијама²⁹, а посебан утицај на његово ширење извршиле су савремене миграције. Вођени вигиљанцизмом, као идејом која има за циљ пренаглашен заштитнички однос према одређеној групи или етницикету, десничарски екстремисти претендују да заштите хришћанство од нових изазова. Највећи међу њима свакако јесте продирање ислама на “стари континент”. Главно језгро француске екстремне деснице чине млади људи, што је донекле и логично, уколико се узме у обзир да је тренутно 25% младих људи незапослено³⁰, што ствара додатне социјалне и политичке тензије и отвара врата екстремизму.³¹

²⁷ На арапском *Al-Jama'ah al-Islamiyah al-Musallaha*.

²⁸ Ова терористичка организација је настала из револта, јер је исламским екстремистима (Партија исламског фронта спаса) онемогућено да освоје власт почетком 90-их година. Обрачун са “кафирима” је био стравичан, у коме је страдало око 60.000 људи, укључујући цивили и децу. У једном моменту се чак и Ал каида оградила од деловања ове терористичке организације, због бруталности које је показивала према алжирским муслиманима. Као наследницу ГИА-е Бин Ладен је прихватио нову организацију ГСПЦ (Из ГСПЦ је израсла фракција АКИМ), коју су сачињавали исламски интелектуалци и која није користила толико ригидне методе обрачуна према својем домаћем становништву.

²⁹ Пре свега идејом денационализације и десуверенизације које директно подривају њихове интересе.

³⁰ Документарац: *France Far-right documentary: why are many young people turning to Marine Le Pen's National Front?*, <https://www.youtube.com/watch?v=H6cGA8-TH5o>, 05.01.2018.

³¹ Познато је да екстремизам доминира у време криза јер нуди “лака решења у тешким временима”, што је по правило праћено насиљем.

Иако се “Национални фронт”³² сматра “кишобраном” испод кога се окуљају француски десничари (укључујући и оне екстремне), неретко се званично оглађује од појединих организација, попут “Генерациског идентитета” (ГИ)³³. Овакво дистанцирање је углавном присутно у реторици, док у пракси постоје одређене везе између “Националног фронта” и осталих екстремиста десничарске идеолошке провенијенције.

Корени ГИ се могу наћи у “Идентитетском блоку” који је настао 2002. у Франуској. Његови оснивачи су Роберт Фарбрис (Fabrice Robert), некадашњи члан “Радикалне јединице” (*Unité Radicale*) и Гијом Луи (Guillaume Luit) који је био на челу “Националног фронта младих” (*Front national de la jeunesse*). “Идентитетски блок” данас има велики број постава широм Европе – у Немачкој, Аустрији, Чешкој и Белгији. Овај покрет има и свој медије, као што је сајт новопресс.инфо, који користи за своју пропаганду.

“Генерациски идентитет”, као најистакнутији део “Идентитетског блока”, настаје на тлу Француске 2012. године. На сајту овог покрета³⁴ постоји ценовник уколико желите да се укључите у њихове активности. За 20 евра се добија часопис *Identitaires*, а за 120 евра подржавате њихову организацију и постајете члан. Главни слоган (Ми се више не повлачимо!), алудира на потребу да се брани европски (и пре свега француски) идентитет пред налетом миграната. Ово је првенствено покрет младих.

Јавности су постали познати након популарисања Декларације рата у којој се могу видети њихове основне идеолошке поставке. Противе се глобализацији, неоимперијализму и мултикултурализму, а главне кривце за данашње “пропадање” Француске виде у генерацијама које су организовале протесте 1968. јер су створиле једно либерално друштво које се отргло контроли и угрозило француски национални идентитет.³⁵ О популарности ГИ сведочи број пратилаца на њиховој фејсбук страници (120 000).³⁶

Након напада у Батаклану ГИ је почела да организује “безбедносне патроле” које су контролисале безбедносну ситуацију у метроима и јавном превозу.³⁷ Једна од акција, коју су осудили француски левичари, јесте она у којој су чланови ГИ служили свињетину и вино у квартовима Париза, који су насељени муслиманима.³⁸ “Идентитарци” желе најпре да забране изградњу џамија и пре свега, минарета на њима, а потом, да иселе мигранте муслиманске вероисповести. Најпре би дозволили да се добровољно исељавају муслимани који желе да напусте Француску. Залажу се за стварање новог министарства (“Министарс-

³² За Марин Ле Пен, као и за остале десничаре, глобализам и исламистички фундаментализам су главни непријатељи Француске. Присталице Националног фронта и осталих десничарских организација се залажу за контролисану имиграцију (до 10 000 миграната годишње).

³³ На француском - *Génération Identitaire*.

³⁴ <https://www.generation-identitaire.com/>

³⁵ <https://generationidentitaire.org/presentation/>, 04.01.2018.

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=kJNc2ilbzig>, 05.01.2018.

³⁷ Обучени у идентичне униформе (жуте јакне са словом ламбда) лако се препознају у јавном превозу.

³⁸ <https://www.vox.com/world/2017/7/6/15804196/generation-identity-identitarians-alt-right-migration-islam-refugees-europe>, 01.09.2017.

тво идентитета”) које би водило рачуна о француском идентитету и исељавању неподобних муслимана. Организује тзв. “летње школе” у француским Алпима у којима поред пропаганде, раде и на борилачким вештинама са младим члановима.

Неке интелектуалне присталице ГИ попут Реноа Камија (Renaud Camus), сматрају да се Европа тренутно колонизује од стране афричког становништва и да је заправо, реч о некој врсти окупације, која је гора од оне коју су Немци спровели током Другог светског рата.³⁹

ГИ је своје корене проширио и на друге европске државе, међу којима је прва “на удару” била Немачка. Немачки огранак ГИ је на Брандербушкој капији разапео слоган: “Сигурне границе – сигурна будућност”. Они су чак желели да употребе неке од метода “Гринписа” (*Greenpeace*), те су планирали да пресретну хуманитарне бродове који су имали задатак да спасавају мигранте који долазе путем мора, и на тај начин им онемогуће улазак на тле ЕУ.

“Идентитарци” блиско сарађују са покретима младих широм Европе који су десно оријентисани у Шпанији (Каталонија), са Северном лигом у Паданији (Северна Италија), са аустријском организацијом младих Њ.И.Р оф Виена, итд. Француски екстремни десничари су посебно блиски са швајцарским екстремистима који живе у француским кантонима (Женева, Во, Фрајбург). “Хелветски отпор” је екстремно десничарска група основана у кантону Вале 2014. године. Њени политички циљеви су забрана азила, укидање партијског система и увођење смртне казне. У француском делу Швајцарске је популарна група “Једнакост и помирење”⁴⁰ (*Egalite et Reconciliation Suisse*), која има око 14.000 пратилаца на Фејсбуку.

Поред ГИ ћемо издвојити још неколико екстремно десничарских група које су забрањене 2013. године.⁴¹ Реч је о “Француском делу” и “Националистичкој омладини”. “Француско дело” функционише по принципу “милицијских покрета” који самостално врше контролу и напор безбедности грађана. Осим тога, ова десничарска група организује кампове у којима се млади обучавају за руковање оружјем. Њени корени датирају још из 1968. године, када је показивала изразито ксенофобичну димензију.

“Националистичка омладина” (*Jeunesses nationalistes révolutionnaires - JNR*) је типична неонацистичка организација која глорификује лик и дело Адолфа Хитлера и подржава рад СС јединица. Изграђена је претежно од скинхедса. Зачеци њеног деловања се могу наћи 80-их и 90-их година 20. века, да би се обновила 2010. године. Велики је утицај WPM⁴², нордијских и тзв. аријевских митова на обликовање пропаганде “Националистичке омладине”. Њихова идеологија је конгломерат револуционарног национализма и антикапитализма.

³⁹ https://www.youtube.com/watch?v=_kNc2ilbzbG, 05.01.2018.

⁴⁰ Оснивач је Ален Сорал, који је познат по својим екстремно десничарским ставовима.

⁴¹ Ове две групе су забрањене након значајне улоге у расприравању мржње и нетрпеливости према ЛГБТ популацији у време када се подносио захтев за легализацију хомосексуалних бракова.

⁴² White Power Music – “музика беле моћи”.

Уколико анализирамо ренесансу екстремне деснице у Европи, видећемо да буђење десничарске идеологије започиње свршетком Хладног рата, а да своју кулминацију доживљава мигрантском кризом. Очигледно је да се свет налази заглављен између два екстрема (либералног капитализма и исламистичког екстремизма), а да су умерене идеолошке опције у њиховој сенци. То се можда најбоље може видети на примеру Француске која је била лучоноша идеје “слободе, једнакости и братства”, а која се данас суочава са десничарским и исламистичким екстремизмом, који су део “зачараног круга насиља” из кога се тешко може изаћи.

Закључак

Од како је света и века, људи су имали потребу да се крећу, трагајући за бољим условима живота. Уосталом, једно од основних права човека јесте и право на срећу.⁴³ Проблем је у томе што срећа често припада роду апеирон, који је безграничан, али и другачији за сваког човека. Француска је добар пример земље која је неговала толеранцију, секуларизам и различитост, и која упркос томе није могла обезбедити срећу за све своје грађане. То се најбоље може видети по броју терористичких напада и све већим религијским и социјалним тензијама.

Миграције су сем питања среће и толеранције, покренуле много значајнију вредност данашњег доба, а то је – безбедност. Да безбедност и те како кошта, видимо по томе што је за потребе спектакла „Тур де Франс” (Tour de France) који се организовао јула 2017. године, Француска ангажовала 23000 полицајаца који су обезбеђивали овај догађај.⁴⁴

Француска је 3. октобра 2017. године усвојила и нови закон против тероризма на основу којег се полицији и одређеним државним институцијама дају шири овлашћења, попут изрицања казне кућног притвора, затварања места религијског обожавања, претраживања приватних станова. Интересантно је да је овај закон дозволио локалним самоуправама затварање џамија и осталих религијских објеката, уколико се докаже да су подстицали или организовали екстремизам и тероризам.

Радећи на сузбијању екстремизма, Француска је 2016. спровела интересантан пројекат дерадикализације, који нажалост није био нарочито успешан. Први центар за „превенцију, укључивање у друштво и грађанско усмерење” (CRIC) је отворен у Voinon-an-Vergon, који се налази у западном делу Француске. Реч је о интернату за преваспитавање младих људи који су задојени екстремистичким идејама. Интернат је осмишљен тако да најпре у њему бораве проблематични млади узраста од 18 до 30 година, о којима би бринуо компетентан тим стручњака. У питању је покушај француске државе да код младих

⁴³ Америчка Декларација независности је на пример, експлицитно наглашавала ово право.

⁴⁴ <http://www.businessinsider.com/tour-de-france-increased-security-counterterrorism-risk-police-2017-7>, 15.07.2017.

створи интелектуални имунитет и критичку свест, која би им помогла да се одупру цихадистичкој пропаганди.⁴⁵ Програм је био првенствено образовно-едукативног карактера, те се у оквиру њега изучавала филозофија, историја, религија, медији, упражњавао се спорт итд. Интернат је замишљен као хијерархизована и устројена институција по чврстим правилима, тако да млади носе униформе и морају да поштују прописана правила и распореде. Програм⁴⁶ се спроводи 10 месеци, а циљ је рехабилитација и ресоцијализација младих људи који су били обманути и кренули путем виолентног ислама. Важно је напоменути се боравак у интернату базира на принципу добровољног пријављивања.⁴⁷ Било је у плану да се отвори 13 таквих центара, међутим до сада је отворен тек један у замку из 18. века, Château de Pontourny. Овај пројекат (иако добро замишљен) је убрзо пропао. У њега било уложено 2,5 милиона евра, запошљавао је 27 особа, међу којима су били психолози, психијатри и специјални едукатори. Француска је прва земља у Европи која је отворила интернате овакве врсте.

Док се много више пажње посвећује анализама и спречавању исламистичког екстремизма, то није случај са екстремном десницом. Можда је таква ситуације из разлога што се екстремни десничари често камуфлирају кроз призму квази-демократије и заштите људских права. У сваком случају, екстремизам показује тенденцију раста у Европи⁴⁸, а Француска је једна од оних земаља која се већ осетиле консенквенце његовог деловања.

Сматра се да је око 11.000 особа у Француској стављена под тзв. “С фајл”, који се бави напором радикализованих појединаца и група.⁴⁹ Надзор над потенцијалним екстремистима је интензивиран увођењем ванредног стања. Иако је (након скоро две године) Француска укинула ванредно стање, 1. новембра 2017. су донети закони који су поставили питања људских права, због увећаних овлашћења полиције.

Евидентно је да су миграције покренуле дубоке проблеме не само у француском, већ и у читавом европском друштву, а који се првенствено тичу питања духовног идентитета Европљана. Можемо само претпоставити да за неколико деценија Европа неће бити ни налик некадашњем “старом континенту” који се ослањао на три стуба: римско право, грчку филозофију и хришћанску религију. О превеликим културолошким разликама најбоље говоре сукоби исламистичких и десничарских екстремиста који, упркос дијаметралним системима вредности, имају нешто заједничко, а то је насиље као основни метод

⁴⁵ У питању је центар који је уско специјализован пре свега за борбу против исламистички финансираног екстремизма.

⁴⁶ Програм је предвиђен за максимум 25 полазника. Поједини стручњаци за цихадизам сматрају да овакви интернати могу бити контрапродуктивни, као и то да су центре сличног типа отворале до сада само ауторитарне државе попут Сингапура и Саудијске Арабије.

⁴⁷ Пријавило се 17 особа, од којих је интернат похађало њих деветоро.

⁴⁸ О чему сведочи годишњи извештај Еуропола. Видети више о томе:

<https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>, 04.01.2108.

⁴⁹ <https://www.hudson.org/research/12902-the-facts-and-figures-on-french-muslims>, 02.09.2017.

деловања. Чини се као да се Хегелова⁵⁰ прича о господару и робу рефлектује и на савремено друштво. Изгледа да се обистинила она мисао да роб има потенцијала да напредује, што му даје предност у односу на уљуљканог и самозадовољног господара, који временом стагнира.

Литература:

1. Despotović Ljubiša, Kuzmanović Nebojša (2017): "Idejni aspekti duhovne krize hrišćanstva: religijski kontekst migrantske krize i identitetske posledice po evropske nacije", *Kultura polisa* (posebno izdanje) 2
2. Đorić, Marija (2017): "Impact of the Migration Crisis on the Development of Islamic Extremism and Terrorism", *Science and Society*, br. 1 leto, 2017.
3. Đorić, Marija (2016): "Uticaj migrantske krize na razvoj desničarskog ekstremizma u Evropi", *Zbornik radova Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije*, ur. Jovan Ćirić, Branislava Knežević, Institut za uporedno pravo; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Regionalno predstavništvo ruske humanitarne misije na Balkanu, Beograd
4. Đorić, Marija (2014): *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd
5. Đorić, Marija (2016) *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd
6. Simeunović Dragan (2009): *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd
7. *Sprječavanje terorizma i suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu: Pristup kroz rad policije u zajednici* (2014) OSCE, Beč
8. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd, 2005.

Интернет:

- https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2016/07/PE16_246_12421.html;jsessionid=7A55FBA914157B7029B01E4B554512B0.cae1
- https://www.europol.europa.eu/tesat/2017/2.1.TERRORIST_ATTACKS_AND_SUSPECTS_ARRESTED_IN_THE_EU.html
- https://www.europol.europa.eu/tesat/2017/ANNEX_1.html
- http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-RadicalisationCounter-Radicalisation-March-2013_2.pdf
- <http://geoconfluences.ens-lyon.fr/actualites/veille/pratique-religieuse-france>
- <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/islam-france>
- <https://www.gatestoneinstitute.org/9982/france-deradicalization>
- <https://www.odt.co.nz/news/world/study-shows-french-muslims-hit-religious-bias>
- <http://time.com/3657314/paris-shooting-charlie-hebdo/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=H6cGA8-TH5o>
- <https://www.generation-identitaire.com/>
- <https://www.vox.com/world/2017/7/6/15804196/generation-identity-identitarians-alt-right-migration-islam-refugees-europe>
- <https://www.hudson.org/research/12902-the-facts-and-figures-on-french-muslims>

⁵⁰ Више о томе у: Хегел, Георг Вилхелм, *Феноменологија духа*, Дерета, Београд, 2005.

THE IMPACT OF MIGRATION TO STRENGTHENING VIOLENT EXTREMISM IN FRANCE

Summary: The author researches explores to what ways all modern migration influences the generation of extremism in France. The paper uses the case study method and comparative analysis, since comparative Islamist and right-wing extremism are compared. The main hypothesis in this paper is - arrival of migrants in France intensifies islamistically funded extremism in the form of jihadist terrorism. Response is strengthened by the nationalist and neo-Nazi right, which is a major challenge for the French security system. The conclusion is that the prevention is only successful fight against extremism and terrorism, which should be focused on preventing radicalization and violent extremism. France is one of the few countries that has invested a lot of money in various types of preventive programs (in the form of deradicalization), but which have so far not proved to be particularly successful. Colonial inheritance and a large number of Muslim origin migrants who are not adequately integrated into the French system make it a difficult struggle against contemporary extremism and terrorism.

Key words: migration, extremism, terrorism, Islam, extreme right, France, radicalization, violent extremism, EU

ЧЕТИРИ ПРИМЕРА ЖЕНА ТЕРОРИСТА

„У ратним линијама никад не помишљамо да смо жене.“
Миранда Алисон¹

Сажетак: Као последица све учесталије појаве жена у терористичким акцијама овај чланак бавиће се примерима жена које су у историју ушле као терористкиње. У раду ће бити изнета четири најзанимљивија случаја жена терориста. Уз преглед њиховог живота приказаше се и одређена међусобна компарацију. Биће изнесене њихове улоге у терористичким акцијама, њихови мотиви и разлози за учествовање. Њихови мотиви су такође у супротности са уобичајеним уверењима. Често су мотиви жена слични мотивима који стимулишу мушкарце да приступе терористичким организацијама: политички циљеви, религијска идеологија, жеља за територијом, индивидуална жеља за моћи, лични разлози- типа освета, љубав, неретко и потреба за авантуризмом. Улога жене у тероризму има и врло „егзотичан“ контекст јер делимитира природу жене и разграничава социјално прихватљиву поделу полова.

Кључне речи: тероризам, жене терористи, терористички напади, екстремизам, идеологија, терористичке акције, еволуција тероризма

Увод

Како нараста и развија се тероризам, тако се разгранав и шири његов изведбени апарат. По речима Драгана Симеуновића егзистирање, развој и све више уобичајена ескалација тероризма без обзира на тврдње већине држава да имају значајне успехе у борби против тероризма посебно након напада Ал Каиде на Њујорк и Вашингтон, учинили су тероризам не само у најинтензивнију светску политичку тему, већ и након година игнорисања од стране научне јавности и теорије у озбиљан теоријски изазов, нарочито по питању његовог научног дефинисања, те је тероризам учињен горућим феноменом за истраживаче друштвено-политичких појава.²

¹ Alison, Miranda Helen: Women, Gender and Liberation Tamil Tigers of Elam, UK, Routledge: Taylor and Francis Books, 2009.

² Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

Тероризам не само што се попео на врх светског интересовања, него је својом појавношћу и заступљеношћу еволирао. Поред све спектакуларнијих метода и све разноликијих зона напада све више терористичких организација показује све учесталију појава жена у терористичким акцијама од 11. септембра 2001. Ова чињеница, осим што изазива радозналост упућује и на еволуцију тероризма.

Лејла Халед и терористкиње исламске вероисповести³

Једна од ствари која означава почетак двадесетпрвог века је све интензивнија улога жена муслиманске вероисповести у терористичким акцијама. Њихово учесталије ангажовање постаје маркантније појавом лика легендарне Лејле Халед⁴ која је 1969. године својом сведеношћу и благим женским ликом непрепознатљивим за службе безбедности обманула безбедносне структуре, отела авион и ушла у историју као прва жена отмицар авиона⁵. Након те отмице, уследило је шест пластичних операција којима се Лејла Халед подвргла како би корекцијама носа и браде мењала лични опис у циљу извођења даљих терористичких акција против Израела.⁶

Неочекиван фактор као императив терористичког испољавања кроз лик Лејле Халед се манифестовао у целости. Фанатизам са којим је Лејла Халед ушла у историју касније ће мотивисати многе њене следбенице у опредељењу за приступање терористичким акцијама⁷. Лејла Халед није била религијски мотивисана терористкиња⁸. Она се борила за отету територију Палестине коју је заузео Израел. Иако њена борба није била обојена религијским мотивима, детаљ припадања муслиманском верском идентитету иницирао је касније манипулисање новим чланицама терористичких група водећи се ликом и делом Лејле Халед⁹.

Трансформацијом опште прихваћеног идентитета жене у исламу чије место је у кругу породице у жену терористу истиче се значајан искорак терористичке идеологије у односу на ма коју другу: прихваћених улога мушкарца и жене, породичне и личне приоритете, па чак и на традицију.¹⁰

Ма колико аналитичари који се баве борбом против тероризма прогнозирали нападе и радили на њиховом спречавању, веома тешко се може рећи да

³ Религија није увек мотив приступања жена терористичким акцијама што ће потврдити пример Лејле Халед

⁴ Khaled, L eila: My people shall Live- The Autobiography of a revolutionary, London: Hodder and Stoughton, 1973.

⁵ Irving, Sarah: Leila Khaled- Icon of Politician liberation, London: Pluto Press, 2012.

⁶ Irving, Sarah: Leila Khaled- Icon of Politician liberation, London: Pluto Press, 2012.

⁷ Irving, Sarah: Leila Khaled- Icon of Politician liberation, London: Pluto Press, 2012.

⁸ Snow, Peter and Phillips, David: Leila's Hijack War/ The true story of 25 days in September, London: Pan books, 1970.

⁹ Snow, Peter and Phillips, David: Leila's Hijack War/ The true story of 25 days in September, London: Pan books, 1970

¹⁰ Учествовање жена у тероризму као последица манипулације или фактора приморавања неће бити предмет овог рада.

могу да установе које жене би могле бити терористи, колико их је, као и на који начин ће учествовати у тероризму. Поред саме тежине материје, због које још увек ни сама дефиниција тероризма није прецизно одређена у свету¹¹, проблем је и доступност информација која би имале значај за рад служби безбедности.

Како стварност пада пред тероризмом постајемо свесни да је жртва цело човечанство. Неопходан је нов модел проучавања тероризма у ком су учесници и жене.

Како су медији загосподарили светом снимци терора застрашују читав свет, те наилазе као свакодневна вест свих главних медија у свакој држави света, а све мањи број држава стиже да анализира узрочно-последичну везу већ се уместо тога тероризам саопштава као саставни део дневних вести.¹² Стално нарастање тероризма и непрекидно јачање којим се овај феномен манифестује потврђује и виђење Драгана Симеуновића да “тероризам себе види као посебан систем и настајању”.¹³

Сам тероризам од 11.септембра 2001. нарастао је незапамћеном прогресијом. Еволуција тероризма активирала је све већи број својих припадника међу особама женског пола. Како је од тада исламска популација најфреквентнији актер терористичких напада поставља се круцијално питање шта се десило са маргиналном, повлашћеном и неприметном улогом жене у исламу која сада не само што има право да носи војну униформу, оружје, убија и организује тимове неретко полно мешовите, него се од ње таква улога и очекује. Утврдити ту промену у структури улога која представља верски акт коси се једнако вредносним верским прописом о повученом животу жена које треба да буду у сенци било које активности коју обављају мушкарци. Позив на цихад примарнији је постао од традиционалне поделе мушко-женских улога које се пред овим видом рата стављају у други план. Буђење самосвести муслиманске жене у слободи коју јој даје цихад у оквиру тероризма приказује своју најтранспарентнију страну еволуције тероризма.

Уколико се аналитички фокус сведе на степен учесталости терористичких напада, увиђа се све већа фреквентност напада у оним регијама у којима се напади и очекују, али се сама организација и идејна творевина напада зачиње у до сада неочекивим актерима чија профилизација до сада није подлегла препознавању од стране служби безбедности.¹⁴ Самим тим проблем тероризма бива већи и комплекснији за решавање. Ти нови лидери терористичких акција нису ускладиви не само по свом социјалном, културолошком, етнолошком одређењу, већ се уоквирава једна нова раван припадања коју одређује пол актера и до сада не запажен фактор изненађења као део тактике жена терориста чији се напади по бруталношћу истичу испред већине сличних.¹⁵ Проблем

¹¹ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

¹² Симеуновић, Драган, Увод у политичку теорију, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

¹³ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

¹⁴ Sagement, Marc, Understanding Terror Networks, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2004.

¹⁵ Zedalis Debra, Female suicide Bombers, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Carlisle, 2004.

профилизације таквих жена је већи утолико што су њихове животне улоге неуклопивије у профил терористе.

Све већа појава жена у тероризму након 11.9.2001. истиче тај глобални феномен у оквиру тероризма који представља све већу претњу за човечанство.

Имајући у виду број терористичких напада немогуће је утврдити тачан број жена које су учествовале у њима као креатори целог напада и као директни извршиоци. Понекад, ти напади се десе без сазнања о томе ко је њихов директни организатор иако сама чињеница у име чега се изводе увек бива крајње транспарентна.

Свакако, тешко је издвојити оне жене које су потенцијални извршиоци терористичких дела. Постоје модели по којима се извесне особе прате након њиховог оглашавања на интернету, сумњивих изјава и удруживања или позива на дихад, али чак и тада то представља велики проблем за превентиву напада, а камоли у околностима у којима су извршиоци оне жене које се никад и нигде јавно нису огласиле.

Веома је велики број мотива који стимулишу припаднице женског пола да приступе терористичким акцима, организацијама и делима.

Такође, немогуће је утврдити све узроке који доводе припаднице женског пола у околности у којима се оне одлучују на терористичке кораке и реализације. Ипак, анализом узрочно-последичних веза како на глобалном, тако и на локалном, али и личном нивоу терористкиња може се извући низ момената који креирају климу за организацију тероризма.

Након 11.9.2001. показала се невероватна рањивост до тада недодирљивих система, као и почетак једне нове ере у којој човечанство живи од тада. Тај датум је симбол најактуелније безобзирности тероризма и ескалације терористичке моћи која кроз напад на Светски трговински центар и Пентагон тријумфално у смрт води невине као доказ доминације тероризма над политикама Запада.¹⁶

Иако делује једноставно побројати чињенице о нападима и њиховим актерима, проблем настаје услед непроверивости информација о њиховим идентитетима, профилима, животу кроз који су заправо прошли до тог свог финалног чина. Такође, сметњу у истраживању као значајан проблем чине секвенце истраживања инкорпориране у саму суштину питања ко су жене терористи, а то су чињенице о интелектуалним, идентитеским, психолошким профилима који утичу на њих, даље сви социјални чиниоци, економски, аргументовано мотивациони, а не они који су логични да се изведу као релевантни на основу случаја.

Дакле, немогуће је у обзир узети и сагледати баш све узроке који доводе до прикључења жена исламске вероисповести терористичким акцијама јер њима не може да постоји крај. Они су сами по себи феномен у свету који је део најинтензивнијег човечанског урушавања, део хиперпродукције стварности, хаотичног убрзавања живота и броја догађаја који се региструју као констан-

¹⁶ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

тан фактор који нараста. У таквом концепту све интензивнији уплив женског фактора у узрочно последични модел идејног творца терористичког напада умножава узроке појављивања жена сваким терористичким нападом све више.

За проблем профилизације као елемента у корацима превенције тероризма истиче се немогућност доласка до проверивих информација о самој структури личности организатора, биографији, образовању, мотивима. То је већином раван општег закључивања кроз коју се истина углавном оквирно одређује, а не прецизно исцртава што финално за резултат даје погрешне информације и уноси још већу конфузију.

Лик Лејле Халед постао је митски идеал жене ратнице у исламском свету који све више жена регрутује за извођење терористичких напада користећи лик и дело Лејле Халед као светао пример муслиманке која је кроз тероризам служила Алаху.

Иако је контекст тероризма Лејле Халед био сасвим другог, нерелигијског типа, религија је лајтмотив који се приписао као мотивациони елемент лидерма терористичких група муслиманске вероисповести.

Долорес Леброн Сотомажор „Лолита“: „Слобода Порторику!“

Као пример ослободилачке идеологије као мотива за тероризам и борбе која је свој пут нашла кроз терористкињу као свог лидера треба споменути маркантан лик Долорес Леброн Сотомажор „Лолите“ (1919-2010).

Битан детаљ у анализи профила ове терористкиње је њена веома посебна личност и изузетно снажан карактер који је имала у народу цењена Лолита Леброн. Као последица адаптације на тешке околности у детињству развила је вештину коју је стекла још као хронично оболело дете од плућних болести. Кроз болест је научила да се носи са проблемима изнедрећи натпросечну менталну снагу која се показала касније у животу.¹⁷

Интензивно мотивисана идејама о независности и слободи Порторика, политички се активира након „мирних“ демонстрација у Понсу за Ускрс 1937.године када је убијено 19 цивила. Прикључује се Порториканској либералној партији, а након што се 1941.године преселила у Њу Јорк 1946. прелази у Порториканску националну партију. Значајно је била инспирисана речима вође партије Педра Албизу Кампоса.¹⁸ До 1950. њен утицај у партији стално је растао, па је постигла позиције у самом врху Порториканске националне партије. Залаже се и за феминистичку идеологију чиме усаглашава слику женског лидера са својим личним принципом и тенденцијама.¹⁹ Године 1954. након преписке са лидером партије Педром Албизу Кампосом и његових сугестија да

¹⁷ Brown, Emma, Lolita Lebron, jailed for gun attack at U.S. Capitol 1954, New York: Atheneum Books, 2011.

¹⁸ Murales, Carlos, Lolita Lebron, Combatiente Patriota Latinoamericana, San Juan, Editorial del Instituto de Cultura Puertorriquena, 2006.

¹⁹ Gioseffi, Daniella, Women on War- An International Anthology of Writings from Antiquity to the Present, New York: University of New York, 2003.

се тагретирају „стратешке мете“, Лолита Леброн је одлучила да као вођа групе упадне у зграду Америчког конгреса што је и извела. Уз поклич о слободи Порторика симултано је била развијена и порториканска застава. Уследила је оружана паљба²⁰.

Током те акције пет људи је рањено, с тим да је једна жртва била теже повређена, иако је Лебронова нагласила више пута да им циљ није био повређивање и рањавање људи, као ни људске жртве.²¹

Након овог терористичког напада Лебронова се изјаснила не као терориста већ као револуционар наглашавајући сваки пут да је спремна и живот да положи за Порторико. У затвору је провела двадесет седам година након чега је уз помиловање председника САД Џимија Картера 1979. пуштена на слободу. Током боравка у затвору претпела је велике породичне ударце: смрт родитеља, а затим и смрт ћерке и сина. По изласку из затвора њен дух није био сломљен и она је своју борбу наставила и у деведесетим годинама свог живота када је због учествовања на протестима поново била ухапшена и у затвору провела шездесет дана. Преминула је 2010. од последица плућне и срчане опструкције. У народу је остала запамћена као хероина и велики борац за независност Порторика својим ликом и делом улазећи у легенду. Њена мисао којом се водила гласи: „Свако има право да брани своја права на слободу дата од Бога!“²²

Пример Лолите Леброн одлично је осликан у речима Драгана Симеуновића: „мало је данас политичких феномена при чијем дефинисању као у случају дефинисања тероризма учествују у тако великој мери интереси и емоције.“²³

„Weather Underground“ и Бернардин Дорн

Вођа милитантне радикално леве терористичке организације која је деловала на тлу Америке 60.тих и 70.тих година двадесетог века била је легендарна Бернардин Дорн (1942-). Крилатица њене идеологије могла би да се уврсти у идеју да терористи глорификују насиље као метод и средство, уверени да тиме надомешћују своју малобројност, те и слабост пред противником.²⁴

Изузетно даровита о образована Бернардин Дорн кроз терористичку организацију „Weather Underground“ преузела је као лидер одговорност своје организације за бомбе бачене на Амерички Капитол, Пентагон, експлозију у Гринвичу која је убила три члана групе коју је предводила, као и неколико напада на полицијске станице у Њу Јорку²⁵.

²⁰ Tovar Ribes, Federico, Lolita Lebron la Prisionera, New York, Plus Ultra Education Publishers, 1974.

²¹ Arroyo, Jossianna, Living the political Julia de Burgos and Lolita Lebron”, New York: University of New York, 2014.

²² Ferrer, Norma Valle, Mi patria es la libertad”, San Juan: Editorial del Instituto de Cultura Puertorriquena, 1990.

²³ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

²⁴ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

²⁵ Rudd, Mark, Underground: My Life with SDS and Weathermen, Washington, William Morrow, 2009.

По речима Драгана Симеуновића да тероризам представља снажну комуникативну функцију будући да је насиље вршено над некима, порука свима²⁶ у случају Бернардин Дорн се показао као револт према актуелној власти уз ноту незаустављивости до постизања циља што и јесте један од крајњих мотива у тероризму.

Терористичку организацију коју је предводила Бернардин Дорн сачињавали су студенти универзитета Мичиген у Ан Арбору и чинили су огранак организације Студента за демократско друштво²⁷. Циљ је био срушити актуелну власт и изборити се за комунизам. Строго су се борили против рата у Вијетнаму. Извршили су и више бомбашких напада на владине институције и банке. Сарађивали су са Црним пантерима²⁸.

Како каже Драган Симеуновић овакви и слични покрети су узели маха као последица разочарања студентске омладине и водеће интелигенције као продукт специфичне кризе свести интелигенције која је за собом повукла и друге видове одбијања од актуелних токова.²⁹

Бернардин Дорн потиче из породице средњевисоке класе у предграђу Милвокија. Порекла по оцу је јеврејско, а по мајци шведско. Као талентован ђак, завршила је политичке науке и права. Током студија радила је за Мартина Лутера Кинга Млађег. Као лидер Револуционарног покрета младих³⁰ касних шездесетих тачније 1969. године издаје манифест који је објавила са 10 колега из радикалне струје SDS под слоганом: „ Не треба Вам Weatherman да бисте знали са које стране ветар дува“. Овим наговештава касније изјаве да активности њених истомишљеника могу прелити и ван студентских немира на много шире оквири. У духу времена и музичке културе епохе, мотиве за речи преузима од стихова песме Боба Дилана као једног од симбола студентске генерације тог доба.

Бернардих Дорн се строго држала борбе против империјализма и тежила победи комунизма. Не мали број пута изјавила је да је револуција рат.³¹ Такође поред сјајне организације коју је успоставила у својим редовима, вештине говорништва и исказане велике одлучности, имала је изражен осећај за кадрирање сарадницима, њихову организацију, осећај за тајност који је високо котирали и све те елементе унела у неопходне за успешан исход борбе. Залагала се за једнакост права свих грађана, заступајући и интресе грађана црне расе. Себе је сматрала револуционарним комунистом³². Занимљив детаљ је да је Дорнова 1968.године била у Југославији, након чега се у Будимпешти састала са представницима Северног Вијетнама и Националног ослободилачког фронта јужног Вијетнама како би причала о опцијама за мир.

²⁶ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

²⁷ Rudd, Mark Underground: My Life with SDS and Weathermen, William Morrow, Washington 2009.

²⁸ Fisher, Klaus P, American in White, Black and Gray, Continuum International Publishing Group, New York, 2006.

²⁹ Симеуновић, Драган, Тероризам, Правни факултет, Београд, 2009.

³⁰ Revolutionary Youth Movement (RYM)

³¹ Rudd, Mark, Underground: My Life with SDS and Weathermen, William Morrow, Washington 2009.

³² Kushner, Harvey W, Encyclopedia of terrorism, Sage Publications, London, 2003.

Да је њен утицај био видљив и ван граница Америке, Дорнова је показала одлазећи са колегама из СДС на Кубу и Мексико. Као вођа Weather Undergrounda 1970. објављује рат Влади САД и трансформише групу од политичког покрета у покрет насиља и нереда.³³

Марксистичко-лењинистичка идеологија, постулати комунизма у циљу постизања социјализма били су основ њених мотива за борбу. Више пута хапшена, није одустајала од борбе. Током скривања од полиције мењала је имена.

Кључни моменат у њеној трансформацији се дешава након што се остварује као мајка и са партнером и саборцем Билијем Ејерсом добија двоје деце што је наводи да се из страха по децу преда правди, што и чини након што се њен адвокат нагодио са државом. 1980. године она и муж Били Ејерс се предају властима. Дорнова у затвору за све учињено проводи непуних годину дана.

1984. се запошљава преко таста у елитну чикашку адвокатску канцеларију што изазива буру медијских коментара, на шта њен публицитет опет добија на тежини имајући у виду да је директор адвокатске канцеларије брани речима у којима њен претходни живот не гледа као нешто врло негативно, већ као најпозитивније што се у правосуђу и адвокатури очекује. Ту Дорнова ради до 1988.

Више пута је конкурисала на позицију професора на факултету и била одбијана искључиво због своје криминалне прошлости, да би се ствари 1991. преокренуле те је почела да ради на Северозападном универзитету за право. Поред професуре, основала је Центар за децу и породично право као подршка деци и родитељима у кризним моментима.

2013. године напушта професију. Сада се бави људским правима.

Маркантан лик Бернардине Дорн може да упути на слојевитост личности жене терористе и незанемариву моћ воље и знања којом је располагала и која ју је водила кроз догађаје. Код ње, терористички тон јењава по рађању деце. Код многих других терористкиња³⁴ мајчинство није утицало на одустајање од тероризма. У другим случајевима, рецимо на Блиском Истоку, неке мајке су чак своју децу и обучавале да буду терористи.³⁵

Вештина лидерства и црте личности Бернардине Дорн довеле су је након терористичких напада чак и на листу ФБИ да би након свега била професор на Правном факултету Северозападног универзитета у Чикагу. И у њеном примеру истиче се изузетна воља, неустрашивост и одлучност вође која јој је омогућила повлашћен положај у друштву и много година касније пружајући јој шансу да као бивши лидер терористичке организације буде и професор Правног факултета.

³³ Rudd, Mark, *Underground: My Life with SDS and Weathermen*, William Morrow, Washington 2009.

³⁴ Comer JS, Kendall PC. *Terrorism: The psychological impact on youth*. Clinical Psychology: Science and Practice, London. 2007.

³⁵ Gioseffi, Daniella, *Women on War- An International Anthology of Writings from Antiquity to the Present*, University of New York, New York 2003.

Алис Аум Лакуена³⁶ – мистични лидер терористичке организације на тлу Уганде

Да тероризам има прилично мали број ментално лабилних вођа говори и податак да је од већине лидера женског пола издвојен безначајан број оних терористкиња за које се са сигурношћу зна да су биле ментално нестабилне. Па ипак, случај који стоји на страни идеје да су вође тероризма личности нестабилне психички потврђује пример Алис Аум Лакуене (око 1956- 2007).

Алис Аум познатија под именом Лакуена које у преводу значи „преносилац поруке“ које је сама себи доделила у складу са убеђењима да је запоседнута светим духом, те је у стању да преноси Божије поруке. Као мистик који је тврдио да има визије организовала је култ Светог духа који је користила како би тумачила Десет Божијих заповести и Библију.³⁷ Свој надимак Лакуена користила је јер је сматрала да као преносилац Божијих заповести може да заштити своју терористичку групу Holy Spirit Movement (HSM) тј. Holy Spirit Mobile Forces којима је гарантовала непобедивост и успехе у борбама које су биле усмерене против председника Уганде.

Култ који је Лакуена основала засенио је њене следбенике, те прерастао у герилски рат, пљачке, крађе, терористичке нападе, киднаповање дечака³⁸ из сеоских средина које су биле изложене терористичким нападима, те касније регрутовање тих дечака за даље терористичке нападе клана. Лакуена је тврдила да има визије и те визије је преносила члановима своје групе. У визијама је износила Божије поруке у којима је инсистирала на томе да уколико се буду пратили поруке које преноси њена група може да влада Угандом по Божијој вољи³⁹. Управо овај елемент је један од основних који је довео до претпоставке да је Лакуена имала менталне сметње.

Након неуспеха Лакуениних герилаца 1987.године када су их поразиле снаге државе, Лакуена се сели у Кенију у избеглички камп, а лидерство преузима њен рођак Јозеф Коњ⁴⁰ оснивајући 1992. Lord's Resistance Army- LRA. У трупима LRA одређен број жена имао је ауторитативну и значајну позицију.

Занимљиво је поменути да је и Јозеф Коњ тврдио да има има сличне вештине као и Лакуена. Лечио је људе и комуницирао са Светим духом. Бруталност тероризма који су спроводиле Лакуенине и Коњеве јединице најинтензивније се осликала у киднаповању преко 66.000 деце која су била постављана у прве борбене редове, коришћена као живи штит, робови, сексуални робови,

³⁶ Alice Lakwena Auma - Lakwena је надимак који је сама себи доделила и који значи да је она преносилац Божијих речи и порука.

³⁷ Currey, James, Alice Lakwena and The Holy Spirits : War in Northern Uganda, 1985- 97, James Currey, Woodbridge, 2000.

³⁸ Bazyler, Michael, Feinstein, Stephan, Holocaust Genocide and the Law, University of Minnesota, Minneapolis, 2006.

³⁹ Currey, James, Alice Lakwena and The Holy Spirits : War in Northern Uganda, 1985- 97” James Currey, Woodbridge, 2000.

⁴⁰ Green, Matthew, The Wizard of the Nile: The Hunt for Africa's Most Wanted, Portobello, London, 2008.

приморавани да извршавају убиства и касапљења својих пријатеља, комшија, другова и професора из школе, чланова породице⁴¹.

Алис Лакуена Аум умире 2007.године у избегличком кампу у Кенији. Последице њеног активизма у терористичким акцијама које су надживеле и њену директну инволвираност и данас имају трага на тлу Африке. Убеђеност да може да чује Бога и свом народу Ачоли пружи превласт над Угандом тумачећи 10 Божијих заповестим као и сви елементи који су показали менталну нестабилност редак су пример терористкиње чија свест није била уравнотежена.

Ако се осврнемо на речи Драгана Симеуновића да је герилцима циљ да заузму одређени простор, док терористи имају за циљ да окупирају умове људи, да усеју у њих страх и своје идеје као и да се тероризам може преобразити у герилу као и герила у тероризам⁴², организација коју је основала Алис Аум Лакуена има комбиноване елементе и гериле и терористичке организације.

Литература:

1. Alison, Miranda Helen (2009): *Women, Gender and Liberation Tamil Tigres of Elam*, Taylor and Frensis Books, Routledge
2. Arroyo, Jossianna (2014): *Living the Political Julia de Burgos and Lolita Lebron*, University of New York, New York
3. Bazyler, Michael; Feinstein, Stephan (2006): *Holocaust, Genocide and the Law*, University of Minnesota, Minneapolis
4. Briggs, Jimmie (2005): *Innocents Lost- When Child Soliders go to War*, Basic Books, New York
5. Brown, Emma (2011): *Lolita Lebron jailed for Gun Attack at US Capitol 1954*, Atheneum Books, New York
6. Gioseffi, Daniella (2003): *Women in War- An International Anthology of Writings from Antiquity to the Present*, University of New York, New York
7. Green, Matthew (2008): *The Wizard of the Nile- The Hunt for Africa's Most Wanted*, Portobello, London
8. Zedalis, Debra (2004): *Female Suicide Bombers- Strategic Studies Institute, US Army War Colleage*, Carlisle
9. Irving, Sarah (2012): *Leila Khaled- Icon of Politican Liberation*, Pluto Press, London
10. Khaled, Leila(1973): *My People Shell Live- Autobiography of a revolutionary*, Hodder and Stroughton, London
11. Kushner, Harvey W (2003): *Encyclopedia of Terrorism*, Sage Publications, London
12. Murales, Carlos (2006): *Lolita Lebron, Combatiente Psatriota Latinoamericana*, Editorial del Instituto de Cultura Puertorriquena, San Huan
13. Rudd, Marc (2009): *Underground- My Life With SDS and Waterman*, William Morrow, Washingthon
14. Sagement, Marc (2004): *Understanding Terror Networks*, University of Pensylvania Press, Pennsylvania
15. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd

⁴¹ Briggs, Jimmie, *Innocents Lost: When Child Soliders go to War*, Basic Books, New York, 2005.

⁴² Симеуновић, Драган, *Тероризам*, Правни факултет, Београд, 2009.

16. Simeunović, Dragan (2009): Uvod u političku teoriju, Institut za političke studije, Beograd
17. Snow, Peter and Phillips David (1970): Leila's Hijack War- The True Story of 25 Days in September, Pan Books, London
18. Comer JS, Kendall PC (2007): Terrorism: The Psychological Impact on Youth Clinical Psychology, Science and Practice, London
19. Currey, James (2000): Alice Lakwena and The Holy Spirits- War in Northern Uganda 1985- 97, James Currey, Woodbridge
20. Tovar, Ribes Federico (1974): Lolita Lebron la Prisionera, Ultra Education Publishers, New York
21. Ferrer, Norma Valle (1990): Mi Patrias Es Libertad, Editorial del Instituto de Cultura Puertorriquena, San Juan
22. Fisher, Klaus P (2006): American in White, Black and Gray, Continuum International Group, New York

FOUR EXAMPLES OF WOMEN IN TERRORIST ACTIONS

Summary: As a result of the increasingly frequent appearance of women in terrorist actions, this article will deal with examples of women who have entered in history as terrorists. The paper will present the four most interesting cases of female terrorists. A review of their lives will show a certain comparison. Their roles in terrorist actions, their motives and the reasons for their participation will be stated. Their motives are also contrary to conventional beliefs. Often, women's motives are similar to motives that encourage men to access to terrorist organizations: political goals, religious ideology, desire for territory, individual desire for power, personal reasons, like revenge, love, often just need for some adventure. The role of women in terrorism also has a very "exotic" context because it delimits the nature of women and defines a socially acceptable gender division.

Key words: terrorism, women terrorists, terrorist attacks, extremism, ideology, terrorist actions, evolution of terrorism

РЕЛИГИЈА КАО ИНИЦИЈАТОР САМОУБИЛАЧКОГ ТЕРОРИЗМА

Сажетак: Предмет рада је спремност терористичке организације инспирисане религијом да користи метод самоубилачког напада. Извесна конфликтна подручја на Блиском истоку, укључујући Израел-Палестину, Ирак и Авганистан, и терористичке организације у њима, немају много потешкоћа у проналажењу волонтера који су спремни да се убију. Уместо тога, присуство верских служби, за које се мислило да ће повећати коалиционо опредељење, позитивно предвиђа подршку за самоубилачке нападе. Такође ће се елаборирати јединствени ефекти верских уверења на политичко насиље применом њихових увида на варијације у озбиљности самоубилачких напада. Многи стручњаци тврде да је инциденција самоубилачких напада подстакнута религијским веровањем и да би се тестирала ова хипотеза, неопходно је истражити да ли је укупан број самоубилачких напада по насилном сукобу или годишњи број самоубилачких напада по земљи повезан са верским сукобима.

Кључне речи: религија, верска уверења, самоубилачки тероризам, сукоб

Увод

Велики број аутора тврди да су акције терориста подстакнуте широким скупом мотива. Као што се мотивације за тероризам се могу наћи на локалној, регионалној и глобалној сцени, исто тако, узроци за радикализацију могу се наћи на локалном, регионалном и глобалном нивоу. Такви налази јасно указују на значај религијских веровања у самоубилачком тероризму и процене личности само-мученика до сада су се ослањали на биографски материјал извучен из секундарних извора. Религија која заузима централни положај у људском животу постаје медиј за превођење овог друштвено-политичког сукоба у морални. У раду се претпоставља да је верски тероризам, који врше они чије су мотивације и циљеви под доминантним религиозним утицајем, укоренен у погрешном или тумачењу теолошких епитета или може бити резултат екстремних облика који могу променити стварност и тиме „усмерити“ појединца или

* marko.krstic.1982@gmail.com

групу људи на искривљене верзије верских чињеница. Насилни божански концепти јудаизма, хришћанства и ислама вероватно су били једна од главних покретачких снага иза крвавих историја ове три религије и њиховог утицаја у светској политици кроз историју. Иако се ови концепти мењају кроз векове, савремени верски тероризам у различитим облицима и даље утиче на различите насилне „концепте Бога“ и сродну реторику. Пронађене су значајне разлике између самоубилачких и не-самоубилачких терориста и између ове две групе и организатора напада мучеништва. Упркос њеном присуству у свим верским традицијама, екстремно само-жртвовање у сваком случају није лако објаснити и са правом посматрамо и карактеришемо већину људи који траже бол или смрт као ментално болесне.. Сprovedена је комбинација когнитивног и телесног феноменолошког приступа како би се указало на то да истраживање у области самоубилачког тероризма мора узети у обзир људско утеловљење како би дошло до свеобухватнијег разумевања корена верског тероризма. Религија може понудити различите награде нападачу, а кроз историју су многи употребљавали религију да мотивишу своје борце.

Поставља се питање шта би самоубилачки нападач морао да верује да се сматра рационалним? Модел анализе има тестабилне импликације за тактички избор и штету коју постижу различити типови побуњеника и ове импликације поткрепљују подаци о терористичким нападима на Блиском истоку. У раду ће се такође анализирати избор самоубилачких напада као ефикасне тактике, предвиђајући да ће се самоубиство користити када су мете добро заштићене и када је штета велика. Када се верска идеологија користи у случајевима политичког насиља, то може довести до тога да борци доживљавају своју борбу као свету и постану раздвојени од локалних фактора. Ово не зависи од специфичних групних мотивација; уместо тога, свако верско насиље, било етнорелигиозно или фундаменталистичко, деструктивније је од насиља под утицајем не-верских фактора. Једном када група учествује у самоубилачким нападима, религиозно окружење под којим се одвијају њихове акције, може довести до наглашавања изазивања бројних смртних случајева, без обзира на циљеве или тежње групе. Иако су карактеристике и циљеви групе несумњиво важни, природе религијске идеологије је оно што објашњава озбиљност самоубилачког тероризма. Стандардна објашњења указују на то да је религиозни фанатизам примарни покретач у генерисању самоубилачких бомбардера. Међутим, све већи број емпиријских студија указује на то да је самоубилачки тероризам вишедимензионални феномен који се не може олако објаснити као исход религиозног фанатизма. Такође ће се истражити и јединствени ефекти верских уверења на политичко насиље применом њихових увида на варијације у озбиљности самоубилачких терористичких напада.

Снага религије и њен утицај на интензитет самоубилачких напада

Религија је одувек била извор дубоког емоционалног искуства (Emmons, Paloutzian, 2003), она је „мајка“ рата, и конфликти који укључују религију су

међу најнеповољнијим људским споровима. Ипак, до недавно, ратови мотивисани или су под утицајем верских идеологија били су ограничени на мале добро дефинисане „представе“ (Freamon, 2003). Религије позивају „суперсиле“ да се баве емоционално еруптивним егзистенцијалним узнемиравањима, као што су смрт и превара. Све религије, изгледа, имају „надахњујуће, изузетне манифестације стварности“ (Atran, Norenzayan, 2004). Током протеклих деценија, социолози су много дискутовали о религијском екстремизму. Од стотине студија случаја и резултата истраживања, сакупљали су бројне емпијске генерализације о такозваним „култовима“, „сектама“ и „фундаментализму“. Упркос присуству у свим верским традицијама, екстремну само-жртву у сваком случају није лако објаснити. С правом гледамо већину људи који траже бол или смрт као ментално болесне и нестабилне, ипак студије одбацују наизглед очигледан закључак да је религиозна само-жртва¹ такође укоренењена у депресији, опсесији или другим облицима ирационалности (Iannaccone, 2003).

Једна од карактеристика модерног проблема тероризма јесте да, иако мотивације проистичу из различитих и контрастних друштава, језик религиозно инспирисаних милитаната је продукт сукоба религија који превазилази националне границе. Тако терористи верују и понашају се према свом уверењу тако да географска ограничења која су карактеристична за ранији тероризам су ирелевантна (Altinbulak, Sarica, 2007). Исламска сотериолошка доктрина заговара добра дела и „Божју милост“ као предуслове за људско спасење и узвишено веровање о спасењу. У савременим окружењима се бави и неким од мотива самоубилачких бомбардовања од стране муслимана и тврди да је узимање сопственог живота потпуно забрањено у исламу. Стварајућа идеја да самоубилачко бомбардовање отвара врата спасењу, је стога неодржива². Без обзира на олакшавајуће факторе, нема легитимитета у исламском праву (шеријату) за злочин самоубистава или изведеног тероризма (Anees, 2006).

Чини се да постоји значајан однос између верских група и употребе самоубилачког бомбардовања, међутим, детаљи о односу остају замагљени и још увек је нејасно да ли је тај однос настао због историјске несреће, нпр. груписања одређеног скупа сукоба које би могле изазвати употребу самоубилачког бомбардовања у исламском свету; нешто о идеологији одређених група, попут Ал Каиде и других група Салафи Јихада; нешто о начину на који верске групе делују као ексклузивни клубови и регулишу чланство; или неку комбинацију ових фактора. Бернхолз (2004) из верске перспективе сматра да су терористичка дела рационална дела која подржавају врховне вредности групе. Мерари (2012) се бави интервјуима са ухапшеним бомбашима у Израелу и тврди да самоубилачки бомбашаи показују карактеристике депресије, али интервјуи Брима и Араја (2012) са породицама и пријатељима палестинских самоуби-

¹ Рарапорт (1979, 1999) је продужио Диркемову анализу ритуала, пре свега истражујући његову формалну структуру. Он је тумачио утицај ритуала на солидарност групе као последицу својих комуникационих способности и тврдио да ритуали промовишу поверење и сарадњу унутар заједница јер указују на тачне намере својих извођача (Sosis, Ruffle, 2003).

² Нпр. либерална левица „бомбаша самоубицу“ третира као транс-историјску „фигуру“, „исламофашисту“ или „ирационалног“ муслимана (Motha, 2009).

лачких бомбардера указују на то да бомбаши не показују ниво депресије већи од оног који би се очекивао у општој популацији (Horowitz, 2015).

Када је реч о женама, ескалација женских бомбашких напада широм Ирака је довела до бујице медијских напора да се идентификује специфична родна мотивација на основу овог повећања, што је резултирало необичном разноликошћу психолошких и културних објашњења о томе шта наводно управља „умом жене самоубице!“³.

Спремност фундаменталистичких терористичких организација да користе жене упркос дилеми коју представљају вере и традиције потиче из њиховог разумевања тактичких предности датих њиховом наизглед невином спољашњем изгледу и универзалним перцепцијама њиховог ненасилног карактера⁴. Ово им омогућава да заобиђу сигурносне мере и људство јер су мање сумњичави у својим намерама. (Shweicer, 2003). Самоубилачки тероризам је експанзивни феномен и резултат је интензивне употребе од стране верски мотивисаних организација.⁵ Ова растућа повезаност између религије и самоубилачког тероризма може бити делимично резултат улоге религије у подстицању народне подршке за ову тактику и група који га употребљавају. Скоро све побуњеничке организације, укључујући и оне које користе самоубилачки тероризам, захтевају праг пасивне и активне народне подршке да преживе. Неки докази показују емпиријску везу између веровања или идентификације са „политичким исламом“ и подршци за самоубилачки тероризам међу муслиманима. Партикуларно забрињавајуће су конотације које подржавају самоубилачки тероризам, тврдећи да он може бити продукт функција специфичних верских уверења или култура (Ginges).

Без обзира на верско порекло речи, „фанатизам“ у модерној употреби, често се шири изван религијског контекста и односи се на више генерално садржана екстремна веровања. Према западним теоретичарима, акти самоубилачког тероризма извршени од стране присталица ислама и Хиндуизма, могу се приписати фанатизму или менталној болести или пак обома⁶ (Hudson, 1999).

³ До недавно, употреба женских бомбаша самоубица је био јасан показатељ секуларног тероризма, али разлика између „секуларног“ и „религиозног“, у том смислу, постаје све нејаснија и замагљенија. Спремност фундаменталистичких исламских организација да искористе жене у својим самоубилачким операцијама у супротности је са принципима религије, као и традиционалних друштвених норми које онемогућавају учешће жена у „мушким“ активностима које захтевају близак контакт са људима са којима нису у браку.

⁴ Жене девице Муслиманке верују да ће рај бити њихова награда ако умру за Ислам, и не постоји такво сексуално блаженство које следује женама мученицама; њихова ревност је контаминација себичности било које врсте. Наравно, жене терористи, као и њихове мушке колеге, ретко мисле о себи као терористима, већ као морално праведнији облик неког алтернативног система, чему год да се супротстављају (Myers, 2002).

⁵ У 20 година пре 2001. године процењено је да су 188 дела самоубилачког тероризма обављале углавном организације са нерелигијским мотивацијама. Међутим, између 2000. и 2004. године преко 400 таквих напада је дошло, од чега најмање 70%, од стране верски мотивисаних организација.

⁶ Из перспективе исламског покрета, међутим, такви акти самоуништења имају културну и верску димензију и историјско порекло, што се види у понашању верских секти у вези са шиитским покретима, нарочито *Асасина*. Према научницима муслиманске културе, самоубилачки напади,

Спекулисало се да посвећеност верским уверењима може знатно олакшати подршку за самоубилачке нападе ⁷јер поједина верска уверења „оцрњују“ људе других вера, обећавају награду „мученику“ у загробном животу, или садрже наративне традиције које величају дела борбеног мучеништва, као што су самоубилачки напади. Алтернативно, однос религије и самоубилачких напада може бити независан од веровања самог по себи, већ потичу од способности религије да повећа посвећеност коалиционог идентитета и унутар-групне сарадње или жупном алтруизму путем колективног ритуала (Ginges, Hansen & Norenzayan, 2009).

Данашње фракције Ал Каиде, њихови наследници, као и сапутници користе списе Ибн Таимија (*Ibn Taimiaa*) и оних који су били уз њега и та повезаност је чврста, а често наводе исте куранске пролазе и методе који оправдавају насилни джихад из седмог века. Верски свештеници објављују и цитирају фатву, а можда најзначајнији од њих је шеик Јусуф ел Карадави (*Jussuf el Karadavi*), који се уздигао на интерпретацијама којима се оправдава самоубилачки бомбашки напада и други акти тероризма и убистава цивила, а све у славу джихада. Он је окарактерисао самоубилачки бомбашки напад врхунским обликом джихада у славу Бога и самим тим, верски легитимним и иако он тврди да Куран не дозвољава нападе на невинне, његова дефиниција невинности је толико уска да гаранције такве врсте не долазе у обзир (Букау, 2006). У неким сукобима, већа употреба самоубилачких напада у великој мери је потенцијални знак да је борба „исламизирана“. Историјска веза са муслиманским *Assasins* групама се често помиње, употреба самоубилачких напада Ал Каиде је реномирана, и јачање веза између те организације и многих других, више локалних аутохтоних група се понекад показало бар делимично као промена у тактици. Локалне групе, које су недавно користиле самоубилачке нападе (чеченски милитанти), се квалификују као забрињавајући показатељ растућег утицаја радикалних исламских фракција у Чеченији или веза са радикалним групама као што је Ал Каида⁸. Међу палестинским групама понекад доминирају нерелигијски националистички мотиви, нарочито у вези са групама као што су

исламисти и Тамила служе као примери мучеништва и у том контексту их и треба интерпретирати. Арапски термин који се користи је *Istishad*, верски термин који значи дати свој живот у име Алаха, за разлику од *Intihara*, који се односи на самоубиства као резултата личног стреса, што није толерисано у исламским учењима.

⁷ У најсвеобухватнијој студији до данас, политички научник Папе (2005) је каталогизирао и анализирао сваки самоубилачки напад од 1980. до 2003. године. Подаци откривају критички увид у мотивацију самоубилачких бомбардера. Осим тога, на основу примарних демографских података, Папе је утврдио да је од 384 самоубилачка бомбашка напада у овом временском периоду 43% било религиозни, док је 57% било секуларно. Овај тренд представља епитет од стране идеолошке припадности нападача Хезболаха: од 41 суицидних бомбардера, само 8% су повезани са исламским фундаментализмом у поређењу са 21% комунистичких / социјалистичких и 71% ришћанских (Kassim, 2008).

⁸ Злогласна фатва коју је потписао *Осама Бин Ладен* и други исламисти против САД гласи: „Одлука да се убију Американци и њихови цивили и војне мете, индивидуална је обавеза сваког муслимана који то може да уради у било којој земљи у којој је могуће то извести, како би се ослободила света џамија (Мека) из њиховог стиска и како би се њихове војске иселиле из свих земаља ислама, поражени и са немогућношћу да прете било ком муслиману“ (Pape, 2003).

Ал-Акса палих бораца бригаде, који је изданак милитантних елемената у суштини секуларне *PLO Fatah* фракције. Заиста, глобално, наизглед већи део укупних самоубилачких напада у последњих двадесет година је извршено од стране секуларних група, као што су Тамилски тигрови и *PKK*, који и форсирају пре традиционални концепт националне припадности и жртвовања, него верски мотивисане групе (Cronin, 2003). У време независности Пакистана било је 245 „*Мадреса*“–то су била места религијског образовања, сиротишта за становање, образовање на начинима религије, моралног понашања и правичног живота. Постојао је брзи раст ове институције током сукоба у Авганистану, а број је порастао 27 пута: од 245 у независности до 6870 у 2001. (Naqvi, Faraz, Numa, 2011).

У својој недавно објављеној књизи, *Откривање Цема Исламија*, један од бивших лидераа Ал Каиде, Насир Абас (*Nassir Abbas*), побија оно што он сматра да је тенденциозна употреба Курана у оправдању самоубилачког бомбашког напада и насиља над колегама Муслиманима и цивилима. Ни један стих у Курану не садржи наредбу за муслимане да воде рат против људи друге вере, пише Абас⁹, или да убијање жена, деце и цивила икада може бити оправдано. Супротно веровање је само створило раздор у муслиманској заједници и довело до тога да немуслимане сматрају ислам за садистичку и окрутну религију. Он објашњава да је најбоље да алтруистичке самоубице које верују да је оно што они раде свето и далеко од насиља, промовишу свете вредности и ширење вере и једнаких економских могућности, кроз социјални и политички напредак, и кроз образовни профил и личне побожности. Искрено алтернативно апеловање на свете вредности, могло би да угрози консензус о насилности цихада (Atran, 2006).

Док Масловова теорија (1943) указује на то да се задовољење људских потреба базира на (физиолошким, сигурносним) предусловима за активирање виших потреба (љубав, уважавање, само-актуелизација), наша теорија указује на то да се може десити супротно и то активирање виших потреба може довести до стварног потискивања нижих потреба⁹. Хамас нпр. управља летњим камповима у којима сваке године учествује око 100.000 дечака и девојчица и ови укључују екстремистичку исламску индоктринацију, парамилитарну обуку, као и друштвене активности, све усмерене ка стварању великог броја будућих регрута у редове Хамасових милитаната¹⁰. Позната је и баскијска ЕТА која се

⁹ Забележено је и сведочење бившег црног тамилског тигра, припадника елитних одреда за самоубиство, који је недавно интервјуисан у Шри Ланки: породица и односи су заборављени на том месту и није било места за љубав. То значи страст и лојалност оној групи, онима који су задужени, онима који су жртвовали своје животе за групу. „Онда сам дошао на сцену где нисам имао љубав према себи. Нисам имао вредност за свој живот. Био сам спреман да се потпуно поднесем, чак и да се уништим, како бих уништио другу особу“

¹⁰ Гингес & Атран (2009) извештавају о резултатима репрезентативног истраживања са 1260 Палестинаца са Западне банке и Газе спроведене у децембру 2005.-до јануара 2006. године. У контексту истраживања, испитаници су упитани: Какав је положај Ислама у вашем мишљењу о бомбашу који извршава напад бомбардовања (који неки називају мученичким нападима док их други називају самоубилачким нападима) убијајући себе у циљу убијања својих непријатеља. Да ли Ислам дозвољава такву акцију? 43% оних који су одговорили „да“ на ово питање (83,5% свих

бави малом децом ради идеолошке индоктринације и стварању будућих кадрова бораца ЕТА. Психолошки гледано, инцулзација код деце о херојским темама представља покушај терористичке организације да створи прилику за огромну значајну добит у очима мале деце која ће се остварити кроз мучеништво због разлога њихове групе (Kruglanski, *et.al.*, 2013).

У тактичком арсеналу Ал-Каиде, самоубилачки напади играју кључну улогу. Ниједна друга тактика не симболизира способност ове групе и способност да инспирише велики број муслимана широм света, као и „операције мучеништва“, да користе еуфемичко означавање групе¹¹. Укључен је дух самопоштовања у колективну психу готово свих његових „герера“, створивши култ мучеништва који далеко превазилази палестински и либански културни смрт у целокупном обиму и дубини (Moghadam, 2005).

Концепт мучеништва у самоубилачкој мисији

Међу другим софистицираним аргументима, неки терористи наводе да Алах, а не бомбаш, одлучује да ли ће други умрети, и да ли ће жене и деца погинути са *схaxидом* (мучеником). Неки ученици верују да нови поглед на мучеништво, усвојен од стране многих шиитских муслимана након иранске револуције из 1979. године, пропагира нове врсте тероризма које је Хезболах касније усавршила (Suicide terrorism Martyrdom and murder, 2004). Хипотетичко објашњење могло се заснивати на различитим стилима личности мученика и не-мученика. Резултати показују да је групу мученика углавном одликовао зависни и избеглички стил, док је већина контролне групе имала импулсиван и нестабилан стил личности. Иначе стил личности има директан утицај на начин на који уређује своје погледе и емоције (Merari *et.al.* 2010). Такозвано „мучеништво“ није само верски концепт, међутим, традиција херојског страдања, где су хероји жртве које спасавају живот своје заједнице, нације или народа, моћан су елемент у многим секуларним традицијама (Cronin,

испитаника) такође су одговорили „не“ на следећа два питања: „Да ли би било прихватљиво да се одрекнем (одложим) мучеништво ако постоји значајно велика шанса да ће изабрана мучена породица бити убијена у одмазди?“ и „Шта ако напад бомбардовања доведе до уништавања и бомбардовања његовог родног града и школе и изазове смрт ученика“. Да ли би било прихватљиво одбацити (или одложити) напад у овом случају? Сигурно, тактика индоктринирања деце у мучеништво и херојство у име своје групе није јединствена за Хезболах.

¹¹ Напади 11. септембра донели су Саудијску Арабију под великим надзор, јер 15 од 19 отмичара су били држављани Саудијске Арабије, многи на Западу су се надали да ће влада Саудијске Арабије започети велике напоре да искорени унутрашњи екстремизам. И да се спасе финансирање терористичких група из суседних извора. Саудијска сарадња у рату против терора била је врло споро да се материјализује и пратила. Негирањем да су Саудијска Арабија или њен извоз вахабизма били кључни фактори у подстицању Цихадистичке групе попут Ал Каиде (Rabasa, 2004). Хиљаде муслиманских имиграната окончано је након напада 11. септембра и они су били подвргнути дуготрајним притварањима без законског поступка и непосредне депортације. Куће и канцеларије истакнутих муслиманских лидера су претресени. ФБИ је надгледао муслиманске активности, тајни докази су користили државни тужиоци, а затворено је и неколико исламских добровољаца (Masud, 2008).

2003). Самоубилачко бомбардовање има додатну вредност: да се постане жртва сопственог чина, и тиме ставити своје непријатеље на стуб моралног срама. Идеја самоубилачког тероризма, за разлику од оног уобичајеног напада, је, перверзно, морална идеја у којој убице, у извођењу драме да буду крајња жртва, захтевају за свој узрок морално високу тачку. Кроз индоктринацију и обуку и под харизматичним лидерима, самоодлочени ћелијски канали пропуштају различита верска или политичка осећања појединаца у групу која је емотивно доста повезана (Bloom, 2005). „Након креирања сопствене културе мучеништва, терористичка организација покушава да га прошири, прибегавајући низу модалитета: проповедање, пропаганда, дискурси харизматичних вођа и епистемичке власти, индоктринације, итд. Коначно, усвајање и ширење културе мучеништва има главни ефекат стварања државе моралних раздвајања, суспензијом обичних етичких стандарда којима се обично људи уздржавају од чињења или подржавају убиства и самоубиства. Искуства и акције који могу промовисати појаву индивидуалних и колективних позитивних ставова према самоубиственом насиљу“¹² (Ibanez, 2006).

Шта је заправо особа која носи епитет мученика? Концепт *схалид* или мученик је, по исламском дефиницији, ратник који је убио непријатеља у бици у име Алаха, што му даје привилегију на право на живот после смрти у рају са 70 својих најдражих рођака и пријатеља и задовољство од 72 девица. Осим тога, исламисти у глобалу виде западне земље, нарочито САД и Израел као антиисламске, које својом кампањом покушавају да поткопају своју веру, културу и вредности. Овај растућа претња навела је многе да прогласе Џихад, или „свети рат“, у самоодбрани против „непријатеља Бога“, чиме дају легитимитет самоубилачким нападима и другим насилним радњама. По речима бившег духовног лидера *Hezbollah-a*, шеика Мухамеда Хусеина Фадлалаха (*Mohamad Husein Fadlallah*), они који су починили такве активности „нису проповедници насиља“, јер Џихад у исламу важи за одбрамбени покрет против оних који намећу насиље“. Ипак, требало би да буде јасно да ислам строго забрањује самоубиство (Grimlandi, Kerkhof, 2006). Акт само-уништења је тако упакован, да особе које одаберу тракав пут, могу се разумети као да су изабрали рационалан или чак херојски избор? Зашто би то имало убедљивију вредност од забринутости за самоодржавање? Слична питања могла би се покренути о било ком контексту рата, где елита дефинише стратешке циљеве и регруте, извучене из шире популације, проводећи самоубиство „и“ мучеништво који су „два различита начина приписивања значења чину добровољне смрти“. У „танкој“ употреби, обе речи имају мање или више универзално значење а неки концепт самоубиства или мучеништва може се наћи у већини култура. Иако је генеричка употреба првог тачније повезана са добровољном смрћу, друга се више односи на чин сведока против некакве неправде (Fierke, 2009).

¹² Интересантан однос високог образовања, који је сасвим релевантан у овом контексту, може се наћи у студији Бароа и Меклерија (2002). Они сматрају да образовнији људи имају снажнија верска уверења, а необавезно посматрање такође указује на то да терористи, а посебно бомбардери самоубице, такође имају јача верска уверења или понекад јача идеолошка уверења од просечних људи (Azam, 2005).

Један од начина деловања „рационалиста“ може објаснити појединачне мотивације за ангажовање у самоубилачким бомбашким нападима је тврдити да част у заједници и поштовање „мученика“ и њихових породица утичу на израчунавање трошкова и користи самоубилачких терориста. Активизам високог ризика би могао бити утемељен нормативним наградама, као што је побољшање репутације и друштвеног положаја међу цењеним вршњацима. Постоје два проблема са овом линијом размишљања. Прво, не чини се логичним да појединци траже награде у којима не могу да уживају. Друго, чак и ако репутационе награде за преживеле чланове породице могу инспирисати саможртвовање, онда се истражују културне норме које чине мучеништво као частан чин заслужујући поштовање на првом месту. У овом случају, нема избегавања улоге културе као конститутивне награде и утицаја у људској рационалности. Претходна анализа сугерише да рационалистички приступи могу објаснити организационе одлуке за запошљавање самоубиства, али не могу објаснити зашто појединци прихватају улогу „мученика“ у испуњавању организационих циљева (Hafez, 2006).

Када се пажња привуче о причама о насиљу, видимо прилично брзо да речи попут жртвовања, самоубиства или убиства нису неутралне ознаке, већ су "учитане" речи евалуације одређених акција. То значи да језик постаје интегрални део физичких борби, а не ствари које се издвајају независно од њих. Називање смрти самоубиством или убиством реторичко је средство за учитавање са одређеном сумњивом вредношћу, док га називају жртвовањем или чин мучења је да га подигне на трансцендентне висине-и самим тим, наравно, на религиозне нивое дискурса и понашања (Strenski, 2003). Ствар која је неопходна да би самоубилачки тероризам „процветао“ је организована терористичка фракција. Наиме, они нуде подстицаје за младе људе да инвестирају у идентитет ратничког мученика, идентитет који ће бити изречен вредније од смрти, и девалвиран наставити да живи. Треба размислити шта је у питању у акту самоубиства, где се не гледа само на „сиров живот“, већ живот „обрађен“ кроз идентитет особе (Harrison, 2003).

У тактичком арсеналу Ал-Каиде, самоубилачки напади играју кључну улогу. Ниједна друга тактика не симболизира способност ове групе и способност да инспирише велики број муслимана широм света, као и „операције мучеништва“, да користе еуфемичко означавање групе¹³. Укључен је дух самопоштовања у колективну психу готово свих његових „gherera“, створивши култ мучеништва који далеко превазилази палестински и либански културни

¹³ Напади 11. септембра донели су Саудијску Арабију под великим надзор, јер 15 од 19 отмичара су били држављани Саудијске Арабије, многи на Западу су се надали да ће влада Саудијске Арабије започети велике напоре да искорени унутрашњи екстремизам. И да се спасе финансирање терористичких група из суседних извора. Саудијска сарадња у рату против терора била је врло споро да се материјализује и пратила. Негирањем да су Саудијска Арабија или њен извоз вахабизма били кључни фактори у подстицању Цихадистичке групе попут Ал Каиде (Rabasa *et al.*, 2004). Хиљаде муслиманских имиграната окончано је након напада 11. Септембра и они су били подвргнути дуготрајним притварањима без законског поступка и непосредне депортације. Куће и канцеларије истакнутих муслиманских лидера су претресени (Masud, 2008).

смрт у целокупном обиму и дубини (Moghadam). Хипотетичко објашњење могло се заснивати на различитим стиливима личности мученика и немученика. Резултати показују да је групу мученика углавном одликовао зависни и избеглички стил, док је већина контролне групе имала импулсиван и нестабилан стил личности. Иначе стил личности има директан утицај на начин на који уређује своје погледе и емоције (Merari *et.al.*, 2010).

Процес индоктринације и улога жртве

Аргументи које цихадски лидери и идеолози користе за оправдање самоубилачких бомбардовања и анализу еволуције већине терористичких организација које су спроводиле кампање самоубилачких напада јасно показују инструментално значење такве насилне активности. Волонтери можда нису вољни да се у потпуности упознају с тим, али њихова смрт обично служи плану који је осмишљен да постигне одређене стратешке, оперативне и тактичке циљеве¹⁴ (Ibanez, 2014). За појединачног терористу - и данас заиста мислимо на цихадистичко-насилно уништавање „блажилаца“, неуправичени и отпадници несумњиво представљају посебан облик верских жртава. Као што је случај са свим таквим облицима обожавања, жртвовање је намењено ублажавању страха од смрти од починилаца („виши свештеник“) преносећи смрт на друге¹⁵ (Beres, 2008). Појединачни следбеник може се посматрати као несебичан, алтруистички, херојски до тачке само-жртвовања (Post.) У ритуалу стварања „жртвовања“, живо створење (пожељно чисто и невино) се нуди боговима. Терористичка виктимизација се често перципира као „жртва“ и то је обред уништења који се налази, заправо, у готово свакој религијској традицији у свету (Schmid, 2004).

Код ове врсте тероризма, појединац се најпре налази у једној специфичној друштвеној реалности, која на насилан начин афирмише његов новостечени идентитет потенцијалног мученика¹⁶. Мотивација терористе самоубице

¹⁴ Када истраживач сарађује са потенцијалним самоубилачким бомбардерима и њиховим спонзорима нпр. студентима Хамаса или студентима у индонезијским мадрасама који су „произвели“ самоубилачке бомбардере, постављају се питања попут: „Шта ако ваша породица буде убијена у одмазди због ваше акције“? Или „Шта ако ваш отац умре и ваша мајка открије ваше планове и затражи од вас да одложи док се породица не може опоравити“? Готово сви одговори су били идентични: иако постоји обавеза према породици, дужност према Богу се не може одложити. „Шта ако ваша акција не резултира смрћу објекта, већ само вашом“? Одговор би био: „Бог ће те волети исто“ (Atran, 2006).

¹⁵ Генерално се верује да је самоубилачки бомбардер неустрашив, окрутан и не само вољан, већ чак и жељан умрети због веће славе, Алаха. Заправо, ништа не може бити далеко од истине. Самоубиствени бомбардер се убија како би избегао смрт где он очекује да ће, што је свакако нешто више од тренутне непријатности на путу за вечни живот-бесмртност. Парадоксално, то је његов или њен изузетно озбиљан страх од смрти који су прилике „самоубиства“.

¹⁶ Дејвид Брукс (David Brooks) је презентовао начин на који се ово може манифестовати у одређеним екстремним и неуобичајеним случајевима: „Бомбаши су организовани у виду малих ћелија и омогућено им је безброј сати интензивног и блиског духовног тренинга и припреме. Говори им се како ће њиховим породицама бити загарантовано место са Богом, као и да им сле-

се темељи на бази идеологије, тј. на религијској индоктринацији, и терористичке групе не могу усмерити све своје чланове да постану бомбаша самоубице, већ се врши селекција кроз детектовање оних појединаца која имају самоубилачке претензије, генетски предодређена лица са нагоном ка вршењу оваквих напада. Следећа фаза је индоктринација у циљу подстицања самоубилачких аспирација, а влада мишљење да бомбаш самоубица има специфичан ментални склоп. „Живи мученици“, како се другачије називају, постали су мете индоктринације која у себи сублимира елементе глорификовања њиховог колективитета, религије и њиховог посебног култа светаца док се паралелно са тим интензивно и обимно користи пропаганда против непријатеља. Овде се непријатељи упоређују са групама карактеристичним по својој нељудскости или деструктивности (варвари и вандали), или се стигматизују као криминалци, убице и силоватељи. Овакве језичке тактике имају за циљ омаловажавање и понижење мета њихове агресије, а противници се приказују као људска бића нижег ранга, која не заслужују ни елементарно поштовање, ни обзир својствен људским бићима, укључујући и загарантовано право на живот (Kruglanski, Golec, 2005).

Породични морал и уверења која подстичу самоубилачки тероризам су веома осетљиви покретачи а деци се испитра мозак како би извршила самоубилачки напад. Муртаза Хусејн написао је чланак под насловом Пакистански талибански индоктринирани бомбаша за децу. Његови текстови су о томе како деца постају жртве тог терора. Већина деце долази из сиромашних породица и врло верских школа које им дају једину наду за успешан живот. Једино терористи ступају у контакт са дететом или групом деце коју одмах подвргавају испирању мозга. Обећавају им да ће бити у Божјим рукама и да ће живети здрав и мирни живот ако изврше Божји план (Goss, 2013).

Мотивишућа моћ идеологије се налази у препознавању неслагања са идеалним државом, нудећи средство уклањања неслагања кроз акцију. Идеологија која оправдава тероризам идентификује кривца (непријатеља нпр. Запад, Израел) и претпоставља одговорност за неслагање и усмерава насиље против тог кривца (нпр. Цихад као ефективно средство за кретање ка идеалном стању. Трећа мотивациона категорија која је у великој мери укључена у самоубилачке нападе садржи осећај друштвене дужности и обавезе, било интернализоване или подстакнуте притиском вршњака. Ово је очигледно у подацима о пилотима Камиказама у јапанској војсци, али то је и релевантни суицидални тероризам. Најзад, бар у цихадистичкој идеологији Шахадат (мучеништво) не указује на крај индивидуалног постојања, већ на бесмртност у врло пријатним околностима. За мушке *схакеедове*, то подразумева обећање раја и верска венчања бројних (72) девица неупоредиве лепоте. Рај је такође обећан женским *схакидима*. Верује се да подразумева уклањање озбиљних узрока њихо-

дују разне награде за њихове породице и у овом животу... затим да се рај налази баш са друге стране детонатора, а да смрт скоро и да неће осетити, тј. да смрт делује безазлено, као мали убод. Регрути некад морају да леже у празним гробовима, како би видели колико ће смрт бити мирна; подсећају их да живот доноси болест, старост и издају.“ И они су буквално убачени у помаму среће само зато што су изабрани.

вих сексуалних односа, могућност повезивања са прошлим муслиманским херојима, постајући једна од 72 девица, даривање велике лепоте без обзира на физички изглед, могућност упознавања Аллаха и пророка Мухамеда и ослобађање од гробних болова за 70 чланова породице. Тај осећај, рефлектовање симболичке бесмртности и место у колективном памћењу групе или конкретна бесмртност као денизи раја, и парадоксално, спремност да умре у акцији суицидног тероризма, може бити мотивисан жељом да се живи заувек (Kruglanski, *et.al.*, 2009). Јер самоубилачки тероризам представља екстремно средство и починиоци су охрабрени на давање као крајње жртве, и где постоји потенцијал да се да више значаја актеру. Једна од значајних импликација важности друштвене групе у постизању личног значаја јесте то што „спремност да се умре у акцији суицидног тероризма може бити мотивисана жељом да се живи заувек“ (Kruglanski, & Orehek, 2011).

Велики део терора изазваног самоубилачким нападима потиче од идеје о „војсци самоубилачких беспилотних бораца“ који су посвећени свом циљу¹⁷ да би се свесно одрекли свог живота због тога. Као одговор на овај оквир интерпретације, теорија рационалног избора покушава показати да самоубилачки нападачи могу максимизирати разумни скуп циљева где такви циљеви укључују вршење крајње жртве како би се повећала могућност награде у будућности, или можда побољшати живот њихових породица и сународника након њихове смрти (Berman, Laitin, 2006). Има ли других начина на које се „тело у болу“ може поставити у односу на заједницу или политичку формацију? Зашто апстрактно извлачити тело кроз идеје и идеологије распоређене да регрутују, планирају и извршавају насилна дела? Тада је бомбаш самоубица, упркос пажњи услова своје патње, избачен из политичког и историјског односа с својом жртвом. А које су импликације препознавања ослобађања од бола кроз само-жртвовање - политичка стратегија или техника отпора? (Moghadam, 2009).

Неке од досадашњих истраживања показују да су верска уверења кључна у разумевању воље да појединци постану терористи самоубице. На основу анализе садржаја текстова о самоубиству, *Кимхи и Евен* (2004) сугеришу да постоји религиозни прототип самоубилачког тероризма. И што је забрињавајуће, сматра се да верски фундаменталистички самоубилачки терористи могу представљати највећу опасност за друштво. Међутим, други тврде да нису сви исламски терористи самоубице религијски мотивисани и да су политичке снаге важније у развоју самоубилачког тероризма (наравно, постоји низ мотива за самоубилачки тероризам и о њима је дискутовао Могадам (2003), који је предложио двостепени модел самоубилачког тероризма који је усвојио појединачне и организационе циљеве. Ипак, пошто је установио да је религија

¹⁷ Како је могуће објаснити мотивацију некога попут Мохамеда Атте из ове мреже, који је упозорио своје колеге терористе идејом да „... само они, верници који знају за живот након смрти и награду након смрти били би они који заправо и желе смрт? Како је могуће разумети дела намерно дизајнирана да убију децу? Шта заиста може рећи о представницима исламског цихада као што је Абдуллах Схами који каже: „Наравно да да“, на питање да ли жели да његов, осамнаестогодишњи син постане самоубилачки бомбаш (Mirvish, 2001).

кључни фактор у мотивисању многих терориста самоубица, сада морамо размотрити да ли је таква религиозност фактор у другим врстама самоубилачког понашања. Истраживања веома дуго показују да религијска уверења могу чак заштитити од суицидног понашања (студија депресивних болесника открила је да пацијенти који нису пријавили никакву вјерску припадност имали су више покушаја самоубиства од оних који су пријавили верску припадност) (Townsend, 2007).

У разумевању самоубилачког тероризма је неопходно да се уведе више узрочни оквир за анализу ових напада на основу три нивоа: анализа-појединца, организациона, и на нивоу анализе животне средине (Moghadam, 2005). Велики део истраживачке литературе посвећен бомбашима самоубицама је помогао да се продуби разумевање како ови фактори функционишу, појединачно и у комбинацији (Brum, Araj, 2012). Тврди се да, иако терориста самоубица одустане од будуће корисности од релизације самоубилачког напада, овај губитак може бити превише плаћен корисношћу који произилази из напада (Pittel, Rubbelke, 2009). Нпр., Џинџ и сарадници (*Ginges et.al.*, 2009) су пронашли позитиван однос између похађања верске службе и подршке за самоубилачке нападе, што је у складу са могућности механизма селекције, јер похађање верске службе може ојачати нечији осећај повезаности са заједницом (Liddle, Shackelford, 2014). Колективни верски обреди могу побољшати посвећеност коалицији и стварати осећај фиктивног сродства у заједницама путем два могућа механизма. Прво, показало се да мимикрија повећава кооперативно понашање (и заједнички религијски ритуали који су заједнички за џамије, синагоге, храмове или цркве обично укључују ритуализоване координиране кретње које се могу сматрати великим понизним понашањем. Скупа посвећеност заједничком контраинтуитивном уверењу која указује на посвећеност у групи. Повећање у великој групи може бити повезано са већим конфликтом међу групама (*Ginges, et.al.*, 2009).

Лидле, Маклуф и Шацкелфор сугеришу да би важна хипотеза религиозних веровања била истраживање односа између усвајања одређених верских уверења (нпр. посмртног живота) и подршке самоубилачким нападима. Наше размишљање је следеће: посвећеност религији обично подразумева генерално потврђивање основних веровања и вредности те религије, као што је монотеизам или постојање „живог“ живота. На тај начин, мере посвећености исламу треба да утичу на утицај веровања у загробни живот на подршку самоубилачким нападима. Прво, људи могу произвести пост-хок разлоге за подршку насилним нападима на друге, баш као што често израђују разлоге за моралне одлуке или друга понашања. Побуњеничко политичко насиље је спроведено у име било ког броја веровања, укључујући религију, људска права, слободу и жељене облике економске организације. Да су ти различити разлози употребљени, не говори нам сама уверења - начела вероисповиести, демократије или слободе-заправо доводе људе у рат, или су то само епифеноменални пост-хок разлози за оправдавање насиља међу групама (*Ginges, et.al.* 2010.) Конкретно, он ће бити отпоран на притисак из спољних извора, као што су претње или повећање вероватноће кривичног гоњења или висине казне што је члан те гру-

пе и он ће такође бити отпоран на спољне информације које су критичне према групи, осим ако та информација не дође од лидера (Wintrobe, 2006). Једносмерни рационалисти могу објаснити индивидуалне мотивације да се ангажују у самоубилачком бомбардовању тврдећи да част у заједници и поштовање „мученика“ и њихових породица утиче на израчунавање трошкова и користи самоубилачких терориста. Активизам високог ризика би могао бити уперен нормативним наградама, као што је побољшање репутације и друштвених ставова.¹⁸ (Hafez, 2006).

По Пејпу „Етнорелигијска група је група коју мотивишу религиозни и националистичке групе која унапређује верску идеологију у контексту територијалног спора. Фундаменталистичка група је она која чији је циљ унапређење интерпретације религије. Религијска група, је она која унапређује верску идеологију. Иако је свако од ових ставова заслужан за промоцију самоубилачког тероризма, постоје проблеми када се примјењују на питање варијација у насиљу самоубилачког тероризма. Фокусирање на различите групе мотивације указују на механизме који повезују верска уверења са самоубилачким тероризмом али су и даље ограничени“ (Henne, 2012).

Закључак

Закључак је да стандардни рационални избори откривају да уз оправдане функције корисности, запошљавање мученика не захтева апелацију на ирационалност или изговоре за фанатизам. Ни тероризам, ни самоубилачки напади нису одобрени у религији. Прави тест рационалног модела није да објашњава регрутовање нападача, већ управљање оперативцима који ће се одупрети искушењу да се дефектизују приликом организовања напада великих удела. Да би се решио овај стратешки проблем, треба пронаћи ефикасан модел који наглашава функцију добровољних верских организација као ефикасних пружалаца локалних јавних добара. Жртве које траже ове групе омогућавају узајамну помоћ, али су такође погодне за решавање екстремних проблема главног „агента“ у регрутовању и управљању оперативцима који неће погрешити. Тако су верски радикали ефикасни (али не и неопходно јединствени) извршиоци самоубилачких бомбардера. Модел је такође анализирао избор самоубилачких напада као тактику, предвиђајући да ће се користити самоубиство у случајевима када су мете добро заштићене и када је штета потенцијално велика. У раду је презентована повезаност религиозних уверења и самоубилачких напада. Чини се да је веза између религије и самоубилачких напада функција колективних верских активности које олакшавају популарну подршку за само-

¹⁸ Постоје два проблема са овом линијом размишљања. Прво, чини се логичним да појединци траже награде у којима не могу да учествују, јер у том случају зависи од њиховог самоповређивања; мртви бомбаша не могу уживати у поштовању заједница које им је дато након напада. Друго, чак и ако репутацијско право за преживелим члановима породице може инспирисати само-жртвовање, онда се истражују и културне норме које чине мучеништво као частан чин заслужујући поштовање на првом месту.

убилачке нападе и парохијски алтруизам уопште. Обавештајна заједница треба да буде свеснија верских питања и како би се сузбили религиозни мотиви, владе треба да се укључе активније у сузбијање овог вида тероризма. Језик мучеништва успоставља другачији однос: чин мученика је одговор на историју и сталне услове понижења и немоћности. Разумевање ово двоје као међусобно конститутивних и међусобно поткрепљујућих, први је корак да се види проблем из другог угла и отвори простор за размишљање о алтернативама. Стандардна објашњења указују на то да је религиозни фанатизам примарни покретач у генерисању самоубилачких бомбардера. Међутим, све већи број емпиријски заснованих анализа указује на то да су терористичка самоубиства вишефакторни феномен који се не може лако објаснити као исход религиозног фанатизма.

Политички конфликт над територијом је главни разлог за самоубилачки бомбашки напад, иако вероисповести о самоубилачким мисијама вероватно постају важније када секуларне идеологије не доносе жељене резултате. Већина насилних верских метафора приказује аспекте апсолутизма, оправдања насиља и демонизације противника, што погоршава проблем верског тероризма и сродне потраге за евентуалним контра-мерама. У схватању овог проблема треба увести један феноменолошки приступ, који би могао побољшати свеобухватно схватање само ових интензивирајућих фактора. Феноменолошка анализа верског тероризма требала би истраживачима у овој области подићи свест да је терористичко насиље компликовано, дубоко телесно утемељена појава и да морамо разумети феномен отелотворења у овом погледу. Акције терориста мотивисане су његовим сензорно-моторним искуствима, емоцијама, потребама и жељама које потичу из његовог личног тела и које се огледају у друштвеном телу чији је он део. Треба узети у обзир да сваког муслимана као потенцијалног терористу треба избегавати. Ова перцепција дубоке боли муслимана широм света само повећава поларизацију. Поред тога, медији, истраживачи и политичари морају да направе посебне напоре у разликовању правих начела ислама и приступа припадника верске терористичке организације која експлоатише и злоупотребљава религију. Нарочито, верски мотивисане терористичке организације злоупотребљавају религију као фактор мотивације за регрутовање нових чланова. Тероризам је често прибегавао искривљеној религијској мисли како би оправдао своје насиље, и терористи су мотивисани од стране верских личности који намерно погрешно тумаче делове светих текстова како би оправдали своје акте.

Литература:

1. Altunbulak N., Sarica H. (2007). Religious Motivations and Suicide Bombings, Suicide as a Weapon Centre of Excellence Defence Against Terrorism, Ankara, Turkey (Ed.) IOS
2. Anees, M. (2006). "Salvation and Suicide: What Does Islamic Theology Say?" Dialog 45, no. 3 : 275-279.

3. Atran S. (2006). "The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism". *The Washington Quarterly*, Center for Strategic and Int'l Studies, MIT, 29, pp.127-147.
4. Atran, S., & Norenzayan, A. (2004). Religion's evolutionary landscape: Counterintuition, commitment, compassion, communion. *Behavioral and Brain Sciences*, 27, 713–770
5. Azam, J.P. (2005). "Suicide-Bombing as Inter-Generational Investment." *Public Choice* 122, no. 1–2: 177–198
6. Beres, L. (2007). "Religious Extremism and International Legal Norms: Perfidy, Preemption, and Irrationality." *Case Western Reserve Journal of International Law* 39, no. 3, 709-730.
7. Berman, E. & Laitin, D.D. (in press). Rational martyrs: Evidence from data on suicide attacks. In E.M. Meyersson-Milgrom (Ed.) *Suicide Missions and the Market for Martyrs, A Multidisciplinary Approach*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
8. Bloom, M. (2005). *Dying to kill: The allure of suicide terror*. New York: Columbia University Press
9. Brym R. Araj B. (2012). Are Suicide Bombers Suicidal? Department of Sociology University of Toronto Toronto, Ontario, *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:432–443, 2012 Taylor & Francis Group, DOI: 10.1080/1057610X.2012.675550
10. Bukay, D. (2006). The Religious Foundations of Suicide Bombings Islamist Ideology *Middle East Quarterly*, pp. 27-36, Vol. 13, No. 4.
11. Cronin, Kurth. (2003). Terrorists and Suicide Attacks. Drey Specialist in Terrorism Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, CRS Report of congress
12. De la Corte I. (2014). The social psychology of suicide terrorism,
13. Pittel K. and Rubbelke D. (2009). Decision Processes of a Suicide Bomber – Integrating Economics and Psychology.
14. Emmons, R. A. & Paloutzian, R. F. (2003). The psychology of religion. *Annual Review of Psychology* 54:377–402.
15. Fierke, K. M. (2009) "Agents of Death: The Structural Logic of Suicide Terrorism and Martyrdom." *International Theory: A Journal of International Politics, Law and Philosophy* 1, no. 2 : 155-184.
16. Freamon B. (2003). Martyrdorm, suicide, and the Islamic law of war: a short legal history, 27 *Fordham international law Journal*, 299
17. Ginges, J, Hansen I, and Norenzayan A. (2010). Religious Belief, Coalitional Commitment, and Support for Suicide Attacks." *Evolutionary Psychology*, 8(3) 346-349
18. Ginges, J, Hansen J., and Norenzayan J. (2009). "Religion and Support for Suicide Attacks." *Psychological Science* 20, no. 2: 224-230.
19. Ginges, J. Working Religion and support for suicide bombing. Devotion to God or to the Collective? Understanding the relationship between religion and popular support for suicide bombing
20. Goss, D. (2013). "Suicide Terrorism: Understanding the Mindset and Motives" .Online Theses and Dissertations. 173
21. Grimland, M, Apter, A & Kerkhof, A (2006). Trends the Phenomenon of Suicide Bombing. A Review of Psychological and Nonpsychological Factors *Crisis* ; Vol. 27(3):107–118, DOI 10.1027/0227-5910.27.3.107
22. Hafez, M. (2006). Rationality, culture, and structure in themaking of suicide bombers: A preliminary theoretical synthesis and illustrative case study. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29, 165–185
23. Harrison M. (2003). The Logic of Suicide Terrorism." *Royal United Services Institute Security Monitor*, vol. 2, no. 1 (2003), pp. 11–13.
24. Henne, P. (2012). "The Ancient Fire: Religion and Suicide Terrorism." *Terrorism & Political Violence* 24, no. 1: 38-60.

25. Horowitz, Michael C. "The Rise and Spread of Suicide Bombing." *Annual Review of Political Science* 18 (2015): 69-84.
26. Hudson, R. (1999). *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why? A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress*, 51
27. Kassim, S. H. (2008). "The Role of Religion in the Generation of Suicide Bombers." *Brief Treatment and Crisis Intervention* 8, no. 2 (May 2008): 204-208
28. Kruglanski A., Golec, A. (2005). *A Individual Motivations, the Group Process and Organizational Strategies in Suicide Terrorism*, Maryland, 33
29. Kruglanski A. (2009). *Fully Committed: Suicide Bombers' Motivation and the Quest for Personal Significance*. *Political Psychology*, 331-357
30. Kruglanski, A. W., & Orehek, E. (2011). The role of the quest for personal significance in motivating terrorism. Chapter in J. Forgas, A. Kruglanski, & K. Williams (Eds.), *The Psychology of Social Conflict and Aggression*. 153-166. New York: Psychology Press
31. Kruglanski, A., Bélanger, J., Gelfand, M., Gunaratna, R., Hettiarachchi, M., Reinares, F., Orehek, E., Sasota, J. & Sharvit, K. (2013). *Terrorism: A (Self) Love Story Re-directing the Significance Quest Can End Violence*, *American Psychological Association*, 68(7), 559–575.
32. Leistedt, S. J. (2013). *Behavioural aspects of terrorism*, *Forensic Science International*, Vol. 28 (1), 21-22.
33. Liddle R.J., Shackelford K.T. (2014). *Evolutionary Psychological Science of Suicide terrorism*, in *Understanding Suicide terrorism: Psychological Dynamic*, DOI:<http://dx.doi.org/10.4135/9789351507901>
34. Merari, A., Diamant, Bibi, A., Broshi, Y. and Zakin, G. (2010) 'Personality Characteristics of "Self Martyrs"/"Suicide Bombers" and Organizers of Suicide Attacks', *Terrorism and Political Violence*, 22: 1, 87 — 101
35. Mirvish, A. (2001). "Suicide Bombers, Authoritarian Minds, and the Denial of Others." *Judaism* 50, no. 4: 387-397.
36. Moghadam A. (2005). *The Roots of Suicide Terrorism: a multi-causal approach*, Harrington Workshop on the Root Causes of Suicide Terrorism University of Texas at Austin,
37. Moghadam, A. (2008). "Motives for Martyrdom: Al-Qaida, Salafi Jihad, and the Spread of Suicide Attacks." *International Security* 33, no. 3 46-78.
38. Motha, S. (2009). *Liberal Cults, Suicide Bombers, and other Theological Dilemmas*. *Journal of Law, Culture, and Humanities*, 5 (2). pp. 228-246. ISSN 1743-8721
39. Myers, K. (2002). "The Terrible Sight of a Female Terrorist." *The Telegraph*. October 26, 2002. <http://www.telegraph.co.uk/comment/personal-view/3583369/The-terrible-sight-of-a-female-terrorist.html>
40. Naqvi, H., Huma S., Kazim, S. F. (2011). *Suicide bombing: A Geopolitical perspective*, *Journal Of Pakistan medical association*, Vol.61, No.1, 74-80
41. Post J. *The Psychological and Behavioral Bases of Terrorism: Individual, Group and Collective Contributions*
42. Rabasa A., Bernard C., Chalk P., Fair C., Karashik T. (2004). *The muslim world after 9/11*, RAND corporation,
43. Schmid, A. P. (2004). "Frameworks for Conceptualising Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 16, No. 2, 2004, 197-221.
44. Schweitzer Y. (2003). *Female Suicide Bombers for God imra*, Jaffee Center for Strategic Studies
45. Sosis, R. & Ruffle, B. (2003) *Religious ritual and cooperation: Testing for a relationship on Israeli religious and secular kibbutzim*. *Current Anthropology* 44:713–2

46. Strenski, I (2003). "Sacrifice, Gift and the Social Logic of Muslim 'Human Bombers.'" *Terrorism and Political Violence* 15, no. 3: 1-34
47. Suicide terrorism Martyrdom and murder (2004), *The Economist Journal*,
48. Townsend, E. (2007). "Suicide Terrorists: Are They Suicidal?" *Suicide & Life-Threatening Behavior* 37, no. 1: 35-49.
49. Wintrobe, R. (2006). "Extremism, Suicide Terror, and Authoritarianism." *Public Choice* 128, no. 1-2 : 169-195.

RELIGION AS THE INITIATIVE OF SELF-GOVERNMENT TERRORISM

Summary: The subject of the work is the readiness of a terrorist organization inspired by religion to use the method of suicide attack. Certain conflict areas, including Israel-Palestine, Iraq and Afghanistan, and terrorist organizations in them, have little difficulty finding volunteers who are willing to kill themselves. Instead, the presence of religious services, thought to increase the coalition's commitment, positively provides support for suicide attacks. The unique effects of religious beliefs on political violence will also be elaborated by applying their insights on variations in the severity of suicide attacks. Many experts claim that the incidence of suicidal attacks is fueled by religious beliefs and in order to test this hypothesis, it is necessary to investigate whether the total number of suicidal attacks per violent conflict or the annual number of suicide attacks per country is linked to religious conflicts.

Key words: religion, religious beliefs, suicidal terrorism, conflict

ТОМИСЛАВ А. ЛУНИЋ*

Факултет безбедности

Београд

ВЛАДИЦА С. ТОДОРОВИЋ

Факултет политичких наука

Београд

УДК 316.334.3:316.48

Прегледни рад

Примљен: 16.04.2018

Одобрен: 23.05.2018

Страна: 97-109

ВЕРСКА, ПОЛИТИЧКА И ИСТОРИЈСКА ДИМЕНЗИЈА АРАПСКО-ИЗРАЕЛСКОГ СУКОБА

Сажетак: Арапско-израелски сукоб је феномен вишедимензионалног карактера, лоциран на простору данашњег Израела. Посебно је интензиван у XX веку, иако зачеци конфликта датирају још од почетака нове ере. Нови миленијум се битно не разликује од прошлих времена. Конфликт смо анализирали кроз призму верске, политичке и историјске димензије које се међусобно прожимају. Због сложености и дугог трајања важно је да проблем буде постављен у шири контекст. Неизоставан фактор је и међународна заједница за чију наклоност се боре обе сукобљене стране. У другом делу рада осврнули смо се на природу сукоба у данашње време, као и проценама за време које долази. На крају износимо своје мишљење о наведеној теми, које је проже-то како личним ставовима, тако и добијеним резултатима истраживања.

Кључне речи: Арапско-израелски сукоб, религија, сукоб цивилизација, Блиски исток

Увод

Корене арапско-израелског сукоба или како се у пракси често каже „палестинског питања“ можемо да пронађемо дубоко у историји Блиског истока. Сукоб укључује борбу државе Израел и њему суседних земаља (Либан, Јордан, Сирија, Египат), као и Палестине са којом је у крвавом обрачуну више од читавог века. У питању је сложен феномен који се може посматрати кроз верску, политичку и историјску димензију.

Обе стране, и јеврејска и муслиманска претендују на „свету земљу“ и ниједна страна ни по коју цену није спремна да је уступи оној другој. Јерусалим представља кључну тачку око које се воде највеће борбе. На том месту Јевреји желе да обнове Соломонов храм и у том смислу да обнове пуноћу вере (принос жртве могућ је само у том храму), док муслимани не пристају да предају своје две светиње изграђене управо на месту где је био Соломонов храм (Ал акса и

* tomlav.lunic@gmail.com

Купола на стени). Уместо да верски покрети формирани на обе стране допринесу политичкој и култоролошкој прогресији, десило се супротно. Исти су били обојени или фундаментализмом или агресивним национализмом са строгим патријархалним ауторитетом и моралношћу.

Деловање политичких покрета додатно је компликовало изналажење решења. Са једне стране појавили су се политички и религијски ционизам, док се са друге стране посебна пажња мора посветити активностима јерусалимског муфтије Хаци Амин ал-Хусеини-а, чији се политички програм темељи на ставу да јеврејска политичка власт на било ком делу Дар ал-ислама представља светогрђе. Тесно је сарађивао са Немцима све до слома нацистичке Немачке. У политичком смислу важно је указати и на деловање организација Ал Фатах и ПЛО.

Читав двадесети век био је обојен бројним ратовима и сукобима, а крај 2017. и признање Јерусалима као главног града Израела од стране Доналда Трампа (Donald Trump) поново је Израел ставио у први план светских збивања, уз велику опасност од ескалације сукоба глобалних размера.

Верске разлике Арапа и Јевреја

Апсолутне вредности које се осликавају кроз призму црно-беле дихотомије чине основу религијског контекста. Бог је апсолутно добро, а супротност Богу је ђаво и то је апсолутно зло. Тај аспект је суштина поимања ствари које се везују за религију. Основни постулати јеврејства и ислама произилазе из натприродних објава. Њихов извор је духовни, њихова је вредност апсолутна, а релевантност је постојана и независна од тренутних околности кој су пролазне. Егзистирале су и пре настанка актуелних политичких прилика, а постојаће и после њих. Она се не дорађују, не подлежу критици, не могу се мењати. Да бисмо проникли у природу сукоба Јевреја и Арапа, треба да извршимо анализу сваке стране понаособ.

По Библији јеврејски народ је изабрани народ коме је дата објава са најважнијим делом- знањем о Створитељу. Позив Абрахаму на објаву представља почетак. Његов син Исак је имао близанце Есава и Јакова. Јаков је касније добио друго име Израил. Отуда „синови Израилови“ тј. Израелци. Према библијском схватању, ако је Бог одвојен од створења, недодирљив, свет, узвишен и ако пребива у другој онтолошкој сфери од оне у којој постоји све што је створио, онда то створење нема другог начина за стицање знања о Богу, осим ако сам Бог то не објави. У том смислу и рационално и нерационално размишљање, рационалне и ирационалне методе истраживања унапред би биле осуђене на неуспех. Свака друга религија која је претпоставку о натприродном стекла на неки други начин који искључује објаву Абрахаму и његовом потомству, односно јеврејском народу, са библијске тачке гледишта представља кривоверје (Псалми 147:19-20, Реч своју објави Бог Јакову, одлуке своје и законе Израелу. Не учини тако ниједном народу: ниједном наредбе своје не објави!). Та објава и такав приступ религији Јевреје је скупо коштала. Јеврејима је највише дато и

зато они треба највише да допринесу општем добру. Снага њихове вере темељи се на три стуба: јака породица, здрава храна и јака црква. Они знају за разлику између добра и зла, исправног и неисправног. У њиховим причама нема црно-белих јунака, као што нема ни црно-белих народа. У библијском тексту је у нијансама црно-белог описан само Бог. Он је творац света. Једини прави Бог, увек истинит, увек праведан и увек у праву, док су сва друга божанства лажна, а њихово поштовање је идолатрија. У тој радикалној метафизичкој дихотомији ђаво је увек opak и зао. Он је та друга крајност. Али чим се са сфере метафизичког пређе на сферу материјалног, може да дође до забуне. Главна онтолошка, теолошка и аксиолошка дихотомија јеврејске библијске мисли су правда и неправда, односно добро и зло, а не јеврејство и нејеврејство. То је основ исправне перцепције божанске мисли и промисли.

Ислам је религија свих Муслимана. Представља монотеистичку религију, а њен настанак се везује за пророка Мухамеда (VII век). Муслимани верују да је Бог (арап. Алах) преко мелека Џибрила (Габријела) послао поруку пророку Мухамеду, који је затим проследио читавом човечанству. Света књига ислама је Куран (Кур'ан), а њихов верски закон је Шеријат. Шест темељних веровања Муслимана чине: веровање у Бога, веровање у мелеке, веровање у Божије књиге, веровање у Божије посланике, веровање у Судњи дан и веровање у судбину. Према муслиманској вери, Мухамед је последњи пророк чије је посланство уследило након јеврејских и хришћанских пророка. Они сматрају да је Мухамед носитељ коначне објаве људима. Дакле, Мухамед је последња карика у ланцу исте објаве и богоштовља које је започело са Ибрахимом (Хавел, 2013:291). Ту видимо везу између Арапа и Јевреја тј. исти корен који повезује све монотеистичке религије. Већина куранских ајета су, што је важно запазити, ипак полемични, критични, па чак и непријатељски настројени према религијама претходницама ислама. Према исламском учењу једина права вера је ислам, а Јевреји и хришћани који су некада примили Божју објаву, одбацили су тевхид (tevhid)¹, а прихватили ширк (širk). Ширк означава супротност тевхиду, идолатрија. Посебно се односи на хришћане због њиховог веровања у Свето Тројство (отац, син и свети дух) и признавања Исуса за Месију (Бога). Главна куранска замерка Јеврејима односи се на њихову наводну неверност Богу и непоштовање његових забрана, објава и заповеди. Можемо да кажемо да је такав закључак извучен из јеврејске самокритике објављене преко старозаветних пророка ипак неисправан, зато што након исте следи обећање о обнови и опраштању од стране Бога. Ипак, у Кур'ану су ти прекори одраз коначне Алахове пресуде и вечног одбацивања. Неки ајети чак и позивају на насиље према јеврејској популацији.

Једна од кључних тачака мимоилажења ставова Арапа и Јевреја јесте статус града Јерусалима. Јерусалим је древна престоница три религије: јудаизма, ислама и хришћанства. С тим да је Јерусалим подељен на: јеврејски, муслимански, хришћански и јерменски део. Хришћани осим религијских разлога, односно ходочашћа, данас немају друге интересе за овај град али за јеврејски и

¹ Тевхид- стриктни монотеизам.

муслимански свет то је град од не само религијског већ и политичког значаја. Израел као и Палестина желе Јерусалим за свој главни град, што ове две заједнице води у сукоб, али и велике силе које подржавају локалне актере (као нпр. САД Израел) као и регионалне силе, које по религијској основи имају интересе у овом региону као нпр. Турска, Саудијска арабија, Египат али и бројне друге муслиманске државе које подржавају Палестину. О значају Јерусалима за Јевреје довољно говоре речи представника Израела у Савету безбедности, Дениа Данона: „Народи широм света морају да схвате да неће бити мира без Јерусалима као главног града Израела.” (НИН, 04.01 2018, 44 стр, Ивана Јанковић). Навешћемо разлоге због којих је Јерусалим значајан за две заједнице. За Јевреје јер је Соломон ту изградио први од два велика храма Јахвеу, који ће бити толико значајни у животу Израела наредних хиљаду година (Енциклопедија живих религија, 2004: 326). Соломон је изградио и зид око храма. О значају Јерусалима за Јевреје говори Сајмон Сибег Монтефјоре (Simon Sebag Monefio-re): „Молили су се окренути према Јерусалиму, сваке године на Песач изражавајући једни другима жељу догодине у Јерусалиму” (Монтефјоре, 2013: 476). Јевреји, који су вековима расељени по целом свету желели су повратак у свету земљу а Јерусалим као свој главни град. Богати Јевреји покушали су путем новца да постепено преузму контролу над Јерусалимом као и религијским светињама и пре формирања државе Израел. Наиме, француски барон Едмонд Ротшилд је покушао да купи зид у Јерусалиму. Године 1887, постигао је договор с Муфтијом ел Хусеинијем, али тај споразум је пропао. Када је Ротшилд још једном покушао 1897., Хусеини, шеик ел Харама осујетио је продају (Монтефјоре, 2013: 477). Али, за муслимане Јерусалим нема цену, ни за какве паре се не би одрекли Јерусалима.

Јерусалим је треће свето место ислама, поред цамије у Меки и Мухамедовог гроба у Медини (ова два света места се налазе у Саудијској Арабији). Одатле се Мухамед уздигао на небо на свом крилатом коњу Бураку. На том месту је подигнута Цамија Ал Акса коју сада политички контролишу Израелци. Мирољуб Јевтић пише: „Одустати од повратка Јеруслаима под муслимански суверинитет значи бити осуђен на паклене муке. Никакав Космет или Босна не могу заменити Јерусалим. Можете муслиманима дати и Њујорк, они ће опет, а то је са тачке гледишта ислама сасвим легитимно, бити незадовољни.” (Политика-интернет издање, 18.11.2011., Мирољуб Јевтић).

У току периода који претходи хицри пада и драматична исра, тј. оно ноћно путовање када је, кажу, Посланик био у једном тренутку пребачен из Меке у Јерузалеу, што је претходило његову пењању (мирац) до седмог неба. Пошто је том приликом Јерузалеу, који је већ био свето мјесто за јевреје и хришћане, послужио као земаљска станица на овом знаменитом путовању, постао је и остао трећи по светости град, послје Меке и Медине, у муслиманском свијету... Да је сјећање на ово ноћно путовање (ел-Исра) још животворна и покретна снага у исламу, свједочи низ озбиљних немира који су се догодили у августу 1929. год. У Палестини, чији је центар био јеврејски Зид плача у Јерузалеу, који муслимани сматрају одмаралиштем Бурака, крилатог коња са лицем жене

и пауновим репом, на коме је Мухамед путовао у правцу неба. Данашњи Палестинци називају Зид плача „ел-Бурак” (Хити, 1973:93).

Муслимани су 691...н.е изградили Куполу на стени изнад места с кога се Мухамед узнео на небо (Енциклопедија живих религија, 2004:326). Купола на стени која представља једно од најзначајнијих места за муслимански свет изграђена на месту где се некада налазио Соломонов храм. Тај податак представља проблем, јер ако би Израелци на том месту обновили Соломонов храм то би изазвало огроман револт Палестинаца али и муслиманског света. Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington) о проблему Јерусалима каже: „Нити изгледа вероватно да ће се лако решити отворено територијално питање између албанских муслимана и православних Срба у погледу Косова или између Јевреја и Арапа у погледу Јерусалима, пошто и једно и друго место имају дубоко историјско, културно и емотивно значење за те народе” (Хантингтон 2000:144). Навешћемо још једну важну чињеницу која објашњава природу сукоба око Јерусалима. Према исламској правној теорији читав свет се дели на свет рата-дар ал-харб и свет ислама-дар ал-ислам. Ова два света се у принципу налазила у стању вечног непријатељства које се може само привремено прекинути, али тај интервал не сме у принципу бити дужи од десет година (Јевтић, 2002:279). Значи нема трајног мира нити мирољубиве коегзистенције између света ислама и немуслиманских земаља (Јевтић, 2002:279).

Историјски контекст арапско-израелског сукоба

Историјска дешавања била су од пресудног значаја за формирање и обликовање исламске вере и јудаизма. Осим догађаја из прошлости, свети списи су важан показатељ и чинилац у анализи наведеног проблема. Колико је важан историјски контекст показује и чињеница да се у јеврејству и исламу верско тумачење актуелних збивања не ослања нужно на теолошку доктрину. Штавише, у светим списима теолошке доктрине често уопште и нема, већ се оно ослања на историјско сећање и на тумачење светих списа кроз призму историје.

Од примарних извора значајна су дела Јосипа Флавија за период историје јеврејског народа до краја раздобља Другог храма. Примарни извор за изучавање јеврејства, ционизма и Израела су и Стари завет (јеврејска Библија), Талмуд, рабински списи, дела Филона Александријског итд. Римска, византијска, арапска, британска и турска власт над јеврејским народом се могу обрадити пре свега из секундарних извора. Из секундарних извора су обрађени и муслиманско-израелски односи до последњих деценија османлијске власти над Палестином. Време настанка ционистичког покрета је обрађено како у низу студија, тако и у аутобиографијама представника ционистичког покрета. Затим дела утицајних рабина: Cvi Jehuda Kook, Abraham Joshua Heschel, Meir Kahane i Shubert Spero. Рабин Меир Кахана, који је одиграо можда кључну улогу за јеврејску ствар у другој половини 20-ог века, посебно је занимљив. Његови екстремни ставови и наступи наизменично су плашили и љутили Арапе. При-

марни извори ислама групишу се у три опуса: биографије муслиманског пророка Мухамеда, хадиси Кур'ан. Хадисе су кратке приповетке у којима су препричане Мухамедове речи и дела, или дела његових најближих сарадника. Има их на десетине хиљада, прикупљене су у различитим збиркама, а муслимански сунити њих шест сматрају канонским. У хадисима се преносила традиција сунет, која је од најранијих исламских времена имала важност као нормативно начело у животу муслимана. Куран је збирка од 114 поглавља (сура), која садрже различити број реченица (ајета). Исти представља збирку поучних, често полемичних тврдњи, порука, описа, те делове опсежнијих прича. Најважнији извор је Живот Алахова посланика аутора Muhameda ibn Ishaka ibn Jasara ibn Khijara², која је написана непуни век након Мухамедове смрти.

Од последње велике сеобе Јевреја (70-136. године н.е), расељени Јевреји живе по дијаспори са недосањаним сном да се врате у Обећану земљу. Тамо судоживели маргиналан положај, језик³ се користио само у црквене сврхе, док је већина Јевреја говорила језиком који се прича на одређеном простору. Капиталистички развој који је запљуснуо читав свет погодовао је оживљавању јеврејске националне свести. Том процесу је допринео антисемитизам који је задесио царску Русију крајем прошлог века, као и националистички покрети Европе који су развијали нетрпељивост према изабраном народу (Нацистичка Немачка, Фашистичка Италија итд.). Рађа се жеља и многобројни предлози за стварањем сопствене отаџбине. Осим простора обећане земље, најчешћи су предлози били да се држава створи у Источној Африци или Јужној Америци. Поборници идеје о држави на простору Палестине су били најбројнији и са тим се сложио и Светски ционистички конгрес 1897. (конгрес је одржан у Базелу). За остварење те идеје непоходно је било решити два горућа проблема: Како изменити етнички састав земље, ако је још од 636. та област претежно насељена Арапима? Како тај простор одвојити од Османског царства, пошто је Палестина била њен део? Тадашњи султан халифа Абдул Хамид је одбио предлог Херцла да им исплати цену за добијање земље у посед. Херцл није одустао. Јевреји су били значајно дискриминисани. Сукоб који је у основи верски, попримио је и национално обележје. Суочени са разноврсним недаћама, Јевреји су куповали земљу и стварали јеврејске пољопривредне колоније. Од Балфурове декларације (1917) настала је идеја о стварању јеврејског „националног дома“ у Палестини, где би Јевреји на тој територији слободно живели са Арапима. Ова је декларација изазвала снажан утисак у светској а нарочито у јеврејској јавности, па су јој се придружиле и друге владе, међу првима била је влада тадашње Србије (Дубнов, 2006:259). У каснијем периоду, већ од 1922. ствари су се промениле. На чело исламске верске заједнице долази муфтија Хаци Амин ал Хусеини (Muhamed Amin al-Huseini), који је постао реис ул улема.⁴ Он је постао и предводник Врховног муслиманског савета Палестине.

² За Ibn Ishak-ovu биографију користи се скраћеница Sira. Sira је најважнији примарни извор о Мухамедовом животу и практично једини извор о Мухамедовом животу унутар исламске традиције.

³ Хебрејски или јеврејски језик - иврит

⁴ Врховни поглавар исламске верске заједнице.

Ипак, Велика Британија је одиграла кључну улогу у борби Израелаца с половине 20-ог века. 1921. британска влада је поделила подручје Палестине на Трансјорданију (источно од реке Јордан) и Палестину (протезала се западно од реке Јордан до Средоземног мора). Та подела је касније представљала основу судара интереса арапског националног покрета и циониста. Наведени простор је у периоду од 1921-1922. масовно насељаван од стране Израелаца. Према расположивим подацима, у Палестину се током 1921. доселило око 10.000 Јевреја, који су купили око 9.000 хектара земље. Убрзо је палестински покрет увидео ционистичку „опасност“, тако да је избио први оружани сукоб који је представљао почетак крвавог циклуса палестинско-јеврејског обрачуна у Палестини. Палестински Арапи су основали своју прву политичку организацију тзв. Делегацију палестинских Арапа. Муфтија Хаџи Амин ал-Хусеини одиграо је најзначајнију улогу у току процеса окупљања Палестинаца против јеврејске заједнице. Тада отпор арапског становништва у Палестини добија све више верски карактер. Са друге стране, ционистички покрет је под вођством Владимира Жаботинског (Vladimir Jabotinsky) основала организацију за самоодбрану Хагана-у и почела са сталним притисцима на Велику Британију да би издејствовао да начела Балфурове декларације постану саставни део британског мандатног система у Палестини. Балфурова декларација је документ (писмена порука британског министра иностраних послова Артура Балфура од 2. новембра 1917.) којим је британска влада по први пут експлицитно прихватила ционистички програм о стварању „јеврејског огњишта у Палестини“, и обећала да ће уложити све напоре у реализацији тог циља. Зе'ев Жаботински⁵ је посетио Палестину 1909. када се залагао за обнову хебрејског језика, а циљ му је био да Јевреје из дијаспоре припреми за долазак у Палестину.

Уследили су крвави обрачуни. Највише их је било у Јерусалиму, Хеброну, Хаифи. Број јеврејских досељеника константно се повећавао након терора који је Хитлер спроводио од 1933-1936. Тада је дошло око 136.000 људи, највише из Пољске и Немачке (Јевтић, 1989:90). Муслимани су протествовали. Изудин ал Касим се истакао по ставу да је Палестини потребна побуна у име ислама. Потенцирао је свој панисламистички став и религиозну искључивост.⁶ Сматрао је да муслимани треба да буду господари Јеврејима и хришћанима, никако обрнуто. Проницљиви и мудри Ал-Хусеини, свестан снаге Британаца, одбио је да га подржи. Британци су са 20.000 војника угушили побуну. Овај догађај је био иницијална каписла за даље проблеме. Ал-Хусеини се приклонио нацистичкој Немачкој, а Јевреји су радили на свом плану супремације Јевреја. Уследило је успостављање државе Израел (1948). До 80-тих година 20-ог века, две сукобљене стране одмеравале су снаге у 5 наврата: Рат за независност (1948); Синајски рат (1956); Шестодневни рат (1967); Јом Кипурски рат (1973) и Рат у Либану (1982).

⁵ Владимир Јевгењевич Жаботински рођен је 18. октобра 1880. године у Одеси (Украјина). Умро је у Њу Јорку 1940. године. Организовао је Хагану са циљем да се супроставе антисемитима.

⁶ Панисламизам је исламски религијски, идеолошки и политички покрет који има за циљ уједињење муслимана у заједничку исламску државу- Халифат; основа панисламистичке идеологије је ислам.

Пред крај 20-ог века дошло је до потписивања бројних споразума и одржавања важних конференција (Кемпдејвидски споразум, конференција у Мадриду, Осло 1, Осло 2). Јављају се протести (Прва интифада) и нови ратови (Заливски рат). Коначно, период до данашњих дана се битно не разликује од претходног периода (Друга интифада, сукоби у појасу Газе итд.). Сукобљавања су имала тенденцију раста и опадања, али без реалних изгледа да се коначно превазиђу.

Арапско-израелски односи су се константно мењали. Ако бисмо једним резом морали да класификујемо однос њихових снага, година пресека би била 1948. и проглашење независности државе Израел. Од тог момента Израел избија у први план, а међународна заједница је на неки начин њен „савезник.“ Са друге стране, до тог момента и Израел је био у другачијој позицији: борио се за независност прибегавајући и терористичким испадима, вршио је притисак на међународну заједницу како би „истиснуо“ Палестинце са простора свете земље. Дакле, званичан повратак Израела након векова чекања јесте окосница и тачка од које се све мења.

Политичка димензија сукоба

Политички контекст је склон променама. Свака мисао, политички концепт или поставка подложна је прилагођавању, уступцима, преговарању, демократском бирању, прагматичном модификовању. Неке политичке поставке као нпр. демократија у западном свету, могу се на неки начин сматрати апсолутном вредношћу, али оне то нису због своје есенцијалне апсолутности, већ због непостојања адекватне алтернативе, или због лошег искуства са истима.

У блискоисточном политичком контексту управо је поступање које се темељи на начелима, а не на неком програму, често квалитетан показатељ постојања религијских мотива. То не значи нужно да је религијски мотив преовлађујући, али се наведена појава може објаснити корелацијом религијских и политиколошких истраживања. Дакле, проблем треба посматрати кроз призму мотивисаности религијским начелима у политичком и друштвеном деловању.⁷

Ционизам је политички покрет Јевреја који се заснива на тези да Јевреји треба да се врате у земљу Израел. Са историјског становишта јавио се као реакција на антисемитизам (XIX век). Израел Елдад (Israel Eldad) је дефинисао два извора ционизма, где је један позитиван, док је други негативан. Позитиван извор је непрестана тежња јеврејског народа да постигне откупљење, које се односи на период још од уништења Храма и почетка изгнанства. Елдад објашњава да међу Јеврејима постоји древно очекивани Месија који ће народ вратити у његову земљу, обновити Храм, праведност и успоставити мир. Управо због те наде, Јевреји своје бивствовање у другим земљама увек називају

⁷ Мирољуб Јевтић, професор ФПН, један је од оснивача научне дисциплине политикологија религије. Указује на уску повезаност политике и религије. Наводи да су у данашње време скоро све политичке прилике прожете верским "печатом."

егзил (изгнанством). Други, негативни извор настанка ционизма, Елдад види у антисемитизму. Упркос својој лојалности према властима насељених територија, нејеврејске нације су према њима показале неповерење и непријатељство. Уз све напоре да се прилагоде, сваки Јеврејин је убрзо схватио да је једино право решење пресељење у јеврејску државу. На тим основама је Теодор Херцл (Thodor Herzl) утемељио политички ционизам. Осим Херцла, родоначелници ционизма су и Леон Пинскер (Leon Pinsker) и Мозес Хес (Mozes Hes).

Хес се сматра првим теоретичарем политичког ционизма (1812-1875). Био је активан члан немачке социјалдемократске странке. 1862. објавио је књигу: „Рим и Јерусалим“, у којој је формулисао ставове политичког ционизма. Први корак у успостављању јеврејске државе базирао би се у успостављању јеврејских колонија у земљи јеврејских предака, односно у Палестини. По њему Јевреји треба да живе на сопственом тлу. Хесове идеје су биле у великој мери под утицајем процеса формирања нација и пораста национализма који су чинили реалну стварност Западне Европе 19-ог века. Пошто је паралелно са тим процесима дошло до консолидације европске колонијалне експанзије према Азији и Африци, Хес је увидео шансу и за свој народ (Векарић, 1983:174).

Политички ционизам је великим делом одраз европских трендова и идеологија, међу којима је вероватно најважније просветитељство. Почиње се стварати потпуно нови јеврејски self-image. Јевреји почињу да гледају на себе попут свих других народа. Сматрају да је дошло време да оставе религијска празноверја и да се окрену рационализму. Био је то радикалан заокрет у односу на рабинско гледање на јеврејство и отварање процеса секуларизације.

Религијски ционизам се односи на особе које су ционисти, а притом су и религиозни. Највећи део популације могао би се сврстати у ову групу, будући да се придржавају већине закона јеврејства, барем повремено одлазе у синагогу и славе најважније верске празнике. Њихови погледи на друштво, породицу, питања морала, етике, делимично су одређени и њиховим јеврејством. Једном речју, под религијским ционизмом се подразумева ционизам који се темељи на јеврејском повратку у Ерец Израел, обнови јеврејског политичког суверенитета, постојању државе Израела, те испуњењу верских и библијских обећања и пророштва. Најзначајнији представници су: рабин Јехуда Алкалај (Jehuda Alkalaj) и рабин Зви Хирс Калискер (Cvi Hirsch Kalischer).

Рабин Јехуда Алкалај је сматрао да ће геула да дође поступно и да је повратак Јевреја у Израел први корак ка том циљу. Геулаозначава избављење. Делио је мишљење са већином рабина да је коначно избављење ствар Божанске интервенције, али је политички активизам нужен да би се процес покренуо.

Сличне идеје заступао је и рабин Калискер. У делу Потрага за Ционом, подстиче Јевреје на бављење пољопривредом и повратак у Ерец Израел. Практично набраја из којих корака би се састојала успостава успешних заједница: откуп земље, усељавање из Русије, Пољске и Немачке уз финансијску потпору заједница изван Израела док народ не постане економски независан, оснивање и обука одбрамбених стража и подизање пољопривредних стража (Хавел, 2013:394).

Он закључује да резултат тих јеврејских настојања треба да буде долазак Месије. Већина источноевропских рабина његове идеје је одбацивала сматравши да су непрактичне. Наводе да су Јевреји неискусни у пољопривреди, док је рабин указивао на Нехемијине успехе, који је пола народа упослио грађњом, док је друга половина чувала стражу. Иако је Калисхер наилазио на противљења, он је од европских Јевреја прикупљао средства за финансирање јишув⁸ и учествовао у прављењу стратегија за лобирање европских владара. Противио се идеји да се од немачког канцелара Бизмарка затражи да замоли турског султана да омогући што лакше услове за Јевреје приликом куповине земље у Палестини. Чак се наводи и податак да је у једном писму од Ротшилда тражио да султану купи неку другу земљу у замену за Палестину. И Калисхер и Алкалај су позивали Јевреје да се врате у Ерец Израел, јер је Јеврејин који живи у Ерец Израелу онај који има Бога, док је онај који живи изван Ерец Израела онај који Га нема.

Човек који је спојио различите струје ционизма и направио од њих јединствени политички покрет био је Теодор Херцл, мађарски Јеврејин, публициста и новинар. У својој првој књизи⁹, Херцл наглашава да је „јеврејско питање присутно свуда где Јевреји живе у довољном броју. Ми смо један народ - наши преци су нас објединили. Невоља нас је ујединила и тако уједињени изненада откривамо нашу снагу. Да, довољно смо снажни да формирамо државу, и то заиста узорну државу. Располажемо свим људским и материјалним изворима преко потребним за остварење тог циља.“. Херцл је разматрао могућност преласка Јевреја у Аргентину или Палестину, које су предлагане као могуће локације за јеврејску домовину. Аргентина је добро решење због слабе насељености, благе климе, широког простора који заузима и велике плодности. Са друге стране, Палестина је историјски дом Јевреја. Само име Палестине привући ће јеврејски народ чудесно моћном силом. Херцл закључује: „Ако нам Његово Величанство Султан да Палестину, ми ћемо заузврат да средимо целокупне турске финансије. Формираћемо део европског бедема ка Азији, истурени положај цивилизације супротстављене варварству. Као неутрална држава требали бисмо остати у контакту са целом Европом, која би нам гарантовала сигурност и егзистенцију.“. Касније је организовао Први ционистички конгрес у Базелу у августу 1897. На конгресу је прихваћено да ционизам тежи успостављању јавног и законски сигурног дома за јеврејски народ у Палестини. Кључ Херцловог утицаја је у великој организационој способности и његовом веровању како се велике силе могу искористити да помогну насељавање Јевреја на простору Палестине. У ционистички покрет је унео занос и поуздање које европски Јевреји нису до тада имали.

Велики вођа ционистичког покрета био је и Хаим Вајцман (Haim Vajcman), руски Јеврејин, један од архитеката Балфурове декларације. Сматрао је да се државе морају градити полако, поступно, системски и стрпљиво. У својим дневницима је написао: „Стварање јеврејске заједнице у Палестини наш је коначни идеал, а пут до његовог остварења чине многобројне прелазне фазе.

⁸ Јишув-јеврејско насеље у Ерец Израелу

⁹ Јеврејска држава: покушај модерног решења јеврејског питања

Једна од тих прелазних фаза јесте да ће ослобођена Палестина бити под тако моћном и праведном силом каква је Велика Британија. Под окриљем те силе Јевреји су се развијали и покренули административни апарат који је омогућио спровођење ционистичког програма.“ Вајцман је био вешт дипломата и, по наводима неких његових савременика, био је у стању да све важне личности тога времена увери у честитост и исправност свог става.

Са друге стране, Хаџи Амин ал-Хусеиније био први и најзначајнији актер арапско-јеврејског сукоба чији се политички програм темељи на ставу да јеврејска политичка власт на било ком делу Дар ал-ислама представља светогрђе, односно политичко-верску аномалију неприхватљиву за муслимане. Он је одиграо кључну улогу у покретању бескомпромисне, насилне и радикалне борбе Арапа против Јевреја и био покретачка снага Арапа. Ал-Хусеини ће као и већина палестинских Арапа подржавати нацисте, а противити се Британцима. У новообјављеним документима ЦИА-е наводи се да је постојала тесна сарадња јерусалимског муфтије и немачких нациста. Постоји податак да су се Хитлер и муфтија једном састали и закључили да им је циљ сличан, посебно што се тиче уништавања Јевреја. Тесно је са њима сарађивао све до слома нацистичке Немачке. Муфтија је сарађивао и са Химлером. Плод њихове сарадње биће успостављање СС дивизија коју су чинили босанскохерцеговачки муслимани (на простору НДХ). Муфтија је у том периоду допутовао у Сарајево где је позивао муслимане да се прикључе новооснованој дивизији. Тада је подсетио муслимане да је Немачка једина велика сила која никада није напала ни једну исламску земљу. Он чак и претерује у својим антисемитским испадима. Наводи да су Јевреји у римско време у Сирију и Палестину донели кугу, да су били „огњиште заразе.“ У политичком смислу изузетно су важни Ал Фатах и ПЛО, али је неопходно да буду посматрани и у контексту терористичког деловања, барем из угла Јевреја.

Док пишемо овај текст, председник Сједињених америчких држава, Доналд Трамп 6. 12. 2017. признао је Јерусалим као главни град Израела и најавио премештање амбасаде САД из Тел Авива у Јерусалим, што је изазвало огромно незадовољство широм муслиманског света. Професор политикологије религије Мирољуб Јевтић сматра да је Јерусалим могуће место почетка трећег светског рата, место могућег сукоба цивилизација, јер припадника муслиманске вере има преко милијарду, са даљим трендом раста. Муслимани не признају ни Израел али ни окупацију Јерусалима. Са друге стране војно најјача држава САД политички и војно подржавају Израел. Иако је Израел војно веома јака држава, а врло је могуће да поседује и нуклеарно оружје, ипак, без САД не би могла да егзистира у бројном муслиманском окружењу.

Закључак

Историјски гледано, није лако на прсте једне руке набројати конфликте у којима нисмо у стању да дефинишемо која од сукобљених страна је у праву. Нпр. у борби између колонизатора и империјалиста и њихових жртава једнос-

тавно је увидети која страна је “позитивац.” Арапско-израелски сукоб је потпуно другачији (посебно израелско-палестински сукоб). Оба народа воле исту земљу. Имају исту светињу. И палестински Арапи и израелски Јевреји имају подједнако дубоке, а опет различите емотивне и историјске корене на истом простору. Рационални теолози, политиколози, историчари наводе да је једино решење у компромису. Дакле, не треба инсистирати на исправности једне стране, већ се треба издићи изнад ситуације и пронаћи решење које неће „осакатити” ни једну од завађених страна. Нико не иде у прилог тлачење палестинских мушкараца, жена и деце, њихово прогањање, понижавања. Такође, са друге стране, исто важи и за непромишљене терористичке нападе на цивиле, мушкарце, жене и децу, којима су изложени Израелци. Метафорички гледано, решење би могао да буде „развод.” Дакле, нико не треба да се сели, већ треба живети раздвојено и у миру (подела тог простора на две државе). Одлично решење би било: признање за признање, добросуседство за добросуседство, безбедност за безбедност, поштовање за поштовање. Палестинци морају да смогну снаге да прихвате да је Израел домовина израелских Јевреја, док са друге стране, Израелци треба да признају и уваже тезу да је Палестина домовина палестинског народа. Тренутно стање није такво, али неспорно је да би оваквим сценариом целом свету био дат пример како се може мирно живети у различитости и како ипак могу да се превазиђу на први поглед нерешиви проблеми. Шта доноси будућност остаје под великим знаком питања.

Литература:

1. Dubnov Simeon (2006): *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Tabernakl, Sremska Mitrovica.
2. *Enciklopedija živih religija* (2004): Beograd-Nolit.
3. Janković Ivana, *Kako izmeriti svetinje*, NIN, 4.01.2018.
4. Jevtić Miroљjub, *Kosovski žeton*, Politika- internet izdanje, 18.11.2011.
5. Jevtić, Miroљjub (1989): *Savremeni džihad kao rat*, Nova knjiga, Beograd.
6. Jevtić, Miroљjub (2002): *Religija i politika*, Institut za političke studije, Beogra
7. Montefjore, Sajmon Sibag (2013): *Jerusalim*, Evro-Ѓunti, Beograd.
8. Havel, Boris (2013): *Arapsko-izraelski sukob*, Naklada Ljevak,
9. Zagreb.
10. Hiti, Filip (1973): *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo.
11. Hantington, Semјuel (2000): *Sukob civilizacija*, Cid-Podgorica, Romanov-Banja Luka.

RELIGIOUS, POLITICAL AND HISTORICAL DIMENSION OF THE ARAB-ISRAELI CONFLICT

Summary: The Arab-Israeli conflict is a multidimensional phenomenon, set in the territory of modern day Israel. It peaked during the twentieth century, although the roots of the conflict originate at the start of the new era. The nature of the conflict has not shifted significantly with the new millennium. We have analyzed the conflict through the prism of the closely intertwined religious, political and historical dimensions. Noting the conflict's

complexity as well as its durability, it is paramount that the issue is set in a broader context. The international community is a prominent factor for whose affection the conflicted sides have been competing for. In the second part of the paper we analyze the conflict's nature in the present time, as well as give projections on its future developments. Finally, we express our opinion on the topic, which is imbued by personal views, as well as the findings acquired by the research.

Key words: Arab-Israeli conflict, religion, clash of civilizations, Middle East

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 323.28(315):316.722

Прегледни рад
Примљен: 25.03.2018
Одобрен: 26.04.2018
Страна: 111-124

ГРАНИЦА ИЗМЕЂУ ВЕРСКОГ, ПОЛИТИЧКОГ И ДРУГИХ ВИДОВА ТЕРОРИЗМА – ПРИМЕР ОРГАНИЗАЦИЈЕ ОМ ШИНРИКЈО

Сажетак: Основни циљ рада јесте анализа осетљивости питања разграничења верског, политичког и других видова тероризма на примеру деструктивног деловања припадника Ом Шинрикјоа, као и одређење стварне природе мотива криминалног деловања означене организације. У оквиру првог поглавља, размотрени су историјат и обележја Ом Шинрикјоа. Друго поглавље садржи пресек најпознатијих и по последицама најтежих криминалних активности које су извршили њени чланови. Трећа целина посвећена је анализи деструктивног деловања припадника Ом Шинрикјоа кроз призму верских, политичких и других друштвених фактора и покретачких чинилаца. Констатовано је да је, за разлику од категоричких, поларизованих ставова, који наведеној организацији и злочинима њених чланова приписују искључиво верска, односно искључиво политичка обележја, најисправније одредити се за компромисно, комбиновано становиште. У складу са наведеним, Ом Шинрикјо несумњиво може бити окарактерисана као верска организација у домену нових религијских покрета, при чему је важно истовремено нагласити значај других области друштвеног (нарочито политичког) ангажовања ове организације, које нису стајале у непосредној вези са њеном религијском природом. Са друге стране, не постоји валидан основ за класификовање терористичких аката Ом Шинрикјоа под категорију верског тероризма, будући да главни мотиви за извршење поменутих екстремистичких акција нису директније повезани са верско-религијским аспектима наведене заједнице. Све ово упућује на генерални закључак о испреплетаности различитих фактора и мотива у контексту појединих облика тероризма, као и о потреби за додатним опрезом приликом категоричког раграђивања религијског и политичког, али и других видова екстремистичког деловања.

Кључне речи: Ом Шинрикјо, тероризам, политички мотивисани злочини, верски екстремизам, нови религијски покрети, масовна убиства, Јапан

Увод

При помену назива организације Ом Шинрикјо, међу првим асоцијацијама свакако се намећу трагични догађаји из метроа у Токију 1995. године,

* al.matkovic@gmail.com

када је деловањем њених припадника убијено тринаест, а повређено преко хиљаду људи (Reader, 1996; Reader, 2000; Murakami, 2000).¹ Како у општој јавности, тако и у једном делу стручних кругова, овај криминални чин се, заједно са другим злочинима извршеним од стране означене групе лица, често подводи под верски тероризам, односно под криминалитет тзв. деструктивних верских култова, при чему се мотиви и побуде за извршење поменутих кривичних дела аналогно покушавају пронаћи унутар верско-доктринарног корпуса у позадини ове групе. Са друге стране, неки од истраживача који су се бавили наведеном темом понудили су значајне аргументе који у великој мери релативизују такав приступ, заступајући становиште да су терористички и други криминални акти Ом Шинрикјоа заправо повезани са политичким тероризмом, као и са другим мотивима независним од верско-религијског домена. Имајући у виду речено, у овом раду ће пажња бити примарно фокусирана на анализу основаности ова два поларизована приступа, као и на утврђивање реалних граница између верског, политичког и других видова терористичког и другог криминалног деловања на примеру организације Ом Шинрикјо.

Историјат и обележја организације Ом Шинрикјо

Ом Шинрикјо (енг. *Aum Shinrikyo*) је верска заједница из Јапана која је у неколико земаља у свету званично проглашена за терористичку организацију. Основана 1984. године од стране Шоко Асахаре, у почетку је функционисала као школа јоге и медитације, док је захтев за званично регистравање у облику верске организације, након почетног неуспеха, одобрен 1989. године (Lewis, Petersen, 2005: 162; Parachini, 2005: 12; Reader, 1996: 35-37; Shupe, 1998: 34). Асахара је био харизматска личност која је, преузимајући улогу духовног гуруа, али и успешног практичног организатора, успела да за релативно кратко време привуче велики број следбеника, као и да обезбеди значајна финансијска средства за своју организацију.² Према проценама, 1995. године, само на простору Јапана било је око 10000 чланова, док је број чланова у иностранству био многоструко већи³ (Reader, 2000: 8; Matković, 2016: 178).

Религијски систем Ом Шинрикјоа представља синкретичку комбинацију елемената будизма, хиндуизма, хришћанства, таоизма и других верско-филозофских система (Reader, 1996: 15-18), уз истовремено ослањање на друге области одвојене од поља духовности. У том погледу, карактеристични су: позивање на поједине научне концепте; фасцинација модерном технологијом

* al.matkovic@gmail.com

¹ У оквиру појединих процена, као број жртава наводи се чак 5000-6000 лица (уп. Reader, 1996; Reader, 2000; Murakami, 2000; Smithson, Levy, 2000).

² У литератури се наводи да је Асахара још од детињства показивао различите склоности и особине компатибилне са његовом каснијом функцијом унутар Ом Шинрикјоа (попут, примера ради: жеље за лидерством, грандоманије, предузетничког духа и сл.) [Hudson, 1999: 133 и д; Reader, 1996: 12 и д; Reader, 2000: 32 и д].

³ Примера ради, уобичајено се наводи да је само у Русији број чланова износио око 30000 (Reader, 1996: 75).

(укључујући и пропагирање идеја изнетих у домену научнофантастичне литературе); наклоњеност видовњаштву и другим паранормалним феноменима; снажно потенцирање теорија завере и осуђивање великог броја претпостављено непријатељских заједница најразличитијег карактера (Parachini, 2005: 11; Reader, 1996: 14-15 и д). Такође, Ом Шинрикјо имао је обележја „култа судњега дана“, пропагирајући скори крај света и целокупног човечанства, изузев одабраних појединаца који се буду приклонили овој организацији (Cronin, 2009: 23; Reader, 1996: 18). Оно што је, међутим, од посебног значаја за текуће истраживање, јесте интересовање које је лидерство организације испољило у правцу политике, са коначним циљем стицања друштвенополитичке моћи и освајања политичке власти у Јапану. Потпуни неуспех који је организација, иступајући у својству у политичке партије, претрпела на изборима 1990. године умногоме је утицао на трансформацију идеологије и практичног деловања групе (уп: Reader, 2000: 126 и д; Gerteis, 2008: 5). Пораст песимизма, додатно отуђење и драстичан пораст непријатељства ка остатку друштва, радикализација миленијаристичких ставова и све веће фокусирање на неумитност и фаталност скорог „Армагедона“, те коначно, кулминација екстремистичких идеја и отпочињање терористичког деловања – уследили су управо у годинама након политичког фијаска Ом Шинрикјоа (Reader, 1996: 43-45; Nehorayoff *et al*, 2016: 40; Matković, 2016: 178).

Након терористичких напада у токијском метроу, организација се суочила са великим проблемима. Значајан број руководилаца и осталих чланова ухапшени су и осуђени због вршења различитих криминалних активности у име организације; бројност самих следбеника групе такође се веома смањила. Организацији је одузет статус „религијског правног лица“ (енг. *religious legal entity*), а банкрот је проглашен 1996. године. Ипак, група је наставила да постоји под уставном гаранцијом верских слобода и права, иако под строгим државним надзором и уз више неуспелих покушаја забране њеног деловања (Mullins, 1997: 38-39 и д). Претрпевши значајне идеолошке модификације, као и трансформације унутрашње структуре, програма и активности групе, те оградивши се од терористичких аката и упутивши извињење жртвама и њиховим породицама, ова организација је опстала све до данашњег дана – истина, под измењеним називом, будући да је ново име, „Алеф“ (енг. „Aleph“), усвојено 2000. године (Gerteis, 2008: 1; Earhart, 2014: 251).

Пресек криминалних активности

Иако је Ом Шинрикјо остао упамћен превасходно по терористичким актима извршеним у токијском метроу 1995. године, његови припадници извршили су већи број кривичних дела и пре наведених инцидената. Први познат случај ликвидације који се ставља на терет ове групације јесте убиство њеног члана (који је, наводно, намеравао да напусти заједницу) у фебруару 1989. године. Исте године, пријављен је нестанак породице адвоката специјализованог за анти-култне случајеве, ангажованог у судском спору који је претио да

доведе до банкротства Ом Шинрикјоа. Иако полиција испрва није успела да разреши овај случај, касније је откривено да је породица ликвидирана од стране припадника наведене групе (Reader, 1996: 37 и д; Reader, 2000a: 370 и д). Крајем 1993. култ је у тајности отпочео са производњом сарина (једињења коришћеног за израду хемијског оружја), као и нешто касније *VX* гаса (такође нервнoг агенса). Такође, намеравали су да илегално произведу хиљаду аутоматских пушака (од чега су успешно израдили само једну). У циљу тестирања ефикасности произведеног сарина, на једном изолованом ранчу у западној Аустралији извршена је пробна употреба, којом приликом је убијено 29 оваца. Током децембра 1994. и јануара 1995. коришћен је *VX* гас за напад на три особе, од чијег дејства је једна преминула. У јануару 1994. године убијен је један припадник групе, ангажован као фармацеут у оквиру Ом Шинрикјове болнице, при чему је као разлог убиства навођено да је он желео да напусти организацију. Осим реченог, овој групи стављане су на терет оптужбе да је, у периоду пре терористичких аката 1994-1995. године, вршила и друга кривична дела, међу којима су истицани изнуђивање новца од клијената којима су пружане услуге, довођење у заблуду својих чланова, њихово насилно задржавање, вршење притиска ради уплате донација и др (Danzig, Sageman *et al*, 2012: 9-18, 50-52 и д; Zurer, 1998: 7; Lifton, 2000: 11; Matković, 2016: 179).

По последицама најдеструктивнији акт који се догодио пре трагедије у токијској подземној железници, јесте тзв. Мацумото инцидент. Током ноћи између 27. и 28. јуна 1994. године, култ је извршио напад хемијским оружјем у граду Мацумоту, када је отровни гас ослобођен на неколико локација у граду и којом приликом је убијено осам, а повређено преко две стотине појединаца (Reader, 1996: 78-80; Danzig, Sageman *et al*, 2012: 18-29 и д).⁴ У фебруару 1995, киднапован је и убијен шездесет деветогодишњи мушкарац, брат одбегле чланице култа који је одбио да ода где се његова сестра налази (Danzig, Sageman *et al*, 2012: 47-49. и д). Но, кулминацију екстремизма припадника Ом Шинрикјоа свакако представља терористички напад у токијском метроу који се догодио 20. марта 1995. године. У јутарњим часовима тога дана, спроведена је координирана акција ослобађања сарина унутар пет возова токијске подземне железнице. Том приликом је убијено 13 путника, 54 особе задобиле су озбиљне повреде, док је још 980 лица претрпело одређене здравствене последице. Како је касније навођено током суђења, Асахара је, посредством свога доушника из полиције, добио информацију да се припрема рација уперена према објектима Ом Шинрикјоа, услед чега је и наредио овај напад, желећи да на тај начин одврати пажњу полиције са своје организације. Међутим, овакав наум није довео до очекиваних резултата, будући да је полиција повезала Ом Шинрикјо са извршеним терористичким чином, сходно чему је спроведена симултана рација по објектима ове заједнице широм Јапана (Danzig, Sageman *et al*, 2012: 29 и д, 35 и д; Reader, 1996: 86-87; Matković, 2016: 180).

⁴ Значајно је напоменути да овај напад представља први успешно реализован случај употребе хемијског оружја (у форми бојног отрова) уперен ка цивилном становништву и извршен мимо ратних сукоба (уп: Ту, 2007: 231 и д).

Током полицијске акције, у објектима који су власништво Ом Шинрикјоа пронађене су, између осталог, велике залихе експлозивних направа, хемијског и биолошког оружја, као и један војни хеликоптер. Осим реченог, полиција је наишла на тамничке ћелије, од којих су се у некима и даље налазили заточени људи, лабораторије за производњу наркотика, као и сеф који је садржао новац и злато у вредности од више милиона америчких долара. Као резултат рације, ухапшено је више од 150 припадника организације, под оптужбама за вршење различитих кривичних дела, док је нешто касније ухапшен и сам лидер Асахара (Reader, 1996: 87-88; Reader, 2000: 196 и д; Matković, 2016: 180).

Упркос полицијској акцији и хапшењу великог дела одговорних за откривене криминалне акте, инциденти повезани са Ом Шинрикјоом, односно са циљем издејствовања ослобађања Асахаре, наставили су да се догађају. У томе смислу нарочито се истичу: нови покушај терористичког напада ослобађањем хидроген-цијанида у токијском метроу 5. маја исте године, слање експлозивне направе гувернеру Токија истог дана када је Асахара ухапшен (16 маја), отмица авиона 22. јуна и др (Matković, 2016: 180-181).

Оптужен за смрт 23 особе и за шеснаест других кривичних дела, Шоко Асахара је проглашен кривим за планирање терористичког акта у токијском метроу и осуђен на смртну казну. Смртна казна досуђена је и другим утицајним припадницима организације чија је кривица утврђена по овом основу (Reader, 2000: 196 и д; Matković, 2016: 181).

Религијска, политичка и општедруштвена перспектива деструктивног деловања припадника Ом Шинрикјоа

У контексту текуће анализе, као кључна, могу се издвојити три питања. Прво од њих тиче се реалне природе верско-религијске димензије у склопу идеологије и практичног деловања Ом Шинрикјоа. Друго питање фокусирано је на однос религије и политике унутар наведене организације. За разлику од прва два, треће питање усмерено је непосредно ка терористичким актима Ом Шинрикјоа – прецизније, ка тумачењу мотива за њихово вршење. Што се тиче првопоменутог проблема, потребно је подсетити да је Ом Шинрикјо у тренутку оснивања представљао школу јоге и медитације. Радило се, дакле, о институцији блиско повезаној са доменом духовности, но која испрва није имала званичан статус верске заједнице. Ипак, треба имати у виду да и многи други нови религијски покрети неретко функционишу као неформалне верске заједнице које нису званично регистроване, или су пак регистроване у некој другој форми (као удружења грађана, школе или курсеви различитих духовних, односно духовно-физичких вештина и сл). Отуда, током првих година свога постојања, Ом Шинрикјо није званично представљао верску заједницу, иако се, спрам управо понуђених аргумената, може са добрим основом претпоставити да се већ тада почело формирати религијско језгро организације. Са друге стране, након подношења и одобравања захтева за званично регистровање, Ом Шинрикјо је 1989. године и званично постао регистрована верска заједница са

статусом правног лица. Стога, са формално-правног аспекта, не постоји никаква дилема у погледу верске природе Ом Шинрикјоа од поменуте године, на даље, будући да се, према прописима Јапана, радило о пријављеној верској заједници која је испунила све формалне услове потребне за њено регистравање.

Остављајући по страни формалне аспекте и прелазећи на питање суштинске религиозности унутар Ом Шинрикјоа, може се констатовати да је у оквиру заједнице постојао изграђен и добро разрађен теолошко-идеолошки систем, који се ослањао на широк спектар религија и других духовних учења. Организација је имала свој аутентични религијски систем базиран на синкретизму; поседовала је установљену обредну праксу, као и читав пратећи систем потребан за њену реализацију (организовано свештенство, верски храмови, објекти за смештај свештенства и др) – речју, имала је све карактеристике добро устројеног новог религијског покрета. Услед наведеног, може се констатовати да су, у случају Ом Шинрикјоа, испуњени и формални и суштински услови потребни да бисмо ову групацију могли окарактерисати као верску заједницу.

Аутори који оспоравају религијску димензију ове организације истичу, између осталог, следеће аргументе у прилог својим тврдњама: лукративност деловања организације (праћена стицањем огромних финансијских средстава), укљученост у световне активности (са нарочитим акцентом на политици), дискутабилност у погледу примарних мотива оснивања и деловања Ом Шинрикјоа (тј. упитност да ли су то заиста били верски мотиви), проблематичност личности и улоге лидера Шоко Асахаре, нејасност његових стварних амбиција и циљева и др. Међутим, сматрамо да ови и слични аргументи не представљају довољан основ за оспоравање формалног верског статуса ове заједнице. Како искуство показује, велики број других организација из домена нових религијских покрета такође показује истоврсне одлике, али им се због тога не оспорава припадност домену верских групација. Такође, треба подсетити да организованост религије (у смислу постојања формално установљених верских заједница) у реалности није увек и нужно праћена истинском духовношћу и примарном посвећеношћу верским циљевима, те да се у пракси сусрећу бројни примери разилажења ове две сфере. У том погледу, описане аберације уобичајено се сматрају за мањкавости које умањују кредибилитет конкретне заједнице, но које заправо не стоје нужно у противречности са реалношћу једног сегмента савремене организоване религиозности. Отуда се намеће закључак да и по питању верског статуса Ом Шинрикјоа треба заузети истоврстан став.

Прелазећи на други проблем (тј. на питање односа религије и политике), анализа може бити рашчлањена на више сегмената. За почетак, треба указати на разилажење ставова које се, поводом овог питања, уочава у постојећој литератури. Међу ауторима који су се бавили проучавањем Ом Шинрикјоа и повезаног екстремизма не постоји консензус око тога да ли је Ом Шинрикјо од почетка основан као организација чији је циљ, заправо, било економско богаћење руководства, стицање политичке моћи, вршење терористичких аката и других злочина, или је ова заједница иницијално била замишљена искључиво

као религијска групација, коју је тек специфичан развој догађаја накнадно довео у позицију укључења у друштвенополитичке токове и вршења екстремистичких насилних аката (Reader, 2000; Reader, 2002; Reader, 2012; Reader, 2013; Lifton, 2000; Lifton, 2004; Gerteis, 2008; Raevskiy, 2014; Hudson, 1999; Olson, 1999). Као блиска наведеном, стоји и теоријска дебата поводом питања да ли је Ом Шинрикјо била примарно религијска⁵, или пак примарно политичка организација.⁶ Међутим, иако су поменуте теме интересантне, а при томе и несумњиво значајне за истраживања у различитим научним областима, њихово разматрање није од већег значаја за нашу текућу анализу. За потребе овога рада, довољно је уочити да су у оквиру Ом Шинрикјоа несумњиво постојали и међусобно се преплитали како верски, тако и политички елементи.

Даље, значајно је приметити прекретницу у идеологији и у практичном деловању организације која је настала 1989-1990. године. Како је већ поменуто, 1989. године Ом Шинрикјо је стекао положај релијског правног лица, чиме је и формално устоличен статус у својству верске организације- статус који је, неформално, већ постојао најмање неколико година уназад (а сасвим могуће и већ од самог оснивања групе 1984. године). Међутим, крајем 1980-их година, друштвене аспирације руководиоца Ом Шинрикјоа драстично су порасле, што је кулминирало трансформацијама организације у правцу политичког активизма и (потпуно неуспелим) покушајем освајања политичке власти на изборима (Reader, 1996: 43-45). Како се уочава, од означеног периода, нерелигијске компоненте (нарочито оне политичке садржине) почињу да играју све већу улогу у теорији и пракси Ом Шинрикјоа (уп: Reader, 1996: 43 и д). Штавише, означена трансформација се са прилично добрим основом може сматрати једним од кључних чинилаца који су довели до општег пораста тензија унутар организације, те у крајњој линији и до доношења одлука о вршењу терористичких напада.

Треба истаћи и улогу верских и идеолошких уверења унутар Ом Шинрикјоа. Имајући у виду формални статус поменуте организације, али и њена суштинска обележја, може се констатовати да је значај теолошких поставки и верских учења у оквиру ње био несумњиво велики. Са друге стране, ова организација је, за потребе политичког ангажмана, формулисала и свој идеолошки програм. Сходно томе, упоредо са егзистирањем верско-теолошких начела, можемо говорити и о параелном постојању политичке идеологије унутар Ом Шинрикјоа. При томе треба примерити да је политички програм Ом Шинрикјоа свакако био у великој мери инспирисан религијским полазиштем и верским уверењима ове групације. Услед свега реченог, још се више релативизује и чини се додатно нејасном граница између верских и друштвенополитичких питања у оквиру погледа на свет заступаног од стране припадника означене организације.

На овоме месту важно је размотрити и улогу оснивача и лидера организације, Шоко Асахаре. Асахара је несумњиво представљао харизматску личност, способну да одушеви и око себе окупи велики број следбеника, спре-

⁵ Уп: Reader, 2000: 25-26; Reader, 1996: 90 и д; Raevskiy, 2014: 35-36; Lifton, 2000: 59 и д.

⁶ Уп: Shimosato 1995: 253 (према: Reader, 1996: 94); Kitabatake, 1995: 376 и д.

мних да га слушају и доследно прате приликом остварења зацртане мисије (Hudson, 1999: 133 и д; Reader, 1996: 12 и д; Reader, 2000: 32 и д). Таква ситуација довела је до формирања култа његове личности међу члановима групе. У контексту духовности, описане особине одговарају својствима успешног гуруа, пророка, проповедника – како је познато, Асахара је заиста преузео на себе све поменуте улоге у оквиру духовне заједнице коју је основао. Са друге стране, на пољу друштвенополитичке теорије и праксе, побројане особине и вештине повезују се са способним политичким активистима, лидерима и истакнутим члановима политичких партија, шефовима држава, осталим државним функционерима и сл. Уважавајући речено, на примеру својстава лидера Ом Шинрикјоа поново се долази до закључка о испреплетаности религије и политике, као и о нејасности границе између ове две димензије унутар поменуте организације.

Коначно, потребно је извршити анализу и трећег основног проблема који смо формулисали на почетку овога поглавља – тј. анализу мотива за извршење терористичких (али и других криминалних) аката Ом Шинрикјоа.

Упоређујући доступне изворе, као и цитиране резултате досадашњих истраживања, може се констатовати да терористичке акције извршене од стране припадника Ом Шинрикјоа не показују обележја верског тероризма у смислу јасно уочљивих верско-религијских компоненти на плану мотива, околности при извршењу, односно последица поменутих деструктивних аката. Штавише, не постоје валидни показатељи на основу којих би се са сигурношћу могло тврдити да је и сам верско-идеолошки корпус ове организације уопште предвиђао спровођење тероризма као део активности организације. То важи и за практично све остале злочине припадника Ом Шинрикјоа који су доживели већи публицитет. За разлику од поменутог, присутни су различити индикатори који упућују на обележја коренито другачијих видова екстремистичког деловања. Како се може приметити, велики део криминалних активности извршених од стране припадника Ом Шинрикјоа био је повезан са интерперсоналним проблемима насталим на релацији припадника организације, са једне и осталих грађана, са друге стране. У томе смислу, разликујемо: убиства бивших припадника организације, односно чланова који су се припремали да напусте организацију; убиства чланова породица припадника/ бивших припадника; ликвидације различитих лица која су била укључена у (или на други начин професионално заинтересована за) судске поступке вођене против Ом Шинрикјоа и др. Уочава се, дакле, да је реч о убиствима која имају врло јасан, прагматичан мотив који није повезан нити са верским, нити са другим идеолошко-доктринарним аспектима деловања организације. Према доступним информацијама и сходно широко прихваћеним ставовима, чак и најпознатији и по последицама најдеструктивнији акти (терористички напади у токијском метроу) такође треба да буду протумачени као покушај скретања пажње полиције са истраге вођене против припадника Ом Шинрикјоа – односно, у крајњој линији, као својеврстан облик освете друштву за поменуте проблеме са којима се организација суочавала. Када се то има у виду, основано је уочити да се чак и наведени најекстремнији видови деловања организације веома лако могу приписати сасвим прагматичним, практичним циљевима, за разлику од наводних, претпостављених „виших мотива“ верске или друге идеолошке природе.

Прелазећи на питање могуће повезаности политике и тероризма, важно је истаћи да су политичке аспирације лидера Ом Шинрикјоа (укључујући и формирање политичке странке), праћене тешким неуспехом на политичким изборима, несумњиво морале допринети настанку или повећању незадовољства, резигнираности, те у крајњој линији, непријатељства које су руководиоци организације осећали према друштвеној заједници у целини (Reader, 1996: 44-45). У погледу истакнутог питања, прекретницу, дакле, свакако треба тражити у неуспелом покушају укључења у власт, односно у неоствареним политичким амбицијама лидерства организације (Reader, 2000: 126 и д; Reader, 1996: 43 и д). Када се ово има у виду (те враћајући се поново на тумачење инцидента у токијском метроу као аката који су могли бити делимично мотивисани жељом за осветом друштву у целини због конкретних, „овоземаљских“ неуспеха организације), терористичко деловање Ом Шинрикјоа може се са солидним основом довести у везу и са доменом политичког тероризма. У томе случају, тероризам припадника Ом Шинрикјоа могао би бити сврстан у сличну раван са другим екстремним политичким организацијама. Тиме се додатно релативизује питање основаности присуства наводног религијског тероризма на примеру ове организације, уз истовремено потенцирање танке линије која раздваја верски, политички и друге видове тероризма. При томе, треба направити следеће разграничење могућих политичких мотива за терористичке акте припадника Ом Шинрикјоа. Као што је познато, најчешћи мотиви револуционарних политичких терористичких организација јесу привлачење пажње јавности и подривање постојећег друштвенополитичког поретка у циљу стварања предиспозиција за преузимање политичке власти у будућности.⁷ Уколико су припадници Ом Шинрикјоа заиста намеравали да терористичким актима дестабилизују политички поредак и приграбе политичку власт (како су то испрва наводили надлежни органи у Јапану – уп: Ту, 1999: 49), њихове акције би, у томе случају, биле у великој мери компатибилне са екстремизмом других, управо поменутих, револуционарних политичких терориста. Са друге стране, ако би претпостављени политички тероризам Ом Шинрикјоа био схваћен као чисто осветничко деструктивно деловање, без перспективе за постизањем политичког просперитета у будућности (што се, према свим расположивим подацима, чини као вероватније), онда би природа инцидента у токијском метроу морала бити протумачена коренито другачије. Радило би се, наиме, о својеврсним „нихилистичким“ актима организације која је изгубила веру у свој политички успех, те стога жели да нанесе штету постојећем друштву искључиво зарад саме штете, тј. услед политички неутилитарних, стриктно малициозних побуда.

У прилог хипотези којом се релативизује искључиво религијски статус Ом Шинрикјоа, као и којом се преиспитује удео верско-религијских питања и мотива у терористичким актима наведене организације, може се навести већи број аргумената. Према проценама, од око 10000 чланова у Јапану (колико је организација имала 1995. године), свега 10% чинили су тзв. „*shukkesha*“, тј. крајње посвећени чланови који су се потпуно изоловали од друштва, прекинувши контакте са породицом и посветили се улози свештених лица у религијском

⁷ О овој тематици уопштено у: Brockhoff *et. al*, 2012; Kushner, 2003; Michael, 2003; Pluchinsky, 1992; Schmid, Jongman, 2005.

систему своје организације (Reader, 2000: 8). Штавише, само пар година раније, њихов број био је чак неколико пута мањи. Остали чланови су углавном и даље водили уобичајен живот, без класичног издвајања из друштва, које се често наводи као важан фактор функционисања тзв. деструктивних култова. Наведени податак свакако доводи у питање „култну“ природу организације, тј. чинилац који се веома често наводи као примаран приликом тврдњи да је истински верски фанатизам стајао иза тероризма Ом Шинрикјоа. Даље, иако је организација имала значајан број објеката (за које је употребљаван назив „*satan*“, у значењу „истина“) у Јапану (махом у региону планине Фуџи), део њих није коришћен у религијске сврхе. Наиме, за разлику од *satan*-а који су заиста служили за спровођење верске обредне праксе, односно за смештај *shukkesha*, тј. свештенства, неки од ових комплекса коришћени су као простор за лабораторијску анализу и за производњу смртоносних супстанци које су касније примењиване током извршења терористичких аката (Reader, 2000: 8-9). Још један важан аргумент представља податак да је током 1994. године руководство Ом Шинрикјоа образовало сопствену, алтернативну владу, сачињену од 22 министарстава (при чему су постојале и различите агенције), на челу са Асахаром лично. Ова недвосмислено политичка структура унутар организације (која је, практично, представљала својеврсну државу у држави и која се налазила у директној опозицији у односу на званичну власт у Јапану [Reader, 1996: 80-81]) јасно сугерише да су, непосредно пред извођење терористичких аката 1995. године, политички елементи унутар организације играли све већу улогу у односу на њену изворну, религијску природу. Коначно, саме политичке аспирације лидерства Ом Шинрикјоа, јасно упућују на закључак да се идеологија руководства организације, заједно са програмом планираног деловања, свакако није исцрпљивала у домену духовности и религиозности, већ да је тежила и задовољењу других, „овоземаљских“, тј. световних циљева.

На крају, није на одмет указати и на следећи аргумент. Како се истиче у литератури, чланство Ом Шинрикјоа није приступало организацији са свешћу да ће доћи до вршења злочина, односно терористичких аката. Штавише, велики део чланова није ни био упућен у настале планове о вршењу кривичних дела. Они, пак, који су та дела извршавали, или су за њих макар знали, пристајали су на такво стање услед страха од освете остатка групе (Reader, 1996: 76). Интересантан је и став према коме песимистичка идеја о свеопштем уништењу, односно о апокалипси, свакако не би могла бити разлог који је привукао организацији толики број чланова, међу којима су били бројни образовани и успешни људи (укључујући и значајан број младих особа које су завршиле факултете на најелитнијим јапанским универзитетима) [Gerteis, 2008: 5].⁸ Све ово додатно оснажује став да Ом Шинрикјо не може бити сматран класичним примером „деструктивне верске секте“ основане са иницијалним циљем вршења кривичних дела која стоје у директној конекцији са теолошким аспектима групе и са верским уверењима њених чланова.

Осим специјализоване анализе искуства Ом Шинрикјоа, корисно је и на генералном нивоу размотрити питање мотива за извршење кривичних дела од

⁸ Овакав профил чланства умногоме је одскакао од особина других нових религијских покрета у Јапану, услед чега је Ом Шинрикјо стекао својеврстан статус „елитне верске заједнице“, односно „елитне религије“ (Lewis, Petersen, 2005: 162).

стране припадника нових религијских покрета. Како показују резултати наших досадашњих истраживања (Matković, 2016; Matković, 2016a, Matković, 2017), у пракси се веома ретко сусрећу примери нарочито тешких злочина (примера ради, најтежих кривичних дела против живота и тела) који истовремено испуњавају следећа два услова: а) да су извршени од стране истинских припадника одређеног верског култа, односно новог религијског покрета; б) да су мотиви њиховог извршења заиста повезани са верским уверењима учинилаца- припадника култа, односно да радње извршења и/или проузроковане последице имају реалну ритуалну функцију у оквиру обредне праксе конкретне верске заједнице. Истраживања примера из праксе показују да је, чак и у случају доказаног припадништва одређеном верском култу, убедљива већина наводних „окултних-ритуалних злочина“⁹ заправо мотивисана сасвим другачијим побудама, које немају непосредније везе са верским убеђењима извршилаца поменутих злочина. То потврђује и пример Ом Шинрикјоа, у овом случају кога се за све размотрене злочине могу пронаћи јасни, прагматични мотиви, удаљени од религијске теорије и обредне праксе чланова наведене групације.

Исто тако, целисходно је осврнути се и на још једно генерално питање: на материју реалних мотива злочина који се уобичајено подводе под категорије политичког, верског и других видова тероризма. Као што је познато, проблематика мотива и обележја различитих видова тероризма изузетно је сложена. Давање коначних оцена о мотивима конкретних терористичких аката неретко представља тежак и незахвалан задатак. Као ништа мање проблематичан, може се, у делу случајева, показати и покушај јасног разграничења терористичких аката (у зависности од обележја организације, као и од мотива њихових чланова) на верски, политички или ма који други вид тероризма. Искуство организације која је предмет текућег проучавања у потпуности потврђује ову правилност. Остављајући спекулације по страни и задржавајући потребне ограде, у случају Ом Шинрикјоа можемо ипак констатовати да екстремистички акти његових чланова имају више сличности са политичким, него са верским тероризмом. Такође, анализирајући на генералном нивоу укупност кривичних дела извршених од припадника поменуте заједнице, јасно се уочава постојање директних, прагматичних мотива за њихово вршење, за разлику од чисто идеолошких злочина појединих верских или политичких екстремиста код којих се, као препознатљива обележја, често сусрећу: ирационалност мотива (из позиције посматрача са стране), инструментална функција злочина (у смислу њихове подређености искључиво „вишем“, идеолошком циљу), одсуство непосредне користи и сл.

Закључак

На основу формалних и фактичких критеријума, Ом Шинрикјо се недовољено може окарактерисати као верска организација из корпуса нових религијских покрета. Дилеме које се у том погледу истичу у теорији не чине се довољно релевантним за оспоравање верског статуса наведене групе. Међутим, то свакако не значи да треба занемарити специфичности ове органи-

⁹ О овој категорији криминалитета више у: Matković, 2016; Matković, 2016a.

зације, у смислу њене идеолошке и практичне усмерености не само ка верским, већ и ка различитим световним питањима- са нарочитим акцентом на активном политичком ангажовању. Са друге стране, иако се Ом Шинрикјо може без већих проблема окарактерисати као верска организација, злочини извршени од стране његових припадника тешко да могу бити подведени под категорију верског екстремизма, будући да недостају елементи верско-доктринарних или верско-церемонијалних мотива за њихово извршење. Заправо, у случају поменутих кривичних дела уочавају се врло јасни, прагматични мотиви који немају директну конекцију са религијском димензијом ове групе. Када је реч о најтежим злочинима извршеним од стране чланова Ом Шинрикјоа (превасходно о ослобађању отровног гаса у токијском метроу), они се, са dobrim основом, могу повезати са доменом политичког тероризма. Све изложено даје додатну потпору тези према којој је некада прилично тешко издвојити чисто верски тероризам, односно разграничити га од других видова терористичког деловања. Наведено стоји у сагласности и са становиштем о релативно ретким примерима најтежих кривичних дела која стоје у директној вези са верском природом заједнице којој учиниоци злочина припадају. У погледу супротне крајности, тј. карактерисања Ом Шинрикјоа као чисто политичке терористичке групације, чини се ипак претераним поједностављењем одрицати сваки значај верске димензије унутар ове заједнице, свдећи је на тај начин на типичан модел класичног политичког екстремизма. Но, веома је важно истовремено остати објективан приликом сагледавања реалне природе њених терористичких аката, те оставити потребну дистанцу између верске конотације саме групе, са једне и њених терористичких активности, са друге стране. Имајући у виду све наведено, на основу анализе примера Ом Шинрикјоа може се уочити тешкоћа приликом разграничења верских и политичких елемената у оквиру конкретне организације, али и потврдити комплексност и могућност испреплетаности материје верског, политичког и других видова екстремизма на генералном нивоу.

Литература:

1. Brockhoff, Sarah; Krieger, Tim; Meierrieks, Daniel (2012): Looking Back on Anger: Explaining the Social Origins of Left-Wing and Nationalist Separatist Terrorism in Western Europe, 1970–2007, *APSA 2012 Annual Meeting Paper*, <http://ssrn.com/abstract=2107193>, pristup: 15.02.2018.
2. Cronin, Audrey Kurth (2009): *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*, Princeton University Press, Princeton.
3. Danzig, Richard; Sageman, Marc *et al.* (2012): *Aum Shinrikyo: Insights Into How Terrorists Develop Biological and Chemical Weapons* (second edition), Center for a New American Security, Washington.
4. Earhart, H. Byron (2014): *Religion in Japan: Unity and Diversity* (5th ed.), Cengage Learning, Belmont.
5. Gerteis, Christopher (2008): Religious Terrorism and Popular Culture- The Uses and Abuses of Aum Shinrikyō, *Journal of Religion & Society*, Vol. 10, pp. 1-6.
6. Hudson, Rex A. (1999): *The Sociology And Psychology Of Terrorism: Who Becomes A Terrorist And Why?*, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, D.C.

7. Kitabatake, Kiyoyasu (1995): 'Aum Shinrikyô: Society Begets an Aberration', *Japan Quarterly*, Oct–Dec 1995, pp. 376–383.
8. Kushner, Harvey W. (2003): *Encyclopedia of terrorism*, Sage Publications Ltd, London.
9. Lewis, James R; Petersen, Jesper Aagaard (2005): *Controversial New Religions*, Oxford University Press, Oxford.
10. Lifton, Robert (2000): *Destroying the World to Save It: Aum Shinrikyo, Apocalyptic Violence, and the New Global Terrorism*, Picador, London.
11. Lifton, Robert (2004): Aum Shinrikyo- The Threshold Crossed, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, Vol. 9, Issue 1-2, pp. 57-66.
12. Matković, Aleksandar (2016): *Krivično-pravni aspekti okultnih ritualnih aktivnosti* (doktorska disertacija), Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
13. Matković, Aleksandar (2016): Krivična dela povezana sa okultizmom – pojam, pasivni subjekti i objekti radnje izvršenja, *Crimen*, 2, str. 207-222.
14. Matković, Aleksandar (2017): Zaštita dostojanstva, pijeteta i imovine umrlog lica, *Kultura polisa*, br. 32, str. 427-440
15. Michael, George (2003): *Confronting Right Wing Extremism and Terrorism in the USA*, Routledge, New York & London.
16. Mullins, Mark R. (1997): The Political and Legal Response to Aum-Related Violence in Japan, *Japan Christian Review*, No. 63, pp. 37-46.
17. Murakami, Haruki (2000): *Underground: The Tokyo Gas Attack and the Japanese Psyche*, Vintage International, New York.
18. Nehorayoff, Andrea A; Ash, Benjamin; Smith, Daniel S. (2016): Aum Shinrikyo's Nuclear and Chemical Weapons Development Efforts, *Journal of Strategic Security*, Vol. 9, No. 1, pp. 35-48.
19. Olson, Kyle (1999): Aum Shinrikyo: Once and Future Threat?, *Emerging Infectious Diseases*, Vol. 5, No. 4, pp. 513-516.
20. Parachini, John (2005): Aum Shinrikyo, in: Jackson, Brian. A; Baker, John. C *et al*, *Aptitude for Destruction, Vol. 2: Case Studies of Organizational Learning in Five Terrorist Groups*, Rand Corporation, Santa Monica, pp. 11-37.
21. Pluchinsky, Dennis A. (1992): Western Europe's red terrorists: the fighting communist organizations, in: Yonah, Alexander; Pluchinsky, Dennis A. (eds.): *Europe's red terrorists: the fighting communist organizations*, Frank Cass and Company, Oxford.
22. Raevskiy, Alexander (2014): Psychological aspects of the Aum Shinrikyo affair, *Psychology in Russia: State of the Art*, Vol. 7, Issue 1, pp. 34-39.
23. Reader, Ian (1996): *A Poisonous Cocktail?: Aum Shinrikyo's Path to Violence*, NIAS Press, Copenhagen.
24. Reader, Ian (2000): *Religious Violence in Contemporary Japan: The Case of Aum Shinrikyô*, University of Hawaii Press, Honolulu.
25. Reader, Ian (2000a), Scholarship, Aum Shinrikyô, and Academic Integrity', *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, Vol. 3, No. 2, pp. 368-382.
26. Reader, Ian (2002): Spectres and Shadows: Aum Shinrikyo and the Road to Megiddo, *Terrorism and Political Violence*, Vol. 14, Issue 1, pp. 145-186.
27. Reader, Ian (2012): Globally Aum: The Aum Affair, counterterrorism, and religion, *Japanese Journal of Religious Studies*, Vol. 39, Issue 1, pp. 179-198.
28. Reader, Ian (2013): Murder on the Tokyo Subway: Nerve Centres, Religion and Violence, Space and Polity, Vol. 17, Issue 3, pp. 377-392.
29. Schmid, Alex; Jongman, Albert (2005): *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, Transaction Publishers, New Brunswick.

30. Shupe, Anson (1998): *Wolves Within the Fold: Religious Leadership and Abuses of Power*, p
31. Smithson, Amy E; Levy, Leslie-Anne (2000): Chapter 3 – Rethinking the Lessons of Tokyo, *Ataxia: The Chemical and Biological Terrorism Threat and the US Response* (Report No. 35). Henry L. Stimson Centre, Washington, D.C.
32. Tu, Anthony (1999): Anatomy of Aum Shinrikyo's Organization and Terrorist Attacks with Chemical and Biological Weapons, *Archives of Toxicology, Kinetics and Xenobiotic Metabolism*, Vol. 7, No. 3, pp. 45-84.
33. Tu, Anthony (2007): Toxicological and Chemical Aspects of Sarin Terrorism in Japan in 1994 and 1995, *Toxin Reviews*, Vol. 26, No 3, pp. 231-274.
34. Zurer, Pamela (1998): Japanese cult used VX to slay member, *Chemical and Engineering News*, Vol. 76, No. 35, p. 7.

THE BORDER BETWEEN RELIGIOUS, POLITICAL AND OTHER KINDS OF TERRORISM – EXAMPLE OF AUM SHINRIKYO ORGANIZATION

Summary: The main goal of this paper is to analyze the sensitivity of the issue concerning separation of religious, political and other forms of terrorism in the case of destructive behavior of the members of Aum Shinrikyo, as well as to determine the real nature of the motives of the criminal activity of designated organization. Within the first chapter, the history and features of Aum Shinrikyo are considered. The second chapter contains an overview of the most famous and the most serious (according to their consequences) criminal activities committed by its members. The third chapter is dedicated to the analysis of the destructive behavior of the members of Aum Shinrikyo through the prism of religious, political and other social factors, goals and motives. It was noted that, unlike the radical, polarized attitudes, which attribute exclusively religious or exclusively political features to the aforementioned organization and to the crimes of its members, it is best to hold compromise, combined point of view. In accordance with that, Aum Shinrikyo can undoubtedly be characterized as a religious organization in the field of new religious movements, while it is mandatory to emphasize the importance of other areas of social (especially political) engagement of this organization, which did not stand in direct relation to its religious nature. On the other hand, there is no valid basis for the classification of terrorist acts by Aum Shinrikyo members under the category of religious terrorism, since the main motives for the execution of these extremist actions are not directly related to the religious aspects of that organization. All this points to the general conclusion about the interlacing of various factors and motives in the context of certain forms of terrorism, as well as about the need for extra caution in case of attempts to categorically divide religious, political and other forms of extremist actions.

Key words: Aum Shinrikyo, terrorism, politically motivated crimes, religious extremism, new religious movements, mass killings, Japan

ИВИЦА ПЕТРОВИЋ

Академија за националну безбедност

Београд

ВЕСНА АЛЕКСИЋ

Правни факултет

Београд

УДК 343.9:351.78

Прегледни рад

Примљен: 29.04.2018

Одобрен: 25.05.2018

Страна: 125-136

ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ РАЗВОЈА ОБАВЕШТАЈНОГ РАДА

Сажетак: Данас, када развијене земље теже глобализацији, оне истовремено желе да заштите свој простор од разних опасности. Огроман страх развијених земаља изазивају тероризам, корупција и организовани криминал, док се земље у транзицији углавном декларативно опредељују за борбу против ових појава, а у пракси мало шта чине да их истински сузбију. Све активности свODE се на рутински рад полиције и правосуђа, без значајних резултата.

Савремени облици организованог криминала често подразумевају одређене међународне везе између различитих криминалних организација. Међународне размере деловања организованог криминала су типичне за нека кривична дела попут кријумчарења, трговине људима, неовлашћене производње, држања и стављања у промет опојних дрога, прање новца итд.

Предмет истраживања у овом раду је настанак обавештајног рада током развоја цивилизације и историјски аспект инфилтрације полиције у криминогену средину. Обавештајни рад је настао већ са првим знацима развоја друштва и током времена еволуирао је великим напретком, у коме су протагонисти човек и друштвена заједница.

Циљ истраживања обавештајног рада је да се што боље кроз историјски развој упозна природа овог института и начин његовог деловања. На тај начин сазнали смо и смисао његовог увођења у законодавство.

Кључне речи: организовани криминал, обавештајни рад, агент провокатор, прикривени иследник, посебне доказне радње

Историјски профили обавештајног рада током развоја цивилизације

На почетку развоја цивилизације када су се главешине међусобно познавале и када су добро познавали бојно поље, била је веома ограничена потреба за организованим обавештајним активностима. Када су се племена уплела у сукобе, услови су се променили и главешине су упркос сазнању ко су супарници, осетиле потребу за детаљнијим информацијама о противницима и о под-

ручју где би требало да се одвију сукоби – битке. Потреба за брзим и ефикасним померањем бројних група војника довела је до тога да се стекну неопходна сазнања о терену, положају непријатеља, његовој снази и активностима. Просечан војник није био погодан за прибављање овог типа информација, иако вешт са оружјем и веома снажан, ипак није био способан да продре у непријатељске редове или да обави процену. У том смислу, првобитне „обавештајне службе” су се служиле лицима која су за то одређена и која су била у стању да процене важне информације након одговарајуће обуке.

У старом Египту¹, народ Хиксос је имао обавештајну организацију која је била изненађујуће ефикасна, која се служила различитим средствима комуникације, за то време, од бакљи до штафета и која је имала специјалне јединице за извиђање на терену и хватање заробљеника ради саслушавања. Ово је једно од првих сведочанстава о постојању систематичне процедуре која има за циљ прикупљање података. ...Ako se izuzmu biblijske napomene, prvi koji je pisao i dokumentovao značaj podataka o istinskom ili potencijalnom neprijatelju, bio je Sun Cu iz V veka p.n.e., sa priručnikom o strategiji „Umetnost ratovanja”.

Он је тврдио да: ”Оно што омогућава разборитом владару и успешном генералу да зада ударак и да освоји и да дође до циљева је претходно saznanje”. Svako prethodno saznanje је представљала по Sun Cuu, основ за предвиђања.

Још једна занимљива тврдња међу ставовима Sun Cua: ”Poznavanje suštine sveta moguće је samo putem predviđanja; Saznanja iz oblasti prirodnih nauka dostupna su putem indukcije; univerzalni zakoni mogu da se provere putem matematičkog računanja; ponašanje i sposobnost neprijatelja, mogu se saznati samo i isključivo preko spijuna”.

Епоха класичне Грчке² има примере личности које су обављале осетљив задатак информатора, опсерватора и уходе: помињу се у Хомеровим еповима у IX веку п.н.е., о стратегијама које су употребљене ради освајања Пелопонеза. Тукидид (460.-396.п.н.е.) у свом делу Пелопонески рат и други историчари, помињу да је у Атини постојала група информатора који су се звали Сикофанти, који на основу посла који су обављали, могу да се поистовете са савременим контраобавештајцима. Затим, прича се о чувеној Криптеји, односно организацији која је имала за циљ да предупреди побуне робова. Историчар Ксенофонт у свом делу Хеленике, шпијунима приписује заслугу за спас десет хиљада грчких плаћеника кој су се повлачили из Месопотамије. У Историјама, Полибије описује да се код Грка служба обавештавања одвијала уз помоћ агената званих Катаскопои. Треба поменути и фигуру Грка Симона који је преваром убедио Тројанце да пусте коња унутар градских зидина.

Међутим, права правцата обавештајна служба која је привлачила пажњу и изазивала дивљење Грка била је персијиска обавештајна агенција звана „краљеве очи и уши”.

Са Митридатом VI, краљем Понта сазнаје се за још један пример организоване информативне активности: Он је био геније са интелектуалне тачке

¹ www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

² www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

обзиром да је одлично знао двадесет и два језика и лично се бавио прикупљањем информација, тумарајући пешице Малом Азијом. У току I века п.н.е., његова војска је представљала највећу претњу римској хегемонији у Медитерану.

У периоду од оснивања Рима, до Пунских и Галских ратова, информације су пружали Експлоратореси, који су деловали на границама државе прикупљајући обавештења о снази, бројности и намерама суседних народа и Делатпреси, који су ангажовани ради разоткривања великог броја преступа, стварних и фиктивних. Још један начин да се прикупе обавештења био је да убаце учеснике дипломатских мисија Трибуни и Центуриони камуфлирани у робове, како би на што једноставнији начин могли да ступе у фамилијарну комуникацију, да се зближе са колегама из супротног табора и да сазнају, нпр. за алтернативне приступе граду или табору, број непријатељских војника и ко су им савезници.³

Цар Август је током свог принципата 27-14 пре наше ере, основао специјалну службу за преношење политичко-војних порука под називом *Cursus Publicus*, са циљем да побољша ниво безбедности у достављању порука, што је у време републике било у надлежности приватних предузећа. Прву агенцију која је заслужила назив тајне службе, вероватно је створио Домицијан, нешто пре 100 године после Христа: римска тајна служба настаје из једне важне реформе коју је спровео Домицијан који је основао Г-4 или службу за снабдевање царске свите, преторијума, коју су чинили подофицири и центуриони, који су као Фрументари (они који деле жито), прикупљали свуда информације.

У време Диоклецијана, забележено је оснивање једне обавештајне групе под називом *Agentes in Rebus*: они су били цивили без униформе који су били под руководством једног официра – Шефа службе, који су радећи упоредо са агентима из других служби безбедности, имали специфичан задатак да контролишу државне личности од угледа. С временом је „Шеф службе” постао еквивалент „Министру информисања”.

Велике војсковође као Ханибал и Јулије Цезар, постигли су успехе управо захваљујући наглашеној обавештајној способности: један је у III веку п.н.е., пре своје кампање против Рима, инфилтрирао своје агенте у северну Италију и међу најважнијим информацијама које су морали да доставе била је она која се односила на путеве којима је требало да прође његова војска са коњицом и слоновима. Други се између 55 и 54 год.п.н.е., послужио изасланицима и уходама, који су му пружили драгоцене обавештења, за освајање Британије.

У XIII веку монголски цар Џингис Кан, не само да се служио извиђачима, за истраживање, већ је користио и „агенте” који би се наменски инфилтрирали да би ширили гласине о његовој суровости и смелости. Цар Велики Могол Акбар је задњих деценија XVI века настојао да прошири и учврсти монголску власт у правцу југа те је ангажовао шпијуне међу живљем, нарочито међу аскетама – испосницима, познатим по борбености и грубости⁴.

³ www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

⁴ www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

У Средњем веку и касније, користе се називи доушник, извиђач, курир, гласник, шпијун, ради обављања истрага, истражних акција. Прва сведочанства о употреби израза шпијун, иначе реч немачког порекла *Pahia* и *Spaihon*-шпијун ухода, могу да се нађу у статутима општине Вићенца 1264.и у једном спису Сан Ђимињана 1269.године, где може да се прочита: ”да би се платили шпијунни који се упућују о трошку општине”. Иноватор у области информисања био је Густав Адолф из Шведске, који је у XVI веку организовао најмодернију војску у Европи и који је прикључио свом стабу и шефа извиђача, те је предухитрио за један век аналогне службе у француској и немачкој војсци.

Један од првих примера стратешке обавештајне активности коју је спровела једна приватна агенција, представљена је кроз активност разних банкарских институција средином XVI века. Ипак,важно је подсетити да су активностима великих банака, као претходница у Средњем веку биле активности стратешког информисања, које су спроводили западноевропски трговци. За њих су сазнања економске природе, обичаји и навике политичка сазнања и она која су се тичала комуникације међу народима и европских држава, била одлучујућа за успех или неуспех у вођењу послова.

Пример увођења ефикасне и свеприсутне обавештајне службе може да се препозна у економској политици Млетачке републике која,у потрази за новим подручјима за ширење трговине,у почетку се служила информацијама које су прикупљали гласници и извештачи који су касније прерасли у праве правцате „тајне агенте”.

У том смислу занимљиво је дело Паола Прета које износи историјат венецијанске шпијунске активности и како је ова поморска република, преко ефикасне истражне мреже, постала трговинска сила. На основу информација добијених из контраобавештајних докумената, Прето приказује низ детаљних података о шпијунској активности странаца у Венецији, уз посебан осврт на турску активност, на оскијску – *Oscocchi*, енглеску шпијунажу, на шпијунажу Цркве у Републици Венецији и осталих италијанских држава.

Свет шпијуна-ухода препознаје различите категорије, међусобно разграничене као сто су: поштовани шпијуни, учени људи, трговци, фратри, попови, бискупи и кардинали, бандити, порочни људи и разнородан свет, жене и јевреји⁵.

Прето истражује и случајеве тзв.за здравство и за воде, насталих из потребе да се прикупе сазнања у случају тешке епидемије. Његово истраживање говори о томе како да се дошло до информација о пројектима суседа, како су се подплатили функционери, како се саботирала водоводна постројења која наносе штету њеним интересима. У Претовом раду, истичу се личности, чувени шпијуни из XVII века и ради се о тројици-Микеланђело Боцини, Говани Катанео и Ђакомо Казанова. Управо је заслуга Казанове, чувеног по вештини прерушавања, што је израз тајни агент уведен 1771.по први пут у шпијунску терминологију Венеције.

⁵ www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

По угледу на венецијански модел, у Енглеској је 1573. министар сир Френсис Валсингам, створио за краљицу Елизабету I, прву тајну британску службу Sis – Secret Intelligence Service. У то време се причало да је министар регрутовао своје агенте међу најуспешнијим студентима Оксфорда и Кембриџа.

Највише иновација у области обавештајног рада, могу да се припишу Наполеону Бонапарти који је унапредио шпијунску активност математичким, техничким и научним знањима које је поседовао, уз војно образовање које је имао, био је први војсковођа који је унапредио тајну службу у ранг рода у војсци. Пре претходнице Наполеон је упућивао мале групе тајних агената, изузетно вештих, који су опсервирани терен, проучавали су вође у својству политичких посматрача, као војници истраживали су у редовима војника, записивали су податке о економској ситуацији и о залихама непријатеља, у својству владиних комесара и као неке радознале обичне жене из народа које оговарају, прикупљали су сваки тип сазнања у касарнама, на селу, било где. Управо у време Наполеона, у Француској је настала прва обавештајна организација заслугом Josepha Fouché 1763.-1820. Он је за кратко време организовао најбољу тајну службу која никада до тада није постојала у Европи. За само две године створио је шест различитих Тајних Служби: једном службом је он лично управљао у својству министра полиције, друга је била повезана са националном Жандармеријом, трећа је била у надлежности Префета у Паризу, четврта је била повезана са војним гарнизомом, пета је била самостална и у надлежности официра, специјализованих из „Куће Бонапарте” и шеста такође самостална која је била у саставу Министарства спољних послова. Тада је у Паризу створена и прва независна „Агенција за шпијунажу”, за рачун трећих лица. Идеју је добио француски авантуриста који је био побегао у Лондон, гроф Д’Антрег, који је отворио једну агенцију вешто камуфлирану под трговачком етикетом, преко које је продао Аустрији, Русији и Енглеској, одличне информације дипломатског, политичког и војног карактера.

У области прикривене активности највећи иноватор је био Ежен Франсоа Видок (1775.-1857.) Он је као затвореника у Француском затвору, где је био због дезертерства, фалсификовања, крађе и подвођења, у више наврата успео да побегне и сваки пут би га полиција ухапсила док се није понудио да сарађује под условом да се заташкају у судској архиви кривична дела која је био починио. Видоку је поверен задатак да се врати у француски затвор у својству шпијуна и за двадесет један месец од других затвореника прикупио је информације које су омогућиле француској полицији да пресретну затворенике који су планирали да побегну из затвора. Видок је 1812. постао шеф прве велике савремене полиције, Бригаде безбедности, односно данашње Националне безбедности и 1833. основао је прву приватну агенцију Office of intelligence. Полицијски метод који је Видок примењивао, приликом вођења истраге, састојао се у томе да своје људе пусти с ланца, углавном бивше криминалце као што је то био он, као и своје информаторе. Служећи се техником прерушавања, Видок је посећивао места на лошем гласу са прецизном намером да освоји симпатије криминалаца и да стекне њихово поверење како би их навео да му се поверавају или да му саопштавају информације које би он касније

употребио против њих. Видок је захваљујући искуствима из криминалног миљеа, познавању обичаја и кодекса понашања света криминала као и захваљујући емпатији коју је поседовао и коју је користио да би криминалци варали своје другове у замену за имунитет или неку другу накнаду, имао улогу онога кога ми у данашње време дефинишемо као агента провокатора. Његова техника у вођењу истраге састојала се у убацивању, служећи се камуфлажом, у одређене криминалне контексте, где је успостављао везе са циљем да наведе криминалце на крађу како би их после ухватио на делу.

Прва полицијиска снага – служба, настала је у Лондону 1829. Први шеф полицијиске управе био је Сер Роберт Пил јуниор и управо је у Енглеској, 1842. настала прва истражна агенција под називом Criminal Investigation Division.

У Њујорку је полиција 1836. почела да користи агенте у цивилу који су се називали „Сенке”, који су се мешали са људима, у поворкама или другим јавним дешавањима са циљем хапшења лопова. Прво полицијско одељење у САД организовано по узору на Лондон, Metropolitan Police Department, настало је 1845. у Њујорку и у току наредних десет година отворена су полицијска одељења-уреди у већини америчких градова⁶.

Године 1850. године, детектив Алан Пинкертон, како би се супротставио растућем феномену крађа по банкама, возовима, дилижансама, основао је у Чикагу „Pinkerton National Detective Agency”. Агенти су често радили притајено и глумили су криминалце како би се домогли банди лопова. Символ Пинкертонове агенције било је око. Термин „private eye”, значио је да су Пинкертонови агенти били увек у потрази за криминалцима.

Првих година двадесетог века, Полицијиско одељење Њујорка, у борби против криминала, убацивало је прикривене полицајце у бројне квартове града. Сваку групу полицајаца сачињавали су агенти који су били етнички слични људима из средина где су радили, те су успевали лако да се уклопе у социјални миље и обављали су успешно операције у области превенције и контроле криминала. У истрагама, полиција се служила достављачима информација, они су пружали драгоцену обавештења о криминалцима, а за узврат или су добијали новац или их нису кажњавали за кривична дела. Прикривени полицајци су 1960. године служили у истрагама које су се тичале насилних политичких групација.

У оквиру изузетно широког поља деловања шпијунаже, током Првог светског рата, потребно је подсетити на Маргарету Гертруду Зеле, Мата Хари-Светлост дана, алиас агент X21, из Берлина коју су Французи стрељали 1917. године и која је равноправно радила за Немце, Французе, Енглеze. Најинтензивнија обавештајна активност је била између два светска рата, поготово ако се узме у обзир велики број држава укључених у сукоб.

Током Другог светског рата, у најпознатије протагонисте шпијунских афера, убрајају се Пол Тумел, односно A54, члан Немачких војних служби кога су СС ликвидирали због сарадње са Чехословачком. Рихард Сорге, Ика, сов-

⁶ www.Parodos.it, Profili storici di intelligence

јетски шпијун у Јапану који је обешен 1944., Албанац Ељеса Базна звани Цицero, изванредан немачки агент, Југословен Душко Попов звани Трицикл, агент Абвера, који је касније прешао на страну САД.

Историјски аспект инфилтрације полиције у криминалну средину

Од XVI века националне државе су увелико користиле тајне технике рада, не би ли заштитиле своје политичке и економске интересе. Власти су у специјалним оделима отварале дипломатске преписке, регрутовале потказиваче (шпијуне) и слале их да сазнају тајне намере-њихових противника. Први модерни полицијски апарат створен је у Паризу, крајем XVII века, у коме је јавни ред дефинисан кроз заштиту политичког реда у граду. Методе рада француске полиције постепено су прихватане и у другим државама, па и Британији, у којој је опонирање континенталном „шпијунском систему” рада било прилично јако.

Тајне полицијске методе рада у Европи представљале су битну одлику модерних полицијских система тога доба и непосредно је везан са каснијим развојем исте у САД-у. Историја и друштвене околности су хтеле да се „нове” америчке тајне технике, током друге половине, а нарочито треће четвртине XX века, поново врате у њихову колевку - Европу. Изложићемо краћи историјски приказ метода инфилтрације у криминалну средину кроз пример Француске и САД-а.

*Француска*⁷

На захтев аустријске краљице, Ле Маире је 1770.године написао опширан преглед начина организације и функционисања париске полиције, у којем су посебно интересантни били полицијски инспектори, чланови озлоглашеног „bureau de surete” (биро за безбедност). Ова јединица била је задужене за тајне истраге и сакупљање информација о приватном и јавном животу грађана, а њени инспектори су уобичајено радили као тајни агенти, уз ангажовање три категорије потказивача, и то осматрача (fr. observateurs), шпијуна (fr. espions) и доушника (fr. Basse-mouches). Наведени сарадници полиције плаћани су да би држали под сталним надзором важне и утицајне људе, преносили гласине везане за политичке ставове и социјалне везе, сакупљали информације о проституцији, те реализовали операције „купи-хапси” (en. buy-bust) забрањених роба. Неке процене су указивале да је у подручју Париза, 1753 године, било око 3000 таквих особа.

Револуционари су званично презрели предреволюционарни шпијунски (тајни полицијски систем рада, мада је он након кратког периода обновљен и ојачан, у циљу борбе против унутрашњих и спољњих непријатеља револуције. Joseph Fouché, Наполеонов министар полиције, први је конструисао модерни

⁷ „Undercover-PoliceSurveillanceinComparativePerspective” (Fijnaut, C, Marx, G. -editors, 1995) и „Undercover- PoliceSurveillanceinAmerica” (Marx, G., 1988).

државни полицијски апарат француске државе. Ослањајући се на претходни систем, разрадио га је и прилагодио постреволуционарном стању у држави.

Када је Fouché 1799.године први пут постао шеф „ministere de la police generate” (министарство опште полиције), формулисао је своје идеје о сврси, функцији и организацији модерне полиције. Његов мото је био да полиција увек мора да буде спремна и да делује - али потајно. Ову службу Fouché је видео као „министарство акције” - тајну и моћну силу која је незаменљиво оружје у рукама владе. У складу са полицијском филозофијом, која се мањим делом разликовала од принципа предреволуционарне полиције Париза, он је свом министарству дао специјализоване улоге широм Наполеоновог царства.

На основу гледишта да је суштина полицијског посла у континуираном надзору свих делова друштва, неколико одељења и бироа министарства полиције, посебно Друго одељење тајне полиције (la surete generate et la police secrete), дневно су сакупљали информације из читавог царства, са посебним акцентом на политичкој опозицији, одржању јавног реда и криминалитету. Такве информације су сумиране у тајним дневним билтенима, који су приређивани за потребе самог Наполеона. Ово је био први модерни европски полицијски обавештајни систем.

У свему претходно реченом веома значајну улогу имао је и Ежен Видок. Упркос, или можда управо ради његове криминалне прошлости, он је 1811.године дошао на чело фамозног Бироа за безбедност у полицијској префектури Париза. Његови бројни обожаваоци сматрају га оснивачем, односно „изумитељем” тајне полиције. Поменути Биро био је наставак постојања и рада истоименог бироа, основаног почетком XVIII века у оквиру париске полиције. Разноврсне тајне технике су произилазила искључиво из Видокове сналажљивости, јер је он био храбар и креативан мајстор тајног прикупљања информација, што му је донело опште признање.

Упркос променама политичког режима, тајна полиција у Паризу и Француској наставила је са радом, једнаким интензитетом као и у првој половини XIX века. На челу „bureau de surete” Видок је „преживео” Наполеонов пад 1815.године. На политичком, као и пољу сузбијања криминалитета, париска полиција је остала зависна од услуга свих врста доушника, шпијуна и агента. Истраживања су показала да се и у другим великим европским градовима тог периода изузетна пажња придавала тајним полицијским методама, као генералној полицијској стратегији.

Француска влада је 1855.године основала државну „специјалну полицију”, не би ли повећала напор над политичким опонентима. Да би се прикрила њена права сврха, названа је „Специјалном агенцијом за напор железнице” (fr. Service special de surveillance des shemins de fer).

САД-е⁸

Заједно са Енглеском, САД су традиционално делиле страх од централизованих, трајно формираних полицијских снага, удружених и организованих

⁸ „Undercover-PoliceSurveillanceinComparativePerspective” (Fijnaut, C, Marx, G. -editors, 1995) и „Undercover- PoliceSurveillanceinAmerica” (Marx, G., 1988).

система доушника и шпијуна. Ови страхови су у САД-у посебно изазвани из њихове борбе за стицање независности. Прва градска полиција састојала се од неуниформисаних ненаоружаних лица, која су одражавала државне анти-војне ставове. По узору на Лондон, многи велики амерички градови су до 1850 године оформили униформисана градска одељења. Већина њих имала је ограничена или готово никаква законска овлашћења у откривању и сузбијању злочина.

По узору на Велику Британију, други део XIX века довео је до развитка детективских бироа и систематичнијих веза полиције и криминалаца, односно лица из „подземља”, са већим поуздањем у коришћење доушника (en. informer) и прикривених мера у сузбијању злочина. Локалне банде, улични криминалци, пијанци и релативно неорганизовани побуњеници, који су шокирали узорне грађане у првој половини XIX века, су устукнули пред обученим и инвентивним професионалцима, који су користили најновије технологије и добро се сналазили у легалном систему сузбијања злочина. Зато су методе „издаје и преваре” виђене као неопходне за ефикасан одговор преварантима, џепарошима, фалсификаторима и провалницима, те идеолошки инспирисаним завереницима, који су се јављали у све већем броју. Манифестовали су се нови облици криминалитета, фалсификовање новца и други монетарни преступи, преваре и трговина наркотицима. Детаљно планирана и конспиративна природа ових злочина усмерила је полицијске органе на терен тајних начина долажења до информација и доказа.

До краја XIX века детективски бирои су се развили у већини градова. Први детективи су били цивили - неретко са криминалних рубова или чак из саме средине криминалног милеа. Уобичајени детективски методи били су толерисање рада разних „снабдевача порока” (сводници), инфилтрација и систем повратка украдене-имовине, познат као „компромис” у који је укључивао прављење договора са криминалцима. Умрежавање детектива и криминалаца доводило је до честих скандала, чак и када су детективи регрутовани из униформисаних полицијских ођела. Англо-америчка правна традиција и недостатак федералних кривичних закона, негативно су утицали на формирање националних полицијских служби већег значаја, све до XX века.

У недостатку свега, осим минималних полицијских снага на федералном нивоу, приватне агенције су попуњавале празнину у државним полицијским службама. Пинкертон и друге агенције примарно су осниване за потребе приватних индустријских интереса, попут железнице, рудника и разних фабрика. Тако су се пре Грађанског рата, Пошта и Министарство финансија у свом раду ослањали на приватну Пинкертон-ову агенцију. У тестирању запослених на лојалност и потрагама поводом извршених пљачки и крађа, Пинкертон је представио модерније, рационализоване форме тајног рада, у којим истрага није била зависна од специфичне тужбе.

Ера реконструкције државе, након Грађанског рата, убрзала је пораст федералних полицијских снага у структурама пораженог Југа. Тајни методи рада коришћени су да би се осигурала примена грађанских права на црнце, као и откривању илегалних дестилерије алкохола.

Раних година XX века поштанске власти су почеле користити прикривену тактику у сакупљању доказа против порнографије. Харисонов закон (en. Harrison Act), из 1914. године, који је прогласио дистрибуцију немедицинских дрога федералним злочином, као и 18. амандман Уставу из 1920. године (увођење прохибиције), резултирали су стварањем јаких државних снага за борбу против илегалне трговине наркотицима и алкохолом у Министарству финансија. Током неколико година, број федералних агената задужених за спровођење прохибиције досегао је 4000, цифру која је знатно превазишла све дотадашње федералне детективске снаге. Акције забране дистрибуције наркотика и алкохола често су биле праћене инвентивним и, често тајним акцијама.

Биро за истраге (касније назван Федерални биро за истраге - ФБИ) оформљен је 1908. године од стране председника Roosevelt-a, без сагласности Конгреса. У свом оперативном раду трагању за бегунцима од закона и налажењу потребних информација, значајно је користио доушнике и пасивни надзор. Тако је нпр. после бекства познатог злочинца Dillinger-a, 1934. године, ФБИ отпочео обимну потрагу, успостављајући нове контакте и користећи нове доушнике из подземља. Свако место у коме је Dillinger икада боравио покривано је са макар једним шпијуном или државним агентом. Убачени агенти су требали покривати надзирано место са других локација, изнајмљујући собе или станове преко пута њега.

Агенти ФБИ-а су некада узимали и извесне тајне (легендиране) улоге у расветљавању појединих злочинима попут улоге возача таксија у случају плаћања отмичарима, инфилтрације на радно место у циљу присмотре осумњиченог изнуђивача или саботера, или убацивања у менталну болницу као пацијента да би сакупили докази о осумњиченом који се представљао неурачунљивим, не би ли избегао суђење. Ипак, за разлику од Министарства финансија и Бироа за наркотике, ФБИ прилично дуго није користио комплексне тајне акције у ислеђивању конвенционалног криминалитета, већ су тајне методе највећим делом примењиване у политичким истрагама, током којих је некада трпио и критике, попут случаја „Palmer Raids” из 1919-1920. године, који се односио на незаконито скупљање и депортацију осумњичених радикала.

Тајне активности ФБИ-а добиле су на интензитету 1936. године, када је председник Роосевелт повео истрагу о комунистичким и фашистичким групама у САД-у. У послератном периоду, пажња ФБИ-а била је усмерена на инфилтрацију у редове комунистичке партије. С обзиром да су се политички немири, социјални покрети и грађански нереди током 60-тих година повећали, ФБИ је своју пажњу усмерио и на друге групе, попут Куу Клук Клан-а. Његове активности су од сакупљања разноврсних обавештајних података прерасле у класичне котраобавештајне делатности, које су се ослањале на традиционалне истражне технике коришћене у борби са наркотицима, порнографијом и, у време прохибиције, алкохолом. И поред тога, на тајну полицију и конспиративне методе рада у сузбијању класичног криминалитета, од стране ФБИ-а се гледало са дозом подозрења. Док је подржавао широк спектар цивилних доушника у политичким стварима, посебно током „хладног рата”, Hoover је, као директор службе, оклевао у примени такве тактике у борби против организованог криминалитета.

Раних 70-тих година, смрћу директора Hoover-а, тајни полицијски рад у оквиру ФБИ-а се значајно мења, ширећи се и јављујући у новим облицима. Конспиративне тактике су усвојене од стране нових корисника и усмераване на нове „мете” и нове злочине. Примењујући често задивљујућу сналажљивост, агенти ове службе су продирали у криминалне средине до невероватног нивоа дубине. Чак и организовани криминалитет, за који се дуго мислило да је имун на инфилтрацију, био је подложен овим методама рада. Оно што је традиционално сматрано релативно маргиналном полицијском тактиком, применљивом у борби са „пороцима” и политичким „црвеним одредима”, постало је тактичка оштрица сузбијања организованог криминалитета на локалном и националном нивоу. Ова чињеница је евидентна из поређења речи водећег агента ФБИ-а Purvis-а из 1936. године, према којим владин агент не сме склапати нелегалне споразуме, нити примењивати незаконите тајне акције, без обзира на њихове могуће позитивне ефекте, са ставом другог агента ове службе, изнетим 40-так година касније, који истиче да тајне операције представљају оштрицу ФБИ-вих напора у разоткривању тајних криминалних активности.

Током 1973. године предузето је око 30 тајних истрага ФБИ-а, да би се до 1983. године овај број попео на готово 400. Увећање броја предузетих тајних операција не представља, само по себи, неки већи проблем, али оно што донекле забрињава јесте чињеница да се традиционалне форме и модалитети прикривеног рада мењају и допуњују новим, комплекснијим техникама.

У XIX века тајна полиција и њене методе рада постале су уобичајена полицијска стратегија сузбијања злочина у западној Европи, која је постепено усвајана и у САД-у.

У периоду након Другог светског рата у тајне полицијске методе гледало се са великим степеном подозрења, и исте су коришћене само у посебним приликама, са изузетком рада обавештајних служби током „хладног рата”. Тако је 60-тих и 70-тих година XX века већина европских полицијских снага била сумњичава у погледу нових, тајних иследних техника, пропагираних од стране америчког ФБИ-а. У случајевима када су те технике и коришћене, о њима се строго ћутало, због забринутости да би сазнање о њиховој примени могло узроковати одређене проблеме, те да такве методе рада јавност не би подржала.

Литература:

1. Abadinski, H.: Organised crime, Boston, 1981
2. Argentine di A.: The Mafias in Italy – u: Mafia Issues: Analyses and proposals for combatting the mafia today (ed. Savona E.), Milano, 1993.
3. Bugarски T., Dokazne radnje u krivičnom postupku, Pravni fakultet, Novi Sad, 2014.
4. Ignjatović DJ., Škulić M.; *Organizovani kriminalitet*, Beograd, 2010.
5. „Undercover-PoliceSurveillanceinComparativePerspective” (Fijnaut, C, Marx, G. - editors, 1995) i „Undercover- PoliceSurveillanceinAmerica” (Marx, G., 1988).
6. *Primena specijalnih istražnih sredstava*, Priručnik Saveta Evrope, Beograd, 2013.
7. Škulić M., Komentar Zakonika o krivičnom postupku, Beograd, 2011.
8. Škulić M. i Plić G., Vodič za primenu Zakonika o krivičnom postupku, Službeni glasnik, 2013.

9. Škulić M., *Organizovani kriminalitet, pojam, javni oblici, krivična dela i krivični postupak*, Beograd, 2015.
10. L. Stariene, *The Limits of the Use of Undercover Agents and the Right to a Fair Trial under Article 6(1) of the European Convention on Human Rights*, u: *Jurisprudence*, 2009,3(117), Mykolas Romeris University, 2009, str. 281.)
11. Polizia di stato - Undercover, članak mart 2014., Polizia moderna, Priredili – Michele Grillo, Salvatore F. Giannone- <https://poliziamoderna.poliziadistato.it>
12. Policia di stato-Undercover, članak mart 2014., Polizia moderna
13. Polizia di stato - Undercover, članak mart 2014., Polizia moderna- Priredili – Michele Grillo, Salvatore F. Giannone
14. United States Code, Title 28 - Judiciary and Judicial Procedure, Art II - Department of Justice, Chapter 31 – The Attorney General, Sec. 509. Functions of the Attorney General, Sec. 510. Delegation of authority, Sec. 533. Investigative and other officials; appointment; <http://www.law.comell.edu/uscode/>
15. www.Parodos.it, Profili storici di intelligence
16. www.poliziamoderna.poliziadistato.it
17. www.panorama.it/news/marco-ventura-profeta-di-ventura/fbi-indagine-mafia-italia-uza/, članak iz lista Panorama, 16.02.2014.
18. <https://mediacalabria.it/blitz-dellfbi-contro-i-narcotrafficienti-della-ndrangheta/>, članak objavljen 07.05.2015.
19. <https://www.fbi.gov/history/famous-cases/abscam>

HISTORICAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE WORK

Summary: Today, when developed countries are striving for globalization, they want to at the same time to protect your space from various hazards. The enormous fear of the developed countries are causing terrorism, corruption and organized crime, while countries in transition are generally declared declaratively to fight these phenomena, and in practice, little what they do to truly suppress them. All activities are reduced to the routine work of the police and the judiciary, without significant results.

Modern forms of organized crime often involve certain ones international links between different criminal organizations.

The international situation of organized crime is typical for Some offenses such as smuggling, trafficking in human beings are unauthorized production, possession and marketing of narcotic drugs, money laundering, etc.

The subject of research in this paper is the emergence of intelligence work during the development of civilization and the historical aspect of police infiltration Cryogenic environment. Intelligence was created with the first indications the development of society and over time evolved with great progress, in which are the protagonists of man and the community.

The goal of researching intelligence is to get the best out of history development meets the nature of this institute and the way it operates. To that way we also learned the meaning of its introduction into the legislation.

Key words: organized crime, intelligence, agent provocateur, concealed investigator, special evidence

БРИТАНСКА ШАХОВСКА ТАБЛА

Сажетак: Процесом изласка из Европске уније, Британија је изненадила свет, а посебно Европу. Ово је до сада једини пример да једна држава чланица напушта ову организацију. Међутим и у неким ранијим временима Британци су такође знали да својим одлукама назначе контуре сопственог идентитета. У овом тексту аутор настоји да те контуре маркира на следећим догађајима: прво, анализом етничке структуре Британаца, затим својевременом одлуком Хенрија VIII Тјудора да реформише енглеску цркву, окрене леђа Ватикану и створи сопствену англистичку цркву. Она је кроз векове постала битан елемент Британског идентитета. Аутор, такође, анализира Британску индустријску револуцију, која је преко иновација британских научника али и храбрости британског друштва да те иновације примени, направила битну економску разлику у односу на тадашњи свет. У анализи се говори и о Британском Комонвелту, који означава једну од карактеристика британске дипломатије, а та је, да без обзира на чињеницу да је колонијални систем углавном нестao, ипак, бивше колоније, али и оне које то нису биле, држи повезане са Лондоном. Кроз анализу рата за Фокланде/Малвине, аутор покушава да прикаже да имперјални дух Лондона, још увек није ствар прошлости. Коначно, излазак из Европске уније, за аутора, може представљати постављање најмање два питања. Прво, да ли је Лондон овим потезом показао да је везанији за Вашингтон него за Брисел? И друго, да ли Британци више не желе да буду иза Немаца у овој организацији?

Од етничке структуре, преко одлука својих владара, иновација својих научника, Британског комонвелта, рата за Фокланде, процесом изласка из Европске уније, Велика Британија као да има сопствену шаховску таблу, на којој, без обзира на своја савезништва, понекад, ипак, самостално вуче неке потезе.

Кључне речи: (1) Британци, (2) Хенри VIII, (3) Британска индустријска револуција, (4) Британски Комонвелт, (5) Фолкландска острва, (6) Европска унија

Увод

Политички шок који је погодио Европу, а изненадио свет, одлуком Британаца да напусте Европску Унију, није једина историјска одлука која је донета на овом острву и протесла свет. У историји Енглеза, Шкота и Велшана као и

Северних Ираца, било је више оваквих одлука које су у свом времену изазивале политичке земљотресе., политика Велике Британије у одређеним временима, није била сасвим јасна ни њиховим савезницима. Реч је заправо о настојању Британаца да увек оставе довољно простора за сопствене одлуке, а те одлуке су у ствари, само биле потврда карактера становника ових острва, који је током времена постао део националног, политичког и државног идентитета његових становника.

Ко су Британци?

Британци су нација чију етничку подлогу чине Енглези, Шкоти и Велшани, као и грађани Северне Ирске чији је етнички састав исти као и у Британији, с тим да у тај етнички састав улазе и Ирци који себе сматрају Британцима.

Енглези су народ који представља етничку мешавину Келта и германских племена *Англа, Саксонаца и Јутеаца*.¹ Англи су углавном насељавали источни део јужне Британије, Јути Кент, а Саксонци западне делове Енглеске. Део норманске војске који је напао Британска острва, остао је на њима и временом се стопио са локалним становништвом. Нормански утицај у Британији није био само етнички. Потомци Нормана значајно су утицали на елиту, а под њиховим утицајем Британија тога времена постала је највећа зона слободне трговине. Тај утицај Нормана на успешност британске трговине присутан је до данашњих дана.

Садашњу Шкотску насељавала су бројна Келтска племена, која су повремено била потискивана ка северозападу британских острва од стране германских и енглеских војних снага.² Када је Шкотска 855. године постала Краљевина, политички однос Шкота,³ према Енглезима односио се на чување сопствене независности до разних нивоа уније са Енглезима. Тај однос „магнета који се међусобно одбијају„ траје до данас. Ривалитет са Енглезима значајно је утицао на формирање идентитета Шкота. У формирању своје државе Шкоти су у прво време створили лабавији систем друштвених веза који се разиковао од енглеског друштва. Међутим, притисак Енглеза, значајно је утицао на каснију јачу кохезију шкотског друштва. Када је 1603. године Џејмс VI Шкотски, ступио на енглески престо као Џејмс I, на острву је све више почело да се говори о Краљу Велике Британије, односно Краљевини Великој Британији.

Када је средином и крајем двадесетог века Велика Британија почела да губи свој утицај у свету а посебно у Европи, и на тај начин била приморана да

¹ У етнички национални састав Енглеза улазе и нека племена данских Викинга. Име Енглеска потиче од Англа.

² Детаљније погледати, *The Times, Народи Европе*, Загреб 1997.

³ Шкоти су народ који претежно живи у Шкотској, на северу Велике Британије. Историјски гледано настали су спајањем два келтска народа Пикта и Гела који су основали краљевство Шкота (Алба) у деветом веку. Касније, суседни Брити као и германска племена Англосаксонци и Нордијци укључили су се у Шкотску нацију. Главни језик Шкота је дијалекат енглеског језика, а један мањи број Шкота говори стари шкотски гелски језик.

се све више окреће самој себи, односно економским, политичким и социјалним проблемима на острву, Шкотски се национални идентитет поново појавио у пуној снази.

Трећи народ који улази у етнички састав Британске нације су Велшани. Велшани су народ келтског порекла. Иако имају свој језик, изворни велшки. данас у Велсу говори врло мали број становника. Велс је одувек представљао индустријску основу Велике Британије. У том смислу током деветнаестог века, Велс су настањивали многи Италијани. Током двадесетог века у Велсу су се појавили и досељеници из афричких и азијских земаља, углавном из бивших британских колонија, а касније и Британског Комонвелта. Интересантно је да у Аргентини (Патагонија), постоји велика велшка заједница од 20.000. људи. Око 75% становника Велса су хришћани. Највећи број верника припада Велшкој цркви, која је део англиканских цркви.

Одлука Хенрија VIII

Једна од одлука која је значајно подвукла и нагласила самовољу британских владара али и Британаца, била је одлука Хенрија Тјудора VIII, да због приватних неспоразума са Ватиканом, прекине односе са Римом и у Енглеској формира англистичку цркву.

Хенри VIII Тјудор (1491-1547), владао је Енглеском и Ирском од 1509. до 1547. године. Током своје владавине, ујединио је Енглеску и Велс 1543. године. У историји је између осталог ушао и по реформи енглеске цркве. Када му је Папа забранио да се разведе од своје прве жене Катарине од Арогана и ожени се маркизом Аном Болен, прекинуо је све везе са Ватиканом и Римом и законом о супремацији 1534. године прогласио се за врховног владара енглеске цркве. На тај начин енглеска црква је постала протестанска а названа је англиканска. Године 1549. издата је књига молитава на народном језику, а енглески је постао званично једини језик јавног богослужења.

С обзиром да је краљ Хенри VIII тражио од папе Климента VII развод од своје тадашње супруге Катарине Арагонске, и након што му је папа одбио да му да развод, Хенри VIII је одвојио енглеско свештенство од католичанства. Новоустановљена црква је преузела неке од доктрина протестантске реформације, а манастири су распуштени. Англиканска црква је за време кратке владавине Хенријевог сина Едварда VI доживела радикалнију реформу. Када је 1555. године на престо Енглеске дошла његова сестра Мери, она је покушала да врати народ назад у католичку веру. Уследили су верски прогони неистомишљеника. Међутим, наредни суверен Енглеске постала је њена сестра краљица Елизабета I, 1558. године, и под њеном управом Енглеска је поново враћена протестантизму, а Англиканска црква је добила своју коначну форму.⁴

⁴ Британски монарх, краљица Елизабета II, носи уставну титулу, *врховног гувернера Цркве Енглеске*. Канонски закон ове цркве гласи *Ми потврђујемо да краљевско највише величанство, понашајући се у складу са законима краљевства, има највишу власт испод Бога у овом краљевству, и има врховни ауторитет над свим особама у свим облицима, како у црквеним тако и у*

Одвајање енглеске цркве од Рима, односно Ватикана, омогућило је трајно осамостаљивање енглеског хришћанства. Ова одлука Хенрија VIII, охрабрила је многе европске земље да се ослободе, до тада, великог утицаја Рима/Ватикана, па су у Европи убрзо почели да се формирају нове независне црквене институције.

Британска индустријска револуција

Корак који је Британију (и не само Британију) економски унапредио, и у извесном смислу економски и цивилизацијски одвојио у односу на тадашњи свет представљала је индустријска револуција.

Британска индустријска револуција, била је одговорна за цивилизацијски искорак човечанства напред. Шкот Ђејмс Ват је усавршавањем рада машине на пару поставио фундаменталне промене које су довеле до прве индустријске револуције.⁵ Ови проналасци су прво били примењени у Великој Британији, а касније у другим земљама западне Европе и Америке, и на крају у целом свету. Њихова прва примена у Великој Британији, означила је храброст британских индустријалаца да примене нова још некоришена научна достигнућа, која су Британцима омогућила да у технолошком смислу, на почетку индустријске револуције, буду корак испред свих.

До осамнаестог века, Уједињено Краљевство је било аграрно-рурална земља подељена на грофовије. Појавом парне машине пред крај осамнаестог века у Уједињеном Краљевству спроводи се *прва* индустријска револуција. Подижу се градска насеља близу рудника, јер је транспорт руда на већа растојања био неисплатив. Процес индустријализације имао је директне последице на процесе урбанизације. У том раздобљу настају бројна градска насеља а постојећа се спајају у веће градске средине па у Великој Британији настају неки од највећих европских градова попут Лондона, Бирмингема, Ливерпула, Манчестера, Лидса, Бредфорда, Њукаста, Глазгова итд.⁶

Велика Британија је колека индустријске револуције између осталог и због традиције мануфактуре, богатих налазишта сировина, поморске орјента-

грађанским. У стварности, ова формална одредба се често спроводи преко Парламанета на предлог премијера. Црква има законодавно тело Генерални синод чије одлуке морају бити одобрене од стране Парламента Уједињеног Краљевства, али не могу бити измењене. Верник, односно члан Цркве Енглеске постаје се рођењем и крштењем. Седиште ЦРКВЕ енглеске је у граду Кентерберију на југоистоку Енглеске. На челу цркве као њен примат, налази се кентербејски надбискуп. Поред његовог надбискупског звања, поред њега је и надбискуп Јорка,

али он није раван по власти од кентербејског надбискупа.

⁵ Радећи на изради инструмената на Универзитету у Глазгову, Ват се заинтересовао за технологију парних машина. Радом на побољшању функционисања рада цилиндра и кондензатора дотадашњих парних машина, Ват је поставио темеље за погон првих фабричких парних машина, парних локомотива, пароброда, и пољопривредних парних машина. С обзиром да су његови проналасци унели револуцију у изградњу машина, Ђејмс Ват се сматра једним од најутицајнијих научника у историји човечанства.

⁶ Szreter&Mooney;Mooney (1998). „Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of Life at Birth in Nineteenth-Century British Cities“. The Economic History Review. 51. (1):104.

ције на колоније и пре свега техничких и технолошких иновација. Захваљујући индустријским производима и трговини по целом свету, релативно мала острвска држава постаје најбогатија на свету.

Данас је готово немогуће замислити свет без британске индустријске револуције. Али је данас могуће констатовати, да су револуционарна открића дала најспектакуларније резултате у области саобраћаја, која су дање покренула бржи промет капитала роба и људи, и на тај начин утицала на читав ланац у свим областима социјалног живота, који су покренули цивилизацијски искорак. Када ово констатујемо мислимо пре свега на 1808. годину и одлуку Шкотског Парламента да започне изградњу прве комерцијалне железничке пруге на којој би путничке и транспортне пероне вукла локомотива на парни погон. А пруга је повезивала насеља Климарноцк и Троон.

Био је то само један од корака који је покренуо изградњу железничких траса и типова локомотива које су почетком деветнаестог века остварили инжењери и проналазачи широм Британије како би успоставили железничку мрежу. Парне локомотиве је прославила линија која је отворена 1825. године између Ливерпула и Манчестера. На овој линији је од 1829. године саобраћала чувена “Ракета”, парна локомотива коју је конструисао познати енглески проналазач Џорџ Стивенсон (1781-1848).

Та међуградска линија је поставила прве железничке стандарде (као што је размак шина на прузи од 1, 435 метара, што је данас стандард). Пратећи успех ове линије, пруге су се рашириле по целој Британији, а потом и по целој Европи и Америци, да би до краја деветнаестог века, парне локомотиве стигле и до најудаљенијих делова света.

Осим за покретање локомотива, парна машина је коришћена и у читавом низу транспортних средстава на мору и на копну – за пароброде, аутомобиле, за пољопривредне машине, индустријске машине као и разне врсте машина у самом процесу производње.⁷

У двадесетом веку, светски ратови, економске кризе, распад колонијалног царства, као и економски успон неких држава, првенствено САД, Кине, Немачке, Јапана, смањиле су економски и политички утицај Велике Британије. Међутим, она је и данас једна од најутицајнијих земаља на планети, и представља једну од седам најјачих светских економија и политички најутицајнијих светских земаља.⁸

⁷ Живети у свом времену и осетити прави тренутак за реализацију, то заправо значи не бавити се превише прошлошћу, јер се у њој одрешена нација може „опити“, и на тај начин изгубити време које јој је потребно за изградњу будућности. Дакле, постојати у свом времену, осетити тренутак да се надокнади пропуштено, или оствари нешто ново, за једну нацију представља историјски искорак у односу на друге нације. У количнику од сто година, такав тренутак ће се појавити у једном дану, једном месецу или једној години. Храбре и мудре нације га осете и препознају.

⁸ У време индустријске револуције за Велику Британију су од пресудног значаја била налазишта угља и гвожђа. За данашњу Велику Британију то су налазишта сировина везаних за нафту и природни гас у Северном мору. За разлику од многих европских земаља које те сировине купују, Велика Британија их има за сопствене потребе, па их чак и извози. Индустријска производња је високо развијена и једна од највећих и најјачих у свету.

Британски Комонвелт

Крајем деветнаестог века, у британским прекоморским поседима, (односно колонијама,) које су имале најразличитије статусе, јављају се снажни национални покрети који су за циљ имали ослобађање од британске доминације. Нестанак империје био је постепен али евидентан. Низ колонија добија самоуправу док се другима постепено укида колонијални статус. Британија временом, а нарочито почетком двадесетог века почиње да формулише тезу како колоније ни на који начин нису подређене Британији. Већ да је реч о *унији једнаких* који деле лојалност према британској круни. Ова формулација била је основ Вестмисерског статута из 1931. године, којим се овако стање назвало Британским Комонвелтом нација, касније Британским Комонвелтом.

Британски Комонвелт је удружење суверених и независних држава широм планете. Већина њих су биле некадашње британске колоније и део некадашње Британске империје. На челу Комонвелта традиционално се налази Британски Монарх.⁹ Он представља симбол јединства држава Комонвелта, али без формалне власти. Ипак, један део држава Комонвелта, признаје Британског Монарха као формалног председника (Крунске земље Комонвелта), док већина њих има сопствене шефове држава. Британија углавном не користи механизме структуре Комонвелта да намеће своју политику.

На челу Секретаријата Комонвелта, органа који повезује све чланице, налази се Генерални Секретар. Иако се бројним Конвенцијама подвлачи да Комонвект нема никакве сличности са некадашњом Британском империјом, чињеница да је Комонвелт незванични сукцесор некадашње империје.¹⁰

Рат за Фокланде/Малвине¹¹

Међународни инцидент који се догодио између Велике Британије и Аргентине 1982. године око острва у Атланском океану, представљао је врло специфичан сукоб. Повод је била одлука тадашњих власи у Аргентини, да искрцају део својих војних снага на острва које су имале статус британске прекоморске територије, и на којима су се налазили грађани са британским пасошима. На овај начин, Аргентинска влада је хтела да скрене пажњу свог јавног мјења на тешку социјалну ситуацију, као и политичке прогоне који су се тих година спроводили у Буенос Ајресу и другим аргентинским градовима. Рачунало се да ће ово искрцавање на мала острва заборављена у јужном делу Атланског океана, помоћи властима у Аргентини да задрже власт. Војна хунта у Аргентини је процењивала да њихова интервенција неће изазвати превише протеста у Вели-

⁹ Иако се традиционално на челу Комонвелта налази британски монарх, ово право није загарантовано. Наследник садашње краљице Елизабете, Принц од Велса, Чарлс, уколико постане краљ, мораће да добије подршку земаља чланица Секретаријата Комонвелта да би предводио Комонвелт.

¹⁰ Седиште Комонвелта је у Лондону (Вестминстеру).

¹¹ Британци ова острва зову Малвини, а Британци Фокланди.

кој Британији с обзиром на величину, географски, демографски и економски капацитет као и удаљеност ова два малена острва који су се заједно звали Малвини/Фокланди. Осим тога, острва су се налазила близу јужне атланске обале Аргентине и прилично су неприступачна с обзиром на климатске услове у том делу света.

На другом крају света у Великој Британији на власти је била конзервативна Влада, чија је премијерка била Маргарет Тачер. Она је спроводила економске реформе и често била предмет оштрих критика унутар британског друштва. Када је до Лондона дошла информација да се група аргентинских официра и војника искрцало на Малвинска/Фокланска острва, званични Лондон је у првом тренутку то протумачио као одређену врсту авантуризма и егзибиционизма и замолио Владу у Буенос Ајресу да повуче своју војну јединицу са острва.

У моменту искрцавања аргентинских војника, на острву је било око седамдесетак британских маринаца коју су уз 120 резервиста покушали да заштите Фокланде.¹² Аргентинци су имали јасан задатак. Да заузму острво али без жртава. Како на острву није било ниједног британског авиона а ни сателитских веза, у Лондон је релативно касно стигла вест о Аргентинском нападу. Време је пролазило, аргентински војници се нису повлачили и у Великој Британији је расла нервоза, а медији су почели да друштво припремају за рат. Када је постало јасно да је Аргентина решила да анексира Малвине, Британци су ка аргентинској обали упутили више од 100 бродова, од чега су 40 били ратни.¹³ После неколико месеци борби и жестоких ваздушних и поморских удара на Фокланде, британске војне снаге су у јуну месецу 1982. године ушле у Форт Стенли, главни град Фокланда. На тај начин два острва под једним именом Малвини/Фокланди враћена су под британски суверенитет.¹⁴

Иако се НАТО дистанцирао од сукоба, а САД јасно ставиле до знања да је Лондон у сличају Малвина усамљен, због ове прекоморске територије, национална хистерија у Британији је достигла неслућене размере. Национална температура је достигла те размере, да је Британија покренула читаву армаду поморских снага према острвима на другом крају света. Успоставила је зону забране пловидбе око Малвинских/Фокландских острва и на крају, поново ставила под свој суверенитет, ова острва. Резултат свега је био пад војне хунте у Аргентини, 1983 године, који је био директна последица губитка рата за Малвине.

¹² Прва група аргентинских маринаца започела је 18. марта 1981. године, искрцавање на Малвине. Тада се група аргентинских маринаца искрцала на острво Јужна Џорџија

¹³ Ка Аргентинској обали односно Малвинима/Фокландима, Британија је упутила носаче авиона Хермес и Инвинсибл, који су на својим палубама носили авионе Харијер и Си Харијер, а који су у рату на Фокландима имали важну улогу. Британци су у саставу своје поморске армаде имали и једну атомску подморницу (која је учествовала у ратним операцијама и која је потопила аргентинску крстарицу Белграно), такође ка обалама Аргентине биле су упућене и две амфибије, неколико разарача и фрегата. И поред овога САД су изражавале скепсу у Британски повраћај Фокланда. Било је чак коментара да уколико Аргентинци успеју да неутралишу један од британских носача авиона, то бити поуздан знак да ће Буенос Ајрес задржати Малвине.

¹⁴ Погледати, David George Boyce, *The Falklands War*, Pangrave Macmillan, 2005.

Издазак из Европске Уније

Повлачење Велике Британије из Европске Уније, изгласаног на референдуму 2016. године изазвао је изненађујуће и шокатне реакције широм Европе.¹⁵ Ово је био још један потез Лондона који је изненадио савремено јавно мјење, баш као и низ претходних потеза током историје Уједињеног Краљевства.

Велика Британија је два пута подносила захтев за улазак у тадашњу Европску економску заједницу, претечу данашње Европске Уније. Током 1962 и 1967 године, али је оба пута вето на њено чланство ставила Француска под образложењем да постоји велики број размимоилажеља са Лондоном од неких аспеката британске економије посебно у области пољопривреде који никако не могу уклопити Велику Британију у Европску Економску Заједницу.¹⁶ Када је Де Гол поднео оставку на место Председника Француске 1969. године, Уједињено Краљевство је поново поднело захтев за пријем у ЕЕЗ, које је усвојено, па је Велика Британија од 1. јануара 1993. године постала пуноправна чланица Европске Економске Заједнице.

Иначе, Велика Британија, није била један од потписивача Римских уговора којим је створено заједничко тржиште земаља Западне Европе, односно Европска Економска Заједница 1957. године. Касније је из трећег покушаја постала чланица ове организације.

Ово није био први референдум о Европској Унији у Великој Британији. У Уједињеном Краљевству је и 1975. године одржан референдум са питањем да ли Велика Британија треба да остане у тадашњој Европској Економској Заједници. Тада су све водеће политичке странке али и штампа подржале чланство ове земље у ЕЕЗ. Али дошло је до значајне поделе по овом питању у тада владајућој Лабуристичкој странци. Наиме, на конференцији странке одржаној у априлу 1975. године, чланство је већински гласало за повлачење из ЕЕЗ. Влада је дошла у кризу с обзиром да је између министара дошло до поделе на европске и антиевропске орјентисане политичаре. Да би се криза превазишла укинута је уставна конвенција колективне одговорности Владе и министима је дозвољено да наставе јавну кампању између себе. Тада се седам од двадесет и три министра изјаснило за издазак из ЕЕЗ.¹⁷ Гласачи су се 5. јуна 1975 године, у већини округа изјаснили за опстанак у тадашњој Европској Економској Заједници. Захваљујући резултатима тог референдума, Велика Британија је тада остала у Европској Економској Заједници.

Повлачење Уједињеног Краљевства из Европске Уније резултат је и политички циљ који спроводе различите политичке странке, интересне групе и

¹⁵ Резултат референдума одржаног у јуну 2016. био је 51,89% (17.410.742 гласова) за издазак из ЕУ, и 48,11% (16.141.241 гласова) за останак у ЕУ. Излазност је била око 72,21% и 25.359 неважећих гласова. "EU referendum: Brexit win amid Mancehsters strong Remain wotw, BBC News" 2016.

¹⁶ "1967: De Gaulle says non to Britain-again". BBC News 27.11.1976.

¹⁷ Davis Butler, „The 1975 Referendum“. Eureferendum.com.

утицајни појединци. Овај циљ спроводи се фактички од уласка Велике Британије у Европску Економску Заједницу 1973. године. Иначе повлачење из Европске Уније државе чланице, је право државе према члану 50. уговора о Европској Унији.

Закључна разматрања

Енглези, Шкоти и Велшани, временом су створили снажну нацију. Уједињени као Британци, створили су јаку трговинску базу, а у њеној основи су била колонијална освајања а у каснијој фази и примена технолошких проналазака. Неке чињенице остају неоспорне. Једна од тих је да су Британци и Британија део ткз. западног света. Али не само то, већ и да представљају један од његових темеља. Чињеница је такође, да су у оквиру тог света, увек правили простор и за доношење сопствених одлука, и то још из времена Хенрија VIII.

Технолошке иновације значиле су искорак у вишу фазу капитализма и представљао је велики економски напредак Велике Британије у односу на друге земље Европе. Способност британских научника, али и храброст британског друштва, за последицу је имао проналазак парних машина, као и других иновација које је британска индустрија храбро прихватила али и применила а чији је резултат био преузимање водеће економске позиције међу земљама тадашњег света.

Иако су многе европске државе имале колоније (Француска, Шпанија, Белгија, Португалија, Холандија...) Велика Британија ће у историји бити запамћена као прва колонијална сила света. Да ли је то због специфичног односа Лондона према прекоморским територијама, или у истини да је Велика Британија под својом круном држала и територије вишеструко веће и бројније од саме Британије (Индија, нпр.) или је одговор у комбинацији једног и другог показате анализе. Није пак спорно да је британска дипломатија једна од "највештијих" у свету. То показује и однос Лондона према некадашњим колонијама. Када је започела ера колонијалног ослобађања, и када су колонијалне државе отпочеле процес стварања сопственог државног идентитета, 1931. године, створен је Британски Комонвелт. "Необавезујућа" форма удруживања суверених и независних држава на чијем је челу Британски Монарх.

Рат који се догодио између Велике Британије и Аргентине 1982. Године око острва у Јужном делу Атланског океана, због свог повода, начина на који је вођен и последица, остаће упамћен у новијој историји ратовања. После инцидента у којој се група Аргентинских војника упустила у авантуристичку мисију искрцавања на малени архипелаг који чине два острва под називом Малвини/Фокланди, Лондон је упутио упозорења Буенос Ајресу да повуче групу војника са острва. Али када то није учињено, упутио је читаву армаду својих бродова на други крај света. САД су упозориле Лондон да се Вашингтон и НАТО неће мешати у овај сукоб. Стратези су упозоравали да Британија има мале шансе да поврати суверенитет над острвима, уважавајући чинјеницу да су Малвини уз непосредну јужну обалу Аргентине, као и да су море и кли-

матски услови непредвидиви, с обзиром на близину поларног круга, али и на чињеницу да је Велика Британија на другом крају света. Британија је без НАТО пакта и сагласности Вашингтона, “преко пола планете” упутила своје поморско-ваздухопловне снаге, што је за последицу имало повратак суверенитета над Фокландима, као и пад војне хунте у Буенос Ајресу. Данас су Фокландска острва једна од најопремљенијих британских војних база, коју многи пореде са британским војним базама на Кипру.

И у XXI веку Британија се суочавала са искушељима. У току само две године у другој декади XXI, Велика Британија је организовала два тешка референдума. Први је био резултат договора Владе Велике Британије и Шкотске да се распише референдум о могућем иступању Шкотске из Уједињеног Краљевства. Шкоти су на референдуму септембра 2014, већином одлучили да остану у Уједињеном Краљевству тј. Великој Британији. Други референдум расписан је на нивоу читавог Краљевства а односио се на питање да ли Британија треба да остане у Европској заједници. На референдуму који је био заказан за јун 2016. године већина Британаца се изјаснило за излазак из ЕУ. И данас трају нагађања зашто се британско јавно мјење определило за излазак из Уније. Велика Британија није једноставно ушла у Европску Унију (тадашњу Европску Економску Заједницу). Највећа препрека њеном уласку била је Француска. Лондон је морао да сачека политичке промене у Француској да би могао да уђе у ЕУ. Али времена су се очигледно променила, па је Лондон одлучио да самостално настави свој економски и политички пут. Који могу бити разлози ?

Британија је приликом уласка у Европску Унију имала неке посебне захтеве (на пример у области социјалних питања и монетарне уније) а који су важили само за њу. Могуће је да Лондон са овим више није био задовољан, а да Унија више није била спремна да даје посебне привилегије једној држави чланици.

Британија је била други финансијер Европске Уније. Али је Немачка земља која је “прва међу једнакима”. У многим разговорима о земљама чланицама ове организације, поред Немачке, често се спомиње и Француска, Шпанија и Италија. Можда је британско јавно мјење проценило да Уједињено Краљевство треба да изађе из организације у којој се налази у сенци земље коју је неколико пута победило у рату, и у организацији у којој се све мање спомиње Лондон.

Коначно, безбедоносне последице изласка Велике Британије из Европске Уније за Лондон практично не постоје. Велика Британија остаје једна од чланица НАТО, ”непотопиви носач авиона САД” како је многи називају. Са друге стране, излазак из ЕУ омогућиће јој ослобађање од разних квота, унифицираних правила и закона, какве сама по себи носи једна организација каква је Европска Унија, а и самостално вођење спољне политике. Британска економија ће сада бити неспутана а њена безбедност неокрњена.

Из визуре Лондона, свет може изгледати као шаховска табла. У игри каква је шах, сасвим је свеједно да ли ће победу донети највећа или најмања фигура. Баш тако је и у случају Британије. За Лондон није неважно, али ни пре-

судно да ли ће њеном просперитету али и достојанству, допринети одлука неког њеног владара, знање и престиж њених изумитеља или мислилаца, способност њене дипломатије, суровост њених војника, или одлуке које потврђују и јачају њену самосталност. За Британију је важно да “све британске фигуре” широм шаховске табле, која се може звати свет, раде за Уједињено Краљевство.

Литература:

1. Aulich, James Freming, *The Folkland War: Naatiohood, Culture and Identity*, Open University Press, 1992.
2. Berlanstein, Lenard R., *yp.* (1992). *The Industrial Revolution and work in nineteenth-century Europe*. London and New York: Routledge.
3. Bijl, Van Der, Nick, *Victorz in the Foklands*, Pens Sword Militarz, 2007.
4. Boyce, David George, *The Fokland War*, Pangrave Macmilan, 2005.
5. *Brexit wins: David Cameron to resign after vote to leave European Union*. smh.com.au. 2016.
6. *Brexit, the English Revolt*. carnegieeurope.eu. 2016.
7. *Brexit Sparks Calls For More EU Exits, World Leaders React To EU Referendum Result*. ibtimes.com 2016.
8. Churchill, Winston (1966). *The New World*.
9. Clapham, J. H. (1926). „An Economic History of Modern Britain: The Early Railway Age, 1820–1850”. Cambridge University Press.
10. Szepter&Mooney;Mooney (1998). „Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of Life at Birth in Nineteenth-Century British Cities“. *The Economic History Review*.
11. David George Boyce, *The Foklands War*, Pangrave Macmilan, 2005.
12. Davis Butler, „The 1975 Referendum“. Eureferendum.com.
13. Davies, Norman (1998). *Europe: A history*. “EU referendum: Brexit win amid Mancehsters strong Remain wotw, BBC News”, 2016.
14. 1967: De Gaulle says non to Britain-again”. BBC News 27.11.1976.
15. Donald Trump in Scotland: 'Brexit a great thing' - BBC News. bbc.com. 2016.
16. Greenslade, Roy Does Britain's rightwing press really want to bring about Brexit?. *theguardian.com*. 2016.
17. Griffin, Emma (2010). *Short History of the British Industrial Revolution*. Palgrave.
18. Haigh, Christopher (1993). *English Reformations*.
19. Inikori, J. E. (10. 06. 2002). *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development*. Cambridge University Press
20. Jacob, Margaret C. (1997). „Scientific Culture and the Making of the Industrial West”. Oxford, UK: Oxford University Press.
21. Lucas, Robert E., Jr. (2002). *Lectures on Economic Growth*. Cambridge: Harvard University Press.
- 22.. Northern Ireland's Deputy First Minister calls for poll on united Ireland after Brexit. independent.co.uk . 2016.
23. New Scotland independence referendum 'highly likely': Sturgeon 2016.

24. Počeo referendum: Britanci ostaju ili izlaze iz Europske unije? *direktno.hr*. 2016.
Why Wales voted for Brexit. *independent.co.uk*. 2016.
25. The Times, Narodi Evrope, Naklada Zadro, Zagreb 1997,
26. The World Religion, Lion Publishing, 1982.
27. Queen dismisses EU referendum petition from crown dependency group. *BBC*.
2016.
28. Williams, Neville (1971). Henry VIII and his Court.
29. Weir, Alison (1991). The Six Wives of Henry VIII
30. Williams, Neville (1971). Henry VIII and his Court.

BRITISH CHESS BOARD

Summary: The process of leaving the European Union, Britain has surprised the world, especially Europe. This is by now the only example of a member state leaving this organization. However, in some earlier times, the British also knew that their decisions indicated the contours of their own identity. In this article the author tries to mark these contours on the following events: first, by analyzing the ethnic structure of the British, then by the decision of Henry VIII Tudor to reform the English Church, he turns his back to the Vatican and creates his own English Church. Through the centuries, it has become an essential element of British identity. The author also analyzes the British Industrial Revolution, which, through the innovations of British scientists and the courage of British society to apply these innovations, made a significant economic difference to the then world. The analysis also speaks of the British Commons, which marks one of the features of British diplomacy, and that is, regardless of the fact that the colonial system has largely disappeared, however, the former colonies, but also those who were not, are associated with London. Through the analysis of the war for Folkland/Malvinas, the author tries to show that the imperial spirit of London is still not a thing of the past. Finally, leaving the European Union, for the author, can represent at last two questions. First, did London show that it is more specific to Washington than to Brussels ? And second, do the British no longer want to be behind the Germans in this organization ?

From the ethnic structure, through the decisions of its rulers, the innovations of its scientists, the British Commons, the war for the Falkland, the process of leaving the European Union, the United Kingdom seems to have its own chessboard, on which, regardless of its alliances, sometimes, however, some moves.

Key words: (1) Britons, (2) Henry VIII, (3) British Industrial Revolution, (4) British Commons, (5) Folkland Islands, (6) European Union

II

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 323.27(387.15):94(4)
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.02.2018
Одобен: 16.03.2018
Страна: 151-171

СРПСКИ РЕВОЛУЦИОНАР КОЈИ ЈЕ ПРОМЕНИО ТОК ИСТОРИЈЕ

*„Српски револуционар, ако хоће да победи,
мора бити умјетник и конспиратор, имати
талента за борбу и страдање, бити мученик
и завјереник, човјек западних манира и хајдук,
који ће заурлати и повести бој за несрећне и
погажене”.*

Владимир Гађиновић

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да пажњу научне јавности за тренутак усмери на велике и тешке дане са почетка XX века, а који по уверењу овог аутора представљају најславнији део српске историје. Управо, један од значајних саучесника те борбе за слободу био је Владимир Гађиновић - идејни вођа и оснивач омладинског ослободилачког покрета Млада Босна. Ни човеку који се бави науком није лако саткати реченице о тим временима и великанима који су их обележили а да остави утисак достојан одговорности која је самим тим чуном пред њим. Тадашња насилна политика Аустроугарске и Немачке са себи својственим, недоследним хуманизмом, само је потврда да је атак на човека и тада била универзална стварност, посебно на нације које су они желели да укину, али ипак нису успели. Бењамин Калај је улагао огромне напоре на формирању босанске нације у БиХ. Није успео зато што нације никада не могу изчезнути, јер на нацији почива основни демократски принцип, а то је да човек има природно право на слободу, за које се до краја живота борио Владимир Гађиновић.

Кључне речи: Владимир Гађиновић, Млада Босна, револуција, слобода, отаџбина

Владимир Гађиновић рођен је у селу Качањ 25. маја 1890. године, од оца Јована, познатог свештеника, и мајке Савете.¹ Након завршетка основне школе

¹ Из исте куће потекао је још један познати свештеник, Владимиров стриц Јевстатије. Као млад калуђер он је био борац у устанку 1875–1878. године. Аустројска окупација затекла га је у Манастиру Добрићево. У тај манастир, на самој граници са Црном Гором, стигла је посада аустројске војске. Јевстатије није могао да издржи аустројско присуство, па је отишао у Црну Гору, али се после извесног времена вратио и постао архимандрит и управитељ Манастира. Народ га је веома ценио и поштовао. Владимира су њему привлачили борбено искуство и животна мудрост. У току школовања Јевстатије га је и новчано помагао. (Др Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Музеј града Сарајева, Сарајево, 1964, стр. 49).

у Билећи, Владимир од јесени 1901. године похађа гимназију у Мостару, који је тада био центар свих напредних догађаја у Босни и Херцеговини. После Јевта Дедијера, био је први Рудињанин који је пошао у средњу школу.² Носећи печат свог родног краја, његове ћудљиве природе, мукотрпног живота и борбене традиције, Владимир је рано сазрео. Задивео је припаднике књижевне елите Мостара када је, као петнаестогодишњак, одржао предавање о Петру Кочићу. Већ тада, у гимназијским данима, оснивао је тајна ђачка удружења и активно учествовао у раду литерарно-филозофских друштава *Слобода* и *Матица*.

Владимир Гађиновић је био необично надарен за књижевност. Његова склоност ка књижевности испољила се још у младости. Он сам то истиче у једном писму своме брату Војиславу: „Сви смо ми имали књижевне полете, књижевне снове, па и почетке књижевних стварања.”³ Као ђак мостарске гимназије, он је активно учествовао у раду омладинских књижевних дружина, па је већ у седамнаестој години живота објавио први свој рад, посвећен Петру Кочићу („Приповијетке Петра Кочића”) у једном тада значајном листу, у Српској ријечи,⁴ под псеудонимом В. Ј. Г. Шошљага. Нарочиту склоност је показивао према филозофији и поезији: читавог живота је био сањалица и песник у души. Перо Слијепчевић, који га је добро познавао, назива га, не без разлога, „пјесничком и визионарском душом”.⁵

Гађиновић сматра да Кочић „спада у оно мало коло српских приповједача (...) који су открили душу народну гдје дрхти и стрепи, који су осјетили све болове и трзавице народа у маси”, и то је његова „највећа заслуга” и уопште заслуга „наше новије приповједачке генерације”. Петру Кочићу је Владимир Гађиновић посветио још један свој чланак објављен, десетак месеци касније, у мостарском Народу, који допуњава његов први приказ.⁶

У своме приказу „*Један српски модерниста*”, објављеном у мостарском Народу од 14. (27) јуна 1908, Владимир Гађиновић запажа и код Јована Дучића, као што је учинио и код Петра Кочића, све оно ново што овај српски „модерниста” доноси у српску књижевност: у његовој поезији ми налазимо она истанчана и „нијансирана осјећања и прелазе какви недостају данашњем књижевном покољењу”; он у њој спаја „широку интелигенцију са душом пуном смисла за високо, елегантно и артистичко”; код њега француска култура, са свим својим сјајем и висином, слила се с (његовом) врућом крвљу и темпераментом”. Због свега тога Владимир сматра Јована Дучића „јединственом” појавом, „најпоетскијим човјеком српске модерне књижевности.”⁷

Године 1907. Владимир је похађао Богословију у Рељеву, а с почетком 1908. постао је члан редакције листа *Народ*, у којој је остао све до анексије

² Исто

³ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 223.

⁴ Српска ријеч, Број од 16. нов. 1907.

⁵ Споменица Владимира Гађиновића, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 117.

⁶ Народ, 12. септембар 1908,

⁷ Мидхад Шамић, *Интелектуално формирање и књижевна орјентација Владимира Гађиновића*, Зборник радова посвећен успомени Салке Назечића, Филозофски факултет, Сарајево, 1972. стр. 351-352,

Босне и Херцеговине, када је излажење листа, под притиском цензуре заустављено. Двдесетог октобра 1908. године ухапшен је због јавног отпора окупаторском терору. После изласка из затвора, Гађиновић преко Црне Горе прелази у Србију. Проглашење анексије Босне и Херцеговине, коју је Аустро-Угарска обзнанила 6. октобра 1908. године, затекло га је у Мостару. Лист *Народ* био је забрањен. Владимир Гађиновић се најпре нашао у Сарајеву, а онда се вратио у свој завичај, село Качањ код Билеће, где је одлучио да преко Црне Горе оде у Србију. Код Манастира Косјерево прешао је 6. новембра 1908. у Бањане. Саслушан је у Књ. обласној управи у Никшићу и 16. новембра 1908. издата му је путна исправа да може да пређе у Србију. Из једног акта⁸ (поверљиве природе) који је Министарство унутрашњих дела упутило Министарству иностраних дела Краљевине Србије, види се да је Владимир Гађиновић веома срдчно примљен у Србији.

Осим тога, као истински српски родољуб Владимир Гађиновић је сматрао да српске органе треба да извести и о организацији ђачке омладине у Босни и Херцеговини, а коју годину касније, он ће стајати на челу много значајније организације, коју ће сам назвати *Млада Босна*. Овај његов извештај можда упућује на извештај који је претходно већ предао црногорским властима. Извештај је предао у Београду, на непуне две странице.¹⁰

Након преласка у Србију, јануара 1909. године, заједно с Богданом Жерајићем, Драгутином Кокановићем, Ацом Богдановићем и Јовом Гашићем, Владимир Гађиновић завршава комитски курс у Врању, којим је руководио поручник Аца Благојевић. До краја године завршио је и седми разред гимназије у Ваљеву. Матурирао је у Првој београдској гимназији у јуну 1910. године, а

⁸ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, фасцикла III, досије VII, пов. 3566 од 26. XI 1908.

⁹ Милорад П. Радусиновић, *Прилог биографији Владимира Гађиновића*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1998, стр. 170

¹⁰ Садржај извештаја који је Владимир Гађиновић по доласку у Београд предао властима – *Организација ђачких омладина у Босни и Херцеговини: Клуб Православне богословије из Рељева код Сарајева*: Милан Милановић, богослов, IV година; Милан Петковић, богослов, IV година; Милан Карановић, богослов, IV година; Душан Бобаревић, богослов, IV година; Душан Ђакић, богослов, IV година; Јован Шкаљак, богослов IV година; Василије Јовичић, богослов, III година; Милан Илић, богослов, III година; Никола Грбић, богослов, II година; Илија Крпић, богослов, II година; Н. Божић, богослов, II година; *Клуб гимназијске омладине у Мостару*: Владимир Јаћимовић, VIII разред; Љубомир Мијатовић, VIII разред; Петар Лазовић, VII разред; Угљеша Радојчић, VII разред; Михајло Граховац, VII разред; Василије Кочовић, VII разред; Драгутин Радовић, VI разред; Стојан Сјеран, V разред; *Клуб гимназијске омладине у Сарајеву*: Јован Давидовић, VII разред; Сава Берић, VII разред; Милан Будимић, VII разред; Милан Мајкић, VI разред; Никола Карановић, VII разред; Н. Калуђеровић, VIII разред; *Клуб гимназијске омладине у Д. Тузли*: Ђорђе Бакрарез, VIII разред; Душан Радуловић, VII разред; Душан Радовић, VII разред; Н. Бабуновић, VII разред; Богдан Милићевић, VIII разред. Организација ђака у Бања Луци формално не постоји, а као врло поуздан човек тамо важи Мато Попара, ученик VII разреда реалке. Циљ је ових организација да се само ставе на расположење за случај рата с Аустријом. Људи су врло одушевљени и способни да гину. Везе немају ни с ким. Послије овог извештаја, који је убачен као прилог, следи службена забелешка на полеђини акта с пропратним коментаром: Министарство иностраних дела, Политичко одељење. Примљено 26. XI 1908. Пов. бр. 3506, службено, 25. XI 1908. с. р. мин. унутрашњих дела. (Милорад П. Радусиновић, *Прилог биографији Владимира Гађиновића*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1998, стр. 171–172)

првог октобра исте године започео студије књижевности код Јована Скерлића на београдском универзитету. Владимиру Гађиновићу, као једном од најбољих студената Београдског универзитета, српска влада даје стипендију за студије филозофије у Бечу 1911. године, с којих дуго и често изостаје због живе политичке и револуционарне активности у земљи.

ЛИТЕРАТУРА ЈЕ ОПЛЕМЕНИЛА ВЛАДИМИРОВО БИЋЕ И ТРАСИРАЛА МУ ПУТ У ВЕЧНОСТ

*Он је имао моћ да утиче, да убеђује, да буди
инстинкт. Морао се осећати врло поносно кад
је сазнао за имена видовданских атентатора. Сви су прошли кроз његове прсте и
сви су часно
умрли. Више се за живота не може тражити.*

Боривоје Јевтић

На тајним састанцима младобосанци су између осталог читали најзначајнија дела светских писаца и песника, нападајући своју душу револуционарним и патриотским осећањима за борбу, за победу, за слободу. Па ипак, поред школовања и студија, интелектуалном формирању, духовном сазревању и књижевној орјентацији Владимира Гађиновића допринела је у највећој мери лектира. Страствен читач, он је много читао, као, уосталом, и сва југославенска омладина пре Првог светског рата. Недостатак књига му је тешко падало, и за њега значило неку врсту монотоније. „Живимо монотono, са нешто слабе лектире коју налазимо по Кеју, по старим књижарама овог неинтелектуалног града” – жали се он о Тулону у писму једној својој пријатељици (*Rosi Mercep*), 1914. године.¹¹

Да би унеколико надокнадио тај недостатак, Владимир је одлазио неретко у библиотеке (*Bibliothèque Royale de Belgique*, *Bibliothèque Nationale* у Паризу), где би, задубљен у књиге, проводио читаве дане. Поред руских напредних писаца, Владимир Гађиновић је читао и неке друге истакнуте мислиоце – француске, енглеске, грчке, а између осталих: на студијама у Лозани (1913-1914) исчитавао филозофске есеје Алфреда Фујеа (*Alfred Fouillée*), који је веома темељито писао како се идеје претачу у конкретну акцију (*idées-forces*), утицајног француског филозофа Анрија Бергсона (*Henri Bergson*), који је славио животни замах (*élan vital*) у веома утицајној студији *Стваралачка еволуција*, из 1907, белгијског песника Емила Верхарена (*Emile Verhaeren*), али је снажна била и наклоност Гађиновића, према двојици географа, слѣдбеника Бакуњеинова анархизма, Петру Кропоткину и Елизеу Реклију. У то време био је у омладини на врхунцу утицај Николаја Чернишевског (*Никола́й Гаври́лович Черны́шевский Саpатов*), нарочито његовог романа „Шта да се ради”, Жан Жореса (*Jean Jaurès*), Ромена Ролана (*Romain Rolland*), Елизеа Реклија (*Elisée Reclus*), Бекла (*Henri Tomas Bekl*), чију је Историју цивилизације у Енглеској читао у преводу Божицара Кнежевића, затим грчке филозофе Аристотела (*Αριστοτέλης*) и

¹¹ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 218, 286,

Платона (Πλάτων) и, нарочито, филозофа Гијоа (*Jean-Marie Guyau*), коме ће, поред осталог, посветити и своју писмену дипломску радњу. Гијо, његов „мислилац... и песник”, „племенити учитељ и дивни вођа младих духова.” „Када га читам (пише он брату), увек ми сузе навру и душа као да замуца од лепоте његовог младог али вечног дела. Наше се душе дижу према теби из ниских прашина животних, о драги учитељу! Наше мисли круже и вијоре и подрхтавају од радости и бола над твојом успоменом опојном. Најлепши и најбурнији дани мога пролећа везани су за те, о учитељу племенитог и бесмртнога...”¹²

Владимир је посебно ценио Марка Миљанова (кога он назива „хомерском личношћу из српских борби за самосталност”) Ивана Сергејевича Тургењева, Верхарена и др, а о Верхарену у једном чланку између осталог пише: „Није случај што је данашња Белгија дала Верхарена, песника-социолога, приповедача животне вере, социјалног оптимизма и акције. (...) Нико као он не опева модерни део социјалног живота, нова струјања у тамним масама народа, велики процес социјалног кристалисања и раздирања. Борба рада и капитала беше, тако рећи, најсилнија у Белгији. Јер великим капиталистичким организацијама против стајаху многобројне организације радника, кооперативе, синдикати, па и радничке банке. И Верхарен поста песник тих бурних борби, певајући све њене перипетије, све њене ведрине па и њен неизбежни трагизам.”¹³

Од домаћих писаца треба поменути на првом месту Његоша, који је, по сведочанству Пера Слијепчевића, био „Владимирова библија”. Не мање близак и омиљен писац био му је Петар Кочић, о коме је писао у два маха, и утицај који је видан на њему и неким његовим делима. Известан утицај на њега извршили су и „праоци српске савремене мисли” – Богдан и Павле Поповић, Слободан Јовановић, Јован Скерлић, које је он изузетно ценио, али они њега, како истиче Тин Ујевић, „нису створили”: „он се трудио да буде самосвојан, да мисли самостално, да се развије независно. Такви су ретки.”¹⁴

ИДЕЈНИ ВОЂА И ОСНИВАЧ ОМЛАДИНСКОГ СЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА МЛАДА БОСНА

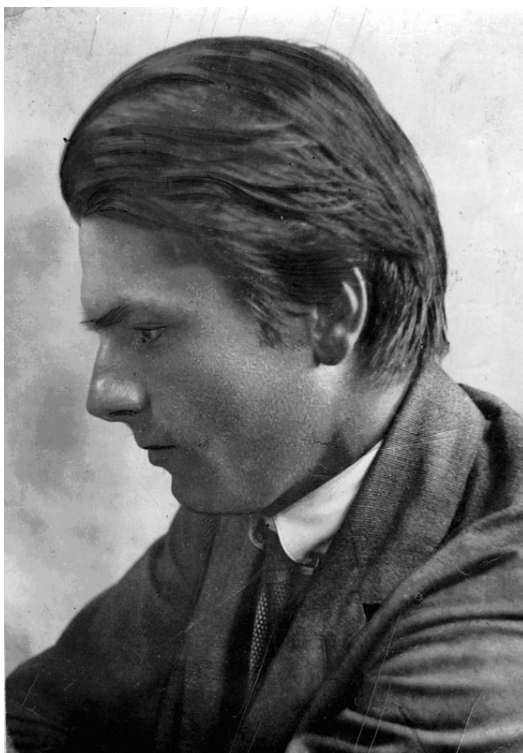
*Владимир Гађиновић био је суштина,
со своје земље, синтеза бола, поноса и
хероизма, представник мушкости и борбе до последњег.*

Божидар Перих

¹² Мидхад Шамић, *Интелектуално формирање и књижевна орјентација Владимира Гађиновића*, Зборник радова посвећен успомени Салке Назечића, Филозофски факултет, Сарајево, 1972. стр. 353,

¹³ Исто, стр. 354,

¹⁴ Исто,

Владимир Гађиновић

Млада Босна, омладински ослободилачки покрет са почетка XX века поставила је незаобилазну историјску, политиколошку, филозовску и правну тековину, која подсећа на слободу, храброст, достојанство, национализам у најпозитивнијем смислу речи и на све оне највеће европске вредности тога времена. Дакле, Млада Босна је настала и развијала се по фазама: *прво*, настала је као једна *револуционарна група*¹⁵ ђака, револуционара, који су и тада разумели каква је улога Аустро-Угарске монархије у Босни и Херцеговини, посебно након анексије коју је јавно обнародовао лично цар Фрањо Јозеф 6. октобра 1908. године. Ова група настала је након што је Петар Кочић 1907. године поменуо израз Млада Босна у листу „*Отаџбина*.” Она је тада окупљала ђаке - револуционаре који су били уверени да су њихови народи у Босни и Херцеговини изложени највећем нивоу насиља, јер, Аустро-Угарска монархија је то насиље спроводила комплементарно из више праваца. Дакле, *група је множи-на ма по чему једноврсних или сродних чланова*.¹⁶ Насилно понашање монархије доприносило је масовном окупљању народа око групе револуционара и тако револуционарна група Млада Босна прераста у *тајну организацију* у првој по-

¹⁵ Групу(фр. *group*, од итал. *gruppo*) сачињавају људи повезани неким заједничким обележјем, истим послом или активношћу(Иван Клајн - Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Четврто издање, Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 318),

¹⁶ Др Славомир Милосављевић - др Иван Радосављевић, *Основи методологије друштвених наука - треће измењено и допуњено издање*, ЈП Службени гласник, Београд, 2006, стр.44,

ловини 1910. године, након ауторског текста Млада Босна који је објавио Владимир Гађиновић у Алманаху Просвјете. Тада већина, скоро сви ђаци - револуционари прихватају идеју Владимира Гађиновића и програм који је касније изложио у својим радовима „*Смрт једног хероја*”, „*Крик очајника*” и „*Онима који долазе*”. Млада Босна тада дефинитивно постаје *тајна револуционарна организација*.¹⁷ Морала је бити тајна, јер би се њено деловање спречило, а сви њени чланови би били похапшени и строго кажњени од стране Аустро-Угарских власти. Као ђак Петар Кочић пише оцу Герасиму: „За првих година свога гимназијског образовања у Сарајеву, нарочито у IV разреду, био сам често изазиван од извесних професора, који су безобзирно вређали оно што је мени најсветије било, јест и биће, док сам жив. Та моја светиња јесте: на првом месту ослобођење моје домовине и уједињење раскомаданог српства.”¹⁸ Зар ово није политички програм у две речи: *ослобођење - уједињење*. Програм за цео живот, за који се и живот давао на европским фронтовима (1914-1918).¹⁹ Зар за ову Кочићеву „светињу” нису знали његови Младобосанци. Неспорно и неспорено је да је та „светиња” била светиња целог нараштаја, то је био њихов политички програм. Дакле Млада Босна као организација имала је јасан политички програм „*ослобођење Босне и Херцеговине и уједињење са Србијом*”. Младобосанци Димитрије Митриновић, Владимир Гађиновић, Перо Слијепчевић, Милош Видаковић, Боривоје Јевтић и др. оставили су иза себе мноштво програмских текстова на основу којих се може сазнати њихов политички *credo* политички програм Младе Босне као организације. Омасовљењем, Млада Босна, прераста у *покрет*, почетком 1914. године, када већина Срба и муслимана и један део Хрвата у Босни и Херцеговини постају чланови тог покрета, а скоро сви становници источне Херцеговине били су чланови Младе Босне. Закупљеност нацијом као целином види се у многим текстовима Владимира Гађиновића, а у једном између осталог пише: „*Млади босанско-херцеговачки покрет за обнову земље мора се темељити на дубокој, огромној љубави према народу и великој творачкој вери у самог себе. Никаква сила не сме ту љубав угасити и никаква невоља ту веру пољуљати.*”²⁰ Да је Млада Босна прерасла у покрет најсликовитије потврђују речи истакнутог члана Младе Босне и атентатора Мухамеда Мехмедбашића који каже: „*Половина Босне и Херцеговине иде у заверу, а друга половина ће подржати све што ми урадим*”. Ова изјава члана Младе Босне се уклапа у Гиденсову (*Anthony Giddens*) дефиницију покрета: „*Друштвени покрет је могуће дефинисати као колективни покушај унапређивања или постизање заједничког циља, кроз ко-*

¹⁷ *Организација* је група људи усмерена ка остваривању одређених задатака (Иван Клајн - Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Четврто издање, Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 868),

¹⁸ Писмо Петра Кочића, уч. VII разр. I београдске гимназије, Београд, 15. IV 1898 - Герасиму Кочићу у Гомионицу, У Петар Кочић, *Сабрана дела*, том III, Арс Либри, Београд, 2002, стр. 113,

¹⁹ Никола Б. Поповић, *Дух Младе Босне на европским фронтовима*, Жрнов, часопис за културу, науку и уметност. Година II, број 2, зима 2015, Београд, 2015, стр. 4-9,

²⁰ Владимир Гађиновић, *Млада Босна*, Споменица Владимира Гађиновића, уредио Перо Слијепчевић, а објавили другови и пријатељи, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 114,

лективну акцију изван сфере постојећих институција.”²¹ Владимир Дедијер пише: „Младобосанци су били део спонтаног револуционарног покрета међу јужнословенском омладином, како у границама Аустро-Угарске, нарочито у Хрватској, Далмацији и Словенији, тако и у Србији, Црној Гори, па чак и међу јужнословенским исељеницима у Америци. Све разнородне групе уједињавао је заједнички циљ: револуционарно уништење Хабсбуршке Монархије.”²²

У лето 1912. године Владимир Гађиновић одбија да служи војску у Аустроугарској монархији, због чега се више није могао вратити у отаџбину. Почетком 1913. преко Италије стиже у Швајцарску и у Лозани наставља студије, крећући се у друштву познатих руских револуционара. Сусрет у Лозани с чувеним руским револуционаром Марком Андрејевичем Натансоном учврстио је Гађиновићево уверење да се слобода не стиче без жртава и жртвовања. Током 1913. и 1914. године Гађиновић учествује у револуционарној акцији *Младе Босне* на организовању и припреми Сарајевског атентата. Скоро сви пунолетни чланови породице Гађиновић били су припадници или симпатизери *Младе Босне*, а посебно су се истицали Јевстатије, поп Душан и Алекса из Лукавца, Новак, Ђуро и Милован с Меке Груде.²³

Идеје Владимира Гађиновића²⁴ биле су усмерене ка народном уједињењу. Нарочито су његови текстови и песме указивали да се у том, тада младом бићу стварају идеје филозофије национализма, да се изграђује национална свест и ствара култ српског националног васкрса. Гађиновић је био непресушни извор напредних идеја, које су напајале душу и оплемењивале мисао младих људи. Имао је много пријатеља који су му веровали и с којима се редовно дописивао. Непосредно после Сарајевског атентата 1914. године Владимир Гађиновић илегално прелази из Швајцарске у Белгију, а након избијања Првог светског рата из Брисела прелази у Париз и 17. августа 1914 јавља се као добровољац у француску ратну морнарицу, с којом учествује четири месеца у француској интервенцији на Јадранском мору. Сматрао је да ће се француска војска искрцати у Далмацији и ступити у борбу против аустроугарских трупа,

²¹ Ентони Гиденс, *Социологија*, II издање, ЦИД Подгорица и Романов, Бања Лука, 2001, стр. 313,

²² Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, „Просвета”, Београд, 1966, стр. 293,

²³ Владимир Гађиновић, *Писмо брату Војиславу у Србију*, Огледи и писма, „Свјетлост”, Сарајево, 1956, стр. 211.

²⁴ Породица Гађиновић сачувала је слободно власништво земље. Ове породице има у више села општине Билећа (Мека Груда, Качањ), а корен јој је у селу Качањ. Географ др Јевто Дедијер, који је и сам био Рудињанин, писао је тада да су се Гађине – Гађиновићи доселили у Качањ пре 150–200 година из Херцег Новог и да су се пре звали Батрићевићи. Из Качња су се населили у Меку Груду, а једна грана отишла је у Лукавац, у срезу Невесиње, Сви Гађиновићи имали су заједничких њива, које су давали на обрађивање својим сиромашним братственицима да се помогну. Купили су и заједничку планину у Пиви, на коју су лети изгонили стоку и обрађивали поједине комаде земље у њој, али после аустроугарске окупације нису је више могли користити, пошто је остала у Црној Гори. Кнез ове општине увек је био из породице Гађиновић. Добили су *берат* од султана, који је давао наследно право на кнежевину. Један од њих подигао је кулу на Мекој Груды, од које су остале само зидине. Куле и чардаке градили су муслимани, а од хришћана само најимућније и најугледније породице, као Гађиновићи на Мекој Груды и Зотовићи на Љубомиру. (Др Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Музеј града Сарајева, Сарајево, 1964, стр. 48)

па да он и практично учествује у борби за слободу своје отаџбине. У међувремену Аустроугарска је предузела опсежну истрагу и трагање за лицима именованим у исказу Добросава Јевђевића након атентата. У Државном архиву у Сарајеву постоји акт Земаљске владе за Босну и Херцеговину од 18. јула 1914. године упућен Трвђавској команди у Сарајеву, гдје се каже: „*Владимир Гађиновић, намјештеник из Сарајева, сада у Швајцарској, стоји на врху револуционарне федерације.*” Владимир је након сазнања о тој Аустро-Угарској акцији послушао савете својих руских другова и одмах са Јованом Живановићем уклонио експлозивни материјал којим су се вежбали у прављењу бомби и отпутовао у Брисел. Током 1915. и 1916. године поново се враћа студијама у Лозани, а у лето исте године с Пером Слијепчевићем одлази у Америку, у едукативно-хуманитарну мисију, како би се што пре упутила помоћ народу у напавеној отаџбини.

Владимир Гађиновић и Перо Слијепчевић комуницирали су с људима у САД на енглеском, немачком, руском, француском и српском језику, брзо успостављали везе с јужнословенском емиграцијом и за веома кратко време купили велика материјална средства, првенствено за помоћ оптуженима у процесу, који је у историји забележен под називом „Бањалучки велеиздајнички процес”. По повратку из Америке, у лето 1917. године, Владимир завршава студије у Фрибургу дипломским радом о Жан-Мари Гијоу (*Jean-Marie Guyau*). Веома су познати Гађиновићеви књижевни прикази приповедака Петра Кочића. Писао је и о Јакову Шантићу, Светозару Ћоровићу, а највише о *Младој Босни* и о изгинулим друговима. Писао је и песме, а посебно су запажени његови радови из филозофије, међу којима треба истаћи „Приказ и оцену Гијоове етике”. Владимир Гађиновић био је, дакле, наклоњен импресионистичком методу, између осталог и зато што је давао највише слободе у тумачењу и интерпретацији књижевних појава.²⁵

Свом роду и народу Гађиновић ће сигурно вечно остати светионик. Његов кратак, динамичан и судбински неумољив животни ток код Срба неминовно изазва разне асоцијације. Подсећа на муњевит животни лет звезде падавице преко небеског свода. У непрекидности и заносном колу, које су чинили његови млади следбеници и саборци, истицао се и издвајао ширином својих погледа и бунтовним усмерењима. Инстинктивно је наслућивао оно што се затим неминовно догодило, па је гласно позивао српску омладину да буде спремна за изазове и жртве. За пример је узимао свог друга Богдана Жерајића и највише је учинио да се учврсти његов култ међу онима који су били спремни да понове јуначки чин и жртвовање. Његова брошура о Жерајићу, под називом *Смрт једног хероја*, објављена у Београду 1912. године, као и још два сродна текста (*Онима који долазе* и *Крик очајника*) били су програм будућег омладинског деловања и апотеоза подвижнику и узору безрезервне чежње за слободом.²⁶

²⁵ *Споменица Владимира Гађиновића*, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 149

²⁶ Проф. др Војислав Максимовић, *Још један помен Владимиру Гађиновићу*, Споменица Владимира Гађиновића, репринт издање, Српско просвјетно и културно друштво *Просвјета* – Општински одбор Билећа, 2003, стр. 126–127.

Владимир Гађиновић је долазио у додир с многим интелектуалцима највишег ранга у свету и, „глачајући и оштрећи (у разговорима и у дискусијама) свој мозак о њихов”, као што каже Монтењ (*Michel de Montaigne*), ширио је круг идеја и знања, богатећи своју личност. С Лавом Троцким Владимир Гађиновић се састајао у хотелу Одеса, у Паризу, у коме је овај становао, и у Дворани научних друштава (*Salle de Sociétés Savantes*), у истом граду, где је он одлазио, са Аугустином Ујевићем, да слуша његова предавања, као и предавања Луначарског и др. Лаву Троцком је Владимир Гађиновић дао чак грађу о омладинским револуционарним покретима у јужнословенским земљама, коју је овај објавио, у облику чланка, у руском часопису Кијевска мисао (*Кинеская мысль*).²⁷

Уз текст Владимира Гађиновића *Успомене о Сарајевском атентату*, Троцки је дао кратак увод, којим објашњава порекло и карактер тих сећања и помиње први сусрет с њим. У том уводу, између осталог, пише:

Поред мене у ћошку café de la Rotonde, у густом диму, коме се сличан једва може наћи, седи неки млади Србин. Без обзира на веома шарену публику, човек и преко воље заустави свој поглед на њему. То је једна између оних фигура које као да су створене зато да би код уредних људи изазвале неспокојство. Висок, мршав, али снажан, мрк, са изразом немира и енергије у очима и цртама лица, он оштроумно посматра све и свакога, пожудан утисака из туђег живота, али способан да се не изгуби у њему. Овај млади човек, скоро младић – једва ако му је 23 године – има свој циљ. Он је Србин из Босне и Херцеговине, друг Принципа и Илића...

Иако је био један од главних организатора Сарајевског атентата, Владимир Гађиновић је истовремено сматрао да се у борби против хабзбуршког окупатора морају покренути широке народне масе. У једном од многих јавних наступа рекао је: „Српски револуционар, ако хоће да побиједи, мора бити умјетник и конспиратор, имати талента за борбу и страдање, бити мученик и завјереник, човјек западних манира и хајдук, који ће заурлати и повести бој за несрећне и погажене”.

Свој кратки живот провео је поносно и тешко. За време школовања живео је веома скромно и оскудно. Његови саборци и пријатељу кажу да је по темпераменту био меланхолик, по срцу савршени алтруиста, по карактеру идеал моралне чврстине, а у души национални идеалиста. Својом појавом и својом речју остављао је сугестиван утисак. Његове главне бриге биле су националне. Био је непомирљиви присталица нај љуће националне борбе и револуције, неуморни организатор и покретач људи.

Божидар Перић о Владимиру Гађиновићу, између осталог, каже: „Његово је име била застава, читав један програм око кога се омладина окупљала и за који је гинула. Бити његов пријатељ значило је бити поштен човјек и поштен Србин, бити спреман свакога момента ухватити за звожђе и дати своју

²⁷ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Сарајево, Свјетлост, 1956, стр. 247. стр. 80. нап.1.

главу. Он је био национални занос, апостол цијеле једне младе генерације, читава једна религија. Имао је ход своје Херцеговине, њен ритам, њен нагласак, а када би он корачао могло би се рећи – Херцеговина корача...’’²⁸

Владимир Гађиновић је широм света на најбољи начин представљао своју Херцеговину и српски народ у целини. Био је као горостас, имао изглед дива који је из камена израстао. У његовом мушки израженом ставу оцртавала се сва изазивачка снага и пркосна издржљивост српског народа. Његова глава увек је била гордо уздигнута, његове дубоке и сјајне очи никада нису биле оборене ка земљи, гледале су далеко испред себе у будућност, у вечност. На његовом, на моменте, намргођеном лицу осликавао се сав ужас и патња вековног насиља којем је изложена наша измучена и страдалничка отаџбина.²⁹

Тачно је да је и код других народа омладина била најизразитији субјекат прогреса, али нигде на свету није се, као код Срба, у самом начину живота омладине уврежила тако снажна идеја и нигде такви омладинци нису одскакали од своје неодређене средине као код нас.

Није Владимир Гађиновић имао грло уличних полемичара и галамџија него дискрецију префињеног и интелектуално узвишеног револуционара. Његове идеје биле су проткане префињеном националном елеганцијом која је кроз поетски дух и филозофску метафору градила моралну снагу и одлучност за остваривање вековне тежње српског народа, а то је слобода. У *Просвјети* и *Народу* дата је синтеза целокупне Гађиновићеве идеологије, његов прилог решавању српског и националног питања. *Просвјета* је његов аманет и тестамент. Од револуционара хајдучког развијао се и врло брзо сазрео у револуционар идејног, од национализма се уздигао до хуманизма или, како је Јован Скерлић о Владимиру рекао: „Био је реални националиста”. Перо Слијепчевић често се дружио са Гађиновићем, били су најбољи пријатељи, о њему је у више наврата говорио, дивио се његовој снази, храбрости и спремности на сопствено жртвовање. Гађиновићева страсна ослободилачка идеја, којој је, заједно са својим друговима, подредио све своје снаге и циљеве, имала је српска национална мерила и границе подударне са широким стаништима српског народа. Једна тема која се у Гађиновићевој преписци стално понавља, као какав лајтмотив, јест култ рада. Готово да нема његова писма упућена брату Војиславу а да у њему није реч о раду, који је он сматрао „битним садржајем људског живота”: било, најчешће, да он брата подстиче на рад: „треба, мили Војиславе, ући у рад, живети њим, дисати њим, и препородити се и извајати за крепку јединку у животу” „радимо све слободне тренутке”; „ради сваког тренутка” и сл.; било да му пише о свом личном раду, без кога није никад био ни могао бити: „Целе сам дане проводио од библиотека до музеја, у мистичном стварању једне ћутљиве лепоте, моралне и умне личности своје. Страст ме је рада захватила силом вихора, живот је мој сличио лету лабуда кроз магле далекој и опојној светлости. То су најинтензивнији тренуци моје судбине. Тада

²⁸ Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, медија центар ОДБРАНА, Београд, 2014, стр. 245,

²⁹ Радослав Гађиновић, *Реални националиста*, Зборник радова, Српска проза данас, Ћоровићеви сусрети, СПКД Просвјета, Билећа-Гацко, 2005, стр. 144.

сам читао Гијоа, Алфреда Фујеа, Бергсона, Верхарена. После десето часовног рада, у вечерима мартовским и мајским, сливао сам се у природи са густим сенкама које увијају континент и са сузама усхићења гледао заласке сунца и пожаре гора и Алпа са моста *Chauderon* или врта *Montbenon* у Лозани. Рад појачава суму племенитих осећања, рад питоми, оплеменењује и залива свежином и светлом сваки ум и савест. Рад је једини путоказ човечанства, једини пут народима.”³⁰

Нека од Гађиновићевих писама су праве химне испеване у славу рада, који је он сматрао „великом пјесмом живота”. као нпр: „Рад, трезвени, промишљени, стваралачки рад треба да је наша религија. „Поштен рад највећа је молитва богу”, како је рекао Божа Кнежевић. „Рад спречава увек да се пати”, како је рекао други филозоф, Гијо. Јер рад утврђује, раширује душе, али раширује и небеса, разноси човека кроза свет, спаја са неизмерним просторима, увећава мале човечје димензије и веже их са великом судбином козмичком.”³¹ У својим књигама и разговорима мудри Томас Карлајл (*Thomas Carlyle*) није престајао да у најтежим часовима искушења људским душама препоручи увек исту светлост: рад, опет рад и вечно рад. Племенити је Гијо рекао: „*agir empêcher toujours de souffrir*”,³² а Владимир истиче:

„Једанпут у раду и духовном треперењу и плодности, човек се налази у новим хоризонтима, у дивним хармонијама реда и ритма, у великој солидарности са свом природом, небом и земљом, дрвећем и цвећем.”³³

Многи угледни теоретичари, професори универзитета и политичари написали су многе радове о лику и делу Владимира Гађиновића. Милован Ћилас о Владимиру Гађиновићу пише: „Носио је Гађиновић кроз читав живот, високи морал побуне „против каријериста” и млакоња, напињући све снаге да пробуди заспале и ојача клонуле. Гађиновић се згражавао на лажни, користољубиви и удворнички патриотизам. И уколико је тај и такав патриотизам све више стављао лажну маску на лице, одвајајући се од народних интереса а ударајући тај интерес на велики добош-тобоже као свој, утолико је Гађиновић налазио ближег додира с руским социјализмом (есеровског крила). Читави овај покрет је био истински националан. Гађиновић га је у том смислу најбоље представљао. Он је био чистунац какав само револуционар може да буде, неподмитљив и несебичан, скоро без личног живота, сав у огњу своје идеје, горећи са њом и сагоревајући за њу, сагоревање за ту идеју био је његов лични живот пун снаге и радости. У тој борби је Гађиновић, и борац и главни идеолог. Зато и лик Владимира Гађиновића, свјетао и чист стреми као путоказ на путу дуготрајне народне борбе за бољи живот и срећнију будућност. Тај путо-

³⁰ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956. стр. 263-264.

³¹ Исто, стр. 24-225.

³² Исто, стр. 261.

³³ Од осталих опсервација поменимо бар једну, ону о дејству Бетовенове музике, која му у души буди успомену на једног умрлог пријатеља (Јована Живановића): „Мили Бетовене! Твоје звезде-не синфоније слушао сам први пут са пријатељем, сада мртвим! (Јованом Живановићем) Благотворна троја свјетлост пролазила је кроз наше немирне душе и кротила вихоре наших снова. Када те слушам данас, увијек живо сјећање пријатеља прелије цијелу душу, кроз мој слух као да одзивања његова здрава, његова умна ријеч и мој се видик напуни љепотом бесмртном. (Исто, 224)

каз је мимоиђен али није заборављен и што се од њега буде даље, дање одмицало постајаће дражи и јаснији.³⁴

Проф. др Перо Слијепчевић у великој дворани Народног Универзитета, у Београду на свечаној академији која је одржана је 22. фебруара 1937. године и посвећена Владимиру Гађиновићу је говорио о лику и делу свог великог пријатеља и саборца, а између осталог је рекао: „Године пролазе, ситне успомене исчезавају, поједина сећања се сливају у једну општу слику о Владимировој појави. Био је крупан и корачао је великим кораком; имао суро лице и суро одело, поглед обично натмурен, очи сањалачки влажне; у џеповима увек некакви папири, под пазухом увек нека књига. Према непознатима резервисан, врло уздржљив на речи; кад говори с пријатељима, падао је у очи тиме што о мрској тиранији, о буни, о бомби, о бацању живота на жртву, где би други говорили с гестовима, говорио је тихо и полагаано, готово меланхолично. Гађиновић је целог свог живота једнако осећао духовну потребу за књижевношћу и за политичком борбом. У гимназији он је члан књижевног друштва *Матице* и политичког друштва *Слобода*; у Београду на њега подједнако утичу књижевни критичар Јован Скерлић и револуционар Љуба Јовановић - Чупа; у Лозани он је пресрећан читајући песнике и филозофе, а истовремено се вежба у прављењу бомби. Шта би данас било да је остао жив слободно је сваком нагађати. Једно је сигурно да би његово лице било још тмурније и његова сета још већа.”

УЛОГА ВЛАДИМИРА ГАЂИНОВИЋА НА ОМАСОВЉЕЊУ МЛАДЕ БОСНЕ И ПРИПРЕМИ ОМЛАДИНЕ ЗА АКЦИЈУ

*Лик Владимира Гађиновића је свјетао и чист,
стреми као путоказ на путу дуготрајне народне
борбе за бољи живот и срећнију будућност. Тај
путоказ је мимоиђен али није заборављен и што
се од њега буде даље, даље одмицало постајаће
све дражи и јаснији.*

Милован Ђилас

На почетку XX века сва тадашња омладина није била јединствена у схватањима народне борбе, и није сва припадала тајним организацијама, у којима је Гађиновић радио. Постојала је омладина, која је кроз песму и дуге кафанске седељке тражила слободу и чија акција није допирала изван кафанских зидова. Та омладина није знала што су тамнице и невоље. Она се такмичила у трци за положајима, стипендијама и вођена је личним користима. Нашавши се пред таквом омладином која је живела без везе с народном борбом и без утицаја на њу, Гађиновић пише: „Живот српских студената изгледа жалостан, њихова патриотска реторика оставља болан утисак”. Ову омладину он непоштедно критикује. Али се не зауставља само на критиковању те омладине него напада и старије народне прваке. „Земља је остављена, отаџбино, тебе продају као проститутку” узвикнуо је Владимир над жалосном

³⁴ Милован Ђилас, *Лик Владимира Гађиновића у Данашњица и Млада Босна - Улога и значај Владимира Гађиновића*, Објавило удружење Владимир Гађиновић, Београд, Сарајево 1937 а штампала Задружна штампарија у Загребу (Петар Живковић), стр. 13-15,

стварношћу тадашње Босне и Херцеговине.”³⁵ Али његова активност кроз разне облике деловања, усмерила је велики део омладине Босне и Херцеговине ка правом циљу, тј. ка одређењу за борбу до ослобођења Босне и Херцеговине и њеног припајања Србији.

Што се тиче „тајних састанака” Владимира Гађиновића са друговима у његовом стану, о њима је оставио Боровоје Јевтић занимљиве приче: Ево једне његове успомене на њих: „Нећу никад заборавити наше тајне ноћне састанке, у соби у којој је становао Гађиновић. У малом, уском сопчету с дрвеним таваницама читао је Гађиновић Стефановићев „Сан Вука Мандушића” или коју партију из Гијо-а. Глас му је био пригушен, али врло меко модулован.”³⁶ Посебно су били важни Гађиновићеви састанци и сарадња с једним швицарским пријатељем српског народа, професором социологије на Универзитету у Лозани, Морисом Миљуом, коме је Владимир Гађиновић „предао један информативан чланак о страдањима Срба у Босни и Херцеговини, који је (овај) објавио у својој ревији *La Suisse*”, као и сједељке са познатим личностима у кавани *Rotonde* у Паризу. Из ових времена Тин Ујевић о Владимиру Гађиновићу оставио следећи занимљив запис: „Имам га још и сада пред очима, какав је долазио у *Rotonde*, кафану на раскршћу булевара *Monparnas-Raspai*: висок, са брчићима и неколико длака на опалењу лицу, са тешким штапом у руци, са црном краватом на крагни, са панталонама које нису никада стизале до ципела... Погледом је стрељао далеко из очију које су се кресиле као живи огањ, али, када се човек приближио, видео је у томе погледу толико доброте и кроткости, да је напослетку открио да се у том Херцеговцу сакрива права словенска душа.”³⁷

Владимир се први пут срео с Гаврилом Принципом у Сарајеву, у стану Боровоја Јевтића, 1909 године, где је иначе одседао. На све Младобосанце, посебно на Мехмедбашаића и Принципа, он је оставио снажан утисак, у писаним документима из тог времена може се видети да су сви Младобосанци сматрали да је Владимир на њих извршио пресудан утицај и директно припремио Принципа и другове за акцију.

Тако је, на пример, Боровоје Јевтић 1920. године писао: „На Принципа, који је иначе подсмешљиво гледао на људе, Владимир Гађиновић је учинио необичан утисак... Први тренуци с Гађиновићем претворили су се за Принципа у трајне. Он је био с Гађиновићем и онда када није боравио уз њега. Импоновала му је његова морална снага као и његово апостолство, које је у име циља коме је служило прелазило мирно преко свих патњи, не сустајало пред препрекама, не јењавало пред прогонима”.

³⁵ Тада је у Босни и Херцеговини било око 6000 беговских и агинских породица и преко 85.000 кметовских домаћинстава. Национална борба сељака била је изразито борба за решење овог животног питања. Сви устанци под турском влашћу као и сви покрети под аустриском били су условљени тим стањем (Говор Авда Хума на свечаној академији поводом 20 година смрти Владимира Гађиновића, *Пријатељи народа у Данашињица и Млада Босна - Улога и значај Владимира Гађиновића*, Објавило удружење Владимир Гађиновић, Београд, Сарајево 1937 а штампала Задружна штампарија у Загребу (Петар Живковић), стр. 38-39,

³⁶ Споменица Владимира Гађиновића, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 103.

³⁷ Радослав Гађиновић, *Млада Босна, Медија центар ОДБРАНА*, Београд, 2014, стр. 246.

Јован Палавестра у свом ауторском раду у дневном листу Политика објашњава какав је био утицај Владимира Гађиновића на револуционарно опредељење Гаврила Принципа и Сећање на њихове састанке у Београду на Зеленом венцу: „Негде средином јула 1912.године седели смо под густим багремовима који су стварали пријатну хладовину пред кафаном „Златна моруна”, у склопу „Зеленог венца”. Могло је бити око три сата поподне, када је спарина била већ увелико освојила. Пред кафаном је био поглед на цео плато Зеленог венца и дуж целе тадање улице Краљице Наталије. Са противне стране, од места где смо седели, плочником је лагано, готово тромо, долазио један млад човек. Његова појава је била утолико занимљивија што је и поред врућине био заогрунут неком похабаном црном пелерином а на глави је имао црни шешир широког обода. Био је крупан и плећат. Кад дође на оно место плочника, које је било тачно према нашем столу, незнанац подиже главу и оштро нас осмотри. Затим се мало осмехну, па брзим корацима поче пелазити улицу. У исти мах Јевтић повика, готово закликта: „Ама, Владо, јеси ли то ти ? Кад си допутовао ? Затим скочи из стола, пође му у сусрет, па га приведе нашем столу.” Био је то Владимир Гађиновић. Од тога дана све до конца лета, кад је отишао из Београда, Гађиновић, који је био главни идеолог „Младе Босне”, није се више одвајао од Принципа. Дешавало се да су њих двојица по неколико сати проводили у тихим вечерњим разговорима, одмарајући се на Калемегдану. Већ након неколико дана приметили смо на Принципу значајну промену. До тада жив и духовит у разговору с нама, увек спреман на другарску шалу, на махове готово дечачки несташан.

Од познанства с Гађиновићем Принцип је знатно изменио своје дотадање свакодневно држање, свој манир у опхођењу и своје разоноде. Своје дотадање штиво (руску и француску књижевност у српском преводу) и школске уџбенике он замени штивом револуционарне и друштвено-политичке тематике. Једне вечери, док смо Јевтић и ја нешто разговарали о претстојећем полагању маутре, Принцип нас је изненада прекинуо и почео да одушевљено говори о чувеном делу Чернишевског „Шта да се ради?” Где је пронашао наш превод тога дела, како га је набавио и кад га је прочитао - о томе није хтео ништа да говори. Због тога смо могли лако да закључиво да му је то дело дао сам Гађиновић.

Средином августа те године Гађиновића је нестало из Београда, а нама је свима постало јасно да је Владимир Гађиновић, снагом свога револуционарног убеђивања, потпуно преваспитао Гаврила Принципа. Од потребе учења школских предмета и полагања испита. Принцип се преопријетисао са нешто друго, крупније, значајније.”³⁸ Дакле, Владимир Гађиновић је био главни организатор борбе и отпора против Аустроугарске монархије. Обзиром на није било дтугог начина за борбу одлучио се да спрема омладину и народ за револуцију која ће имати за циљ ослобођење Босне и Херцеговине и уједињење са Србијом. Пошто је тираноубиство у то време било један од значајних европских идеала Гађиновић се одлучио за атенат на тиранина - окупатора, тј. Франца Фединанда. Гаврило Принцип и остали чланови Младе Босне су најдиректније разумели идеје свог вође Владимира Гађиновића за њих су се борили до краја живота.

³⁸ Јован Палавестра, *Принцип и Гађиновић*, Политика, 27.јун 1954. године

Спровodeћи те идеје Видовдански хероји су променили ток историје на почетку XX века.

После повратка у земљу, у јесен 1911. године, Владимир се у Београду сreo с Љубом Јовановићем Чупом, уредником *Пијемонта*, који је имао можда и највећи утицај на омладину тог времена. По наговору Јовановића, Владимир Гађиновић 1911. године ступа у тајну организацију *Уједињење или смрт*,³⁹ а своје радове објављивао је у *Пијемонту*,⁴⁰ где је његов најзапаженији рад био *Смрт једног хероја*, посвећен Богдану Жерајићу, који је написао за време боравка у Бечу.⁴¹ Био је неуморан, кад није смишљао планове за акције и држао предавања на кружоцима, писао је, а у једном свом тексту је написао: „У великим нешалтерским тишинама и дугим скоро бесаним ноћима ја сам срушио старе режиме, оборио старе богове и, у неспретности младости, пошао да оживим царства и васкрснем старе снове. И ако буде снага, дубоких уверења и велике вере, моћи ће бити од садашњих мртвих Срба можда наскоро једно поколење које из лењости улази у живот, из снова у акцију, из апатије у буђење. Надам се да ће се нешто моћи учинити. Ја имам велику веру.”⁴²

НЕРАЗЈАШЊЕНЕ ОКОЛНОСТИ ЗАУВЕК ЗАУСТАВЉАЈУ ОВОГ ПОНОСНОГ ХЕРЦЕГОВЦА НА ПУТУ КА СЛОБОДИ СВОГ НАРОДА

*Само они који су познавали унутрашњу борбу
и развој Владимира Гађиновића и његов рад,
подземан, напоран и пун ризика, који су га
виђали како неиспаван и шутљив, путује увек,
који су, доцније, чули како је у бањалучком
процесу сваки час бљеснуло његово име као
нешто мрско, светло и опасно, само они знају
за значење његово у нашем ослобођењу.*

Иво Андрић

³⁹ Под Чупиним утицајем Гађиновић је пристао да уђе у организацију *Уједињење или смрт*. Члан врховне централне управе Чед. А Поповић сећа се тога у „Новој Европи” од 26. септембра 1937. године: „Месеца септембра 1911. године, пола године након оснивања организације *Уједињење или смрт*, уведен је у организацију Владимир Гађиновић, један од омладинаца босанскохерцеговачких, управо њихов вођ и идеолог. Њега је увео у организацију Љуба Јовановић Чупа. Љуба је известио нас остале чланове о Гађиновићу, дајући најповољније мишљење о њему као револуционару и одличном националисти”. Међутим, већ после мистичног церемонијала приликом примања у организацију, Гађиновић је осетио да губи нешто од своје револуционарне независности, а његов велики пријатељ Шпиро Солдо каже да му је убрзо рекао: „Ја уђох, а Ти немој”. (Драго Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, „Нолит”, Београд, 1961, стр. 83)

⁴⁰ Први број „Пијемонта” изашао је 21. августа (3 септембра) 1911. године (Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Нолит, Београд, МСМЛХ, стр. 177),

⁴¹ За време боравка у Бечу Владимир Гађиновић је написао познати рад „*Смрт једног хероја*” који је посветио Богдану Жерајићу. Рад је јануара 1912. године послао Шпиру Солду у Београд, који је објављен у *Пијемонту* фебруара исте године. Та брошура била је не само оживљавање култа Жерајевићева дјела, него и програм револуционарног покрета, у који Гађиновић позива омладину (Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Нолит, Београд, МСМЛХ, стр. 128-129)

⁴² Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956, стр. 47.

У суботу 4 августа 1917. године, после положеног испита, Владимир је седео у кафани с двојицом Француза. Један од њих био је француски заробљеник у Немачкој, одакле је ослобођен на основу француско-немачког споразума о размени онеспособљених и болесних заробљеника, с тим да до краја рата остану у Швајцарској. Био је социјалиста, Жоресов присталица и сарадник листа „*L'Humanité*”. Гађиновић се с њим чешће виђао и разговарао. Други француз звао се Габријел Ришар. Он је као француски заробљеник побегао из Немачке у Швајцарску, где је остао и није се морао вратити у своју команду. Радио је у Српском новинском бироу у Женеви као преводилац и редактор француског билтена. Са овим Французима Гађиновић је те вечери остао у разговору у кафани до два сата по поноћи. Пили су пиво и јели колаче. Из кафане је Владимир отишао у свој стан у предграђу Кастелберг. Спавао је мирно, али чим је ујутро устао, свратио је у хотел на кафу. Чим је узео прве гутљаје кафе, почео је осећати неподношљиве болове у стомаку, од којих је изненада изгубио свест. Пренешен је у болницу и под сумњом да има упалу слепог црева подвргнут је операцији. У понедељак је телеграмом обавестио брата Војислава и Пера Слијепчевића. У уторак седмог августа у Фрибург су стигли Владимиров брат Војислав и Перо Слијепчевић. Слијепчевићу је лекар рекао да је Владимир оперисан од слепог црева и да ће за десетак дана изаћи из болнице. Умирен, Перо Слијепчевић је истога дана отишао у Гстад, где је и Владимир по изласку из болнице требао доћи на одмор. Владимир је био сам у једном малом одељењу болнице. Његов брат остао је с њим,⁴³ све док није болнички фратар дошао у његово одељење, и отерао Војислава који се више није могао вратити код брата Владимира. Из Женеви је стигао и Павле Бастајић, када већ никога Владимир није могао препознати. Известили су и Слијепчевића, који је одмах дошао, али свог најбољег дуга није затекао жива. Владимир Гађиновић је умро у суботу 11. августа 1917 у два и по сата по подне.⁴⁴ Тада је стало срце поносног српског револуционара, који, нажалост, није доживео да види дугоочекивани пораз Аустроугарске монархије и слободу свог напаћеног народа. Смрт Владимира Гађиновића готово да се временски подудара са стрељањем пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, начелника Обавештајног одељења Главног генералштаба Војске Краљевине Србије.⁴⁵

⁴³ Владимиров брат Војислав приповеда да су Владимира освајали тешки болови у стомаку, али да се чешће разведравао. „Осуђивао је” каже његов брат Војислав „алкаво и нимало љубазно опхођење болничких лекара, за које је често говорио да га просто заклаше.” Температура се дизала и бацала га у агонију и бунило (Драго Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, „Нолит”, Београд, 1961, стр. 208-209),

⁴⁴ Смрт је угасила овај црвени свјетлионик Младе Босне 11 августа 1917 у болници у Фрибургу под неразјашњеним околностима. Операција која је над њим извршена остала је недовршена. (Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Нолит, Београд, МСМЛХ, стр. 156),

⁴⁵ Милан Богдановић је након смрти Владимира Гађиновића рекао: „Јесте ли се кад изненадили видећи, после буре, младо и јако стабло нагло исчупано из земље из које је тежило пут небеса? Они који су познавали Влада Гађиновића сви су имали слично осећање кад су чули да је умро. Млад, крупан, јак као планине из којих је израстао, овај национални борац био је створен да живи сто година. Па ипак, смрт нам га је узела пре него поживе и тридесет (Мидхад Шамић, *Интелектуално формирање и књижевна оријентација Владимира Гађиновића*, Зборник радова посвећен успоми Салке Назечића, Филозофски факултет, Сарајево, 1972. стр. 345)

После смрти Владимира Гађиновића његови рођаци и пријатељи тражили су да се изврши обдукција, јер су сумњали да је реч о убиству, али конзулат Србије у Швајцарској био је против тога, наводно да се не би замерили Швајцарцима. Међутим, др Димитрије Коњевић је ипак извршио обдукцију леша Владимира Гађиновића и записао да је у желуцу покојника на три места пронашао перфорације проузроковане тровањем, највероватније арсеником. Службени записник са обдукције није пронађен.

Владимир Дедијер упорно је тражио документ о смрти Владимира Гађиновића. Из болнице у Фрибургу добио је одговор да је хирург који је оперисао Владимира Гађиновића умро уочи Другог светског рата и да је архива болнице уништена приликом бомбардовања града. Никада није утврђено ко је отровао Владимира Гађиновића. Драго Љубибратић, у књизи *Владимир Гађиновић*, за његову смрт оптужује аустријску и француску обавештајну службу, јер су за то имале заједнички интерес због преговора о сепаратном миру с Хабзбуршком монархијом, који су се тих дана водили управо у Фрибургу, између грофа Арманда Ревертера, поузданика грофа Отокара Чернина, аустроугарског министра спољних послова, и грофа Армана, мајора Обавештајног одељења француског Генералштаба. Преговори су вођени на бази очувања Монархије, али као федералистички реорганизоване католичке подунавске монархије, под скиптром Хабзбурга. Према Љубибратићевим тврдњама, први аустријски услов био је уклањање лица одговорних за Сарајевски атентат, као обезбеђење за будућност. Идеолог атентатора Владимир Гађиновић био им је управо ту, у Фрибургу, надхват руке.⁴⁶

Неки аутори за смрт Владимира Гађиновића окривљују чак и црнорукце, јер је одбијао многе планове за извођење атентата, сматрајући их авантуристичким и нереалним. Због таквог, могло би се на почетку XXI века рећи разумног понашања, Мустафа Голубић је упутио Владимиру дописницу с претећим садржајем. Но, без обзира на те и такве тренутне несугласице, мало је вероватно да су се црнорукци одлучили да убију свог изузетно уваженог члана.

Истакнути припадник *Младе Босне* проф. др Перо Слијепчевић, који је с Гађиновићем друговао скоро петнаест година, уверен је да је убиство његовог пријатеља и саборца организовала и извела *Бела рука*, организација одана регенту Александру Карађорђевићу. Иако је Гађиновић био врхунски конспиратор, након хапшења црнорукца Велимира Вемића, 1916. године, на основу код њега пронађеног списка чланова организације *Уједињење или смрт*, ипак је утврђено да је Владимир Гађиновић био члан те организације, заведен под редним бр. 217, у групи бр. 203.⁴⁷ Обраћајући се на четрдесето дневном помину Владимиру Гађиновићу, који је 2. септембра 1917. године, у Грчкој цркви у Лозани организовало Југословенско академско друштво „Скерлић”, Перо Слијепчевић је, између осталог, рекао: „*И једне царске летње ноћи, пролетећете у дугом луку иза плавог Јастрепца, па на Троглав планину, ој, ви ватрене душе*

⁴⁶ Драго Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, „Нолит”, Београд, 1961, стр. стр. 224–227.

⁴⁷ Жељко Видаков Зиројевић, *Истина о Апису*, „Стручна књига”, Београд, 2000, стр. 53; Мишо Гађиновић, *Тајна*, „Чигоја”, Београд, 2006, стр. 230–231.

српске, а Ти, Владо, испред њих, твоја дуга црна коса добила небеску модрина, а под пазухом носиш књигу од Платона о бесмртности душе".⁴⁸

У великој дворани Народног Универзитета, у Београду одржана је 22. фебруара 1937. године свечана академија посвећена Владимиру Гаћиновићу. Академију је организовало Херцеговачко студентско друштво „Владимир Гаћиновић”, у сарадњи са другим студентским културним друштвима. Прослави је присуствовало много света нарочито омладине, а међу публиком запажени су г.г. Љуба Давидовић, Живојин Балугџић, Јован Јовановић и други прваци Удружене опозиције. Академију је отворио г. Лазар Милићевић претседник културно- привредног друштва „Неретва”. На свечаној академији, коју је омладина приредила поводом 20 годишњице смрти Владимира Гаћиновића говорили су о његовом раду и животу г.г.: др Милан Богдановић, књижевник, др Перо Слијепчевић, професор универзитета, друг и саборац пок. Владимира Гаћиновића и тројица истакнутих омладинаца Богдан Капелан, Авдо Хумо и Мирослав Попара.

Иако узроци Гаћиновићеве смрти вероватно никад неће бити разјашњени, обдукцијски налази указују да је отрован арсеником. Владимир Гаћиновић сахрањен је 14. августа 1917. године на гробљу Сен Жорж у Женеви, 1934. године његови посмртни остаци пренесени су на православно гробље Свети Марко, на Кошеву у Сарајеву, а 22. новембра 2002. године, у 11 сати, извршена је ексхумација његових посмртних остатака, који су 20. јуна 2003. сахрањени на породичном гробљу у Качњу у Херцеговини.

Литература:

1. Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje, fascikla III, dosije VII, pov. 3566 od 26. XI 1908.
2. Gaćinović, V. *Ogledi i pisma*, Svjetlost, Sarajevo, 1956,
3. Gaćinović, R. *Mlada Bosna*, medija centar ODBRANA, Beograd, 2014
4. Gidens, E. *Sociologija*, II izdanje, CID Podgorica i Romanov, Banja Luka, 2001,
5. Dedijer, V. *Sarajevo 1914*, „Prosveta”, Beograd, 1966,
6. Ljubibratić, D. *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1964
7. Ljubibratić, D. *Vladimir Gaćinović*, „Nolit”, Beograd, 1961,
8. Ljubibratić, D. *Gavrilo Princip*, Nolit, Beograd, MCMLIX,
9. Milosavljević, S. i Radosavljević, I. *Osnovi metodologije društvenih nauka - treće izmjenjeno i dopunjeno izdanje*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006,
10. Maksimović, V. *Još jedan pomen Vladimiru Gaćinoviću*, Spomenica Vladimira Gaćinovića, reprint izdanje, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta – Opštinski odbor Bileća, 2003,
11. Narod, 12. septembar 1908,
12. Kecmanović, I. *Jedna epizoda iz života Vladimira Gaćinovića*, „Život”, jul–avgust, br. 7–8, Sarajevo, 1955
13. Popović, B. N. *Duh Mlade Bosne na evropskim frontovima*, Žrnov, časopis za kulturu, nauku i umetnost. Godina II, broj 2, zima 2015, Beograd, 2015,

⁴⁸ Споменница Владимира Гаћиновића, Штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921, стр. 151

14. Pismo Petra Kočića, uč. VII razr. I beogradske gimnazije, Beograd, 15. IV 1898 - Gerasimu Kočiću u Gomionicu, U Petar Kočić, *Sabrana dela*, tom III, Ars Libri, Beograd, 2002,
15. Radusinović, P. M. *Prilog biografiji Vladimira Gaćinovića*, Zbornik Matice srpske za istoriju, Novi Sad, 1998,
16. Srpska riječ, Broj od 16.nov.1907.
17. Spomenica Vladimira Gaćinovića, Štamparija Petra N. Gakovića, Sarajevo, 1921.
18. Šamić, M. *Intelektualno formiranje i književna orijentacija Vladimira Gaćinovića*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1972.

SERBIAN REVOLUTIONARY WHO CHANGED THE COURSE OF HISTORY

Summary: Vladimir Gaćinović was born on May 25, 1890 in the village known as Kačanj in the municipality of Bileć. His parents was Jovan, a famous priest, and Saveta. After completing the primary school in Bileć Vladimir attended the gymnasium in Mostar from the autumn of 1901. Mostar was the center of all important events in Bosnia and Herzegovina. Vladimir became mature really fast, bearing the seal of his native region of desperate nature, painful life and warrior tradition. He impressed the members of the literary elite of Mostar with his lecture about Petar Kočić. He also founded a secret student association and actively participated in the work of literary-philosophical societies Sloboda and Matica. In 1907, Vladimir attended Bogoslovija in Reljevo and at the beginning of 1908 he became a member of the newspapers known as Narod, where he remained until the annexation, when this publication was stopped under the pressure of censorship. On October 20, 1908, he was arrested for public resistance against occupying terror. After he was released Gaćinović went to Serbia across Montenegro. When he came in Serbia in January 1909, together with Bogdan Žerajić, Dragutin Kokanović, Aca Bogdanović and Jovan Gašić, Gaćinović finished the course in Vranje which was led by Lieutenant Aca Blagojević. By the end of that year he finished the seventh grade of the gymnasium in Valjevo. He graduated in the First Belgrade Gymnasium in June 1910, and on October 1 of the same year he begun studying literature under the mentorship of Jovan Skerlić at the Belgrade University. Serbian government provided him in 1911 a scholarship for philosophy studies in Vienna, as one of the best student of the Belgrade University. He was often absent from this studies due to the vibrant political and revolutionary activities in the country. The violent behaviour of the monarchy contributed to the mass gathering of citizens around a group of revolutionaries and on that way Mlada Bosna turned into a secret organization in the first half of 1911, after the article of Mlada Bosna published by Vladimir Gaćinović in the Almanac of the Prosvjeta. At that time, almost all revolutionary students accepted the idea of Vladimir Gaćinović and the program that he later exposed in his works "The Death of a Hero". "Desperate cry" and "To those Who Come. Mlada Bosna became after that a secret revolutionary organisation whose founder and ideolical leader was Vladimir Gaćinović. That organisation had clear political program: "the liberation of Bosnia and Herzegovina and its integration with Serbia". Vladimir was a member of the organisation named "Unity of Death", and he travelled to United States with Pera Slijepčević o find voluntary contributions and volunteers for the World War I. Vladimir Gaćinović was aslo the organizer of the assassination of the Austro-Hungarian Crown Prince. He graduated on the Faculty of Philosophy in Freiburg on the subject "Gij's Ethic". On the 5th of August after drinking coffee in the morning in a hotel in Fribog he lost consciousness. Doctors tried to save him and operated him but with no

success. Vladimir Gaćinović died on Saturday, August 11, 1917, exactly at 14:30 pm. The death of Vladimir Gaćinović almost coincides with the shooting of Colonel Dragutin Dimitrijević Apis, the chief of the Intelligence Department of the General Staff of the Army of the Kingdom of Serbia. Although the causes of his death will probably never be clarified, post-mortem findings indicate that he was poisoned by arsenic. Vladimir Gaćinović was buried on August 14, 1917 at Saint George's cemetery in Geneva; in 1934 his remains were transferred to the Orthodox cemetery St. Marko at Koševo in Sarajevo. On November 22, 2002, at 11 am he was transferred again and his remains were buried at a family cemetery in Kačanj in Herzegovina on June 20, 2003.

Key words: Vladimir Gaćinović, Mlada Bosna, revolution, freedom, homeland

ДАРКО ГАВРИЛОВИЋ*
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 316.653:316.647.8 ЛЈОТИЋ
Оригиналан научни рад
Примљен: 24.03.2018
Одобрен: 28.04.2018
Страна: 173-189

СВЕТСКА ЈЕВРЕЈСКА ЗАВЕРА У ПОЛИТИЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ДИМИТРИЈА ЉОТИЋА

Сажетак: У раду се анализира антисемитска политичка делатност Димитрија Љотића. У оквиру истог, биће уочљиви његови антилиберални и антидемократски ставови као и отворена борба против комунизма, али и мржња према Јеврејима и масонима. Супротстављајући се њима, он је био борац против вишепартијског система. У жељи да објасни штетност демократије и да појасни разлоге због којих избијају економске кризе и због чега долази до сиромаштва и пада морала у свету, Љотић је посегнуо за политичким митовима. На том пољу, пронашао је ослонац у антисемитским идејама Шарл Мораса и Француске акције. Градећи свој антисемитизам на тим коренима, креирао је попут својих истомишљеника широм света, мит о светској јеврејској завери. Да би убедио масе у своја размишљања, подстицао је мржњу о чему сведоче његови текстови и говори које имам намеру да користим у овом раду.

Кључне речи: Светска завера, антисемитизам, Јевреји, демократија, комунисти, масони, Запад, Исток

Увод

Корени идеолошке традиције теорија завера сежу до краја 18. века. Када је подигнута револуција у Француској 1789. године дошло је до снажних друштвених промена које су дубоко промениле не само живот и структуру француског друштва које је почивало на моћи краља, племства и цркве, већ су уносећи широке слободе, те исте промене, утицале и на мењање јавног морала. Са револуцијом власт је из руку краља, племства и цркве дошла у руке народа. Некада владајући слој тражио је одговоре за сопствени пораз, и у тим трагањима, будући да је дубоко веровао у властиту изабраност и посебност, у извесном броју случајева није могао да прихвати да их је са власти оборила светиња, обични људи. Осим тога, племство је и само било склоно интригама и закулисним радњама на француском двору. Постизање вештине на том пољу омогућавало је напредак у свету политике. А будући да су и сами били увере-

* chdr.novisad@gmail.com

ни у изабраност и посебност која им је дата, по њиховом мишљењу од Бога, и непријатељ који их је обезвластио морао је да буде барем приближно способан и посебан. Тај непријатељ није могао да долази од Бога. Он је долазио из света супротности свему што је Божије. Долазио је из света таме. Тај непријатељ био је и непријатељ божјег поретка на земљи.

Међу онима који су сумњали у свеопште успели устанак политички разбуђеног народа и одлучили да „пронађу“ стварне разлоге за насилно претварање Француске из монархије у републику био је и француски језуита Огистен де Бариел који је због револуције избегао у Енглеску и тамо се надахнуо идејама Џона Робисона који је први спекулишући идејама о завери градио мит о непријатељу. У своја четири тома завереничке историје Француске, Бариел је тврдио да су револуцију прво осмислили, а потом и њом оркестрирали баварски илуминати, тајно друштво „непријатеља људске расе, Сотониних синова.“ По Бариелу, они су наводно контролисали европска удружења слободних зидара и француске јакобинце – револуционаре – који су се посебно замерили цркви и племству тиме што су 1793, донели устав којим су укинули и последње остатке феудализма у Француској.¹ Истини за вољу, илуминати и масони су били познати непријатељи феудалног друштва и свих вредности које су бранитељи феудализма подржавали. Тражили су корениту промену друштвеног система у читавој Европи, захтевали обезвлашћивање цркве и племства, инсистирали на томе да суверенитет почива на народу а не на владару. При томе нема никаквих доказа да су илуминати и масони изазвали и контролисали Француску револуцију. Па ипак, управо они су били први означени као кривци. Око њих се плео мит о непријатељу и баш они су били центар завере против Божијег поретка на земљи.

Чак и када је дух револуције и широких слобода био сломљен прво Наполеоновом самовољом, а потом и победом европских коалиционих снага над Наполеоновом војском и повратком не само Француске већ и већег дела европског континента на старо, теорије завере, које су трагале за вечитим непријатељем, су наставиле да живе. Оне су постале карактеристика конзервативне политичке идеологије у Француској, потом у Немачкој, Русији, Италији и Сједињеним Америчким Државама. Касније, у 20.веку, рашириле су се по читавом свету и више нису биле везане само за конзервативце већ су се њима служиле све идеологије, према потреби, у намери да граде мит о непријатељу.

Ма колико изгледало да они који пишу о заверама само их злоупотребљавају због својих тајних циљева, то у главном није тако. У највећем броју случајева ради се о поборницима различитих идеологија који проналазе непријатеље лакше од других и који дубоко верујући у своје виђење света настоје да га на некакав себи својствен „месијански“ начин пренесу другима, да просветле или разбуди дубоко несвестан народ. Психолози су настојали да протумаче

¹ О теоријама завере више види код Јован Бајфорд, Теорија завере, Србија против „новог светског поретка“, Београд 2006. У својој књизи он наводи низ аутора који су деконструисали теорије завере попут М. Billing, Arguing and Thinking, Cambridge 1987; S.M. Lipset, E. Raab, The Politics of Unreason: Right-wing extremism in America, 1790-1977, Chicago 1978; J.M. Roberts, The Mythology of the Secret Societies, St.Albans 1974.

оно што је заједничко свим поборницима завера. Мада су анализирали и оне који пишу о стварности кроз завереничка тумачења још више су пажње поклонили „публици“, тј. истраживању психолошких и когнитивних карактеристика људи који прихватају конспирационистичка објашњења реалности. Наиме, ти истраживачи сматрају да је важније од писца који настоји да протумачи заверу посматрати онога који је спреман да поверује у њу. Литература која се бави овом проблематиком сугерише у исто време да ментални склоп и писаца и читалачке публике је склон формирању и интернализацији конспирационистичких уверења. Њега карактерише опште неповерење у људе; снажно неповерење у симболе актуелних ауторитета; осећај беспомоћности; осећај губитка контроле над сопственим животом и исходима; ниско самопоуздање; склоност сујеверју и паранормалном; макијавелистички приступ у социјалним интеракцијама; отвореност за нова искуства (V. Swami, T. Chamorro-Premuzic, 2009).

Неке од поменутих карактеристика, својствених како писцима завереничке литературе тако и њиховој читалачкој публици, поседовао је и политичар југословенског опредељења, Димитрије Љотић. Он је био затворен, повучен човек. Тај дух је излазио из многих његових текстова у којима је са великом страшћу градио мит о непријатељу. Осим што је нападао комунисте, затим српске корумпиране политичаре и банкаре, с временом је до те мере развио мржњу према Јеврејима да је током Другог светског рата градећи мит о непријатељу у неколико својих иступа чак и превазилазио нацистичке антисемитске узор. Његова дубока религиозност, веровање у паранормалне појаве одвели су га у верски фанатизам којем су се ругали многобројни ондашњи политичари и новинари. А када се томе дода да је био готово усамљен на југословенској политичкој сцени као симпатизер нацизма и фашизма, као најпознатији међуратни југословенски теоретичар светске јеврејске завере и коначно као политички вођа који је здушно подржавао Хитлера, његова личност би свакако могла да привуче пажњу историчара и психолога.² И због тога, он и добија посебно место када је реч о изградњи мита о јеврејском непријатељу, о антисемитској пропаганди у Краљевини Југославији и колаборационистичкој сарадњи са немачким окупатором у Србији током Другог светског рата. При томе треба имати на уму да Љотић као антисемита није прорачунато ширио мит о јеврејском непријатељу, при томе ни сам не верујући у њега. Напротив, анализа његових текстова доказује да је био дубоко убеђен у постојање јеврејске светске завере која је требала да омогући Јеврејима да владају светом и да у покорности држе остале народе. Тој идеји остао је привржен све до пред крај рата, до краја свог живота.

Јеврејска светска завера у политичкој мисли Димитрија Љотића

Треба признати да у раној фази политичког рада Димитрија Љотића, па чак и у периоду када је отпочео акцију на организовању покрета „Збор“, анти-

² У више наврата немачка обавештајна служба је слала своје мишљење о Димитрију Љотићу. У једном од запажања наглашава се да је југословенски националиста, да је пријатељ Немачке, да не пије, не једе месо, да је верски фанатик. Историјски архив Београда, Збирка о раду Љотићеве организације „Збор“ (ИАБ, 33), Die Lage in Jugoslawien, BA – NS10-223., p.10,11.

семитизам није заузимао видно место. У његовим текстовима из тог периода преовладавају национално-конзервативне идеје прожете православним мистицизмом који је овај политичар користио у многим политичким говорима и текстовима. Од настанка покрета „Збор“, овај политичар је био привржен династији Карађорђевић и испољавао је југословенство које није напуштао ни за време Другог светског рата. Осим тога, по оцени нациста, Љотић је био „антимасон и поборник расистичког антисемитизма.“³ Филозофска мисао француске филозофске школе „органске“ политичке мисли и идеологије Француске акције Шарла Мораса пронашли су пут до Љотићевих филозофских промишљања. Међутим, Љотићев хришћански антисемитизам који се једним делом изнедрио из француског католичког антисемитизма, а другим, из старих српских православних стереотипа и предубеђења о Јеврејима, те Љотићева идеолошка блискост са нацизмом, постепено су средином тридесетих година, будили у њему антисемитске иступе у јавности који су кулминирали од 1938.године.

Иначе, те године нацизам је у Европи доживео велику победу. Тада је Немачка присајединила Аустрију. Нацистички покрети су бујали у свим европским државама, а нарочито у онима које су се граничиле са тада знатно увећаном Немачком. И Љотић је почео оштрије да иступа у јавности против Јевреја, јер су његови идеолошки сродни нацистички узорци вршили јавне прогоне Јевреја, а нацистичка завереничка литература у којој су Јевреји били кривци за сво „зло“ у свету проналазила је пут до њихових следбеника широм Европе и Америке. И док је до тада, Љотић нападао „међународно јеврејство“ и приписивао Јеврејима колективну кривицу за материјализацију и уништење хришћанске цивилизације не показујући лични анимозитет према Јеврејину као суграђанину⁴, од те 1938, почеле су да пљуште тешке оптужбе, мржња и позиви за прогањањем Јевреја у готово свим текстовима и говорима. Прекретницу је Љотић направио у свом чланку „Биће плач и шкргут зуба“, у којем је Јевреје оптужио за тешку ситуацију у свету, а онда и позвао на обрачун са њима. Од тада, уследиле су непрестане оптужбе на рачун овог народа који је, кроз мит о непријатељу, довођен у везу са свим оним што су Љотић и његови следбеници сматрали лошим и разарајућим како по хришћанску цивилизацију и Западни свет тако и по Краљевину Југославију. Сирови антисемитизам је од тада постао неизоставни део готово сваког Љотићевог јавног наступа. Зборашки лист *Билтен* сејао је мржњу према Јеврејима, а Љотићеве брошуре попут „Драма савременог човечанства“ и „Сад је ваш час и област таме. Ко и зашто гони „Збор““ најдиректније су оптуживале Јевреје за избијање Другог светског рата превазилазећи у мржњи према Јеврејима чак и његове нацистичке узорке (Александар Стојановић, 2015:263).

³ У једном немачком извештају о политичарима у Србији од 12.јула 1944, Љотића је немачки окупатор окарактерисао као српског националистичког вођу који је био и даље био позитивно династички орјентисан према Карађорђевићима, веома религиозан, повезан са православним клером, велики пријатељ Немачке, а изнад свега антибољшевик, антимасон и поборник расистичког антисемитизма. ИАБ, 33, Vermerk für Oberbannführer, Rudolstädter Str.96 bei Wenisch, Bundesarchiv, Koblenz, R 63, Band 248., Wien, den 12.Juli 1944.

⁴ О томе види у Љотићевим текстовима „Дијалог са Јеврејином“, Отаџбина, бр.84, 18.10 1935 и „Одговор Махмут Лизраелу“, Отаџбина, бр.126, 13.август 1936.године.

Љотић је градио мит о непријатељу Јевреју тако што је тврдио да Јевреји раде на стварању светске јеврејске владе која би требала да у негативном смислу промени постојеће друштво како морално тако и политички. Извор тога видео је, попут већине антисемита, у Француској буржоаској револуцији, тврдећи да су сваки даљи политички битан догађај по будућност Европе попут Берлинског конгреса и Октобарске револуције, изазвали Јевреји. Наступајући у том смислу, да би успели да завладају светом, Јевреји би требали да изврше потпуну моралну промену хришћанског света. Она би требала да се деси напуштањем хришћанског морала и подстицањем аморалног понашања, а политичка промена би требала да се догоди наводним двоструким јеврејским деловањем како са Запада, упорним инсистирањем на пропасти здравог националног европског друштва кроз „убитачно дејство“ капитализма и њему својствене демократије, тако и са Истока, кроз економско и морално „разорно дејство“ комунизма који је не само „уништио“ словенске народе на истоку већ „прети“ и остатку човечанства. Након што би путем оба тајна деловања Јевреји постигли циљ, а хришћански народи били сломљени, Јевреји би створили светску владу, светски центар моћи, из којег би управљали и владали светом.

У изградњи мита о непријатељу, будући да Јевреји нису били једини Љотићеви противници и да је у политичкој арени „против њега стајао“ читав демократски свет и комунистички Совјетски савез, он је видео да Јеврејима у томе помажу многи. То су били сви они који су се противили његовој идеологији, првенствено масони, комунисти, демократе са Запада и домаћи „корумпирани“ политичари. Сви они су, по његовом дубоком убеђењу, требали да служе Јеврејима да створе свет без хришћанства, националних држава и националних идентитета. У таквом свету Јеврејима би требало да буде омогућено да преузму власт.

Своје оптужбе на рачун Јевреја градио је у специфичном стилу којим је настојао да на проверљивим чињеницама, о снази јеврејског капитала, о Јеврејима политичарима, идеолозима и масонима, гради исконструисане „доказе“ о завери која је употпуњавала мит о непријатељу.⁵ Оно на чему је непрестано инсистирао у својим текстовима, говорима и предавањима било је то да је пред публику подастирао мноштво различитих аргумената који су на необичан начин набацивани једни на друге и који су доводили до још невероватнијих закључака. На тај начин он је остваривао ауторски скок од неспорног ка невероватном. А сваки недостатак дубљег и темељнијег доказа у смеру потврде фантастичних закључака, Љотић је узимао као доказ јеврејске препредености и сплетке који су „увек уништавали најважније доказе“. Љотић је, у складу са митом о непријатељу, гледао на Јевреје као на савршен модел злобе, неку врсту аморалних људи који су у исто време били, и надљуди због своје завереничке светске моћи, али и нижа бића због својих аморалних и физичких карактеристика. Ипак, за разлику од нацистичког антисемитизма, његов није био расистички. Раса је код Љотића играла споредну улогу пре свега зато што је

⁵ Више о завереничкој литератури и теоријама завере види код Richard J. Hofstadter, *Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, London, 1966.

била неспојива са његовим хришћанским убеђењем (Бранко Петрановић, 1988:278). Због тога, он је своју антисемитску аргументацију увијао у квази хришћанску реторику.

У складу са изградњом мита о непријатељу он је, слично осталим антисемитима, Јеврејима приписивао криминалне, психопатолошке и социопатолошке особине. Њихов идентитет покривао је у ствари многа поља савременог живота. Тако је на пример, у случају напада на капитализам, Јевреј постајао банкар и капиталиста. Ако је Љотић нападао своје највеће идеолошке противнике, Јевреј је постајао комуниста и бољшевик. У случају да су му требала географска одређења јеврејских центара светске моћи онда је бирао земље западне демократије па су се појављивали Јевреји из Лондона, Париза и Њу Јорка. А ако би му, да би појачао свој мит о непријатељу, било неопходно да посегне за великом улогом тајних друштава у прошлости и садашњости људског друштва, онда је Јевреје повезивао са радом илумината и масона који су, по њему, били само јеврејске слуге. Градећи управо на наведени начин свој мит о јеврејском непријатељу, уз помоћ „разоткривања“ јеврејске завере, Љотић је користио у свакодневном антисемитском дискурсу такозване језичке окидаче. Они су требали да код публике подстакну провоциране осећаје према Јеврејима - осећаје гађења, одвратности, мржње. По Љотићевом миту о непријатељу, Јевреји су били срж макијавелистичког политичког начела, по коме њихов циљ – светска доминација – оправдава средства. Јеврејска завера је требала да успостави светску јеврејску владу. Љотић је веровао да је она била завереничка клика која поседује моћ да изазове пропаст хришћанског света и националних држава. Пропаст хришћанског света требала је да буде произведена уз помоћ подмитљивих и национално несавесних политичара и капиталиста који су требали да доведу до кризе вере у постојећи систем вредности, уз помоћ лекара, претежно Јевреја, који су вршили абортусе, као и уз помоћ подржавања сексуалних слобода којима су се приписивале и сатанистичке особине. Осим слома хришћанских врлина, јеврејска завера је изазивала незадовољства националним државама у читавом свету, она их је, по Љотићу, урушавала. То урушавање требало је на Западу спровести уз помоћ уништавања села у којем Јевреји и онако нису имали базу, јер им је још од средњег века била забрањена куповина земље. Село је требало да буде уништено зато јер је било хришћанско и национално, зато јер је, по антисемитама из 19. века, такво идеализовано, представљало најздравији део нације. Наспрам села, стајало је грађанство Запада. Његов највећи део, сматрале су антисемите, био је болестан, затрован кужним градским ваздухом, а највише прљавим јеврејским капиталом и јеврејским неморалом. С друге стране, на Истоку, хришћански свет је требао да буде урушен комунизмом. Комунизам је непријатељ демократије, а Јеврејима, према Љотићу, служио је као једна од полуга моћи, која би такођер, на крају, и сама била урушена. Таквом, коначно духовно, морално и физички изнуреном хришћанском свету не би било тешко да се наметне јеврејска светска власт.

Да би се створила таква влада, Љотић је сматрао да Јевреји заверенички делају како у оквирима света тајних друштава и капитала тако и у свету поли-

тике. Пажљивим ишчитавањем његових текстова види се да је видео опасност од јеврејске политике како на Западу тако и на Истоку што је било у складу са антисемитизмом немачких националиста и нациста који су геостратешки посматрано учили да је Немачка сабијена између великих сила на Западу и Истоку.

Љотићеви текстови, говори и предавања о светској јеврејској завери

Још међу најранијим чланцима Димитрија Љотића из 1935, можемо да видимо како је позивао на неопходност да се успоставе опрезни односи са Јеврејима. Тако је на пример 1935, у једном од својих првих чланака тврдио за себе да није антисемита, али да је према Јеврејима „опрезан“ и налазио је да је „неповерење правилно и правично.“⁶ Тада још није толико истицао верске разлике као повод за борбу против Јевреја већ то што се живи у таквом времену, мислећи на светску економску кризу која унесрећила многе припаднике ситне и средње буржоазије, времену у којем је сукоб између хришћанских народа и Јевреја био неминован.⁷ Међутим, већ 1936, он је према Јеврејима почео да испољава нетрпељивост. Од тада, он пише да су Јевреји проклет народ. Љотић сматра да њихово настојање да у целости владају светом заснива се на четири полуге моћи. То су: капитализам, демократија, масонерија и комунизам. У том смислу, сваки хришћански народ треба да се заштити од тих „полуга“, а „дух јеврејства томе се ставља као препрека“ тврдио је Љотић инсистирајући да је „неминовно при томе да између духа сваког народа који тежи својој самозаштити и духа јеврејства који му при томе смета – мора доћи до сукоба...при томе морамо наићи на препреке јеврејског духа. Њему данас користе ненародни системи капитализма, демократије, индивидуализма, материјализма и безбоштва. Он их брани. Отуда и сукоб.“⁸

Будући да је Димитрије Љотић, према сопственом признању, од детињства био привучен хришћанским идејама, велики утицај на њега је оставио Шарл Морас који је и сам калемиио хришћанску догму на политичке идеје. Он је од њега прихватио сирови антисемитизам. Као и противници Француске буржоаске револуције који су сматрали да је та револуција омогућила доминацију јеврејског капитала у свету, и Димитрије Љотић је заступао исту идеју. О томе је он писао тврдећи да је „духу Јеврејства“ баш „Француска револуција донела оно што он сада има: не само неоспорну превласт у свету у погледу материјалног богатства... већ и огроман утицај на државну власт осталих наро-

⁶ Непотписани текст, „Дијалог са Јеврејином“, Отаџбина, бр.84, Београд, 13.10. 1935, у Д. Љотић, Сабрана дела, књига II, Београд 2003, стр.186.

⁷ Осим Љотића и других антисемитски настројених политичара и интелектуалаца било је и оних који су бранили Јевреје у Југославији. Тако на пример новинари из листа „Реч младих“ истицали су значај Јевреја за очување и развој светске културне и научне баштине. Види, Непознати аутор, Омладина треба да зна..., Реч младих, бр.1, 28.10.1936, стр.3.

⁸ Непознат аутор. Аутор сматра да је ово текст Д. Љотића зато што највише одговара његовим ставовима, Одговор Малхут Жизраел-у, Отаџбина, бр.126, Београд, 13.8.1936, стр.1.

да, на одлучивање њихових судбоносних питања...⁹ То је, по Љотићу био пут којим су се кретали Јевреји кроз модерну историју. По њему, све што су Јевреји радили, имало је циљ – светску владавину; и све се одвијало по њиховом добро утврђеном плану којим су наметнули демократију, постепено преузимају светске токове новца, организовали револуције у циљу уништења хришћанских држава и ослабљивали хришћански морал путем идеологија. Да би то остварили Јевреји су морали да покрену светску заверу. А о опасности која се ширила светом захваљујући „њиховој“ завери, Љотић је писао и у тексту који је упутио Управи града Београда након што је полиција 28.јула 1938 извршила претрес у просторијама „Збора“ у Београду. Том приликом полицајци су нашли на столу Главног секретара „Збора“ Милорада Мојића неколико парола међу којима и парола „„Збор“ је против Јевреја“. Да би појаснио свој став, Љотић је пишући Управи истакао „Никад ми не бисмо били против Јевреја, као засебне вере ни националне мањине, већ смо против њих зато што су то пипци огромног јеврејског паука КОЈИ ДРЖИ У СВОМ ЗАГРЉАЈУ СВЕТ, УБЕЂЕН ДА ТИМЕ ИСПУЊАВА ОД Бога дат му завет. И никад ми не бисмо били против Јевреја, да они у циљу испуњења предњег свог шествековног сна нису изумели лукаве и лјигаве вештине како ће један народ бити доведен да ослабљења душевног, моралног, физичког и економског – како би они као шака ипак могли успети, да све остале, а нарочито хришћанске народе потчине својој власти. Па ако је све то тако, онда наше позивање на узбуну против Јевреја, прво није неистинито, већ истинито...“¹⁰

О томе колико је Љотић видео да је моћна „јеврејска светска завера“ говори нам и његов текст из марта 1939, када је тврдио да постоји девет светских сила и да им предстоји светски сукоб. Он ће, по Љотићу, да буде неминован, а њега од свих сила желе једино две, а то су „Совјети и јеврејство“. Посматрајући светску политичку позорницу на тај начин, он је убрајао у „сите“ силе, односно оне које већ држе конце светске политике у својим рукама или које су задовољиле колонијалне апетите (Велику Британију, Сједињене Америчке Државе, Француску), „гладне“ силе које нису задовољиле ни једно од онога што поседују „сите“ силе (Немачка, Италија, Јапан), затим Совјетски савез, Кина и „јеврејство...Ова седма сила (Совјети) и девета (јеврејство) желе светски рат, не са разлога материјалних (којих код Јевреја има донекле) колико са разлога идеолошких, да би кроз тај сукоб остварили свој поглед на свет и своја веровања.“¹¹ Слични напади на Јевреје у вези са јеврејским организовањем светског рата, да би једном завладали светом, настављени су током целе те године. О томе сведочи текст који је Љотић писао мало више од месец дана пред почетак Другог светског рата. У њему је истакао да „рат хоће Енглеска,

⁹ Д.В. Љотић, Једна стопедесетогодишњица, Наш пут, бр.10, Петроград, 14.5.1939, стр.1.

¹⁰ У фебруару 1930, немачки илустровани часопис Дер Штурмер је приказао Јевреја као паука који исисава економски живот из хришћана ухваћених у његову мрежу. Архив Југославије (АЈ), фонд Станислава Кракова 102-7-19, Д. Љотић, Жалба Мојића Милорада, главног тајника Југословенског народног покрета „Збор“ на пресуду 15644-38.

¹¹ Д. Љотић, Спољни положај, Билтен, бр.10, Београд, 27.април 1939, у књизи Д. Љотић, Сабрана дела, књ.IV, Београд 2003, стр.111.

под утицајем Јевреја. Сигурно је да Јевреји имају огроман утицај у Енглеској и да тамо чине главно језгро „ратничке“ партије...“¹²

Најцеловитије излагање антисемитских ставова кроз мит о јеврејском непријатељу, а који су се обједињавали у веровању о светској јеврејској завери, Љотић је изнео у предавању „Драма савременог човечанства“. Њега је одржао у Београду у Инжењерском дому 25.октобра 1939.године. Поновио га је у више од двадесет места на територији Краљевине Југославије (Димитрије Љотић, 1939:12). Љотићева фантастична теорија завере да су Јевреји изазвали Други светски рат подизала је на највиши ниво мржњу у оквиру мита о Јеврејину као непријатељу човечанства. Тада је оптужио Јевреје да су „редитељи драме“ савременог човечанства које је, због жеље да завладају светом, загазило у светски рат. Да би што боље градио мит о Јеврејима као вековном непријатељу, напад је почео тврдњама да су Јевреји народ који је променио како своју веру тако и своју душу. Дакле, основ напада темељио се на хришћанском антисемитизму. У њега је уткао јеврејску самосвесност о „изабраном народу“ од Бога, али га је у исто време и осудио. Да би појаснио „намеру“ Јевреја да завладају светом на хришћанском антисемитизму подизао је митове о Јеврејима који су у савременом свету разбили хришћански морал нејеврејских народа, наметнули демократију, изнедрили комунистичку идеологију, спровели све револуције од Француске до Октобарске и коначно изазвали Други светски рат. Овакав начин напада на Јевреје за Љотића је био битан, јер се његова идеологија у поприличној мери заснивала на сопственим тврдњама како је он првенствено добар хришћанин и како је дубоко везан за Христов науч. Наступајући у том смислу, Љотић је црпео фондус хришћанског антисемитизма који је своје изворе имао дубоко постављене још у средњем веку. Због тога, да би оправдао своју теорију о завери Јевреја, он је одмах на почетку предавања истакао за јеврејски народ да „данашња вера није више вера његових праотаца... Своју данашњу веру он је сковао у прогонству. То је вера која га је ослободила обзира према средини у којој живи, то је вера која му је дала оружје да морал сачува само према својој сабраћи и суверницима и да му свако средство у општењу са онима који не припадају његовој раси буде дозвољено. Он је и душу променио. Не може неко да се промени толико колико се променио тај велики израиљски народ...Та душа се накупила злобе и пакости. Живећи у средини која није његова и у којој је увек био прогнаник, он је, с једне стране, морао да навуче маску лажи на своје лице... С друге стране, да се наоружа мржњом према онима због којих мора стално маску на лицу да носи. А мржња је страховити експлозив...А Израиљ вековима тако живи!“ (Димитрије Љотић, 1939: 10) Да би појачао свест својих следбеника о јеврејском отпадништву од Бога, о њиховој издаји Бога, чиме је јачао митски конструкт о Јеврејима као непријатељима човечанства он их је директно оптужио да су „народ који је упркос тога божанског и небеског порекла своје историје, преко које је хришћански свет везао с небом, постао Редитељ ове драме, онога дана када је небеско

¹² Д. Љотић, Једно цинично јеврејско признање, Билтен, 21, Београд, 25.јула 1939, у књизи Д. Љотић, Сабрана дела, књ.IV, београд 2003, стр.279.

значање својој историји порекао.“ (Исто:12) За Љотића, Јевреји су једини народ који се дрзнуо да се рве са Богом, а што је учинио њихов праотац Јаков. (Исто: 14) Они су народ који верује да им је Бог предао свет у руке, тврдио је даље Љотић, и који је кроз своју историју прошао кроз страшну патњу, а из те патње је изашао тако што се „душа његова накупила мржњом.“ (Исто) Због тога, веровао је Љотић, Јевреји су непрекидно радили на томе да јачају своју идеју о сопственој посебности у односу на друге народе, а која је основ имала у библијској изабраности Јевреја од стране Бога за посебан, „изабрани народ“. То што Јевреји сматрају себе „изабраним народом“ Љотићу није сметало. Међутим, сметало је то што су, према његовом мишљењу, Јевреји то постижавали „свим могућим средствима, али увек према постављеном циљу...“ а то је да завладају светом. Да би то остварили, веровао је он, они су били „стално под маском“. Будући да су живели у срединама које им никада нису биле пријатељске јеврејско право лице се „врло ретко да сагледати...Он ту маску носи кад дође у један народ и представи му се, после извесног времена док научи језик његов, као његов син. Он ту маску носи кад, угњездивши се у том народу, онима што владају прилази с највећом понизношћу, јер само маска може сакрити охолост најохолијег Израиља! Он ту маску носи кад својим суграђанима друге вере говори о једнакости, јер никад Јеврејин не верује да је једнак с осталим народима...Он ту маску носи кад говори другим народима о безбоштву, јер како би могао прави Јеврејин бити атеиста; он, чија је сва срж душе везана кроз народну историју с Небом. Али он то говори под маском, јер је то намењено другим народима. Он носи маску кад другим народима говори против брака и породице, јер нема народа који је тако породичан као што је јеврејски народ. Али ово је намењено другим народима, да се њихове породице разбију. И кад говори с потсмехом и иронијом о традицији других народа, он носи маску, јер нема традиционалнијег народа на свету, него што је јеврејски народ...“ (Исто: 15-19) И коначно, он се пита да ли је Јеврејима пошло за руком да постигну свој циљ. Одговор на то је да су Јевреји захваљујући таквом начину поступања кроз историју Европе успели да „на крају 18 века хришћанске ере све заштитне системе европских народа поруше.“ Јеврејски народ је тако „успео да поруши религиозне и моралне заштитне системе сваког народа. И место тога да унесе страшну сумњу, огроман немир у душе европских народа, ако не и само безбоштво. Али свој религиозни систем...није напустио. Он је успео да у политици поруши заштитне системе европских народа...Место тога дао је, било посредно или непосредно, доктрину о политичкој демократији, која у ствари није ништа друго него могућност да Јевреји у политици дођу до изражаја, да изађу из дотадашњег подређеног става. Све дотле док доктрина демократије није успела да завлада светом, Јевреји су били у сваком народу *corpus stranijerum*... Једном речју, зато што су дотадашњи системи европских народа осетили да се ради о једном народу кога је опасно пустити да се потпуно измеша са средином, јер га средина никад неће асимилирати а он ће у њој деловати као опасна разарајућа киселина.“ (Исто:21)

Међутим, по Љотићу, Јевреји су успели да свету „наметну демократију“ и кроз њу су почели да спроводе своју политичку доминацију над светом. И ту

се, тврдио је Љотић, нису зауставили. По његовом мишљењу, Јевреји су започели доминацију и у свету економије. Јеврејски народ је „својим економским теоријама ... успео да убади у све европске хришћанске, па преко њих и остале велике светске народе, теорију о новцу. По њој новац ...надмаша све друге вредности.“ (Исто:22, 23) Захваљујући томе, Љотић је закључио како су Јевреји „успели да у привреди сваког народа па и у целој светској привреди, имају пресудан утицај.“ (Исто:25) Он им је отворио врата да изврше и снажне промене у духовној сфери живота хришћанског света па је даље тврдио како сво књижевно, филмско и уопште уметничко стваралаштво се одвија под њиховим утицајем. (Исто:27) Тек када су све наведено остварили, Јевреји су прикривено извели последњи корак у доминацији над светом, а то је револуција, у којој, према Љотићу, и они очекују губитке, с тим да „те жртве морају доћи, али после долази зора, долази час победе Израиља!“ (Исто:29)

И зато, Љотић истиче у говору, „нема мира Израиљу, све дотле док се последњи чин људске драме не одигра, док се у овако расутом друштву европских хришћанских држава не појави још један огроман рат, не појави велики светски сукоб...Кад тај дан буде дошао...онда ће пући она зора коју Израиљ чека...“ (Исто:31) Да би овај митски конструкт о непријатељу поткрепио „доказима“, Љотић је тврдио да су за то доказ ратови који су се одвијали на европској позорници у протеклих 150 година. Дакле, од Француске буржоаске револуције, коју је видео као први крвави модерни обрачун на европском тлу од којег су Јевреји имали директну корист, односно, када су добили грађанска и политичка права. Други доказ су постојање комунизма и интернационализма које су на свет донели, по Љотићу, такође, Јевреји, а који као идеологије, служе да би разорили национални дух свих народа, осим јеврејског и да би уништили националне државе. И коначни доказ, за Љотића су „Протоколи сионских мудраца“ који су широм света веома брзо постали познати антисемитски запис, а који је, у ствари био, наводна збирка записника са масонских састанака те који описује јеврејску и масонску заверу да се завлада светом.

Иначе, „Протоколи“ се убрајају у најпознатије историјске фалсификате. Али за Љотића, „Протоколи“ су представљали „план светске драме“ која се одвијала управо за време Другог светског рата. На њиховом примеру, Љотић је тврдио да је јеврејска завера толико јака да је чак и самог Хитлера ухватила у своју мрежу. У њој, према Љотићу, сви политичари су играли своје улоге и „то тако умешно да је и један Хитлер, за кога смо веровали да је сасвим добро продро у планове јеврејске, одиграва врло добро, ако и несвесно, онако како Израиљу треба.“ (Исто:37) А то значи да „Хитлер постаје несвесни јеврејски агент, мислећи да ради нешто што треба да донесе срећу и величину његовој Немачкој. Он у ствари изазива рат и својом огромном, а опремљеном снагом и дисциплинованим народом, удара, управљан совјетским кормиларом, о зид англо-француски, све у циљу који је Израиљ поставио“ (Исто:39) а то је било успостављање једне светске јеврејске владе која би требала да влада читавим светом.

Наравно да је Љотићево виђење уплетеног Хитлера у јеврејску заверу одступало од нацистичких антисемитских ставова. Међутим, потпуно у складу са нацистичким антисемитизмом и вероватно под његовим утицајем, било је његово промишљање о јеврејској кривици за то што је Немачка била понижена након Првог светског рата. По њему, за то су били криви највише они Јевреји који су били немачки држављани, а који су све урадили да нестане немачка династија и да се прогласи република. (Исто:44) Љотић је веровао да су они водили намерно Немачку у пропаст и да је то био један од потеза које су Јевреји направили да би трасирали пут ка сопственој светској доминацији. Осим тога, да би завладали светом, Јевреји су били криви за стварање Друштва народа и за увлачење Сједињених Америчких Држава у Први светски рат. По њему „они су разјединили Велику Британију и Француску, а ове одвојили од Италије...Ко је био главни агент дефетизма у Француској, ако не Јевреји?“ (Исто:45) А тврдио је да је „случај Русије далеко речитији за тезу.“ (Исто:78) Он сматрао да је јеврејство совјетском „револуцијом успело да створи тврђаву светске револуције, кроз коју ће и помоћу које ће међународно Јеврејство доћи до остварења свога више него педесетвековног сна о владавини над целом земљом и свим народима, обарањем свију посебних националних држава, убијањем свију других религија, стварањем једне светске државе, којом нико други владати не може већ једино међународни, свуда међу народима растурени народ, коме ће се сва племена поклонити и сви народи служити и благословити га као победника.“ (Исто:56)

Пред крај говора Љотић је закључио да му није циљ говора био да деморалише своје слушаоце већ да им изазове „чврсту одлуку ...да се бране јуначки, истински и паметно...Потребно је, дакле, не само да се планови Редитеља упознају, већ и да се омету...Не позивам вас да лупате јеврејске излоге, радње или главе. Напротив. То су јевтина средства помоћу којих Израил учвршћује своју владавину, будући у свету милосрђе према свом „бедном“ положају...Али разбијајте, ломите, кршите планове јеврејске.“ (Исто:94) Због тога, Љотић на крају говора позива окупљене да приђу Збору који се, према његовој тврдњи, бори за народну државу која би требала да има сталешко-задружни облик а не демократски, за хришћанску духовност и обвезну неутралност Југославије у светском сукобу. (Исто:103-105)

Године 1940, постали су у широј јавности већ уочљиви Љотићеви напади на Јевреје због тога што су подржавали демократију. Наиме, тада се водила одсудна битка за преживљавање демократије, прво на Старом континенту, а потом, када је Хитлер освојио западни део Европе, онда на британском острву. Британија је остала једина европска демократска држава која се супротстављала Хитлеру и као таква, Љотићу је била непријатељска. Тада су Љотићеви напади на демократију увек били довођени у везу са јеврејском завером. У њима је тврдио да су Јевреји највећи заговорници демократије зато јер су преко ње „контролисали масе“. Они су, наводно, своје демократске ставове бранили тиме што су „тврдили“ да је „већина увек у праву, где је већина ту је и истина.“¹³ На овакве наводне ставове Јевреја, одговарао је Љотић, „лукави и прит-

¹³ ИАБ, 33, Љотићева брошура (заплењено од полиције) 28.11.1940, стр.11.

ворни роде јеврејски, ако је тако, зашто се ти не прикониш већини у чијој средини живиш, не оставиш веру својих предака, не претопиш се у већину? Него иако си остао без своје земље и расут си као плева по њиви, по свету, - држиш се упорно и поносиш своје вере?...Ти си за демократију и већину зато што врло често већина не види истину, већ као слепи Јаков лако може бити преварена. Зар би иначе лукави и претворни роде јеврејски, могао ти расејан као плева по свету, благодарећи демократији и начелу већине, завладати банкарством, трговином и индустријом целог света..." (ИАБ, 33:31) Надајући се да ће ипак свет да „прогледа“ и да схвати колика му опасност прети од Јевреја он је изнео план по којем би јеврејска светска завера требала да пропадне, а то је „Слом крмила...закључење мира између Англо-Француза и Немаца..." (Исто:31) Ипак, до таквих надања није дошло.

Када је Љотић нападао Јевреје 1940, користио је јзичке окидаче, који су требали да код читалачке публике пробуде негативне емоције према Јеврејима. У том смислу, често се служио језичким окидачима попут „јеврејски масивни капитал“, „јеврејско-капиталистички међународни цин“, а тврдио је да је народ предмет „исисавања јеврејског и туђинског капиталистичког црева.“¹⁴ Осим тога инсистирао је да јеврејски капитал „лучи као змија комунистички отров. Извуче ли се из народног тела јеврејско-капиталистички жалац, извучен је истовремено и отровни зуб комунистичке змије.“ (Исто:7) Јевреји су се по Љотићу гостили муком народа на својој „јеврејско-капиталистичкој трпези“, да би народе покорили користили су своју „јеврејско-капиталистичку машину“, а хлеб је радном народу отет, тврдио је Љотић, тако што му га је одузела „јеврејско-капиталистичка егзекутива.“ (Исто:4) Да би остварили светску политичку власт, Јевреји су се, по Љотићу, и те како служили капитализмом, а то су радили тако што је „јеврејство мајка подмићивања, корупције, зеленаштва.“ (Исто:8) По њему, а то би могло да буде и закључна мисао ове брошуре, „јеврејство сједињује у себи капиталистичку и комунистичку интернационалу. Какав цинизам, гадост и парадокс да јеврејство, највећи паразит света, основни виновник капиталистичког терора, поробитељ светске раје, проповеда у исти мах борбу против капитала...и вама, ситним сопственицима ове земље, вама који баш робујете јеврејском капиталу, спрема покољ..." (Исто) У изградњи мита о непријатељу, очито је да је Љотић у првом делу брошуре стварао илузију како пред оволиким „непријатељем“ готово да нема спаса. Од Јевреја је правио највећег непријатељ човечанства истовремено будећи осећаје страха, гађења и мржње. Међутим, у другом делу брошуре, он је подизао морал, подстицао публику да подрже његову политичку опцију, тврдећи да је спас у томе да се приђе покрету „Збор“, да се обједине националистичке снаге, да се „сузбије народно издајство“, да уколико победи „Збор“, јудео-комунизам ће бити поражен у Југославији. (Исто:14)

И следеће године он је креирао мит о јеврејском непријатељу оптужујући Јевреје да су режирали драму у коју се путем Другог светског рата уплело човечанство. Тада је нападао јеврејски капитал који је наводно владао светом

¹⁴ АЈ, фонд Милана Стојадиновића, 37-21-152, Југословенски народни покрет „Збор“, Д. Љотић, И теби се обраћамо, стр.3.

медија као и њихову контролу важнијих медијских кућа. Тако се он у предговору четвртог издању „Драме савременог човечанства“ жалио својим читаоцима како је сва главна штампа у Југославији у јеврејским рукама зато, јер и поред близу 30 000 копија његове књижице, у новинама није изишао ни један приказ.

Непрестано оптужујући Јевреје да желе да загосподаре светом Љотић их је управо због тога нападао чак и када су 1943, били готово потпуно истребљени у Србији. Мада је до тада велика већина европских Јевреја била побијена или отерана у логоре и премда су се до тада јеврејске жртве већ бројале у милионима, он је наставио да их оптужује за заверу. Тврдио је да је постојање јеврејске империје чињеница и да је то „данас још најмоћнија империја на свету: суперимперија. Јер империја долази од импераре што значи заповедати. А ако вођство неког народа данас има толику моћ и толики утицај као јеврејство, да се велике империје других народа на његову жељу стављају у покрет, онда се та моћ може назвати само суперимперијализмом.“¹⁵ Тај вид империјализма по Љотићу се није огледао само у економији већ више и снажније у социјалном, политичком и духовном аспект јер они су управо били кључни за пропаст једног народа. У складу с тим, он је видео и „Протоколе сионских мудраца“ који су по њему план који „садржи постепене услове које треба остварити да би јеврејство поступно и отворено владало светом“ а који су се доказали Октобарском револуцијом, односно, како бројем Јевреја међу водећим совјетским комунистима тако и „чињеницом“ да је комунизам део јеврејске завере. (Исто:245) Коначно, он је закључио да је и Други светски рат „углавном ... дело Јевреја...Да ови не постоје Драма не би могла да се конструише. Њему (Јевреју) је овај рат био потребан да би се срушио национализам и хришћанство аријевских народа, ове још заостале препреке (политичке и духовне) његовој отвореној владавини над овом расом. Зато је он рат припремио – добро је у рат успео да увуче народе – добро је дозирао снаге да рат траје дуго и што дуже, како би произвео расула национална и духовна која су му потребна.“ (Исто:246,247)

Управо на овом конструкту, мит о непријатељу је код Љотића добио најшири, али и најсуманутији вид демонизације Јевреја. Овакво тумачење савременог политичког тренутка у којем се жртва претвара у прогонитеља, а убијени у убицу, било је осим уобичајених напада на Јевреје да су највећи непријатељ хришћанских народа и разградитељ народних вредности (Исто:243) кључно у креирању мита о непријатељу и стварању повољне климе за идеолошко преваспитавање српског народа. Оно није укључивало само мржњу према Јеврејима или јачање свести о сопственој – српској – величини у историји. Оно је укључивало и неговање лепих осећања и односа према Немцима. Будило је код Љотићевих следбеника оптимизам. Сходно томе, премда је Љотић свуда видео јеврејску опасност и мада је она претила потпуном уништењу хришћанског света, његово апокалиптичко виђење светске историје требало је да се

¹⁵ Д. Љотић, Предговор књизи Георгија Павловића, Под шестокраком звездом. Јудаизам и слободно-зидарство у прошлости и садашњости, са предговором Димитрија Љотића, Београд, 1943, у књизи Д. Љотић, Сабрана дела, књ. VIII, Београд 2003, стр.242,243.

заврши победом Немачке „на тај начин што ће током рата све ратујуће земље дубоко бити промењене. Енглеска ће се одвојити од (Амер)ике и јеврејства. Европа ће се вратити Христу, родиће се нова, наша наро (дна) Русија...“¹⁶ А као највеће непријатеље српског народа Љотић је осим Јевреја наводио комунисте и Југословенску војску у отаџбини Драже Михаиловића¹⁷. Ма колико да су му те две војске били кривци за српску трагедију он је ипак истицао да су оба та пута „полазила од погрешног гледишта да један народ изгубљену слободу може повратити кад сам то хоће, при чему су нашли помоћи код Јевреја из Москве и код Јевреја из Лондона и Вашингтона...Зато та два поменута пута нису...никаква успеха имали...већ су донели српскоме народу нове, тешке и кржаве губитке и пустошења.“¹⁸

У брошури „Позадина рата и њен господар“ која се састоји из три предавања која је Љотић одржао у великој Сали Коларчевог универзитета током марта 1944, Љотић је још једном оптужио Јевреје за светску заверу која је, по њему, довела до светског рата а у циљу успостављања владавине над целим светом. Он је у њој тврдио да су Енглеска, Америка и Совјети „отступили од закона свог сопственог бића“ јер не воде своју политику већ туђу, односно, воде политику јеврејског народа¹⁹ који има само један циљ, а то је да „завлада свим народима. Он је тај који мора да сруши све националне државе и на рушевинама њиховим да оствари своју светску владавину.“ (Исто:29) Он је, по Љотићу, „покретач те целокупне драме, он је то спремио, у време кад још облака није било који би наговештавали буру, својим огромним искуством полако рат припремао и припремио и у моменту када је то за њега било добро и погодно учинио да до рата дође.“ (Исто) У складу с тим, Љотић је сматрао да је Јеврејима био потребан рат зато што они имају „интуитиван осећај да је ...зора близу и да само још мало треба, па да дође до онога што ...педесет векова у души својој носе“ и да су због тога морали да се суоче и да победе две препреке које им стоје на том путу, а то су национализам „као закон живота тела и крви народа“ и хришћанство „као закон живота духа људског.“ (Исто:29,30)

За Љотића су Јевреји били највећи расисти а не Хитлер или Мусолини. Управо су Јевреји ти, тврдио је Љотић, који желе „да све расе и све народе

¹⁶ Д. Љотић, Апел и савети друговима да истрају, 10.јула 1943, Београд, у књизи Д В Љотић, Сабрана дела, књ. VIII, Београд 2003, стр.262.

¹⁷ Ипак, постојале су разлике у односу Љотића и Недића према покрету Драже Михаиловића и према партизанима. Док су партизани били за њих непомирљиви непријатељ са којим се није требало ни могло договарати, за четнике, како се наводи у „Записницима из добровољачке борбе“, остајала је отворена могућност договора, која се односила на смиривање ситуације у Србији и на борбу на просторима Независне Државе Хрватске. Наиме, „генерал Недић и Димитрије Љотић предлагали су Дражи Михајловићу, да акцију четника из Србије пренесе на области ван Србије, где су они могли корисно послужити, заштићујући тамошњи живаљ. Србија да буде мирна, да даје четнике за те друге крајеве, да буде њихова касарна, болница...да буде четничко прибежиште.“ Записи из добровољачке борбе, I, Минхен 1954, стр.7.

¹⁸ Д. Љотић, Ко ће као Бог, Српски народ, бр.36, Београд, 18.септембар 1943, у књизи Д В Љотић, Сабрана дела, књига VIII, Београд 2003, стр.266.

¹⁹ Д.Љотић, Позадина рата и њен господар, Београд 1944, у књизи Д. Љотић, Сабрана дела, књ. IX, Београд 2003, стр.28.

овога света метну у један казан и сви народи у том једном казану да се кувају на једној ватри. За себе, разуме се, задржао је Јеврејин улогу онога који ће ватру ложити, онога ко ће поклопац на казан стављати, онога ко ће мешати у казану, само он, његова чорба са чорбом других народа, не може да се помеша. А не може зато што нема већег расисте на свету од јеврејског народа. Расизам јеврејског народа потиче из уверења, да је само Јеврејин човек, а да су сви други народи само гоји т.ј. они имају лик људски који им је Творац дао зато да се Јеврејин не би гадио што мора са њима на једној земљи седети и мешати се...И због тога не може бити мешавине између Јеврејина и гоја.“ (Исто:34) Да би то спровели, Љотић сматра, да Јевреји се служе са четири полуге, а то су: капитализам, демократија, масонерија и марксизам. (Исто:35) Међутим, он се нада да до тога неће доћи па у својој брошури истиче да се „овај рат неће свршити силом већ политичким миром, јер ће доћи до споразума између Немачке и Велике Британије или између Немачке и националне Русије.“ (Исто:65) У случају да се то не оствари, Љотић је предвиђао да „рат иде у дегенерацију. Дегенерација рата то је израз којим хоћу да изразим оно што интуитивно осећам. То није рат са фронтovima, ту фронта нема а рата има. То је хаос то је варварство. То је заиста сумрак човечанства а специјално у Европи.“ (Исто) Дегенерација је појам који је Љотић често користио да би на емотиван начин нагласио своје уверење како су Јевреји ти који шире моралну изопаченост и који сваком припаднику неког другог народа намећу националну одрођеност које воде директно ка кварењу и пропадању тих народа у циљу стварања једне јеврејске светске владе. Да би до стварања такве владе дошло било је неопходно служити се, како је то истицао, „полугама моћи“. У више наврата говорећи и пишући о њима он је истакао неколико таквих полуга, а међу њима су се најчешће спомињали: капитализам, демократија, масони и комунисти.

Литература:

1. Zapisi iz dobrovoljačke borbe (1954), I, Minhen.
2. Ljotić Dimitrije (1939), Drama savremenog čovečanstva, predavanje održano u Beogradu u Inženjerskom domu 25.oktobra 1939, Beograd.
3. Ljotić Dimitrije (2003), Sabrana dela, knjiga II, knjiga IV, knjiga VIII, knjiga IX, Beograd.
4. Pavlović Georgije (1943), Pod šestokrakom zvezdom. Judaizam i slobodno-zidarstvo u prošlosti i sadašnjosti, Beograd.
5. Petranović Branko (1988), Istorija Jugoslavije 1918-1988, Beograd.
6. Stojanović Aleksandar, priredio (2015), Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944, Beograd.
7. Swami V, Chamorro-Premuzic T (2009), Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracies' beliefs. Applied Cognitive Psychology.
8. Hofstadter Richard J (1966), Paranoid Style in American Politics and Other Essays, London.

Периодика:

1. Bilten, 1939
2. Otadžbina, 1935, 1936
3. Naš put, 1939
4. Reč mladih, 1936
5. Srpski narod, 1943

Архив:

1. Arhiv Jugoslavije, fond Milana Stojadinovića, fond Stanislava Krakova
2. Istorijski arhiv Beograda, Zbirka o radu Ljotićeve organizacije „Zbor“

THE WORLD JEWISH CONSPIRACY IN POLITICAL THOUGHT OF DIMITRIJE LJOTIC

Summary: In the paper it was analyzed the anti-Semitic political thought and activities of Dimitrije Ljotic. Within it, his anti-liberal and anti-democratic attitudes were noticed as well as an open struggle against communism, and hatred against Jews and Masons. During his political career since 1935, he was against the multi-party system. Ljotic advocate the abandonment of individualism and parliamentary democracy. In his desire to explain the harmfulness of democracy and to explain the reasons behind the economic crises that are leading to poverty and moral decline, Ljotic touched on political myths. In this field, he found a support in the anti-Semitic ideas of Charles Moras and French actions. By building his anti-Semitism on these roots, he created his anti-Semitic thought like his counterparts around the world – on the myth of the world's Jewish conspiracy. In order to persuade the masses in his thoughts, he encouraged hatred as evidenced by his texts and speeches.

Key words: World conspiracy, anti-Semitism, Jews, democracy, communists, Masons, West, East

ПЕТАР Б. БОГУНОВИЋ*

Нови Сад
Република Србија

УДК 314.117(498)

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.02.2018

Одобрен: 17.03.2018

Страна: 191-214

GENS VLACHORUM IN HISTORIA SERBORUMQUE SLAVORUM (*Vlachs in the History of the Serbs and Slavs*)

Part 2

Summary: This article deals with the issue of the term Vlach, that is, its genesis, dispersion through history and geographical distribution. Also, the article tries to throw a little more light on this notion, through a multidisciplinary view on the part of the population that has been named Vlachs in the past or present. The goal is to create an image of what they really are, and what they have never been, through a specific chronological historical overview of data related to the Vlachs. Thus, it allows the reader to understand, through the facts presented here, the misconceptions that are related to this term in the historiographic literature.

Key words: Vlachs, Morlachs, Serbs, Slavs, Wallachia, Moldavia, Romanian Orthodox Church

Vlachs viewed through a prism of DNA genealogy

A German forensic anthropologist Wolfgang Huckenbeck¹ was involved in project of DNA marking of Vlachs or, it is better to say Aromanians, and those results were published in 2006, under the name „*Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns*“.²

The research started with today's linguistic division of the Aromanians and, on the basis of it, scientist determined the areas where DNA samples were taken. (see the map »Figure 1«³ in here mentioned work).

* bogns@eunet.rs

¹ Institute of Forensic Anthropology / Institut für Forensische Anthropologie (Rommerskirchen, Federal Republic of Germany).

² Serbian (Cyrillic script): Волфганг Хукенбек.

³ »Geographic location of the samples analysed. Symbols represent the linguistic classification of the samples: *Italic (stars), Slavic (circles), Greek (triangles), Albanian (square).*« – Wolfgang Huckenbeck (1954-) / Anna González-Neira (1971-) / at al.: „*Paternal and maternal lineages in the Balkans show a*

What is characteristic of his research is the perception of the inhomogeneity of this population, where one could not speak about direct origin of Aromanians from the Romans, especially not Vlachs, but only about the isolated aromanian community (*not ethnical, though*) that has been preserved to the present days.

In relation to all the samples taken, the only notable deviations are related to Aromanians in today's Greece, which I personally consider to be the only ones that do not belong to the Slavic ethnic basis, and the conclusions of this research also pointed that thesis.

In the conclusions, the authors did not start from the historical facts, but they took the wrong theses from the Anglo-Saxon history school, so the general conclusion is confusing and wrong.

Namely, the authors started from the assumption that the Albanians were the ancient natives on today's territory, instead of settlers in 11th century, nor did they take into account that the Slavs were indisputably present in the Hum Peninsula prior to the 4th century, i.e. they did not take into account the results of the research of Serbian archaeologist Dr. Đorđe Janković⁴ (1947-2016) and atrophologist Dr. Srboľjub Živanović⁵.

Bessarabia and Serbs

A Polish historian Józef Kraszewski⁶ said the following things about Bessarabia: »*Looking for some other etymology, I think that „rabbi“ in Arabian⁷ means the same as „rab“ (in Jewish⁸, as in numerous eastern dialects) — and that reflects to Bess-Sorab — i.e. Bess-Serb and that proves that Bessi⁹ were Slavs. It is said that Bessi, as well as Getae¹⁰, Dacians¹¹, Antes¹², were native Slavic inhabitabts of Da-*

homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns“ (pp. 459-487), Journal „Annals of Human Genetics“, № 70 (London: University College London, 2006, p. 461).

⁴ Serbian (Cyrillic script): Ђорђе Јанковић (anglicized as Djordje Jankovich / George Jankovich). Dr. Janković was a professor at the Archeology Department (Faculty of Philosophy at the University of Belgrade) and at the Academy of Serbian Orthodox Church for Fine Arts and Conservation (scientific, educational and research institution founded by Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church). At the late 80-ies of the last century, he starts to defend the thesis about Danubian origin of Slavs, i.e. about their native origin on Hum peninsula.

Prof. Janković was a leading Serbian field archeologist and a former chairman of Serbian Archaeological Society (in the period of 2003-2007), as well as long-time editor of the scientific magazine „Herald of the Serbian Archaeological Society“ (Serbian: Гласник Српског археолошког друштва), also, he is considered to be a founder of modern Serbian multi-disciplinary and critical archeology of the early Middle Ages.

⁵ Serbian (Cyrillic script): Србољуб Живановић (anglicized as Srboľjub Zivanovich).

⁶ Serbian (Cyrillic script): Јозеф Крашевски.

⁷ Arabic: العربية.

⁸ Hebrew: עברית.

⁹ Serbian (Cyrillic script): Беси; Greek: Βήσσοι / Βέσσοι; Latin: Bessi. In the ancient sources Bessi were put in the Thracian corpus of tribes.

¹⁰ Serbian (Cyrillic script): Гету; Latin: Getae; Greek: Γέται. Getae belong to the group of Thracian tribes.

nube basin, and the Serbs were one of its huge branches, known under that name for a long time.«¹³.

The same author, in the the other work, also gives a clarification: »In the 7th century, during the fall of Roman¹⁴ power, Danubian Bessi from Balkan, from the regions near modern Serbia, crossed Danube and settled near Alucie (Oltenia¹⁵) in modern Little Vlaška [Little Wallachia – translator's note]. It is possible that their leader's name was Bass-Sorabq, i.e. the head of Serbian, or Slavic, Bessi...«¹⁶

Wallachia and Moldavia from the early Middle Ages to the 20th century

Since the Middle Ages, when we have more data on the area of today's Romania, one can easily observe its Slavic character.

In the Middle Ages, the Vlachs and the Moldavians were members of the Serbian tribes, and their ruling dynasties were also Serbian.

The entire history of the Romanians and their Basarab dynasty was based on the claims of Anglo-Saxon historians that this family did not belong to the Slavs but to the Cumans (*Turkic nomadic people*).

Jovan Basarab¹⁷, the founder of the dynasty and his father Tihomir¹⁸, until recently (*until 2014*), in scientific community, were considered to be of Cuman's

¹¹ Serbian (Cyrillic script): Дачани; Latin: Daci; Greek: Δάκοι / Δάοι / Δάκαι. Dacians also belong to the Thracian group of tribes.

¹² Serbian (Cyrillic script): Анту; Latin: Antes / Antae; Greek: Άνται. Antes did not call themselves by this name, but foreigners used this name to name a confederation of Slavic tribes between Dniester and Don.

¹³ »Szukając inną etymologię, znajduję rabbi w arabskim v. rab (w hebrajskim podobnie i wielu innych wschodnich dialektach) — nareszcie zastanawia się nad Bess-Sorab — czyli Bess-Serb; dowodząc, że Bessy ci byli Słowianie. Bessy, powiada, równo z Getami, Dakami, Antami, należą do pierwiastkowego sławiańskiego zaludnienia, dunajowej doliny (bassin) której, ludności wielką gałąź stanowiły Serby oddawna pod tymże nazwiskiem znani.« — Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887): „*Memories from Odessa, Yedisian and Budzhak: The Travel Diary of 1843 from June 22nd to September 11th*“, Volume 3 (Vilnius: Krystian Teofil Glücksberg, 1846, pp. 86-87).

¹⁴ Petar B. Bogunović (1967-): »MALTESE CROSS: The history of the Knights of St. John of Jerusalem« (pp. 67-160), Chivalrous culture, № 5 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2016, p. 91).

¹⁵ Latin: Wallachiæ Minoris / Wallachiæ Alutanæ / Wallachiæ Trans-Alutanæ / Valachiæ cis Alutanæ / Valachiæ Cis-Trans-Alutanæ / Wallachiæ Cæsarea; Romanian: Oltenia. The name of the town is preserved till today Oltenica (Romanian: Oltenița) in the south part of modern Romania (or Wallachia – during history).

¹⁶ »W VII. w. przy upadku rzymskiej potęgi, zadunajscy Bessy z Balkanów, z stron sąsiednich teraźniejszej Serbji, ruszyli się na tę stronę Dunaju i zagnieździli przy Alucie (Olcie) w teraźniejszej Wołoszczyźnie mniejszej. Mógł naówczas ich wódz nazwać się Bass — Sorabq, to jest głową serbskich czyli sławiańskich Bessów...« — Ibid., pp. 87-89.

¹⁷ Serbian (Cyrillic script): Јован I Басараб (anglicized as John Basarab); Romanian: Basarab Întemeietorul.

¹⁸ Serbian (Cyrillic script): Тухомур; Latin: Thocomerius, »Am putea împăca această nepotrivire admitând că domina Tihomir a început în 1290 și a durat până în 1310 când i-a urmat pe tron fiul său Basarab.« — Constantin C. Giurescu (1901-1977): „*History of the Romanians*“, Volume 1 (Bucharest: Royal Foundation for Literature and Arts, 1946, p. 367).

(*Turkic*) origin, but DNA analysis proved that their genealogy matches the genealogy of Serbs, as well as most of Romanians.

These findings were surprising only for those who »*did not want to see*«, and they were presented to the professional and general public on October 28th, 2014 in the hall of The Council of Romanian Academy of Sciences¹⁹, in Bucharest, under the name »*Crypt number 10, St. Nicholas Church in Curtea de Argeș: About the genesis of Wallachia*«²⁰. The theory about Cuman origin of Wallachian dynasty Basarab was finally destroyed because these findings fundamentally change history textbooks in which the Cuman character of this dynasty was »*invented*«.

This event was led by Dr. Alexandru Vulpe²¹ (1931-2016), the chairman of the Department of history and archeology²². Lecturers were, from Cluj-Napoca, Dr. Beatrice Kelemen²³ (1977-) from the Institute for interdisciplinary experimental researches in bio-nano technology²⁴ and Dr. Alexandru Simon²⁵ (1979-) from the Center for population studies²⁶, as well as Dr. Adrian Ioniță²⁷ (1967-) from the Institute for Archeology – Vasile Parvan²⁸ in Bucharest. Three above-mentioned lecturers spoke again about the results of this project²⁹, during another conference (*under the same name*) on December 11st, 2014, but this time on Faculty of History³⁰ (*Alexandru Ioan Cuza University of Iași*³¹).

The Slavic foundations of today's Romania are no secret for any serious historian, but they are still very well hidden through forging (*renaming*) the names of settlements and historical figures, and in the past it was done through the Latinization of the letter.

It is almost impossible to find literature with the original names of the Wallachian and Moldavian rulers, since the Anglo-Saxon history school imposed their Romanian writing form, which is why I emphasize the occurrence of Romanianiza-

¹⁹ Romanian: *Academia Română*.

²⁰ Serbian (Cyrillic script): Гробница бр. 10 Цркве „Светог Николе“ у Куртеа де Арђеш: О генези Влашке; Romanian: *Mormântul 10 din Biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș. Despre geneza Țării Românești*.

²¹ Serbian (Cyrillic script): Александру Вулпе; Romanian: *Alexandru Vulpe*.

²² Romanian: *Sectia de Stiinte Istorice si Arheologie*.

²³ Serbian (Cyrillic script): Беатрис Келемен; Romanian: *Beatrice Simona Kelemen*.

²⁴ Serbian (Cyrillic script): Институт за интердисциплинарна експериментална истраживања у био-нано технологији; Romanian: *Institutul de Cercetări Interdisciplinare în Bio-Nano Științe – Facultatea de Biologie și Geologie (Universitatea Babeș-Bolyai)*.

²⁵ Serbian (Cyrillic script): Александру Симон; Romanian: *Alexandru Simon*.

²⁶ Serbian (Cyrillic script): Центар за студије становништва; Romanian: *Centrul de Studiere a Populației (Universitatea Babeș-Bolyai)*.

²⁷ Serbian (Cyrillic script): Адријан Јонице; Romanian: *Adrian Ioniță*.

²⁸ Serbian (Cyrillic script): Институт за Археологију „Василе Парван“; Romanian: *Institutul de Arheologie Vasile Pârvan (Academia Română)*.

²⁹ Romanian: *Evolutie Genetică: Dovezi noi în studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu (Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times)*.

³⁰ Romanian: *Facultatea de Istorie (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“ din Iași)*.

³¹ Serbian (Cyrillic script): Универзитет „Александар Јоан Куза“ у Јаши; Romanian: *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“ din Iași*.

tion, and not just the Latinization of personal names, as well as toponyms throughout today's Romania.

It is easy to see that Wallachian voevode used the name Jovan³² in its Serbian form of writting and reading, unlike Bulgarians (*Иван*³³), Croats (*Ivan*) Russians (*Иван*³⁴), or Ukanians (*Иван*).

Alba Iulia³⁵, former capital of Transylvania, has carried the name Beograd (*Београд*, i.e. *Ердељски Београд*), Câmpulung³⁶ in the past, former capital of Basarab family was named Dugopolje³⁷ (*Longfield*), and Târgoviște (*Market-place*), which was also a capital³⁸ (*of some Wallachian voievodes*), still carries an obvious Slavic name.

We can also mention here a town such as Craiova³⁹, a capital of the great ban⁴⁰, which also hold Slavic roots in its name. Same case is with Brașov⁴¹, which was one of larger Middle Ages towns in Wallachia that were »allegedly« founded by Saxons (*they ruled over it for some time*⁴²), but where we find a typical Slavic continuation of the word – »он«, i.e. this name also has Slavic character.⁴³

It is unknown when the Romanian language was formed, but when the first text written in this language (*as far as we know today*) appeared (1521), a part of the inhabitants of Wallachia have already spoken Romanian.

Of course, the Romanian language was not created at the time, although even the letter mentioned here began⁴⁴ and ended in the Serbian language and it was written in the Serbian Cyrillic script.

³² They have used Christian name Jovan (*anglicized as John*) in the form used only by Serbs [*among Slavs*] (*so, it was not Ivan, which was used by other Slavs*), but also the other names (*in a similar way*) such as Jelena (*not Elena*), Roksanda, Stana, etc.

³³ Old Bulgarian: *Иѡанъ*.

³⁴ Old Russian: *Іоáннъ*.

³⁵ Serbian (*Cyrillic script*): *Алба Јулија*; Romanian: *Alba Iulia*; Hungarian: *Gyulafehérvár*; German: *Weissenburg / Karlsburg / Carlsburg*; Turkish: *Erdel Belgrad / Belgrad-ı Erdel*.

³⁶ Serbian (*Cyrillic script*): *Кампулунг*; Romanian: *Câmpulung / Cîmpulung*.

³⁷ Serbian (*Cyrillic script*): *Дугопоље*; Romanian: *Dlugopole*.

³⁸ »*oppido suo Tergowisehtze*« (*»the city of Târgoviște«*) – Castilia Manea-Grgin (1969-): »*A contribution to the study of Croatian-Romanian contacts in the first half of the 16th century*« (pp. 17-44), »*Historical Journal*«, № 51 (Zagreb: *Society for Croatian History*, 1998, p. 28).

³⁹ Serbian (*Cyrillic script*): *Крајова*; Romanian: *Craiova*; German; *Krajowa*.

⁴⁰ Romanian: *Banatul Craiovei / Bănia Craiovei*.

⁴¹ Serbian (*Cyrillic script*): *Брашов*; Romanian: *Brașov*; Latin: *Barasu / Brassovia / Corona*; Hungarian: *Brassó*; German: *Kronstadt*.

⁴² Latin: *Terra Saxonum de Barasu*.

⁴³ »*Metastaza *Brasov < *Brasov nu este însă normală, deoarece fenomenul s-a petrecut de timpuriu în slavă, în secolele al VIII-lea – al IV-lea, iar după această perioadă și-a încetat acțiunea. Formele din documentele slavo-române (DRH, D, I, 217, 286, 290), de exemplu земаѣ Бръсѣнскаа la 1421, у Бръсе la 1431 sau земаѣ Бръсе la 1432, nu reflectau o pronunție, ci aveau un caracter pur grafic (D.P. Bogdan 1978: 174, 187).*« – Dragoș Moldovanu (1941-): »*Toponyms of Roman Origin in Transylvania and the South-West of Moldavia*«, *Linguistics and Literary. History Yearbook*, № 49-50 (Bucharest: »*A. Philippide*« *Institute of Romanian Philology*, 2009-2010, p. 44).

⁴⁴ »† МѢДОМЪ И ПАМЕНОМЪ И ЧНСТНОМЪ...« (*»To the most wise and noble and honoured...«*) – Nicolae Iorga (1871-1940): »*Documents Pertaining to the History of Rumania: Collected by Eudoxiu Hurmuzachi*«, Volume 11 (Bucharest: *Romanian Academy*, 1900, p. 843).

In spite of Romanianization, which gained a great moment in the 19th century, in modern Romania a word for joy or holiday is still »*sărbători*«, the national circle dance [*kolo*] (*second in popularity*) is called – »*Sârba*«⁴⁵, and the Serbian people are called – »*Sârbi*« / »*Sârbii*«.

The Romanians changed their alphabet (*from the previous Cyrillic*) to Latin in the 19th century (1859)⁴⁶, when the »*cultural genocide*« began, i.e. the general de-Serbization of everything (*population, language, alphabet and toponyms*).

The Romanians continued to use the Cyrillic alphabet for a while, notably until 1862 (*Wallachia*), and until 1989 (*Moldavia*).

One form of the Cyrillic alphabet was used in Besarabia (*part of Moldavia*) and it remained in use until the thirties of the 20th century, and this older form is somewhat different from the Cyrillic script used in Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic⁴⁷ (1924-1940), i.e. which was used until 1989 in Moldavian Soviet Socialist Republic⁴⁸ (1940-1989), when a part of Romanianized Serbian population starts to use a Romanian version⁴⁹ of Latin alphabet.

Serbian Orthodox Church and Romania

Serbian Orthodox Church, which was represented by autocephalous Orthodox churches Patriarchate of Karlovci⁵⁰ (1848-1920), and Metropolitanate of Belgrade⁵¹ (1879-1920), accepted autonomy given by (»*Tomos*«⁵² – *decree*) Ecumenical Patriarchate of Constantinople⁵³ (451-) in 1885 to newly made Romanian Orthodox Church⁵⁴ (*hereinafter referred to as ROC*).

How the Germans (*modern Germans and Austrians*) managed to do that?

⁴⁵ Miron Grindea (1909-1995): „*Dances of Rumania*“ (London: *Max Parrish & Company*, 1952, pp. 13-14 and 22-24). *Sârba* (Serbian: *Сербa*) is a very popular Romanian folk dance which is played in circle, straight line or in pairs, in a very fast rhythm. This circle dance remains one of »*living traces*« of former Serbian character of Wallachian population.

⁴⁶ Between 1860 and 1862, Wallachian Cyrillic alphabet (*the old Serbian script*) was replaced by Latin alphabet due to German-Catholic influence.

⁴⁷ Serbian (*Cyrillic script*): *Молдавска Аутономна Совјетска Социјалистичка Република*; Moldavian: *Република Аутономэ Советикэ Социалистэ Молдовеняскэ*. It was located, approximately, on the territory of modern Pridnestrovian Moldavian Republic (Moldavian: *Република Молдовеняскэ Нистрянэ*; Russian: *Приднестровская Молдавская Республика*).

⁴⁸ Serbian (*Cyrillic script*): *Совјетској Републици Молдавији*; Moldavian: *Република Советикэ Социалистэ Молдовеняскэ*.

⁴⁹ By the Constitution declared on August 27th, 1991, the official language in Moldavia was Romanian, but by the Constitution declared in 1994, it was changed into Moldavian.

⁵⁰ Serbian (*Cyrillic script*): *Карловачка патријаршија*.

⁵¹ Serbian (*Cyrillic script*): *Београдска митрополија*.

⁵² Serbian (*Cyrillic script*): *томос*; Greek: *τόμος*.

⁵³ Serbian (*Cyrillic script*): *Екуменски патријархат Константинополиса*; Greek: *Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως*.

⁵⁴ Serbian (*Cyrillic script*): *Румунска православна црква*; German: *Rumänisch-Orthodoxe Kirche*; Romanian: *Biserica Ortodoxă Română*.

Cooperation between the Wallachian and the Moldavian nobility with Nemanjići, and especially the marital relations with the Serbian Branković-Mladenović dynasty, also strengthened the mutual church cooperation.

Jovan Brankovic (c. 1465 - 1502), Despot of Serbia (reigned: 1496-1502), i.e. the last Serbian despot from the Branković family, shared the title of despot (*in the period of 1493-1496*) with his brother Đorđe (1461-1516), who became a monk later (1496), under the name Maksim⁵⁵ and even the Metropolitan of Belgrade, and in 1503 moved to Wallachia.

Voivode of Wallachia Radu IV the Great⁵⁶, appointed Đorđe-Maksim Branković⁵⁷ as the Metropolitan of Ungro-Wallachia (*in the period of 1507-1512*).

A few years later (1507), with the assistance of Metropolitan Maksim, in Târgoviște⁵⁸ (Wallachia) came Hieromonk⁵⁹ Makarije⁶⁰, a Serbian typographer from the well known Cetinje pressroom.

During his stay in Wallachia (*in the period of 1507-1512*) there were printed the first books ever.

Orthodox churches in Banat, Wallachia and Transylvania, in the period from 1691⁶¹ to 1864 were under direct patronage of the Serbian Orthodox church, i.e. under the jurisdiction of the Karlovci Metropolia.

Josif Jovanović Šakabenta⁶² (1743-1805), Serbian Orthodox Bishop of Vršac⁶³ was the first Serbian bishop who flattered the Austrian court by sacrificing the territories under the jurisdiction of the Serbian Orthodox church, when he pointed out that in his diocese, in the settlements where the Romanian population lives, church services should be performed in Romanian, and in those settlements with mixed populations - in Serbian and Romanian.

This aspiration of the Romanians to separate themselves from the Serbs and to get their bishops, was openly announced in 1816, under the influence of the Catholic Church (*encouraged by the court in Vienna*), that is, to be more precise, under the influence of »the unifiers« (Serbian: *unijata*).

⁵⁵ Serbian (Cyrillic script): *Максим*. Maksim Branković mediated in the quarrel between Radu IV the Great (1462-1508), Voivode of Wallachia (reigned: 1495-1508) and Bogdan III (1470-1517), Voivode of Moldavia (reigned: 1504-1517) in 1507.

⁵⁶ Serbian (Cyrillic script): *Радул IV Басараб - Велики*. Romanian: *Radu cel Mare*. He was husband of the Serbian Princess Katarina of Zeta, daughter of Andrija (Stefanović) Đurđević-Crnojević (1429-1???), Prince of Zeta.

⁵⁷ Serbian (Cyrillic script): *Ђорђе-Максим Бранковић* (anglicized as *Djordje-Maksim Brankovich / George-Maxim Brankovich*).

⁵⁸ Serbian (Cyrillic script): *Трговиште*; Romanian: *Târgoviște*.

⁵⁹ Serbian (Cyrillic script): *јеромонах*.

⁶⁰ Serbian (Cyrillic script): *Макарије*; English: *Macarius*.

⁶¹ The Romanians from Transylvania and Banat in 1691 accepted the jurisdiction of the Serbian Orthodox Metropolitan Church of Karlovci.

⁶² Serbian (Cyrillic script): *Јосиф Јовановић Шакабента* (anglicized as *Joseph Jovanovich Shakabenta*). Josif has previously had great merits in preventing conversion of Serbs into Catholicism in the region of Varaždin Generalate (*Varasdiner Generalat*) while he was the Serbian Orthodox Bishop of Pakrac and Slavonia.

⁶³ He was Bishop of the Pakrac and Slavonia (*in the period of 1781-1783*), Bishop of Bačka (*in the period of 1783-1786*) and Bishop of Vršac (*in the period of 1786-1805*).

Radul the Great, Voivode of Wallachia and his wife Katarina Crnojević⁶⁴ (1470-15??).
The fresco after the restoration.

Location of the fresco: **Govora Monastery** (*Mihăești, Romania*)⁶⁵

Time of the creation of the fresco: **15th century**

⁶⁴ Katarina Crnojević (*Cătălina Crnojević di Zeta*) has come from Zeta to Wallachia. Radul IV (1462-1508) has also had three daughters with Katarina: Kristina (*Cărstina*), Ana and Boba. Radul the Great, has been called Radu cel Mare in Romania.

⁶⁵ Mănăstirea Govora (*Mihăești, România*).

Voivode Radul the Great and his wife Katarina Crnojević.
The same fresco (*from the previous page*), before its restoration.

Name of book: **Romanian Princes after Contemporary Portraits and Frescoes**

Author: **Nicu N. Iorga** (1871-1940), ie. Nicolae Iorga

Publisher: **Krafft & Drotleff, s.a.**

Place of printing: **Sibiu** (*Romania*)

Year of edition: **1930**

Language: **Romanian**

Alphabet: **Latin script**

Note:

In the 19th and 20th century in Romania, it was quite common to destroy the Serbian writings on frescoes during their restoration, and here it can be seen that afret the restoration, the text above the head of Radul IV's head has disappeared.

Nicolae Bocșan⁶⁶ (1947-) claims, that after the Revolution in 1848, the Romanians proclaimed the separation from the Serbian church, starting the phase of practical autocephaly of the Romanian mitropolia.⁶⁷

On the Nationa Assembly held in 1848, in Lugoj⁶⁸, it was requested that »the subordination to the Serbian Orthodox jurisdiction« should be terminated.

Stefan Stratimirović⁶⁹ (1757-1836), Metropolitan of Karlovci (in the period of 1790-1836), did not endure the pressure by the Austrians and he made concessions regarding the church emancipation of the Romanians in the Metropolitanate of Karlovci.⁷⁰

As a result of that he appointed a Romanian Nestor Ioanovici⁷¹ (1767-1830) – in Arad (in the period of 1829-1830), while the bishops of Vršac and Timisoara was forced to learn Romanian language.

However, this did not satisfy Romanian nationalist church authorities and in 1864 there was a final separation into two church jurisdiction.

Emilijan Kengelac⁷² (1807-1885) stirred up Serbian public in Wallachia, and even more the Serbs elsewhere, with his memorandum on October 16th, 1863, in which he asked for introduction of Romanian language into the church ceremonies, as well as Latin alphabet in the church books and regulations.

Romanian delegates, on August 1st, 1864 delivered the memorandum and a statement for the Austrian emperor in which they underlined why Romanians did not recognized the Karlovac Congress and why they did not participate in the election of Serbian metropolitan.

After the Ecumenical council⁷³, that was held in 1864 Serbian Patriarch Samuil Maširević⁷⁴ (1804-1880) was forced to allow the separation⁷⁵ of ROC.

The same year, by the decree of the Emperor Franz Josef I⁷⁶ on December 24th, 1864 Romanians got autonomous (German) church, i.e. the autonomous Romanian metropolity was founded⁷⁷ in Transylvania, based in Sibiu⁷⁸, and two dio-

⁶⁶ Serbian (Cyrillic script): Николае Бокиану.

⁶⁷ During this entire period, the influence of Erdely Latin school is more present amongst educated Romanians, as some kind of elite nationalism (*encourage by Vienna*), which was characterized by the strengthening of institutions for the development of national consciousness (*schools, art societies, choirs*).

⁶⁸ Serbian (Cyrillic script): Лугож.

⁶⁹ Serbian (Cyrillic script): Стефан Стратимировић (anglicized as Stephen Stratimirovich).

⁷⁰ Serbian (Cyrillic script): Карловачка митрополија.

⁷¹ Serbian (Cyrillic script): Нестор Јовановић.

⁷² Serbian (Cyrillic script): Емилијан Кенгелац. Emilijan was the Serbian Orthodox Bishop of Vršac (in the period of 1853-1885).

⁷³ Serbian (Cyrillic script): Екуменски синод (General council).

⁷⁴ Serbian (Cyrillic script): Сава-Самуил Маширевић (anglicized as Sava-Samuel Mashirevich). He was Serbian Orthodox Bishop of Timișoara (in the period of 1853-1864) and later Archbishop of Karlovci and Serbian Orthodox Patriarch (in the period of 1864-1870).

⁷⁵ The agreement of church separation was made a bit later (June 1st, 1871) on the meeting of Serbian and Romanian delegacy in Sremski Karlovci (German: Karlowitz).

⁷⁶ Serbian (Cyrillic script): Франц Јозеф I; English: Franz Joseph I.

⁷⁷ In 1865, the Orthodox Romanians that were under jurisdiction of the Patriarchate of Karlovci were separated and transferred to the jurisdiction of newly created Romanian Metropolitanate of Sibiu.

⁷⁸ Serbian (Cyrillic script): Сибињ.

ceses (*in Arad and Caransebeș*) which even included some settlements in modern Serbian Banat.

The settlements of the south Banat were included in Caransebeș⁷⁹ diocese, while the settlements in the north Banat were included in Arad diocese.

It should be noted that five Orthodox dioceses in Principality of Romania⁸⁰ (*Wallachia and Moldavia*⁸¹) refused to obey the emperor's decree and they were loyal to the Serbian Orthodox church until 1919 and then became a part of ROC.

The first Romanian Metropolitan, Andrei Șaguna⁸² (1809-1873), has also worked in Serbian-Romanian cleric school.

Under the German supervision, metropolies of Wallachia and Moldavia united in 1872, in order to create unique new (*German*) ROC.

The same year, metropolitan of Ugro-Wallachia got the title of the Romanian metropolitan, after that the Holy Synod of the Romanian Orthodox was founded.

How this happened?

Of course, there is only one answer – because of negative selection inside the Serbian Orthodox church which was »encouraged« by the Austrian court.⁸³

For the right answer on this question we have to analyze the events happened in Patriarchate of Karlovci, when Arsenije Stojković⁸⁴ (1804-1892), Bishop-Administrator of Bačka (*in the period of 1843-1851*) and Bishop of Buda⁸⁵ (*in the*

⁷⁹ Serbian (Cyrillic script): Карансебеу; German: Karansebesch.

⁸⁰ The United Principalities of Wallachia and Moldavia.

⁸¹ Serbian (Cyrillic script): Кнежевина Румунија; German: Fürstentum Rumänien; Romanian: Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești.

⁸² Serbian (Cyrillic script): Андреј Шагуна.

⁸³ One should not judge too harsh on the Serbian clerics in that period, because they (*in those circumstances*) were literally compelled to several unfavorable compromises with their German masters and they have to „sacrifice“ some parts of their territories (*regions under their jurisdiction*) in order to atleast maintain their biggest or the most important part.

⁸⁴ Serbian (Cyrillic script): Арсеније Стојковић (anglicized as Arsenije Stojkovich / Arsenios Stojkovich).

⁸⁵ Serbian (Cyrillic script): Будим. »Најстарији становници Будима били су Словени од којих је Будим и добио ово своје име.« (*»The oldest inhabitants of Buda were Slavs, and its name was given by them.«*) – Dušan J. Popović (1894-1985): „Serbs in Buda from 1690 to 1740“, „A Teacher“, Volume 13 (Belgrade: Serbian Literary Cooperative, 1952, p. 11). »У Будиму, некадашњем престоном граду мађарских краљева, Мађара је било сасвим мало. Бројно најјачи били су Срби, али број није одлучивао. Главни фактор у Будиму били су Немци. Иако бројно слабији од Срба они су, као носиоци државне идеје, живели у Граду, и то као готово једино становништво Града; сви остали живели су под Градом и око Града...« (*»In Buda, former capital of Hungarian kings, there was very small number of Hungarians. The most numerous were Serbs, but numbers did not count. The main factor in Buda were Germans. Although there were less of them than the Serbs, they, as the carriers of the state idea, lived in the Town, which was almost completely inhabited by them; and all others lived around the Town...«*) – Ibid., p. 189. »1715 налазило се у целом Будиму 1539 домова, од тога са становништвом које је говорило српски 769. немачки 701, мађарски 68.« (*»In 1715 there were 1539 houses in Buda, in 769 of them inhabitants spoke Serbian, in 701 they spoke German, and in 68 Hungarian.«*) – Ibid., p. 14. Buda was the ancient capital of the Kingdom of Hungary and since 1873 has been the western part of the Hungarian capital Budapest, on the west bank of the Danube. Originally, Buda was a Slavic settlement which was taken by Hungarians in the 9th century, just as they conquered Slavic capital – Stolni Beograd, i.e. „White city of the throne“ (Serbian: Столни Београд;

period of 1852-1892), was unanimously elected in 1874 for the Serbian Patriarch of the Patriarchate of Karlovci, but the court in Vienna refused to confirm him⁸⁶, and similar thing happened in 1881, when his opponent was Grigoriје-German Anđelić⁸⁷ (1822-1888), who got only 12 votes, while Arsenije got 53 votes.

The Germans, again, represented by Franz Joseph I⁸⁸ (1830-1916), Monarch of the Austrian Empire⁸⁹ (reigned: 1848-1867) and Monarch of the Austro-Hungarian Empire⁹⁰ (reigned: 1867-1916), intervened because Joseph has persistently refused to confirm Arsenije Stojković as the Serbian Patriarch (*Patriarchate of Karlovci*⁹¹), so he used his influence and pressure to ensure the election of »his« candidate German Anđelić.

With the help of the Austro-Hungarian court, Anđelić, became the Serbian Patriarch of the Patriarchate of Karlovci (*in the period of 1881-1888*), and in order to »repay« his tutors in Vienn, he did not oppose to creation and, later, autonomy (1885), of the ROC, given by Ecumenical Patriarchate of Constantinople⁹².

For better understanding of that situation, we must return in 1859, again, because that was the year when Wallachia and Moldavia united in a new, German creation – which was named Romania.

In that period it was also founded a new institution of church organization – General National Synod, which was consisted from bishops and three delegates from the clerics in each dioceses. The Synod has a right to meet once in two years and it was completely under control of the civil authorities.

The archbishops were appointed by the knyaz.

Latin: *Albæ Regia* / *Albæ Regalis* / *Albæ Regalensis*; Turkish: *İstolni Belgrad*; German: *Stuhlweißenburg*; Hungarian: *Székesfehérvár* – »White castle of the (royal) seat«, which became the first capital of newly arrived Hungarians, and Buda became that after it. The similar name will be given to another capital of Hungarian kings, which is in Transylvania – *Erdelyski Beograd*, i.e. »Transylvanian White city« (Serbian: *Београд*; Latin: *Albæ Civitatis*; German: *Weißenburg*; Turkish: *Erdel Belgradı* / *Belgrad-ı Erdel*; Hungarian: *Feyrvár* / *Feyérvár* / *Fehérvár* – *White castle*). The old Slavic name of the settlement was Beograd, i.e. Bălgrad (*meaning* »White city«, »White town« or »White castle«).

⁸⁶ Petar-Prokopije Ivačković (1808-1881), Serbian Orthodox Bishop of Arad (*in the period of 1853-1873*) was the favorite of the court in Vienna and under its influence, so he was elected as the Serbian Patriarch (*in the period of 1874-1879*).

⁸⁷ Serbian (Cyrillic script): *Григорије-Герман Анђелић* (anglicized as *Gregory-German Adjelich*). Anđelić was Serbian Orthodox Bishop of Bačka (*in the period of 1870-1881*) and Serbian Patriarch (*in the period of 1881-1888*).

⁸⁸ Serbian (Cyrillic script): *Франц Јозеф I*; German: *Franz Joseph Karl von Österreich* / *Franz Joseph Karl von Habsburg-Lothringen*.

⁸⁹ Serbian (Cyrillic script): *Аустријско царство*; Latin: *Imperium Austriacum*; German: *Kaiserthum Oesterreich* / *Kaiserthum Österreich* / *Kaisertum Österreich*.

⁹⁰ Serbian (Cyrillic script): *Аустро-Угарска монархија*; Latin: *Imperium Austro-Hungaricum*; German: *Österreichisch-Ungarische Monarchie* (or simple *Doppelmonarchie*; *Kaiserlich und königlich Monarchie*, i.e. *k. u. k. Monarchie*); Hungarian: *Osztrák-Magyar Monarchia*.

⁹¹ Serbian (Cyrillic script): *Карловачка патријаршија*.

⁹² Serbian (Cyrillic script): *Васељенске патријаршије*; Greek: *Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως*, Latin: *Oikumenikó Patriarkheio Kōnstantinoupoleōs*, Turkish: *Rum Ortodoks Patrikhanesi*.

Namely, a descendant of Greek Phanariotes⁹³ with a Romanianized name Alexandru Ioan Cuza⁹⁴ (1820-1873), came to power and became the ruler of Wallachia and Moldavia (*in the period of 1862-1866*).

In accordance to the law from 1863, a complete confiscation (*secularization*) was carried out of all the ecclesiastical and monastery assets, i.e. the one belonging to the Serbian Orthodox Church

This anti-clerical (*anti-Orhodox*) policy of the Romanian government was openly encouraged by the Austrian Empire (1804-1867) and, later the German Empire⁹⁵ (1871-1918) too.

The Germans formally removed the Greek (*who deliberately or unaware served the interests of others*) and proclaimed a German prince as the ruler of Romania in 1866.

In the new founded⁹⁶ Kingdom of Greece⁹⁷, all the above mentioned activities were supported by the German King of the Greece Otto I⁹⁸, through the work of Greece clerics.

His successor was »by accident«, a German Prince, George I⁹⁹, who further strengthened these anti-Serb activities.

He also gave full support to his compatriot, who ruled in Romania, to get the autonomy of the ROC by making pressure on the Ecumenical Patriarchate of Constantinople.

As a result of this pressure, the ROC got the autonomy¹⁰⁰ in 1885.

Of course, all these activities were supported by already mentioned Franz Joseph I, the Austro-Hungarian Emperor.

All of this was further empowered when another German (*Prussian*) Prince Karl of Hohenzollern-Sigmaringen, became the Romanian King.

⁹³ Greek: *Φαναριώτες*. With the immigration of the influential Greek (*merchant*) families in the 17th century, so-called the Phanariotes began the first de-Serbization on the territory of modern Romania and Moldavia. This period is often called the Phanariote's period in Romanian history. Between 1711 and 1821, many of them took different titles: masters, dukes or princes in the Danubian Principalities (*Wallachia and Moldavia*). Their goal was to restore the Roman Empire, through the gradual take-over (*through corruption*) of the Ottoman-Turkish authorities. They pledged to preserve the Turkish sultanate and control over the non-Greek Orthodox population by the Greeks, through the Orthodox Church, i.e. Ecumenical Patriarchate of Constantinople. On the Hum peninsula, the term »Phanariotes« was used in a negative context, i.e. it referred to close cooperation with the Turks, at the time of their occupation of this peninsula.

⁹⁴ Serbian (*Cyrillic script*): *Александру Јоан Куза*; Greek: *Αλέξανδρος Ιωάννης Α' Κούζας*.

⁹⁵ Serbian (*Cyrillic script*): *Немачко царство*; German: *Deutsches Kaiserreich / Deutsches Reich*.

⁹⁶ The Kingdom of Greece was a state established in 1832 at the Convention of London by the Great Powers (*the United Kingdom, France and the Russian Empire*).

⁹⁷ Serbian (*Cyrillic script*): *Краљевине Грчке*; Greek: *Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος*.

⁹⁸ Serbian (*Cyrillic script*): *Ото I*; German: *Otto I*.

⁹⁹ Serbian (*Cyrillic script*): *Ђорђе I*; German: *Georg I*.

¹⁰⁰ Autocephal (Greek: *αυτο-κεφαλο* – *autonomy/self-management*) church is an autonomous church which belongs to Orthodox churches but it is administratively and canonically (Greek: *κανών* - *rule/regulation*) completely independent from the other Orthodox ecclesiastical organizations.

† Азъ њже въ хѣ ба вѣговѣрныхъ и вѣгочтивыхъ и хѣловныхъ Іѡ Дѣ, великын вое-
вода и гнѣ, мѣтѣ бжѣе и бжѣ дарованіе ѡбѣщѣмъ-мн и гѣжѣмъ-мн въсен земн ѡгро-
вѣхѣнскон, вѣгпропозволн гѣмн, свон вѣгын пропозволеніе, свѣтлын и чѣын срѣе, и дарокъ
вѣгѡвѣрѣннѣ њже на въсѣмн чѣн и даровъ настожѣ сын хрѣсовѣ гѣмн, и испѣзнѣ про-
шеніе прѣгарѣ Брашѣвскы, понѣ проснхѣ гѣмн, ѡко да поновѣ и да ѡтверѣдѣ законн, цю
сѣ нмѣлн ѡ прѣводнтѣлн гѣмн за кѣмеркѣ, по трѣговѣ въ земн гѣмн и на пѣтн Бра-
шѣвскы дорн до Бранѣ, ѡко да даваѣ: ѡ . ѡ . вѣлѣ Нпрѣ фертѣнѣ, ѡ хѣселовн пѣ, ѡ
Колѣнн . вѣ . дѣ, ѡ Чѣ . сѣ . дѣ, а ѡ рѣзѣ вѣлѣ ннѣ. Н хѣтѣ носѣ шѣкы фрѣсѣсѣкы, ннѣ;
ѡ вознѣннѣкы мѣ . вѣ . дѣ; ѡ вѣннѣ вознѣннѣкы . сѣ . дѣ; ѡ конѣ, кон кѣпн, . сѣ . дѣ; ѡ
мѣжѣ вѣсѣ . вѣ . дѣ; ѡ пнпѣ, ѡ шофрѣ, ѡ бабѣ, ѡ вѣзнѣ камнѣвѣкы, ѡ агнѣтннн, ѡ
кожѣ и ѡ кѣпѣкы ннѣкы, цю дохѣдѣ ѡ морѣ, ѡ . рѣ . пѣ . гѣ . пѣпѣ; вѣрѣкы свннн . вѣ . дѣ,
вѣ . гѣ . дѣ, крава . гѣ . дѣ; ѡ вѣна дѣ; ѡ еленѣкы кожѣ дѣ; ако бѣтѣ ннѣкы кожн с неж,
да не дѣ ннѣкы; ѡ мѣхѣ снреніе дѣ; конѣ, кон мнѣ мнѣ Тѣрѣкы, . гѣ . банн; пѣшѣ вѣ.
Н еѣе кон помнѣ с рѣвѣ, ѡ кола . ѡ . рѣвѣ, а вѣрѣхѣ цю цѣ вѣ, да не дѣ ннѣкы. А на
Бранѣ мѣ . ѡ . пѣ, а на кола ѡ Трѣшѣорѣ . ѡ . рѣвѣ; ѡ Трѣговѣ такожѣе; кѣ товарѣ, бѣ
сѣ цнѣ лѣво, . гѣ . дѣ. Н на Дѣвѣнѣкы, ѡ кола колѣнко конѣ, толѣнко и дѣ и . ѡ . рѣвѣ;
а ѡ кѣ товарѣ . гѣ . банн; а ѡ ннѣ кѣпен ннѣкы; и кѣ словѣдѣ . ѡ . дѣ, и пѣшѣ вѣ.
Н еѣе кон сн дава довѣтѣ ѡ дѣлѣ, да сн нѣмѣ дѣлѣжнѣкы нѣлн еѣн, аѣе нмѣ, а ѡ права
чѣка да сѣ вѣрѣвѣ, а ннѣкы права чѣка да не бантѣе. Еѣе кѣ сѣ цѣ покѣсѣ ѡ вѣлѣрѣ
гѣмн, вѣлѣнѣ же и малѣ, бѣ да е кѣпѣ тонѣн кѣмеркѣ, бѣ да е комѣ-лѣво мѣтѣ да-
дѣна, та приложн та не стѣн на цю сѣ ѡтверѣдѣ и ѡзаконѣ на правѣ законѣ, тѣ такокын
нмѣ прѣтн велико зло и ѡргѣкы ѡ гѣмн. Н свѣтѣ: жѣпѣ 'Алѣѣ двѣрннѣ, жѣпѣ Борѣа,
жѣпѣ Вѣнко, жѣпѣ Чѣга, жѣпѣ ѡтѣмѣ, жѣпѣ Баѣа, жѣпѣ Грѣдомѣнѣ, Нѣнѣа спѣрѣ, Мнѣлѣцъ
внѣтѣрѣ. Кѣнѣко лѣвоѣ пнѣа въ Трѣговѣ, в ѣвѣ сѣцѣлѣ, ендѣнѣкѣ . ѡ . ѡ . кѣ.

† Іѡ Дѣ вѣвѣвѣда, мнѣстѣкы бжѣеа гнѣ.

The letter of Dan II¹⁰¹ of Wallachia (13??-1432), Voivode of Wallachia (reigned: 1422-1423, 1423-1424, 1424-1427 and 1427-1431).

This document was made on October 23rd, 1420.

Name of book: 534 historical Slavic-romanian documents from Wallachia and Moldavia concerning their contacts with Transylvania (1346-1603)...

Editor: Grigore G. Tocilescu (1850-1909)

Pages: 13-14

Publisher: Romanian Book Library

Place of printing: Bucharest (Romania)

Year of edition: 1931

Language: Serbian & Romanian

Alphabet: Cyrillic script & Latin script

¹⁰¹ He was the son of Dan I of Wallachia (1354-1386), Voivode of Wallachia (reigned: 1383-1386). The name of Voivode Dan's mother was Marija and it has been known that she came from today's Serbia. Dan II of Wallachia, has been called Dan al II-lea in Romania.

† ѿ Стефанъ воєвода, вѣѣж матіюж н гнъ вѣсєн зєман модєвлахїи[с]кон, даєлт
гѣоу-мн снє пнсанїє н ѡвєщанїє, ѡкто на вѣсємъ свєтє стонѣтъ н кѣ правѣ хрїтїаномъ прї-
слѣшѣ, нашнмъ правѣ прїатєлємъ, шотѡуѡмъ н прѣгарємъ н вѣсє ѡрѣшаномъ н вѣсємъ
кѡпцємъ, ѡ голємїн до малын, ѡ Брашєва, на то, ѡко да доидѣ н да мнїѣ до гѣв-
мн н вѣ зєман гѣ[а]-мн словоднѡ н доброволнѡ н сѣ вѣсємн своїмн торговлѣмн н сѣ
вѣсємъ своїмъ добнтѡ, кто колнко нмѣ нлн п[о-м]ного, нлн по-[м]ало; ѡ ѡнн да доидѣ
н да мнїѣ словѡ[но] н доброволнѡ, бѣ ннѡторон забавє н пагѣбє, до гѣв-мн, н сѣ своїмн
торговлѣмн. Н кѣда сє ѡутѣкмїмн н сѣ н то[р]гован нє нашнмъ прїатєлємъ, ѡко є
правѡ, ѡ мѣ да сє ѡутѣмїмн; ѡ кѣда сє нє ѡутѣкмнхмѡ, ѡ нє(го)вѣ мѣтъ, да сѣ словѡнн
н доброволнн ѡѣ нѣ н по мєрїѡ нашнмн зєман кѣтоватн свон добнтѡ н торгован] вѣрє
кто колнко нмѣ, нлн ѡѣ торгѣ нлн ѡѣ сєл[о по мєр]їѡ нлн[шнмн зємлє, бѣ забавє н бѣ па-
гѣбє. Н такожєрє нѣѣ да сє нє вѣ[з]мѣ ннѣдє по мєрїѡ нашнмн зємлє, нн ѡѣ торгѣ, ѡнн ѡѣ
сєлѡ, ѡнн ѡѣ мѣто, бѣ кѣда нмѣ ѡнн мннѣтн. Н пѣ кѣда цє вїтн н вѣрѣма нтн ѡѣ
своє мєсто, до Брашєва, ѡ нєговє мѣтъ да ндѣ словѡно н доброволнѡ н сѣ вѣсємн своїмн
торгован н добнтѡ, вѣрє кто колнко нмѣ, нлн много нлн малѡ, бѣ грїжа н бѣ пагѣбє,
ѡко вѣшє пнсѣмѡ н ѡвєщѣмѡ прїатєлѣ нашн ѡ Брашєва, н голємн н малѣ кѣцє. Н на
то є дѣша н вєрѣ гѣд-мн вѣшєпнсѣнн Стефѣ воєвода н дѣша н вєрѣ вѣсє болѣ гѣд(-мн),
н голємн н малѣ. Пн ѡѣ Сочавє, в лѣ сѣцп, мѣдѣ гѣ .г.

The letter from Stefan the Great¹⁰² (1433-1504), Voivoda of Moldavia (reigned: 1457-1504).

This document was made on January 3rd, 1472.

Name of the book: **534 historical Slavic-romanian documents from Wallachia and Moldavia concerning their contacts with Transylvania (1346-1603)...**

Editor: **Grigore G. Tocilescu** (1850-1909)

Page: 507

Publisher: **Romanian Book Library**

Place of printing: **Bucharest (Romania)**

Year of edition: **1931**

Language: **Serbian¹⁰³ & Romanian**

Alphabet: **Cyrillic script & Latin script**

¹⁰² He was the son of Bogdan II (1409-1451), Voivode of Moldavia (reigned: 1449-1451). Voievode Stefan III has married for the fourth time in 1478 with Marija Vojkica (14??-1511), daughter of Radule the Pretty Basarab, (1435-1475), Voivode of Wallachia (reigned: 1462-1473) and Marija Despina (1440 - 1500), a noble woman from Serbia. Stefan the Great, has been called Ștefan cel Mare (or Ștefan al III-lea) in Romania.

¹⁰³ Based on the preserved documents, it is clear that in Wallachia and Moldavia, during the Middle Ages, local rulers wrote almost all letters (*both for the internal and the external communication*) and all charters exclusively in Serbian language and Serbian Cyrillic script (*medieval Serbian orthography*). Only a small number of documents was written in Latin language and also there is the same case with the texts on the coins of that time.

On the other hand, logistic support to the creation of ROC also came from another German Prince, Alexander of Battenberg, i.e. Bulgarian Knyaz.

Teodor-Teodosije Mraović¹⁰⁴ (1815-1891), Belgrade Metropolitan (*in the period of 1883-1889*), accepted the anti-Serb activities in Romania in 1885, because he was under the influence of Serbian Obrenović dynasty, which led pro-Austro-Hungarian policy.

Милан Обреновић¹⁰⁵ (1854-1901), the King¹⁰⁶ of Serbia (reigned: 1882-1901), was a puppet of Austro-Hungarian court both in domestic and foreign policy.

The German (*and Catholic*) Prince Ferdinand of Hohenzollern-Sigmaringen¹⁰⁷, who inherited his uncle, Karl I, the King of Romania, also had great influence on the events concerning the autonomy of the ROC.

Aleksandar Karađorđević¹⁰⁸ (1888-1834), the King of Serbs, Croats and Slovenians¹⁰⁹ (reigned: 1921-1929) and King of Yugoslavia (reigned: 1929-1934) and Romanian (*German*) Princess Marie von Hohenzollern-Sigmaringen¹¹⁰ (1900-1961) married on June 8th, 1922.

All the above mentioned led to recognition¹¹¹ of the ROC by the other Orthodox church organizations, because the Serbian Orthodox Church had no objections on robbery of its property on the territory of the Kingdom of Romania, i.e. on the annihilation of the Serbian cultural heritage and the Romanianization of remaining Serbs in this country.

By the decision of Holy Synod of the Romanian Orthodox Church¹¹² on February 4th, 1925, Romanian Church was elevated to the ranks of the patriarchy, and this was canonically recognized by »*tomosom*« of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople on July 30th, 1925.

The ceremonial introduction of the metropolitan-primacy Elie-Miron Cristea¹¹³ (1868-1939) in the rank of patriarch of Romania (*in the period of 1925-*

¹⁰⁴ Serbian (*Cyrillic script*): Теодор-Теодосије Мраовић.

¹⁰⁵ Serbian (*Cyrillic script*): Милан Обреновић. Unfortunately, Milan also allowed numerous anti-Serbian activities of the Austro-Hungarian Monarchy in Bosnia and Herzegovina after the occupation of that province (1878) by this Empire.

¹⁰⁶ Reigned under the name – *Milan I*.

¹⁰⁷ Serbian (*Cyrillic script*): Фердинанд фон Хоенцолерн-Зигмаринген.

¹⁰⁸ Serbian (*Cyrillic script*): Александар Петра Карађорђевић (*anglicized as Alexander P. Karađorđević*).

¹⁰⁹ Since December 1st, 1918 until June 28th, 1921 new-born country was named the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and a bit later (since *October 3rd, 1929*) its name was the Kingdom of Yugoslavia (1929-1945).

¹¹⁰ Serbian (*Cyrillic script*): Марија фон Хоенцолерн-Зигмаринген.

¹¹¹ Today, the Christian Orthodox Church is consisted of the independent church organizations The autocephal churches (*by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople*) are: the Istanbul Orthodox Church, the Orthodox Church of Alexandria, the Orthodox Church of the Antioch, the Jerusalem Orthodox Church, the Russian Orthodox Church, the Serbian Orthodox Church, the Romanian Orthodox Church, the Bulgarian Orthodox Church, the Orthodox Church of Greece, the Orthodox Church of Cyprus the Church, the Greek Orthodox Church, the Polish Orthodox Church, the Albanian Orthodox Church, and the Orthodox Church of Czech Countries and Slovakia.

¹¹² Serbian (*Cyrillic script*): Свети синод Румунске православне цркве.

¹¹³ Serbian (*Cyrillic script*): Елије-Мирон Кристеа.

1939), as well as the introduction of the Vicar of Caesarea in Cappadocia, Metropolitan of Hungaro-Wallachia, Archbishop of Bucharest, was made in November 1st, 1925.

The King Aleksandar I and his Queen Marija took care that no one from their kingdom interfere in the events in Romania concerning the »autocephaly« of ROC.¹¹⁴

Dimitrije Pavlović¹¹⁵ (1846-1930), the Serbian Patriarch (*in the period of 1920-1930*) did not disagree with this splitting act of ROC, keeping his own privileges and flattering to the King by his inactivity.

Since February 1st, 1938 until March 6th, 1939 the Romanian Patriarch Miron was also a prime minister of the Kingdom of Romania¹¹⁶, and he was appointed on that function by a German, i.e. the Romanian King Karl II.

Bărăgan Plain and Serbs

When the Federal People's Republic of Yugoslavia¹¹⁷ renounced its membership in Communist Information Bureau¹¹⁸ (1948), its friendly neighboring country, i.e. the Socialist Republic of Romania¹¹⁹ has taken the most brutal measures against the remaining (*still non-Romanianized*) Serbs.

The Serbs from Bucharest and dozens of villages and towns have been forced out from their homes by state authorities and driven into remote swamps around Danube (*mostly to the region of Bărăgan Plain*¹²⁰).

There were whole Serbian families, even young married couples with just born children, old people and very sick people.

There were no settlements and no infrastructure in the camp posts¹²¹, so every family had to dig dogouts, cover them and to live in them.

Only a few families managed to fit into the pitiful barracks, erected from freshly cut trees, branches and grass.

¹¹⁴ In October of 1929, Alexander tried, by a decree, to prohibit Cyrillic and impose Latin alphabet as an official letter of the Kingdom of Yugoslavia

¹¹⁵ Serbian (*Cyrillic script*): Димитрије Павловић (*anglicized as Dimitrije Pavlovich*). Dimitrije was Serbian Orthodox Bishop of Niš (*in the period of 1884-1889*), Bishop of Šabac (*in the period of 1898-1905*), Metropolitan of Serbia (*in the period of 1905-1920*) and Serbian Patriarch (*in the period of 1920-1930*).

¹¹⁶ Serbian (*Cyrillic script*): Краљевина Румунија; Romanian: Regatul României; German: Königreich Rumänien.

¹¹⁷ Serbian (*Cyrillic script*): Федеративна Народна Република Југославија.

¹¹⁸ Serbian (*Cyrillic script*): Комунистички Информациони биро; Russian: Информационное бюро коммунистических и рабочих партий (*or* Коминформбюро / Коминформ).

¹¹⁹ Serbian (*Cyrillic script*): Социјалистичка Република Румунија; Romanian: Republica Socialistă România.

¹²⁰ Serbian (*Cyrillic script*): Бараган стена; Romanian: Câmpia Bărăganului.

¹²¹ Romanian: Gulagului Romanesc.

From these camps, Serbs were released in 1956 and only 50% of them survived.

At the time, thousands of Serbs were forced to renounce their ethnicity by giving statements to state authorities that they were - *the Romanians*. Only under those conditions, they would not be driven to the aforementioned death camps. All property of those who refused to that and declared themselves as Serbs was confiscated and in the cities the buildings of Serbian organizations and institutions were registered as state property, and the Serbian Orthodox Church in Bucharest was registered as the ownership of Romanian Church.

Archives:

State Archives of Dubrovnik¹²² (*SAD*) or *National Archive in Dubrovnik / National Archive in Dubrovnik / Dubrovnik Archive* – Sponce palace.

- **Debita Notariæ** (Deb. Not.): № VIII, fol. 169v, May 1st, 1379; № IX, fol. 106, February 15th, 1382; № IX, fol. 192, May 26th, 1383.
- **Diversa Cancellariæ** (Div. Canc.): № XXIV, fol. 129, March 28th, 1376; № XXIV, fol. 147, May 26th, 1376; № XXIX, fol. 76, March 27th, 1390; № XXIX, fol. 103, June 17th, 1390; № XXX, fol. 5v, March 23rd, 1393; № XXXI, fol. 112, August 3rd, 1394; № XXXV, fol. 195, June 22nd, 1405; № LXIX, fol. 16, October 24th, 1459.
- **Diversa Notariæ** (Div. Not.): № XII, fol. 337, June 30th, 1419; № XX, fol. 23, June 24th, 1435.
- **Lamenta de Foris** (Lam. de For.): № II, fol. 51v, May 1st, 1411; № III, fol. 97, September 19th, 1413; № III, fol. 205v, March 1st, 1419; № IV, fol. 155v, February 28th, 1420; № V, fol. 195, September 1st, 1423; № X, fol. 160, March 31st, 1434; № XXII, fol. 289, December 6th, 1449; № XXVII, fol. 128, October 21st, 1454; № XXXV, fol. 174v, August 22nd, 1463; № XXXVI, fol. 140, February 8th, 1465; № XXXVII, fol. 95, September 30th, 1465; № XLI, fol. 4v, December 6th, 1468; № XLII, fol. 177v, November 29th, 1470; № XLIII, 123, April 24th, 1473.

Historical atlases:

1. Salmon, Thomas: „*A new geographical and historical grammar: Wherein the geographical part is truly modern; and the present state of the several kingdoms of the world is so interspersed as to render the study of geography both entertaining and instructive 1766*“ (London: William Johnston, 1766)

¹²² State Archives of Dubrovnik: *Diversa Cancellariæ*, 235 Volumes (1280-1815); *Debita Notariæ*, 98 Volumes (1280-1810); *Testamenta de Notariæ*, 94 Volumes (1282-1894); *Diversa Notariæ*, 147 Volumes (1310-1811); *Liber dotium Notariæ*, 22 Volumes (1348-1802); *Sentenze di Cancellariæ*, 260 Volumes (1352-1815); *Aptay de Misericordia*, 20 Volumes (1362-1802); *Liber Maleficiorum*, 247 Volumes (1407-1816); *Acta Consilii Minoris*, 117 Volumes (1415-1808); *Acta Consilii Rogatorum*, 210 Volumes (1415-1808); *Acta Consilii Maioris*, 67 Volumes (1416-1808); *Procuræ di Notaria*, 37 Volumes (1434-1814); *Procuræ di Cancellaria*, 90 Volumes (1470-1815); *Stabile Ordinatio*, 259 Volumes (1415-1804); *Mobile Ordinatio*, 210 Volumes (1448-1865); *Aptay de Stagno*, 63 Volumes (1474-1896); *Diversa de Foris*, 254 Volumes (1593-1815); ...etc.

Literature:

1. Curipeschitz von Obernburg, Benedict: „*Itinerarium: Wegrayß Kün. May. potschafft / gen Constantinopel / zûdem Türkischen keiser Soleyman. Anno xxx. M.D.XXXI.*“ (Augsburg: Heinrich Steyner, 1531); Inventarnummer: Res/4 Turc. 81.34, Bayerischen Staatsbibliothek (München, Bundesrepublik Deutschland)
Kuripečič, Benedikt: „*The Voyage: Departure of the Royal Highness to Constantinople in the delegation to the Court of the Turkish Emperor Suleyman in 1530*“ (Augsburg: Heinrich Steyner, 1531); Inventory number: Res/4 Turc. 81.34, Bavarian State Library (Munich, Federal Republic of Germany)
2. Quiclet / Promé, Jean: „*Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre*“ (Paris: Jean Prome, 1664)
Quiclet / Promé, Jean: „*Travellings of Mr. Quiclet to Constantinople by Land*“ (Paris: Jean Promé, 1664)
3. Beregani, Nicola: „*Historia delle guerre d'Europa dalla comparsa dell'armi ottomane nell'Hungheria l'anno 1683 di Nicola Beregani, Nobile Veneto.*“, Parte prima (Venezia/Venezia: Bonifacio Ciera, 1698)
Beregani, Nicola: „*The History of the wars of Europe since the emergence of the Ottoman Empire in Hungary, 1683 by Nicola Beregani, Venetian nobleman*“, Volume 1 (Venice: Bonifacio Ciera, 1698)
4. Taube, Friedrich Wilhelm von: „*Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien: Sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen.*“, Band II (Leipzig: Kaiserl. Königl. wirkl. Regierungsrathe, 1777)
Taube, Friedrich Wilhelm von: „*Historical and geographical description of the Kingdom of Slavonia and Voivodeship of Syrmia: A description of their natural features, their current organization, as well as the new arrangement in ecclesiastical, civil and military matters*“, Volume 2 (Leipzig: Imperial and Royal Government Council, 1777)
5. Fortis, Giovanni Battista Francesco Antonio „Alberto“: „*Travels Into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighboring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*“ (London: James Robson and Co., 1778)
6. Laurent, Peter Edmund: „*Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey, and Italy: Made in the years 1818 & 1819*“ (London: George Byrom Whittaker and William Budd Whittaker, 1821)
7. Стаматовић, Павле: „*О Славенскомъ и Сербскомъ народу и езику*“ (стр: 1-36) Сербскій Лѣтописъ, Частица перва, Година VIII, Књига 28 (Будим / Будимпешта: Матица сербска, 1832)
Stamatović, Pavle: „*About the Slavic and Serbian people and language*“ (pp: 1-36) Serbian Yearbook, Part 1, Volume 28 (Buda / Budapest: Матица сербска, 1832)
8. Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887): „*Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejazdu w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*“, Tom trzeci (Wilno: Krystian Teofil Glücksberg, 1846)
Kraszewski, Józef Ignacy: „*Memories from Odessa, Yedisian and Budzhak: The Travel Diary of 1843 from June 22nd to September 11th*“, Volume 3 (Vilnius: Krystian Teofil Glücksberg, 1846)

9. Donaldson, John William: „*On two unsolved problems in Indo-German Philology*“ (pp. 138-159), „*Report of the Twenty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Ipswich in July 1851*“ (London: John Murray III, 1852)
10. Clarke, Henry Harcourt Hyde: „*Notes on the People inhabiting Moravian Wallachia*“ (pp. xc-xcii), *Journal of the Anthropological Society of London*, Volume 4 (London: *Anthropological Society of London*, 1866)
11. Sakcinski, Ivan Kukuljević: „*Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*“ (1103-1200), Knjiga II (Zagreb: *Društvo za jugoslavensku povjest i starine*, 1875)
Sakcinski, Ivan Kukuljević: „*The Diplomatic Codex of the Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia*“ (1103-1200), Volume II (Zagreb: *Society for Yugoslav History and Antiquities*, 1875)
12. Marchland, Franz Xaver Krones von: „*Grundriss der oesterreichischen Geschichte, mit besonderer Rücksicht auf Quellen- und literaturkunde*“ (Wien: *Alfred von Hölder*, 1882)
Marchland, Franz Xaver Krones von: „*Short review of the Austrian history with particular attention to the sources and literature*“ (Vienna: *Alfred von Hölder*, 1882)
13. Šišić, Ferdinand „*Ferdo*“ J. Maksimilijan: „*Franjo barun Trenk i njegovi panduri: Istoricka resprava*“ (Zagreb: *Dionička tiskara*, 1900)
Šišić, Ferdinand „*Ferdo*“ J. Maksimilijan: „*Franz baron of Trenck, and his constables: Historical discussion*“ (Zagreb: *Shareholder's Printing House*, 1900)
14. Iorga, Nicolae: „*Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*“, Volumul XI (București: *Academia Română*, 1900)
Iorga, Nicolae: „*Documents Pertaining to the History of Rumania: Collected by Eudoxiu Hurmuzachi*“, Volume 11 (Bucharest: *Romanian Academy*, 1900)
15. Ђерић, Василије: „*О Српском имену по западнијем крајевима нашега народа*“ (Београд: *Државна штампарија Краљевине Србије*, 1901)
Ђерић, Vasilije: „*On the Serbian Name in the Western Lands of our People*“ (Belgrade: *State Printing House of the Kingdom of Serbia*, 1901)
16. Ruoff, Henry Woldmar: „*The Volume Library: A Concise, Graded Repository of Practical and Cultural Knowledge Designed for Both Instruction and Reference*“ (Chicago: *The W.E. Richardson Company*, 1912)
17. Iorga, Nicolae: „*Domni români după portrete și fresce contemporane*“ (Sibiu: *Krafft & Drotleff, s.a.*, 1930)
Iorga, Nicolae: „*Romanian Princes after Contemporary Portraits and Frescoes*“ (Sibiu: *Krafft & Drotleff, s.a.*, 1930)
18. Tocilescu, Grigore G.: „*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603)...*“ (România: *Libraria Cartea Romaneasca*, 1931)
Tocilescu, Grigore G.: „*534 historical Slavic-romanian documents from Wallachia and Moldavia concerning their contacts with Transylvania (1346-1603)...*“ (Bucharest: *Romanian Book Library*, 1931)
19. Skok, Petar: „*Dolazak Slovena na Medumepan*“, Pomorska Biblioteka Jadranske Straže, Svezak 1 (Split: *Jadranska straža - Hrvatska štamparija „Stjepan Vidović*“, 1934)
Skok, Petar: „*The Arrival of Slavs to the Mediterranean*“, Maritime Collected Works of the Adriatic Guard, Volume 1 (Split: *The Adriatic Guard - Croatian Printing House „Stjepan Vidović*, 1934)
20. Giurescu, Constantin C.: „*Istoria Românilor*“, volumul I, Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432), Cu 151 de figuri în text și 7 hărți afară din text, Ediția a cincea, revăzută și adăogită (București: *Fundația Regală pentru Literatură și Artă*, 1946)

- Giurescu, Constantin C.: „History of the Romanians“, Volume 1 (Bucharest: *Royal Foundation for Literature and Arts*, 1946)
21. Ђурђевић, Бранислав: „О војнуцима: Са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука“ (стр. 75-138), Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Свеска 2 (Сарајево: *Земаљски музеј Босне и Херцеговине*, 1947)
Ђурђевић, Бранислав: „*The Vojnuks: With reference to the development of Turkish feudalism, and the question of the Bosnian seignorial economy*“ (pp. 75-138), Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: *National Museum of Bosnia and Herzegovina*, 1947)
22. Ђурђевић, Бранислав: „О утицају турске владавине на развитак наших народа“ (стр. 19-82), Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине, № 2 (Сарајево: *Историско друштво Босне и Херцеговине*, 1950)
Ђурђевић, Бранислав: „*About the influence of Turkish rule on the development of our peoples*“ (pp. 19-82), Yearbook of the Historical Association of Bosnia and Herzegovina, № 2 (Sarajevo: *Historical Association of Bosnia and Herzegovina*, 1950)
23. Šidák, Jaroslav: „*Ljetopis popa Dukljanina*“ (Zagreb: *Matica hrvatska*, 1950)
Šidák, Jaroslav: „*The chronicle of the Priest of Duklja*“ (Zagreb: *Matica hrvatska*, 1950)
24. Pejanović, Đorđe P.: „*Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*“ (Sarajevo: *Svjetlost*, 1950)
Pejanović, Đorđe P.: „*Chronicle of travels through Bosnia, Serbia, Bulgaria and Rumelia in 1530*“ (Sarajevo: *Svjetlost*, 1950)
25. Поповић, Душан Ј.: „Срби у Будиму од 1690 до 1740“, Поучник, № XIII (Београд: *Српска књижевна задруга*, 1952)
Popović, Dušan J.: „*Serbs in Buda from 1690 to 1740*“, „*A Teacher*“, Volume 13 (Belgrade: *Serbian Literary Cooperative*, 1952)
26. Grindea, Miron: „*Dances of Rumania*“ (London: *Max Parrish & Company*, 1952)
27. Храбак, Богумил Б.: „Ликови и догађаји из српске прошлости: Смиљанићи од Задра соколи“ (Београд: *Просвета*, 1953)
Hrabak, Bogumil B.: „*Characters and events from the Serbian past: Smiljanić family, the falcons from Zadar*“ (Belgrade: *Prosveta*, 1953)
28. Филиповић, Миленко С.: „Структура и организација средњовековног катуна“, Симпозијум о средњовековном катуну (одржан 24. и 25. новембра 1961. г.), Посебна издања, Књига II, Одјељење историјско-филолошких наука, Књига 1 (Сарајево: *Научно друштво СР Босне и Херцеговине*, 1963)
Filipović, Milenko S.: „*Structure and Organization of the Medieval Katun*“, Symposium on Medieval Katun (held on the 24th and 25th of November 1961), Special Editions Volume 2, Department of Historical-Philological Sciences, Volume 1 (Sarajevo: *Social Society of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina*, 1963)
29. Вукчевић, Никола: „Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења“ (стр. 315-342): „Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији“, Научни скупови, Књига 7, Одељење друштвених наука, Књига 3 (Титоград / Подгорица: *Црногорска академија наука и умјетности*, 1981)
Vukčević, Nikola: „*The etymology of the term 'Vlach' and its various meanings*“ (pp. 315-342), „*Subject and method of patriarchal community research in Yugoslavia*“, Scientific Meetings, Volume 7, Department of social sciences, Volume 3 (Titoograd/Podgorica: *Montenegrin Academy of Sciences and Arts*, 1981)
30. Грујић, Радослав М. / Крстић, Василије Ђ.: „Апологија српског народа у Хрватској и Славонији“ (Београд: *Просвета*, 1989)

- Grujić, Radoslav M. / Krestić, Vasilije Đ.: „*Apologia of the Serbian People in Croatia and Slavonia*“ (Belgrade: Prosveta, 1989)
31. Klaić, Vjekoslav Alojzije Ferdinand Franjo: „*Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*“, Knjiga treća (Zagreb: Matica hrvatska, 1985)
Klaić, Vjekoslav Alojzije Ferdinand Franjo: „*History of Croats from the earliest times to end of 19th century*“, Volume 3 (Zagreb: Matica hrvatska, 1985)
32. Храбак, Богумил Б.: „*Власи старинци и досељеници у Поречју Западне Мораве (до 1570. године)*“ (pp. 5-46), Зборник радова народног музеја, № XX, (Чачак: Народни музеј Чачак, 1990)
Hrabak, Bogumil B.: „*Vlachs (old residents and newcomers) in Porečje of West Morava (until 1570)*“ (pp. 5-46), Collection of Research Works of National Museum, № XX, (Čačak: National Museum Čačak, 1990)
33. Hrabak, Bogumil B.: „*Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*“ (str. 67-87), Zbornik radova: Migracije i Bosna i Hercegovina (Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, 1990)
Hrabak, Bogumil B.: „*Settling of Herzegovinian and Bosnian Vlachs in Dalmatian Zagora in the 14th, 15th and 16th centuries*“ (pp. 67-87), Collection of Research Works: Migrations and Bosnia and Herzegovina (Sarajevo: The Institute for History Sarajevo, 1990)
34. Stoianovich, Traian: „*Balkan Worlds: The First and Last Europe*“ (Armonk/London: M.E. Sharpe, Inc., 1994)
35. Manea-Grgin, Castilia: „*Prilog poznavanju hrvatsko-rumunjskih veza u prvoj polovici 16. stoljeća*“ (str. 17-44), „*Historijski zbornik*“, № 51 (Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1998)
Manea-Grgin, Castilia: „*A contribution to the study of Croatian-Romanian contacts in the first half of the 16th century*“ (pp. 17-44), „*Historical Journal*“, № 51 (Zagreb: Society for Croatian History, 1998)
36. Kolar-Dimitrijević, Mira: „*Povjesničar dr. Ferdo Šišić kao saborski zastupnik 1908.-1911. godine*“, Scrinia Slavonica, Volume 3, № 1 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2003)
Kolar-Dimitrijević, Mira: „*Historian Dr. Ferdo Šišić as a parliament member from 1908 till 1911*“ (pp. 413-433), Slavonian Shrines, Volume 3, № 1 (Zagreb: Department of History of Slavonia, Syrmia and Baranya – Croatian Institute of History, 2003)
37. Mirdita, Zef: „*Vlasi u historiografiji*“ (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004)
Mirdita, Zef: „*Vlachs in the Historiography*“ (Zagreb: Croatian Institute of History, 2004)
38. Huckenbeck, Wolfgang / González-Neira, Anna / ...at al. : „*Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns*“ (pp. 459-487), Journal „*Annals of Human Genetics*“, № 70 (London: University College London, 2006)
39. Woodard, Roger Dillard: „*The Ancient Languages of Europe*“ (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)
40. Куртовић, Есад: „*Дубравчићи, власи Угарци са подручја Љубомира*“ (стр. 107-122), Историјски часопис, Књига LVII (Београд: Историјски институт Београд, 2008)
Kurtović, Esad: „*The Dubravčići, Ugarci Vlachs from the Ljubomir Area*“ (pp. 107-122), Historical Review, Volume 57 (Belgrade: Institute of History Belgrade, 2008)
41. Mirdita, Zef: „*Vlasi, starobalkanski narod: Od povijesne pojave do danas*“ (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009)

- Mirdita, Zef: „*Vlachs, an old Balkan people: From their first historical appearance until today*“ (Zagreb: Croatian Institute of History, 2009)
42. Moldovanu, Dragoș: „*Toponimie de origine romană în Transilvania și în sud-vestul Moldovei*“, Anuarul de lingvistică și istorie literară, № XLIX-L (București: Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide“, 2009-2010)
Moldovanu, Dragoș: „*Toponyms of Roman Origin in Transylvania and the South-West of Moldavia*“, Linguistics and Literary. History Yearbook, № 49-50 (Bucharest: „A. Philippide“ Institute of Romanian Philology, 2009-2010)
43. Kurtović, Esad: „*Seniori hercegovačkih vlaha*“ (str. 647-695), Zbornik radova „*Hum i Hercegovina kroz povijest*“ (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011)
Kurtović, Esad: „*Seigneurs of the Herzegovinian Vlachs*“ (pp. 647-695), Collection of Research Works „*Hum and Herzegovina Through the History*“ (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011)
44. Kurtović, Esad: „*Vlasi Bobani*“, Posebna izdanja, Knjiga 1 (Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije „Stanak“ – Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 2012)
Kurtović, Esad: „*The Bobani Vlachs*“, Special Editions, Volume 1 (Sarajevo: Society for the Study of Medieval Bosnian History „Stanak“ – History Department of the Faculty of Philosophy at the University of Sarajevo, 2012)
45. Богуновић, Петар Б.: »*SOCIETAS DRACONISTRARUM: Anno Domini 1408*« (стр. 15-70), Витешка култура, Број 2 (Београд: Велики приорат витезова темплара Србије, 2013)
Bogunović, Petar B.: »*ORDER OF THE DRAGON: In the year of the Lord 1408*« (pp. 15-70), Chivalrous culture, № 2 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2013)
46. Богуновић, Петар Б.: »*БИТКА КОД АНГОРЕ: Лета Господњег 6910*“ (стр. 13-74), Витешка култура, Број 3 (Београд: Велики приорат Витезова Темплара Србије, 2014)
Bogunović, Petar B.: »*BATTLE OF ANGORA: Anno Domini 1402*“ (pp. 13-74), Chivalrous culture, № 3 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2014)
47. Kursar, Vjerran: „*Bir Osmanlı Eflakı Olmak: Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15.-18. Yüzyıllar)*“ (s. 115-161), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 34 / Güz 2013 (Ankara: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2014)
Kursar, Vjerran: „*Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th century)*“ (pp. 115-161), Journal of The Center for Ottoman Studies Ankara University, № 34 / Autumn 2013 (Ankara: The Center for Ottoman Studies at the Ankara University, 2014)
48. Богуновић, Петар Б.: »*CRUX MELITENSIS: Historia Equites S. Ioannis Hierosolymitani (МАЛТЕШКИ КРСТ: Историја витезова Светог Јована Јерусалимског)*« (стр. 67-160), Витешка култура, Број 5 (Београд: Велики приорат витезова темплара Србије, 2016)
Bogunović, Petar B.: »*MALTESE CROSS: The history of the Knights of St. John of Jerusalem*« (pp. 67-160), Chivalrous culture, № 5 (Belgrade: Great Priory of the Knights Templar of Serbia, 2016)
49. Pekić, Radmilo B.: „*Maleševci in Bileća's Rudine*“ (pp. 21-51), Collection of Research Works, Volume XLVI (3)/2016 (Kosovska Mitrovica: Faculty of Philosophy at the University of Priština, 2016)

ВЛАСИ У ИСТОРИЈИ СРБА И СЛАВЕНА

Сажетак: Овај чланак се бави питањем појма влах, односно његовом генезом, дисперзијом кроз историју, као и географском дистрибуцијом. Такође, он покушава бацити мало више светлости на тај појам, кроз мултидисциплинарни поглед на онај део популације за коју се у прошлости или садашњости везује назив власи. Циљ је да се кроз својеврсни хронолошки историјски преглед података везаних за влахе створи слика о ономе шта они заиста јесу, а шта никад нису били. Дакле, њиме се омогућава читаоцу да сам кроз овде изнесене чињенице схвати заблуде које се у историографској литератури везују за овај појам.

Кључне речи: власи, морлаци, Срби, Славени, Влашка, Молдавија, Румунска православна црква

САША С. МАРКОВИЋ*
МИХАЕЛ Т. АНТОЛОВИЋ**
Педагошки факултет у Сомбору
Сомбор

УДК 94(497.113+497.11)

Прегледни рад
Примљен: 27.03.2018
Одобрен: 19.04.2018
Страна: 215-227

ПОВРАТАК У ПРОШЛОСТ ЗА ИСКОРАК У БУДУЋНОСТ СРБА ВОЈВОДИНЕ УОЧИ ПРИСАЈЕДИЊЕЊА 1918.

Сажетак: Политичка мисао Срба Војводине, од њиховог масовнијег доласка па до присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918. суочавала се са непрестаним притиском владајуће елите Дунавске монархије. Намера овог притиска била је асимилација Срба уз њихово културно-просветно тињање са тенденцијом гашења сваке искре идентитета. У таквим околностима манифестовање националног израза било је врло отежано и неспокојно. Ипак оно је постојало и одржавало се. Упориште за та процес било је изузетно важно и тражено је у „историском памћењу“. Ренесанса прошлости Срба, вођења и примером посвећености сопственој прошлости других европских народа, пре свега модерна реафирмација Косовског предања које је чувала Српска православна црква била је континуитет националног идентитета и Срба Војводине све до 1918. У раду ћемо се осврнути на приврженост идеалима прошлости и неговању родољубља кроз системске оквире монархије која није била наклоњена српској националној афирмацији. Одолевајући пресији државне лојалности, Срби су умели да одрже интезитет манифестације културног идентитета. То је било од изузетног значаја јер је управо ово деловање онемогућило озбиљнију страначку и политикантску хипокризију која је претила да обесмисли политичку манифестацију националне борбе Срба.

Кључне речи: Идентитет, историјско памћење, вредност, политика, идеја

Историјско памћење – уточиште идентитета

Српски народ, који је живео на простору Јужне Угарске – Војводине у Аустро-Угарској монархији, од самог доласка на ове просторе, интензивно, након пада српске деспотовине, трудио се да очува свој идентитет али и да прихватањем модернизације својих вредности онемогући изолацију, а потом и асимилацију са којом се суочавао. У том контексту најзначајнији тренутак, у историјском времену био је процес сусрета традиције и просветитељских идеја, а потом и савремених европских идеологија као што су либерализам, национална идеја, романтизам, позитивизам, рационализам и друго. Чувар традиције

* milnik.markovic@gmail.com

** antolovic.michael@gmail.com

била је институција Српске православне цркве и смерно уклопљено „историјско сећање“ на слободарску прошлост Срба са универзалним хришћанским вредностима. У оквиру институционалне вере код Срба конзервиран је народни идентитет и брижно је чуван са намером да се верници генерацијски, кроз традиционално прихватање, идентификују са својом прошлошћу и тежњама које су се уобличавале. Она је била нит или прелаз која је повезала модернизацију и очуване традиционалне тековине. На тај начин Црква је код Срба омогућила продор просветитељских идеја. „Значај Православне Цркве у прошлости народа нашег врло је велик. Она је скоро хиљаду година, све до 19. века била готово једини носилац и представник просвете, по је поставила и све главне основе за културни прогрес...И понајвише њихова је заслуга, што је олако снажно изграђена, развијена и очувана национална свест народа нашег, као и неодољива тежња његова за слободом и уједињењем...“¹ Срби који су живели на простору Војводине заправо су били међу најдоследнијим у очувању своје верске припадности. Живећи у процепу агресивних утицаја Беча и Пеште, они су у верској доследности видели једини вид очувања, одбране али и наде за животом у слободи. „У Срему, Бачкој и Банату, где се од 9 – 12. века чешће смењивала бугарска, византијска и уграска власт, одржало се старо источно православље најдуже.“²

Подршка неговању слободарског осећања и допринос стварању потпуније визије идентитета било је и народно предање о Косовском боју и жртви која је испољена зарад слободе. Овај догађај представља онај тренутак народног митотворства који је постао пробој сурове стварности са идејом о надању да ће се слобода догодити и држава обновити. „Култ мариријума“³ била је слика која се преносила са генерације на генерацију и њен смисао неговао је поистовећивање српског народа са страдалиштвом Исуса Христа при чему је истрајност у трпљењу био чврст залог слободарске будућности. Синкретизам косовског предања и вере хришћанске одредило је специфичну аутохтону форму израза српског идентитета. Истовремено етнички утемељен и универзално вредносно оплемењен овај мит или народни књижевни чин, до данашњих дана одлучујуће опредељује израз српске националне идеје. „За српски народ Косово је зато потврда и печат његовог идентитета, кључ који омогућава да се схвати порука његове историје, веза са аутентичном српском државношћу, стег националне слободе. Не само у епохи романтизма, како се понекад тврди, већ од саме битке 1389. живи и траје управо таква историјска свест у српском народу поводом Косова.“⁴

¹ Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921, репринт: Евро Београд, Каленић Крагујевац, 1995, стр. 1.

² Радослав М. Грујић, *Духовни живот Срба у Војводини*, Музеј Српске православне Цркве, Београд, 2012, стр. 3.

³ “Симболика ових текстова је маририолошка: отуда фигуре крста, венаца и читав збир агонистичких тропа, познатих у литургијском песништву којим се славе ранохришћански мученици.” Ближе види: Димитрије Богдановића, *Књига о косову*,

http://www.rastko.rs/kosovo/istorija/knjiga_o_kosovu/

⁴ Исто.

Наратив о утемељеном упоришту идентитета у косовском предању није неминовно значајан један уједињен процес формирања његових карактеристика у историјском времену. Срби који су живели на простору Хабзбуршке, потом и Аустро-Угарске монархије су неговали сећање на „догађај вододелницу“ и то одговорно и систематски посвећено и кроз школски систем. Учитељи су уредно поштовали законе државе изражавајући лојалност кроз однос према према прошлости Мађара и Немаца. Ипак у њиховим предавањима превладавало је српско родољубље насупрот лојалности. „Кад српско царство на Косову паде, Жигмунд осети, да ће скорим и његова држава од Турака страдати....Краљ Матија је Србе са њихове верности и јунаштва као своје синове љубио и свагда их је као врсне јунаке одликовао.“⁵ Предавања су, за разлику од уџбеника, а по казивању многобројних сведока, ипак снажно антиципирала прошлост српског народа, а често је случај био обрнут – прошлост Мађара поменута је контекстуално у вези са националном прошлошћу. „...Атмосфера је погодовала да се развије у младим душама интерес за јавне послове, за јавни живот, да се национална свест прекали до самопрегорења, до 'слатког пожртвовања, рода ради, човечанства ради'. Тај 'предмет' није постојао у наставним програмима а био је најважнији предавали су га, ма и не сасвим вољно и смело, ма и у извесним наговештајима, примедбама и пречутиквањима, безмало сви наставници, уз граматiku, чак и уз туђу, будно надзирану историју, језик и књижевност, тадашњих мађарских власника, узорних шовиниста.“⁶ То су били врло смели иступи и опрез је био пожељна мера одговорног приступа поучавању о националном идентитету. Фактографски подаци у овоме издању, са аспекта историјске науке, имају бројне недостатке и многи су нетачни. „Сад је требало по ратном договору, да Вук Бранковић са одморном војском од 12000 оклопника на поље борбе ступи. Али Вука већ није било ту. По договору с Турцима Вук у одсудном часу заведе своју војску за Голеш планину, те срамно побеже са бојног поља, и издаде српски народ и свога таста славног кнеза Лазара.“⁷ Они одражавају историографска достигнућа тог времена и тематски садржаји су обојени и емотивним иступима која су преузета из народног предања.

Уочавамо да је неговање „историјског памћења“ било врло распрострањено и одлучно је излагано. То није значило митолошку ксенофобију. Сасвим супротно, осећај постојања сигурног залеђа уз подршку институције из које оно произилази, омогућили су врло смеле искорак у откривању савременог тренутка и „дијалог“ са новим сазнањима која су биле немилосрдне према онима који су их игнорисали. Иако је чувала догматски интегритет и Светоотачко учење, Српска православна црква, за разлику од одомаћеног стереотипа није спречавала развој рационалистичког приступа научном развоју како природних тако и друштвених наука. „По мом дубоком уверењу, наука без вере је

⁵ Никола Вукићевић, *Угарска отачаствена повесница са особитим обзиром на прошлост Србаља у Угарској, Хрватској и Славонији*, Панчево, 1874, стр. 20, 27.

⁶ Вељко Петровић, *Стоседмдесетпегодишњица учитељске школе у Сомбору, Времена и догађаји*, Нови Сад, 1954, стр. 503.

⁷ Никола Вукићевић, *Повесница народа српског, од најстаријих времена до пропасти на Косову*, Панчево, 1874, стр. 34-35.

често једнострана, сурова, па и окрутна. Са друге стране, вера, теологија и религија без науке могу да буду најчешће слепе, стихијске, могу да се претворе у својеврсно сујеверје, па, ако хоћемо и магију...Модерна наука је према мишљењу многих научника чак и научника природних наука, баштина хришћанства.⁸

Најчешће авангардни продори мисаоног развоја били су извођени у области књижевности. Она је постала поприште „судара“ и преиспитивања постојећих традиционалних схватања и тренутних идеолошких стремљења. Последница тога била је еруптивност израза при чему је одмереност била неприхватљива, а опрез је био дело малодушних појединаца. „Српска књижевност после косовске битке је књижевност судара, у коме су сва опредељења до крајње мере заострена; она је у своме времену ангажована и програмска, носећи собом не само једно виђење историје него и поруку за само то време у коме настаје.“⁹ Динамичан културни развој чинио је прошлост српског народа врло комплексном, при чему је досезање истине било могуће из бројних приступа. Ароганција сопственог приступа и игнорисање гледишта „другог“ није ишло у прилог расветљавању догађаја и побољшању вредности народа. Чешће је то био подстицај антагонизма различитих погледа који су све чинили да остану једини. Био је то процес када су се насупрот трагању за истином, сопствена дела постајала мимикрија и супституција за стварност. „Мимикрија захтева извесна знања о ономе што се подржава. Уколико су знања дубља, мимикрија је савршенија, опсена успешнија, сврха сигурнија.“¹⁰

У време када идеје националног романтизма све снажније допиру до представника српске омладине, све оне дилеме и обрасци приступа карактеристични за „историјско памћење“ и књижевно стваралаштво које из ње проистиче, имале су снажну рефлексију у процесу развоја српске политичке мисли. Корифеји ових промена, оличених у заносу националног духа који тежи слободи српског народа били су представници Уједињене омладине српске. Њихово снажно упориште био је простор Војводине и бројни млади људи који су стварали поезију и прозу изразито набијену националном емоцијом. Њихов полет покушали су да артикулишу утемељивачи политичких идеја међу којима су најзначајнији Владимир Јовановић, Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић и др. Анализирајући социјалну атмосферу у српском народу, Владимир Јовановић је критиковао партикуларност политичких идеја и њихову подложност ауторитету власти.¹¹ Ови недостаци нису били непознати ни противницима српске националне идеје.¹² Последница тога била је страначка раздробљеност мада без правог демократског и парламентарног живота. Странке су у

⁸ Радован Биговић, *Црква у савременом свету*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 132, 134.

⁹ Димитрије Богдановића, *Књига о косову*, http://www.rastko.rs/kosovo/istorija/knjiga_o_kosovu/

¹⁰ <http://www.borislavpekic.com/2007/11/misli-o-mimikriji.html>

¹¹ Владимир Јовановић, „Клике и странке у Срба“, *Застава*, број 26, 28. март, 1869.

¹² „Још је Бенјамин Калај, проучавајући историју Срба, дошао до закључка да су Срби народ склон партикуларизму и регионализму, и да су управо то елементи који се могу изваредно искористити за Аустро-Угарску политику према Србима.“; Славенко Терзић, *О српском политичком и културном регионализму*, Зборник радова Српски духовни простор, http://www.rastko.rs/istorija/sterzic_regionalizam.html.

овом контексту представља поједине групе – „клике“ како их је називао Јовановић и које су доминантно биле међусобно конкурентне у погледу проналажења идеја које омогућају прилагођавање владару. Трагајући за „србендом“, уз ослонац на традицију слободарске идеје, Јовановић је изразио карактер српског политичара. Он је требао да буде посвећен идеји и идеологији националне идеје, амбициозан у политичком иступу, веран стварању слободне српске државе, опрезан са клерикализмом али и отворен за хришћанску етику, спреман на учење и жртву и незадовољан политичким и дипломатским калкулацијама монарха и представника српске политичке елите у Аустро-Угарској монархији. У великој мери, међу малобројним овој идеји идентитета српског политичара припадао је Светозар Милетић. Незадовољан односом Беча према политичким потребама Срба, он је сматрао да треба савезништво тражити у незадовољству Мађара актуелним стањем у држави. Са тим у вези, и у складу са изазовима српске националне идеје формулисан је први политички програм и организована странка – Српска народна слободноумна странка. Њен задатак, уз ослонац на романтичарске идеје био је ослобођење Срба и стварање самосталне државе.¹³

Надовезујући се на овај контекст Михаило Полит Десанчић је одлучно иступио нудећи своју визију решења тзв. „Источног питања“ – односно будућност Отоманске империје. Сматрајући је анахроном творевином и ригидном организацијом без спремности за реформе и модернизацију, Полит Десанчић је критиковао верски пароксизам¹⁴ и дискриминацију хришћана и у томе видео оправдани разлог за борбу за ослобођењем. О његовим ставовима у вези са „Источним питањем“ могло је да се чита у серији чланака који су излазили од 22. августа до 13. септембра 1862. године у бечком листу *Ost und West*. Они су обједињени у расправу *Die Orientalische Frage und ihre organische Lösung*¹⁵ која је издата исте године.¹⁶ Иако ово није први иступ Срба из Војводине у вези са начином решења Источног питања, на шта подсећа и Полит-Десанчић¹⁷, његова садржајност ипак је најзначајнији модерни национални искорак. Оно што су представници српске политичке елите у Монархији јединствено прихватили била је идеја коју је тада формулисао Полит Десанчић

¹³ Ближе види: Дејан Микавица, *Светозар Милетић*, Прометеј, Радио-телевизија Војводине, Нови Сад, 2016.

¹⁴ „Мухамеданска држава не познаје ту равномерност, јер управо њено биће почива на влади следбеника ислама и на покорности иноверника. Морална идеја модерне државе која у својој садржини има општи интерес држављана ма којој религији они припадали, неспојива је са суштином мухамеданске државе.“; Михаило Полит-Десанчић, „Источно питање и његово органско решење“, *Зборнику Матице српске за историју*, број 33, Нови Сад, 1986, стр. 151.

¹⁵ Интегрална верзија текста преведеног на српски језик у *Зборнику Матице српске за историју*, број 33, Нови Сад, 1986, 147-173.

¹⁶ Током бројних својих каснијих иступа у Угарском парламенту, Михајло Полит-Десанчић се често враћао Источном питању и реаговао је у вези са изазовом актуелног тренутка међународне политичке ситуације. Ближе види: Коста Милутиновић, *Политиова инетрпретација источног питања*, Београд, 1931.

¹⁷ "Једва да постоји неки важнији историчар и дипломата који се не би огледао на источном питању."; Михаило Полит-Десанчић, „Источно питање и његово органско решење“, *Зборнику Матице српске за историју*, број 33, Нови Сад, 1986, 147-173. стр. 147.

која је државу Србију као несумњив ауторитет националне борбе и додељујући јој улогу Пијемонта српског народа.

Временом, услед државне политике асимилације¹⁸ карактер политичке борбе постајао је све прилагодљивији и умеренији, а страначки живот све разуженији. Ипак, Срби из Војводине нису занемаривали своју националну прошлост и њене славне тренутке. То се нарочито показало у време организовања прославе петстотина година од косовске битке 1889. године. Прославе за овај јубилеј су отпочеле правовремено. Представници аустроуграске власти су по мно пратили сва дешавања и трудили су се да свечаност каналишу у оквиру црквене и верске манифестације и да онемогуће било какав политички и национални призив. „У појединим местима убрзо су започеле спонтане припреме за видовданску прославу а најактивнији су били црквене општине и певачка друштва. Почетком 1889. у Руми (најближем месту Раваници) основан је Средишни одбор за видовданску прославу.“¹⁹ Био је расписан конкурс за текст видовданске химне и опроштајне песме од видовданске прославе. Победничка песма је сведочила о високо развијеној националној свести без обзира што је, имајући у виду полицијски надзор, морала да, кроз хришћанску кроткост контролише своју националну експресију.

„Боже силни наших прадедова,
Штите светих српских соколова,
Благослови са престола свога,
Збор свечани народа српскога.“²⁰

Како се ближио централни датум прославе у српској штампи су се све више могли прочитати текстови који позивају на "узившена осећања" која позивају на "кајање", "праштање" и "помирење". У актуелној политичкој ситуацији када је дошло до страначког фрагментисања, позив на широкогрудост и узајамност који је обележавања косовске битке носило са собом могао је да делује фузионо. Ова годишњица, можда по први пут, постала је општенародни празник, обележен у многим местима у Војводини, а што је испратила и спрска штампа. Приредбе су извођене и у Новом Саду, Руми, Панчеву, Вршцу, Сомбору, Сремској Митровици, Старом Бечеју, Великом Бечкерек, Сегедину, Меленцима, Карлову и др.²¹ Свештена лица су у духу православља, али по тумачењима и неких политичара и у дослуху са мађарским властима, позивали на хришћанску достојанственост у прослави и молбу да се она спроведе „по примеру блажене успомене мудрих и опрезних предака наших...по дојакошњем обичају у молитви и сетовању, а никако демонстративно.“²² Текстови о

¹⁸ Ближе види: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935

¹⁹ Лазар Ракић, *Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)*, Зброник Матице српске за историју, број 40, Нови Сад, 1989, стр. 9.

²⁰ Косовска химна од Ђуре Старића, пароба у Пирошу, *Застава*, број 60, 18. април 1889, *Браник*, број 45, 18. април 1889. Песму је компоновао Гвидо Хавлас, диригент војног оркестра у Херманштету (чешка).

²¹ *Застава*, бр. 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 1889.

²² Георгије Бранковић, Темишварски епископ (касније патријарх), *Браник*, број 63, 1. јун 1889.

прослави Косовске битке били су инспирисани подсећањем на цивилизацијски значаја сукоба из 1389. године и подсећање модерне Европе о тадашњим вредностима за које је српски народ страдао. Уметност је била закупљена сетом и меланхолијом за узвишеном прошлости. „Косово тужно поље, ти Срба друже неверни.“²³ Мотив за овакве написе несумњиво је проистекао из потребе обнављања такве државе са потпуним историјским правом.²⁴ Централна прослава одвијала се у манастиру Раваница пред више хиљада људи.²⁵ Забраном парастоса косовским страдалницима власт је испољила деструктивни и искључив карактер своје државно-националне политике али и осведочила чврстину друге стране такве политике, а то је национална хомогенизација уз обележавање традиционалних вредности и експресије историјског памћења.

Овом коначном политичком одредишту придружила се 1912. године и подршка народносном принципу „Балкан балканским народима.“²⁶ Један од најбитнијих националних задатак војске Краљевине Србије било је ослобађање Косова и Метохије, односно Старе Србије. За Србе из Војводине о томе је писао и један од водећих политичара Јаша Томић. Његова улога током процеса присаједињења и старања југословенске државе била је велика и одговорна. Током Првог балканског рата, Томић је пратио српску војску и писао је извештаје који су објављивани у *Застави*. На тај начин је Јаша Томић и забележио емоцију изазвану тренутком ослобођења Косова и Метохије. „Српска војска ује певајући и плачући у Приштину...речи се не могу разабрати од труба и бубњева.“²⁷

На трагу присаједињења 1918.

Након тешких и неизвесних ратних година од 1914, у јесен 1918. године политичка збивања у Војводини су добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Јужних Словена од Угарске. С обзиром на бројност и национални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Сви војно-политички и културно²⁸-пропагандни покушаји Аустро-Угарске монархи-

²³ Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 180.

²⁴ "Резигнирани уводничар Заставе, највероватније њен уредник Јаша Томић, клетвом опомиње 'умну Европу' да не види на изложеним предметима (у Паризу поводом 100-годишњице револуције била је организована изложба достигнућа људске науке –напомена С.М.) капље косовске крви', без којих би и париска изложба 'била лошија'. На крају као утеху сународницима, уводничар поручује да је напредак цивилизације много донео Европи, а нама ако смо већ судбином лишени те благодети, 'нико не може одузети сећање на Косово.' Лазар Ракић, Обележавање....., стр. 20.

²⁵ Застава је сведочила о броју од око 15 000 људи; *Застава* број 93 и 94 од 16. и 18. јуна 1889. *Браник* је писао о броју између 25 и 30 хиљада. *Браник*, број 70, 17. јун 1889.

²⁶ "Балкан припада балканским народима, па ма коме донео победу или пораз..."; цитат из Наје Фраје Пресе, *Застава*, број 17, 22. Јануар (4. Фебруар) 1913.

²⁷ Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, фототипско издање, Ниш, 1999, стр. 119.

²⁸ „У културним центрима Хабзбуршке монархије налазимо ми цвијет литералне младежи балканских народа, приликом првих трагова духовног њиховог живота...да су сви они Балканци који су били жељни науке и наобразбе, само из Хабзбуршке монархије су црпили своје знање.“; Чланак Хабзбуршка монархија и Балкан, *Београдске новине*, 6. јануар 1916.

је у намери да дезорјентишу и дезинтегришу посвећеност Срба за националним уједињењем и ослобођењем остали су без виднијег успеха.²⁹ Успех националне доктрине био је условљен пробојем Солунског фронта, војним успехом савезничке војске, пре свих војске Краљевине Србије, војним поразом Аустро-Угарске, јачањем југословенског покрета у другим деловима Монархије, територијалним претензијама Италије, анархијом, појавом тзв. „зеленог кадра“ и др. Протагонисти организованијег и радикалнијег иступа Срба, иако су били различитог политичког идентитета, изражавали су јединство о нужности раскида државно-правних веза са Угарском, али и различитост ставова о начину отцепљења – да ли да се оствари са интеграцијом јужнословенског покрета у преосталом делу монархије или директним припајањем Србији.³⁰ Политичка ситуација била је неизвесна упркос одлучној војној победи савезника. Предстојала је врло сложена дипломатска игра и потрага српских политичара из Војводине за адекватним изразом. Недефинисан положај Војводине могао је да прерасте у проблем који не може да се превлада. „Сам политички положај Војводине остао је нерешен. Будућност и судбина те наше покрајине остали су отворено питање а та неизвесност је широм отварања врата свима преварантима а према нашим националним идеалима непријатељски расположеним тенденцијама.“³¹

У оваквим историјским околностима, било је потребно обезбедити што ширу сагласност пре свега српског и словенског становништва Војводине за једну идеју чија је политичка реалност била извеснија. Потпуно оправданом, национално нужном и политички прагматичном показала се идеју присаједињења Војводине Краљевини Србији. „Пок. Јаша Томић и цела предратна војвођанска радикална странка упорно су тражили да се Војводина припоји Србији па да се после са њоме заједнички стварају евентуалне даље политичке комбинације.“³² Са друге стране поједини истакнути предрадни интелектуалци попут Васе Стајића и Тихомира Остојића сматрали су да је коначно дошао тренутак стварања југословенске државе као израз идеализма бројних интелектуалаца. „Ништа југословенско није ми страно...кроз Југословенство ћу ући у човечанство.“³³ И једни и други, упркос разлици у политичком мишљењу били су јединствени у интрепретирању значаја прошлости за националну идеју. „У таквим приликама су извесни предмети и симболи добили велико значење. Видов Дан, Косово Поље, Косовска Битка, дакле место и време где је и кад е

²⁹ „Бринуо сам за кућом – за дјецом. Кад сам видио да је пропали и да наша власт од када су Карађорђевићи на пријестолу само рат водити хоће, предао сам се вашим, јер свима нам је рата доста. Ратари смо, хоћемо да на земљи својој мирно радимо...дај само Боже, да нам Аустрија управља...сви желе да Аустрија дође.“; Чланак *Слике, Београдске новине*, 21.март 1916.

³⁰ Ранко, Кончар, Саша, Марковић, *Vojvodina between Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, тематски зборник радова са међународног скупа "Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia", *Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana*, 2009, str. 93–105.

³¹ Јован Лаловић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив Сомбор, фонд 57, инв. број 448, 1928; „Наше ослобођење и уједињење“, *Књижевни север*, књига V, свеска I, Суботица, 1929.

³² Исто.

³³ Васа Стајић, Државнотворна просвета, *Панчевац*, 13. и 14. 07. 1919.

изгубљена државна самосталност, постају симбол народне мисли. Тема косовска доста давно се обрађује у српској књижевности.³⁴

Нова мађарска влада на челу са Михаљом Каролијем није одустајала од идеје да сачува територијални интегритет Мађарске. „Но послушајте ви нас: сви смо ми такви људи који смо се увек за интерес пука борили, који смо увек проповидали братство и једнакост Буњеваца, Немаца, Румуна, Словака и Срба, те који смо од господе старе Угарске, због тога нашега уверења много патили.”³⁵ Тихомир Остојић је критиковао „јагњећи гест мађарске владе“ заправо прикривену „безазленост“ и лицемерје који не могу да прикрију националистичку политику коју је спроводила.³⁶ Не дозвољавајући да емоције и резигнација превладају, а имајући у обзир потребу трезвеног приступа отцепљењу Војводине, Остојић је Мађарима честитао на избору њихове нове револуционарне владе. Међутим, „то су они удесили како је њима, Мађарима добро... И ми хоћемо овде код нас да удесимо онако, како је за нас добро. Имамо права од Мађара захтевати да нас оставе на миру.”³⁷

Дипломатска борба за територијално присаједињење Војводине Краљевини Србији и будућој југословенској држави, у било ком политичком облику, захтевала је озбиљну политичку акцију научно поткрепљену. „Ја не знам да ли се са српске стране спрема материјал којим се може доказати историјска и етничка припадност Бачке, Баната и Барање српском народу, али нема сумње да би се с тим морали што пре позабавити, ако се око тога већ не ради...”³⁸

Тријумф националних идеја остварен је на „Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи“ одржаној 25. новембра 1918. године. На Великој Народној скупштини коначно је победила теза Јаше Томића о присаједињењу Војводине Краљевини Србији. Том приликом Јаша Томић је одржао родољубив говор који није случајно започео са речима. „Косовски мученици! Сретно вам ослобођење!”³⁹ Оваква конотација говора који је имао изузетан значај у једном историјском тренутку указује на улогу „косовског предања“ у процесу националне борбе за ослобођење и старање самосталне државе. Период од пада српске државе, након 1389 под турску власт па до тренутка ослобођења и уједињења је бремениста прошлост коју су сврсисходно и јединствено обележили они који су, током векова неговали свест у народу о потреби успостављања самосталне државности Срба.

³⁴ Тихоми Остојић, Народна мисао, идеја ослобођења и уједињења у историји и књижевности Војводине, Саша Марковић, *Тихомир Остојић, Јован Јоца Лалошевић*, Прометеј, Нови Сад, 2017, стр. 108.

³⁵ „Политички памфлет угарске владе Михаила Каролија, Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаки!“, Историјски архив, Сомбор; Лични фонд Ђорђа Антића, Ф-56, инв. бр. 370.

³⁶ Тихомир Остојић, „Нова тактика Мађара“, *Српски лист*, орган Српског народног одбора, 1918, бр. 12.

³⁷ Тихомир Остојић, „Политичко приклапање“, *Српски лист*, орган Српског народног одбора, 1918, бр. 18.

³⁸ *Писмо Николе Радојчића Тихомиру Остојићу, О праву Срба на Банат, Бачку и Барању*, Сремски Карловци, 6. децембар 1918, РОМС, 6335.

³⁹ Рукописно одељење Матице српске, М 7417.

Епилог уз задах актуелног

Перспектива митотворског, односно доминирајуће емотивног погледа на прошлост била је последица националне еманципације, временски блиско приустане и код других европских народа и одсликавала је потребу сопствене креације за коју се са упорношћу истрајава без обзира и/или упркос постојећим и могућим геополитичким изазовима и искушењима. У савременом тренутку, ова искушења и изазови, на основу постојећих истраживања и тумачења имају комплексан утицај на будућност ових простора. При томе перспектива је врло несигурна и неизвесна и услед „хипокризије политичке коректности“⁴⁰, односно свеprisутне тенденције маргинализације морала и хуманости у времену симулакрума живота настале као последица и развијене вештачке интелигенције. „Политички процеси који ће се одигравати на овом подручју ће пре доприносити дестабилизацији прилика, него њиховој стабилизацији.“⁴¹ Неизвеснот, која је била примерена, као што смо видели и политичкој атмосфери уочи уједињења 1918, разлог је, у овом контексту за ренесансу националне идеје и незаобилазном поспешивању њеног модерног израза. „Стога, Срби морају да јачају свест о њеном геополитичком значају и националној важности као и да развијају укупне државне и националне капацитете да је могу бранити и одбранити у претећим временима која долазе.“⁴² Претећи национализам била је опасност са којом су се Војводина и њено становништво суочавали и након присаједињења. Реваншизам и нимало безазлени покушаји ревизије Тријанонског уговора али и идеје обнове Хабзбуршке монархије били су озбиљна претња југословенској држави. У намери да се на те изазове адекватно одговори и осмисли друштвено-политичка сврха Војводине јављале су се и идеје о културном уздизању ради доминације у вредностима као стратешког одговора који ће надјачати етнички национализам уобличен у разуздане државне пројекте. „А задатак наших установа није више да само одржавају националну свест и дижу културни ниво нашег елемента, него треба да у конкуренцији са појавама мађарске, па делом и немачке културе изазивају респект инородаца према нашој култури, да јој осигурају престиж и тиме отпочну процес њиховог амалгамисања са нашим друштвено-културним животом. То је тежиште питања националности Војводине... Хоћемо да се питање националности Војводине једном за свагда реши, а то може само културним освајањем.“⁴³ Овај процес јачања културног уважавања Срба једино је био могућ уз развој образовања и

⁴⁰ Ближе види и: Катрин Малабу, Преображаји интелигенције – шта да радимо са њиховим плавим мозгом?; Факултет за медије и комуникације, Београд, 2018.

⁴¹ Душан Пророковић, Претње регионалној безбедности и последице по геополитички положај Војводине, *Култура полиса – Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији*, број 1, Београд, 2018, стр. 36.

⁴² Љубиша Деспотовић, Српска војводина, као предмет немачких, мађарских и хрватских геополитичких планова и територијалних аспирација, *Култура полиса – Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији*, број 1, Београд, 2018, стр. 57.

⁴³ Мирко Костић, Војвођани о Војводини, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења 1928. Фототипско издање 2012, стр. 24, 25.

просвете. „Војводина мора зановити своју образовану класу.“⁴⁴ Одговоран приступ том процесу могао је да има за последицу суочавању са сопственим недостацима као потребом која претходи свакој критици геополитике интересних неистомишљеника, а искључиво ради сопственог идејног и духовног консолидовања. „Имајте више храбрости да културну мисао супротставите антикултурној и да јој помогнете до победе. Нарочито не кукајте и не вајкајте се, него се борите. Свесни да су све недаће Војводине *nostra posterrima culpa*.“⁴⁵ Без превеликог напрезања могуће је било и уочити грешке које су удаљавале Војводину од сопственог идентитета којом се српство поносило. „У Војводини није било личне и породичне среће без неког општег и јавног поноса; постојала је жеђ за заслужношћу; није било ни приватних састанака ни народних збора, где се, поред политике, није бринуло о културном послу, о школи, цркви, просвети, књижи.“⁴⁶ Било је толико потребно окренути се кротком духу и осмелити се у преиспитивању, а зарад одговорног уздизања и побољшања идентитета. У овом контексту поменути модерни погледи на један део јединственог српског простора – Војводину, можда су могли да неспокој геополитичке будућности растерете и превазилажењем задаха странпутица сопственог националног дискурса. На тај начин смо, у заједничком напору могли да се одупремо и присутном уверењу да заокрет према истини следи тек услед надмоћног притиска безизлаза. „Али за истину имамо времена тек кад је за лаж касно.“⁴⁷

Литература:

1. Bigović, R. (2000): *Crkva i društvo*, Beograd.
2. Bogdanović, D. (1980): *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd.
3. Bogdanović, D. (2006): *Knjiga o Kosovu*. SKZ, Beograd.
4. Voјvođani o Voјvodini, povodom desetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja 1928. Fototipско издање 2012.
5. Vukićević, N. (1865): *Misli o načinu kako da se u duhu pravoslavne vere i prema potrebama narodnim u red dovedu crkveno-prosvetni odnosi Srba u Austrii*; Novi Sad,.
6. Vukićević, N. (1874): *Ugarska otačastvena povesnica sa osobitim obzirom na prošlost Srbalja u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Pančevo.
7. Vukićević, N. (1874): *Otačastveni i opšti zemljopis za srpsku decu, sa osobitim obzirom na zemlje u kojima naš narod živi*, Pančevo.
8. Vukićević, N. (1874): *Povesnica naroda srpskog, od najstarijih vremena do propasti na Kosovu*, Pančevo.
9. Grujić, R. (1921): *Pravoslavna srpska crkva*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, reprint: Evro Beograd, Kalenić Kragujevac, 1995.

⁴⁴ Никола Радојчић, Војвођани о Војводини, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења 1928. Фототипско издање 2012, стр. 15.

⁴⁵ Васа Стајић, Војвођани о Војводини, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења 1928. Фототипско издање 2012, стр. 31.

⁴⁶ Исидора Секулић, Војвођани о Војводини, поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења 1928. Фототипско издање 2012, стр. 40.

⁴⁷ Borislav Pekić, *Istorijski roman i istorijska realnost, Odabrana dela Borislava Pekića*, knjiga 12, Beograd, 1984, стр. 66.

10. Grujić, R. (2012): *Duhovni život Srba u Vojvodini*, Muzej Srpske pravoslavne Crkve, Beograd.
11. Despotović, Lj. (2018): Srpska vojvodina, kao predmet nemačkih, mađarskih i hrvatskih geopolitičkih planova i teritorijalnih aspiracija, *Kultura polisa – Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji*, broj 1, Beograd.
12. Jovanović V. (1870): Osnovi snage i veličine srpske, *Mlada srbadija*, broj 3, 15. jun, Novi Sad.
13. Jovanović V. (2011): „Osnovi snage i veličine srpske“, *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd.
14. Jovanović V. (2011): „Srbenda i gotovan“, Vladimir Jovanović, *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd.
15. Jovanović V. (1869): „Klike i stranke u Srba“, *Zastava*, broj 26, 28. mart.
16. Kirilović, D. (1935): *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*, Novi Sad.
17. Končar, R, Marković, S. (2009): *Vojvodina between Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, tematski zbornik radova sa međunarodnog skupa "Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia", *Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani*, Ljubljana, str. 93–105.
18. Lalošević J. (1914): *O prvim danima rata, po sećanjima dr Jovana Joce Laloševića*, Istorijski arhiv Sombor, F-56, inv. broj 549.
19. Lebl A. (1963): *Politički lik Vase Stajića*, Proges, Novi Sad.
20. Malabu, K. (2018): *Preobražaji inteligencije – šta da radimo sa njihovim plavim mozgom ?*; Fakultet za medije i komunikacije, Beograd.
21. Mikavica, D. (2016): *Svetozar Miletić*, Prometej, Radio-televizija Vojvodine, Novi Sad.
22. Milutinović, K. (1931): *Politiova inetrpretacija istočnog pitanja*, Beograd.
23. Marković S. (2017): *Tihomir Ostojić, Jovan Joca Lalošević*, Prometej, Novi Sad.
24. Ostojić T. (1921), „Narodna misao, ideja oslobođenja i ujedinjenja u istoriji i književnosti Vojvodine“, *Letopis Matice srpske*, knjiga 300, za godine 1914-1921, Novi Sad, 1 str. 34-60.
25. Petrović V. (1954): *Stosedamdesetpetogodišnjica učiteljske škole u Somboru, Vremena i događaji*, Novi Sad.
26. Petrović, V. (1954): *Vremena i događaji*, Matica srpska, Novi Sad, 1954.
27. Pekić, B. (1984): *Istorijski roman i istorijska realnost, Odabrana dela Borislava Pekića*, knjiga 12, Beograd.
28. Polit-Desančić, M. (1986): *Istočno pitanje i njegovo organsko rešenje*, Zbronicu Matice srpske za istoriju, broj 33, Novi Sad, 147-143.
29. Proroković, D. (2018): Pretnje regionalnoj bezbednosti i posledice po geopolitički položaj Vojvodine, *Kultura polisa – Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji*, broj 1, Beograd.
30. Rakić, L. (1989): *Obeležavanje petstogodišnjice kosovske bitke u Vojvodini (1889)*, Zbronic Matice srpske za istoriju, broj 40, Novi Sad.
31. Ruvarac, I. (1887): *O knezu Lazaru*, Novi Sad.
32. Samardžić, R, Ćirković, S. (1989): *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, SKZ, Beograd.
33. Terzić S. *O srpskom političkom i kulturnom regionalizmu*, Zbornik radova Srpski duhovni prostor, http://www.rastko.rs/istorija/sterzic_regionalizam.html.
34. Tomić, J. (1999): *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji*, fototipsko izdanje, Niš.

Извори:

1. Istorijski arhiv Sombor
2. Rukopisno odeljenje Matice srpsk

Штампа:

1. Zastava,
2. Branik,
3. Pančevac,
4. Srpski list,
5. Beogradske novine,
6. Knjiženi sever.

**RETURN TO THE PAST FOR A STEP INTO THE FUTURE OF
SERBS IN VOJVODINA IN THE EVE OF UNIFICATION IN 1918.**

Summary: At the end of the summer and beginning of fall of 1918, there were few who saw the end of the Great War. Although the victory at the Salonika Front was obvious, the sense of marginal importance and underestimation of its future impact dominated the thought of military and political officials. Sobriety and analytic estimation was mingled with unrestrained enthusiasm for returning home, a feeling present in every Serbian soldier. In less than two months, there was signed a peace treaty which eventually led to the long-lasting armistice. The Monarchy of Austria-Hungary, to great surprise of its military-political elite, experienced a vertiginous breakdown. The Serbs that lived in this area were facing unbearable pressure of the martial law and violent “patriotism”. This arduous situation put them on trial. Historical works up to date rarely mention a steady number of Serbian social elite who were being intimidated and made act conformist. Their negligence was a subject of criticism of patriotically oriented countrymen. From both sides there emerged representatives of Serbs which organized the Great National Assembly on 25th November 1918, which meant returning to the values of the heroic past.

Key words: Identity, historical memory, value, politics, ideology

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ*
СТЕФАНИ ШОВАНЕЦ**

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 94(497.113):316.774

Прегледни рад
Примљен: 22.03.2018
Одобрен: 27.04.2018
Страна: 229-244

ПИСАЊЕ МЕЂУРАТНОГ ЛИСТА „САВРЕМЕНИ НОВИ САД“ О ШТАМПИ, НОВИНАРИМА И СТРУКОВНОМ НОВИНАРСКОМ УДРУЖЕЊУ

Сажетак: Аутори истражују и анализирају писање таблоидног недељног листа „Савремени Нови Сад“ о штампи и новинарима у међуратном периоду. Истраживање је усмерено и на писање тог таблоидног медија о ондашњем струковном новинарском удружењу. Ауторе је посебно интересовало како је редакција „Савременог Новог Сада“ писала о колегама новинарима и утврђено је да се о журналистима веома негативно пише. Лист је такође имао негативан приступ када пише о другим медијима, док је веома афирмативан дискурс присутан када редакција пише о „Савременом Новом Саду“. Истраживање је показало да је анализирани медиј у складу са својим таблоидним карактеристикама и тенденцијама користио говор мржње, пежоративне термине и дискредитујуће атрибуте када је писао о другим новинарима, медијима и новинарском струковном удружењу.

Кључне речи: Савремени Нови Сад, штампа, таблоиди, медији, историја новинарства, новинари

Увод

У периоду када је Нови Сад са правом називан „Српска Атина“, односно крајем 19. и почетком 20. века, био је то град у коме се развијала журналистика и штампарство а може се констатовати и да је био пречански центар новинарства на српском језику. У Новом Саду су радили и живели неки од најпознатијих српских новинара попут Светозара Милетића, Михаила Полит Десанчића, Мише Димитријевића, Лазе Костића, Змај Јове Јовановића, Јаше Томића (Боаров, Баровић, 2011).

У историји нашег новинарства није довољно писано о специфичном журналистичком феномену, односно о томе како је међуратна штампа извештавала о медијској сцени, новинарима, односу између новинарских удружења

* barovic@ff.uns.ac.rs

** stefani_shovanec@hotmail.com

и сличним темама. Посебно је занимљиво истражити новосадску медијску сцену која је недовољно изучавана, иако су глобална медијска кретања и значајне теме из друштвено-политичког живота углавном анализиране, поменимо само изузетно вредне монографије у тој области које су објавили академик Василије Крестић (Српска штампа у Угарској 1791-1914), и др Душан Попов (Српска штампа у Војводини 1914-1941). Из наведених разлога потребно је истражити локалну штампу, посебно у Новом Саду који је након уједињења 1918. године изгубио значај који је у новинарству имао пре Првог светског рата, али је у њему и након Великог рата излазио значајан број информативно-политичких штампаних медија. Тадашњи друштвено-политички и медијски контекст описује С. Бјелица наводећи: „Све до 1929. године свака политичка партија у граду, па и фракције унутар њих имале су бар по један орган који им је служио за предизборну пропаганду и међусобне оптужбе. Вечито завађени новосадски радикали делили су се и на претплатнике *Заставе*, *Дунава*, *Радикала*, *Радикалске речи*... Демократе су се у Новом Саду препознавале по томе што су читале *Јединство* и *Народ*, самосталци *Видовдан* и једно време *Јединство*, социјалисти *Слободу* и тако даље“ (Бјелица, 2008: 174).

У тој маси листова усмерених пре свега на политичке теме, међу читалачком публиком постепено долази до засићења и замора, а поједини новосадски новинари закључују да је потребно релаксирати медијски простор. Тако полако долази до настанка првог новосадског таблоида, односно медија који је почео да излази под називом „Савремени Нови Сад“ и по свим карактеристикама и мерилима може бити детерминисан као представник булеварске, жуте штампе.

Лист „Савремени Нови Сад“

Лист „Савремени Нови Сад“ покренула је група новинара предвођена Велиславом Вецом Спасићем, који се за разлику од „озбиљних“ листова окренутих политичким темама, више бавио сензационалним причама, интригантним детаљима, градским гласинама и оговарањима. То не значи да је Спасић око себе окупио нестручне новинаре и дилетанте, напротив, имао је групу врских новинара у којој су били Озрен Суботић, Мића Иванчевић, Војислав Матић. Први број „Савременог Новог Сада“ изашао је пред читаоце почетком јуна 1924. године, а од 1. маја наредне године лист се звао „Нови Сад“. „На почетку 1925. године лист је под новим називом „Нови Сад“ прешао у власништво штампара Душана Чампрага који ће га издавати све до априлског рата 1941, у просечном тиражу од 1.500 примерака“ (Попов, 1983: 269). Лист је излазио све до слома Краљевине Југославије 1941. године, а захваљујући том континуитету кроз анализу тог медија може се пратити друштвени, политички, приватни, забавни, криминални, модни и спортски живот тадашњег града, уз обавезну и неопходну дозу критике извора. Иако се лист номинално није бавио политиком, крајем 1924. године због актуелног тренутка, „Савремени Нови Сад“ је ушао у предизборну арену, и није подржао ни једну странку већ је

читаоцима указивао на сулудост партијских сукоба, који су, како је наводио, обична борба за власт, моћ и добро плаћене положаје.

Основни задатак овог рада је приказивање начина на који је „Савремени Нови Сад“, као таблоидни недељник, писао о ондашњим медијима, новинарима и на крају о новинарском струковном удружењу, које је окупио и организовао у Новом Саду чувени новинар, књижевни критичар и гркокатолички свештеник Јован Храниловић. Као директор демократског листа „Јединство“ Храниловић је снагом свога ауторитета успео да окупи новосадске новинаре: „Јован Храниловић био је први председник Новосадске секције Југословенског новинарског удружења (ЈНУ), а за ту дужност изабран је на конститутивном састанку који је одржан 25. јануара 1922. у Новом Саду. На првом оснивачком састанку само се делимично попунио управни и надзорни одбор“ (Баровић, Пралица, 2014: 301). „Савремени Нови Сад“ и његов уредник Велислав Спасић доста пажње су посветили наведеним струковним проблемима и зато ће тежиште овог рада бити посвећено посматраним темама, које су веома важне и са наше, скоро вековне дистанце.

Анализа листа „Савремени Нови Сад“

Истраживањем листа „Савремени Нови Сад“ обухваћени су текстови у којима је писано о штампи укуључујући и писање листа о себи, текстови о новинарима као и текстови о новинарском удружењу. Од укупно 57 анализираних јединица, највећи проценат чине текстови о штампи – 42 одсто, затим текстови о „Савременом Новом Саду“ - 28 одсто, они у којима су тема новинари - 25 одсто, а најмање је текстова о новинарском удружењу, свега 5 одсто. Редакција није показала контентуитет када се ради о извештавању о одређеној тематици, па само 9 одсто текстова има наставак у неком од наредних бројева листа. Најзаступљенији жанрови у корпусу су вести – 40 одсто, а затим хибридне форме које чине 21 одсто корпуса. Хибридне форме односе се на различита редакцијска обраћања публици, на личне ставове упућене особама или организацијама и на набрајања изјава виђенијих људи о актуелним појавама у Новом Саду. Уводници, које је уредник ретко потписивао, чине 18 одсто корпуса, а 14 одсто чине извештаји. У корпусу су пронађене и неновинарске форме попут песме коју је редакција написала о себи и текста у форми позоришне драме у којој новинари листа исмевају корумпираност новинара. Насловни блокови су у анализираном таблоиду сензационалистички у 37 одсто случајева, али у највећем броју текстова су дескриптивни – 42 одсто. Објективни насловни блокови чине најмањи проценат корпуса - 21 одсто.

Основна карактеристика стила писања је лично обраћање читаоцима или објекту текста. Ипак, само су у занемаривом проценту новинари и уредници потписивани испод текста. Будући да аутор није видљив и да су текстови писани у првом лицу множине, највећи проценат субјеката текстова у корпусу чинила је управо редакција – 84 одсто, уредник је био субјекат у 12 одсто текстова, а новинар у 4 одсто (видети: графикон 1 – *Субјекат текста*).

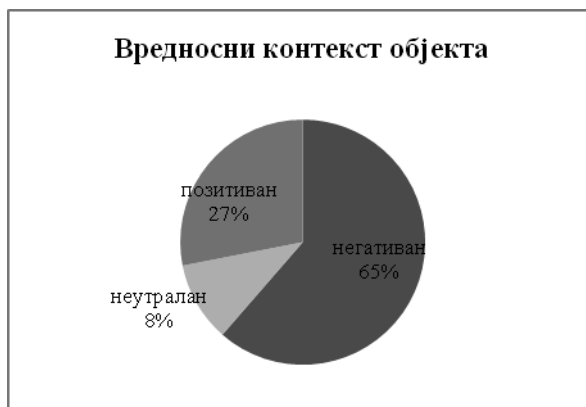
Графикон бр. 1 - *Субјекат текста*

У 57 текстова маркирано је 72 објекта, а објекат су најчешће одређене новине – 27 одсто и новинари у 25 одсто текстова. О себи су писали у 18 одсто, а приближно су писали и о стању у штампи - 10 одсто текстова (видети: графикон 2 – *Објекат текста*).

Графикон бр. 2 - *Објекат текста*

„Савремени Нови Сад“ у више од половине анализираних јединица – 65 одсто, објекте ставља у негативан контекст (видети: графикон 3 – *Вредносни контекст објекта*). Вредносни контекст објекта је позитиван у 27 одсто текстова, односно у 19 текстова, од којих је објекат 13 пута управо „Савремени Нови Сад“. Осим о себи, позитивно су говорили и о демократском листу „Јединство“ (2 пута), о „Југословенском Млинарском Листу“, листовима „Видовдан“ и „Родољубива“ и о свом уреднику.

Графикон бр. 3 - *Вредносни контекст објекта*

Ставови о штампи и новинарима

„Спиритус мовенс“ листа Велислав Спасић, на насловници свог листа оцењивао је стање у медијима, где је веома критички писао о новосадској штампи свога времена: „О новосадској штампи могле би се читаве књиге написати, али све то, уверени смо, неби ништа користило, јер да будемо сасвим искрени, Нови Сад у ствари нема праве штампе, која би у сваком погледу достојно репрезентовала тај град, који је некада са поносом носио име: Српска Атина. Наши новинари нису све до данас били у том положају, да створе у Новом Саду штампу, која би у свако доба представљала јавно мњење Војводине, нису могли чак да створе ни један добар орган за сам Нови Сад, те тако ми ни данас не можемо рећи, да се војвођанска српска журналистика развија, да показује стварних успеха и да пружа публици оно, што ова са пуним правом захтева (...) Изумреће генерације а Нови Сад неће имати свога листа, неће имати своје штампе, само зато, што су код нас људи индолентни, сићушни, тесногруди, немодерни, па чак и – тврдоглави. Будућност ће показати, да ће се ове погрешке љуто осветити, а када то наши људи буду увидели, биће већ касно!“ (*Савремени Нови Сад (у даљем тексту СНС-пример аут.)*, 15. јун 1924, бр. 2, „Стварајмо добру и уређену штампу у Новом Саду“, стр. 1). Спасић се и доцније враћа том проблему те је у број 20 свог листа (изашао 18.10.1924) целу насловницу посветио том проблему под насловом: „Војвођанска српска штампа на издисају“. У овом обраћању читалаштву уредник пише: „Данас ствари стоје тако, да је несловенска штампа куд и камо јача, боља, и проширенија од српске, па постоји коначно и та опасност, да сасвим угуши српску штампу, која је, изгледа, осуђена на пропаст“ (*СНС*, 18. октобар 1924, бр. 20, „Војвођанска српска штампа на издисају“, стр. 1). Спасић сматра да „није кривица ни до несловенске штампе“, већ да „наши људи нису свесни великог и узвишеног задатка који штампа треба да испуњује“ (*Ibid.*). Апелује на покретање модерног, непристрасног српског дневника у Војводини (*Ibid.*).

Треба истаћи да је било и шаљивих текстова у којима се на шеретски и допадљив начин, без увреда описује стање у редакцијама новосадских медија,

којих је 1924. године на градском нивоу било: 4 дневна листа, 5 недељника и 5 стручних листова! (*ЧНС*, 6. Септембар 1924, бр. 14, „Из новинарског џунгла новосадског“, стр. 5-6). Такође, „Савремени Нови Сад“ је са искреним жаљењем пренео вест да је дневни лист Демократске странке у Новом Саду „Јединство“, постао недељник, тим пре што се констатује да је то био веома добро уређиван дневни лист, информативан, интересантан, који је значајну пажњу посвећивао локалним темама, и да је то знак да српска штампа полако али сигурно пропада (*ЧНС*, 19. јул 1924, бр. 7, „Демократско *Јединство* постало дневни лист - Војвођанска српска штампа осуђена на пропаст“, стр. 5). Тим пре је наведена вест вредна хвале јер „Јединство“ је било све оно што „Савремени Нови Сад“ није био: озбиљан информативно-политички лист који је објављивао тачне и проврене вести, историјске фељтоне, едукативне и текстове из културе, и није се бавио ласцивим причама и градским трачевима.

Ипак, „Савремени Нови Сад“ је о другим медијима углавном писао лоше. Наиме, од 19 маркираних листова о 13 је писано у негативном контексту. Највише је објављивано текстова о „Политици“ (5), затим о „Киш Ујшару“ (3), па о „Застави“ (2), мађарском дневном листу „Пешта Напло“ (2), „Делблачка“ (2), „Дајчес Фолксблату“ (2), „Вајдашагу“ (2), листу „Северна Србија“ (1), а помињани су и други листови. На пример, лист „Северна Србија“ оштро критикују, називајући чланове редакције људима „који би хтели да мењају историју и географију и који би од Војводине силом да направе северну Србију“, пишу да је лист „скроз неписмен“, „скандалозно наивно написан и уређен“, критикују правописне грешке, па чак позивају читаоце у своју редакцију како би им показали исправљен примерак (*Нови Сад*, 23. август 1925, бр. 16, „Чудо од новина“, стр. 2). У корпусу је видљиво и непријатљиво редакције према мађарској штампи. На пример, у поднаслову текста објављеног у броју 28. редакција поставља реторичко питање: „Како се мисле пештански листови обогатити на рачун наше публике?“. Они наводе да мађарски листови „не обраћају много пажње да цене постојеће прописе за стране листове“, да „немају појма о некој лојалности“, да им се „врло често догађају немили случајеви и испади“ и да „шпекулишу на врло дрзак и недозвољен начин“ (*Нови Сад*, 22. новембар 1925, бр. 28, „Ружна шпекулација“, стр. 3).

Следећи чести објект писанја „Савременог Новог Сада“ су новинари. Од 18, новинари су 15 пута поменути у негативном, два пута у неутралном, а само једном у позитивном контексту. Овде треба указати на начин на који је редакција писала о новинарима уопште, о „београдским“ и „новосадским“ журналистима. За новинаре из Новог Сада пишу: „Код нас они (новинари), међутим, играју једну најмизернију улогу каква се само може замислити. У том погледу несумњиво воде - новосадски новинари“ (*ЧНС*, 23. август 1924, бр. 12, „Новосадски новинари међу собом“, стр. 3). Интересантан пример писања о новинарима је текст са насловом „Има и таквих листова - Трагедија наше журналистике (У три чина)“ написан у форми сатиричне драме у којој исмевају кроумпиране новинаре (*Нови Сад*, 1. новембар 1925, бр. 25, „Трагедија наше журналистике“, стр. 7).

Извештавање о новинарском удружењу

Анализирани корпус јасно указује на непријатељство између редакције „Савременог Новог Сада“ (као и његовог настављача „Новог Сада“) и Југословенског новинарског удружења. Као добру прилику за осуду омраженог Удружења редакција „Новог Сада“ види у смрти једног новинара у пензији, па у 21. броју објављује текст насловљен са: „Новинар умро од глади - Алај нам ваља новинарско удружење“. Аутор текста пише да Удружење „не мари за сироте и бедне новинаре“, да оно „није нашло за вредно, да спасе овог јадника смрти и глади“, као и да „једино брине како ће приредити што сјајније и луксузније банкете на којекаквим конгресима и како ће нека господа новинари путовати првом класом - наравно цабе! Брука и срамота!“ (*Нови Сад*, 26. септембар 1925, бр. 21, „Новинар умро од глади“, стр. 2). У следећем броју тему настављају критикујући новинаре и листове зато што дају превелики медијски простор новинарском конгресу у Скопљу, зато што приређују банкете и путују луксузним возовима, док не пишу о новинару који је наводно умро од глади у Осјеку: „Е, али главно, да је било банкета и сепаратних возова! Шта чини јадан мученик! А сит гладном не верује!“ (*Нови Сад*, 4. октобар 1925, бр. 22, „Око новинарског конгреса“, стр. 4) (видети: фотографија 1 – *Око новинарског конгреса*).

Око новинарског конгреса

Банкета и пијанки, било је доста!

Дневни листови су већ довели исцрпне извештаје о новинарском конгресу, који је ових дан одржан у Скопљу, а сви ти извештаји могли би се свести овај пословицу: Тресла се брда, родио се миш! Јер на конгресу је млаћена празна слама, ништа више није учињено.

Али зато је било у изобиљу јела и пића, приређивани су крканлуци и банкети *rag excellent!* Новинари су били сити и напиту, а, помислите, путовали су у сепаратном возу, са вагон-рестораном!

А о новинару, који је умро од глади у Осјеку, ни један од изасланих делегата није нашао за вредно, да ма само и једну реч проговори!

Е, али главно, да је било банкета и сепаратних возова! Шта чини један мученик! А сит гладном не верује!

Фотографија бр. 1 - *Око новинарског конгреса*
Аутор: Стефани Шованец

У увредама на рачун Новосадске секције Југословенског новинарског удружења, редакција није била шкрта. О струковној организацији журналиста се пише: „У Новом Саду постоји секција Југосл. Новинарског Удружења, која сама по себи представља монструм од организације (...) И док друге организације сличне врсте настоје да својим члановима олакшају живот у скупоћи, дотле код нас новинарске организације на својим седницама представљају клач-клуб за шкартиране новинаре – ако се они уопште тако могу назвати. И данас новосадски новинари немају од те организације никакве користи ни моралне ни материјалне из разлога што је та организација трула и неспособна за живот“ (СНС, 23. август 1924, бр. 12, „Новосадски новинари међу собом“, стр. 3). Два месеца касније недељник објављује да жели оставку секретара удружења „да би се решиле прилике и у секцију ушли они, који фактички тамо и спадају, иначе сви професионални новинари морају основати свој посебни клуб“ (СНС, 15. новембар 1924, бр. 24, „Испади новосадске секције Југословенског Новинарског Удружења“, стр. 5). Наводе како се новосадски новинари буне јер члан удружења може да буде: „ко год хоће, па чак и библиотекари и апотекари, само не новинари који су и основали Удружење за своје класне интересе“ (Ibid.)

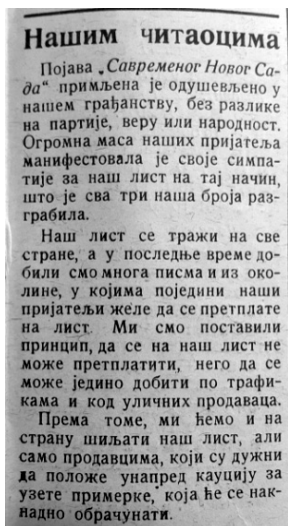
„Савремени Нови Сад“ о себи

У сваком броју неизоставна је била пропаганда сопственог листа објављивана у виду кратких обраћања читаоцима: „Читајте и ширите *Савремени Нови Сад*“, „Шири *Нови Сад*!“, „*Нови Сад* не добија никакве субвенције, нити помоћи, па је према томе упућен једино на своје читаоце и присталице слободне, независне штампе!“, „*Савремени Нови Сад* је потпуно независан лист, који служи искључиво унапређењу нашега града“, „*Савремени Нови Сад* чита цео Нови Сад“. Поред тога, ове новине су велики део простора посвећивале текстовима хвале о сопственој редакцији, о тражености листа и о својој уредничкој политици. О томе како су писали о себи говори и податак да је објекат текста 13 пута био анализиран недељник и да је у 100 одсто случајева о њему писано у позитивном контексту. Већ у првом броју листа, под насловом „Нашим читаоцима“, објављују да је лист основан како би попунио празнину у штампи која се не бави довољно Новим Садам. Уредник овим путем акценат ставља на значај новинарске објективности и етичности и наводи: „Што се тиче нашег писања ми слободно можемо рећи: *нико није без греха* - па ни новосађани. Зато ће наше писање бити углавном критичког карактера“. Наводе да ће сатира чинити велики део листа и да ће редакција тежити спробођењу „култа Новог Сада“ (СНС, 7. јун 1924, бр. 1, „Нашим читаоцима“, стр. 1). Тему настављају у четвртном броју, поново насловним текстом: „Ми смо поставили себи задатак да почистимо ту смрдљиву и устојану бару, у којој је сваки прогрес немогућ“ (СНС, 28. јун 1924, бр. 4, „Да се разумемо“, стр. 1) (видети: фотографија 2 – *Да се разумемо*).

Фотографија бр. 2 - *Да се разумемо*,
Аутор: Стефани Шованец

Текст у коме је маркирана веома експлицитна хвала „Савременог Новог Сада“ је текст о тражености листа: „Појава *Савременог Новог Сада* примљена одушевљено у нашем грађанству“, „Наш лист се тражи на све стране“ (*ЧНС*, 28. јун 1924, бр. 4, „Нашим читаоцима“, стр. 11) (видети: фотографија 3 – *Нашим читаоцима*).

Фотографија бр. 3 - *Нашим читаоцима*
Аутор: Стефани Шованец

Редакција је већином директно хвалила свој рад, али је понекад користила и одређене градске проблеме или рад других медија и институција како би о ширила позитивну слику о себи. Тако је у 15. броју (1924. године) вест која се тицала бачког жупана претворена у констатацију да је редакција била у праву по питању тог жупана. Наслов: „Ипак смо ми имали право“ упућује на фокус који је редакција имала када је писала да „локални политичари од силне мудрост неће моћи наћи у целој Војводини човека, који би могао заузети место обласног жупана бачке области“ (*ЧНС*, 13. септембар 1924, бр. 15, „Ипак смо ми

имали право“, стр. 3). Овакве хвале могу бити илустроване и обавештењем обајвљеним у 21. броју (1925. године), у коме наводе да се „неки Новосађани“ лажно хвале како пишу и уређују „Нови Сад“: „Нама чини част, што се многи људи поносе сарадњом код нашега листа, па премда нису сарадници воле да изгледају као такви“. Редакција прети да ће, уколико „злоупотребе“ не престану, морати да се обрати полицији: „У противном случају, бићемо принуђени, да се обратимо полицији, са пуним именима дотичних *сарадника*“ (*Нови Сад*, 26. септембар 1925, бр. 21, „Од уредништва“, стр. 5).

„Савремени Нови Сад“ је наменио један дугачак текст најави да осећа дужност да почне да се бави политичким питањима: „Међутим наша редакција, а и многи наши читаоци, увидели су да данас један лист, као што је наш, не може и не сме ћутке прелазити преко данашње политичке ситуације, која је у свему веома интересантна, а нећемо претерати ако усврдимо, да је у неким случајевима од историјске важности“. Недељник у поменутом тексту, али и током целог анализираног периода, инсистира на својој независности и на томе да „не служи ниједну постојећу странку“ (*ЧНС*, 4. октобар 1924, бр. 18, „Наш лист ће се од сада бавити и политиком“, стр. 1).

Редакција Спасићевог и Чампраговог листа је истицала да многима смета њихово писање те да од незадовољних моћника добијају претње, које они сматрају сасвим неозбиљним: „Прети се батинама и терором и репресалијама и бог те зна чим. Ми преко ових претњи прелазимо хладнокрвно и није нам ни на крај памети да на њих реагирамо... И зато ми остајемо при својој ранијој тврдњи: *нико нам не може забранити да критикујемо све оно у нашем јавном животу што се коси са начелом здравог разума, поштењем, моралом* (курзив у орг.-прим.аут.)“ (*ЧНС*, 15. јун 1924, бр. 2, „Имамо ли право? На неозбиљне претње *противника*“, стр. 4). Претње су биле доста честе, барем према писању редакције, тако да је једном приликом читава насловница била посвећена том проблему. Чини се да је ова претња забринула редакцију јер је долазила од стране утицајног увређеног грађанина, а у тексту који потписује Велислав Спасић стоји да је новинарски посао тежак и да се зато они не боје претњи: „Свестан новинар се, ако буде потребно и главу положити за љубав правде и истинитости. А ако један или двоје погину ту су остали, који ће или осветити и који се и даље борити за исте идеале, за исте циљеве, за опште добро човечанства, ићи ће и даље правим одређеним путем, не бојећи се жандарских сабаља, песница, батина, затвора. Ти новинари ће увек бити јачи, јер је правда и истинитост на њиховој страни!“ (*ЧНС*, 19. јул 1924, бр. 7, „Хајка на новинаре“, стр. 2).

О себи пишу и хумористички, а песма коју је редакција написала о себи одличан је пример шале на сопствени рачун. То је, како наводе, „травестија на познату Змајеву *Циганин хвали свога коња*“, а названа је „Уредништво хвали Савремени Нови Сад“. Песма се простире на скоро два ступца: „А како се лист распрода? Малко брже од олује. Сад ћеш чути, казаћу ти; Наш колпортер с десна, с лева, Упртио сто бројева; Грађани га угледаше па сви за њим потрчаше (...)“ (*ЧНС*, 19. јул 1924, бр. 7, „Уредништво хвали Савремени Нови Сад“, стр. 7).

Дискурс о „непријатељима“

Редакција анализираног медија се није устручавала да употреби сензационалистичке наслове и дискурс мржње, поготово када се радило о онима које је окарактерисала као „непријатеље“. Већ у четвртом броју листа, у уводном тексту у коме је разматран „циљ и задатак“ листа, пише: „Знамо да имамо доста непријатеља, али знамо и да имамо сто пута више правих пријатеља“ (СНС, 28 јун 1924, бр. 4, „Да се разумемо – Наш циљ и задатак“, стр. 1). Као што је већ поменто, у овом контексту се посебно истакао лош однос редакције према београдским медијима (видети: фотографија 4 – *Измишљене сензације*).

Измишљене сензације

*Шта сервирају београдски листови својим читаоцима? —
О, та проклета оскудица у
материјалу!*

У последње време, неки београдски листови, у недостатку истинитих извештаја, сервирају својим читаоцима разне глупости и измишљене сензације, верујући, да је свет толико глуп, па ће насести њиховим измишљотинама.

Поједини листови доносе под звучним насловима и још звучнијим поднасловима сензације из Београда, које се никада и нису догодиле, па у којима, обично, ни нема имена дотичних најближе заинтересованих особа. Не може бити, када и не постоје! А ако би ти листови ипак изнели нека измишљена имена, брзо би се обрुкали, јер би се неистина, за тили, час искоставила.

Е, али шта ћемо, кад нема материјала!

Фотографија бр. 4 - *Измишљене сензације*,

Аутор: Стефани Шованец

Негативан став испољаван је у виду одредница попут „нека ћускија Ибис“, „тај неодговорни тип“ којима је описан новинар из Београда (СНС, 28. јун 1924, бр. 4, „Распни га, распни!“, стр. 3). У тексту под насловом „Хапшење београдског новинара у Сомбору“ извештавају о хапшењу новинара „Правде“, Милоша Сокића, наводећи да је београдска штампа тај догађај намерно „прећутала“: „Чудимо се само београдским листовима, који су сви редом мудро прећутали овај, ни мало неинтересантан догађај. Свакако из колегијалности!“ (СНС, 7. јун 1924, бр. 1, „Хапшење београдског новинара у Сомбору“, стр. 3). У истом броју пишу о београдском „новинару Пантелији Јововићу“ који је: „изводио такве саблажњиве и неморалне продукције, да су се згадили чак и одрасли људи, који су на свашта навикнути“ и на крају текста додају: „Примећујемо, да Јововић спада међу „јаче новинаре“, који никад сами не пишу своје

чланке већ прибављају материјал, а други то износе тако, да би се могло у новинама објавити“ (*CHC*, 07. јун 1924, бр. 1, „Авантуре једнога београдског новинара на Штранду“, стр. 4). Након изласка дописа београдске секције Југословенског новинарског удружења да новосадски новинари не треба да се одазвју на позив за новинарски конгрес у великом броју, „СНС“ критикује „београдске колеге“ објављујући: „Они би да лакше раде, па им није нико потребан! Они би да решавају о нашој судбини, али без нас! Знамо, куда тиме циљају, али ми их уверавамо да конгреси нису за то да се једе и пије (баш зато се и боје београдске колеге, да би могли војвођански новинари да им поједу и попију све!) него да се озбиљно поради на унапређењу новинарског сталежа“ (*CHC*, 2. август 1924, бр. 9, „Каквих нас све нема!“, стр. 7).

Лист је веома често полемисао са београдском „Политиком“ коју је оптуживао да преноси лажне вести о томе како Војводина не плаћа порез, као и то да тај лист кад може и има прилику неосновано и тенденциозно напада Нови Сад и његове грађане (*CHC*, 12. јул 1924, бр. 6, „Политика се љути на Нови Сад“, стр. 3). Редакција „Свременог Новог Сада“ веома помно је пратила писање београдског листа који је у то време био највећи дневни политичко-информативни дневник и није пропуштала прилику да одговори на текст који је сматрала инкриминишућим. Ту се може констатовати да „Савремени Нови Сад“ узима на себе улогу медијског заштитника града, јер се својим текстовима труди да унесе полемички тон у свој журналистички дискурс. У четвртном броју недељника о „Политици“ пишу: „И ми смо уверени да ће се у Војводини наћи још *будала* који ће тај лист куповати, и који ће у тај лист писати - против себе“ (*CHC*, 28. јун 1924, број 4, „Распни га, распни!“, стр. 3). Такође, редакција „СНС“-а оптужује „Политику“ да је објавила лажне информације у вези са представама у новосадском позоришту: „Не можемо ћутке прећи преко ове нетачне, скроз тенденциозне и потпуно пакосне белешке највећег српског листа“, и притом позива грађане на бојкот „Политике“: „уверени смо да би бојкотовање тога листа, опаметило ону господу из редакције, те да би се коначно оканули сталног задиркивања“ (*Ibid.*). Непријатељство према „Политици“ види се и у објављивању текстова о материјалним или граматичким грешкама, па *СНС* објављује текст о грешци „Политике“ и насловљава га иронично и сензационалистички: „Ала смо информисани!“ (*CHC*, 19. јул 1924, бр. 7, „Ала смо информисани“, стр. 11).

Дискурс о непријатељима шири се и даље од подручја Београда, па за незавидно стање српске штампе Спасић криви „наше људе“ и пише: „Они не желе ни паре жртвовати за те *сувишне* ствари, они су бестидности индолентни, они су страшни и неумољиви, они су, на крају, тиме постали сами себи непријатељи“ (*CHC*, 18. октобар 1924, бр. 20, „Војвођанска српска штампа на издисају“, стр. 1). За људе „код нас“ уредник сматра да су: „индолентни, сићушни, тесногрудни, немодерни, па чак и - тврдоглави“ (*CHC*, 15. јун 1924, бр. 2, „Стварајмо добру и уређену штампу у Новом Саду“, стр. 1). О неименованој жени која је поднела тужбу против листа пишу да је „безочна и ограничена“ и називају је „бајном фрајлицом“ (*CHC*, 12. јул 1924, бр. 6, „Тужени смо суду“, стр. 4). Употреба увредљиве лексики посебно је видљива у два текста у којима

је предмет писања лист „Киш Ујшаг“, односно његов уредник Ласло Мико. Први текст почиње реченицом: „Да је велики Гутенберг знао, у какве ће се све сврхе употребљавати његов славни изум, сигурно би се неколико пута добро промислио, да ли да свој генијални проналазак објави“ (*Нови Сад*, 23. август 1925, бр. 16, „Из новинске дунгле“, стр. 7). Револтирана тиме што је у листу Ласла Мика објављено да он, лично, дочекује министра саобраћаја, редакција „Новог Сада“ пише: „Да велика личност, тај уредник *Киш Ујшага*! Ни смо ни знали, да је међу толиким новосадским новинарима, једини он овлаштен, да дочекује министре!“ (*Ibid.*). Тему настављају у броју 18. када против Ласла Мика пишу већ у насловном блоку: „Малер уредника *Киш Ујшага* – Професорски новинарчић који мисли, да се новинарство састоји из клеветања“, док у тексту називају уредника „ситним и незнатним“, „гњидицом“ и „сићушним“ човеком (*Нови Сад*, 5. септембар 1925, бр. 18, „Малер уредника Киш Ујшага“, стр. 3).

Закључак

На основу истраживања које смо спровели можемо закључити да је недељни међуратни лист „Савремени Нови Сад“ потврдио да се са правом може окарактерисати као таблоид. У анализираном листу насловни блокови су сензационалистички у 37 одсто случајева, у највећем броју текстова су дескриптивни – 42 одсто, а објективни насловни блокови чине најмањи проценат истраженог корпуса и то свега 21 одсто. У складу са духом времена у којем је лист постојао аутор текста често није видљив и тестови су писани у првом лицу множине, а у чак 84 одсто истражених случајева субјекат текстова је редакција, у 12 одсто случајева то је уредник, а само у 4 одсто анализираних случајева новинар.

Лист је у чак 65 одсто анализираних јединица корпуса, објекте о којима пише стављао у негативан контекст, што је још једна чињеница у прилог таблоидног карактера „Савременог Новог Сада“. Занимљиво је како је у свега 27 одсто анализираних текстова вредносни контекст објекта позитиван, и то углавном када редакција пише о сопственом листу (у 19 анализираних текстова који су позитивни, пише се о „Савременом Новом Саду“ у чак 13 текстова). Као неутралан однос према објекту писања маркирано је свега 8 одсто текстова, што сугерише да „Савремени Нови Сад“ веома ретко и у минималном проценту има неутралан став према објекту својих новинарских текстова.

Негативан контекст када „Савремени Нови Сад“ пише о ондашњој штампи може се уочити и када уредник Велислав Спасић пише са пежоративним призвуком о другим медијима, и чак трвди да: „(..) Нови Сад у ствари нема праве штампе, која би у сваком погледу достојно репрезентовала тај град“ (*СНС*, 15. јун 1924, бр. 2, „Стварајмо добру и уређену штампу у Новом Саду“, стр. 1). Редакција највише полемисе са београдском „Политиком“ (чак позива и на бојкот тог листа) али у негативном контексту помиње и мађинске медије, у првом реду листове на мађарском језику, о којима се пише у оштром тону.

Истраживањем смо утврдили да је „Савремени Нови Сад“ објављивао веома негативне текстове о Новосадској секцији Југословенског новинарског удружења, о којој пише да окупља некомпетентне новинаре, који немају у виду одбрану интереса професије, већ своје личне интересе. Такође се напада Југословенско новинарско удружење због организације непотребних балова на којима се неумерено једе и пије, док са друге стране ништа не чине да једног пензионисаног новинара из Осјека спасу смрти од глади. Генерално је лист често нападао новинарско удружење и позивао на оснивање новог друштва које ће чинити „прави“ журналисти.

Редакција „Савременог Новог Сада“ је користила свој медијски простор да неумерено и неосновано, преко сваке мере хвали свој лист, и да истиче како га читаоци обожавају. До које мере се ишло у претеривању, најсликовитије сугерише песма коју су написали у циљу величања свог листа, иако је написана у шaljивом тону.

На основу резултата истраживања може се закључити да је „Савремени Нови Сад“ као медиј класичан пример међуратног таблоида, што се показује у односу према колегама новинарима, другим медијима али и новинарском удружењу. Лист је нападао друге новинаре, неосновано је износио податке о појединцима, наводио разне скандале и оптужбе за које није било доказа и сл. Такође се негативно пише о другим медијима са којима се у таблоидном стилу полемиче на основу емоција и таксативних оптужби, без уплива валидних аргумената и чињеница. На крају, истраживање је показало да лист може бити детерминисан као локални недељни таблоид који је значајан за структурално сагледавање међуратне штампе на простору АП Војводине. Анализом писања утврдили смо да се технолошки моменти у постојању таблоида мењају, али да основна структура, избор тема и дискурс, упркос временској дистанци, код булеварске штампе остају исти.

Литература:

1. Barović, Vladimir; Pralica, Dejan (2014). Jovan Hranilović i Novosadska sekcija Jugoslovenskog novinarskog udruženja: 295-307. U Zborniku: Dr Časlav Očić. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. Novi Sad: Matica srpska, 2014.
2. Bjelica, Slobodan (2008). *Politički razvoj Novog Sada između dva svetska rata*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
3. Boarov, Dimitrije; Barović, Vladimir (2011). *Velikani srpske štampe*. Beograd: Službeni glasnik.
4. Krestić, Vasilije (2003). *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791-1914*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Istorijski institut.
5. Martinović, Dušan; Šuković, Radivoje (1988). *Jovan Pavlović-život i djelo*. Novi Sad: Matica srpska.
6. Militar, Triva (1940). *Štampa u Vojvodini-pregled istorijske građe*. Novi Sad: Matica srpska.
7. Popov, Dušan (1983). *Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941*. Novi Sad: Matica srpska.

8. *Savremeni Novi Sad: potpuno nezavisan nedeljni list / za vlasnike i uredništvo odgovara Velislav Spasić*, god. 1, br. 1-26 (7. jun - 29. novembar 1924). Novi Sad: Zastava.
9. *Novi Sad : potpuno nezavisan organ javnog mišljenja / odgovorni urednik Velislav Spasić*, god. 2, br. 1-8, br. 10-33 (1. maj - 27. decembar 1925). Novi Sad: Štamparija Dušan Čamprag.

WRITING OF THE INTERWAR NEWSPAPER 'SAVREMENI NOVI SAD' ABOUT THE PRESS, JOURNALISTS AND PROFESSIONAL JOURNALISM ASSOCIATION

Summary: The authors are analyzing the writing of the weekly tabloid newspaper 'Savremeni Novi Sad' including writing about the press and about the journalists, in the interwar period. The research is also focused on the writing about the professional journalist association. The authors were particularly interested in writing about colleagues - journalists, and it was found that editorial wrote very badly about them. The newspaper also had a negative approach when writing about other media, while a very affirmative discourse is present when the editorial board writes about themselves. The research showed that 'Savremeni Novi Sad', in accordance with its tabloid characteristics and tendencies, used hate speech, pejorative terms, and discrediting attributes when writing about other journalists, media and the journalist professional association. It was concluded that 'Savremeni Novi Sad' is the classic example for interwar tabloid. This media has been attacking journalists, unfoundedly serving data and accusing others, and writing on the basis of emotions, without valid arguments. 'Savremeni Novi Sad' is important for structuring the view on the interwar press in the area of Vojvodina. By analyzing the writing we have showed that the technological moments in the existence of tabloids are changing, but that the basic structure, the choice of topics and discourse remain the same despite of the time distance.

Key words: Savremeni Novi Sad, press, tabloid, media, history of journalism, journalists.

Резиме: Аутори истражују и анализирају писање таблоидног недељног листа „Савремени Нови Сад“ о штампи и новинарима у међуратном периоду. Истраживање је усмерено и на писање тог таблоидног медија о ондашњем струковном новинарском удружењу. Ауторе је посебно интересовало како је редакција Савременог Новог Сада писала о колегама новинарима, и утврђено је да се о журналистима веома негативно пише. Лист је такође имао негативан приступ када пише о другим медијима, док је веома афирмативан дискурс присутан када редакција пише о себи. Истраживање је показало да је „Савремени Нови Сад“ у складу са својим таблоидним карактеристикама и тенденцијама користио говор мржње, пејоративне термине и дискредитујуће атрибуте када је писао о другим новинарима, медијима и новинарском струковном удружењу. Закључено је да је „Савремени Нови Сад“ класичан пример међуратног таблоида. Овај медиј је нападао новинаре, неосновано је износио податке и оптужбе и полемисао на основу емоција, без валидних аргумената. „Савремени Нови Сад“ је значајан за структурално сагледавање међуратне штампе на простору Војводине. Ана-

лизом писања утврдили смо да се технолошки моменти у постојању таблоида мењају али да основна структура, избор тема и дискурс упркос временској дистанци код булеварске штампе остају исти.

Кључне речи: Савремени Нови Сад, штампа, таблоид, медији, историја новинарства, новинари

ДУНАВСКА БАНОВИНА (1929-1941) -привредне, политичке и културне карактеристике-

Сажетак: Дунавска бановина обухватала је Банат, Бачку и Барању, већи део Срема и Шумадију. Била је друга по величини територије, трећа по броју становника и једна од три најразвијеније бановине Југославије, по степену привредне развијености, броју фабрика, стању путне и железничке мреже, броју здравствених установа, издвајањима за просвету. Док је, јужно од Дунава, становништво углавном било национално хомогено, у Банату, Бачкој и Барањи било је изразито разнолико по националној и верској структури. Бројно присуство мађарске и немачке мањине које су масовно прихватали ревизионизам, односно националсоцијализам, као владајуће доктрине матичних држава, утицало је на однос централне власти према овој бановини, а мере попут аграрне реформе и колонизације нису дале очекиване резултате у политици „национализације” југословенског севера.

Кључне речи: бановина, индустрија, пољопривреда, образовање, националне мањине, ревизионизам, националсоцијализам

Дунавска бановина обухватала је приближно 12%, односно 30.158 км² државне територије, а њених 2.387.295 житеља чинили су око 16% становништва Краљевине Југославије. После Савске, била је друга бановина по броју становника, а трећа по величини територије, иза Савске и Вардарске.¹ Заузимала је североисточни део државе, Банат, Бачку и Барању², источни Срем и целу Шумадију, Пожаревачку Мораву и Сиг. Седиште Дунавске бановине постао је Нови Сад, мада није био највећи по броју становника, нити је имао

* tomicmileva@yahoo.com

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. Републички завод за статистику, www.stat.gov.rs

² Многи савременици бановине (Виктор Манакин, Федор Никић, Дака Поповић, итд) за ово подручје користе синтагму „бивша Војводина”, из уверења да је „Војводина одиграла своју националну улогу и да може часно да сиђе са историјске позорнице.” Ова становништа најлакше су на жестоке реакције интелектуалаца и политичара који су заговарали посебан положај Војводине у Краљевини Југославији.

традицију административног центра.³ Међутим, овај град је, још у Угарској, постао центар модерног српског националног, политичког и културног живота, посебно после пресељења Матице српске, 1864. године, а значај Новог Сада у очима јавности порастао је нарочито после Велике народне скупштине и присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Интензиван економски, демографски и урбанистички напредак доживео је, међутим, тек када је постао административно-управно, привредно и културно средиште Дунавске бановине, што је било мотивисано потребом да се створи јако национално и државно упориште на етнички мешовитом северу земље. Број становника Новог Сада је 1931. био већи за 20.000, претежно оних који су говорили „српско-хрватским” језиком, али је, према том попису, у њему живело и више мађарског и немачког становништва него 1910. године.⁴

Према подацима из 1930. године, у Дунавској бановини је било 1.125 насеља која су бројала 494.000 домаћинстава.⁵ Око 75% становништва бавило се земљорадњом, што је разумљиво с обзиром на чињеницу да је у овој бановини било највише обрадиве, а и обрађиване земље у односу на друге крајеве. Од заната је живело око 200.000 људи, а од трговине и индустрије око 120.000.⁶

Дунавска бановина је сврставана у најразвијеније крајеве Југославије иако се њена индустрија, током прве половине двадесетих година, развијала нешто споријим темпом него у Дравској и Савској бановини и Управи града Београда. Међутим, у другој половини двадесетих, а нарочито после увођења бановинског система, овде је грађено више фабрика него у Дравској и Савској бановини, тако да је, крајем тридесетих, у Дунавској бановини било 25,71% од укупног броја фабрика у Краљевини Југославији што ју је чинило индустријски најразвијенијим подручјем у земљи.⁷

Према документацији Краљевске банске управе, 1930. године у Дунавској бановини била су регистрована укупно 1.053 индустријска предузећа, 20.023 трговачка предузећа и 34.802 занатске радње.⁸ Осам година касније, у Дунавској бановини било је 1.549 индустријских постројења, 33.236 трговачких предузећа и 37.997 занатских радњи, 86 трговачких и 112 занатских удружења, 54 аутобуска предузећа и 177 стручних школа.⁹ Крајем 1938, Дунавска бановина предњачила је по развијености прехрамбене индустрије, са 45,7% укупне производње, кључна грана била је млинарска индустрија, а спадала је у три најразвијеније бановине и по броју занатских радњи и електричних централа.¹⁰

³ Почетком тридесетих година, Суботица је, са приближно 100.000 становника, била највећи град у Дунавској бановини.

⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921 и 31. марта 1931; Историјски архив Новог Сада, Фонд 150, Градско поглаварство Нови Сад, 9327-1919.

⁵ Виктор Манакин, Бановина Дунавска-општи преглед, Алманах Краљевине Југославије, Загреб, 1931, стр. 1.

⁶ Славко Станић, Привреда Војводине, приказ њене структуре и њеног привредног развоја, Нови Сад, 1939, стр. 118.

⁷ Стеван Куколеча, Индустрија Југославије 1918-1938, Београд, 1941. стр. 65.

⁸ АВ, Ф 126, II-29.628/1930.

⁹ Привредна структура Дунавске бановине - АВ, Ф 126, VIII, АЈ 5496.

¹⁰ АВ, Ф 126, VIII-21217/1938.

По степену развоја железничке мреже, Банат, Бачка и Барања су 1929. били први у земљи, а у Дунавској бановини, уз Савску и Дравску, била је најразвијенија и путна мрежа. Због тога су улагања у саобраћајну инфраструктуру, којом би Војводина била функционалније повезана са централним деловима југословенске државе, била мања него у крајевима где је она била неразвијенија или разорена у рату.¹¹ Судајући према подацима о буџету Краљевске банске управе, у читавом периоду бановине највише се издвајало управо за послове у надлежности Техничког одељења које је, између осталог, било надлежно за градњу путева, мостова и других инфраструктурних објеката. У овом периоду је, између осталог, изграђен аутопут Суботица–Нови Сад–Београд, велики друмски мост на Дунаву, два друмско-железничка моста на Сави и Тиси, а 1930. уведен је аутобуски саобраћај.¹²

Крајем те године, Дунавска бановина је имала 157 банака, 120 штедно-кредитних задруга и 5 самоуправних обласних штедионица, односно 25% свих финансијских институција у земљи, изузимајући банке са седиштем у Београду.

Увођење шестојануарске диктатуре се временски поклопило са великом економском кризом чије су се последице у великој мери осетиле посебно у пољопривредним подручјима какво је била Дунавска бановина. Осим последица кризе, на сиромашење и презадуженост пољопривредног становништва утицало је и увођење механизације, али и неповољан однос домаћег и страног капитала, уложеног у привреду.¹³ Зато је једно од најважнијих економских, али и политичких и националних питања, на подручју бановине, била аграрна реформа, а упоредо са њом и колонизација, пре свега добровољаца и војника из Првог светског рата, опаната и избеглица. Њиховим насељавањем у непосредном суседству немачког и мађарског живља, поготово у граничном појасу, власти су намеравале да успоставе националну равнотежу у етнички мешовитом, а политички осетљивом подручју. Током колонизације, у Војводини је било основано 130 нових насеља, у Бачкој 64, у Банату 42 и у Срему 24.¹⁴

С обзиром на разорне последице економске кризе на аграрна подручја, али и недостатак адекватне државне стратегије у пољопривреди, ове мере нису дале очекиване резултате. Ситни земљорадници и колонисти били су приморани да продају земљу управо онима од којих је она аграрном реформом одузета,

¹¹ Крајем 30-тих, од 11.000 км железничке мреже, у Дунавској бановини налазило се око 2.500 км, а кроз њу је пролазила и једна четвртина укупне дужине сувоземних путева (око 6.000 км). АВ, Ф 126, VIII, АЈ 5496

¹² Током 1931. године, у Дунавској бановини изграђена су 23 нова моста, 9 водовода, 69 основних школа, 19 зграда у државној и бановинској својини, поправљено 523 км путева, итд. Исто; АВ Ф 126, VIII-4258/1937

¹³ „Трговина и индустрија данас је релативно још мање у српским рукама него што је била пре рата”, пише Милан Петровић 1927. Стране фирме из Аустрије, Мађарске и Румуније су основале на територији Војводине „самосталне фирме, филијале или експозитуре. На тај се начин нарочито индустрија у појединим градовима Војводине развила, али она је сва у страним рукама.” „Српски ратар” је престао да купује земљу, потрошио је своју готовину и „опет се почео задуживати.”

(За национални карактер Војводине, Летопис Матице српске, књ. 314, св. 2/1927)

¹⁴ Никола Гаћеша, Општа обележја аграрне реформе и колонизације у Војводини између два светска рата, ЛИЧ, 3-4/1973, стр. 171-180.

па су припадници немачке мањине интензивно откупљивали земљу од осиромашених, претежно српских сељака и то новцем немачке владе.¹⁵ У покушају да то спречи, влада Милана Стојадиновића је 1938/39. донела две уредбе којима је, у делу бановине, ограничила продају непокретне имовине, а њено стицање условила дозволом војних власти. Обе уредбе су, у септембру 1940. укинуте, али се, у новосадској јавности, навелико говорило о „националној опасности”, а у Краљевској банској управи Дунавске бановине разматрала могућност нове планске колонизације Бачке и Баната.¹⁶

Осим територија Аустроугарске монархије, Краљевина СХС је наследила и њено вишенационално становништво, односно демографску структуру која је, посебно на простору Дунавске бановине, била последица историјских, етничких и политичких процеса до 1918. године, пре свега великих колонизационих подухвата аустријске и угарске власти у 18. и 19. веку.¹⁷ Бројно присуство мађарске и немачке мањине, „бивших господара са севера”,¹⁸ постало је прворазредно политичко питање, потенцирано тиме што је управо матична држава најбројније националне мањине, у читавом међуратном периоду, водила ревизионистичку политику и показивала отворене аспирације према територији коју је сматрала својим „јужним крајем.”¹⁹

Од близу 468.000 Мађара који су, после Првог светског рата, остали на подручју Краљевине СХС, у Дунавској бановини живело је више од 378.000 и то северно од Саве и Дунава, у Бачкој и Банату, а у двадесет две општине чинили су апсолутну већину. Положај мађарске националне мањине директно је зависио од политичких прилика у земљи, али, бар у подједнакој мери и од међудржавних односа Југославије и Мађарске, па су све противречности тих процеса утицале на њихов третман и свакодневни живот. Они су, заједно са Немцима, чинили готово половину становништва Баната, Бачке и Барање, па је ова тесна већина словенског живља била стални узрок забринутости власти која је процењивала да се некада владајућа нација тешко мири са својим новим положајем и зато споро и невољно уклапа у политичке и економске оквире нове државе.

¹⁵ У допису, упућеном 1938. године, генералном управнику Штедионице Дунавске бановине, бан му преноси „поуздану информацију” да је немачка влада ставила на располагање 300 милиона динара „Немачком путничком уреду” у Београду, за куповину земље, „највише у Банату, Бачкој, Барањи и Словенији.” У одговору Штедионице на поменути допис, наводи се да „смо од ослобођења изгубили преко 30.000 јутара земље.”

АВ, Ф 126, Кабинет бана, кутија 11, пов. 170/1938; пов. 203/1938.

¹⁶ АВ, Ф 126, Кабинет бана, кутија 11, пов. 5/1939.

¹⁷ Приближно 57% становника Дунавске бановине наводило је као матерњи језик српско-хрватски, 18, 29% мађарски, 16,33% немачки, 3, 78% румунски, 2, 89% чешки и словачки, 0,79% руски и русински, 0, 38% словеначки и 0, 64 % остале језике. Према вероисповести, било је 54, 94% православних, 35, 38% католика, 7, 94% евангелика, 0, 92% Јевреја, 0, 64% гркокатолика, 0, 1% муслимана и 0, 08% осталих вероисповести. В. Манакин, наведено дело, стр. 1.

¹⁸ Дака Поповић, Војводина после уједињења, Рукописно одељење Матиче српске, М 7528, стр.3.

¹⁹ Већ 1921. године, у мађарском Министарству унутрашњих послова постојала су „званична одељења за иреденту (Felvidek, Erdely, Bacska)”. Реч је о мађарским називима за територије које су Версајским уговором припале Чехословачкој, Румунији и Краљевини СХС.

Вук Винавер, Југославија и Мађарска, 1918-1933, Београд, 1971. стр. 165.

Припадници мађарске националне мањине, као потенцијални оптанти, ни после потписивања Тријанонског мировног уговора нису изједначени у политичким и грађанским правима са осталим етничким групама, па им је ускраћено и учешће на изборима 1920. године. Осим тога, Мађари и Немци били су искључени из аграрне реформе, што је додатно отежало њихов економски положај, с обзиром на то да се око 70% мађарског живља у Војводини бавило пољопривредом. Обема нацијама ограничавана је могућност рада у државној служби, одредбама о датуму настањивања и познавању службеног језика, што је омогућило властима да постепено смањују њихов број у администрацији, користећи као додатни аргумент често осведочену нелојалност новој држави. У септембру 1922, Мађари су се политички организовали, оснивајући своју странку, али је она привремено забрањена 1924. због „веза са ревизионистичким покретом у Мађарској и деловања противно интересима државе” и то на основу одредби још важећег мађарског закона о зборовима и удружењима из 1879. године.²⁰ Странка је легали-зована исте године, сменом Пашићеве владе, а после Шестојануарске диктатуре њен рад више није обновљен.

Страх југословенских власти од ревизионизма Будимпеште и интензивно интересовање за расположење мађарске мањине, очигледни су у полицијским извештајима Краљевске банске управе. Предстојништво градске полиције у Суботици пише почетком 1930. године да су „Мађари у својој нутрини стварно нерасположени према нашој националној држави, али то своје нерасположење не показују јавно, него се држе повучено и са великим интересовањем прате развој вањских догађаја, од којих свакако очекују извесне промене.”²¹ У извештају среског начелника из Бачке Тополе наводи се да су „неки грађани мађарске народности ширили алармантне вести о скорашњем доласку мађарске војске и заузимању подручја Војводине све до Новог Сада.”²² Из Хоргоша јављају да је пронађена карта „Велике Мађарске”, и да су учествовали „кордонопреступи”, односно илегални преласци границе.²³ О томе у којој се мери ревизионизам доживљавао као претња у то време, сведочи податак да су у Темерину власти забраниле одржавање игранке у Гимназијском дому, сматрајући да би се том приликом „испољавала мађарска музика и игре и потпиривао мађарски дух.”²⁴

Чести гранични инциденти, у којима је било и жртава, пружање уточишта усташкој емиграцији и мађарска тужба против Југославије Друштву народа погоршали су међудржавне односе, али и положај мађарске националне мањине, нарочито после убиства краља Алексан-дра.²⁵ До привременог побољшања је дошло услед намере Милана Стојадиновића да окупи националне

²⁰ Шандор Месарош, Положај Мађара у Југославији 1918-1929, Нови Сад, 1981, стр. 156.

²¹ АВ, Ф 126, II-76851/930.

²² АВ, Ф 126, II-пов. бр. 253/1933.

²³ АВ, Ф 126, II-21144/930

²⁴ АВ, Ф 126, II-76851/930

²⁵ 1934. године забрањена су мађарска просветна и културна друштва у Суботици, Великом Бечкерек и Сенти, са образложењем да имају политичке амбиције и да раде по упутствима Ревизионистичке лиге. АВ, Ф 126, II-2833/1934.

мањине у процесу формирања Југословенске радикалне заједнице и спољно-политичких прилика на које су све више утицали Берлин и Рим, што је упућивало Београд на сарадњу са Будимпештом. Влада је спровела неке економске и социјалне мере, као што су додељивање бесплатних плацева, пензије за отпуштене из државне службе, брже и једноставније стицање држављанства. Укинута је Уредба о испитивању порекла имена и поново одобрен рад неких културних удружења. Међутим, фактички крах Версајског система охрабрио је припаднике мађарске и немачке националне мањине, а додатно забринуо југословенску власт и појачао њену пажњу према „несловенима”. Министарство унутрашњих послова је крајем септембра 1938. године оценило да „мађарска мањина очекује решење мањинског питања као у Чехословачкој. Међу њима влада уверење да ће плебисцит бити одређен за територију Дунавске бановине, за Барању и Бачку до Канала краља Петра и да ће после плебисцита ти крајеви бити присаједињени Мађарској.”²⁶

Према попису из 1921. године, 505.790 Немаца представљало је најбројнију националну мањину у Краљевини СХС, а више од 316.000 живело је у Банату, Бачкој и Барањи.²⁷ Већ 1919, они оснивају своја привредна и културна удружења, захваљујући толерантнијем ставу југословенске власти која је настојала да придобије немачку мањину како би ојачала фронт према Мађарима.²⁸ Будући да је немачка интелектуална и економска елита, у другој половини 19. века, у значајној мери била мађаризирана, у новим околностима долази до њихове својеврсне етничке ревитализације, истицања припадности немачком народу, јачања веза са матичном државом. Тај процес „самоосвешћивања” биће погодно тло за идеологију националсоцијализма коју ће, средином тридесетих година, преко Културбунда, пропагирати млади људи који су се школовали у Немачкој и Аустрији. После доласка националсоцијалиста на власт, немачко становништво ће дефинитивно ући у фазу особене националне интеграције, уз једва приметну мањину која је испољавала лојалност југословенској држави.

Немачка мањина је 1922. основала политичку странку која је прагматично покушавала да подршком влади обезбеди остварење својих захтева, проценивши да их може остварити само погодбом са водећим политичким снагама у земљи. Завођењем Шестојануарске диктатуре, забрањена је Немачка странка и рад Културбунда, али је већ 1930. поново обновљен.²⁹ Немци су на изборима учествовали као кандидати на владиним листама, пружајући јој условну подршку, а заузврат су добили низ концесија, посебно у области образовања.

²⁶ Музеј Војводине, АЗ, МФ, Документа бивше југословенске војске Ф-11, 20428, фк 349.

²⁷ Дефинитивни резултати пописа становништва 31. јануара 1921 и 31. марта 1931, Републички завод за статистику, www.stat.gov.rs

²⁸ У Великом Бечкерку је 1919. основано Немачко привредно и културно друштво, а у Новом Саду Немачко-швапски клуб. Годину дана касније снована је централна организација Швапско-немачки културни савез (Kulturbund).

²⁹ Културбунд је први пут забрањен 1924, са образложењем да његова делатност превазилази културно-просветне циљеве, али је та забрана ускоро укинута делимично, а 1927. потпуно.

Упркос томе, националсоцијалистичка идеологија је, преко тзв. Обновитељског покрета, крајем 30-тих, постала доминантна међу немачком мањином.³⁰ Културбунду је препуштено решавање националних, социјалних, привредних и културних питања, под све очигледнијим утицајем политике Трећег рајха. Средином 1938, бан Дунавске бановине обавестио је Министарски савет да је, на подручју „Војводине”, дошло до „опадања национал-социјалистичке идеологије”, услед „енергичног поступања управних власти”³¹, али је, истовремено, Главно државно тужилаштво забранило издање листа „Дан” од 25. маја, у коме је објављен текст под насловом „Све живља агитација међу нашим Немцима за Културбунд.” У тексту је, између осталог, наведен податак да у Банату, Бачкој, Барањи и Срему постоји 160 организација Културбунда, док их је, 1931, било свега 24.³²

Будући да су се кључни захтеви националних мањина односили на заштиту националног идентитета у области образовања и културе, југословенске просветне власти имале су тежак задатак да изврше унификацију образовања на читавој државној територији, а да не изазову отпор мањина, поготово најбројнијих, попут Немаца и Мађара. Просветне прилике у Дунавској бановини, с једне стране, биле су одређене њеним вишенационалним саставом, геополитичким положајем и неповољним историјским наслеђем, а са друге, настојањем власти да се просвета инструментализује у процесу југословенске националне и државне интеграције и паралелним интегративним процесима појединих националних мањина.

Укупан број ученика који су похађали основне школе у Дунавској бановини, за непуну деценију порастао је за близу 40.000, тако да је, почетком 1940, њихов број износио 241.201.³³ У периоду од 1930-1938, у зидање школа у Дунавској бановини из државног буџета издвојено је око 2,6 милиона динара, што је било сразмерно величини и броју становника ове области. На основу извештаја среских начелника и школских управа, може се закључити да су, од 1918. до 1938. државни и бановински издаци за просвету значајно порасли, да су у том периоду основане 32 нове школске општине, 93 основне и више народне школе.³⁴ Па ипак, број школа је још увек био недовољан, као и средства за опремање постојећих, а посебан проблем представљала је чињеница да је велики број школских зграда био у власништву црквених општина којима је Банска управа плаћала закуп.

³⁰ АВ, Ф 126, Кабинет бана, кутија 10, пов. 67/938, 71/938, 78/938, 81/938.

³¹ АВ, Ф 126, КБ, кутија 11, пов. 92/1938, 93/1938.

Једно од тих „поступања” била је и забрана Краљевске банске управе да се државна химна пева на немачком језику. - АВ II- 3175/1938.

³² АВ, Ф 126, КБ, кутија 11, пов. 139/1938.

³³ 1931, у основне школе било је уписано 203.975 ученика.

Биљана Шимуновић Бешлин, Просветна политика у Дунавској бановини (1929 – 1941), Нови Сад, 2007. стр. 281; Павле Јефтић, Просветне прилике на територији Дунавске бановине, Летопис МС, 329/1931, стр. 252.

³⁴ Експозе начелника Просветног одељења Милана Миличића на заседању Банског већа Дунавске бановине, Културно-привредни преглед, Нови Сад, 1937-1941, стр. 72-78.

Осим стандардних образовних установа, у Дунавској бановини постојало је укупно 49 одбора за народно просвећивање, 854 школске књижнице и 279 читаоница, а издвајала је више средстава за народно просвећивање од свих других бановина, примера ради, 70 пута више него Врбаска. Значајну улогу у образовању одраслих имало је и 18 народних универзитета. Број неписмених је, са 40%, колико их је било 1918, спао на 18%, а школовало се 88% деце.³⁵

Право на образовање на свом језику имали су Немци, Мађари, Румуни, Словаци и Русини, док се, у анализама из тог периода, Срби, Хрвати и Словенци третирају као Југословени, а званични, „државни” језик је српско-хрватски. На територији Дунавске бановине, 1931. године, било је 235 забавишта, од којих 81 за припаднике националних мањина. У 1.276 основних школа, настава се одвијала на мањинским језицима у 1.302 одељења, од којих у више од хиљаду на немачком и мађарском.³⁶ Од укупно 3.389 ученика у 29 грађанских школа, више од половине су били припадници мањина, претежно Немци и Мађари, а постојале су и две приватне грађанске школе, од којих је једну финан-сирала Римокатоличка црква. На простору Бановине, радиле су и 24 државне и 2 приватне гимназије и три руска института, пет учитељских школа, четири трговачке академије, трговачка школа и Правни факултет у Суботици. Почетком 1930. године, Одељење за трговину, индустрију и занатство Краљевске банске управе Дунавске бановине избројало је под својом надлежношћу 143 установе за стицање стручног трговачког, занатског и индустријског образовања.³⁷

Одустајањем од праксе анализе презимена приликом уписа детета у школу³⁸ влада је признала немачкој мањини право слободног уписа деце у у немачка одељења, а већ 1932. године на територији Дунавске бановине постојало је 116 основних школа у којима се настава одвијала на немачком језику, а похађало их је 34.958 ученика.

Школске 1939/40. године, на простору Дунавске бановине постојале су 244 школе, односно 747 одељења са немачким наставним језиком, као и 20 забавишта. У њима се школовало укупно преко 40.000 деце и радило укупно 857 наставника, од којих је 726 било из редова немачке мањине. Министарство просвете је одобрило оснивање Пуне немачке приватне гимназије у Новом Врбасу септембра 1940. године, а одмах потом и Ниже немачке гимназије у Апатину. Осим ових, Министарство пољопривреде је дало дозволу за отварање немачке пољопривредне школе у Футогу. Просветне власти су, ипак, протестовале против отварања приватних гимназија на немачком језику, указујући

³⁵ Павле Јефтић, наведено дело, стр. 260-261.

³⁶ Извештај Просветног одељења банске управе Дунавске бановине - АВ, Ф 126, пов. IV, бр. 1035/1937.

³⁷ АВ, Ф 126, II-29628/1930.

³⁸ Паралелно са подржављењем школских установа, уведено је правило тзв. анализе имена којим се националност детета процењивала према националности оца или деде. Ова процена била је у надлежности школских управитеља, а у спорним случајевима пресуђивало је уверење среских или окружних начелника.

Биљана Шимуновић Бешлин, наведено дело, стр. 189.

државним и бановинским органима да у њима уче-ници носе нацистичке амблеми и униформе, као и на националсоција-листичку идеологију у школском програму.³⁹

За разлику од немачке националне мањине, која је за време трајања диктатуре добила одређене повластице, супротне одредбама школског законодавства, мађарска мањина је могла да рачуна само на оно што је било прописано законима.⁴⁰ Ученицима са немађарским презименима било је ускраћено право да се упишу у мађарска одељења, пензионисањем и премештајима смањен је мађарски учитељски кадар, а највеће незадовољство Мађара изазвала је одлука власти да укину више разреде гимназија у Сенти и Србобрану. И после тако стриктне примене одредби просветних закона, у Дунавској бановини је радило 528 мађарских одељења, у којима је 391 мађарски учитељ и наставник држао наставу за укупно 29.319 ученика.⁴¹ Почетком 1939. године на простору Дунавске бановине постојала су 452 мађарска одељења у 185 школа које је похађало 27.513 ученика. У овим одељењима су радила 442 учитеља мађарске националности. Школске 1940/41. године настава се одвијала и у мађарским гимназијама у Суботици, Сенти и у пет разреда Мушке учитељске школе у Београду.

Наставу на румунском језику, школске 1939/40. године, на територији Дунавске бановине, похађало је 4.363 ђака у 81 одељењу. Крајем тридесетих година, настава се одвијала у 106 одељења на словачком језику за близу 6.000 ученика, а на русинском у 22 одељења, са 1.376 ђака.

У анализама просветних и културних прилика на подручју Дунавске бановине констатује се да су се „Немци и Мађари врло брзо снашли у улози народних мањина и да никада нису били у тој мери национално активни.” У прилог тој тврдњи наводе се подаци о броју листова и часописа на овим језицима, књижевном и научном стваралаштву, уметничкој продукцији. На подручју Дунавске бановине излазило је 111 дневних и недељних новина, од којих је близу половине било на језицима мањина, на немачком 31, на мађарском 18 и 1 на словачком језику.⁴² Хроничари друштвених прилика међу српским интелектуалцима тврдили су да су Мађари у Дунавској бановини имали више дневних листова, развијенију књижевност и драмску продукцију него у време док су живели „у својој, мађарској држави.” Свесни да процес „национализације” Војводине није у потпуности дао очекиване резултате, те да је „национални

³⁹ Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, III, Београд, 1996, стр. 52 – 55.

⁴⁰ Поводом жалбе Мађарске странке на укидање неких гимназија у којима се настава одвијала на мађарском језику, Министарство просвете Краљевине СХС известило је Друштво народа да школске 1922/23 ради пет гимназија (у Новом Саду, Суботици, Великом Бечкерек, Сомбору и Сенти) и десетак грађевинских школа у којима се настава за више од 3. 800 ученика одвија на мађарском језику. Основну наставу на мађарском језику, у то време, пратило је, приближно, 54.000 ђака.

Биљана Шимуновић Бешлин, наведено дело, стр. 192-193.

⁴¹ АВ, Ф 126, II-30236/1930.

⁴² Исто, стр. 262.

живаљ” и даље слабији „у мору туђинштине”,⁴³ предлагали су оснивање својеврсног „српског Културбунда.”⁴⁴ У појединим срезовима Дунавске бановине, почетком тридесетих година, постојала су само културно-просветна друштва Немаца и Мађара, а у њиховом власништву су били и сви индустријски капацитети.⁴⁵

Литература:

1. Arhiv Vojvodine, Fond 126 - Kraljevska banska uprava Dunavske banovine
2. Muzej Vojvodine, Arhivska zbirka, MF, Dokumenta bivše jugoslo-venske vojske
3. Istorijski arhiv Novog Sada, Fond 150, Gradsko poglavarstvo Novi Sad
4. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. Republički zavod za statistiku, www.stat.gov.rs
5. Viktor Manakin, Banovina Dunavska-opšti pregled, Almanah Kralje-vine Jugoslavije, Zagreb, 1931.
6. Slavko Stanić, Privreda Vojvodine, prikaz njene strukture i njenog privrednog razvoja, Novi Sad, 1939.
7. Stevan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918-1938, Beograd, 1941.
8. Milan Petrović, Za nacionalni karakter Vojvodine, Letopis Matice srpske, knj. 314, sv. 2/1927
9. Nikola Gaćeša, Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini između dva svetska rata, ЈИЧ, 3-4/1973
10. Daka Popović, Vojvodina posle ujedinjenja, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M 7528
11. Vuk Vinaver, Jugoslavija i Mađarska, 1918-1933, Beograd, 1971.
12. -Šandor Mesaroš, Položaj Mađara u Jugoslaviji 1918-1929, Novi Sad, 1981.
13. Biljana Šimunović Bešlin, Prosvetna politika u Dunavskoj banovini (1929 – 1941), Novi Sad, 2007.
14. Daka Popović, Banat, Bačka i Baranja: savremeni nacionalni, poli-tički i društveni profi-li, Novi Sad, 1935.
15. Pavle Jeftić, Prosvetne prilike na teritoriji Dunavske banovine, Letopis MS, 329/1931
16. Nikola Milutinović, Za kralja i otadžbinu, Glas Matice srpske, 1. januar 1935.

THE DANUBE BANOVINI (1929-1941)

-economic, politically and cultural characteristics-

Summary: The Danube Banovina included Banat, Bačka and Baranja, major part of Srem and Šumadija. The Danube Banovina was the second largest banovina in area, the third

⁴³ Иако су „победиоци из Светског рата” Срби у Војводини, „уљуљкани срећом ослобођења и уједињења”, ходају „погнутом главом”, „на прстима”, стрепећи да својим присуством не сметају својим суседима Немцима и Мађарима који упорно и истрајно „раде на концентрацији својих позитивних конструктивних националних снага.”

Никола Милутиновић, За краља, народ и отаџбину, Глас Матице српске, 1. јануар 1935.

⁴⁴ Дака Поповић, Банат, Бачка и Барања: савремени национални, политички и друштвени профи-ли, Нови Сад, 1935.

⁴⁵ АВ, Ф 126, II-21144/1930.

largest banovina in population and one of the three most developed banovinas in Yugoslavia in the degree of economic development, number of manufactures, road and railway networks, number of health centres, outlays for education.

While the population to the south of the Danube was mostly ethnically homogenous, in Banat, Bačka, Baranja and Srem it was outstandingly diverse in terms of ethnic and religious composition. Widespread presence of the Hungarian and German minorities which largely accepted revisionism and national socialism as the ruling doctrines of their homelands influenced the relation of the central authorities to the banovina whereas the measures such as agricultural reforms and colonization did not provide the expected effects in the policy of "nationalization" of the Yugoslav north.

Key words: banovina, industry, agriculture, education, ethnic minorities, revisionism, nationalsocialism

ДУШКО КУЗОВИЋ

Дофар Универзитет

Колеџ за инжењере

Салала

Султанат Оман

УДК 316.74:7(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 27.04.2018

Одобрен: 15.05.2018

Страна: 257-269

ОБНОВА ВАРОШИЦА У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ - улица и улични фронт

Сажетак: Насеља југозападне Србије су пројектована или реконструисана према узору у средње европском урбанизму 19. века. Правац улица је усклађен са доминантним ветровима. Геометријска улична матрица је примењена ако је то дозвољавала топографија терена. Димензије градских тргова након регулације се крећу од 28*75, 27*70, 60*90 м (Ужице), 75*135 м (Бајина Башта) и 110 м (Пожега). Ширина регулације улице се разликује за главне и секундарне улице. Ширина главне улице износи од 17 м (Ариље), 18 м (Пожега, Косјерић) и 20 м (Бајина Башта). Ширина секундарних улица износи од 13 м (Ариље), 14 м (Пожега, Косјерић), 15 (Бајина Башта). Ширина терцијалних улица износи 10 м (Пожега) и 12 м (Бајина Башта). Улични профил је димензионисан знатно изнад потреба тадашњег саобраћаја и превозних средстава.

Кључне речи: улична мрежа у Србији, ширине улица у Србији, варошице у Србији, планска насеља у Србији, урбанизам у Србији у 19. веку

Увод

Настајући по урбанистичком плану начињеном од стране образованих лица (према средњеевропском урбанизму 19. века) или спонтано (по потребама и знању насељеника) варошице су добиле свој карактеристичан визуелни идентитет. Један од битних чинилаца је изглед и профил улице. Улица има једнако важну улогу и данас је учествује у формирању карактера насеља. Стога је потребно, кроз савремену урбанистичку праксу, очувати вредности улице и уличног фронта. Да би могли да предузмемо потребне мере потребно је разумевање узроке настанка насеља и снага које су га обликовале. Насеља југозападне Србије свој данашњи облик почела су да добијају почетком 19. века. Тада су основана планска насеља (Пожега 1832, Рогачица 1839, Бајина Башта 1858), реконструисана већ значајно развијена насеља (Ивањица 1846, Ужице 1863) или потпуно спонтана настала насеља која су регулисана у поступку проглашења за варошице (Ариље 1880, Косјерић 1892, Чајетина 1930). Прос-

тор овог рада чије четири општине: Ужице, Пожега, Ариље и Косјерић. Историјски оквир овог рада почиње са Другим српским устанком и завршава се крајем са почетком Првог светског рата 1914. године.

Литература за тему којом се бави овај рад је настајала сукцесивно од половине 19. века од стране Стојана Обрадовића (Обрадовић, 1858), Феликс Каница (Каниц, 1885), Љубе Павловића (Павловић, 1925), Јована Цвијића (Цвијић, 1931), Драгиша Пантелића (Пантелић, 1936), Ото Дубислав Пирха (Пирх, 1983), Арнолд Арчибалд Патона (Paton, 1845), Јоакима Вујића (Вујић, 1902), Максима Евгеновића (Евгеновић, 1877), итд. Истраживања спроведена половином 20. века су начинили Бранислав Којић (Којић, 1949; Којић, 1941; Којић, 1970; Којић, 1976), Бранко Максимовић (Максимовић, 1962; Максимовић, 1978), Новак Живковић (Живковић, 1979; Живковић, 1981; Живковић, 1984; Живковић, 1981; Живковић, 2000), Владимир Мацура (Мацура, 1983; Мацура, 1984), Иван Здравковић (Здравковић, 1990), Надежда Пешић-Максимовић (Максимовић-Пешић, 1974; Максимовић-Пешић, 2015), Душко Кузовић (Кузовић, 1998; Кузовић, 2013a; Кузовић, 2013b; Кузовић, 2013c; Кузовић, 2013d; Кузовић, 2014a; Кузовић, 2014b), итд.

Циљ рада је да се анализирају и специфицирају особине улице и уличног фронта варошица. Анализа треба да обухвати уличну матрицу и димензије улица. Посебно је потребно приложити анализу примера за насеља са различитим начином настанка. Резултат рада треба да помогне у бољем разумевању урбанистичких елемената насеља како при њиховом проучавању тако и при савременом урбанистичком планирању.

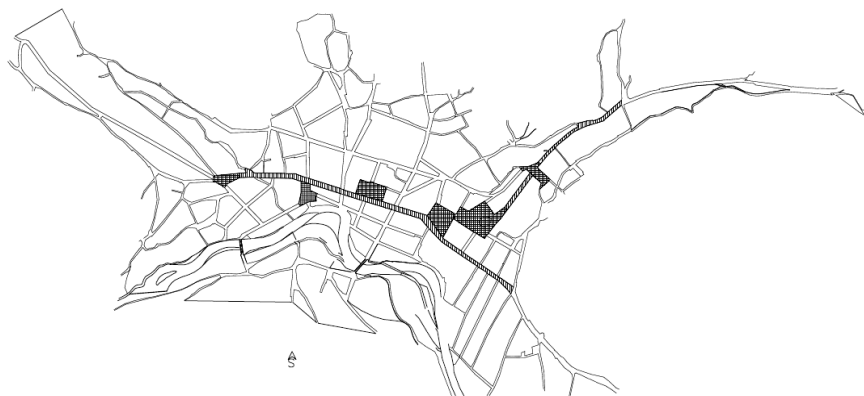
ДОКУМЕНТАЦИЈА

Улична матрица и димензије улица

У новопланираним насељима правац улица је усклађен са ружом ветрова и потребама проветравања улица, односно није се тежило ка стварању ортогоналне мреже усаглашене са странама света: у Пожеги приближно север – југ и исток – запад; у Бајиној Башти североисток - југозапад, у Косјерићу север – југ, у Ариљу северозапад – југоисток. Намера са изградњом правилне уличне мреже је напуштање отоманског приступа у обликовању насеља и неправилних улица. Приликом реконструкције насеља примењивана су два метода: исправљање постојећих и просецање нових улица. На примеру Ужица може се приметити следеће: траса главне улице (која се поклапала са саобраћајницом која је пролазила тим простором вековима) је задржана у целости; неправилни улични фронтови су замењени са правом регулационом линијом; ширина улице је повећана; уведена је обавеза поштовања урбанистичких норми; прописан је начин обликовања и материјализације објеката.

И код секундарних и терцијалних саобраћајница у највећој мери планери су покушали да задрже основне трасе, да се улични фронтови исправе и ширина улице повећа. У деловима око градских тргова (Ракијска пијаца, Дрварска

пијаца итд.) уведена је обавеза градње на регулационој линији, слободностојећи објекти су забрањени и уведена обавеза изградње објеката у низу (да се бочне фасаде објеката саграђених на регулационој линији додирују). Према регулационом плану Ужица из 1863. године (Кузовић, 2013а) стамбене и стамбено-пословне улице, које су трасиране по изохипси, за колски саобраћај имају прихватљив подужни нагиј. Насупрот попречним, саобраћајнице управне на изохипсе уопште нису подобне за колски саобраћај. Планом регулације Ужица из 1891. године (Кузовић, 2013б; Кузовић, 2014а), ширина улица је регулисана на планом предвиђени профил, и за то време жељени урбанистички идеал. Ширина улица је више повезана са постојећом изградњом на терену него са рангом у оквиру насеља. Главна улица Димитрија Туцовића имала је ширину регулације од 15 м, улица Југовићева и Немањина од 9-10 метара, ул. Момчила Тешића, Дечанска, Вуколе Дабића, Страхињића Бана имале су ширину од 10 м док улице Липа, Жичка су имале планирану регулацију од 8 метара (сви називи из 2010. године).

Слика 01. Ужице, улична мрежа према плану из 1863. године

Насупрот томе економски живот који је планиран да се одвија на трговима у граду убачен је у просторе који нису имали пуно веће димензије од улица. Наравно све је узроковано недостатком простора на коме се развија насеље. Дрварска пијаца је имала најповољнију ширину од 28 м, док је дужина била око 75 м. Ракијски пијац је имао сличне димензије (27x70 метра) а главни трг (Житна пијаца) је имала димензије (60 x 90 м). Према тадашњим плановима највећи трг је требао да буде трг код Цркве и за њега је планирана површина 90x110 метара. У мањим местима ширина појаса за саобраћајнице је била много већа него што је било потребно, посматрајући саобраћајно оптерећење. У Ариљу ширина регулације главне улице износи 17 метара а све бочне улице које пресецају главну имају регулацију од 13 метара. У Косјерићу ширина регулације главне улице износи 16-18 м док ширине регулације осталих саобраћајница зависи од тога да ли су улице некадашњи државни пут или су новопросечене. Улица Јордана Ђокановића има ширину регулације од 14 метара као и многе стамбене улице. У Бајиној Башти као плански регулисаном насељу дим.градског трга је износила око 75x135 метара. Главне саобраћајнице које су

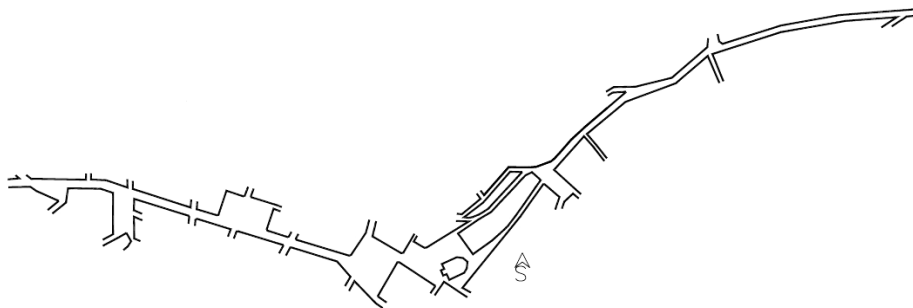
пресецале трг имале су ширину регулације око 20 м, секундарне улице 15 м и терцијалне 12 метара. У Пожеги пречник градског трга износи 110 м, пречник примарних саобраћајница око 18 м, секундарних око 14 м, терцијалних 10 метара (СКН Ужице, 1934).

Анализа примера

Постојећа насеља регулисана урбанистичким планом

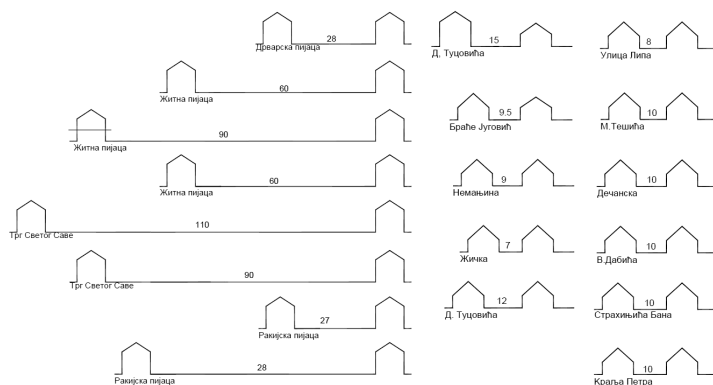
Ужице

Ужице је град са веома дугом традицијом. Основан је у 14. веку да би за време Отоманске окупације, доживео процват: постао је један од три најважнија града на Балкану (после Истанбула). Такав статус се одразио на број становника и величину насеља. Стога су трасе улица добиле одређене тоом периода процвата. Након 1863. године српске власти су преузеле управу над градом и почеле обнову кроз два плана: 1863. и 1891. године. [Слика 01, 02]

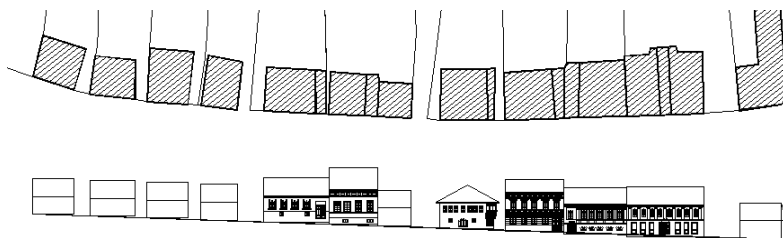
Слика 02. *Ужице, простор главне улице од Царинског до Алексића моста, према плану из 1891. године*

Плановима је постепено коригована траса улица и регулисан улични фронт. Правилима грађења су дате смернице за формирање парцела и пројектовање објеката. Шрина улица стога је базирана на димензијама које су одређене током отоманске управе и које су, само повремено, успешно кориговане: примарке улице су ширине око 12-15 метара, секундарне око 10, а терцијалне око 7-8 метара. [Слика 03] У Ужицу, карактеристике уличних фронтова, се могу илустровати анализом две улице: Немањине и Димитрија Туцовића. Улица Немањина је једна од најстаријих улица у граду и налазила се у зони у којој је, током отоманске окупације, живело хришћанско становништво. Формирају је објекти саграђени у другој половини 19. века и, без обзира на обликовање и организацију објекта, сви су саграђени на регулационој линији. У оквиру уличног фронта налазе се објекти грађени у духу оријенталне архитектуре 19. века, затим објекти грађени крајем 19. и почетком 20. века (претежно обликовани у духу класицизма и романтизма), а мали број објеката је саграђен између 1920-1941. године. Претежна намена објеката је становање, претежна спратност приземље и спрат. Потребно је истаћи да приземни објекти у улици (саграђени крајем 19. века) имају волумен као спратни објекти у улици (саграђени између два светска рата).

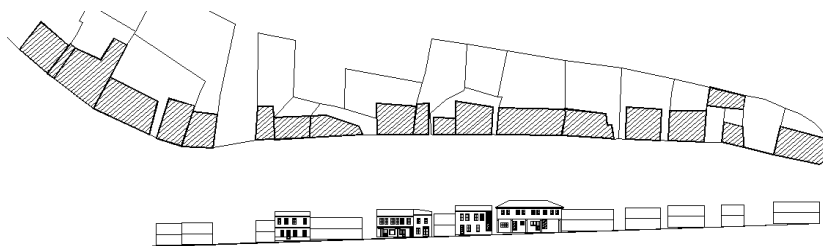

Слика 03. Ужице, пресек кроз тргове и улице (према стању из 1891)

Улица је у благом подужном паду према центру града. Улива се на јавни трг (Ракијски пијац) димензија 28×75 метара. Улични фронт нема правилну линију већ је улица у дугом, благом, луку. Од периферије ка центру, по типу изградње, објекти су од слободностојећих до објеката грађених у низу. У погледу висине стрехе и слемена нема уједначености. Са леве стране улице, крећући се према Ракијској пијаци, објекти су у погледу форме приближно обликовани а у погледу друштвеног статуса власника припадају истој социјалној групи. Десна страна улице је саграђена од објеката који су обликовани у духу оријенталне градске архитектуре. Висина стрехе је променљива као и висина слемена. Тако да у овој улици имамо два начина обликовања архитектуре. Ширина улице је уједначена и износи 9-10 метара. [Слика 04,05]

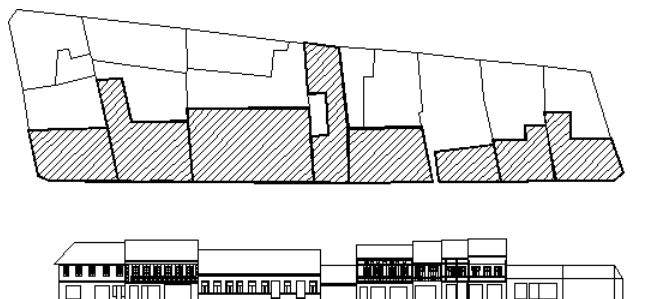
Слика 04. Ужице, улица Немањина, источна страна улице

Слика 05. Ужице, улица Немањина, западна страна улице

Улица Димитрија Туцовића, која је имала улогу градске чаршије, одликује се изградњом на регулационој линији и објектима грађеним у низу. Угао-

ни објекти имају исту спратност као и сви суседни и нису наглашени волуменом и висином. Објекти на углу блока су засечени и стварају утисак континуалног уличног фронта. Претежна спратност је приземље и спрат, (главна градска улица). Међутим спратна висина је неуједначна па чак и међу објектима исте спратности. Висина стрехе и висина слемена усаглашена је на малом броју суседних објеката. Како је главна улица, и има велику атрактивност, велики број парцела има малу ширину уличног фронта. Објекти су претежно грађени крајем 19. и у прве две деценије 20. века. Ширина улице износи 15 метара. [Слика 06,07]

Слика 06. *Ужице, улица Д. Туцовића, јужна страна улице*

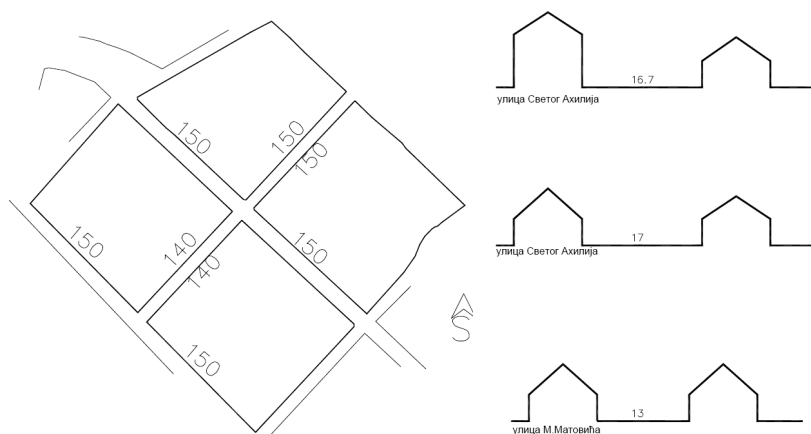

Слика 07. *Ужице, улица Д. Туцовића, северна страна улице*

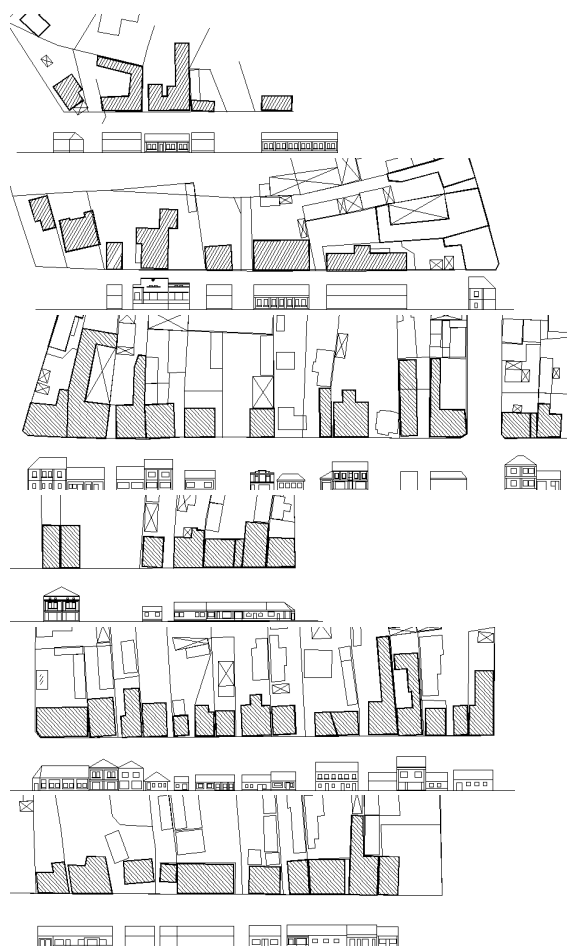
Спонтано настала насеља

Ариље

У Ариљу главна улица се улива директно у трг који се налази испред цркве Светог Ахилија. Мада је улица прецизно и јасно регулисана (током регулације варошице у поступку проглашења за варошицу) геометрија трга Светог Ахилија је неправилна, потпуно супротно са ортогонално регулисаним насељем. Објекти у главној улици су подигнути на регулационој линији и већина објеката је грађена и обликована као објекат у низу. Насупрот томе градски трг карактеришу објекти који су слободностојећи и не формирају својим уличним фасадама затворену форму трга. Сви објекти у главној улици и улици која тангира градски трг имају спратност која варира од Пр+0 до Пр+1. Слика 08]

Слика 08. *Ариље, улична мрежа, пресек кроз главну и попречну улицу*

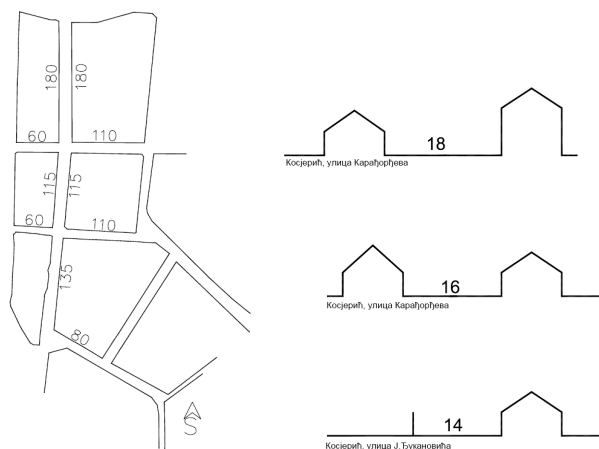

Слика 09. *Ариље, улица Светог Ахилија и М. Матовића (стање из 1934.)*

У погледу функције већина приземних објеката који су оријентисани ка тргу и главној улици је пословне намене док спратни објекти у приземљу садрже пословање а на спрату становање. Контура уличног фронта је неправилна и у зонама главне улице до градског трга објекти су збијени, вероватно трудећи се да буду што ближе главном пијачном простору у насељу, и имају чврсту контуру претежно приземних објеката. Како се зона насеља удаљава од главног трга објекти постају слободностојећи. Карактеристике контуре уличног фронта су идентичне са обе стране улице. Ширина уличног фронта главне улице износи 17 метара, а секундарних улица 13 метара. Слика 09]

Kocjepuħ

У Косјерићу главна улица заузима велику дужину, од реке Скрапеж до среске зграде, пружајичи се дуж главног друма Ваљево-Ужице. Објекти у главној улици су грађени на регулационој линији а због довољно погодног простора су претежно слободностојећи, са великим неизграђеним простором, између два објекта на уличном фронту. Углови градског блока су назначени са објектима који имају засечен угао (попут објеката у блоковима у Ужицу, Ваљеву). Развој ових атрактивних тачака у блоковима почиње 1938. године када, захваљујући економском развоју, почиње друга фаза у развоју насеља. У тој фази се уклањају објекти лошег бонитета и замењују са савременим. Најатрактивније тачке у овој фази су објекти на углу блока. Контура уличног фронта није континуална. Слика 10]

Слика 10. *Косјерић, централни блокови и улице, ширина улица (стање из 1934)*

Контура се састоји од објеката и неизграђеног простора између (затвореним зиданом оградом и капијом). Простор око јавних објеката (општинске зграде, основне школе и цркве) није обликован да ствара форму затвореног градског трга. Пијаца која се налази у близини општинске зграде има неправилну троугаону форму, јер је настала на пресеку две улице. Ширина уличног фронта износи 16-18 метара. [Слика 11]

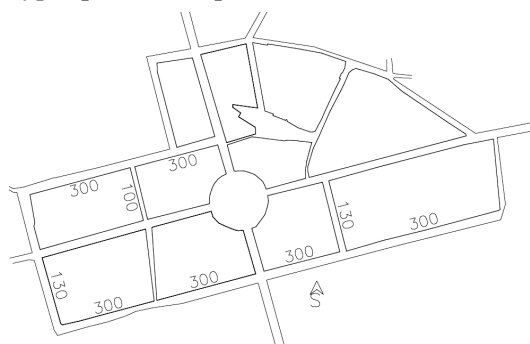

Слика 11. *Косјерић, главна улица на потесу од Хана до реке Скрапеж (1934)*

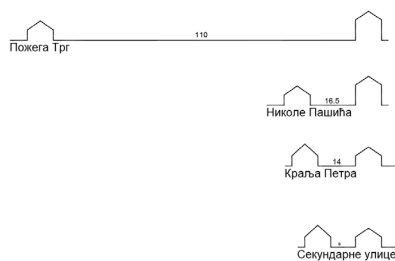
Новооснована насеља

Пожега

У Пожеги (захваљујући урбанистичком плану по коме је изграђено насеље и мерама урбанистичке дисциплине које су примењиване од почетка живота насеља) карактер уличног фронта улица и градског трга даје утисак уређеног насеља. Од оснивања насеља (планским актом 1832) до почетка Првог светског рата (80 година) у зони градског трга и две главне улице промењене су две генерације грађевина. Како је планом предвиђена само траса улица и трга (јавног земљишта), план није разматрао детаљно приватне парцеле. Према геометрији парцела очигледно да је само план јавног земљишта пројектован на постојећи парцелацију (аграрног земљишта). Стога су бочне стране парцела и улични фронт под углом који није једнак 90° . Такво стање се одразило на организацију објеката и њихову искришћеност. Првобитни објекти су били приземни (могу се видети на старим фотографијама), конструктивни систем је био бондручни а обликовани су у духу оријенталне и народне архитектуре. [Слика 12]

Слика 12. *Пожега, централни блокови и улице (према плану из 1832).*

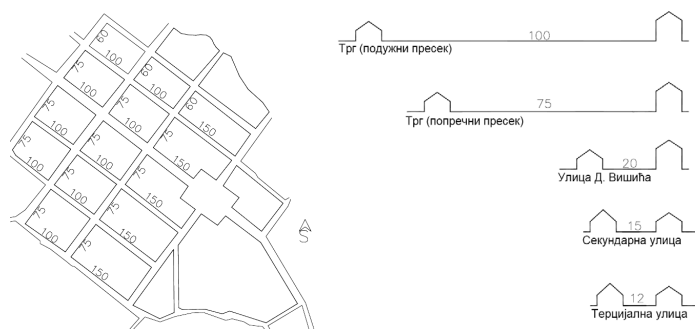
Слика 13. *Пожега, Пресек кроз трг, главну и секундарну улицу*

Захваљујући економском напретку насеља, од 1878. до 1914. године, већина објеката је уклоњена и замењена са новим објектима. Контура се састоји од објеката и неизграђеног простора између (затвореним зиданом оградом и

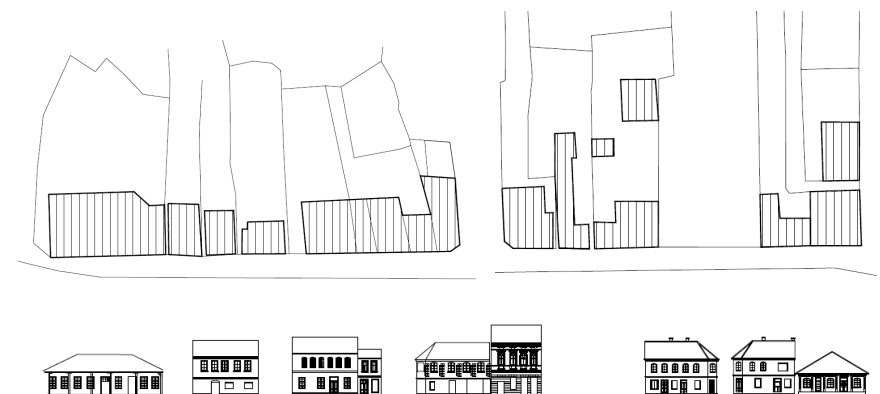
капијом). Простор око јавних објеката (општинске зграде, основне школе и цркве) није обликован да ствара форму затвореног градског трга. Пијаца која се налази у близини општинске зграде има неправилну троугаону форму, јер је настала на пресеку две улице. Ширина уличног фронта износи 16-18 метара. Нови објекти су грађени по плану начињеном од инжењера, спратни и обликовани у духу класичне архитектуре. Спратност већине објеката на градском тргу је приземље и спрат док објекти грађени дуж секундарних и терцијалних улица су приземни. Контура уличног фронта градског трга је чврста, затворена и без прекида. Разлог за такву ситуацију на терену треба тражити најпре у законској обавези инвеститора у погледу спратности и организације објекта али и економској атрактивности главне улице и градског трга. Улична контура главних улица је у појединим партијама чврста са уједначеним висина стрехе и слемена и повремено се прекида са неизграђеним парцелама или евентуално улазима у двориште. Већина објеката, без обзира да ли су у низу или слободностојећи, је обликована у низу. Ширина градског трга (пречник) износи 110 метара, главних улица износи 16,5 и 14 метара а секундарних 9 метара. [Слика 13]

Бајина Башта

Бајина Башта је плански основано насеље 1858. године. Планом је предвиђена парцелација јавног земљишта али и геометрија парцела унутар блока. Такво решење се позитивно одразило на могућности обликовања објеката. Димензије блокова, које се не наслањају на централни трг, износе 75*100 метара, а блокови око централног трга и дуж западне стране улице која се пружа правцем исток-запад имају димензије, 75*150 метара. [Слика 14] Просечна површина блока износи 0,75 ха до 1,125 ха. са просечним бројем од 12 плацева, просечна површина једног плаца износи 6-8 ари. Све парцеле су правоугаоне, уједначене површине, један излаз на улицу, а парцеле на углу имају излаз на две улице. Димензија трга износи 100*75 метара, ширина примарне улице 20, секундарне 15, а терцијалне 12 метара. [Слика 15]

Слика 14. *Бајина Башта, улице и пресек кроз трг, главну, секундарду и терцијалну улицу (према плану из 1858)*

Слика 15. *Бајина Башта, улични изглед*

Закључак

Насеља југозападне Србије су настала на три начина: а) према планском узору, б) реконструисана у одређеној фази развоја, в) плански уређена у поступку проглашења за варошицу. У новопланираним насељима, уколико су то дозвољавали топографија терена примењна је ортогонална улична матрица, правац улица је усклађен са потребама проветравања улица. У Ужицу, реконструисаном насељу у два наврата (1863. и 1891), профили улица су промењени: улице су једнаке ширине регулације, објекти су грађени у низу и затварају чврст улични фронт. Јавни простори су подељени на тргове и улице. Дрварска пијаца има димензије 28*75, Ракијски пијац 27*70 а Житна пијаца 60*90, Трг Светог Саве 90*110 метара. У Ариљу ширина главне улице износи 17 а секундарних 13 метара. У Косјерићу ширина главне улице износи 18 док ширине секундарних улица око 14 метара. У плански регулисаним насељима: Бајина Башта димензије градског трга износе 75*135, примарне улице 20, секундарне 15 и терцијалне 12 метара. У Пожеги пречник трга износи 110 м, ширина примарних улица 18, секундарних 14, терцијалних 10 метара. Ширина уличног фронта у планираним и регулисаним спонтано насталим насељима је била знатно већа него што су то захтевала превозна средства и саобраћајно оптерећење у тренутку пројектовања улице.

Пореко илустрација:

1. Слика 01,02,08,10,12,14,15. Автор (prema karti Vojnogeografski institut, Beograd).
2. Слика 03,04,05,06,07,09,11. Автор (prema skicama sa terena)

Литература и извори:

1. Vujić, Joakim (1902): *Putešestvije po Srbiji*, Beograd.
2. Evgenović, Maksim (1877): *Životopis Maksima Evgenovića*, Budimpešta.

3. Živković, Novak (1979): *Užički nemiri 1828-1838*, Užice.
4. Živković, Novak (1981): *Užice 1862.*, Užice.
5. Živković, Novak (1981): *Škole i učitelji u užičkom kraju*, Užice.
6. Živković, Novak (1984): *Okružje užičko polovinom 19. veka.*, Užice.
7. Živković, Novak (2000): *Užički okrug 1865-1880*, Užice.
8. Zdravković, Ivan (1990): *Dokumenti narodnog stvaralaštva u prošlosti*, Beograd.
9. Kanic, Feliks (1985): *Srbija – zemlja i stanovništvo*, Beograd.
10. Katastarski plan Kosjerića, Požege i Bajine Bašte iz 1934. godine, SKN Užice.
11. Kojić, Branislav (1949): *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji*, Beograd.
12. Kojić, Branislav (1970): *Varošice u Srbiji XIX veka*, Beograd.
13. Kojić, Branislav (1976): *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*. Beograd: Izdavačko informativni centar studenata.
14. Kojić, Branislav (1941) *Arhitektura srpskog sela - Šumadija i Pomoravlje*, Beograd.
15. Kuzović, Duško (1998): Stanovanje u varošicama centralnog dela zapadne Srbije 1850-1950. godine, *Zbornik radova Drugi naučni skup „Unapređenje stanovanja '98“*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 41-47.
16. Kuzović, Duško (2013a): Kuća Miljca Trifunovića u Užicu iz 1845, *Istorijski baština*, Užice, broj: 22, str. 67-84.
17. Kuzović, Duško (2013b): Transformacija urbanog razvoja na primeru prvog urbanističkog plana Užica iz 1863. godine, *Arhitektura i urbanizam, broj 36*, IAUS, Beograd, str. 68-73.
18. Kuzović, Duško (2013c): Urbanistički plan Užica iz 1891. – ulična mreža i blokovi, *Izgradnja*, Beograd, vol. 67, br. 9-10, str. 393-398.
19. Kuzović, Duško (2013d): Artiljerijska kasarna u Užicu i njena uloga u urbanistikom razvoju grada“, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, br. 1, str. 167-180.
20. Kuzović, Duško (2014a): Generalni plan Užica iz 1891, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, Beograd, br.38, str.126-128.
21. Kuzović, Duško (2014b): Urbanistički plan Rogačice iz 1839, *Izgradnja*, vol. 68, br. 7-8, str. 352-358.
22. Maksimović, Branko (1978): *Idejni razvoj srpskog urbanizma, period rekonstrukcije gradova do 1914*. Beograd.
23. Maksimović, Branko (1962): *Urbanizam u Srbiji, osnivanje i rekonstrukcija varoši u 19. veku*. Beograd.
24. Maksimović-Pešić, Nadežda (1974): Učešće vlasti y stvaranju centara y selima Srbije y XIX veku, *Saopštenja*, broj 10, str. 175-190.
25. Maksimović-Pešić, Nadežda (2015): *Moravska kuća Srbije*, Beograd.
26. Macura, Vladimir (1983): *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*, Beograd: Beograd projekt - Centar za planiranje urbanog razvoja.
27. Macura, Vladimir (1984): *Čaršija i gradski centar, razvoj središta varoši i grada Srbije 19. i prve polovine 20. veka*. Niš: IRO Gradina.
28. Obradović, Stojan (1858): *Opisanije okruga užičkog*, Beograd.
29. Pavlović, Ljuba (1925): *Užička Crna Gora*, Beograd.
30. Pavlović, Ljuba (1930): *Sokolska nahija*, Beograd.
31. Pantelić, Dragiša (1936): *Vojno-geografski opisi Srbije pred Kočinu krajinu od 1783. i 1784.god*, Beograd.
32. Paton, Arnold Arčibald (1845): *Servia*, London.
33. Pirh, Oto Dubislav (1983): *Putovanje po Srbiji u 1829. godini*, Beograd.
34. Cvijić, Jovan (1931): *Balkansko poluostrvo*, Beograd.

RENEWAL OF BOROUGHES IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY

- Street and Street Front

Summary: Boroughs of southwestern Serbia have been designed, or reconstructed, on the model of European urban planning in the middle of the 19th century. In the urban plan, heading street is aligned with the dominant winds; geometric street matrix is applied in accordance with topography. Dimensions of city squares are 28*75, 27*70, 60*90 m (Užice), 75*135 m (Bajina Bašta) and 110 m (Požega). The width of the street regulation is different for the primary, secondary and tertiary streets. The width of the primary streets is 17 m (Arilje), 18 m (Požega, Kosjerić) and 20 m (Bajina Bašta). Width of secondary streets is 13 m (Arilje), 14 m (Požega, Kosjerić), 15 m (Bajina Bašta). The width of the tertiary streets is 10 m (Požega) and 12 m (Bajina Bašta). Street profile is designed significantly above the needs of the traffic flow.

Key words: street network in Serbia, the width of the streets in Serbia, boroughs in Serbia, planned boroughs in Serbia, urbanism in Serbia in the 19th century

III

ПОЛИТИКА И КУЛТУРА

ЗОРАН СТОЈИЉКОВИЋ*

Факултет политичких наука

Београд

УДК 321.7:316.75

Прегледни рад

Примљен: 17.03.2018

Одобрен: 15.04.2018

Страна: 273-288

ДЕСЕТ ПИТАЊА О ПОПУЛИЗМУ ИЛИТИ КАКО ПРЕПОЗНАТИ И ПОБЕДИТИ ПОПУЛИСТУ У СЕБИ**

Сажетак: Парафразирајући Маркса данас, могло би се рећи да баук популизма поново кружи Европом, али и светом. Свеједно је при томе да ли се ради о изборном продору популиста са маргина поља политике у њен фокус у земљама „старе демократије“ или његовом доласку на власт у „младим, новим“ постауторитарним режимима. Погонско гориво су му овога пута економска рецесија, тероризам и мигрантски талас. Или ширење уверења да су узрок невоља све сиромашније и отуђеније већине у већ опасно неједнаким друштвима диктат Бриселске администрације и/или корпоративног капитала. Лек се најчешће види у протекционизму и обнови суверенитета.

Циљ овога рада је да, имајући у виду да је истовремено популизам постао кључна (непожељна) политичка етикета, али пожељна и широко коришћена пракса, покуша да детектује његову природу. Она је, по моме суду, скривена у намери да се либерална демократија демонтира управо позивом на повратак демократији и народу. Фокус је наравно на „случају Србија“ и на кури одвицавања од зависности од популизма. Имајући у виду стилску и реторичку успешност популистичког формата и његов радикални отклон од „политички коректног“ и сам ћу се послужити формом питања и сажетих и надам се не превише поједностављених и етикетирајућих одговора.

Кључне речи: популизам, демократија, идеологија, поверење, активизам

Шта (ни)је популизам?

Популизам има много лица и наличја и далеко га је лакше негативно одредити кроз оно што није - плурализам, демократско одлучивање и процедура, аутономно бирана партиципативна пракса - него кроз оно што неспорно јесте. Популизам, прво, јавно показује своје антиелитистичко лице, односно залаже се, насупрот отуђеним и корумпираним елитама за интересе, „обичног“ или „правог“ народа у чије име, занимљиво опет говоре политичари или још пре

* zoran.stojiljkovic@fpm.bg.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

„нови вођа“. Но, пре него (фингирани) антиелитизам његово кључно обележје је антиплурализам: само ја/ми разумемо и тумачимо потребе народа – сви други су издајници или бар узурпатори. Из тога следи логично да су дијалог и слобода избора тек демократска кулиса.

Да ли је позивање на интересе народа популизам или није, најпоузданији индикатор је шта заговорници практично намеравају да ураде са плурализмом и демократским институцијама. Примера ради, на левици то јесу Чавез и његови копиранти и наследници који су своја друштва довели до „револуционарних клептократија“ и на ивицу сиромаштва и грађанског рата, наравно не само својом заслугом. С друге стране, то свакако нису Подемос или Сириза ма како се то неки упињали да докажу. У супротном, сваку критику већ драстичних неједнакости, преобладајућих позиција корпоративног капитала или заговарање редистрибутивних мера и залагање за напуштање политике штедње би, као и залагање за ширење простора за грађанске иницијативе, могли сматрати популизмом. и то оним „јефтиним“.

Преузимање и окупација институција, уз произведену претходну бирачку подршку и настојање да се режиму да лични печат вође и шмек оданости и лојалности његовим персоналним изборима, су заједничка популистичка нит која повезује Трампа, Путина и Ердогана или Вучића са Качињским, Орбаном и лидерима из комшилука.

Трећи заједнички именитељ је одвајање / издвајање од доброг народа „опасних других“ на које треба усмерити (не)оправдано незадовољство. Избор је широк – страни капиталисти и њихови политички клонови, домаћи тајкуни, претходне политичке клапе и капел-мајстори, мигрант, или странци и другачији уопште, укључив и сопствене мањине (Милер, 2017: 15-17).

Могућа четврта карактеристика популизма, његов *modus vivendi* и тајна успеха, посебно код политички лаковерних и већ вишеструко фрустрираних, је свесна понуда наоко радикалних, поједностављених и свима доступних и разумљивих решења у интересу народа, наравно. Но демагошка логика олако датих обећања и поједностављивања је стара готово колико и бављење политиком. Једини поуздан тест за препознавање популистичке демагогије су поуздане мере и показатељи прецизности и орочености изборне понуде, укључив и расположиве ресурсе и планиране трошкове и добити. Још је важније постојање демократске расправе и развијених механизма и алатки контроле власти - мрежа гаранција да се лако разумљиве и мобилизирајуће јавне политике у изборној понуди неће претворити у суморну постизборну реалност.

Даља, пета „заводљива“ карактеристика популизма је његова социјална неодређеност. Као што није класно дефинисан, тако се може рећи да популизам није ни економски прецизније одређен. Популисти, али не само они, напосто не желе да прецизирају своју социјалну и политичку понуду јер тиме могу остати без дела изборне клијентеле.

На другој страни, у судару са процесом ширења глобализације и сама социјална сцена је све дифузнија и сложенија и подељена по више линија политичких подела. Примера ради, осиромашено и прекарисовано радништво

суочено са конкуренцијом јефтиније и незаштићеније мигрантске снаге не показује, ако је икада и показивало, „природну склоност“ ка социјалдемократској левици. Напротив, оно је и одабрана и (лако) погођена мета десних популиста, чак, екстремних клаустрофобичних националиста. На другој страни, са прихватањем социјал-либералне позиције „трећег пута“ социјалдемократија више није ни имала шта другачије од (умивене) неолибералне реторике да понуди радништву и синдикатима. Последично, пут популизму је широм отворен.

Тиме смо, наводећи пет заједничких карактеристика, заједничке карактеристике свих популизама. Логично се отвара питање основа на којима се темеље њихове бројне разлике.

На првом месту, ради се о различитој, чак трострукој основи разумевања народа. Ако се у име „малих људи“ наступа против „оних на врху“ по правилу се ради о политикама редистрибуције, односно левом популизму. Иступање у име сувереног народа против владајућих елита имлицира бар политику демократизације. Најзад,ступање у име народа против претећих спољашњих група и сила имлицира политику културног или етничког национализма.

На другом месту, делим уверење Rogersa Brubakera (Роджер Брубејкер) да се говор у име народа може боље разумети кроз једну дводимензионалну пројекцију друштвеног простора дефинисаног укрштањем вертикалних и хоризонталних оса опозиције.

На вертикалној оси „народ“ се позиционира на средишњој позицији јер се дефинише не само у односу на оне на врху већ и у односу на оне на дну. При томе слојеви на дну се могу приказати као паразити или нерадници, као овисници или девијанти, као они који не заслужују бенефиције.

На хоризонталној оси, главна супротност је између унутрашњег и спољашњег. У левом популизму претећа спољашност се идентификује са корпоративним капиталом. Десни популизам спољну опасност види у спољашњим групама али и унутрашњим аутсајдерима – мањинама које и када су држављани се не виде као припадници нације (Brubaker, 2017; 8-12).

У каквом су онда односу популизам и демократија?

Ако су синоними за демократију дебата, одговорност и подела и контрола власти, а логика популиста јесте логика искључивања, онда су и када савим не укидају демократске институције популисти тек квазидемократе. Популизам је заправо деформисани облик демократије који заводљиво обећава да ће вратити највише демократске идеале („Нек народ влада!“). Опасност долази од вештине прерушавања – политички узурпатори говоре језиком демократских вредности. На другој страни, постоје и они који на популизам гледају као на друштвени покрет који треба да премости све већи јаз који постоји између „еврокомпатибилних“ припадника политичке и економске елите и „евроскептичног“ народа (Крастев, 2008).

Сличан јаз отворен је између глобофила на врху социјалне пирамиде и растуће глобофобије, изазване радним миграцијама, на њеном дну. Како иначе објаснити да је, наравно из различитих разлога и са различитим одговорима, Трамп добио приближно исто гласова радничке Америке колико и Сандерс. Медицинским жаргоном речено дијагноза болести је добро успостављена, али је одабрани лек погрешан јер има многа контраиндикацијска дејства – ксенофобију, чак једва прикривени расизам, редукцију права и слобода, окупацију медија и правосуђа. Треба се само присетити љубави према независном правосуђу, или медијима једног Качинског.

Најближа истини је позиција Јана-Вернера Милера који сматра да је популизам стална (деформишућа) сенка представничке демократије. Милер нас упозорава да то што је крајњи резултат политика која је очигледно антидемократска треба све да нас забрине и показује да постоји потреба за истанчаним политичким просуђивањем које ће нам помоћи да тачно одредимо где се завршава демократија, а где почиње опасност (Милер, 2017: 94-97).

Скривену логику популистичке редукције демократије чини ширење уверења да јединствена воља “правог”, народа природно рађа и потребу за избором свог доминантног лидера и партије. Сви остали су тек сујетни претенденти на престо и/или туђи експоненти. Произвођење подршке већине, како неговањем клијентелистичких шема, тако и стварањем атмосфере ослона на вољу – „тиранију већине“ (Токвил, 1990) природно води ка редукцији демократије. Популистичка демократија могућа је тек као деформисана изборна демократија и партократски поредак.

Кључно питање је заправо да ли је популизам (не)законито чедо кризе (партијске) демократије, односно поодмаклог процеса президенцијализације, театрализације и менаџеризације страначке структуре и политике? Став да је “ера партијске демократије прошла“, (са постдемократским окружњем) преузимамо од Петера Маира (Maier, 2003). Један од најјаснијих показатеља таквог стања је „повлачење“ грађана из области политичког деловања, као и велика доза политичке равнодушности, чак цинизма. На овакво стање реакције су различите. Док се грађани повлаче у сферу приватног, или се окрећу „специјализованим и често *ad hoc* облицима представљања“, дотле се страначка руководства „повлаче у институције“ у којима се предају својој улози „носилаца јавних функција“. Последиčno, традиционални свет страначке демократије – место сусрета грађана и њихових политичких лидера – сасвим је изгледа напуштен.

Мотиви и једних и других прилично су јасни. С једне стране, страначка руководства су се одлучила за крајње прагматичан приступ: лек за финансијско слабење политичких странака, узроковано највећим делом значајним опадањем броја чланова странака, тражи се у државним субвенцијама и картелизацији странака и укупног страначког система. С друге стране, грађани схватају да јаз између „њиховог света“ и „света партија“ постаје све шири. Створена је ситуација у којој постоје две одвојене, а све чешће и супротстављене стране: грађани, који су „од учесника постали епизодисти ако не чак и

само посматрачи, и елита, која гоњена тежњом за остварење личних интереса, „осваја све више простора“. Ствара се нови облик демократије аплауза, у коме „грађани остају код куће, а партије владају“. Изборна битка за наклоност бирача води се у медијима.

Партијска демократија доживела је три кључне трансформације:

- 1) Од политичког представљања до „политике као театра“ – реч је о појави да је све већи број „несталних“ бирача који различито гласају од избора до избора, док се између два изборна циклуса, највећи део бирачког тела понаша као помало блазирана позоришна публика.
Главне улоге при томе нису више поверене политичким странкама и њиховим програмима, већ у центар пажње бирачке „публике“ долазе лидери странака који постају класичне медијске звезде којима се кличе, или пак звижди. То нужно води поистовећивању политичких странака са њиховим лидерима. Једноставно, уколико лидер странке има више „фанова“, утолико је извесније да ће странка боље проћи на „изборном тржишту“.
- 2) Измештање јавних политика у простор турбоглобализације, а у том контексту и процес европске интеграције, допринели су да се доношење одлука (политика) све више измешта из класичних (националних) демократских институција, на наднационалне нивое одлучивања које опет карактерише значајан дефицит легитимитета. Доношење одлука и утврђивање политика увелико се сели из поља представничке, страначке демократије у опскурно поље „експертизе и добро организованних интереса“.
- 3) Од политике као пројекта до политичког менаџмента - имајући у виду чињеницу да су политичке странке и покрети својевремено оснивани са циљем остваривања друштвених и политичких реформи, поставља се питање шта је данас са таквом њиховом улогом, односно, у којој су мери данашње политичке странке у стању да својим политикама „додају нову вредност“?

Одговор је, наравно, неповољан по странке, које су данас принуђене да „сурфују или тек жонглирају између три потпуно незаменљива а у међувремену погубљена нивоа: партијске демократије, демократије друштвеног преговарања и медијске демократије“.

На контроверзан положај и улогу политичких странака указују и холандски аутори Ренце Куперус (*Rene Cuperus*) и Франс Бекер (*Frans Becker*). Они указују на постојање тзв. „партијског парадокса“ који се огледа у дијаметрално супротним погледима на политичке странке. Наиме, политичке странке се доживљавају, или као умируће, потпуно небитне институције, које више не представљају било кога, али истовремено и као институције које имају потпуну контролу над политичким животом националних држава. Тај простор, између свемоћи и потпуне беспомоћности политичких странака, чини срж „партијског парадокса“ (Becker, Cuperus, 2004).

Кључни разлог „замора (пост)демократије“ (Крауч, 2014) лежи у „изборном фундаментализму“, стању у коме се избори цене, а изабрани презиру. Последице, популизам је *reductio ad absurdum* демократије или демократија оглодана до коске.

Нису ли популизам и постдемократија две стране истог процеса квариња демократије?

Апсолутно да. Када је постдемократија реч, она има два суштинска обележја. Прво је да то поредак у коме се олигархијска и/или плутократска власт користи демократском нарацијом како би потиснула обичан народ из политике усмеравајући га ка простору банализоване и осиромашене свакодневице.

Друго, говор о „постдемократији“ је говор о сутону демократије. Њиме се изражава скепса, односно сумња да демократија нема славно време пред собом, него да га највероватније већ има иза себе (Крауч, 2014). При томе, наоко супростављени, политички, постдемократски *mainstream* и популизам се узајамно ојачавају и подстичу при чему је популизам тек погрешан одговор на политократску постдемократску ентропију попут разорне синергије тероризма и „хуманитарних“ интервенција, рецимо.

Право питање је како да бежећи од постдемократске, анонимне и удаљене, транснационалне корпоративне моћи не завршимо у загрљају - омчи сопствене популистичке, дакле протекционистичке, чак изолационистичке, конфликтној реторици и произвођењу конфликта, склоне власти.

Имају ли популисти неку препознатљиву идеологију, или се ради тек о свеприсутном политичком стилу и реторици?

Популизам је у свакодневном животу постао синоним за демагогију, олако обећану брзину промена на боље, нереална обећања, флертовање са широким народним масама, непристојно додворавање бирачком телу, и нуђење лаких решења за комплексне проблеме. Подилажење „обичнима“ и јавно показивање (јавне врлине – приватни пороци, рекло би се) бриге за њихове невоље, уз критику својих бирократизованих и корумпираних претходника, нека су врста евергрин популистичког стила и вокабулара. Мењају се само конкретна имена и извођачи. Коначно, то народ воли да чује и то доноси тираже и гласове (Стојиљковић, 2016; Лутовац, 2017). Од свих њих, тек антиплуралисти и демагошки понуђачи једноставних и најчешће и брзих решења за бројне присутне невоље иду оправдано на топ листу популиста.

У структурној својој димензији, управо због своје еклектичке природе и разних појавних облика, популизам се различито интерпретира и дефинише: некад се поистовећује са популистичким покретом, некада види као синкретички и недовољно вредносно дефинисан облик политичке мобилизације или тек политички дискурс или политички стил.

Наиме, већина аутора констатују присуство три основна разумевања популизма: (1) као идеологије, (2) као политичке стратегије, укључив и специфичну дифузну покрет-партија организацијску структуру и најшире (3) као комуникационог (реторичког) дискурса чије инструменте често користе и тзв. мејнстрим партије, пре свега током предизборних кампања (Mudde, 2004, Крастев, 2008, Милер, 2017, Матић, 2002, Попов, 2013).

Први, формативни и дискриминативан, приступ популизму као идеологији од кога полазимо (Стојиљковић, Спасојевић, Лончар, 2015) се може добро разумети кроз Мудеов концепт популизма као танке идеологије (*thin-centred ideology*) који „запоседа“ другу идеологију (*host ideology*) и модификује је према свом основном принципу подељености друштва (Mudde, 2004: 312). При томе, популизам је „слаба“ и тек елементарно развијена идеологија и не да се ни поредити са либерализмом или социјализмом па чак ни са конзервативизмом и национализмом. Но управо зато што је идејно празњицав, он чини запаљиву политичку смешу која се лако да рекомбиновати са бројним „измима“ (Canovan, 1999). Други пак говоре о популизму као о празном концепту, зато што он „идеје и вредности користи само као средства, инструменте свог деловања, па се често због тога одређује као псеудо-идеологија или идеологија маса“. Он је постао одредница политике која се не темељи на „политичкој и социјалној реалности“ (Deegan-Krause, 2007: 5).

Што се тиче, другог, организацијског нивоа, Доминика Микуцка Војтовиц (*Dominika Mikucka – Wojtowicz*) за карактеристичну црту популистичких покрета и политичких групација сматра (1) присуство харизматског лидера, који се понекад третира као религијски вођа или отелотворење воље народа (Mikucka-Wojtowicz, 2017). Популистички лидери покушавају да се самопредставе као политички аутсајдери, који су у политичку арену ступили да бране достојанство „малог човека“ искоришћаваног од стране корумпираних политичких елита. Дакле, популиста наглашава да само он разуме како живи обични човек и позиционира себе насупрот политичкој елити (естаблишменту), коју жестоко оптужује да је изгубила везу с људима. Коначни ефекат периодичних смена на власти у Србији је цинично одређење успостављеног, фактичког система као „вишепартијске клептократије“ (Милановић, 2017). Истовремено, снажна персонализација (2) отежава стварање развијених и стабилних, бар формално демократских партијских структура. Сви су кључни избори препуштени вођи – чекање на последњу Вучићеву реч од људи са врха државне и СНС хијерархије је довољно огољен пример. Популизму склоне странке карактерише и (3) ослобађање од сувишног политичког пртљага и његова замена са пар ефектних слогана, (4) логика произвођења противника и опозициона реторика супростављања и када су и сами на власти. Такве странке фактички (5) укидају поделу на чланство и (сигурне) бираче и радије подсећају на покрете (Mikucka – Wojtowicz, 2017: 107-111).

У „класичне“ елементе комуникацијске популистичке стратегије спадају: демагогија, коришћење политике протеста, позивање на непосредну репрезентацију, али и прагматично одсуство екстремистичких слогана. Ова последња црта изразито је битна, јер значи да се радикалне или антисистемске странке, односно политичари, тешко могу називати популистима. Њихов програм има флексибилну, или како то Тагарт назива, камелеонску природу (Taggart, 2002). Она зависи од времена и политичког контекста, те се често мења кад популистичке партије победе на изборима (Taggart, 2002). Ђукановић или Вучић су нама најближи примери да се та „флексибилност“ и прилагођавања и промене показују и током владавине.

Дакле, ако су популистички политички манир и организацијски образац развијени и неспорни, његова идеолошка потка је променљива, неразвијена, тиме и у великој мери спорна. Ипак, иако еклектичан он се ипак, за разлику од зачина Ц из рекламе, не меша у све „изме“. Иде уз колективизме разних врста, али не и са индивидуализмом и плурализмом.

Стоји ли подела популиста на леве и десне и да ли је правило да у њиховом браку из рачуна они први прођу горе?

Да, и то полазећи од тога ко је адреса и дежурни кривац за све – корпоративни капитал за леве, а национално и цивилизацијски другачији за десне. До њиховог брака долази у стањима кризе и невоље у којима пси и мачке спавају заједно. Брак се заснива на заједнички дељеном анти- или бар алтерглобализму. За бољку глобализма доступан лек им је протекционизам коме су из различитих разлога склони и једни и други. Домаћа заједничка мета идеално су корумпирани тржишни либерали на власти - компрадори везани за интересе странаца. Уз то, то и није нетачно и да се аргументовати.

Три су разлога зашто су леви, посебно у мултинационалним и мултикултурним друштвима, „слабији“ од десних и извуку на крају дебљи крај. Прво, сопствена класна припадност је, по правилу, много мање јасна и тиме је и слабији основ идентификовања од неспорне и очите „пасошке“ националне карактеристике (Глигоров, 2017). Друго, борба против владавине опасно богатих је далеко тежи и неизвеснији процес од једноставног (изборног) пражњења кроз мржњу или бар гађење према другима и другачијима. Најзад, леви имају ужи регистар утолико што бар начелно припадност левици искључује националну ксенофобију.

Ако је популизам политика нуђења лаких обећања и поједностављених решења како онда популисти опстају на власти?

Погрешно је и наивно било веровање да је популизам озбиљан изазов, али не и (трајнија) власт чак ни у условима кризе. У разматрању конститутивних обележја власти популиста можемо, цитирајући Милера полазно констатovati да популистичко управљање карактеришу три ствари: (1) грабљење државног апарата, (2) корупција и “масовни клијентелизам” (размена материјалних повластица или бирократских услуга за политичку подршку грађана, који онда постају “клијенти” популиста), а ту је и (3) напор да се систематски потисне цивилно друштво као конкурент за репрезентовање интереса народа (Милер, 2017: 46). И заиста, шта ће вођи народа аутономан синдикат или новинарско удружење? Наравно, многи ауторитарци поступају на сличан начин. Разлика је у томе што популисти оправдавају своје понашање тврдњом да само они представљају народ.

Ако је популистичка владавина дугорочно неодржива, сам популистички образац је и те како одржив. Популистичка владавина завршава или поступном еволуцијом у институционализовани демократски систем или, још пре и лакше, и у томе је „парадокс популизма” – појавом и доласком на власт новог популистичког лидера. Најтрајнији коришћени легитимацијски основ политичарског популизма су антикоруптивна реторика и обећања. Но, најава борбе против корупције, лако постане „Пирова победа” али и враћа се као „феникс концепт” који се поново рађа из популистичког пепела тражећи новог извођача (Стојиљковић, 2017: 34).

У бити „вечног враћања” популизма као да су пре незадовољене потребе и жеље грађана, уз њихову паралелну неспособност самоорганизовања, него сам популистички политички стил или харизма лидера. Слободана Милошевића или данас Александра Вучића пре су произвеле фрустрације и континуитет у пропадању и осиромашењу народа у Србији него њихове харизматичне особине или чак сам манипулативни владавински популистички образац.

У основи раширеног популистичког политичког менталитета и стила по моме суду је дух пасивности и очекивање да ће све проблеме да реше држава и вођа, а не самоорганизовање грађана. Управо то прагматичне популисте наводи да дају олака обећења масама, које се касније завршавају масовним разочарењима.

Формула успеха је говорити оно што народ у датом тренутку жели да чује и што га највише брине. У политичком говору се тако високофреквентно понављају фразе о: „бољем животу”, „послу за све”, „борби против корупције и криминала”, „страним инвестицијама”, „департизацији”. Свака од њих на неки начин постала је обележје једног времена, али без конкретних резултата. По потреби оне се изнова користе и чине популизам трајним обележјем политичког живота. Обећања се наине могу упорно понављати и уз бројна (не)сувисла образложења, померати и временски и по редоследу приоритета. Логика је: Оно што још није ће ипак засигурно бити (мало) сутра.

У међувремену се људи жељни каквог – таквог (материјалног) бољитка дају убедити да ако није баш идеално сигурно је боље него што је било или бар да нема реалне алтернативе и да је све што се друго нуди *déjà vu* и истрошено. Онима лојалним који разумеју о чему се ради има се, унутар већ пренадуваног система политичког клијентелизма, још шта понудити – позиције, послови, субвенције и бенефити, или бар какав- такав посао. Уколико испуњавају очекивања да ће обезбедити мир и стабилност у региону, локални стабилнокра-ти се могу надати да ће им демократски дефицити и бедастоће проћи тек са прекором ментора (Динић, 2017).

Је ли политичка историја модерне Србије историја континуираних сукоба и смени популизама?

И да и не. Не, ако популизам подразумева бар формални политички плурализам и висестранацје онда полувековна Титова Југославија не испуњава ни

тај минимални критериј. Да, ако се мисли на дугу линију од радикалске национал - социјалне демагогије Пашића и постпашићеваца све до Милошевицевог римејка социјал-национализма у облику црвено-црне коалиције и антикоруптивног и „либералног“ и радохоличарског популизма Вучића у његовој другој фази. Последично, лидерство, популизам и дух странчарења и узајамних обрачуна као да су константе у последњих два века наше историје (Јовановић, 2009; Павићевић, 2008; Тркуља, 1996; Траиловић, 2012).

Ако је власт у Србији популистичка следи ли Александар Вучић неку препознатљиву политику?

Популизам је у нас нека врста наследне болести, бар кад се ради о политичарима. Актуелни председник Вучић је и пример честе промене облика и мутације ове болести од полазног десног национал-популизма до актуелног центристичког, политичарског популизма. Као и код претходника, трајна је потреба да се буде на власти.

Маневарски простор је, међутим, и њему и нама, са приближавањем ЕУ и повратком на атмосферу хладног рата, све ужи. Демократске процедуре су ризичне за боравак на власти и зато је неопходно превентивно деловати и сузити опонентима простор за деловање до граница ругања демократији. Истовремено, напредњачки брод пренатрпан је теретом претендената на позиције који су све склонији међусобним обрачунима и захтевима и очекивањима „шефове“ и патронаже и арбитраже. Игра ли то, хтео – не хтео, Вучић на систем личне власти?

Вође и иначе радо слабе институције и процедуре и укидају посреднике између себе и свог „волим и ја вас“ народа. Слично некада „раном“ Милошевићу, а данас у окружењу Ђукановићу или Орбану, он доминантну позицију своје партије - покрета интерпретира као израз већинске воље народа третирајући опозицију као политички мањински инцидент који се тешко, али ипак да отрпети. При томе, се служи и прастаром, римском формулом: Подели/ завади па владај. Она у Србији увек има плодно тло.

Ко су данас све популисти у Србији?

Сви они који ни за живу главу не би ушли у равноправни и аргументовани дијалог, који би да из „правог“ народа искључе издајнике и слуге различитих фела и агентура, да киднапују државу и заробе медије и ограниче па онда ако бог да „укину слободе за непријатеље слободе“. Из дугиног спектра боја популизма - његових бројних рекомбинација издвојићу три: прво, владајући (нео)популистички (нео)либерализам, који користећи се позивом, туђом кривицом већ сиромашнима на даља одрицања и жртве, као и на сопственој природи и наслеђу супротну, готово протестантску радиност и склоност штедњи, спроводи типичне неолибералне мере и политику; друго, њему опозитни

национал-популизам у нашем случају, не само због Косова, проруски и евроскептичан, чак еврофобичан. У Србији је тек рудиментарно, посебно у политици, присутна и левичарска, тек условно популистичка, критика предаторског (грабежљивог) капитализма и позив на одбрану и подруштвљавање демократије.

Је ли тачно да смо му као народ склони и како да се извучемо из популистичког глиба?

Да, ми смо озбиљно оболели и то не од јуче. Наш друштвени организам истовремено је нападнут од четири врсте антидемократских вируса: бремена ауторитарног наслеђа и идолатрије вођа, тек протодемократских вредности, климе неповерења, као и доминантног духа политичке пасивности и игноранције.

Тежина ауторитарног наслеђа

Бреме ауторитаризма и дан данас несмањено притиска наше понашање. Тако, рецимо, истраживање Демостата из 2016. године показује да се са тврдњом да је овој држави потребан јак вођа коме ће народ веровати и кога ће следити, и то без поговора, слаже се надполовична већина анкетираних (54%) док са тврдњом да је стање у земљи толико тешко да се то може решити једино „чврстом руком”, сагласно је тек нешто мање – 45% испитаника.

Поред актуелног незадовољства учинцима демократије, очито да су и политичка традиција и историја усадиле у културу и свест потребу за јаким вођом – оцем нације. Фрустрирајуће висок је и надполовични збирни удео грађана који се или слажу (27%) или практично не одређују (једна трећина), према тврдњи да је имати јаког вођу на власти добро за Србију чак и ако тај лидер не поштује правила, наравно, под условом да их драстично не крши и/или вешто влада оправдањима својих поступака (Лутовац, 2017: 18-22).

(Не)демократске политичке вредности

Када је о базичним демократским вредностима реч, судећи по налазима бројних истраживања, могло би се закључити да, иако су присталице повратка на старо и рестаурације отворено недемократског поретка данас у Србији ретке и усамљене, демократија још увек није постала „једина игра у граду“. Наиме, реинтерпретацијом налаза истраживања могла би се формулисати три полазна става:

- 1) Веома је раширено незадовољство функционисањем крхких институција и актера вишепартијске компетитивне демократије, као и њеним оствареним развојним учинцима.
- 2) Раширен је потенцијално опасан и разоран став да је у неким ситуацијама недемократска влада боља, успешнија од демократске.

- 3) Додатни проблем представља доминантно уверење да ми и нисмо друштво и људи зрели за пуну демократију. Последично, ради се о друштву неотпорном на њено ауторитарно искривљавање, популистичку демагогију и просвећени апсолутизам или заговарање владавине чврстом руком брижног домаћина, односно меки патернализам (Стојиљковић, 2016: 138).

Посебно важан је налаз да постоји висока корелација између прихватања одређених политичких вредности и амбивалентног односа према демократији. У Цесидовом истраживању из 2014. године користили смо седам различитих вредносних матрица, које су се тицале односа према традицији, конформизму, ауторитарности, верској толеранцији, национализму, регионализму и децентрализацији. У највећем разилажењу са продемократским ставом је поседовање ауторитарне матрице.

И грађани које дефинишемо као националисте имају четири и по пута мању склоност ка демократији као поретку у односу на оне које дефинишемо као национално толерантне. Скоро идентичан однос добијамо и када је у питању верска толеранција. Даље су традиционалисти скоро три пута мање склонии демократији као поретку у односу на модернисте. Сличну дистрибуцију одговора добијамо када разматрамо конформизам, став према децентрализацији и став према регионализацији (Вуковић, Чоловић и Стојиљковић, 2014).

За демократију долазе бољи дани, односно круг присталица демократије ће се ширити тек са јачањем неауторитарности, националне и верске толеранције, нонконформизма и склоности децентрализацији и регионализму.

Неповерење у политичке, али и актере цивилног друштва

Резервисан однос према држави

Поверење у државне институције, уз изузетак војске, на нивоу је испод 50%, а посебно је забрињавајуће што у најважнију институцију репрезентативне демократије, Народну скупштину и у стуб владавине права, судство - поверење има тек сваки трећи грађанин. Најгоре у готово дводеценијском истраживачком континууму стоје, најутицајније иначе, политичке партије (Лутовац, 2017, 29-33).

Презрене политичке елите

Судећи по налазима истраживања односа грађана према политичкој елити Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука из 2017. године, показало се да је свака комуникација између политичке елите и грађана заснована на поверењу прекинута што је одлична основа за бујање популизма. Последично:

- 1) Свих девет од десет грађана сматра да је међу политичарима забрињавајуће раширена корупција, док словима и бројем свега 1% сматра да корупција код политичара готово не постоји;
- 2) Три четвртине грађана Србије сматра да *већини политичара није стало до народа* (док тек сваки десети не мисли тако;

- 3) Седам од десет њих сматра да је већини политичара стало само до оних који су богати и моћни;
- 4) Квалификована, референдумска и уставна, двотрећинска већина сматра да се политичарима не може веровати - само 13% сматра другачије (Лутовац, 2017: 29-33).

Неуверљиви цивилни сектор

Истовремено, поверење у НВО и синдикате као инструменте учествовања грађана у политичком одлучивању је на веома ниском нивоу - у њих као канале промоције и заштите сопствених интереса верује тек приближна петина грађанки и грађана. Однос грађана према њима указује дакле на испражњено политичко поље између власти и грађана, односно на велики простор за популистичко мобилисање и „директну везу“ вође и поданика (Стојиљковић, 2016: 115-117; Лутовац, 2017: 27-29).

Доживљај медија као слушкиња тајкуна и политике

За популистичке режиме, идеја плуралистичке дебате између супротстављених гледишта и њихова артикулација кроз такмичарске политичке платформе супротна је њиховом схватању хомогене, униформне народне воље. Популисти стога теже да елиминишу посреднике и врло често да се „отарасе новинара“ (Милер, 2017: 43). Популистима су стога медији потребни само као трансмисиони механизам њихових политичких порука, а не и као слободни ентитети који те поруке критички преиспитују.

Кључну негативну последицу успешног „минулог рада“ настојања политике да колонизује медије представља чињеница да међу грађанима преовлађује мишљење да је власт у праву када неке медије и новинаре сматра плаћеницима и издајницима. Сагласност са овим ставом исказује готово половина (44%) испитаника, док се са тим не слаже дупло мање (24%), уз трећину која је неопредељена (32%) (Матић, 2017: 140-148).

Недоследност до политике

Сва истраживања вршена у последње две деценије у Србији, али не само у њој, откривају да доминантну скупину чине пасивне политичке аналфабете, особе лишене утицаја на политику и уз то дубински индиферентне и политички површно обавештене и заинтересоване особе. Низак политички капитал и мотивација потврђују оцену о недоследности до (партиципативне) политике (Матић, 2017: 132-137; Михаиловић и други, 2006, 2010).

У основи доминантне културе политичке пасивности и у Србији пратећег раширеног популистичког политичког менталитета и стила су два основна разлога: (1) дух пасивности и очекивање да ће све проблеме да реше држава и вођа, а не самоорганизовање грађана, на дну пирамиде моћи и (2) недостатак развијеног културног обрасца и доминација полуинтелектуалаца, при њеним врховима (Стојиљковић, 2016; Стојиљковић, Спасојевић и Лончар, 2015; Матић, 2002).

Уместо закључка опет питање: Има ли нам лека?

Опет, нема лаког лека од бољке популизма. Терапији морају претходити анамнеза и дијагноза. Ако је реч о некој врсти анамнезе болести она се може сажети у став да је у основи популизма систем узајамног варања у коме учествују вође, ма како се оне звале, али и инфантилни грађани неспремни да одрасту и престану да трагају за лидером који ће их ослободити терета одлучивања. Дијагностичку истраживачку трилему чине питања: како изаћи из претходно разматраног, пакленог популистичког круга који чине (1) сопствена политичка неодраслост, (2) неверица у институције и друштвене актере и (3) потрага за и скривање иза вође бар док се то како - тако исплати.

Комбиновањем три лека: (1) критичким образовањем и рефлексивном (2) неговањем нежне и осетљиве културе дијалога и толеранције и (3) активном грађанском партиципацијом лечи се успешно летаргија као први симптом пада у популистичку пошаст. Очито, када масе без претходног демократског образовања и тренинга хрупе у поље политике и јавности постану лако плен демагога. На другој страни, ко год не уђе у (мутну) воду „демократске јавности“ неће ни научити да плива - остаће политички непливач и потенцијалне жртва и давленик. Зато би заједнички садржај сваког озбиљног програма (само)образовања за демократију морао укључити следеће садржаје и принципе:

1. вредности дијалога и толеранције, братства/солидарности, правде и принципа (само)процене интереса;
2. познавање сврхе, структуре и функционисања политичких и друштвених институција које би требале да отеловљују наведене вредности;
3. знања и умеће /вештине да се у њима партиципира/ управља (White, 2012).
4. образовању за демократију примерене су само отворене, интерактивне демократске методе образовања у којој предавач не рециклира већ вишеструко рабљене информације и знања него се поставља у позицију „учитеља незналице“ – оног ко не претендује да зна све одговоре већ подстиче и модерира трагање за њима.

Рецепт за одвицавање од популистичке „демократске бољке зависти“, корупције и клијентелизма је снага правила и чврсте процедуре контроле и надзора.

Пошто смо готово сваке године суочени са некаквим изборима за почетак бисмо себи могли да поставимо питање: имамо ли право да знамо ко су (и кога су то до сада усрећили) и ко предлаже и плаћа оне који нас се нуде на политичкој трпези? Дакле, прво треба странке строго надзирати и контролисати у пољу политичких процедура где се (оправдано) налазе. Полазно, „Картагина мора пасти“ – изборни систем се мора променити и расподела племена ограничити. Затим их треба изгнати из господарења нашим судбинама у пољима која им заиста не смеју припадати – привреде, правосуђа, полиције, просвете, и сл. Тек је тиме, по моме суду, пут до излечења заиста отворен.

Литература:

1. Becker, Frans and Rene Cuperus (2004): *The Party Paradox: Political Parties Between Irrelevance and Omnipotence; a View from the Netherlands*, Wiarda Beckman Stichting, Amsterdam.
2. Brubaker, Rogers, Šta je to populizam, Peščanik. Net, 28.3.2018
3. Canovan, Margaret (1999): "Populism and the two faces of democracy", *Political Studies*, Vol. 47, br. 2.
4. Deegan-Krause, Kevin (2007): "Populism and the Logic of Party Rotation in Postcommunist Europe", in: *Visegrad Elections: Domestic Impact and European Consequences*, Edited by Oľga Gyárfášová and Grigorij Mesežnikov, Institute for Public Affairs (IVO), Bratislava.
5. Mair, Peter (2003): "Political Parties and Democracy: What Sort of Future?", *Central European Political Science Review* Vol 4, No. 13, pp 6-20.
6. Mikucka – Wojtowicz, Dominika (2017): „Populizam u strankama – strategija ili ideologija“, u: *Pluralizam*, urednik Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
7. Mudde, Cas (2004): „The Populist Zeitgeist“, *Government and Opposition*, Vol. 39, br. 2.
8. Taggart, Paul. (2002): "Populism and the Pathology of Representative Politics", In: *Democracies and the Populist Challenge*, edited by Yves Meny and Yves Surel, Basingstoke, Palgrave, str. 62-80.
9. White, Patricia (2012): *Građansko obrazovanje u demokratiji*, Peščanik, 19.09.2012., dostupno na: <https://pescanik.net/gradansko-obrazovanje-u-demokratiji/>.
10. Vuković, Đorđe; Čolović, Ivo i Stojiljković, Zoran (2014): *Stanje demokratije u Srbiji: demokratija, poverenje i participacija*, CeSID/NDI, Beograd.
11. Gligorov, Vladimir (2017): *Dva populizma*, Peščanik, 26.12.2017, dostupno na: <https://pescanik.net/dva-populizma/>.
12. Dinić, Rastislav (2017): *Privatni život stabilokratije*, Peščanik, 26.07.2017, dostupno na: <https://pescanik.net/privatni-zivot-stabilokratije/>.
13. Jovanović, Slobodan (2009): *Kulturni obrazac*, Stubovi kulture, Beograd.
14. Krastev, Ivan (2008): *Nova Evropa – populizam i liberalizam*, Peščanik, Beograd, dostupno na: <http://pescanik.net/2008/12/nova-evropa-%E2%80%93-populizam-i-liberalizam/>.
15. Krastev, Ivan (2012): *Demokratski paradoks Evrope*, Peščanik.net, 8. mart 2012, dostupno na: <http://pescanik.net/2012/03/demokratski-paradoks-evrope/>.
16. Krauč, Kolin (2014): *Postdemokratija*, Karpos, Beograd/Loznica.
17. Lutovac, Zoran (2017): „Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji“, u: *Javno mnjenje Srbije 2017.*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
18. Matić, Jovanka (2017): „Populizam i medijska publika“, u: *Građani i populizam: Javno mnjenje Srbije 2017.*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
19. Matić, Milan, (2002): *Liberalizam, populizam i demokratija- tri eseja iz političke teorije*, Službeni list SRJ, Beograd.
20. Milanović, Branko (2017): *Neoliberalna demokratija ili višepartijska kleptokratija*, Peščanik, 22.08.2017., dostupno na: <https://pescanik.net/neliberalna-demokratija-ili-visepartijska-kleptokratija/>.
21. Miler, Jan-Verner (2017): *Šta je populizam?*, Peščanik i Fabrika knjiga, Beograd.

22. Mihailović, Srećko i drugi (2006): Izgradnja proevropske demokratske kulture kroz jačanje kapaciteta kreatora javnog mnjenja, CeSID, Beograd.
23. Mihailović, Srećko i drugi (2010): Vrednosti i identiteti građana Srbije u kontekstu evropskih integracija, 1, 2 i 3 - oktobar 2009-februar 2010. godine, CeSID, Beograd.
24. Pavićević, Vladimir (2008): „Reprodukcija populističkog obrasca u srpskoj političkoj kulturi“, u: Savremena država, uredili Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Beograd, str. 221-231.
25. Popov, Nebojša (2013): Srpski populizam od marginalne pojave do dominantne pojave, nedeljnik Vreme, 26.april 2013, dostupno na: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1112603>.
26. Stojiljković, Zoran (2016): Građani ili podanici, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.
27. Stojiljković, Zoran (2017): Srbija traži vođu, Vukotić Media, Beograd.
28. Stojiljković, Zoran; Spasojević, Dušan i Lončar, Jelena (2015): „Da li je populizam neizbežan sastojak politike u Srbiji?“, u: *Politički identitet Srbije u globalnom regionalnom kontekstu*, uredila Vesna Knežević-Predić, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 37-51.
29. Tokvil, Aleksis de (1990): O demokratiji u Americi, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.
30. Trailović, Dragan (2012): „Populizam kao faktor slabljenja demokratskih kapaciteta političkih institucija Srbije“, Politička revija, (XXIV) IX, vol. 32, br. 2/2012.
31. Trkulja, Jovica (1996): „Srpski populizam i slom Jugoslavije“, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 100.

TEN QUESTIONS ON POPULISM OR HOW TO RECOGNISE AND WIN ONE'S INNER POPULIST OVER

Summary: Paraphrasing Marx today, one might say that the fear of populism has intensely been circulating in Europe and the world again in the last post-crisis decade. It does not seem to matter whether populists moved from the margins to the centre of politics and almost came to power in the countries of “old democracy” or actually came to power in “young, new” post-authoritarian regimes. Populism is fueled by the economic recession, terrorism and migrant crisis, but also by the spread of conviction that the dictate of the Brussels’ administration and/or corporate capital is the cause of all troubles of the increasingly poor and alienated majorities in already dangerously unequal societies. The cure is often seen in protectionism and restored sovereignty. Having in mind that populism has become a key (undesirable) political label, but at the same time a desirable and widely used practice, the aim of this paper is to try to detect its nature. In my opinion, the nature of populism is hidden in the intention to demolish liberal democracy by calling for a return to democracy and the people. The focus, of course, is on the “case of Serbia” and quitting the dependence on populism. Bearing in mind the stylistic and rhetorical success of the populist format, this paper is structured in the form of questions and summarized, and I hope not too simplistic and labeling, answers.

Key words: populism, democracy, ideology, trust, activism

ПАВЛЕ БОТИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 27-285.2:141.132

Прегледни рад
Примљен: 23.04.2018
Одобрен: 26.05.2018
Страна: 289-298

ДОСИТЕЈЕВО НЕЧИСТО ОКО

„Јер је написано: Погубићу мудрост мудрих, и разум разумних одбацићу.“
Апостол Павле¹

Сажетак: Ограничавајући се на аутобиографски спис Доситеја Обрадовића Живот и прикљученија, у раду се афирмишу духовне разлике између христологије светоотачког предања Цркве и секуларизације европског рационалистичког просветитељства.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, рационализам, просветитељство; Богочовек, Свето Откривење, Свети Оци, Свештени догмати

I

Крштен богочовечанском тајном Светосавског завета, а осмишљен саможртвеним подвигом Косовског завета, историјски српски народ у Средњем веку није напуштао уски пут спасења уподобљавањем Тројичном Богу Светим тајнама Цркве. Српска држава, српска писменост, српска књижевност, српска просвета, српско црквено и грађанско право, српска дипломатија,... дело су Православне Цркве Христове и њених христовослушних Светитеља.

Великим сеобама на Север и на Запад с краја седамнаестог и почетком осамнаестог века, српски Средњовековни завет са Богом започет преводом *Светог Писма* на црквенословенски језик Свете Браће Кирила и Методија у деветом веку, биће темељно угрожен.

Преласком у крајеве Европе у којима доминира аустријски или угарски католицизам, Срби као медитерански и заветни народ започињу (ном)адску замену Светог Откривења богозаборавним европским вредностима! Изашавши из своје рашке и жичке, зетске и захумске, косовско-метохијске и медитеран-

* antifon@neobee.net

¹ 1. Кор. 1, 19.

ске завичајности и побожности, Срби су све сигурније остављали Крст свога Светосавског и Косовског Завета са Богом. Штавише, заблудели (залутали) Срби, мењаће искуство Праве вере Христове којом их је причестила апостолска мисија Светога Саве, за рошчиће цивилизацијског напретка, за латинску, протестантску или грађанску теологију сребрника. Речју, за велијаровски дух овога света².

Безавичајна, идеолошка и идолопоклоничка западна сфера у којој су се добровољно пресељени седамнаестовековни и осамнаестовековни Срби обре-ли, није им туђа само језички. Уређен христорачки, такмичарски и колони-заторски, културни западни свет преиспуњен прозелитизмом и папоцезариз-мом, хуманизмом и рационализмом, терезијанством и јозефинством, најбрже ће асимиловати управо панонске Србе одвојене од крајеугаоног камена свога светосавског правовеља³.

Доситеј Обрадовић најистакнутији је представник панонских осамнаес-товековних Срба који су модернистички прелазак из Средњег у Нови Век пла-тили одрицањем од заповести Богочовека Христа.

Језиком и родословом, Доситеј (Димитрије) Обрадовић је Србин *изва-њац*. Димитријево детињство у селу румунског Баната, Чакову, саображава се детињствима светских књижевника: Димитрије прерано остаје без родитеља и родитељске љубави, препуштен стихијама света и сопственој палој природи. Изван надзора истинитог духовника или свештенослужитеља, младић Димит-рије бива причасником квасца фарисејског, јер је с радошћу примао истину јеванђелске науке, али у његовом плитком и колебљивом срцу није могла да се

² „Али шта је битно у том нововековном, за Србе новом амбијенту? Битно је то да све има да служи снази државе, па и Црква: светост, на име, припада држави, органу политичке моћи, а не Цркви. Битна је воља за моћ (*Wille zur Macht*), а не тежња хармонији. Битан је нов систем вред-ности и ново хуманистичко схватање човека: у свом 'настајању из себе', човек је утолико више човек уколико је моћнији – најпре знањем, па онда и техником или империјално-обичајном заје-дницом као механизмом моћи. Битно је схватање да је човечност некакав квантитет (мера моћи над природом и људском околином), лишен битија...” (Видовић, 1997: 172)

³ „Сеобом се Срби настајују у новом простору – панонском, угарском, аустријском, простору римокатоличке власти и европске метафизике, којом себе и заједницу тумаче европски интелек-туалци. (Метафизика је идеологија европских интелектуалаца.) Селећи се на Север и Запад, у Бореју и Хипербореју, они не долазе само у просторе у којима владају другачија божанства, (тј. другачије вредности), него долазе и у другачију епоху историје цивилизације: у западну епоху, то јест у Нови Век. А у историји Европе, та епоха означава коначно одвајање од медитеранског завичаја и медитеранскох вредности, па тако и од Завета, Светосавског и Косовског... Јер, Нови Век значи сасвим другачије схватање људске заједнице и, из њега изведено другачије схватање човека. Ако се људи удружују да би тако удружени стекли моћ и надмоћ над природом и над другим заједницама и људима, и то на што ширем подручју, па и на целој планети, ако их, дакле, удружује воља за моћ, онда је та заједница (која није заједница, него империја) сасвим другачија од заједнице у коју се људи удружују да би вршили мисију мира. Суштина првог начина удружи-вања је војна (номадска, сточарска, ауторитарна, магијска, метафизичка), империјална, па је и читаво друштво ауторитарно и утолико чвршће, уколико је ауторитет прихваћен као вредност, као идеал и срећа заједнице. Суштина другог начина удруживања је саборна: то је жеља за хар-монијом, то јест за слашћу (сладошћу) хармоније, Православља. Таква заједница своје језгро и свој смисао налази у Цркви.” (Видовић, 1997: 171-172)

зацари тајна Речи Господње⁴, која би увек одолевала искушењима. Димитрије Обрадовић није имао ни трпељивости, ни храбрости, нити добре воље да чека плодове зрна словесности са јеванђелске њиве Господње.

II

Основни проблем младог Димитрија Обрадовића хиљадугодишњи је проблем западног интелектуалног хришћанина, коме Бог није Отац, а Црква није мајка и који би телесним очима ума примао и телесним језиком проповедао реалност духовне науке.

О овој проблему, говори нам Спаситељ преко Светих пророка и јеванђелиста, апостола и богослова, исповедника и подвижника непрестано. Тако, у *Беседи на гори*, у шестој глави *Светога Јеванђеља по Матеју* Господ, поред осталог, казује:

„Свјетилка тијелу је око. Ако,
дакле, око твоје буде здраво, све ће
тијело твоје свијетло бити.
Ако ли око твоје кварно буде,
све ће тијело твоје тамно бити. Ако
је, дакле, свјетлост која је у теби та-
ма, колика је тек тама!”⁵

Свети Николај Жички и Охридски тумачећи Духом Светим значења овога сложеног места из Христове *Беседе на Гори*, драму битија човека створеног на Земљи по Подобију и по Образу Божијем, открива као борбу између божанске светлосне видовитости и демонске таме заслепљености унутар саме људске личности⁶. Свети Николај најпре дословно чита ову јеванђелску перикопу усмеравајући читаоце на очи људске, које су прозор и вођ телу, кроз које тело светлост прима и у њој се разазнаје. Уколико прозор бива нечист, уколико очи нису светлило, греховођено тело само је помрчина и безумље. Узалуд вођено тело слепога не може заменити свога вођу, поставши тако права тамница. Потом, Свети Николај Жички и Охридски именује и она дубља, духовна значења поменутог јеванђелског одељка, откривајући да око означава ум, а тело душу човекову, упућујући при томе стражитељног читаоца на очи умне,

⁴ „Сјеме је ријеч Божија...

А које је на камену то су они
који када чују с радошћу примају ри-
јеч; и ови коријена немају те за неко
вријеме вјерују, а у вријеме искуше-
ња отпадно.”

(Лк. 8, 11-13)

⁵ в. Мт. 6, 22-23.

⁶ В. Свети Николај Жички и Охридски, 2001: 110-116.

на очи које су, заправо, ум свеколике човекове душе и прозор душин према Богу, којима се једино могу угледати закони Божји⁷. Док је покајани ум чист и од греха слободан, дотле се душа причешћује светлошћу небеском, те су мисли, осећаји, настројења и дела човекове душе упућена служби Богу и све је биће човеково чисто. Уколико се ум људски од Бога одврати и похули на Бога, тада је прозор на одаји зазидан и вођа душе пада у јаму. Тада се помрачена душа потпуно потчињава вођству тела, које персонификује слепило, јер као такво увек одводи у таму греха. Свети Николај наглашава да се ове речи Христове из *Беседе на гори* понајвише односе на свештенике, на вође народне, на родитеље и на учитеље: „Родитељи су као очи за своју децу, атако и учитељи за своје ученике, а тако и вође за свој народ. Ако они који напред иду не виде куда иду, још мање ће видети они, који следују њима. Ако су родитељи на странпутици, како ће деца наћи прави пут? Ако учитељи говоре лаж, како ће ученици знати истину? Ако су вође народне безбожне, како ће народ бити побожан? Ако су свештеници Божији нечисти, како ће верни бити чисти?”⁸

Око Димитрија Обрадовића је нечисто, јер његово срце, воља и ум нису послушни Светој вољи Спаситељевој. Зато ће у Димитрију Обрадовићу светлост духовног видела потамнети. Не сјединивши се са Духовданим учењем Цркве Христове⁹, млади Димитрије раскива Царство Божије у себи. Напунивши се космосом таме вавилонске, Димитрије Обрадовић није спреман да буде сапричасник Праве вере Христове, Светосавског и Косовског завета. У вавилонском духовном стању, трговац Димитрије самовољно настоји да се - не узимајући Крст свога покајања, страдања и самоодрицања - самопросвећује у сремском манастиру Хопово, како би по монашењу *већ у времену* постао светитељ и чудотворац!¹⁰

Не одрекавши се светских сујета, без искушеничког опита, без свецелог предавања своје воље Господу, без покајања и самоукоравања, без строге догматске провере оновременог игумана хоповске обитељи, оца Теодора Милутиновића, и без христочежњиве љубави према Царству Будућем, неоцрквењени и

⁷ Нав. дело, 111.

⁸ Исто:111-112.

⁹ „Зашто нам је потребно учење Светих Отаца? Зато, да бисмо, учећи од њих, могли да упознајемо своје страсти и слабости, да бисмо знали које оруђе да употребимо и како да се супротставимо нашим непријатељима.” (Преподобни Макарије Оптински, 2007: 179)

¹⁰ Чудотворац, богоносац и богослов, Свети Јован Лествичник, благословено расуђује: „Монах припада анђелском чину и [води] анђелски живот, који се остварује у вештаственом и прљавом телу. Монах је човек који се држи само Божијих запосвести и речи, у свако време, на сваком месту, у сваком послу. Бити монах значи непрестано приморавати природу и неуморно бдети над својим чулима. Монах има посвећено тело, очишћена уста и посвећен ум. Монах је преболна душа стално обузета сећањем на смрт, било да бди или да спава. Одвајање од света јесте хотимична мржња на оно што људи у свету хвале, и порицање природе ради постигнућа оног што је натприродно. Сви они који су спремно одбацили оно што припада овом жовоту, свакако беху подстакнути [жељом] за будућим Царством, или обиљем грехова, или, пак, љубављу према Богу. Ако се ниједним од споменutih циљева нису руководили, њихово је напуштање света бесмислено... Они којни започињу монашки подвиг, да би поставили сигуран темељ, треба свега да се одрекну, треба све да презру, све да исмеју, све да одбаце. Чврст, троструки и тростубни темељ чине: безазленост, пост и целомудреност.” (Свети Јован Лествичник, 2008: 20-21)

неуцрквењени Димитрије Обрадовић за осам месеци (од августа 1757. до марта 1758.) постаје монах Доситеј, самообмануто верујући у монашко спокојство и хришћански конформизам. Таквоме Доситеју, ослоњеном на сопствени разум, а не на Господа, монашки подстриг може бити само људски, а не Божански домострој!¹¹

III

Основно начело Доситејеве педагошке мисије јесте промоција таме телесног човечијег знања и (раз)ума¹², којим би требало непросвећени српски род свагда просвећивати! По Доситеју, западноевропска рационалистичка просвећеност (туђа заветним Србима јер није крштена Духом Светим, прим. П. Б.) за све Србе мора постати једина свевредност и једини путовођа¹³! Да би се овакав научни пројекат спровео, неопходно је заветне Србе испразнити од завета са Тројичним Богом, и ту празнину васпитно попунити духовно потамнелим чулноумним књигама учених европских мудраца и народа¹⁴. Речју, да би свој непросвећени разум просветлио, Српски народ по Доситеју мора посећи јеванђелски чокот светосавског Благочестија (Провославља) који га је духовно и државно, историјски и правно, писмовно и књижевно оживотворио и одржао! Тако раскалуђерска европеизација Срба подразумева реформисање Светог Откривења и Свештених догмата Цркве од Истока; порицање литурги-

¹¹ „Монаштво је божанска установа посредством које хришћанство достиже свој виши развој. Међу правилима ове Божанствене установе постоји и то да у монаштво људи ступају заиста слободном вољом, подвргавајући је пре примања завета строгом разматрању и испитивању. Онима који имају хладну и колебљиву вољу ступање у монаштво је строго забрањено.” (Свети Игњатије Брјанчанинов, 2008: 317-318)

¹² „А тјелесни човјек не прима што је од Духа Божијега, јер му је лудост, и не може да разумије, јер се то испитује духовно.”

(1. Кор. 2, 14)

¹³ „Светски људи на монахе гледају као на звери и осуђују их... Како се свет руга духовном; и тешко нама који треба да будемо светлост свету, а сада свет хоће да нас просвети, и то не светлошћу, него својим мраком и тамом”. (Преподобни Макарије Оптински, 2007: 231)

¹⁴ „А сврх свега света наука, божији дар, небесни свет, наука и књиге премудрих и просвештених људи, учених људи, истиних благодјетеља човјеческога рода, дале су ми способ проћи и достигнути до најпотајенијих заплетака срца мојега, просветиле су ме и дале су ми више познанства, него што бих могао придобити искуством хиљадугодишњега живљења на земљи... Даћу повод и пример возљубљеној јуности српској, коју промисал неба сподоби светом ученија осигурати и просветити, да на свој језик преводе, састављају и на штампу што издају, да се постарају за матере своје и сестре, за супруге и кћери, преводећи им изабране књиге учених народа, дајући им на ови начин благопотребну забаву, украшавајући њихове нарави, просвештавајући њихов ум и облагорођавајући њихово срце истиним благородством добродјетељи и просвешћенија разума. Нека се поташе и похите довести у свој род златно и благополучно време кад ће српске кћери и супруге читати *Памету*, *Телемаху*, повести Мармонтелове и проче овима подобне књиге на свом простом дијалекту. И како прве воспитатељнице и наставитељнице чада својих, просвештене будући, саме ће полагати прво основице њиховог доброг воспитанија, нападавајући их разумом и добродјетељију заједно с млеком прсију својих.” (Доситеј Обрадовић, 1969: 60-61)

је, апостолског прејемства и Никео-цариградског Символа вере; негирање Светих тајни, Светих врлина, Светих икона, моштију и чуда, исповедање релативизма духа времена¹⁵...

Погружена у етику хуманизма Доситејева сензуална педагогика која не носи терет Крста, никад не одређује човека Богом, већ Бога човеком. Тиме ће Доситеј у себе и међу Србе инсталирати две највеће хуманистичке и рационалистичке заповести које гласе: ослободи се Богочовека Христа својевољним мишљењем; и не веруј у надсветовну реалност! Зато Доситејева истина као и истина европске просвећености није историјски оваплоћени и васкрсли Богочовек¹⁶, већ неусиновљено знање необоженог људског разума. И као духовно чадо европских хуманистичких идеологија, светашћу неочишћени страстном умни Доситеј би да друге пучава чистоти¹⁷!!! Из овога греха производи Доситејев свегрех: гадаринска и гергесинска Доситејева просветитељска педагогика би једину рајску светлост на земљи, славословну светињу манастира, богоборно посветовила у безбожне школе:

„Не би ли боље било на манастирске грунтове фамилије населити, а манастире у школе, у хоспитале, и у воспиталишта сироте народње деце преобратити?... Не би ли много полезније и боље било и за православије и за народ да се сви манастири у школе и у училишта преобрате, и с њихови дохотки да да се воспитавају и уче сирота народња деца која намеравају да с временом свештеници и учитељи народњи буду?”¹⁸

Руковођен, а непознат са лествицом и смртоносним дејствима сопствених страсти, Доситеј протестански брижљиво презире благодатно битије мана-

¹⁵ У Доситејевој просвећеној аутобиографији *Живот и прикљученија*, нема ни правоверја, нити правоверних. Ту и наратор, и епископ Георгије Попович („Самом је времену бог дао да све открије и истину да покаже...”; нав. дело 102) и игуман Теодор Милутиновић („’Све ти мени кажеш шта је пре хиљаду година било. Онда су други обичаји били, а сад су други. Шта је онда било, знаду они који су онда живили, а ја знам шта сад видим...’”; исто, 123) и нараторов благодјетел, тетак Никола Парчанин („У садашње време ко се год калуђери, калуђери се или из незнанства, или да му је лакше живити...”; исто, 73), имају очи заслепљене страстима духа времена.

¹⁶ „Колико Доситеј иде далеко у том свом рационализму и ограничењу свега законима јестества, види се и из тога да он чак и Царство Божије поистовећује са ’просвештенијем разума’. Његово ограничење истине законима јестества и ограничење врлине мером човековог знања, одводи га неминовно у порицање свега онога што захтева собом ослобођење од детерминизма закона јестества, што значи у одрицање потребе продора нечега новог у то јестество, негирање његовог продужења и проширења, што би дало врлини бескрајну меру и димензију, и отворило јој могућности чире од домена разума и знања. Није, дакле, случајно Доситеј порекао и одбацио монаштво, чуда, мошти, иконе. Иза свега, пак, тога скрива се у ствари порицање самог оваплоћења Бога Логоса и потребе тог оваплоћења. Јер, јестество онакво какво је и човеков разум онакав какав је, довољни су, по Доситеју сами себи.” (Амфилохије Радовић, 1981: 33)

¹⁷ „Јер је тјелесно мудровање непријатељство Богу, пошто се не покорава закону Божијем, нити пак може.”

(Рим. 8, 7)

¹⁸ Доситеј Обрадовић, 1969: 97,138.

стирске светиње, и на тај начин се саблажњава о Истину Цркве која је Тело Христово¹⁹.

Доситејева мрзост интелектуалца на Христа и Христове манастире, односи се и на монахе²⁰. Доситеј осуђује монахе и Светитеље Цркве Христове²¹, како би на монашко просветитељско место дошли европски незнамени учитељи уживања и свесветски људи: Телемаси, Хамлети, Дамони, Емили, Валмони, Вертери, Фаусти, Дон Жуани...

IV

Првенствено преко педагошке активности светског путника, Доситеја Обрадовића, европска вештачка просвећеност захвата и српски род²².

Нововековну српску културу Доситеј Обрадовић је задужио оснивањем школе безбожништва.

Доситеј остаје и родоначелник мудрости телесног завета у Срба, који творевину ставља изнад Творца, побуњено гонећи Богочовека Христа из срп-

¹⁹ „Ако вас мрзи свијет, знајте да је мене омрзнуо прије вас.

Кад бисте били од свијета, свијет би своје љубио, а како нисте од свијета, него вас ја изабрах од свијета, зато вас мрзи свијет.”

(Јн. 15, 18-19)

²⁰ Иако сви монаси нису светитељи, сви истинити просветитељи као философи Духа Светог били су монаси. Зато нам Преподобни Јустин Ћелијски благовести: „Свети Сава је највећи српски просветитељ, јер је највећи српски светитељ. Просвета је само пројекција светости, зрачење светлости; светитељ светли, и тиме просветљује, просвећује. Просвета је свим својим бићем условљена светлошћу. Први просветитељ је само светитељ. Без светитеља нема просветитеља; без светости нема просвете; без просветљења нема просвећења. Светост је светост божанском светлошћу. Истинска просвећеност није друго до зрачење светости; само су светитељи истински просвећени. Јер су божанску светлост разлили по целом бићу свом практикујући еванђелске врлине и тиме потисли из себе сваки мрак греха и таму порока. Еванђелска светост, еванђелска праведност и живи, и дише, и зрачи, и дела светлошћу. Освећујући, она у исто време осветљује и просветљује. То нам казује и сама етимологија српске речи: просвета, која долази од црквенословенске речи: просвјешченије; а свјет значи светлост, те просвета значи просветљење. Да, просвета у ствари значи просветљење, и то просветљење кроз освећење Духом Светим, Духом Христовим, као творцем, носиоцем и раздаваоцем светости и светлости... Просвету без светости, просвету без освећења Духом Светим, просвету без усавршења и довршења човека Богочовеком, просвету без Бога – измислила је Европа у своме хуманистичком идолопоклонству.” (Преподобни Јустин Ћелијски, 2001: 258-259)

²¹ „Кажи, брате, по души и по совјести твојој, хоће ли што најмање вреда благочестију и православију бити ако калуђера нестане, који нису ничим, развје црним хаљинама, неженидбом и именом калуђери?... Време је већ да народ позна да су црквени оци људи били и да су у многим стварима погрешили... Није ли познато да су цели сабори отаца проклетству и анатема предали оне који ће веровати да се налазе антиподи? А сад има већ близу три стотине година да је сав свет искуством познао да они оци ништа нису знали у томе и да су врло неразумно чинили, проклињући друге који су разумније од њих мислили... И што ћеш више; у ове погрешке поклизнули су Василије Велики, Јоан Златоусти и Августин...” (Доситеј Обрадовић, 1969: 138-139)

²² в. Преподобни Јустин Ћелијски, 2001: 263-264.

ске књиге, из српске учевине и школе, из српске народне душе. Тај завет не иште вечну славу Царства Божијег, већ непрекидно тражи човечију светску славу.

Најизвођенији рефрен српске нововековне богоодрицателне просвећености уподобљене умишљеној слободи људског мишљења, суда, расуђивања и познања, налази се у Доситејевој аутобиографији *Живот и прикљученија*. Мудроносну суштину ове књижевности чини професионални догмат Доситејевог прелашћеног игумана хоповског, Теодора Милутиновића, о тзв. културној и временој превазиђености монаштва, светиња и светитеља:

„Пустиње, пештере и светињичење изводи из главе; томе се данас разумни људи ругају. У данашњи дан ко се год за свеца издаје, или је каква лажа или фантазира. Учење жели и тражи колико више можеш; нема горег живота од беспослична и унљива. Колико сам те ја познати могао, ако се ти ученију не предаш, ти ћеш жалити што си се покалуђерио; ти ниси ни за какав други посао него за књиге... Сад се је време преокренуло; учен човек ако ће и пешице ићи, сваки га поштује, а неучена видећи гди се вози на вранци, 'Вранци вранца вуку' – говоре... Ја ти више желим да у једном малом сеоцу будеш мале деце учитељ, него у Хопову игуман или архимандрит.”²³

Доситејева променљива вера нечистог ока и нечистог живљења *која кроз љубав не дела*, није могла окончати своју цивилизацијску мисију на духовну ползу српског народа и на ползу личног спасења Доситејевог. Услед тога што проповеда језичко Српство без Цркве²⁴.

Разлог Доситејевог бунта против Предања и учења Отаца Цркве Христове, јесте Доситејево европејско пребивање у гордости телесноумних сласти овога света²⁵. Зато је за своје вероисповедање лакомислено прогласио тмину туђинског зловерја, постајући тиме заблудели син и учитељ безакоња.

Доситејева учена упорност започета читањем житија свјатих, окончава умом тела. Писање Доситеја Обрадовића на духовну странпутицу понајвише је одвело корпорацију хуманистичке, слободномислеће и искомплексиране интелигенције српске²⁶. Бесловестна теологија српске хуманистичке интелигенције

²³ Доситеј Обрадовић, 1969: 131-133.

²⁴ „Хришћанство је – учење Божије, Откривење Божије. Као познање које је људима даровао Бог, оно треба да буде примљено и чувано са највећом побожношћу и покорношћу, који доликују тој светињи. Оно може да буде примљено и чувано само смиреном вером, јер потпуно надвисује људски разум. То је та духовна, тајанствена књига (*Откр.* 22, 18-19), књига познања Божијег, коју је написао и објавио сам Бог, којој се ништа не може додати и из које се ништа не може изоставити.” (Свети Игњатије Брјанчанинов, 2008: 161)

²⁵ Црква Христова устима Светога Златоуста у љубави проповеда и противницима монашког живота: „Пошто се све изопачило, и пошто су градови, где су суднице и закони, пуни великог безакоња и неправде, док пустиња рађа обилни плод мудрољубља, праведност захтева да не осуђујете оне који људе што чезну за спасењем извлаче из те буре и метежа и усмеравају их ка тихом пристаништу.” (Свети Јован Златоуст, 2010: 218)

²⁶ „При помену речи Црква, у души интелектуалца буде се и за њега самога необјашњиве фобије... Интелектуалац може споља да буде потуно пристојан човек, али може искрено да се смуђује неправдом, да с презиром одбацује махинације и мита, може да буде дарежљив и великодушан, међутим, он никада не може да очисти своје срце од похоте, прљавштине и страсти, због тога

издише у чиновима аутоидолатријског мерења Светога Саве и Светосавља на теразијама доситејевштине²⁷.

Премда само по језику српско, у строгом духовном смислу узевши, Доситејево фаустовско дело и не може бити конститутивни елеменат српске нововековне словестне (логосне; богочовечанске) књижевности²⁸. Јер, Доситејева христогонитељна књижевност само је још један душегубни савез са силама поднебесја²⁹.

Све своје земаљско време Доситеј је утрошио на протестантске покушаје рационализације надрационалних истина Христових.

Доситеј Обрадовић понавља онтолошки ужас човекове згрчене душе не-сједињене са Богочовеком

*Јер, Без Господа Исуса Христа човек не може чинити никакво бесмртно добро!*³⁰ (Јн. 15, 5)

Среброљубиви и грехољубиви плодови Доситејевог дела одавно су вечно мртви.

Уместо плодова дела Доситејевог, ововремени Срби и Српкиње душу развраћују сатанским евроатланским људским правима на екуменизам и раскол, на *de facto* и *de jure* одрицање од Светосавског и Косовског завета, на утробна чедоморства и промену пола, на мужеложништво и феминизам, на алко-

што су његове врлине засноване на гордостима, коју он сматра осећајем сопственог достојанства, као и на тајном самољубљу које га води ка преузношењу над другима. Одатле је пристojност интелектуалца – као што смо већ говорили – просто испуњавање друштвених норми и игра моралног хероја...Наша интелигенција је искомплексирана, јер је лако рањива.” (Архимандрит Рафаил Карелин, 2014: 123-124)

²⁷ „Под трагичним утицајем доситејевштине европска хуманистичка просвета створила је у нас сукоб између Цркве и школе, који за наш народ значи, и увек је значио катастрофу.” (Преподобни Јустин Ћелијски, 2001: 263-264)

²⁸ Повлашћено место фаустовског књижевноуметничког кривотворења свештених догмата Цркве присутно и у Доситејевој аутобиографији, односи се на оспоравање загробне реалности тзв. митарстава (царинарница). Премда о митарствима богонадахнуто посредно сведоче Свети јеванђелисти и апостоли, а потом и непосредно Свети Кирил Александријски, Преподобни Василије Нови, Блажена Теодора, Свети Теофан Затворник, Свети Игњатије Брјанчанинов, Преподобни Јустин Ћелијски..., наратор *Живота и прикљученија* самопонесен слободом уметничког стварања, искључиво сведочи чулну теологију: „Та живим те Богом заклињем, буди ревнитељ, но словесни и разумни ревнитељ, и кажи ми: хоће ли православије пропасти, ако народ не буде веровати да има вампира, да има вештица, да има врачарица и по воздуху митарстава?... Зашто да им се не каже да су ове ствари измишљене на шест и седам стотина година после спаситеља Христа и апостола?” (Доситеј Обрадовић, 1969: 138)

²⁹ „Што се тиче саме душе, интелектуалац сматра да његово унутрашње стање, његове страсти и греси, немају директан однос према моралности, пошто не нарушавају права других људи. Ето због чега је душевни разврат, који поражава дубине срца, као метастазе - појава, која је карактеристична посебно за интелигенцију. У том контексту, стваралачка интелигенција као и уметници већ неколико векова имају лидерство. Немогуће је играти се са својом уобразиљом, забављати се са страстима и остати чист... Осећајући лаж сопственог живота, трагичност свог душевног стања, интелектуалац се у исто време боји, као што смо већ приметили, да се растане са прљавим огртачем својих страсти.” (Архимандрит Рафаил Карелин, 2014: 124-125)

³⁰ В. Преподобни Јустин Ћелијски, 1987: 46.

холизам и наркоманију, на бездетност и безбрачност, на бесомучно идолослужење ...

*Блажени који плачу, јер ће се утешити...*³¹

Литература:

1. Ignjatije, Sveti Brjančaninov (2008): „Jeres”, u knjizi, *Enciklopedija duhovnog života*, prev. Mladen Stanković, Pravoslavna misionarska škola pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str. 161-170.
2. Vidović, Žarko (1997): „Istorijska svest u *Seobama* Miloša Crnjanskog”, *Suoč enje Pravoslavlja sa Evropom*, Svetigora, Cetinje, str. 163-180.
3. Dositej, Obradović (1969): *Život i priključenija*, SKZ, Beograd, Matica srpska, Novi Sad.
4. Jovan, Sveti Zlatoust (2010): „O onima koji osuđuju monaštvo”, *Slava Gospodu za sve*, prev. Antonina Pantelić, Pravoslavna misionarska škola pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str. 209-276.
5. Jovan, Sveti Lestvičnik (2008): „O odricanju i odvajanju od sujetnog života”, *Lestvica*, Sveta srpska Carska lavra Manastir Hilandar, Asprovalta, Beograd, str. 19-26.
6. Justin, Prepodobni Čelijski (1987): „Progres u vodenici smrti”, *Filosofske urvine*, Beograd, str. 28-50.
7. Justin, prepodobni Čelijski: „Svetosavska filosofija prosvete”, u knjizi, *Svetosavlje kao filosofija života*, Manastir Čelije, Valjevo, Naslednici Oca Justina, Beograd, 2001, str. 254-266.
8. Karelin, Rafail arhimandrit (2014): *Crkva i inteligencija*, Romanov, Banja Luka.
9. Makarije, Prepodobni Optinski (2007): „Manastir”, *Rečnik spasenja*, prev. Mladen Stanković, Pravoslavna misionarska škola pri hramu svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str. 178-183.
10. Makarije, Prepodobni Optinski (2007): „Monaštvo i svet”, *Rečnik spasenja*, prev. Mladen Stanković, Pravoslavna misionarska škola pri hramu svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str.230-234.
11. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „Jevandjelje o čistoti uma”, *Omilije, Sabrana dela*, II, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 110-116.
12. Radović, Amfilohije mitropolit: „Svetosavsko prosvetno predanje i prosvetećenost Dositeja Obradovića”, *Bogoslovlje*, Beograd, 1981, god. XXV, sv.1-2, str. 23-49.
13. *Sveto Pismo, Novi Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista*, prevod Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, Beograd, 1998.

DOSITEJ'S BAD EYE

Summary: Restricting itself to Dositej Obradovic's autobiographical work *Život i priključenija*, the paper affirms spiritual differences between Christology of the Holy Tradition and the secularisation of European rationalist Enlightenment.

Key words: Dositej Obradovic, Rationalism, Enlightenment; Jesus Christ; Holy Revelation, Holy Fathers, sacred dogmata

³¹ *Mm.* 5, 4.

УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИМЕНЕ ВАСПИТНИХ НАЛОГА КРОЗ САРАДЊУ СА ОРГАНИЗАЦИЈАМА ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА

Сажетак: Васпитни налози представљају институт диверзионог карактера који за сврху има да се не покреће кривични поступак према малолетнику или да се обустави поступак, односно да се применом васпитног налога утиче на правилан развој малолетника и јачање његове личне одговорности како убудуће не би чинио кривична дела. У досадашњој примени васпитних налога испољиле су се значајне тешкоће које се везују за неадекватна законска и подзаконска решења, недовољне ресурсе за спровођење одређених налога и неадекватну имплементацију појединих налога. Организације цивилног друштва представљају значајан и недовољно искоришћен ресурс за активно учешће у реализацији васпитних налога. И поред погодних услова за њихово укључивање, највећи број организација се укључује пројектно, а мали број постиже одрживост својих услуга након завршетка пројектног финансирања. У циљу истицања могућности за унапређење примене васпитних налога кроз сарадњу са организацијама цивилног друштва, у раду су приказана искуства у досадашњој примени васпитних налога у Србији, разматрана је улога организација цивилног друштва у имплементацији ових диверзионих мера и анализиран је предлог стандарда за примену васпитних налога са становишта могућег ангажовања организација цивилног друштва. На основу прегледа литературе и критичке анализе, дате су препоруке за унапређење примене васпитних налога кроз сарадњу са организацијама цивилног друштва.

Кључне речи: васпитни налози, организације цивилног друштва, алтернативне мере, малолетници

Увод

Васпитни налози представљају институт диверзионог карактера који је у позитивно законодавство Републике Србије уведен Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (у даљем тексту ЗМУКД) из 2005. године (Службени гласник РС бр. 85/2005), са

* lidija_bukvic@yahoo.com

сврхом пружања алтернативе кривичном поступку према малолетнику у циљу деловања на његов развој и превенирања даљег вршења кривичних дела. Од увођења овог института у ЗМУКД, уз сада већ једну деценију примене, евидентно је да још увек нису усвојена подзаконска акта којима се регулише извршење васпитних налога, а препознате су и различите тешкоће у њиховом спровођењу. Конкретније, налози се не користе у довољној мери, не примењују се адекватно – у складу са потребама малолетног учиниоца и оштећеног, постоји отворено питање финансијских трошкова спровођења налога, не постоје довољни ресурси у заједницама за спровођење налога, а и сам ЗМУКД оставља одређен простор за тумачење носиоца одговорности организовања реализације васпитног налога (Јевтић, 2012; Ковачевић, 2015; Николић, 2015, РЗСЗ, 2012). И поред великог броја недовољно адекватно решених питања око реализације васпитних налога, досадашње евалуације указују на позитивне ефекте ових диверзионих мера (Бугарски, 2015; Деспотовић Станаревић, Малетић, 2012; Николић, 2015), што пружа теоријско и емпиријско оправдање за даљим унапређивањем њихове примене. У раду ће бити приказана досадашња искуства у примени васпитних налога у Србији уз анализу планираних измена ЗМУКД, након чега ће посебно бити посматрано место и простор за ангажовање организација цивилног друштва као ресурса за реализацију васпитних налога. Биће анализирани предложени стандарди за примену васпитних налога из угла организација цивилног друштва, а све у циљу креирања препорука за унапређење примене васпитних налога у сарадњи са цивилним сектором.

Нормативни оквири и пракса примене васпитних налога у Србији

ЗМУКД у члану 7. дефинише постојање пет васпитних налога: (1) поравнање са оштећеним како би се накнадом штете, извињењем, радом или на неки други начин отклониле, у целини или делимично, штетне последице дела; (2) редовно похађање школе или редовно одлажење на посао; (3) укључивање, без накнаде, у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја; (4) подвргавање одговарајућем испитивању и одвикавању од зависности изазване употребом алкохолних пића или опојних дрога; и (5) укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту. Извршење једног или већег броја васпитних налога може наложити јавни тужилац за малолетнике као алтернативу покретању кривичног поступка (члан 62) или судија за малолетнике у циљу обуставе кривичног поступка (члан 71). Објективан услов (члан 5) за примену васпитних налога јесте да је у питању дело за које је прописана новчана казна или казна затвора до пет година. Други неопходни услови за примену васпитног налога су признање кривичног дела од стране малолетника и његов однос према извршеном делу и оштећеном.

У самом закону није јасно дефинисано ко има одговорност организације реализације васпитног налога, међутим, тумачење других одредби, које говоре да орган старатељства извештава јавног тужиоца о току и испуњености васпи-

тних налога, указује на то да би орган старатељства требало да буде одговорни актер за организацију извршења васпитног налога (РЗС, 2012). Недовољно јасне улоге и одговорности се препознају и у анализама праксе јавних тужилаца за малолетнике, те се дају препоруке за јаснијим дефинисањем обавеза свих актера (Вучковић-Јанковић, 2012). Додатно, законом није дефинисан систем праћења извршења у смислу евиденције података и вођења статистике, те се јављају тешкоће при анализи статистичких података у смислу дискрепанце између података доступних у Републичком заводу за статистику (који се односе на статистику у правосуђу и мере број васпитних налога покренутих од стране јавног тужиоца и од стране судије за малолетнике) и оних које пружа Републички завод за социјалну заштиту из угла центара за социјални рад као органа старатељства.

Подаци о примени васпитних налога у Србији према Републичком заводу за статистику (у даљем тексту РЗС) показују не толико охрабрујуће податке. Наиме, ове диверзионе мере јављају се у максимално око 5% случајева реаговања на малолетничку делинквенцију, што сведочи о ниском тренду њихове употребе (Ковачевић, 2015). Број васпитних налога се у периоду од 2010. до 2013. године, према овом извору, кретао од 151, колико је износио 2010. године, до 205 у 2013. години, а исти број задржава се у 2014. години, док 2015. године расте на 322 (РЗС, 2014; 2015). Са друге стране, евиденције Републичког завода за социјалну заштиту (у даљем тексту РЗСЗ) (2016), које обједињују податке добијене од центара за социјални рад, говоре о знатно већој примени васпитних налога у периоду од 2011. до 2015. године, те указују на примену 283 налога током 2011. године, знатни пораст и примену чак 634 налога 2012. године, паду 2013. године на 480 и даљем тренду пораста до 2015. године (са 681 налогом у 2014. години и 773 налога у 2015. години). Интересантан је податак да се у Крушевцу, на пример, проценат примене васпитних налога у периоду од 2008. до 2012. године кретао и до 15%, што је знатно више него на републичком нивоу (Јевтић, 2012). Уколико се узме у обзир да је у периоду од 2009. до 2017. године имплементиран већи број обухватних пројеката у Србији са циљем оснаживања учесника и унапређења имплементације примене васпитних налога (ГЦСР, 2015; Николић, 2015; РЗСЗ, 2012; Сатарић, Обрадовић, 2011; Стевановић, 2012), очекивано је да се ефекти ових напора огледају и у повећању броја васпитних налога.

Када је у питању учесталост примене конкретних васпитних налога, доступни извори података имају различите показатеље, али су раскораци мањи него што је то случај са подацима о примени васпитних налога у целини. Тако, према подацима РЗС из 2013. године, поравнање са оштећеним представља најзаступљенији васпитни налог са учешћем од чак 80%, док се на другом месту налази рад у хуманитарним организацијама са 9.8%, након чега следи редовно похађање школе са 8.3% (Ковачевић, 2015). Подаци РЗСЗ (2016) показују да је најзаступљеније укључивање у хуманитарни рад са 41%, затим поравнање са оштећеним са 32% и на крају редовно похађање школе са 17%. Који год извор података да се посматра, јасно је да су два васпитна налога – саветодавни рад и испитивање и одвикавање од злоупотребе психоактивних супстанци,

изречени у далеко мањем броју случајева. Анализе показују да се ова дискрепанца у процентуалној заступљености јавља не због тога што се код малолетника не јављају потребе за саветодавним и здравственим третманом, већ због тешкоћа у реализацији ових васпитних налога (Николић, 2015; РЗСЗ, 2012). Додатну тешкоћу у пракси представља чињеница да јавни тужилац не може изрећи ова два налога, већ само судија за малолетнике, чиме се непотребно ускраћује подршка малолетнику у смислу хитности поступања (Гаврић, 2012).

Практична примена најчешће (или скоро најчешће) примењиваног налога – поравнање са оштећеним, наишла је на значајне негативне евалуативне извештаје. Наиме, у пракси се овај институт своди или на вербално извињење оштећеном или на накнаду штете где терет последица подноси родитељ малолетника који је учинио кривично дело, чиме се обезвређује у потпуности сврха овог васпитног налога (Ковачевић, 2015; Николић, 2015). Стога су дате одређене препоруке за измену овог налога тако да он обухвата упућивање на посредовање између жртве и учиниоца, и то без прецизирања могућих исхода у законским одредбама (Николић, 2015:13). Превазилажење незгодне формулације која оставља простора за паушалну примену предвиђено је и применом стандарда за реализацију овог налога (РЗСЗ, 2012), где би се он спроводио уз обавезну медијацију стручног лица, о чему ће бити више речи у поглављу о стандардима примене васпитних налога.

Тешкоће у примени се огледају и у недовољном броју препознатих институција и организација које би спроводиле појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту. Због тога се дешава да се примењују васпитни налози за које постоје услови (на пример, редовно похађање школе), а не они који су у конкретном случају целисходни за малолетника (Николић, 2015). Додатно, аутори истичу да је потребно разматрати актуелни објективни услов примене васпитних налога (дело за које је прописана новчана казна и казна затвора до пет година), те да је потребно проширити могућност примене диверзионих мера према малолетницима и у случајевима када је извршено дело за које је прописана и казна затвора преко пет година (као што је случај са тешком крађом, на пример), имајући у виду специфичне ситуационе околности у којима малолетници најчешће врше ова кривична дела (Гаврић, 2012).

Резултати евалуација показују да, и поред слабе генералне примене васпитних налога, у случајевима када се они примењују остварују позитивне ефекте и утицај на понашање малолетника, да имају висок удео извршења и низак ниво рецидива малолетника (Бугарски, 2015; Деспотовић Станаревић, Малетић, 2012; Драгићевић, 2012). Током протеклих година даване су различите препоруке за измене и допуне ЗМУКД, међутим одлучено је да, се због потребе за променом преко половине закона (Министарство правде, 2015б), припреми нацрт новог закона, који би носио назив Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и заштити малолетних лица у кривичном поступку (Министарство правде, 2015а).

У делу који одређује васпитне налоге уведене су одређене измене, али су поједини проблематични делови закона остали непромењени. Тако, нацрт новог закона одређује већи број услова за примену васпитних налога (члан 7). Прихваћени су предлози за подизањем границе објективног услова, те ће васпитни налози моћи да се примене за кривично дело за које је прописана новчана казна или казна затвора до осам година. Сходно овоме, обogaђен је спектар субјективних услова како би се васпитни налози примењивали у адекватним случајевима, те ће услови обухватати признање кривичног дела од стране малолетника, околности које оправдавају примену васпитног налога под којим је то кривично дело учињено, пристанак малолетника на примену васпитног налога и однос према кривичном делу и оштећеном, из којег произлази оправданост васпитног налога.

Нацрт уводи и два нова васпитна налога, а то су укључивање у одређене спортске активности (члан 9 ст. 5) и похађање курсева или припрема и полагање испита којима се проверава одређено знање (члан 9 ст. 4). Обогаћивање листе васпитних налога је било присутно као препорука малтене од самог почетка имплементације ЗМУКД, а препоруке дате од стране РЗСЗ за проширивањем налога укључивање у спортске активности и другим организованим активностима којима се структурира време малолетника, као што су фолклор, модеран плес и друге (РЗСЗ, 2012), нису ушле у нацрт новог закона. Формулација васпитног налога усмереног на поравнање са оштећеним остала је потпуно иста, и поред различитих предлога и предвиђања (Николић, 2015, РЗСЗ, 2012). Додатна значајна измена се тиче дефинисања налога који подразумева укључивање малолетника у третман, где нова формулација налога гласи укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту или другој овлашћеној организацији (члан 7, ст. 7), чиме се значајно проширују могућности укључивања цивилног сектора у рад са малолетницима.

Даље измене које су направљене тичу се могућности јавног тужиоца да наложи извршење било ког од законом предвиђених налога, што представља значајан позитиван помак. Међутим, нису направљени помаци у погледу јаснијег дефинисања улоге органа старатељства нити финансирања реализације васпитних налога. Нацртом закона су дефинисане детаљније области евиденције и статистике (члан 10), те се очекује да ће постојати мање тешкоћа на овом плану у будућности.

Улога организација цивилног друштва у извршењу васпитних налога

Примена алтернативних мера, оријентација на превентивну функцију ЗМУКД, као и нацрт новог Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и заштити малолетних лица у кривичном поступку показују сада већ неоспорну тенденцију законодавца да на кривична дела која врше малолетници одговори на начин који ће у највећој могућој мери бити усмерен на потребе самог

малолетника, те подразумева предузимање свих мера у циљу утицаја на промену понашања малолетника без покретања кривичног поступка, уз поштовање принципа минималне интервенције. Овако конципиран законски приступ одговара такозваном концепту позитивног малолетничког правосуђа које је усмерено на малолетника и његову породицу и интегрисано је у заједницу (Гајић, Шарац, Живанић, Миланић, 2012). Оживљавање оваквог приступа као неопходан предуслов има реформе и у другим системима (социјална заштита, просвета, здравство, цивилни сектор) како би се остварила тесна сарадња и координација актера, без које примена алтернативних мера неће бити могућа.

Деинституционализација и успостављање нових услуга на локалном нивоу представљају центалну тенденцију Стратегије развоја социјалне заштите (Гајић и сар., 2012), чиме се тежи пружању подршке корисницима у њиховој заједници, односно у њиховом природном окружењу (без измештања), како би им услуге биле доступне, како би се примењивале најмање рестриктивне интервенције, минимизирала или елиминисала у потпуности стигматизација корисника, а све у сврси најбољег интереса корисника. Овакав приступ подразумева проширивање лепезе пружалаца услуга како би се правовремено и на најбољи могући начин одговорило потребама корисника (у које спадају и малолетни учиниоци кривичних дела). Законом о социјалној заштити из 2011. године (Службени гласник РС, 24/2011) одређују се субјекти социјалне заштите и наводи се да делатност у области социјалне заштите, односно поједине услуге социјалне заштите може, у складу са овим законом, пружати и удружење, предузетник, привредно друштво и други облик организовања утврђен законом (у даљем тексту: пружалац услуга социјалне заштите) (члан 17). Под услугом се подразумевају активности и добра доступна корисницима, која побољшавају квалитет живота кроз задовољавање потреба и откалањање и/или ублажавање ризика. Овиме се јасно препознаје потенцијал који други субјекти могу представљати као пружаоци услуга, те се отварају врата за учешће организација цивилног друштва као активних субјеката социјалне заштите. Као потврду потребе за укључивањем нових актера у систем социјалне заштите показују и резултати програма који су били усмерени на оснаживање водитеља случаја за имплементацију различитих програма термана и извршење налога укључивање у појединачни или групни третман (Хрнчић, Џамоња-Игњатовић, Деспотовић Станаревић, 2012) који указују на преоптерећеност радника у центрима за социјални рад и организационе препреке у спровођењу активности подршке на начин да оне адекватно одговоре на потребе малолетника (Вукотић, Грмуша, 2012).

Најпрепознатљивији облик подршке који организације цивилног друштва могу пружити малолетним учиниоцима кривичних дела у оквиру система социјалне заштите је услуга дневног борава за децу и младе са поремећајима понашања (Гајић и сар., 2012), који уједно могу представљати и базу за извршење васпитних налога. Дневни боровци за децу и младе са поремећајем понашања су у развоју у Србији, али и даље је мали број лиценцираних и оних који опстану и након завршетка пројектног финансирања (Сатарић, Обрадовић, 2011). Дневни боравак треба да има третманску функцију, односно да

својим програмима допринесе позитивним променама код малолетника и његовог окружења. Овако конципиран, дневни боравак представља погодан сетинг за реализацију налога укључивање у појединачни или групни третман од стране обучених стручних лица, што и представља конкретне потезе који се већ дешавају у пракси у погледу укључивања организација у извршење васпитних налога (Јевтић, 2012; ГЦСР, 2015). Међутим, као препрека коришћењу ових услуга у већој мери стоји то да већина организација није лиценцирани пружалац услуге, као и да и даље не постоје стандарди за реализацију саветодавно-терапијских и социо-едукативних услуга, те не постоје могућности за лиценцирање у овом сегменту рада, који би омогућио веће препознавања цивилног сектора као стручног партнера у пружању услуга (Јевтић, 2012).

Простор за укључивање организација цивилног друштва као реализатора васпитног налога постоји и у васпитном налогу поравнање са оштећеним, где стручњаци из цивилног сектора могу бити професионалци задужени за медијацију (под условима који ће ближе бити представљени у наредном поглављу рада). Евидентна је улога организација цивилног друштва у реализацији налога укључивање у рад хуманитарних организација, где су и до сада удружења представљала значајну подршку у спровођењу налога. Као посебан ресурс могу бити и у оквиру васпитног налога усмереног на похађање курсева, уколико у оквиру своје делатности организују програме овог типа.

У досадашњој примени васпитних налога и сарадњи са органом старатељства, искуства су различита. Резултати истраживања спроведеног 2011. године (Вукотић, Грмуша, 2012) показују да, у процени сарадње са различитим актерима, центри на најнижем нивоу оцењују сарадњу са организацијама цивилног друштва. Ово се може довести у везу са недовољним уважавањем организација као равноправних актера (Јевтић, 2012), те недовољног ангажовања око подстицања сарадње. Представници организација цивилног друштва најчешће нису директно обухваћени обукама за примену васпитних налога (које се усмеравају на формалне актере) и њиховог праћења и процене понашања малолетника за време њихове примене (Сатарић, Обрадовић, 2011). Најчешће организације имају своје чланове који су, поред формалног образовања, прошли обуке из области медијације, организовања дневног боравка и обуке које се тичу директног рада са младима који испољавају поремећаје понашања. Поред тога, организације извештавају како, и у случајевима када су спроводиле васпитне налоге, није било системског праћења извештавања од стране органа старатељства.

Примери позитивног коришћења организација цивилног друштва као ресурса за реализацију васпитних налога у Београду подразумевају сарадњу Градског центра за социјални рад (ГЦСР) и два удружења, ИАН – Међународна мрежа помоћи и Центар за социјално-превентивне активности ГРиГ. Обе организације су укључене у реализацију васпитних налога преко већих пројеката подржаних од стране страних донатора, Европске уније и владиног сектора. ИАН је у оквиру пројекта „Остави другачији отисак на свет“ лиценцирао дневни боравак за децу и младе са проблемима у понашању и учествовао је у спровођењу налога укључивање у појединачни или групни

третман, а имају ресурсе за несметано имплементирање налога похађање курса или припрема и полагање испита којима се проверава одређено знање, с обзиром на то да континуирано развијају програме професионалног усавршавања младих са проблемима понашања (ГЦСР, 2015). Центар за социјално-превентивне активности ГРиГ је директно укључен у спровођење васпитних налога кроз свеобухватан пројекат „Унапређење права детета кроз јачање система правосуђа и социјалне заштите“ у Србији, који финансира Европска унија, а реализује Уницеф у партнерству са Министарством правде и Министарством за рад, запошљавање, борачка и социјална питања РС. Ова организација је развила програм за реализацију васпитних налога кроз индивидуално и групно саветовање, упућивање и праћење младих током испуњавања хуманитарног рада, као и кроз пружање подршке у процесу образовања (Центар за социјално-превентивне активности ГРиГ, 2016). Овакав приступ показује како се организације цивилног друштва могу користити као ресурс и као директни извршиоци, али и као додатна подршка приликом извршавања других васпитних налога у заједници.

Развој стандарда за примену васпитних налога – услови за организације цивилног друштва

РЗСЗ је током 2012. године, у оквиру пројекта „Унапређење примене васпитних налога“ развио предлог стандарда и процедура за примену васпитних налога (РЗСЗ, 2012). С обзиром на то да ово није формално усвојен документ, као и да се очекују измене у складу са нацртом новог закона, предлог стандарда ће бити посматран као најзначајнија доступна смерница за праксу, уз напомену да ће бити потребно извршити нове анализе након усвајања законских и подзаконских акта. У овом поглављу ће бити анализирани предложени стандарди, са фокусом на услове које организације цивилног друштва морају да испуњавају уколико би се укључивале као директан извршилац васпитног налога. У делу који се тиче управљања васпитним налозима, истакнуто је да примена васпитних налога подразумева бројне учеснике, међу којима су, поред правосудних органа, малолетника и његових родитеља или заступника, присутни сигурно орган старатељства, образовне установе, здравствене установе, спортске организације, организације цивилног друштва, привредне организације и струковна удружења. Плуралитет пружаоца и неопходност координације и сарадње између актера је евидентно обухваћена овим прописом.

Питање којем се посвећује значајна пажња, које се јављало у пракси као препрека ефективном извршавању васпитних налога у заједници, јесте питање поверљивости података малолетника. Наиме, услед покушаја заштите поверљивости података, те инсистирања о држању у тајности од самих организација да се малолетник упућује код њих на извршење васпитног налога, постоји висок ризик за неуспешном применом васпитног налога. РЗСЗ истиче да не постоји потпуна сагласност да ли се протоколима о сарадњи у којима ће бити јасно назначено обавезивање на поверљивост информација може ово питање раз-

решити, али истичу да оно не сме бити препрека спровођењу налога, те да се мора пронаћи решење којим ће поверљивост података бити сачувана, а којим ће учесници у спровођењу налога имати доступне потребне информације и обезбеђене услове за успешну примену васпитног налога. Као решење, РЗСЗ предлага обавештавање извршиоца уз претходну сагласност малолетника и његових родитеља и обавезну стручну процену да укључивање/обавештавање других не може да штети интересу малолетника и да не носи ризик од стигматизације, који може да буде већи од могуће добити успостављене сарадње више учесника у спровођењу васпитног налога (РЗСЗ, 2012:13).

Укључивање организација цивилног друштва у имплементацију васпитних налога подразумева обавезну формализацију сарадње кроз протоколе о сарадњи између органа старатељства и пружаоца услуге (РЗСЗ, 2012). Протоколи о сарадњи треба да регулишу питања поверљивости података, улоге и одговорности потписника протокола у примени васпитног налога, процедура примене васпитног налога, праћења спровођења васпитног налога и међусобног информисања и садржаја/програма васпитног налога. Уговор се потписује и са појединцима, пре свега са овлашћеним медијаторима који ће учествовати у спровођењу васпитног налога поравнање са оштећеним. Да би конкретан малолетник могао да извршава свој васпитни налог у организацији која пружа услуге социјалне заштите, потребно је да на индивидуалном нивоу орган старатељства изда упут за коришћење услуге. Задужени извршилац у оквиру организације извештава водитеља случаја о току и испуњености васпитног налога по динамици која је утврђена планом спровођења васпитног налога, за чије сачињавање је одговоран орган старатељства (уз укљученост свих релевантних актера).

При предлагању самих стандарда, за сваки васпитни налог се наводи која организација или појединац може да учествује у његовом спровођењу (РЗСЗ, 2012), при чему се води рачуна да су то за одређену делатност овлашћене организације, односно лиценцирани појединци и оне организације које могу да испуне стандарде дате за конкретни васпитни налог. У општем смислу, организација у којој се спроводи васпитни налог, поред основног услова да је основана у складу са законом, треба да поседује следеће елементе како би била адекватан кандидат за пружаоца: (1) програм рада у који се активности планиране у оквиру спровођења конкретног васпитног налога уклапају, (2) за неке васпитне налоге дефинисане процедуре пријема, информисања и начина вођења евиденције, (3) адекватан простор и опрему за спровођење васпитног налога, (4) ангажовано особље које може прихватити обавезе везане за спровођење васпитног налога.

У периоду када је предлог стандарда креиран, потенцијалне измене ЗМУКД су се кретале у правцу раздвајања налога *поравнање са оштећеним како би се накнадом штете, извињењем, радом или на неки други начин отклониле, у целини или делимично, штетне последице дела* на два, и то (1) измирење са оштећеним и (2) накнада штете оштећеном или отклањање штетних последица кривичног дела радом малолетника или на други одговарајући начин (РЗСЗ, 2012:10). Стога су и стандарди разрађивани за сваки налог засеб-

но, мада се и у самим препорукама наводи да је пожељно изрицање ова два налога заједно. С обзиром на то да нова законска решења не доносе измене и раздвајање овог налога на два, анализа стандарда ће у овом раду бити обједињена за оба налога у предлогу стандарда. Тако, кључним се истиче рад на измирењу преко посредника, непристрасне и неутралне треће стране која нема ауторитативну моћ доношења одлуке, већ помаже странама у конфликту да својом вољом постигну властити, обострано прихватљив споразум о измирењу и начину измирења, односно спровођење налога кроз поступак медијације (RZSZ, 2012). Усвајање оваквих стандарда би онемогућило неукључивање медијатора у имплементацију овог васпитног налога, те би превенирало обесмишљавање поступка извињења жртви кривичног дела. Организације цивилног друштва могу учествовати у медијацији уколико су овлашћене за спровођење медијације и посредовања. Потребно је да организација има оснивачки акт којим се потврђује овлашћење за спровођење поступака медијације и листу лиценцираних медијатора. Сами медијатори, поред лиценце треба да испуњавају услове предвиђене прописима који регулишу област медијације, да имају искуства у раду са малолетницима и да поседују знања из области права детета. У делу налога који се односи на накнаду штете, не постоји простор за ангажовање организација, с обзиром на то да је задужени актер искључиво орган старатељства.

У реализацији васпитног налога *редовно похађање школе или редовно одлажење на посао* нема простора за директно укључивање организација цивилног друштва, с обзиром на то да налог изискује ангажовање установа за образовање и васпитање и радних организација (РЗСЗ, 2012). Међутим, пракса показује да у овим случајевима удружења могу представљати згодан додатни ресурс за пружање подршке у учењу и мотивисању малолетника.

Васпитни налог *обављање, без накнаде, послова социјалног, хуманитарног, комуналног или еколошког садржаја* је сам по себи отворен за ангажовање организација цивилног друштва у његовом спровођењу. Суштина налога се састоји у томе да организација у којој малолетник испуњава васпитни налог у оквиру свог редовног програма пружа подршку малолетнику у испуњењу васпитног налога (РЗСЗ, 2012). Додатну подршку малолетнику пружа задужени сарадник који истовремено врши контролу учинка рада малолетника у оквиру васпитним налогом предвиђеног броја сати рада. Све организације које се баве хуманитарним, социјалним или еколошким садржајима могу бити носиоци овог васпитног налога. Да би организација учествовала у спровођењу налога мора имати протокол о сарадњи са надлежним центром за социјални рад, мора бити регистрована у Агенцији за привредне регистре, мора да поседује радне услове који су у складу са Законом о безбедности и здрављу на раду, и мора имати одређену особу која је задужена за мониторинг рада упућеног малолетника. Обавезе организације у којој се спроводи васпитни налог огледају се у уређењу листа послова и радних задатака на којима малолетник може бити ангажован у складу са принципима васпитног налога и надлежним прописима и посебним статусом малолетника у радном процесу и дефинисан начин и поступак сарадње и извештавања о радном ангажовању малолетника. Руководи-

лац установе поверава одговорном лицу из установе да организује, прати и извештава о радном ангажовању малолетника и брине о поштовању и испуњености посебних одредница Закона о раду које се односе на рад малолетника и Закона о безбедности и здрављу на раду. Задужена особа мора да обезбеди да радни простор буде у складу са телесним и психичким могућностима малолетника, да радна околина, средства за рад и опрема за личну заштиту буду уређени, произведени на начин да не угрожавају здравље малолетника. Извештавање ка органу старатељства се врши према динамици предвиђеној планом спровођења васпитног налога. Поред захтева да буде запослена у организацији која спроводи васпитни налог, неопходно је да задужена особа има искуства у раду са малолетницима и знања из области права детета, да је упозната са значајем и сврхом радног ангажовања малолетника, принципима примене овог васпитног налога и посебно упозорена на обавезу поштовања принципа поверљивости података о малолетнику и заштити његове личности.

Похађање курсева или припрема и полагање испита којима се проверава одређено знање је још један од налога који омогућава коришћење удружења грађана као ресурс. Могу учествовати све организације које реализују програме формалног и неформалног образовања уколико имају испуњене стандарде по Закону о основама система образовања и васпитања или уколико реализују програме неформалног образовања који имају за циљ стицање знања и вештина и унапређивање компетенција малолетника и доприносе конкурентности малолетника при запошљавању (РЗСЗ, 2012). У погледу неопходних квалификација задужених особа, оставља се простор регулисању у оквиру конкретних струковних прописа.

У реализацији налога *укључивање у одређене спортске активности* могу учествовати спортска удружења основана у складу са Законом о спорту која се баве младима, односно имају групе младих који користе њихове програме (РЗСЗ, 2012). Спортска организација у којој се спроводи васпитни налог треба да малолетнику, по пријему, изда чланску карту, омогући коришћење спортских објеката и терена, спортских реквизита и услуга спортског стручњака. Даље, организација има обавезу да процењује карактеристике и предиспозиције малолетника и опредељује групу у коју ће малолетник бити укључен, обавештава њега и родитеље о распореду тренинга, трајању тренинга, о висини чланарине и потребној опреми. Задужена особа у организацији мора да буде спортски стручњак који има одоварајуће образовање у области физичког васпитања и спорта, радно искуство и склоности за рад са младима.

Подвергавање одговарајућем испитивању и одвикавању од употребе алкохолних пића и забрањених психоактивних контролисаних супстанци је васпитни налог који је, по својој природи, у потпуности у надлежности здравствених институција, те не укључује рад организација цивилног друштва (РЗСЗ, 2012).

Васпитни налог *укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи, саветовалишту или другој овлашћеној организацији* подразумева терапијски и саветодавни рад са малолетником и поро-

дицом, као и примену социо-едукативних програма. У спровођењу васпитног налога могу да учествују саветовалишта, дневни боравци за децу и младе са проблемима у понашању из система социјалне заштите, као и невладине организације са акредитованим програмима саветодавно-терапијског рада или социо-едукативним програмима (РЗСЗ, 2012). Поред услова да је основана у складу са законом, да би била носилац овог васпитног налога организација мора да поседује: (1) оснивачки акт којим се потврђује регистрована делатност саветодавно-терапијског рада или реализације социо-едукативних програма; (2) листу ангажованих лиценцираних сарадника за реализацију саветодавно-терапијских или социо-едукативних програма; (3) дефинисане процедуре пријема, информисања, начина вођења евиденције и документације; (4) адекватан простор за реализацију саветодавно-терапијског рада или социо-едукативних програма у коме је обезбеђена приватност учесника, неометан рад и безбедност и који је опремљен неопходним средствима за рад. Стручни радник који је задужен за реализацију налога треба да поседује лиценцу за саветодавно-терапијски рад (уколико је у налогом обухваћено укључивање у саветодавно-терапијски програм), односно лиценцу за извођење социо-едукативних програма (уколико је у налогом обухваћено укључивање у социо-едукативни програм), да има радно искуство и склоности за рад са младима и да поседује посебна знања из области права детета и преступништва младих. Овде једину практичну тешкоћу представља лиценцирање за социо-едукативне програме, с обзиром на неуређеност ове области у домаћем законодавству.

Препоруке за унапређење примене васпитних налога у сарадњи са организацијама цивилног друштва

На основу прегледане литературе и анализе релевантних докумената, могу се извести одређене препоруке за унапређење примене васпитних налога кроз сарадњу са организацијама цивилног друштва.

(1) Потребно је мапирати организације цивилног друштва које би могле да представљају значајан ресурс за квалитетну имплементацију већег броја васпитних налога. У те сврхе, у практичном смислу је неопходно спровести истраживање карактеристика организација које одговарају условима за реализацију сваког од васпитних налога представљених анализом стандарда, а у том смислу би значајан ресурс представљале базе организација које у свом раду имају рад са децом или младима, те базе Кровне организације младих Србије, Националне асоцијације практичара/ки омладинског рада и Мреже организација за децу Србије – националних мрежа организација у Србији.

(2) Континуиран рад на успостављању и унапређењу сарадње између државних органа и институција са организацијама цивилног друштва ради шире примене васпитних налога (Николић, 2015) представља наредну препоруку, која у практичном смислу обухвата повезивање ових субјеката кроз протоколе о сарадњи и дефинисању улога у реализацији налога.

(3) Неопходно је укључити представнике цивилног сектора у обуке које се спроводе са представницима државних органа. Овиме би се додатно јачало умрежавање актера, али би се остварила висока спремност организација цивилног друштва за имплементацију васпитних налога.

(4) Наредна препорука се односи на и даље недовољно дефинисано поље финансијског регулисања примене васпитних налога. Потребно је обезбедити финансијску одрживост услуга које организације пружају и ово је могуће реализовати кроз два сегмента. Први представља јасније законско дефинисање овог питања (РЗСЗ, 2012), а друго представља примену наменских трансфера за подржавање рада организација у овом смислу на локалном нивоу (Јевтић, 2012).

(5) Даље је потребно пружити подршку организацијама у процесу лиценцирања услуга, како би већи број организација испунио формалне услове за пружање услуга социјалне заштите, те било формално компетентно за имплементацију васпитних налога.

(6) Укључивање организација као додатне подршке приликом реализације васпитних налога код којих нису директни носиоци. Ово је посебно пожељно у препорученим ситуацијама имплементације већег броја васпитних налога истовремено (РЗСЗ, 2012), где организације цивилног друштва могу пружити услуге које подржавају или олакшавају примену васпитних налога (као што је, на пример, редовно похађање школе или укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи, саветовалишту или другој овлашћеној организацији).

Закључак

И поред десетогодишњег искуства у примени васпитних налога и већег броја обухватних пројеката који су били усмерени ка унапређењу примене васпитних налога, потребно је и даље улагати напоре у оснаживању свих актера укључених у њихову имплементацију. Одређени помаци су приметни, с обзиром на то да је повећана примена васпитних налога током протеклих година. Позитивни ефекти примене васпитних налога на пољу промене понашања малолетника и позитивна искуства актера у имплементацији васпитних налога оправдавају предузимање корака који ће даље омогућавати адекватнију примену ових мера. Одређене препреке за ширу употребу васпитних налога су отклоњене нацртом новог Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и заштити малолетних лица у кривичном поступку, међутим поједина недовољно адекватна решења су задржана и нису иновирана у односу на актуелни ЗМУКД. Зарад адекватне имплементације васпитних налога неопходно је да се регулишу подзаконски акти, те да се усвоје стандарди и поступци за примену васпитних налога, што ће у многome олакшати поступање органа старатељства и других субјеката. Нацртом новог закона и повећањем броја налога отвара се још већи простор за укључивање организација цивилног друштва као недово-

љно искоришћеног ресурса у имплементацији диверзионих мера ка малолетним учиниоцима кривичних дела. Додатно оснаживање државних актера и већа укљученост цивилног сектора, те рад на координацији и сарадњи свих тела допринеће даљем унапређењу имплементације васпитних налога и остваривању њихове сврхе – утицај на личност малолетника како не би вршио кривична дела, уз поштовање савремених принципа позитивног малолетничког правосуђа.

Литература:

1. Bugarski, Tamara (2015): Vaspitni nalozi kao diverzioni model postupanja i njihova primena u praksi Višeg javnog tužilaštva i Višeg suda u Novom Sadu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad*, 49(1), 89-116.
2. Centar za socijalno-preventivne aktivnosti GRiG (2016): *Druga šansa za decu u sukobu sa zakonom*, Dostupno maja 2017. na <http://www.cspa-grig.org/how-to-survive-the-tough-path-of-life/>
3. Despotović Stanarević, Vera, Maletić, Nada (2012): Dosadašnja praksa u primeni vaspitnih налога u Gradskom centru, U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji – knjiga apstrakata*, (str. 72-74), Beograd, Centar za prava deteta.
4. Dragičević, Dragana (2012): Primena vaspitnih налога u praksi Višeg suda u Novom Sadu U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 172-178), Beograd, Centar za prava deteta.
5. Gajić, Živorad, Šarac, Nada, Živanić, Svetlana, Milanović, Lidija (2012): Model zaštite u zajednici – jedan od preduslova za ostvarivanje Model zaštite u zajednici – jedan od preduslova za ostvarivanje pozitivnih promena u oblasti maloletničkog pravosuđa. U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 202-210), Beograd, Centar za prava deteta.
6. Gavrić, Aleksandar (2012): Izricanje i primena vaspitnih налога, U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 161-171), Beograd, Centar za prava deteta.
7. Gradski centar za socijalni rad (2015): Efekti programa resocijalizacije dece sa problemima u ponašanju, *Život zajedno*, (6), 14-15.
8. Hrnčić, Jasna, Džamonja-Ignjatović, Tamara, Despotović-Stanarević, Vera. (2012): Specijalizovani program za mlade sa problemima u ponašanju „OPTIMUS”, U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 223-235), Beograd, Centar za prava deteta.
9. Jevtić, Radomir (2012): Uloga organizacije civilnog društva u primeni Zakona o maloletnim učiniocima, U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 253-264), Beograd, Centar za prava deteta.
10. Kovačević, Milica (2015): Diverzioni koncept postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela – opšta razmatranja i osvrt na Srbiju, *Pravni zapisi*, 6(1), 110-125.
11. Ministarstvo pravde (2015a): *Nacrt Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku*, Dostupno maja 2017. na <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>
12. Ministarstvo pravde (2015b): *Obrazloženje nacrtu Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku*, Dostupno maja 2017. na <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>

13. Nikolić, Nataša (Ur). (2015): *Promocija alternativnih krivičnih sankcija i mera restorativne pravde: Izveštaj i preporuke*, Beograd, Fondacija Centar za demokratiju.
14. Republički zavod za socijalnu zaštitu (2012): *Predlog Standardi i procedure za primenu vaspitnih naloga*, Dostupno maja 2017. na <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Standardi%20i%20procedure%20Vaspitni%20nalozi.pdf>
15. Republički zavod za socijalnu zaštitu (2015): *Deca u sistemu socijalne zaštite*, Dostupno maja 2017. na <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/deca%20u%20sistemu%20socijalne%20zastite%202015.pdf>
16. Republički zavod za statistiku (2014): *Maloletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji 2015.: prijave, optuženja i osude – bilten*, Beograd, Republički zavod za statistiku.
17. Republički zavod za statistiku (2015): *Maloletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji 2015.: prijave, optuženja i osude – bilten*, Beograd, Republički zavod za statistiku.
18. Satarić, Nadežda, Obradović, Dragan (2011): *Analiza praksi primene vaspitnih naloga i posebnih obaveza u Srbiji*, Beograd, Amity.
19. Vučković Janković, Jelica (2012): *Primena vaspitnih naloga u tužilačkoj praksi rimena vaspitnih naloga u tužilačkoj praksi, Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji – knjiga apstrakata*, (str. 65-66), Beograd, Centar za prava deteta.
20. Vukotić, Marina, Grmuša, Sanja (2012): *Analiza rada centara za socijalni rad u Auto-nomnoj Pokrajini Vojvodini u zaštiti dece sa problemima u ponašanju*, U I. Stevanović (Ur.), *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, (str. 189-201), Beograd, Centar za prava deteta.
21. Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, 85/2005.

IMPROVING THE IMPLEMENTATION OF EDUCATIONAL ORDERS THROUGH COOPERATION WITH CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS

Summary: Educational orders represent a diversion measure which has the purpose of not prosecuting a juvenile, or suspending the process, that is, using of the educational order to affect the proper development of the juvenile and strengthening his personal responsibility for preventing future crime committing. Applications of educational orders have demonstrated significant difficulties in their implementation, which can be connected to inadequate sub-legal solutions, insufficient resources for the implementation of certain orders and inadequate implementation of the task itself. CSOs represent a significant and under-used resource for the implementation of educational orders. Despite favorable conditions for their inclusion, the largest number of organizations get included through projects, and a small number achieves sustainability of its services after the completion of project financing. This paper presents the experiences in the implementation of educational orders in Serbia, it discusses the role of civil society in the implementation of these diversionary measures and analyzes the proposal of standards for the application of educational orders in terms of the conditions for the engagement of civil society organizations'. Based on a literature review, recommendations were made to improve the application of educational orders through cooperation with civil society organizations.

Key words: educational orders, civil society organizations, alternative measures, juveniles

СТАНИСЛАВА МИЛАНКОВ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 364:330.5

Прегледни рад
Примљен: 11.02.2018
Одобрен: 23.04.2018
Страна: 315-325

СОЦИЈАЛНА РЕШЕЊА ЗА ПРОСТОРНЕ ПРОБЛЕМЕ ИЛИ ПРОСТОРНА РЕШЕЊА ЗА СОЦИЈАЛНЕ ПРОБЛЕМЕ?

Сажетак: У раду се проблематизује однос просторних (урбанистичких) и социјалних решења за сламове, насеља унутар којих су обједињени кључни проблеми урбаних друштава-пренасељеност, скученост простора, сиромаштво, глад, незапосленост, криминал, пороци. Излажу се социјалне теорије уз помоћ којих је могуће разумети структурне узроке за настанак сламова и структурна решења за овај проблем, као и различите урбанистичке стратегије за решавања проблема сламова засноване на расељавању становништва. Закључује се да је једино решење синтеза просторних и друштвених аспеката сламова помоћу кооперације актера урбаног феномена-грађана, политичких актера, урбаниста и економских организација.

Кључне речи: слам, урбанизација, индустријализација, урбанисти, грађани, актери, урбана обнова

Урбанизација у својој најједноставнијој демографској дефиницији означава повећање пропорције популације која живи у градовима у укупној популацији, тачније сам процес миграња великог броја људи у правцу густо насељених подручја и смањивање броја руралне популације. Већа конценрација људи у урбаним подручјима има своје друштвене узроке и последице. Када се каже да је град одувек представљао лабораторију за испитивање различитих социолошких проблема, управо се мисли на истраживање мотивације људи да мигрирају у градове и последице у измени социопросторне организације и начина живота људи у градовима (Пајванчић, 2015). Криза градова се управо огледа у убрзаној стопи популационог раста и распрострањености субстандардног начина живота. Сламизација, као један од облика субстандардног становања, је пратећа појава још од првих тренутака индустријализацијом изазваних притисака на град (Пушић, 1997).

* stanislava.milankov95@gmail.com

„Сламови настају неплански, чак антиплански” (Stokes, 1962:188). Ове области имају несносне услове за становање, што подразумева: недостатак основних услуга попут воде, санитарно-хигијенских мера, неадекватне и несикурне објекте, пренасељеност, локацију на ризичном, загађеном земљишту. Такође, сламови су области са високом концентracијом сиромаштва, социјалном и економском депривацијом што може подразумевати разорене породице, незапосленост, економску, физичку и социјалну искљученост. Становници сламова често имају ограничен приступ формалним пословима на тржишту услед стигматизације, дискриминације и географске изолације. За ове области често се тврди да су места са високом стопом криминала, али овај став се не може генерално потврдити јер постоје сламови са јаким социјалним контролом која резултира ниском стопом криминала (UN Habitat, 2003).

Чарлс Ј. Стокс (Charles J. Stokes) у свом раду „Теорија сламова” сматра да су сламови погубни за град у ком се налазе. Стокс прави паралелу између сламова и болести. Слам, попут болести има свој процес раста и развоја независно од функционисања града, односно организма. Сходно оваквој аналогiji сламови су деструктивни за град у ком се налазе.

Ипак оваква аналогija је једнострана. Посматрајући проблем сламова из шире перспективе, сламове можемо дефинисати као неопходну фазу еколошког процеса којим описујемо раст градо сламови представља. Сламови представљају склониште за сиромашне и странце. Односно, оне класе које нису још увек интегрисане у живот града. Сиромашни су од остатка градске популације одвојени због своје немогућности да употпуности учествују у економском и социјалном животу града. Странци, мигранти који налазе своје уточиште у сламовима, нису интегрисани због другачије културе и нивоа њихове сопствене акултурације (Stokes, 1962). Из нездравих, пренасељених и често опасних области могу се оформити културни покрети и осећај солидарности који је непознат људима из виших класа. Становници сламова, такође су развили економски рационална и иновативна стамбена решења. Ипак, неколико позитивних аспеката не оправдавају континуирано постојање сламова и не смеју бити изговор за спор прогрес ка једнаким условима живота за све становнике градова (UN Habitat, 2003).

Закључује се да су сламови манифестација два кључна изазова која прате развој људских насеља: убрзана урбанизација и урбанизација сиромаштва. Године 2001, 924 милиона људи, или 31.6% светског урбаног становништва, живело је у нехуманим условима, а претпоставља се да ће у наредних 30 година број становника сламова достићи 2 милијарде ако се не предузму конкретне акције (UN Habitat, 2003).

Физички услови живота у граду најдиректније рефлектују стање у друштву. Стога не изненађује чињеница да су прве студије о урбаном животу спроведене у Чикагу, граду који је у првој половини двадесетог века био синоним за урбане феномене попут наглог притиска становништва, пораста криминала, проблеме становања, нарастања сламова, лоших санитарних услова. Теоретичари чикашке школе развили су еколошки приступ који је дуго био водећа парадигма у урбаној социологији.

У оквирима чикашке школе развијан је симболичко интеракционистички приступ а људско понашање је, према схватању ових теоретичара, детерминисано друштвеном структуром и физичким факторима средине. „Роберт Езра Парк и Ернест В. Берцес (1925) развили су теорију урбане екологије која предлаже да градови треба да функционишу као природа, где се све регулише принципима Дарвинове теорије еволуције, односно конкуренције, тј. да се град посматра као један екосистем (Лазаревић, 2011:49).” Прављена је паралела између распореда организама у простору како би се постигла равнотежа међу врстама и локације градских насеља и четврти које се развијају у односу на предности које им нуди окружење. Роберт Парк град је перципирао као механизам за сортирање оних појединаца који су најподобнији да живе у одређеном крају. У контексту сламова, ово подразумева потпуно занемаривање економске и политичке димензије у формирању сламова већ се сматра да се људи спонтано насељавају у тим деловима (Гиденс, 2003). Парк говори о социјалној сегрегацији и просторној диференцијацији али само у контексту груписања људи сличних особина у „природним подручјима” (Пушић, 1997).

Дејвид Харви (David Harvey, 2003) као један од представника неомарксистичке струје, критикује овакав приступ и градове дефинише као градове капитала у којима је географски сконцентрисана област производних и друштвених вишкова. Он сматра да је појава градова у блиској вези са историјском трансформацијом економије засноване на размени и реципроцитету ка економији која је заснова на редистрибуцији. Раст градова детерминисан је развојем тржишта, као и развојем државних механизма за промет људи и добара. Системи редистрибуције се везују за одређено место, град, и стварају институционализоване хијерархије које затим обликују просторни и географски поредак. Стога закључује да свака економска форма, са себи својственим политичким и економским елитама, ствара урбане форме и карактеристично изграђено окружење. Харви критикује социологе чикашке школе који су занемарили перспективу друштвене моћи и друштвеног конфликта, а посебно класну борбу. Такође сматра да је бављење друштвеном природом простора фундаментално за схватање друштвених и урбаних просеца у капитализму (Харви, 2003а).

Попут Харвија, Кастелс (Castells) сматра да је просторни облик друштва одраз тржишних сила и моћи државе. Оштро критикује чикашку школу урбане социологије као идеологију која игнорише питања класе, неједнакости и државе. Кастелс (Кастелс према Гиденс, 2003) тврди да је урбанизам само идеологија која мистификује капиталистичке класне односе. За разлику од социолога чикашке школе, Кастелс град не схвата као посебну локацију, односно урбано подручје већ као просторну јединицу где је колективна потрошња организована на принципима капиталистичког монопола (Гиденс, 2003). По њему, град се пре свега дефинише као историјски одраз капиталистичке производње и друштвене моћи. Иако је Кастелсово виђење поједноставило улогу града у савременом капиталистичком друштву, оно има упориште у у изреци да се град прави за онога ко плаћа рачун што неупитно карактерише урбану политику.

Друштвена решења за сламове-марксистички приступ

Деветнаести век обележен је коренитим економским и друштвеним променама на европском тлу. Индустријализација се ширила муњевитом брзином и подстицала процесе попут деаграризације, модернизације и урбанизације, те је индустријско друштво постало и урбано (Мирков 2007).

Фридрих Енгелс (Friedrich Engels) је као двадесетдвогодињи младић стигао у Манчестер, најразвијенији индустријски град, новембра 1842. године, да би се придружио фабрици текстила у којој је његов отац био партнер. Остао је у Енглеској 21 месец, а своје капитално дело, „Положај радничке класе у Енглеској”, је започео у Немачкој, у септембру 1844. године (Himmelfarb, 1983).

Оно је укључивало детаљну дескрипцију радничких квартова (сламова) које су насељавали радници, анализу система одговорног за то стање, моралну критику тадашњег друштва, прогнозу даљег развоја система као и могућу деструкцију од стране оних који су под највећом пресијом били (Himmelfarb, 1983). Још једна димензија овог капиталног дела јесте да је Енгелс (Положај радничке класе у Енглеској) веродостојно приказао стање у друштву у односу на просторно стање, што се огледа у његовим исцрпним просторним описима не само кућа, зграда, фабрика већ и улица, река, обала, тргова.

Енгелс се сматра једним од првим теоретичара друштвене мисли који је понудио детаљну анализу и дескрипцију сламова. Концепт викторијанског слама, о којем Енгелс детаљно говори, може се довести у везу са модерним градовима (Ward, 1976).

Начин градње Манчестера Енгелс назива лицемерним. Наглашава да је само тамо видео тако систематско затварање главних улица за радничку класу. Ипак је овај град, као и већина индустријских градова тада, био грађен неплански и без било каквих законских дозвола. Опис радничких квартова представља један од првих описа сламова у друштвеним наукама. У сламовима куће су набацане без реда, на ругање свакој рационалној архитектури, толико збијене да у пролазу између две куће не могу два човека заједно да прођу (Енгелс, 1977).

Енгелс је представио слику очаја, безнадежне мизерије, радника који умиру од глади, толико неухрањених и слабих да су били на ивици смрти, 50 хиљада бексућника лута улицама Лондона и милион још пузе у запуштене и смрдљиве сламове, обучени у дроњке, изложени хладноћи и влаги, тела слабих, осакаћених и промрзлих. Морално стање ових несрећника није било ништа привлачније, давили су своју несрећу у алкохолу, искаљивали свој свој бес кроз криминал и насиље и препуштали се једином задовољству које им је преостало, сексуалној разуданости. Ако су мизерија и порок били оквир Малтусовог рада, деградација и деморализација су дефинитивно били Енгелсов оквир (Himmelfarb, 1983).

Нова идеја сиромаштва је прожета кроз стање радничке класе као последица тога што се преиндустријски сиромаш суштински разликовао од пролетеријата - био је мање обесправљен, мање је радио и био мање деградиран од

пролетеријата. Стога се сиромашни посматрају у окриљу пасивности и помирења док се пролетеријат посматра кроз оквир буновништва и борбе. Енгелс је у друштвеној револуцији пронашао решење за депривилегован положај радничке класе, а самим тим и за материјалне услове њихових живота који су постали несношљиви (Himmelfarb, 1983).

Значај концепције о друштвеној револуцији Фридриха Енгелса и Карла Маркса (Carl Marx), у контексту теме овог рада, јесте у томе што су препознали значај грађана/радничке класе као урбаних актера. Актера који су способни да кроз партиципацију у друштвеним покретима побољшају свој положај у друштву.

Мишел Басан (Michel Bassand, 2001) под актером подразумева индивидуу или групу која заузима положај у друштву и друштвеним покретима, па отуда неједнако располаже ресурсима друштва, која брани интересе и вредности, која одржава односе са другима, која увек, водећи рачуна о том положају, обликује индентитет у интеракцији са другим, која је непрекидно на путу социјалбилности. У свом тексту „За обнову урбане социологије” препознаје стручњаке за простор (архитекте, урбанисте инжињери итд.), економске актере (привредне организације, власнике градског земљишта итд.) политичке актере (власт, високи функционери, политичке партије и покрети) становнике, кориснике и грађане који се диференцирају према сопственој друштвеној позицији, стилу, старости, култури итд.

Заузимање одређеног положаја детерминисано је друштвеним контекстом, тако да су акери у индустријском друштву ситуирани у друштвене класе, док у информационом друштву у покрете (Басан, 2001). Управо су градови колевка грађанских покрета, првобитно радничких, а касније и свих других који су се борили за права обесправљених на различите начине. Градови трансформишу болест друштвеног тела, која постаје хронична, у акутно стање и пружају средства за излечење (Himmelfarb, 1983).

Просторна решења урбаних планера

Другачију парадигму од Марксове и Енгелсове за побољшање материјалног стања и друштвеног положаја грађана нуде урбани планери као једни од актера урбаног система (видети Басан, 2001). Гледајући са становишта своје професије они решење налазе у просторним оквирима. Хауард Ебенезер (Howard Ebenezer), урбани планер, је био сведок истих животних услова радничке класе као и Енгелс. “Хауард не позива на друштвену реформу која би била извршена револуционарним путем, већ сматра да ће до истинске реформе доћи мирно и спонтано” (Мирков, 2007: 318).

Хауард уводи концепт “вртних градова”. Вртни град или магнет град-село сједињује предности оба насеља, дакле предност високих плата, ширих могућности за напредовање и запослење, разноврсног друштвеног живота у градовима и предности села које се огледају у миру нетакнуте природе и нигм закупнинама због мале густине насељености. Након што се више вртних

градова буде изградило, радници из Лондона ће се преселити и реконструкција историјског центра ће бити могућа. Њихова миграција из Лондона довела би до побољшања животних услова, а истовремено би растеретила град. Хаурдове предикције се ипак нису обистиниле (Мирков, 2007).

Не доводећи у питање позивитне аспекте концепта „вртних градова” као једне варијанте одрживог града (видети Пушић, 2001: 206) поставља се питања да ли ово чисто просторно решење за пренасељеност градова, сиромаштво становника и њихову беду заиста решава социјалне разлике и неједнакости међу грађанима?

Исто питање се може поставити за урбану стратегију расељавања модерних сламова. Расељавање сламова је урбанистичка стратегија обнове усмерена ка пресељењу становника сиротињских четврти у друге области. Расељавање сламова уништава нискобуџетна домаћинства као и бесправно насељена подручја, и подразумева насељавање становника у другачија суседства са циљем прекида континуитета сиромаштва (Greene, 2003).

Кључна критика стратегије измештања сламова јесте игнорисање социјалних проблема који су проузроковали настанак сламова. Пре свега, сламови су места неформалне економије која обезбеђују послове, услуге, средства за живот која другачије нису доступна у заједници. Измештање сламова не решава узрок настанка слама и његово одржавање. Слично томе, планови за расељавања сламова у контексту незападних друштава доказала су своју неефикасност кроз недовољан број кућа и остале подршке потребне измештеним заједницама (Greene, 2003).

Расељавање сламова у Великој Британији је у двадесетом веку било масовно примењивано. Прва фаза, од 1930 до 1950-их, иницирана је Актом о смештају донетим 1930. године. Друга фаза је трајала од 1950-их до 1970-их. До краја седамдесетих година прошлог века близу 4 милиона људи је било пресељено. Ова стратегија се критикује из више разлога (Lowe and Tunstall, 2012).

Програм измештања је трајао доста дуго, на пример требало је две године за дозволу за куповину земљишта, и још две године да се станари преселе. Капацитети за изградњу нових стамбених објеката су такође били нижи од предвиђеног. Одлагање пресељења значили су да су људи чекали много дуже него што се планирало да дођу у нова суседства. Социјалне мреже су биле нарушене, а људи су били под константним страхом незнајући где и када ће бити пресељени. Овај друштвени слом погоршан је недостатком комуникације између локалних и државних власти (Lowe and Tunstall, 2012).

Поред проблема око локације и опремања кућа, било је и многобројних проблема са новим смештајем за становнике сламова, означених као неадекватан карактер схема за обнову. На пример, посебно у 60-им, дошло је до промене од више квалитетних високобуџетних кућа ка нискобуџетним кућама као јефтиног и брзог решења за расељавање сламова. У 50-им, ранији део програма обнове је подразумевао нагласак на мањој густини насељености са адекватном провизијом за потребе резидената. Шеме су биле под утицајем утопијске идеје о становању попут вртних градова. Стога су првобитне схеме подразуме-

вале изградњу пространих кућа са малом густином насељености. До шездесетих година прошлог века урбане области су употпуности искористиле земљиште за ове сврхе. То даље доводи до развитка високоспратних блокова. Ипак у време изградње, нису узети у обзир многи аспекти живота у оваквим зградама: технички проблеми попут трошкова одржавања оваквих зграда али пре свега социјалне последице живота у вишеспратницама. Социјалне последице односиле су се на изолацију станара, незнање шта се дешава у заједници на приземљу, недостатак визуелне свесности итд. (Lowe and Tunstall, 2012).

Стратегија принудног исељавања становника сламова спроведена у Сеулу током осамдесетих издваја се као један од највећих програма размештања сламова финасиран од стране државе на свету. Да би се разумеле разарајуће последице које је овај програм имао по становнике, у обзир се морају узети процеси који су обликовали тадашњи друштвени контекст Сеула.

У другој половини двадесетог века, Сеул је израстао у један од најгушће насељене градове на свету. Између 1960. и 1983. пропорција популације у Јужној Кореји која је живела у градовима порасла је од 36% до 72%. У току овог периода, Јужна Кореја се развила од релативно сиромашне, пољопривредне земље у глобалну индустријску силу.

Експлозиван раст и хаотичан урбани развој Сеула праћен је стратегијом размештања сламова у граду. Неколико фактора је допринело овом програму, укључујући притиске тржишта, недостатак владиног програма за нискобуџетан смештај, и одсуство основних права станара. Држава је планирала да замени 13600 бесправно подигнутих кућа са 90000 јавних смештаја, то је био први велики пројекат у оквиру програма 1966. Четири године касније, преко 50% кућа је демолирано и премештено док је мање од 17% планираних јавних кућа/зграда изграђено. Измештено становништво је било приморано да се брине само за себе у удаљеним областима, далеко од послова и социјалних мрежа које су створили у својим суседствима (Greene, 2003).

У вези са оваквом врстом решења проблема сламова је и само поимање концепта сиромаштва. Иако се на сиромаштво увек гледало са забринотошћу, сиромаштво се дуго сматрало ендемским, нерешивим, па можда и неопходним. Током 19-ог века ово песимистичко одношење према социјалним проблемима озбиљно је преиспитано. Помоћ сиромашнима огледала се у томе да се они шаљу у институције које ће их извести на пут самодисциплине и трезвености. Ендемски социјални проблеми старији од раста градова сада су виђени као манифестација девијантног понашања које је могло да се реформише. Потреба за реформом у јавним политикама према сиромашнима је драматизована жалбама у вези са ефектима социјалне изолације. Каснији неуспех реформи је приписан неконтролисаном расту сламова где су сиромашни основали и овековечили свој девијантан модел живота. Под овим околностима многи географски описи викторијанских градови зависили су више од промене поимања сиромаштва него од указивања односа између урбанизације, друштвене сегрегације и формирања сламова (Ward, 1976).

Преиспитивање викторијанских идеја о сламовима има савремене импликације јер су се многе претпоставке задржале. Социјална изолација сиро-

машних је наставила да привлачи пажњу али је њихова девијантност приписана социјалним, психолошким чак и генетичким условима пренасељености. Стога се решење налазило у расељавању сламова али оно што се превидело је да просторно планирање не решава проблем сиромаштва.

Партципативне стратегије обнове сламова

Обнова сламова је процес кроз који неформалне области бивају градуално обновљене, формализоване и инкорпориране у град. Ове активности подразумевају обнову смештаја, улица, стаза, пијаће воде, санитарија, а често и приступ образовним и здравственим институцијама. Једна од кључних елемената ове стратегије јесте и легализација или регулација власништва над земљиштем. Обнова сламова се не односи само на снабдевање водом или увођење канализације или обнову смештаја. Подразумева економске, социјалне, институционалне активности потребне за промене трендова у сламовима (UN Habitat, 2014). Ове активности морају бити спровођене од стране самих становника сламова, локалних група, економских актера, урбаниста, локалних и националних власти.

Обнова сламова пре свега подразумева интегрисано улагање у грађане. Становници града имају основно право на здраву животну средину и основне животне услове. На другом нивоу, у најбољем интересу и самог града је да обнови сламове и спречи формирање нових. Ако се дозволи даља деградација сламова, влада може изгубити контролу над својим становништвом и сиротињске области лако постају оаза криминала и епидемија које се шире на цео град. Обнова подстиче економски развој и ослобађа огромне неискоришћене ресурсе у сиротињским квартовима који имају вештине и велику жељу да буде продуктивни део привреде, али су спутавани својим статусом и осећајем маргиналности. Важан чинилац економског аспекта ове стратегије је да је обнова сламова јефтинија од измештања сламова. Да би обнова сламова била успешна, неопходна је међусобна сарадња власти и државе и становника сламова. Активност становника сламова је кључан и неизоставан сегмент ове стратегије (UN Habitat, 2014).

Сви ови интересу морају бити детаљно разматрани и уврштени у процес планирања. Најбољи начин да се то постигне је кроз партиципацију становника, разговорима о њиховим правима и интересима. Стратегија обнове сламова унапређује материјалне услове живота, али води рачуна и о социјалним мрежама и друштвеним потребама грађана.

Пројекат „Yerwada”

Пројекат “Yerwada¹” је део Националног урбанистичког програма обнове у Индији, започет 2009. године. Овај пројекат предводио је тим архитеката у

¹ Четврт у граду Пуна, у Индији

колаборацији са Друштвом за промоцију ресурсних области². Кључно за успешно обављање овог пројекта јесте партиципација становника сламова (Fyhr, 2012).

Махила Милан (Уједињене жене), локални друштвени покрет, био је кључни актер у скоро сваком аспекту програма. Састављен је од жена које су нудиле своје локално знање и конекције, а заступале су и права осталих становника сламова. Тим архитеката је држао јавне састанке, са циљем да уврсте у своје планове грађанске предлоге. Махила Милан покрет је посредовао овим окупљањима. Предлози грађана су резултирали таквим просторним решењима који другачије не би били узети у обзир. На пример, старији грађани који су се отежано кретали тражили су да буду смештени у приземљу зграда.

Када су артихтекте почеле да раде на седам сламова у Yerwadi, узели су у обзир употребу улица, углове, како се улични простор користио. Највећи део радне снаге пронашли су управо у сламовима, посредством групе Махила Милан. Ово је не само снизило трошкове пројекта, већ се у сламовима створио осећај партиципације и заједничког доприноса суседству (Fyhr, 2012).

Пројекат, наравно, не би могао да се спроведе без дозволе државних функционера и привредних организација које су делом финансирали пројекат, али кључан моменат јесте међусарадња свих актера урбане стварности.

Закључак

У програму обнове сламова огледа се дијалектика друштво-простор, па се они могу посматрати као отисак специфичних друштвених околности у простору (Лефевр према Вујовић и Петровић, 2005). Градови и насеља унутар њих резултат су интервенције у простору, односно планирањем и изградњом простора могуће је утицати на друштвене односе у одређеном простору. Ипак просторни детерминизам који посебно наглашава ову везу, једнако као и одбијање постојање било какве везе, води у погрешан закључак. Могућности урбанистичког планирања да утиче на процесе социјалне интеграције зависе од степена остварења урбанистичке идеје, степен партиципације становника у планирању, пројектовању простора, подударности социјалне и просторне заједнице, интегрисаности планираног простора у град у целини. Стога, од кључног значаја је контекстуално разумевање стварности. На тај начин се избегава фетишизација простора (Пушић, 1997).

Јирген Фридрих (Jürgen Friedrichs) у свом раду „Да ли сиромашни делови града чине локално становништво сиромашнијим?“ детаљно разлаже постављено питање и на крају одговора потврдно-сиромашни крајеви града заиста поопштавају сиромаштво локалног становништва. Наравно, то се дешава под одређеним околностима међу којима се посебно издваја да делатни простор грађана и њихове друштвене мреже буду ограничене на једну четврт.

² Невладина организација која обнавља куће за сиромашне

Што су они више ограничени, већа је вероватноћа да ће град утицати на ставове и понашање локалног живља. Друго, иако се чини да је тад однос линеаран, веома је вероватно да је он уствари експоненцијалан, с обзиром на претпоставку да локални кварт испољава дејство само ако су и делатни простор и друштвене мреже изразито ограничени на његове оквире (Фридрих према Вујовић и Петровић, 2005).

Стога закључујемо, да поред тога што је простор друштвено детерминисан, ми сами смо детерминисани простором (Пушић, 1997). Слобода да се преобликује сопствени град јесте једно од круцијалних али и највише занемарених људских права. Анри Лефевр (Henri Lefebvre, 1980) је дефинисао концепт „права на град” као право на урбани живот који је трансформисан. Ову идеју касније проблематизује и Дејвид Харви (2003) и „право на град” дефинише као колективно право које се огледа у колективном напору и моћи да се трансформишу и преобликују процеси урбанизације. Стварањем колективно другачије урбане друштвености, човек ствара самог себе.

Литература:

1. Basan, M. (2001). Za obnovu urbane sociologije, jedanaest teza. *Sociologija*, XLIII (4): 347-352..
2. Boyer, R. G. (1998). The Historical Background of the Communist Manifesto. *The Journal of Economic Perspectives* (12) 4:151-174.
3. Engels, F. (1977). Veliki gradovi. U knjizi: F. Engels (ur.), *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Beograd: Prosveta, str. 33-75.
4. Fridrih, J. (2005). Da li siromašni delovi grada čine lokalno stanovništvo siromašnijim?. U knjizi: S. Vujović i M. Petrović (ur), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 263-271.
5. Fyhr, K. (2012). *Participation in Upgrading of Informal Settlements*, Stockholm: Stockholm University.
6. Gidens, E. (2003). *Gradovi i urbana područja*, U knjizi: E. Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, str. 583-611.
7. Greene, J. S. (2003). Staged Cities: Mega-events, Slum Clearance, and Global Capital. *Yale Human Rights and Development Journal* 6 (1): 1-29.
8. Harvey, D. (2003). Neoliberalizam i grad. *Diskrepancija* 10 (14-15): 93-104.
9. Harvey, D. (2003a). Pravo na grad. *Diskrepancija* 10 (14-15):88-92.
10. Himmelfarb, G. (1983). Engels in Manchester: Inventing the Proletariat. *The American Scholar* 52 (4): 479-496.
11. Lazarević, Lj. (2011). Čikaška škola socijalne ekologije. *Globus* 36 (1): 35-52.
12. Lefevr, A. (2005). *Grad i urbano*. U knjizi: S. Vujović i M. Petrović (ur), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 165-171.
13. Lefevr, A. (1980). Teorija prostora. *Treći Program*, 45: 569-582.
14. Lowe, S. and B. Tunstall (2012). *Breaking up communities? The social impact of housing demolition in the late twentieth century*, York: University of York.
15. Mirkov, A. (2007). Vrtni Gradovi Ebenezer Haurda. *Sociologija* Vol XLIX? (4): 313-332.

16. Pajvančić, C. A. (2015). *Koncept globalnog grada kao pristup razumevanju savrmenih obrazaca urbanizacije i globalizacije*. Novi Sad: Filozofski Fakultet.
17. Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*, Beograd: Slobodan Mašić.
18. Pušić, Lj. (1997). *Grad, društvo, prostor-sociologija grada*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
19. Stokes, J. C. (1962). A Theory of Slums. *Lan Economics* 38 (3):187-197.
20. UN Habitat (2003). *The challenge of slums-Global report on human settlements*, Earthscan Publications Ltd.
21. UN Habitat (2014). "Housing & Slum Upgrading". Urban Themes. 9 Nov. 2014, <http://unhabitat.org/urbanthemes/housing-slum-upgrading/>. Pristupljeno: 07.01.2017.
22. Ward, D. (1976). The Victorian Slum: An Enduring Myth. *Annals of the Association of American Geographers* 66 (2): 323-336.

SOCIAL SOLUTIONS FOR SPATIAL PROBLEMS OR SPATIAL SOLUTIONS FOR SOCIAL PROBLEMS?

Summary: The paper sets out to problematize relationship between the spatial (urban) and social solutions for the slums, settlements, within which are incorporated key issues of urban societies-overpopulation, lack of space, poverty, hunger, unemployment, crime, vices. In the paper are exposed social theories which make contribution to understanding structural causes for the emergence of slums and structural solutions for this problem, as well as different urban strategies for solving the problem of slums based on the displacement of the population. It is concluded that the only possible solution is a synthesis of spatial and social aspects of slums by means of cooperation between actors of the urban phenomenon-citizens, political actors, urban planners and economic organizations.

Key words: slam, urbanization, industrialization, urban planners, citizens, actors, urban renewal

ЈЕЛЕНА С. ПЕТКОВИЋ*
ЈЕЛЕНА Н. БОЖИЛОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 37.014(497.11):316.7

Прегледни рад
Примљен: 11.02.2018
Одобрен: 19.04.2018
Страна: 327-340

ДИЛЕМА ОТИЋИ ИЛИ ОСТАТИ У СРБИЈИ: СОЦИО-КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ОДЛИВА МОЗГОВА**

„Где велики умови иду данас, велике ствари ће се догодити сутра.”
М. Р. А. Мактоум

Сажетак: Одлив мозгова већ две деценије сврстава Србију међу водеће земље у региону, па и у читавом свету. Будући да се огроман број младих људи, након стицања образовања, професионалних вештина и радних искустава у иностранству, не враћа у Србију, јасно је да се не ради о такозваној мобилности знања, већ о једној новој врсти егзодуса српског народа – овога пута оног интелектуалног. Наш демографски слом последњих деценија истовремено је обележен и нашим интелектуалним сломом, а наш развојни пут праћен је недостатком озбиљних системских и државних мера да се поменути процеси контролишу и зауставе. Иако начелно постоји воља да се потенцијали младих талентованих људи искористе, о чему говоре стратешка документа, политичка елита и државне институције до сада нису успеле да креирају подстицајну друштвену климу како би се искористио интелектуални ресурс младих Србије као мотор економског, културног и политичког просперитета. Овај рад пружа својеврстан прилог расправама о овој комплексној проблематици, бавећи се анализом социо-културних и политичких аспеката одлива мозгова.

Кључне речи: одлив мозгова, мобилност знања, социо-културни и политички развој Србије, српска интелектуална дијаспора

Уводна разматрања

Развојни трендови савременог светског друштва обележени су тежњама за модернизацијом, глобализацијом, интеграцијама и универзализацијом, што

* jelena.petkovic@filfak.ni.ac.rs; Телефон: +381 63 88 7 29 29

** Припремљено у оквиру пројекта Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, под називом Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074), уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је презентован на научном скупу са међународним учешћем Наука и савремени универзитет 6, одржаном на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

доприноси сложености друштвених односа и убрзавању друштвених интеракција. Динамички обрасци успостављања процеса модернизације и напретка у развијеним друштвима широм света нагласили су улогу не само економског, већ све више културног и социјалног капитала и значај људских ресурса. Научно-технолошка револуција, глобализацијско повезивање у различитим друштвеним сферама, светско тржиште, успостављање међународних економских, политичких и културних организација убрзали су транснационални проток људи, роба, знања, идеја и информација, доводећи у питање неколико кључних претпоставки „класичних“ социјалних теорија. Ово се пре свега односи на друштвени живот, који се више не посматра као просторно ограничен (Бошковић 2010: 120), будући да су границе националних држава све више релативизоване, а друштва све изразитије мултиетничка и мултикултурна. Разуме се, ови комплексни процеси имају различите импликације на развој појединих региона и друштава у свету. Најразвијеније и најбогатије земље света (попут САД, Канаде, Аустралије и западноевропских земаља) привлаче највећи број висококвалификованих миграната и стручњака у циљу очувања конкурентности своје привреде и остваривања динамичнијег и одрживог привредног раста, прилагођавајући своју имиграциону политику у корист привилегованих категорија висококвалификованих досељеника и професионалаца.

У назначеним оквирима глобалних транснационалних миграција и мобилности знања, овог можда кључног модерног феномена данашњице, српске локалне специфичности, осликане у све учесталијем одливу мозгова¹ и све бројнијој интелектуалној дијаспори, пружају много разлога за забринутост. Друштвене прилике у којима се Србија данас налази су проблематичне и по много чему парадоксалне. Ратне године и дугогодишња друштвена трансформација (транзиција) условили су политичку и привредну кризу, осиромашење становништва, етичку девастацију и евидентну деградацију личних и друштвених вредности. Додамо ли томе и наслеђени аксиолошки баласт прошлости у виду традиционализма, етноцентризма, ксенофобије, популизма, потпуно се јасно намећу неке од круцијалних, вредносно утемељених баријера у успостављању квалитетнијих односа и прилика у савременом друштву Србије.

Наш демографски и економски слом последњих деценија истовремено је обележен и нашим интелектуалним сломом, а наш развојни пут праћен је недостатком озбиљних системских и државних мера да се поменути процеси контролишу и зауставе. Мерено по природном прираштају у односу на број становника, Србија је међу земљама са највећим губицима у Европи, те пороцне стручњака алармирају да, у просеку, сваке године у нашој земљи нестане

¹ Кованица одлив мозгова (*brain drain*) дефинише губитак земље одласком научника, истраживача, инжењера, културних радника и других висококвалификованих грађана у потрази за професионалним усавршавањем, послом, бољом платом и условима живота (Група 484, 2010: 4). Овај израз први пут се појавио у извештају Краљевског друштва из Лондона 1963. године који је описивао егзодус британских научника у Сједињене Америчке Државе (Avveduto, Brandi, 2004), а генерално указује на релативно нов талас миграција *homo academicusa* из сиромашних, неразвијених, постсоцијалистичких и земаља тзв. „трећег света“ у богате, развијене земље светског центра.

град са око 40.000 становника. Такође, скоро сваки пети радно способан становник Србије узраста од 15 до 64 године је незапослен, а сваки четврти грађанин Србије је на рубу егзистенције.²

У таквој социо-економској, културној и политичкој клими дилема „отићи или остати у Србији“ постаје свакодневна мора у животима све већег броја, посебно младих, високообразованих људи. *Одлив мозга* већ две деценије сврстава Србију међу водеће земље у региону, па и у читавом свету. По подацима Светског економског форума, који је недавно објавио резултате истраживања социо-економских параметара различитих земаља, Србија предњачи у свету по стопи незапослености младих (HCR, 2016: 23), међу првим земљама је у свету по *одливу мозга*, а претпоследња по капацитету да привуче таленте и стручњаке, тзв. *talent magnets* (WEF, 2016). Организација за економску сарадњу и развој (OECD) објавила је да је 2013. године само у државама чланицама ове организације било 61.000 високообразованих кадрова рођених у Србији. Иако се не располаже поузданом статистиком, процена је да је након деведесетих Србију напустио огроман број стручњака, а да је отприлике 5.000 доктора наука запослено у престижним академским и привредним институцијама широм света. Дакле, земља смо која предњачи у извозу свог људског потенцијала, младих и високообразованих људи, који одлазе носећи са собом свој културни и социјални капитал. Односе своја знања, таленте, идеје, иновације, конекције, у потрази за бољим образовним и професионалним шансама и повољним економским, политичким и културним приликама за живот и рад. Будући да се огроман број младих људи, након стицања образовања, професионалних вештина и радних искустава у иностранству не враћа у Србију, јасно је да се не ради о такозваној *мобилности знања*, већ о једној новој врсти егзодуса српског народа – овога пута оног интелектуалног.

Социо-културни аспекти *одлива мозга*

Као културни феномен, модернизација се испољава кроз формирање, развијање и усвајање система идеја, пре свега вредносних ставова, као и одговарајућих потреба и побољшања квалитета живота људи утемељених на знању и бројним техничко-технолошким иновацијама. Дакле, друштвена модернизација означава и превладавање културног дефицита (Adam, 1990) активирањем свих интелектуалних, стваралачких, вредносних потенцијала, заснованих пре свега на предузетништву, знању, отворености и међусобној сарадњи. Како је то Ерих Фром (Fromm, 1989) јасно уочио, не могу се подвајати промене у нашој индустријској и политичкој организацији од промена у структури нашег образовања и културног живота. Тиме се јасно имплицира став да се управо

² Актуелни подаци Републичког завода за статистику Републике Србије недвосмислено говоре у прилог оваквим проценама: последњих година забележен је изразито негативан природни прираштај (у 2015. години износио је – 38.021). Стопа незапослености у првом кварталу 2016. године била је 19,7%, док је стопа ризика од сиромаштва у 2015. године износила 25,4%. (РЗС, 2016.).

културним вредностима, садржајима, процесима и активностима у значајној мери могу подржати и омогућити друштвени напредак и припремити духовна клима за наступање снага и чинилаца политичке, економске, културне и укупне друштвене модернизације.

Овдашња културна клима, међутим, оскудева у многим наведеним вредностима, које су суштинске у развијеним демократским, грађанским друштвима. Недостатак битних вредносних и институционалних упоришта модернизације (рационалност, индивидуализам, политички и економски либерализам, уређен правни и образовни систем), један је од разлога због кога у нашој земљи не постоји шира друштвена подршка младим талентима, стручњацима и научницима. У околностима општег друштвеног метежа, квалитетно образовање се последњих година у Србији све мање доживљава као значајан потенцијал општег друштвеног развоја, као канал узлазне социјалне мобилности, личног и грађанског стасавања. Насупрот томе, дискутабилна приватизација средњих школа и универзитета, проблеми са корупцијом и хиперпродукцијом високообразованог кадра на уштрб њиховог стручног и професионалног квалитета, допринели су све присутнијој деградацији образовања и општој друштвеној кризи. Трећина грађана Србије старости 15 и више година је без школске спреме или није даље одмакла од основног образовања³, док је, истовремено, поседовање „сумњивих“ универзитетских диплома и проблематично стечених доктората, извесно, довољна препорука за носиоце важних и одговорних друштвено-политичких функција. Без осећаја друштвене одговорности, без утемељене критичке способности, готово да прелазимо преко чињенице да се квалитет све мање препознаје, недовољно афирмише и све мање позитивно вреднује у нашем друштву. У неразвијености цивилног, грађанског друштва, а нарочито у пасивизацији и хибернацији интелигенције генерално, требало би потражити неке од разлога због којих друштво у Србији нема довољно утицаја на државу, при чему многи проблеми, попут *одлива мозгова*, остају нерешени, критички неартикулисани и институционално неканалисани (Стојановић, 2008). Стога проблем *одлива мозгова* на овом месту аналитички посматрамо у општем социо-културном и онтолошком контексту.

Не успевајући да у нашим младим научницима, стручњацима и професионалцима препознамо кључни ресурс социо-културног напретка и иновативни потенцијал општег друштвеног развоја, многе од њих небригом, негативном друштвеном селекцијом и немогућношћу да их адекватно упослимо испраћамо у иностранство. И не само што их испраћамо, него не чинимо системски довољно неопходних напора да стимулишемо њихов повратак и ангажман. Јасно је, не одлазе млади само ради бољег образовања, усавршавања, проналажења адекватног посла и веће плате, већ и због недостатка елементарних услова за личну и социјалну самоафирмацију у условима опште друштвене пометње која нас је задесила у времену глобалне и регионалне кризе. У савременом друштву Србије долази до неочекиваних, несхватљивих, понекад и неспретних

³ Образовна структура становништва Републике Србије, по Попису из 2011. године, указује да је 34,44% оних који су без школске спреме, који имају непотпуну основну школу или имају само основно образовање. (РЗС, 2011:18)

симбиоза традиционалних и (пост)модерних форми живота. На транзиционом размеђу између националистичког популизма и просвећене демократије, политички ставови генерално нису јасно артикулисани, а крећу се између традиционализма–национализма и модернизације–европеизма. Економска криза условљава примарну опредељеност већине грађана ка утилитарно/прагматичним вредностима, ка задовољењу материјалних, егзистенцијалних потреба, уз одсуство свести о значају културе и образовања – то коинцидира са веома ниским степеном образовног нивоа становништва и неразвијеним културним потребама. У прилог томе говоре истраживања културне партиципације у Србији, која показују да је велики број грађана индиферентан у односу према култури или, пак, некритички прихвата садржаје масовне културе којима се углавном повлађује неукусу, афирмише популистичка реторика и духовна унификација (Голубовић, Јарић, 2010). При овоме се претпоставља и наметање, у Фромовом вокабулару, „вештачких потреба“, као одвраћања пажње од суштинских, егзистенцијалних проблема, али и као својеврсне субјективне одбране личности од притисака репресивне свакидашњице. Иако се материјална култура брже модернизује, људи се тешко ослобађају старих навика, предрасуда, понашања и вредности. Све је очигледније одсуство грађанског активизма у покретању друштвених и политичких промена, све је мање алтернативних културних пракси као начина отпора постојећем социо-културном моделу и вредностима (Спасић, 2013; Божиловић, 2014). Није, дакле, проблем само у празним новчаницима, већ и у осиромашеним животима и алтернативама посебно младих људи у Србији, у неуједначеним социјалним шансама и транзицији без друштвене, политичке и културне одговорности.

Друштвена криза неизоставно подстиче онтолошку кризу, у којој се прихвата резигнација као својеврсно оправдање личне и друштвене немоћи. Култура живљења у Србији код већег дела становништва свела се на *културу безнађа, на културу предаје*. Данас је завладало време апатије и бесмисла, у коме се млади углавном обесхрабрено повлаче и склањају од социјалних проблема, пре него што су у стању да се у значајној мери активно, критички и стваралачки ангажују на њиховом решавању. Овакво савремено стање ваља тумачити и критичким преиспитивањем недавне прошлости, везане за изостанак жељених друштвено-политичких промена након 5. октобра 2000. године. Тадашњи грађански протести и иницијативе нису изнедрили артикулисану стратегију дугорочне трансформације, нити развој претпостављеног демократског друштва у Србији, те је могуће да су млади данас додатно дестимулисани таквим разочаравајућим искуством. Млади грађани у западноевропским земљама су друштвено свеснији и културно активнији јер живе у сређенијим системима у којима су баш они важни носиоци трансформације друштва и државе (својом снагом и својим интересима у прилици су да значајно ограничавају, контролишу државу и позивају на одговорност). Иако не изостаје јасна перцепција важних друштвених проблема, млади и образовани људи у Србији све мање поседују ону критичку и организациону снагу из које се црпи потенцијал за субверзивно деловање у циљу иницирања пожељних друштвених промена,

оставаривања боље садашњости и антиципацију успешније будућности.⁴ *Култура безнађа* утемељена је управо у немогућности да се активистички прогресивно каналишу круцијални друштвени проблеми, у немогућности младих и образованих људи да у стању опште друштвене кризе спознају начине и средства којима би се изборили за своје личне и друштвене позиције, за исказивање сопствених квалитета и професионалних компетенција, за остваривање пожељног начина живота. Ово су неки од разлога због којих све већи број интелектуалаца и стручњака одлази из земље или размишља о одласку, па *одлив мозга* у Србији задобија обележја хроничног егзодуса талената, постајући тако својеврсна форма „новог ескапизма“. У сатиричном тумачењу драматичне српске ситуације одлазак младих високообразованих људи доживљава се не као емиграција, већ као њихова евакуација.

Проактивно мобилисање и мотивисање младих људи у Србији требало би да поприми форму грађанског деловања (организационо и лобистички добро утемељени протести, критички ангажман, стваралачки отпор, предузетништво засновано на знању, волонтерски рад) и да утире путеве алтернативним облицима друштвеног живота. Квалитетно образовање и стручно усавршавање је несумњиво врло значајан чинилац друштвеног развоја и моћна детерминанта животних шанси појединаца. Остваривање прогресивних друштвених и културних промена, примарно повезаних са развојем политичког и економског система, институционалном структуром, моралом, стабилним демократским и грађанским вредностима, понудиће *наду* неопходну младим и образованим људима који желе да остају у Србији и да својим знањима и радом доприносе личном и друштвеном просперитету. Истовремено, поспешитиће реципрочне миграције које подразумевају повратак наших стручњака из иностранства и њихово друштвено вредновање и упошљавање сходно стеченим знањима, способностима и професионалним компетенцијама.

Политички аспекти „одлива мозга“

Истражујући феномен миграција у Југославији током 20. века, Гредел разликује пет таласа исељавања који су били вођени различитим мотивима, а које ћемо овде укратко споменути. Двадесетих година прошлог века може се говорити о првом озбиљнијем исељавању људи из земље, које је било узроковано економским мотивима, односно лошом економском ситуацијом у земљи, а актери овог исељавања били су најсиромашнији слојеви друштва. Након Другог светског рата дешава се други талас емигрирања, али су разлози овај пут били политичке природе. Антикомунисти и сви појединци који су се заме-

⁴ „Протести против диктатуре“, организовани координацијом студената из различитих градова након председничких избора у Србији априла месеца 2017. године, демонстрирали су незадовољство претежно младих изборним резултатима и општим друштвено-политичким и културним приликама у земљи, неповерење у актуелну власт и кључне институције система. Иако је социо-културни контекст ових протеста значајан по поруци која је послата, по енергији, симболици и духу који је изнедрен, лоша организациона структура довела је убрзо до осипања, а затим и до престанка протеста без испуњења основних захтева демонстраната и постизања значајнијих друштвених промена, што је умањило њихов значај, суштину и домете.

рили комунистичком режиму потражили су уточиште углавном у земљама Западне Европе. Седамдесетих се миграције настављају, али пре свега из економских, мање из политичких разлога. Тада бројни радници са простора Југославије одлазе на привремени рад у иностранство, одржавајући блиске везе са земљом матицом. Из ове, треће генерације регрутује се четврта генерација емиграната коју чине деца претходника (процењује се да их је више од 250 хиљада) (Гредељ, 2006).

Последњи талас дешава се деведесетих година и он се разликује од претходних по томе што је први пут изазван ратном кризом у комбинацији са лошом економском ситуацијом, као и по томе што из земље одлазе млађи и најобразованији. Тада се одселило око пет одсто укупног становништва земље, па се већ озбиљније може говорити о феномену *одлива мозгова*. Међутим, ако се рат може узети као објашњење за напуштање земље током периода тзв. *блокиране трансформације*, како се онда може схватити феномен одлива мозгова који се наставља двехиљадитих, након петооктобарских политичких (демократских) промена? Реално је било очекивати да се након „отварања” земље друштвена ситуација стабилизује у политичком и економском смислу, да људи имају наде у боље сутра, па да тиме вођени одлучују да остану у земљи, а одлив мозгова почне да опада. Међутим, овакав логични ток не само да се није догодио, већ је, насупрот томе, Србија након више од петнаест година од политичких промена, на незавидном првом месту по стопи одлива мозгова у свету. Ситуација је, стога, више него алармантна, па захтева објашњење из свих угла. Поготову је важно истраживати политички контекст (као специфични амбијент који погодује порасту стопе одлива мозгова), јер је Србија земља у чијој политичкој култури политика кроз историју углавном доминира над економијом, културом и друштвом (Лазиф, 2005: 17-18), одређујући њихове токове.

Било је више покушаја током претходне деценије да се разним политикама министарстава науке, просвете и дијаспоре, али и ангажовањем невладиних организација и образовних институција смањи одлазак младих и образованих из земље, то јест да им се омогући останак у земљи. Једна од акција била је и Стратегија научног и технолошког развоја из 2010. године, чији је први задатак био прављење базе података о младим стучњацима у иностранству, а затим и рад на лакшем обезбеђивању посла и лакшој куповини станова у Србији. Министарство дијаспоре је такође спроводило пројекат *Brain gain* које је младим постдипломцима нудило праксу у некој од страних фирми које послују у Србији. Осим ових, било је још неких покушаја надлежних институција (више о томе у Група 484, 2010).

Те политике, међутим, нису уродиле плодом, између осталог и због тога што како се власт мењала, тако су се и пројекти гасили и ретко шта се настављало, а Србија је и даље остајала сиромашна земља са лошим економским приликама и неодговарајућим условима за рад и усавршавање у струци. Осим тога, треба истакнути и то да економска ситуација као таква није једини, нити довољан мотив да појединац донесе одлуку за напуштање земље. Томе се придружује осећање бесперспективности и корумпираности политичких и држав-

них институција, па проблем одлива мозгова добија нову димензију онда када се увиди да су разлози емиграције у великој мери етичке, а не искључиво економске природе (Група 484 2010: 9). Постоји неповерење у институције државе Србије и неповерење у владавину права. Неповерење грађана у систем је константа овдашње политичке културе која се преноси без обзира на промену странака на власти, стварајући све већу апатију код младих и наводећи их да лакше донесу одлуку о напуштању земље.

Урушавање образовног система које је у вези са повећањем одлива мозгова своју манифестацију има и у повећању броја приватних факултета, од којих су многи из оправданих разлога на лошем гласу. Иако би на први поглед бројност високообразовних институција у земљи требало да укаже на то да Србија напредује у образовном и сваком другом погледу, реалност нажалост указује да се до докторске дипломе долази лако, а пре свега преко партијске књижице. Те књижице замениле су индексе и постале критеријум напредовања на друштвеној лествици, што на крају води и доласку на власт, односно гарантује место на најзначајнијим позицијама у држави. Све скупа, ради се о појави све веће спреге између појединих приватних факултета и политичких партија. Није мали број афера које су се догађале протеклих година поводом такве ситуације, од којих, међутим, ниједна није разрешена. То потврђује тезу Бакрака (Bachrach) и Бараца (Baratz) да се политичка моћ не састоји само у могућности доношења одлука, већ и у њиховом недоношењу, односно у намерном изостављању неких ствари са дневног реда (Bachrach and Baratz, 1962). Заташкавање афера око доктората и гурање под тепих нестављањем на дневни ред (не само њих него и разних других политичких афера) говори у прилог томе да не постоји политичка воља за спровођењем јасне политике против процеса одлива мозгова. Ова тема спомиње се само у контексту дневно-политичких разматувања, али чак ни у те сврхе њено стављање на дневни ред није често. Ради се о томе да ниједној власти нису потребни интелектуалци, као ни критичка мисао јер је они могу угрозити. Зато се права интелектуална елита протерује, а формира се лажна, састављена од људи скромних интелектуалних капацитета, са купљеним (или поклоњеним) дипломама, плагираним докторатима и мастер радовима. Успоставља се владавина медиокритета, уместо меритократије.

Из наведеног постаје јасно да политички амбијент у каквом живимо у великој мери утиче на младе да осете незнађе и изгубе веру да ће се систем вредности у Србији икад променити, а то уверење на крају бива пресудно да се спакују кофери и оде из земље. Учестале афере су вероватно и допринеле да се стопа одлива мозгова последњих неколико година повећа и Србија се у том погледу попне на прво место у свету. Но, без обзира на такво стање ствари, као и на упозорења која се често могу чути од стране Српске академије наука и уметности, о одливу мозгова и даље се ћути, а медијски простор у коме би се отворила дискусија и где би се чули гласови са свих страна, драстично је сужен. Сасвим је сигурно да су партије које су на власти најодговорније за нечињење или недовољно чињење по питању смањења стопе одлива мозгова. Међутим, одговорности нису лишене ни опозиционе партије, које имају задатак

да опомињу и подсећају на горуће проблеме у друштву. Нажалост, политички живот је преоптерећен темама које се тичу подела на линији Запад–Русија, као и нестабилним односима Србије са земљама региона, па се простор (ненамерно или намерно) не оставља за друга врло важна друштвена питања.

У програмима свих политичких партија које ћемо овде споменути налазе се одељци који се тичу омладине, образовања и науке.⁵ Српска напредна странка, партија која има највећу подршку народа, наглашава како је императив њихове политике заустављање одласка младих из земље, као и рад на повратку образованих који чине дијаспору. У програму, међутим, нема детаљнијег разраде плана о томе. Највиши представници државе из ове партије, позивајући се на патриотизам, неретко апелују на младе да остану у земљи, иако би ова партија која је на врхунцу моћи уместо патриотског апела засигурно могла да учини много више да створи другачији амбијент за њихов останак. Такође, онда када се одлив мозгова спомиње то се од стране функционера ове партије чини у контексту критике претходне власти (период владавине ДС-а), која се по њиховом мишљењу сматра главним кривцем за лошу друштвену ситуацију и иселјавање младих. Осим бивше власти, кривац се с њихове тачке гледишта види и у страним државама које су криве јер наводно наше младе људе чекају испред факултета нудећи им визе.⁶ Друга странка у власти, Социјалистичка партија Србије, истиче како је највећи проблем наше земље управо одлив мозгова, а као једна од мера да се то смањи наводи се да ће се они до 2020. године залагати за то да се талентовани људи стипендирају за школовање у иностранству уз обавезу да се након тога врате и раде у Србији (Визија Србије до 2020: 72). Они останак младих виде као национални интерес. Као једну врсту аргумента о томе да ова влада, за разлику од претходне у којој је била Демократска странка, брине о талентованима, СПС наводи да они у политички живот уводе стручњаке који су ванпартијске личности. При томе се не спомиње чињеница да такви појединци до сада нису успели да постигну веће резултате у областима у којима су ангажовани, јер су финансијски и политички били ограничени у спровођењу својих идеја, упркос чему су у највећем броју случајева ипак бирани да остану у таквој влади.

Руководство Српске радикалне странке, једне од опозиционих партија у Србији, у свом програму из 2009. године чини кратак осврт на проблем одлива мозгова, али у свега пар реченица, у којима се констатује да ту појаву треба спречити побољшањем животног стандарда у земљи, што би уједно стимулисало и оне који су већ напустили земљу да се врате. Од партије чији су примарни циљеви оријентисани на очување националних интереса, очекивало би се да се више бави темом одлива мозгова, али то овде ипак није случај. За разлику од СРС-а, друге две десно оријентисане опозиционе партије мало више

⁵ За ову прилику истраживали смо програме две водеће партије које су у власти (СНС и СПС), као и опозиционе партије које су на протеклим изборима освојиле највећи проценат гласова (СРС, ДЈБ, ДС, ДСС и Српски покрет Двери).

⁶ Изјава се у целисти може прочитати на следећем линку: <http://www.bizlife.rs/aktuelno/izjava-dana/78204-ko-je-u-stvari-kriv-za-odliv-mozgova/> (сајту приступљено 5.12.2016.).

пажње посвећују одливу мозгова у својим програмима, па тако наглашавају да би њихове партије створиле посебне програме за повратак наших научника из дијаспоре. Демократска странка Србије пише о томе да се залаже за кредитне олакшице приликом решавања стамбеног питања, а Двери спомињу и идеју изградње села и градских четврти за повратнике, без јаснијег објашњења шта би то конкретно значило.

Партија Доста је било у свом програму не спомиње директно феномен одлива мозгова, већ кроз један од основних циљева своје странке, а то је забрана страначког запошљавања, чини осврт на проблем негативне селекције у друштву. Такође се истиче да би инвестирање у науку морало да буде веће, као и да би научне пројекте требало расписивати чешће, односно на две године. Нажалост, ни по програму ове партије не може се стећи утисак да је стопа одлива мозгова алармантан проблем у српском друштву. Демократска странка врло уопштено наводи у свом програму да ће се залагати за стварање научног фонда који би стипендирао најталентованије. Нема, међутим, детаљног плана о смањењу одлива мозгова, нити веће критике власти, иако би се очекивало да једна опозициона партија овај проблем више спочитава свом главном партијском ривалу.

Из партијских програма јасно се може видети да тема *одлива мозгова* није питање које битно заокупља њихове политике. Не треба очекивати да се у програму партије свако питање преопширно разматра, али уколико је неки проблем присутан дуго и погоршава се, свакако завређује више пажње и анализе, а мање општих места. Иако се свуда чини осврт на проблем одласка младих, у партијском животу Србије ова тема сасвим је споредна и о тој се мало говори. То је обесхрабрујуће, јер ако власт (па чак ни опозиција) ово питање не ставља на врх листе својих и националних приорита, проблем се неће решити. Иако су партије те које су најодговорније за то што се о овом проблему не говори гласније и што се не доносе конкретније мере да се он реши, одговорност једним делом лежи и на грађанима. Њихова пасивизација и апатичност који су узроковани разочарањем услед не битно бољег стандарда живота након политичких промена двехиљадите, доприноси томе да се поље политичког измести из грађанског друштва и сведе искључиво на партијски ниво. Уколико се не догоди одређени грађански притисак у некој врсти сарадње са академским институцијама Србије, вероватно је очекивати да се одлазак младих образованих људи из Србије у иностранство повећа, што ће значајно урушити квалитет живота у Србији у сваком погледу.

Закључак

Суочен са растућом глобалном мобилношћу, савремени свет је обележен процесом *трансфера знања*, чиме се поспешује флуидност људских ресурса у тежњи за стицањем нових образовних и професионалних компетенција и радних искустава, као и релативизација националних граница услед нове интернационалне поделе рада. Неке од најразвијенијих земаља света (Аустралија,

Канада, САД, Нови Зеланд, Сингапур) имају велику корист од културно-етничке разноликости становништва, изграђујући свој економски просперитет у великој мери захваљујући досељавању, упошљавању, предузетничкој активности и иновацијама нарочито висококвалификованих имиграната. С друге стране, истраживачки и статистички подаци показују да Европа заостаје у глобалној трци за талентима (OECD, 2016), што показује да је *одлив мозга* проблем не само сиромашних и неразвијених друштава, већ и многих развијених земаља Европе и света. Примећено је да су, нарочито од почетка светске економске кризе, мигранти у Европској унији млађи и мање образовани од оних у другим земљама чланицама Организације за економску сарадњу и развој (OECD). Од укупног броја високообразованих миграната, мање од једне трећине их је у земљама Европске уније (31%), док је више од половине њих (57%) своје тренутно боравиште пронашло у Северној Америци. Наведено потврђује основаност предикција да ће се будући развој савремених друштава све више заснивати на стварању нових тржишта, напредовању граница знања, као и на привлачењу и задржавању талената, стручњака и професионалаца.

Издвојене истраживачке рефлексије у овом раду указују на чињеницу да је *одлив мозга* један од најалармантнијих проблема савременог српског друштва. Будући да Република Србија спада у пет земаља са најстаријим становништвом на свету (SUM, 2009: 2) и да је последњих деценија захваћена процесом депопулације, емиграција све већег броја нарочито младих и образованих људи из Србије додатно оптерећује већ суморну демографску слику нашег друштва. Узроци овог процеса су бројни и аналитички врло комплексни, а његови исходи лако уочљиви и предвидиви. Проблем *одлива мозга* неопходно је аналитички сместити у шири социокултурни и политички контекст Србије и довести га у везу са доминантним системом персоналних и друштвених вредности.

Као и већина постсоцијалистичких друштава на Балкану, у још увек тешајућим политичким страстима након застрашујућих ратова деведесетих година, Србија је у свом транзиционом развоју дубоко прожета друштвеном кризом. Ова криза генерисана је застојем у процесу политичке, економске, социјалне и културне трансформације и недовољном спремношћу за спровођење радикалних институционалних реформи. На делу је осиромашење и осетан пад квалитета живота већине становника, те многим од оних који су на социјалној маргини свакодневне егзистенцијалне бриге не омогућавају уздизање изнад вулгарне материјалности и баналности свакодневице. С друге стране, демонстрација друштвене супериорности припадника (квази)елитних друштвених група често је заснована на претераној разметљивости у исказивању своје економске, друштвене и политичке моћи, чиме се продубљују статусне поделе и друштвене неједнакости. Етичка девастација нашег друштва допринела је општој вредносној конфузији, где се квалитет, таленат, знање, компетентност, професионалност често постављају иза њихових опозита, уз истовремено величање „сналажљивости“ и наглашавање значаја неформалних и политичких веза у остваривању личних интереса и друштвеног напредовања. Повлађује се стилу доминантне популистичке културе и не чине се неопходни напори да се

промовишу квалитетнији облици културног деловања кроз политику образовања и васпитања. Истовремено, „реформе у образовању не успевају да повежу овај важан национални институционални сегмент са привредном структуром земље на функционалан начин“ (Бубало-Живковић, Лукић, 2015: 151), што повећава степен незапослености становништва, егзистенцијалну несигурност, незадовољство животним стандардом и неповерење у институције система.

Посрнуће транзиционе Србије могуће је уочити истовремено у нормативном, институционалном и вредносном сегменту њеног социокултурног и политичког развоја, што све скупа иницира иселјавање све већег броја људи из земље. Од деведесетих година 20. века наовамо, Србија заузима водећу позицију у бележењу губитка нарочито младог и висококвалификованог становништва, не привлачећи истовремено таленте и стручњаке из других земаља. Дакле, не ради се о циркулацији, трансферу, мобилности знања, већ о одливу мозгова, јер се највећи број наших студената и/или стручњака из иностранства не враћа у земљу како би у њој наставили свој живот и рад. Иако је било покушаја током претходне деценије да се разним политикама министарстава науке, просвете и дијаспоре, као и ангажовањем невладиних организација и образовних институција, смањи одлазак младих и образованих из земље, то јест да им се омогући останак у њој, поменути покушаји очигледно нису уродили плодом. Штавише, у овом раду уприличен осврт на програме најзначајнијих политичких партија у Србији показује да тема *одлива мозгова* није питање које битно заокупља њихове политике, будући да се углавном напомињу нека општа места у вези са проблемом одласка младих из Србије, без детаљнијих и конкретнијих идеја о ублажавању овог проблема. Отуда и изостанак значајнији полемике на ову тему из политичког и јавног дискурса у Србији, упркос све озбиљнијим упозорењима научне јавности (демографа, социолога, економиста, политиколога) о нежељеним друштвеним последицама оваквог стања.

Све ово наглашава велику одговорност и улогу државе и захтева системске напоре на редефинисању нових развојних приоритета и стратегија. Неопходно је, у сарадњи са релевантним међународним организацијама, израдити посебне програме и пројекте о повратку и упошљавању висококвалификоване радне снаге која је отишла из Србије или коришћење њиховог знања и вештина на даљину, повезујући стручњаке из Србије и дијаспоре у циљу општег развоја земље (SUM, 2009: 23). Разуме се, овакав циљ се не може постићи без стварања повољнијег друштвеног, политичког, економског и културног амбијента, без изграђивања нове српске елите (привредне, културне, политичке) која би била основ напретка нашег друштва, кроз одговорност у области образовања, васпитања и адекватног упошљавања младе генерације. Посебно се препознаје као значајно стимулисање даровитих појединаца, талената, подстицање креативности и стваралачког (научног и уметничког) ангажмана кроз обезбеђивање извесне динамике у стицању и размењивању знања и вештина. То су неке од круцијалних претпоставки које иду у прилог проактивном мобилисању грађанства, људског, социјалног и културног капитала у Србији, афирмисању *културе наде* и препознавању образовања као моћне детерминанте животних (личних и професионалних) шанси у сопственој, а не у некој другој земљи.

Литература:

1. Adam, Barbara (1990): *Time and Social Theory*, Polity Press, Cambridge
2. Avveduto, Sveva, Brandi, Maria Carolina (2004): *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human, Brain and Knowledge Mobility*, UNU-MERIT, Maastricht
3. Bachrach, Peter and Baratz, Morton (1962): *The two faces of power*, American Political Science Review, No. 56, pp. 947-952.
4. Bošković, Aleksandar (2010): *Kratak uvod u antropologiju*, Službeni glasnik, Beograd
5. Božilović, Nikola (2014): *Kulturno klatno*, Filozofski fakultet, Niš
6. Bubalo-Živković, Milka i Lukić, Tamara (2015): *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*, Republički zavod za statistiku, Beograd
7. Fromm, Erich (1989): *Zdravo društvo*, Naprijed, Nolit, Zagreb, Beograd
8. Golubović, Zagorka i Jarć, Isidora (2010): *Kultura i preobražaj Srbije, vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*, Res publica i Službeni glasnik, Beograd
9. Gredelj, Stjepan (2006): *Virtuelni povratak „četvrte“ i „pete“ generacije migranata*, Filozofija i društvo, 2006 (29): 77-88. Institut za filozofiju i društvenu teoriju Beograd
10. Grupa 484 (2010): *Odliv mozgova iz Srbije – problemi i moguća rešenja*, Beograd. Posećeno 10. 8. 2017. godini na sledećoj adresi: <http://wbcinco.net/object/document/7352/attach/2010majGrupa484OdlivmorgovaFinal.pdf>
11. HCR (2016): *The Human Capital Report*. Posećeno 6. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: http://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf
12. Lazić, Mladen (2005): *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd
13. Nikitović, Vladimir (2009): *Srbija kao imigraciona zemlja - očekivana budućnost. Stanovništvo*, br.1, str. 31-52.
14. OECD (2016): *Europe is underachieving in the global competition for talent*. Posećeno 18. avgusta 2017. godine na sledećoj adresi: <http://www.oecd.org/migration/europe-is-underachieving-in-the-global-competition-for-talent.htm>
15. RSZ (2011). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo: Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost; Podaci po opštinama i gradovima*. Posećeno 10. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Skolska%20sprema,%20pismenost%20i%20kompjuterska%20pismenostEducational%20attainment,%20literacy%20and%20computer%20literacy%20.pdf>
16. RSZ (2016). *Podaci. Aktuelni pokazatelji*. Posećeno 10. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>
17. Spasić, Ivana (2013): *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspective*, Fabrika knjiga, Beograd
18. Stojanović, Dubravka (2008): *Kaldra i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*, Udruženje za društvenu istoriju - ideje 7, Beograd
19. SUM (2009) *Strategija za upravljanje migracijama*, Službeni glasnik RS, Beograd. Posećeno 16. avgusta 2017. godine na sledećoj internet adresi: http://diaspora.gov.rs/wpcontent/uploads/2012/12/strategija_upravljanja_migracijama.pdf
20. Vizija Srbije 2020, predlog programske deklaracije (<http://www.sps.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf>).
21. WEF (2016). *Annual Report 2015-2016*. Posećeno 6. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Annual_Report_2015-2016.pdf

22. www.bizlife.rs
23. www.dostajebilo.rs
24. www.ds.org.rs
25. www.dss.rs
26. www.sns.org.rs
27. www.sps.org
28. www.srpskaradikanastranka.org
29. [www.https://dveri.rs](https://dveri.rs)

DILEMMA LEAVE OR STAY IN SERBIA: SOCIO-CULTURAL AND POLITICAL ASPECTS OF BRAIN DRAIN

Summary: Brain drain has put Serbia among the leading countries in the region and the world for two decades. Bearing in mind that the huge number of young people after the acquisition of education, professional skills and work experiences abroad do not return to Serbia, it is clear that this is not a so-called mobility of knowledge, but of a new kind of exodus of the Serbian people - this time the intellectual one. In recent decades our demographic breakdown has concomitantly been marked by our intellectual collapse and our development path has been followed by the lack of serious systemic and national measures so that the aforementioned processes could be controlled and stopped. Although, in principle, there is a will for the potential of the young, talented people be used in the right way, which is discussed in strategic documents, the political elites and state institutions have not done anything concrete to make use of the intellectual resource of young Serbia as an engine of economic, cultural and political prosperity. This work provides a unique contribution to the debate on this complex issue.

Key words: brain drain, mobility of knowledge, socio-cultural and political development of Serbia, Serbian intellectual Diaspora

КРИСТИНА ПЕЈКОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 349.6:316.334.5

Прегледни рад
Примљен: 16.03.2018
Одобрен: 04.05.2018
Страна: 341-351

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП У СОЦИОЛОГИЈИ ОКРУЖЕЊА: ПРИМЕР ЕКОЛОШКЕ ИСТОРИЈЕ

Сажетак: Циљ овог рада јесте да укаже на важност сарадње социологије окружења са другим научним дисциплинама. У складу са тим, указано је на то да је теоријска основа ове дисциплине интердисциплинарног карактера зато што проучава однос друштва и окружења, као и последице које произилазе из оваквог односа који сам по себи јесте предмет проучавања различитих дисциплина, како друштвених тако и природних. Посебно је приказана еколошка историја која представља посебну дисциплину историје и бави се односом људске историје и животне средине. Овај однос проучава кроз примере уздицања и пропадања великих цивилизација, од Сумера до најразвијенијих земаља савременог доба, стављајући у фокус експлоатацију природних ресурса који представљају узрок напретка, али и пропасти многих друштава, уколико су потребе становништва надмашиле количину расположивих ресурса. Теоријска основа еколошке историје захтева сазнања из других друштвених (посебно историје) и природних научних области.

Кључне речи: еколошки проблеми, предмет изучавања, социологија окружења, еколошка историја, теоријска основа

Увод: интердисциплинарни приступ

Кроз историју, у тежњи да побољша квалитет живота, човек је употребљавао природне ресурсе и на тај начин пореметио равнотежу у природи, па се данас суочава са низом еколошких проблема. Седамдесетих година прошлог века стручњаци попут биолога, еколога и урбаниста указали на озбиљност ситуације када су у питању проблеми са којима се суочава човечанство који се највише односе на повећање становништва или демографску експанзију, нарушавање равнотеже између човека и биосфере, и на загађеност околине. Стога, еколошки проблеми представљају велики део фокуса светске политике савременог доба.

* pejkovick@yahoo.com

Еколошки проблеми су непосредно повезани са друштвеним системима и друштеном свешћу, тако да све више постају предмет интересовања социолога и то је утицало на појаву социологије окружења. Заправо, еколошки проблеми представљају покретач дисциплине социологије окружења, као и извор полемика унутар овог поља истраживања. Према Ханигену (John Hannigan), теоријска основа социологије окружења фокусирана је на две врсте проблема: последица које су изазване нарушавањем природе и подизањем свести о важности окружења (Hannigan, 1997: 13).

Проблематика дисциплине социологије окружења указује на ширину предмета и проблема које она пручава и којима се бави, стога је за њен даљи развој неопходна сарадња са другим научним дисциплинама. Флуидност и отвореност дисциплине ка другим наукама представља најефикаснији начин за разумевање динамике социо-еколошких система и проблема, посебно у 21 веку.

Однос друштава према природи представља добру полазну основу за разумевање функционисања живог света на земљи и за разумевање основе социологије окружења (Пушић, 2014: 21). Данлап и Катон (Riley Dunlap, William Catton) у свом тексту *Социологија окружења* разматрају одређена питања како би објаснили шта појаву социологије окружења која представља релативно младу дисциплину карактерише и одређује као посебну област изучавања. У складу са тим, сматрају да је настанак дисциплине социологије окружења обележен прихватањем чињенице да физичко окружење може да утиче на људско понашање и обрнуто. Заправо, прихватање ове чињенице да су „варијабле везане за окружење значајне за социолошка истраживања представља кључан фактор за издвајање социологије окружење као посебне научне дисциплине (Данлап и Катон, 2014: 64).

У складу са наведеним задатак социологије окружења јесте да открије, објасни и разуме међуоднос и сложеност функционисања међувеза друштава и природе, као и узрочно-последични ток овог односа који је „састављен од чињеница економске, еколошке, политичке, техничко-технолошке, религијске и културно генетичке природе“ (Пушић, 2014: 13). Из наведеног закључује се да сазнања којима тежи социологија окружења јесу интердисциплинарне природе, као и сам њен предмет изучавања.

Многа теоријска и методозна питања социологије окружења захтевају сарадњу са сродним дисциплинама попут економије окружења и антропологије окружења и тако даље. Последњих година социологију окружења све више карактерише интердисциплинарност, зато што су еколошки проблеми међусобно повезани и веома комплексни за решавање. Један од таквих проблема јесте проблем одрживог развоја, где постоје различите дефиниције одрживости у зависности од научне дисциплине и струке која се бави овим проблемом. Према Пушићу, одрживост представља „систем идеја у којем се решења за неко боље друштво налазе у препознавању друштвених узрока и друштвених последица свих људских активности“ (Пушић, 2014: 56). Такође, сматра да је једностивени концепт одрживог развоја могуће постићи једино ако се постигне сагласност између основних токова који чине његов концептуални

оквир, а то су економски, политички (институционални), технолошки, социјални, еколошки и културни (Пушић, 2001). Тако да овакав један проблем који је заступљен у социологији окружења указује на важност употребе сазнања из различитих научних дисциплина и области.

Дакле, еколошка питања не могу да се посматрају као издвојени проблеми, него су и те како зависни од људских друштава и људске историје. Људска историја, такође, не може да се посматра као издвојен проблем, него је зависна од сложених природних процеса, биолошких, хемијских и физичких. Људска друштва, системи и обрасци понашања обликовани су кроз историју окружењем које је такође обликовано људским делањем, а у основи ових процеса јесте употреба, располагање и потрошња природних ресурса.

Све наведено представља увод за приказ еколошке историје која представља интердисциплинарну тежњу у проучавању односа људске историје и окружења. Њени корени налазе се у географским записима и доприносима из различитих научних дисциплина и поља као што су антропологија, екологија, еколошка економија, филозофија окружења и друго. Географски записи имају велики допринос овом пољу зато што приказују људски поглед на окружење, као и начин разумевања природе и окружења (Pawson and Christensen, 2015: 2).

Еколошка историја се појавила и као реакција на друштвено-еколошке покрете седамдесетих година двадесетог века, на шта су веома утицала сазнања из социологије окружења (Padua, 2010: 82).

Значај еколошке историје за социологију окружења и могућности сарадње

Историја Ускршњег острва није повезана са изгубљеним цивилизацијама и езотеричним знањима. Она је упечатљив пример зависности људског друштва од животне средине и последица непоправљиве штете која јој је нанета. То је прича о људима који су на веома ограниченој сировинској бази створили једно од најнапреднијих друштава у свету, имајући на уму технологију која им је била на располагању. Ипак, захтеви које су поставили пред животну средину били су огромни и када она више није могла да поднесе тај притисак, заједница која је корак по корак стварана током хиљаду година урушила се заједно са њом. [Ponting 2009: 12]

Због природе предмета социологије окружења неопходна је сарадња са другим наукама и дисциплинама које су засноване на интердисциплинарним сазнањима.

Међу оваквим дисциплинама јесте *еколошка историја* која истражује однос људске историје и окружења на примерима развоја великих цивилизација. У овим дугорочним анализама акценат је стављен на употребу ресурса уз помоћ којих су се различите цивилизације развијале и након чега су пропадале, уколико су потребе становништва надмашиле количину расположивих ресурса (види Ponting, 2009)¹. Другим речима, еколошка историја представља

¹ У овом раду употребљен је назив *еколошка историја* као превод од назива *environmental history* који је употребљен у страној литератури. Превод би могао бити и *историја окружења*, али због

историјску дисциплину која се бави проучавањем односа између човека и природног окружења кроз време. Као и друге историјске дисциплине, еколошка историја је фокусирана на одређене временске периоде, географска подручја и „кључне теме“, а карактерише је интердисциплинарност у којој се комбинују сазнања из хуманистичких и природних наука (види MacEachern and Turkel, 2009). За разлику од других историјских дисциплина, еколошка историја наглашава активну улогу окружења у обликовању друштава кроз историју.

Ова дисциплина појавила се са еколошким покретима 1960-тих и 1970-тих година у Сједињеним Америчким Државама. Први Светски конгрес у области еколошке историје одржан је 2009. године у Копенхагену у Данској. Овај конгрес био је посвећен проучавању „историјског односа човека и животне средине током времена“ (Pawson and Christensen, 2015: 2).

Први курс под називом „Еколошка историја“ појавио се 1972. године на Универзитету у Санта Барбери у Калифорнији. Творац овог курса био је културни историчар Родерик Неш (Roderick Nash) који се сматра и за творца назива ове дисциплине. Према њему, овај курс настао је као одговор на „плач друштвене одговорности“ према животној средини (Padua, 2010: 81). Неш је тврдио да је еколошка историја нова левичарска дисциплина, зато што је основни предмет њеног истраживања експлоатисање саме планете Земље и живог света (види Nash, 1972). Лево оријентисани друштвени научници се углавном баве настанком друштвених сукоба и капиталистичких неједнакости, а еколошки историчари залазе још дубље у ову тематику, бавећи се утицајем окружења на светску политику, објашњавајући како капиталистичка и друга уређења деградирају екосистем и обрнуто (Mosley, 2006: 920).

Један од зачетника еколошке историје јесте и Доналд Ворстер (Donald Worster) који је у својим студијама покушао да објасни улогу природе у животима људи, настојећи да покаже како је људска акција испреплетена са променама у окружењу. Према њему предмет еколошке историје чине три компоненте. Прва се односи на природу и њену промену током времена, укључујући физички утицај човека на воду, земљу, атмосферу и биосферу. Друга компонента односи се на начине на које људи употребљавају природу и последице изазване повећањем популације, као и еколошке ефекте изазване технологијом и променом образаца производње и потрошње. Ту спадају и теме попут „преласка са ловачко-скупљачког начина живота на пољопривредни у неолитској револуцији“, затим „последице колонизације и индустријске и технолошке револуције“. И коначно, трећа компонента коју еколошки историчари проучавају односи се начине разумевања природе од стране људи. Ови начини разумевања јесу ставови, уверења и вредности људи према природи, а манифестују се у облику митова, религије и науке о окружењу (види Worster, 1988).

За разлику од друштвених историчара који су стављали акценат на политичку димензију и бавили се различитим покретима, еколошки историчари појавили су се као реакција на еколошке покрете. Три деценије касније ове две дисциплине успеле су да развију интердисциплинарни сарадњу. Историјска

буквалне конотације није употребљен, зато што се у овом приступу не говори искључиво о историји окружења, него уопштено о историјском односу човека према окружењу.

истраживања која покушавају да објасне сложеност односа између људи и окружења садрже четири нивоа: (1) разумевање динамике природних екосистема у времену, (2) испитивање интеракције природе и друштвено-економске димензије која укључује технологију, (3) истраживање политике и планирања у вези са окружењем и (4) испитивање промена културних вредности и веровања у вези са природом. Интердисциплинарни карактер историје окружења захтева нов начин прикупљања података, тако да писани извори нису довољна база података и веома је битно посматрање самог окружења на основу чега се могу утврдити степени загађења воде, ваздуха, земљишта и тако даље (Mosley, 2006: 916–917).

Један од пионира ове дисциплине јесте и Алан Тејлор (Alan Taylor) који је скренуо пажњу друштвеним историчарима на еколошке проблеме, и у свом раду „Природне неједнакости“ представио седам тачака у којима су ове две дисциплине компатибилне и потпомажу једна другу. Прво, неједнакост расподеле ресурса као еколошки проблем протеже се кроз целу историју, а проучавају га и друштвени и еколошки историчари. Друго, и еколошки и друштвени историчари отворени су за интердисциплинарне методе и технике. Треће, захтевају иновативност приликом употребе изворних материјала и података. Четврто, карактерише их преокупација са оним што је занемарено у историји. Пето, усмерени су на дугорочне процесе више него на краткорочне догађаје. Шесто, и за анализу еколошких проблема и за историјску анализу употребљавају се локалне и територијално одређене студије случаја (види Taylor, 1996). Дакле, све друштвено-хуманистичке науке поседују историјску димензију, стога је пожељно да се ослањају на историјска сазнања и историјске податке. Еколошка историја представља производ свести историчара о међуутицају друштва и окружења, као и о важности еколошких последица које су произашле из овог односа током времена.

Деведесетих година, историчари Хобсбаум (Eric Hobsbawm) и Томпсон (Edward Palmer Thompson) скретали су пажњу на ризик од еколошке катастрофе као највеће опасности по човечанство у скорој будућности (види Hobsbawm, 1944; Thompson, 1993). Међутим њихове идеје нису много разрађиване од стране других аутора, иако један од највећих изазова и захтева савременог доба јесу претње од еколошке катастрофе и из тог разлога би друштвени научници требали да се позабаве првенствено еколошком историјом и начинима на које су људи утицали на еколошке промене (Haluza-Delay and Davidson, 2008: 631).

Комбинација еколошких и историјских података омогућава посматрање у оквиру периодизација и природних циклуса, а не толико у оквиру класичних политичких концепата, на шта указује Симонсов рад (Gordon Simmons) „Еколошка историја у Великој Британији“, у којем се бави еколошком историјом у Великој Британији анализирајући период од 10000 година и упоређујући друштвене и еколошке промене. Након пионирског Симонсовог рада, многи аутори почели су да употребљавају државе-нације као предмете својих анализа и истраживања, комбинујући историјске и еколошке емпиријске податке (види Simmons, 2001).

Историјске студије које проучавају комплексност односа окружења и друштвеног живота постоје на више нивоа, од микро до макро. На глобалном и транснационалном нивоу основна тема проучавања јесте неједнака расподела моћи у оквиру империјалистичке еколошке историје. Такође, социолози Халуза (Randolph Haluza-Delay) и Дејвидсон (Debra Davidson) покушали су да створе теоријски оквир за издвајање социо-еколошких система који функционишу у оквиру хијерархије локалних, регионалних и глобалних скала (Haluza-Delay and Davidson, 2008: 631). Последњих година фокус еколошких научника померио се са локалне на регионлане и са регионалне на глобалну скалу посматрања, бавећи се заштитом дивљих животиња и урбаним загађењима која захтевају глобални оквир посматрања (Франк, 1997; Мау, 2005).

Макро скале су веома заступљене у еколошкој историји и карактерише их ограничена способност испитивања локалних културних и еколошких особености. Сложеност проблема који преовладавају у 21. веку најбоље се уочава на мањим локалним или регионалним скалама које осликавају специфичне заједнице са посебним окружењима. Мезо и микроскале усмерене су на различите руралне или урбане екосистеме и углавном се односе на детаљне студије случаја, упоредну анализу и начине на које се друштва и окружења обликују међусобно (Mosley, 2006: 921).

У друштвеној и еколошкој историји локално оријентисане студије случаја представљају главну основу тестирања и иновативних идеја, као и материјал за развој великих друштвено-еколошких теорија. У складу са тим, као пример локално оријентисане комбинације друштвене и еколошке историје може се узети Мозлијев (Stephen Mosley) рад „Димњаци света“ у коме је приказао проблем урбано индустријске загађености у деветнаестом веку у британском граду Манчестеру, једном од пионирских градова индустријске револуције. Иако је радничка класа највише трпела последице загађења, важно је напоменути да је она и активно учествовала у производњи тог загађења. Посматрања одигравања процеса загађења на локалном нивоу, указује на који начин људи схватају и доживљавају окружење. Однос људи према окружењу утиче њихове изборе и активности које доприносе загађењу, као и начине на које људи мењају окружења (види Mosley, 2001).

Ширење литературе о еколошком утицају на империјализам повезује европску историју са америчком, афричком, аустралијском, азијском и остатком света на један иновативан начин. Колумбова експедиција од 1492. године и европски империјализам представљају основну тему експлоатације људи и деградације животне средине. У складу са тим апокалиптички настројене школе еколошке историје прикупиле су документе о разарајућим ефектима на еколошку и друштвену средину који су проузроковани империјалистичким тежњама за оснивањем робовласничких система и монополима над пољопривредним плантажама. Алфред Крозби (Alfred Crosby) је у делу *Еколошки империјализам* представио европски империјализам и супростављање робовласничком систему од стране становништва Канарских острва и Мадерије у петнаестом веку које се касније проширило и на Карипска острва, Северну и Јужну Америку (види Crosby, 1986).

Сарадња еколошке историје и природних наука отворила је питања која се тичу демаркационе тачке између културе и природе тј. шта их раздваја или да ли уопште постоји разлика; затим шта раздваја науку од историје и тако даље. Заправо овакав интердисциплинарни карактер историје окружења утицао је на то да се веома брзо институционализује као посебна дисциплина, иако представља релативно младо научно поље истраживања. Постоје две организације које су утицале на институционализацију ове дисциплине, веома су повезане и координишу еколошком историјом. Ове организације су *Америчко друштво за еколошку историју* које је основано 1976. године и броји преко 1000 чланова и *Европско друштво за еколошку историју* основано 1999. године и има око 425 чланова. Ове организације размењују идеје и податке, организују дискусије и тестирају нове идеје. Алфред Крозби их упоређује са сектама због снажне унутаргрупне повезаности и комуникације (Crosby, 1995). Како еколошка историја представља затворено научно поље и у односу према еколошким наукама, јасно је због чега је занемарена од стране друштвених историчара. Истовремено, еколошки историчари су превише скептични у односу према друштвеној историји, критикујући њен антропоцентричан карактер. Иако постоје извесне несагласности између друштвених и еколошких историчара, несумњиво је да друштвени историчари могу понудити знатан допринос еколошкој историји (Crosby 2006, 918–919).

Растућа интеракција између природних наука и еколошке историје произвела је мноштво повезница између културе и природе откривајући различите начине на које реке, планине, шуме, животиње и клима представљају кокреаторе друштвених историја. Стога се концепти из природних наука употребљавају као метафоре у истраживању окружења. На пример, концепт *метаболизам* који је преузет из биологије, урбани историчари окружења као Џол Тар (види Joel Tarr, 2002) користили су како би описали везу између села и града. Он је градове упоређивао за организмима као што су паразити који да би опстали користе *инпуте* попут чистог ваздуха, свеже воде, здраве хране, грађевинског материјала и фосилних горива, а затим као *аутпут* избацују сав произведен штетни отпад.

Истраживања протока и потрошње ресурса и њихов утицај на урбану средину доживљавају знатан пораст након Индустријске револуције. На ово су највише утицале анализе градова попут Манчестера, Питсбурга и Чикага (Mosley, 2006: 917; Tarr, 2002). Случајеви деградације животне средине настају као последица криза у државама или због ширења држава, и зато се проблему политичких сукоба поклања пажња у наукама које се баве окружењем. У последњих неколико деценија, геополитичка ситуација и сукоби повезани су са еколошким условима и исцрпљивањем природних ресурса, што све представља случајеве који су релевантни за анализу социологије окружења, али и еколошке историје. А посебно погодни за социолошку анализу јесу начини на које државе реагују на случајеве деградације животне средине, као и њихова ефикасност у томе. Да би се ови напори унапредили социолози би требало да лопцирају емпиријске случајеве у оквиру државне теорије, као и да опишу границе и потенцијале одлучивања о животној средини на локалном, национално-државном и интернационалном нивоу (Haluza-Delay and Davidson, 2008).

Најшире речено, еколошка историја и социологија окружења проучавају однос друштва и окружења. Разумевање овог односа јесте комплексан проблем и захтева сазнања из различитих наука и дисциплина. Оно што социологија окружења може да понуди еколошкој историји јесу сазнања о разумевању окружења од стране људи. Док еколошка историја може социологији окружења да понуди дугорочан преглед еколошких промена и њихов утицај на окружење. Дакле, сазнања ове две дисциплине су компатибилна и потребно је комбиновати их како би се на прави начин могле сагледати промене социоеколошког система и еколошки проблеми који се манифестују на друштвене проблеме и обрнуто.

Појава друштвених покрета у вези са заштитом животне средине и свест о окружењу 1970-тих година има веома снажан уплив у социолошку теорију. Ови догађаји инспирисали су многе колективне акције, као и јавне политике од локалног до глобалног нивоа (Padua, 2010: 82). Комбинација сазнања из социологије окружења и еколошке историје може да понуди веома комплетну теорију о међуутицају окружења и друштва. Еколошка историја је више фокусирана на материјалне промене у окружењу које се највише односе на расположивост и експлоатацију ресурса од стране људи кроз време. Ова сазнања могу бити од користи социолозима окружења јер нуде дугорочан преглед ових промена и начине на које су не обликовале друштвени живот. Сазнања из социологије окружења допуњују еколошку историју, тако што нуде објашњења друштвеног разумевања окружења заокруженог веровањима, обичајима и различитим друштвеним нормама које су произвеле одређене последице по окружење. Такође, велика предност еколошке историје јесте дугорочно сагледавање еколошких промена које представља велику „базу емпиријских података“ која може користити социологији окружења.

Како је еколошка историја млада дисциплина, постоји још много простора за даљи развој. Истраживања ове дисциплине првенствено су усмерена на изучавање територијално одређених јединица кроз време, што се на почетку односило на цивилизације и царства. У савременом добу погодно тло за њено изучавање свакако представљају градови који су све више насељени и у њима су сконцентрисани ресурси, а и загађења као узроци већине еколошких проблема.

Закључак

Еколошки проблеми се гомилају, а највећи узрок томе јесте немарност и неосвешћеност људских друштава о многобројним последицама које савремени начин живота оставља на планету Земљу. Ширина и опсег оваквих проблема представљају највећу потпору за епистемолошку основу социологије окружења која представља јединствену синтезу сазнања о односу окружења и друштвеног делања.

И сама чињеница да социологија окружења проучава однос људских друштава и окружења указује на то да је за њено развијање потребна сарадња

између различитих дисциплина зато што еколошки проблеми првенствено представљају основу проучавања природних наука, а друштвено делање хуманистичких наука, поготово друштвених.

Из тог разлога и јесте основна тема рада значај интердисциплинарног приступа у социологији окружења и могућности за њену сарадњу са другим научним дисциплинама, посебно еколошком историјом, зато што однос људских друштава и окружења представља дугорочан узрочно-последични однос који се најбоље може сагледати кроз историју. Такође, у раду је акценат стављен на еколошку историју као најпогоднију синтезу дисциплина зато што се посебно фокусира на временску димензију у својим анализама која је у већој или мањој мери изостављена у другим приступима.

Еколошка историја поседује најшири теоријски захват ослањајући се посебно на историјска сазнања и дугорочно посматрање односа друштава и окружења. Еколошки историчари су посебно заинтересовани за територијално одређене анализе, али посматране кроз дуг временски период. Ова чињеница указује на то да еколошка историја поседује можда напрецизнији метод изучавања међу приступима у социологији окружења, неизостављајући ни једну димензију проучавања. Метод изучавања еколошких промена које су типичне за одређена подручја пружа податке који су затим погодни за компаративну анализу оваквих промена на различитим подручјима.

Овакав приступ представља спознају да човечанство није само друштвена конструкција у облику језика и симбола, него је и производ акције људских друштава која остављају последице на окружење и материјално трансформишу природу.

Основни проблем који се сагледава кроз еколошку историју јесте и употреба ресурса и начини на која су окружења обликовала људска друштва и обрнуто. Оно што представља највећу предност ове дисциплине јесте то што еколошке проблеме поставља у различите контексте и не посматра их као издвојене. Они су производ дугорчних природних промена и друштвеног делања. Такође, како тврди Понтинг: „људска историја се не може посматрати у вакууму. Сва људска друштва су била, а и данас су, зависна од сложених узајамних физичких, хемијских и биолошких процеса“ (Ponting, 2009: 19) и стога се не могу посматрати као издвојени проблеми.

Литература:

1. Crosby, A. W. (1986). *Ecological Imperialism; The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. New York: Cambridge University Press.
2. Crosby, A. W. (1995). The Past and Present of Environmental History. *American Historical Review*, 100 (4): 1177–1189.
3. Danlap, R. E. i V. R. Jr. Katon (2014). *Sociologija okruženja*. U: Lj. Pušić (ur.) *Sociologija okruženja: sociološka hrestomatija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
4. Frank, D. J. (1997). Science, nature and the globalization of the environment, 1870–1990. *Social Forces*, 76: 409–435.

5. Haluza-Delay, R. and D. Davidson. (2008). The Environment and a Globalizing Sociology. *Canadian Journal of Sociology*, 3 (33).
6. Hannigan, J. (1997). *Environmental Sociology: a Social Constructionist Perspective*. Routledge, London.
7. Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes. 1914 –1991*. London: Abacus.
8. May, E. (2005). The environment: from local to global in a cosmic blink of 25 years. *Policy Options*, March-April: 66–71.
9. MacEachern, A. and W. J. Turkel (eds) (2009). *Method & Meaning in Canadian Environmental History*. Toronto: Nelson Education.
10. Mosley, S. (2001). *The Chimney of the World: A History of Smoke Pollution in Victorian and Edwardian Manchester*. New York: Cambridge University Press.
11. Mosley, S. (2006). Common ground: integrating social and environmental history. *Journal of Social History*.
12. Nash, R. (1972). American environmental history: a new teaching frontier. *Pacific History Review*, 41 (3): 362–372.
13. Padua, J. A. (2010). „The theoretical foundations of environmental history“, *Estudos Avancados* 24 (68): 81–100.
14. Pawson, E. and A. A. Christensen (2015). „Environmental history“. In: D. Richardson, N. Castree, M. F. Goodchild, A. L. Kobayashi, W. Liu and R. Marston (eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Wiley-Blackwell.
15. Ponting, K. (2009). *Ekološka istorija sveta. Odiseja*.
16. Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: Slobodan Mašić.
17. Pušić, Lj. (2014) (prir.). *Sociologija okruženja, Sociološka hrestomatija*. Novi sad: Mediterranean Publishing.
18. Simmons, G. (2001). *An Environmental History of Great Britain; From 10,000 Years Ago to the Present*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
19. Taylor, A. (1996). Unnatural inequalities: social and environmental histories. *Environmental History*, 1: 6–19.
20. Tarr, J. A. (2002). The metabolism of the industrial city: the case of Pittsburgh. *Journal of Urban History*, 28: 511–45.
21. Thompson, E. P. (1993). *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. New York: New Press.
22. Worster, D. (1988). *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. New York: Cambridge University Press.

AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TO ENVIRONMENTAL SOCIOLOGY: AN EXAMPLE OF ENVIRONMENTAL HISTORY

Summary: The aim of this paper is to point out the importance of cooperation of the environmental sociology with other disciplines. Accordingly, it is pointed out that the theoretical basis of this discipline is interdisciplinary because it studies the relationship between society and the environment, as well as the consequences arising from that relationship, which in itself is the subject of studying various disciplines, both socially and natural. Particularly, it is shown environmental history that represents a special discipline of history and deals with the relationship between human history and the environment. This relationship is studied through examples of the rise and decay of large civilizations, from

Sumera to the most developed countries of the modern era, developed through the exploitation of natural resources that also represent the cause of the collapse of many societies, if the needs of the population outperformed the amount of resources available. The theoretical basis of environmental history requires knowledge from other social (especially history) and natural fields of sciences.

Key words: environmental problems, subject of study, environmental sociology, environmental history, theoretical basis

ВЕЉКО М. БОГАТОВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.7:316.55

Прегледни рад
Примљен: 05.03.2018
Одобрен: 16.04.2018
Страна: 353-364

СПОРТ У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ И РЕЛИГИЈЕ: како политички и религијски субјекти користе спорт као средство за ширење својих идеја

Сажетак: Спорт представља друштвену појаву која око себе окупља више стотина милиона директних и индиректних учесника. Унутар тако великог броја људи заступљене су бројне политичке и религијске оријентације. Како је немали број спортских организација настајао управо на идејама верских и политичких лидера и група, временом су постајале и гласноговорници ових идеја. Данас, у добу глобалних политичких и верских подела и сукоба, ови гласноговорници све више добијају на значају. Циљ овог рада јесте да укаже на важност спорта као једног од главних пропагандних средстава који, као такав, бива коришћен у циљу ширења политичких и религијских схватања и идеја, али такође и да прикаже и опише начине путем којих долази до практичних манифестација овог односа.

Кључне речи: спорт, политика, религија, политикологија, политикологија религије

Увод

Од самог настанка спорт је уско везан како за религију тако и за политику. Још у пред-античком периоду религија је, као сложен систем идеја и мишљења, била формирана и практикована. Као један вид тих практичних манифестација убрзо се усталила и физичка активност - плес, такмичења, спортски обрачуни, обреди и ритуали. Тековине античке традиције јесу панхеленске спортске игре у част богова Олимпа (Немејске, Истмијске, Питијске и Олимпијске игре) чијом појавом и креће, до данас непрекинут, талас популаризације и дисеминације спорта и идеја важности физичке активности и здравог живота.

Међутим, иако су се античке Олимпијске игре одржавале преко 11 векова а крајем XIX века доживеле и поновно рођење, начин опстанка ових игара, њихов значај, функција и друштвена улога почели су да закупљају пажњу

* veljko.djogatovic23@yahoo.com

интелектуалаца тек пре нешто више од 150 година. Тако Вебер (Max Weber) и Зимел (Georg Simmel) дефинишу игру као „друштвену активност ношену мрежом правила, улога и односа који су вођени жељом за постизањем одређеног циља“ (Edwards, 1973: 12). Тражећи смисао игре, Грос (Karl Groos) је почетком XX века назначио да је „дејство једне обичне игре подржано друштвеним опонашањем“ (Groos, 1901). Баш као и код развоја спорта, тако је и код самог развоја размишљања о спорту дошло до великог убрзања крајем XIX и почетком XX века те је све већи број студија различитих аутора довео до оснивања дисциплина чији је предмет изучавања уско везан за питање спорта. Прва међу њима била је социологија, тачније социологија спорта. Модерна социологија спорта јесте посебна социолошка дисциплина која се бави питањима контекста и друштвене условљености спорта и указује на уску међузависност између развоја спорта и развоја одређених области друштвеног живота, одређених појава у култури и цивилизацији (Раденовић, 2007: 43). Данас спорт проучавају, мада на посве другачији начин, и друге научне дисциплине попут психологије спорта, антропологије спорта и многих других. Ипак, теоријска матрица у којој се креће овај рад у значајној мери одступа од приступа поменутих научних дисциплина¹, те се, с научне и теоријске тачке гледишта, овај рад с правом може сврстати у поље политикологије, односно политикологије религије².

Политика и спорт

Степен уплитања државе као најважнијег субјекта политике у спорт односно спортску праксу у последњих век и по расте и данас представља готово константу у националним политикама и међународним односима. Овакво понашање држава није новијег датума већ представља наслеђену праксу грчких полиса (у којима је наглашавана важност спорта, спортске активности и телесних вежби) али и римског царства и средњевековне енглеске државе.

При политиколошком приступу феномену спорта и његовом коришћењу у политичке сврхе, користићу се матрицом коју је формулисао Стенли Ајцен (Stanley Eitzen). Ајцен сматра да „механизам друштвене контроле може бити рашчлањен на два општа начина помоћу којих се она може остварити - идеолошка контрола и директна интервенција“ (Lin, Lee & Nai, 2008: 24). Ову двочлану поделу прилагодићу теми овог рада те ћу описати и навести на које начине и из којих разлога држава (односно владајући апарат), схваћена као носилац политике једног друштва, кроз институције спорта и његове учеснике, спроводи политику, пласира своје поруке и јача своје политичке идентитете, идеје и интересе.

¹ Овај рад представља покушај анализе питања спорта и његове улоге у ширењу политичких и религијских мисли и идеја из угла политикологије односно политикологије религије. Широм домаћег говорног подручја, међутим из угла социологије спорта, сличном тематиком бавила се само неколицина аутора (погледај Latinović, 2015; Kuljić i Koković, 2012 и Vrcan, 1990).

² За више о политикологији религије погледати у: Miroљub Jevtić “Political science and Religion”, *Politics and Religion Journal*, Vol. 1, No. 1, 2007, pp. 59-69.

Идеолошка контрола

Први део овог излагања посвећен је идеолошкој друштвеној контроли коју држава спроводи над својим становништвом користећи се спортом, његовим организацијама и учесницима као механизмима за ширење политичких интереса и идеја које она настоји да оствари односно имплементира. То пре свега значи да ћу се, у обиму у коме то овај рад дозвољава, осврнути на то како идеологије, бивајући заступљене на местима на којима се доносе најважније политичке одлуке, третирају спорт као механизам за слање и примање својих порука. Ови односи ће бити разматрани хронолошки - редоследом којим је бављење појединачних идеологија питањем спорта и започињало.

Социјализам: Однос између социјализма и спорта до сада је био веома плоносан али амбивалентан, како теоријски тако и у практичном смислу. Социјалистички протагонисти показују бојазан како би спорт могао заузети историјско место религије, имајући функцију да народ учини лењим, готово атрофираним за реаговање на друштвене неправде и разлике. Начин управљања великим спортским организацијама питање је које такође чини нервозним многе социјалисте - они сматрају да њима управља прљава капиталистичка класа, као и сваким другим послом, занемарујући примарне функције спорта (социјализација, физичка активност, здрав живот итд.). Ванел (Garry Whannel) је писао о томе како би социјалисти морали више да се посвете спорту, како не би правили исте грешке као у прошлости у којој су се бавили једном групом питања док су проблеми у другим деловима друштва били потпуно занемарени (Whannel, 2008: 39-40). Међутим, потпуно насупрот теоријске релације социјализам - спорт стоји пракса којом господаре радничка спортска друштва и организације. Све је отишло толико далеко да су 1921. године организоване прве Радничке Олимпијске игре са изузетно великим бројем учесника (укупно су одржане три пута). Сасвим је јасно колики је утицај могла да оствари социјалистичка партија било које од земаља учесница на оваквим такмичењима на своје сународнике. Према томе, социјалистичке организације и спортска друштва (оснивана широм Европе под неким од облика речи „слобода“, „спартак“, „радник“ и сл.) и дан данас остају један од бастиона социјалистичке мисли.

Либерализам: Ситуација са либерализмом је у значајној мери једноставнија и мање двосмислена. Готово све про-либералне владе широм света током претходних два века биле су и про-спортски оријентисане, видевиши у спорту само још један од начина да се радник опусте након напорног радног дана. Само подржавање идеје масовног спорта и настајања нових организација значило је имплементацију идеја и интереса ових влада односно, у ширем смислу, политике државе. Велики утицај на развој либералне (па и либертеријанске) мисли о спорту имало је деловање јеврејске мањине у Аустрији почетком XX века. Убрзо након оснивања фудбалског клуба Хакоах (1909. године) власници су почели да дају плату својим играчима те су оне брзо надмашиле плате обичних радника (Foer, 2004: 72). Сматра се да је на овај начин рођено спортско тржиште, један од промотора модерног спорта.

Идеје слободе, једнакости шанси и слободног тржишта врло брзо су раширене друштвом кроз подршку спортским организацијама које доносе профит својим власницима а, у крајњем случају, и држави.

Феминизам: „Олимпијске игре морају бити резервисане за свечано и периодично величање мушког атлетицизма уз женски аплауз као награду“ (Houlihan, 2008: 47). Претходно наведени цитат, који се приписује иницијатору и оснивачу модерних Олимпијских игара, Пјеру де Кубертену, стално је присутан у размишљању жена свесних полне неједнакости у спорту. Нажалост, таквих размишљања има и данас а статистике показују да су жене и даље у знатно мањем броју присутне на спортским такмичењима. Међутим, женски покрет се организовао врло брзо након Кубертенове изјаве и од тада траје његова борба против мушке доминације светом спорта. Ванел пише да су још од 1913. године суфражеткиње спроводиле „инвазију“ на спортске терене, уништавајући их до непрепознатљивости (Whannel, 2008: 33). Њихови захтеви су временом све више уважавани тако да се са сигурношћу може тврдити да ни ова идеологија није остала имуна на сферу спорта те је врло брзо по његовој популаризацији формирала своје ставове о њему.

Комунизам: Утицај комунизма на спорт био је знатно непосреднији у периоду 1920-1990. године него данас када је он, као основа идеологије владајуће структуре, остао доминантан само у појединим земљама (Северна Кореја, НДР Кина, Куба итд.). Оно што ће убрзо постати репер осталим земљама у вези гајења културе спорта, заправо су покренуле земље са преобладавајућом комунистичком партијом. Наиме, како су многе од тих земаља патиле од непостојања (или недовољне развијености) националног идентитета, један од начина да се он ефикасно изгради јесте био и путем спорта. Говорећи само позитивне ствари о физичкој активности и спорту, а „украшавајући“ сва спортска окупљања националним обележјима (химном, заставом и/или заклетвом), комунистичке владе су подржавале спорт у свакој прилици. Још даље су отишле неке од институција комунистичких држава које су оснивале своје спортске организације (тако настају нпр. „војни“ и „полицијски клубови“). Комунизам је, насупрот социјализму, спорт видео као израз широке народне једнакости, која је била преко потребна тадашњем друштву. Последица оваквог односа државе према спорту били су веома добри резултати националних тимова на међународним такмичењима (посебно Совјетског Савеза, Чехословачке и Југославије).

*Фашизам, Нацизам и Франкизам*³: Убрзо након „упловљавања“ комунизма у сферу спорта, истим смером кренуле су још три тоталитарне идеологије са мањим или већим међусобним разликама - фашизам, нацизам и франкизам. Као и код комунизма тако и код поменуте три идеологије дошло је до експанзије подршке спорту ради јачања националног идентитета, интензивније интеграције становништва и повећања степена физичке спремности. Оно што су владајуће партије у овим режимима донеле ново у свет спорта јесте „ко-

³ Сматрам да се у ову групу може убројати и национализам но како се он често не сматра идеологијом у пуном смислу те речи његов однос према спорту неће бити описан.

ришћење спорта за индоктринацију и успостављање тоталитарног система (Kruger, 2004: 67). Хитлерјугенд (Hitlerjugend), Мусолинијеви момци (I ragazzi di Mussolini) и Снага кроз уживање (Kraft durch Freude) само су неке од спортских организација које су обележиле овај период а да су у исто време биле и директни гласноговорници тоталитарних идеја. Фудбалски клуб Шалке 04 (Гелзенкирхен, Немачка) у периоду од 1935. до 1939. године није изгубио ни једну утакмицу, између осталог јер се налазио под патронатом власти а заузврат је служио Нацистичкој партији као пропагандни канал⁴. Са друге стране, фашистички режим у Италији је произвео игру названу „volata“ (комбинација фудбала и рукомета) као „модернизацију“ старо-римског фудбала. Тако је спорт коришћен у политичке и војне сврхе тј. за интеграцију, мобилизацију и увећање борбене спремности. У Шпанији је, на идеју ваздушних снага, основан „Athletic Aviacion de Madrid“ (данас „Club Atletico de Madrid“) један од најуспешнијих фудбалских клубова са простора Шпаније.

Директна интервенција

Други облик друштвене контроле од стране државе путем спорта јесте директна интервенција државе, схваћене као носиоца политике једног друштва. Овај утицај може се манифестовати путем два канала - националне политике и међународних односа.

Национална политика и (национални) спорт: Лако и јасно је уочљива тенденција савремених држава да све више уплићу руке у поједина питања о спорту. Разлоге због којих оне то раде систематично су изложили Лин, Ли и Наи у свом раду (Lin, Lee & Nai, 2008). Они истичу да држава допушта себи да се уплете у питање спорта из економских, милитаристичких, демократизујућих и културних разлога (исто, 30). Најважније практичне манифестације ових претензија јесу изградња националног стадиона, одржавање такмичења на националном нивоу, позитивна дискриминација мањина, подизање свести о физичкој активности и опорезивање (Француска је, на пример, разменом два фудбалера у року од само неколико дана, током лета 2017. године, зарадила преко 100 милиона евра само путем пореза).

Међународна политика и (међународни) спорт: Током читавог XX века спорт је био важан чинилац међународних односа, камен темељац за обнављање дипломатских веза, разлог завршетка многих криза али и индиректан кривац отпочињања једног рата. Бројни су разлози за премештање спорта из националних у међународне оквире: он помаже јачању националних идентитета, може да послужи као супститут за политичку акцију, он није и не може бити изолован од друштва а такође помаже буђење националне свести (Riordan & Kruger, 2004: 243). Међутим, спорт је најчешће коришћен као секундарно средство дипломатије (Boyasioglu & Oguz, 2016) онда када се примарни методи (нпр. преговори) покажу неуспешним (попут „Божићног примирја“ 1914.

⁴ Чак је и сам Хитлер волео да истакне како је Шалке 04 најбољи пример нове Немачке.

године). Арно (Pierre Arnaud) сматра да постоје три главна разлога за политизовањем спорта: *пропаганда* (тражење додатне легитимације ауторитарног режима), *замрзавање или блокирање такмичења* (бојкот ОИ у Москви 1980. године због уласка војске Совјетског Савеза у Авганистан) и *намерно исказивање насилничког понашања или тероризма* (улазак палестинских терориста у олимпијско село на ОИ у Минхену 1972. године када је живот изгубило 11 израелских спортиста) (Arnaud & Riordan, 2003: 11-12). Изражавање политичких ставова кроз спортске догађаје оставило је трајне последице на међународне односе у многим ситуацијама, од којих су три најважније: *Олимпијске игре* (које су се до сада показале као одличан полигон за практиковање међународних односа), *фудбалски рат* (фудбалска утакмица између Хондураса и Ел Салвадора 1969. године била је кап која је прелила чашу у јеку избегличке кризе између ове две земље) и *апартхејд* (спорт је био први део Јужноафричког друштва у коме се успешно практиковало истовремено учешће људи различите расе а врло брзо је постао део идеологије Националне партије док је и сам Мендела изјавио да је „спорт лепак који ће нову републику држати заједно“ (исто, 234)). Спорт је, што се на примеру ЈАР-а и апартхејда може видети, показао своје помирителске способности тиме што је дозволио да се кроз њега изнесу политички ставови велике већине становништва, чиме је то исто становништво схватило да је до великих промена и окончања међународне изолације могуће доћи само уједињењем око стабилног ослонаца, што је спорт дефинитивно и био.

Религија и спорт

Као што је и у уводном поглављу наглашено, религија је имала огроман утицај како на настанак тако и на експанзију спорта. Са социолошке стране могуће је уочити бројне сличности између ове две праксе, међутим, с обзиром на то да социолошка перспектива није централна перспектива овог рада, овде ваља само набројати неке од најважнијих сличности - ритуално понашање, идолатрија, календар, хералдика итд. Социолошка истраживања и тумачења отишла су толико далеко да се данас спорт све чешће назива световном (Latipović, 2015) или пак квази-религијом (Prebish, 1984: 312) а има и оних који сматрају да спорт не би могао ни да настане ни да опстане да није било религије (Obare, 2000).

Како је примарни циљ овог рада доказивање тезе да је спорт широко коришћено средство за изражавање политичких и *религијских* ставова, у овом поглављу бавићу се директним утицајем религије на спорт односно ближе ћу објаснити од када, како и колико религијска учења и њихови проповедници могу вршити (и врше) утицај на друштво користећи се спортским праксама и манифестацијама као средством. Метода којом ћу изложити и објаснити ове односе биће слична оној која је коришћена у претходном поглављу тј. сматрам да би највећу корист дало компаративно излагање појединачних односа најутичајнијих религија и спорта.

*Хришћанство*⁵: најмасовнија религија на свету није одувек имала претеране симпатије према спорту, понајвише због тога што су игре које су биле претеча спорта настале у част паганских богова, због тога што су се такмичари најчешће надметали неодевени а неретко су и сами хришћани жртвовани у непоштеним борбама са дивљим животињама у гладијаторским аренама (Treat, 2015: 393). Међутим, са настанком модерног спорта, окончавањем периода (де)колонизације и посебно јачањем других религија, хришћанске цркве су увиделе да је њихов утицај у читавом свету по први пут још од раног средњег века доведен у питање и стога убрзо прихватају чињеницу да је спорт појава чији протагонисти им могу донети велику корист, уколико их оне подрже (папа Јован Павле II упутио је преко 50 писама и посветио неколико десетина говора спортистима многих католичких земаља (Lixey, Muller & Schafer, 2012)). Црквени великодостојници су веома често путем спорта ширили идеје изградње врлина, јачања међуљудског заједништва, духовног уздизања и опстанка мира и братства на Земљи. А да ове идеје нису остале мртво слово на папиру и да нису могле проћи без велике дозе политике недвосмислено показује пример ирског острва. Још крајем XIX века основана је Гелска Атлетска Асоцијација (Gaelic Athletic Association, у наставку ГАА) која је, иако део секуларне сфере друштва, увек у свом руководећем телу имала за члана једног од највиших чиновника католичке цркве на тлу Британије. Почетком 1920-их година долази до отцепљења Републике Ирске, међутим она, као доминантно католичка, није представљала погодно тло за верско-политичке сукобе. Са друге стране, северни део острва (од 1920. године Северна Ирска) остао је унутар Велике Британије, те као верски подељено друштво постао идеалан полигон за јачање верске нетолеранције и мржње. Стубови Ирске слободне државе (Irish free state) били су Црква, држава и ГАА, дакле религијска, политичка и спортска компонента. Спортске приредбе и дешавања између већински-католичких и већински-протестантских организација најчешће су исходовале смртним случајевима а катализатор свега била је управо католичка црква која је стално, у више политичком него хришћанском маниру, наглашавала разлике између ирског и британског идентитета али и католичког национализма и протестантског унионизма. Како Кронин (Mike Cronin) наглашава „иако је данас овај сукоб знатно ослабио, остаје горак укус да је спорт, као и све остале културне праксе у Северној Ирској, остао дубоко подељен и као такав опстао као извор националистичких и религијских идентификација“ (Cronin, 2005: 34). Хјусон (John Hughson) је истакао да „религија пружа јасно разликовање од непријатеља и може бити коришћена у контексту спортског навијања као кључни разлог злостављања непријатеља“ (Hughson, 2005: 63).

На другој страни, историја односа протестантске цркве и спорта је такође плодносна али са знатно мање насилничком конотацијом. Викторијански друштвено-теолошки покрет мускуларног хришћанства (muscular

⁵ С обзиром да се ниједна организација (а ни појединачни званичник) православне цркве није подробније упуштала у питања која су уско повезана са спортом, овде ће бити обрађени само случајеви учешћа католичке и протестантске цркве у питањима спорта. Међутим, незванично становиште Српске православне цркве по питању спорта може се пронаћи на интернет адреси: <https://svetosavlje.org/o-nauci-umetnosti-i-sportu/> (страница приступљено 11.12.2017. године).

Christianity) обликовао је карактер модерног спорта у периоду од 1850. до 1910. године (Watson & Parker, 2013: 12) док су на његовим идејама настали покрети YMCA и YWCA (Young (Wo)Man's Christian Association) чији се допринос спорту мери тиме што су идејни творци спортова кошарке и одбојке. Оверман (Steven Overman) је указао на недвосмислено подударање између „протестантске етике и духа спорта“ у најмање седам основних карактеристика: аскетизам (строга дисциплина), рационализација (подела рада и усавршавање), ка циљу оријентисано понашање, достигнут (а не рођењем гарантован) статус, индивидуализам, радна етика и етика времена (Overman, 2011: 57).

Јудаизам: Историја односа Јевреја и спорта уско је везана за историју ционистичког покрета а то је чињеница коју политиколошке науке не смеју да занемаре. По угледу на хришћанску праксу, Макс Нордау (Max Nordau), један од идејних твораца ционизма, на другом ционистичком конгресу 1898. године, први пут је употребио појам „мускуларног јудаизма“. Прегледом докумената сачињених на том конгресу лако се увиђа да онолико колико је ционизам важан за јудаизам, толико је и спорт важан за ционизам. О важности спорта за јеврејску заједницу а посебно за њен опстанак, довољно говори чињеница да је идеја „новог Јеврејина“ (New Jew) била један од три стуба тек утемељеног покрета циониста. Увидевши да су Јевреји кроз историју често прогањани управо због њиховог „запуштеног и заосталог“ изгледа (који је био последица много вишег статуса умног рада уз запостављање физичке активности), Нордау и Херцл (Theodor Herzl) су у саму срж њиховог виђења начина опстанка Јевреја уградили идеју да је физичка активност у животу сваког Јеврејина неминовност. Убрзо након тога почело се са оснивањем спортских удружења и организација (Bar Kochba, Beitar, Elzug и други) под пуном подршком Светске Ционистичке Организације и рабината. Већ 1932. године одржане су прве Макабејске игре, јеврејски пандан Олимпијским играма (до данас их је одржано чак двадесет) у организацији Макабске светске уније на којима право учешћа имају искључиво Јевреји из дијаспоре и становници Израела без обзира на њихову религијску припадност. Циљ ових игара јесте *ширење јединства између Јевреја различитих нација и промовисање ционистичких циљева и идеја* - очигледан пример како се спорт нашао у истовременој вези и са политичком и са религијском организацијом. Међутим, у последњих неколико деценија спорт престаје да буде средство искључиво у рукама рабината и Светске Ционистичке Организације те постаје један од начина производње колективне идентификације а она није увек везана за ционизам (zionism) већ и за идентификовање са државом (Israeliness) и као таква често пропагира идеје које нису у складу са идејама самог ционистичког покрета.

Ислам: Однос између ислама и спорта је, као што и готово сваки други однос који као једног од учесника укључује ислам, врло директан и лако препознатљив. Међутим, уплитање ислама у свет спорта знатно је дубље од онога што социолошка анализа може да открије (неконзумирање алкохола, неучествовање у карташким играма, непрактиковање спорта за време поста итд.). Статут најзначајније муслиманске спортске организације - Исламске федерације спортова солидарности (ISSF) као циљеве организације јасно је

истакао промоцију *исламског идентитета* у пољу спорта, промоцију принципа недискриминације *у складу са перцепцијама ислама*, представљање Организације исламске сарадње (најзначајније ексклузивно-муслиманске међународне *политичко-верске* организације) и њихових циљева младима, промоцију *исламске спортске културе* и развијање женског спорта *у складу са исламом* итд.⁶ Та организација је до сада организовала Исламске игре солидарности (четири пута), које представљају, као и Макабејске, пандан Олимпијским играма. Поред тога, одржавале су се и Женске исламске игре које је организовала Исламска федерација женског спорта. Однос политике, ислама и спорта кроз историју био је веома буран и разнолик - Француска је путем изградње спортских игралишта у муслиманским четвртима желела да помогне у социјализацији муслимана (Magdalinski, 2005: 37-56), Јужноафричка република је организовала одвојене спортске уније како би се и муслиманско становништво спортски развијало (исто, 120-139), Реал Мадрид је уклонио крст са свог грба да би угоднио муслиманским инвеститорима⁷ итд. међутим, однос ислама према спорту остајао је увек онакав како су то организације које стоје иза њега и замислиле и, као и у другим (и даље строго фундаменталним) сферама ислама, временом непроменљив.

Будизам: Ова религија је тек у другој половини XX века дошла у додир са спортом у правом смислу те речи. Иновирањем новог правца тј. начина тумачења хинајана будизма - хуманистичког будизма, крајем 1960-их година, Мастер Хсинг Јун (Hsing Yun) значајно је смањио степен изолованости будизма од спољног света. Он је заслужан за оснивање највећег будистичког храма и покрета на Тајвану - Фо Гуанг Шана (Fo Guang Shan) а како је једна од његових првих љубави била кошарка, одлучио је да лаицима приближи будизам практиковањем светковина у својеврсној мешавини са спортом. Јун је сматрао да се кошарком (и уопштено спортом) промовишу тимска игра (која води ка *bodhisattvi*), толеранција, признавање сопствене грешке, сарадња („кошарка је дарма живота“), борба до последњег тренутка и љубав према противницима (Yu, 2011: 31). У протеклих 50 година, Фо Гуанг Шан је основао два кошаркашка клуба, један фудбалски клуб, једну телевизију, једне новине и три универзитета а све са само једним циљем - промоцијом будизма. Са друге стране, зен будизам је „пригласио“ стрељаштво, истичући у први план филозофску замисао да, циљајући мету стрелац заправо циља себе, односно, у тренутку када он мора да пусти стрелу - налази се у савршеном зену (Eugen, 1953: 4). Организација која представља најбољи пример промоције идеја будизма кроз спорт јесте Међународна асоцијација Будине светлости (BLIA).

Остале религије: На крају овог излагања осврнућу се укратко на интеракцију осталих религија са спортом. *Хиндуизам* је помогао Индијцима да и поред британске окупације, сачувају традиционалну спортску активност „Indian club“ (врћењем палица које личе на чуњеве за куглање затеже се и развија сва-

⁶ У електронском облику статут је доступан на интернет адреси: <http://issf.sa/en/wp-content/uploads/2016/08/140130849910.pdf> (приступљено 11.12.2017. године).

⁷ О овом потезу управе фудбалског клуба Реал Мадрид може се читати на интернет адреси: <http://www.dailymail.co.uk/sport/article-2853930/Real-Madrid-remove-Christian-cross-official-crest-UAE-sponsorship-deal.html> (приступљено 11.12.2017. године).

ки мишић на телу) (Alter, 2004: 499-502). До данас се развило неколико организација које упоредо негују хиндуизам и спортску културу, од којих је најутицајнија „Rashtriya Swayamsevak Sangh“ (RSS). Од 1988. године у Аустралији се одржавају *Сикске игре* на којима се сваке године окупља око 1.500 сикиста (сика) у циљу „промоције вредности сикске вере“⁸. Од 12 милиона *таоиста* и 6 милиона *конфуцијанаца* веома мали број је имао значајнијег додира са спортом а како се ова два учења више могу сврстати у филозофије него у религије важно је само напоменути да су код њих популарни сурфовање (величање воде као предмета обожавања) и борилачке вештине таи чи чуан (којом се „развија спиритуалност кроз покрете“ (Brown, 2016: 317-328)) и кунг фу (настао директно из религијске и филозофске праксе таоизма). Најважнији и најутицајнији јапански (шинтоистички) спортови јесу џудо, сумо и будо (Matsunami, 2017: 169-186) који су у Азији знатно популарнији него западно од ње, јер се лакше уклапају у источњачко схватање спорта као филозофије него у западњачко виђење спорта као секуларне забаве и професионалног занимања.

Закључак

Циљ овог рада био је да укаже на важност спорта као једног од главних пропагандних средстава који, као такав, бива коришћен у циљу ширења политичких и религијских схватања и идеја, али такође и да прикаже и опише начине путем којих долази до практичних манифестација овог односа. Недвосмислено је закључити да су политика односно њени субјекти до сада користили спорт на многоструке начине и у разне сврхе. Од настанка идеологија крајем XVIII века па до данас овај однос само је јачао и развијао нове форме те ниједна утицајнија идеологија није остала имуна на коришћење спорта као средства за пласирање својих идеја. Као што постоје питања тесно везана за спорт а која неминовно траже укључивање политичких субјеката (попут међународних спортских санкција, спречавања расизма у спорту, спречавања дискриминације жена итд.) тако постоје и она којима се држава бави иако њено учешће не представља *conditio sine qua non* (попут изградње националног стадиона или финансирања одређених спортских друштава „од националног значаја“). Уколико се настави тенденција коју политика негује у последњих више од два века, на прагу смо појављивања бројних нових манифестација и видова овог замршеног и амбивалентног односа.

Са друге стране, религија и спорт су градили своју везу током знатно дужег временског периода. Аврамске религије (са додатком будизма) до сада су показале знатно виши степен мотивације да путем спорта у друштво имплементирају неке од својих основних начела. Насупрот томе, далекоисточне религије (са изузетком будизма) су тек закорачиле у ову везу и са несигурношћу испитују њене могућности и потенцијалне користи. Важно је нагласити и то да, иако по броју следбеника знатно мање религије - конфуцијанство, сикизам, таоизам и шинтоизам - успевају да препознају друштвену моћ спорта те

⁸ Више на: <http://anssacc.org/about> (приступљено 11.12.2017. године).

је њихов однос данас на историјском максимуму. Неке од религија ипак, попут хиндуизма, показују благу одбојност усмерену ка развијању односа према спорту и вероватно је само питање времена када ће и на њихов дневни ред доћи преиспитивање односа према овој друштвеној пракси.

Коначно, кроз примере Ирског острва, апартхејда, ОИ и многих других, може се уочити сва замршеност и компликованост која лежи у истовременој и директној спрези политике, религије и спорта.

Литература:

1. Alter, Joseph S., (2004): „Indian clubs and Colonialism: Hindu masculinity and muscular Christianity”, у: *Comparative Studies in Society and History* (ed. Thomas Trautmann), Vol. 46, Is. 3, Cambridge University Press, New York, 497-534
2. Arnaud, Pierre, and Riordan James, (2003): *Sport and international politics*, Routledge, London
3. Boyacıoglu, Fuat, and Gursel Oguz A., (2016): „The Role of Sports in International Relations”, у: *Acta Universitatis Danubius: Relationes Internationales* (ed. Maftai, Iftode and Robu), Vol.9, No.1, Galati, Romania, 99-108
4. Brown, David, (2016): “Taoism Through Tai Chi Chuan: Physical Culture as Religious or Holistic Spirituality?”, у: *Spirituality across Disciplines: Research and practice* (ed. De Souza, Bone and Watson), Springer, New York, 317-328
5. Edwards, Harry, (1973): *Sociology of Sport*, The Dorsay Press, Illinois Foer, Franklin, (2004): *How soccer explains the world*, HarperCollins, New York
6. Groos, Karl, (1901): *The play of Men*, University of Michigan Library, Michigan
7. Herrigel, Eugen, (1953): *Zen in the Art of Archery*, Pantheon, New York
8. Houlihan, Barrie, (2008): “Politics, Power, Policy and Sport”, у: *Sport and Society* (ed. Barrie Houlihan), Sage, London, 33-55
10. Jevtić, Mirosljub, (2007): *Politics and Religion Journal*, Vol. 1, No. 1, Centar za proučavanje i versku toleranciju, Beograd
11. Kruger, Arnd, (2004): “Strength through joy: the culture of consent under Fascism, Nazism and Francoism”, у: *The International Politics of Sport in the Twentieth Century* (ed. James Riordan and Arnd Kruger), Routledge, London, 67-89
12. Kuljić, Rajko, i Koković Dragan (2012): *Sociologija i sociologija sporta*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Novi Sad
13. Latinović, Boris, (2015): *Sport kao svetovna religija i ritualni obrazac ponašanja*, doktorska disertacija, Novi Sad
14. Lin, Chien-Yu; Lee, Ping-Chao, and Nai Hui-Fang, (2008): “Theorizing the Role of Sport in State-Politics”, у: *International Journal of Sport and Exercise Science* (ed. Chiu and Chang), Lab of Computer Simulations in Biomechanics, USA, 23-32
15. Lixey, Kevin; Muller, Norbert, and Schafer Cornelius, (2012): *Blessed John Paul II Speaks to Athletes*, John Paul II Sports Foundation, Vatican
16. Magdalinski, Tara, and Chandler Timothy, (2005): *With God on their Side - Sport in the Service of Religion*, Routledge, London
17. Matsunami, Minoru, (2017): “Traditional sport in Japan”, у: *The Palgrave Handbook of Leisure Theory* (ed. Spracklen, Lashua, Sharpe and Swain), Palgrave Macmillan, London, 169-186
18. Obare, Ruphine, (2000): *Can Sports Exist Without Religion?*, Sheffield University Press, United Kingdom

19. Overman, Steven, (2011): *The Protestant Ethic and The Spirit of Sport: How Calvinism and Capitalism shaped America's Games*, Mercer University Press, Georgia (USA)
20. Prebish, Charles, (1984): "Heavenly Father, Divine Goalie", u: *The Antioch Review* (ed. Robert S. Fogarty), Vol. 42, No. 3, Antioch College, Ohio, 306-318
21. Radenović, Sandra, (2015): "Sociologija sporta i/ili sociologija fizičke kulture? - neka razmatranja", u: *Sociološka luča* (ur. Nataša Krivokapić), IX/1, Filozofski fakultet Nik-šić, 42-55
22. Riordan, James, and Kruger Arnd, (2004): *The International Politics of Sport*
23. *in the Twentieth Century*, Routledge, London
24. Treat, Jeremy, (2015): "More than a game: A theology of sport", u: *Themelios* (ed. D. A. Carson), Vol. 40, Issue 3, The Gospel Coalition, London, 392-404
25. Vrcan, Srđan (1990): *Sport i nasilje*, Naprijed, Zagreb
26. Yu, Junwei, (2011): "Promoting Buddhism through Modern Sports - The Case Study of Fo Guang Shan in Taiwan", u: *Physical Culture and Sport: Studies and Research* (ed. Kosiewicz and Piatkowska), De Gruyter Open, Warsaw, 28-38
27. Watson, Nick, and Parker Andrew, (2013): *Sports and Christianity: Historical and Contemporary Perspectives*, Routledge, London
28. Whannel, Garry, (2008): *Culture, politics and Sport*, Routledge, London

Интернет извори:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Panhellenic_Games (pristupljeno 11.12.2017.)
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Maccabiah_Games (pristupljeno 11.12.2017.)
3. <https://svetosavlje.org/o-nauci-umetnosti-i-sportu/> (pristupljeno 11.12.2017.)
4. <http://issf.sa/en/wp-content/uploads/2016/08/140130849910.pdf> (pristupljeno 11.12.2017.)
5. <http://www.dailymail.co.uk/sport/article-2853930/Real-Madrid-remove-Christian-cross-official-crest-UAE-sponsorship-deal.html> (pristupljeno 11.12.2017.)
6. <http://anssacc.org/about> (pristupljeno 11.12.2017.)

SPORT IN SERVICE OF POLITICS AND RELIGION:

How political and religious subjects use sport as a means of spreading their ideas

Summary: Sport is a social phenomenon that brings together hundreds of millions of participants, through direct or indirect interrelations. Within so many people there are more than a few political and religious orientations. Since a number of sports organizations were formed on the ideas of religious and political leaders and groups, they became the spokesmen of these ideas as well. Today, in the age of global political and religious divisions and conflicts, these spokesmen are gaining much more importance. The aim of this paper is to point out the importance of sports as one of the main propaganda tools that, as such, is used to spread political and religious understanding and ideas, but also to outline and describe the ways in which practical manifestations of this relations occur.

Key words: sport, politics, religion, political science, politology of religion

ИЛИЈА РАЦИЋ*

Министарство унутрашњих послова
Републике Србије

НЕНАД РАДОВИЋ**

Криминалистичко полицијска академија
Београд

УДК 343.98:341.3

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 365-373

КРИЈУМЧАРЕЊЕ КОКАИНА У ЕВРОПИ ОД СТРАНЕ БАЛКАНСКИХ ОРГАНИЗОВАНИХ КРИМИНАЛНИХ ГРУПА***

Сажетак: Кријумчарење и илегална трговина кокаина се рангира међу пет најпрофитабилнијих послова данашњице, којом се баве високоорганизоване криминалне групе које карактерише затвореност, хијерархијска и стриктна подела улога и делатност у међународним оквирима. Представља извориште других криминалних активности, пре свега као финансијска потпора за вршење разних организованих облика финансијског криминала, корупције и "прања новца", али и за кријумчарење ватреног оружја, крадених возила, трговине људима. Дуг процес транзиције и социо-економског опоравка, али и наслеђе прилика које су владале током конфликта на простору бивше Југославије, утицале су на развој одређених облика организованог криминалног деловања и учвршћивање његових веза на балканском простору. У ланцу кријумчарења дрога укључене су бројне и то изузетно добро организоване криминалне групе у свету, међу којима су једне од најјачих и најорганизованијих које потичу са ових простора, тзв. балканске организоване криминалне групе. За земље Западног Балкана као што су: Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Црна Гора кријумчарење кокаина од стране ових група представља озбиљну претњу. Иако транспорт кокаина већином реализују далеко од Балкана, опасност представља „прљав новац“ стечен кријумчарењем кокаина који се враћа вођама или утицајним члановима организоване криминалне групе. На овај начин вође и утицајни чланови ове групе у земљама порекла, увећавају своју моћ и богатство и тако стечен новац легално улажу у привредне токове у земљама Балкана. Овакву криминалну активност је тешко повезати са кривичним делима извршеним у иностранству.

Кључне речи: балканске организоване криминалне групе, кријумчарење, илегална трговина, кокаин

* ilija.racic5@gmail.com

** nenad.radovic@kpa.edu.rs

*** NARCO-MAP; HOME/2015/ISFP/AG/TDFX/8742; Improving knowledge on NPS and opiates trafficking in Europe; Project developed with the financial support of the European Commission – Transnational initiatives to fight trafficking in drugs and firearms – DG Justice/DG Migrations and Home Affairs - The Narco-Map project is co-financed by the European Union under the ISF Instrument of Justice programme.

Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

Уводне напомене:

Организовани криминал представља константан и ефективан вид експлоатације тржишта, односно потражње која постоји у некој земљи, а који подразумева континуирано вршење кривичних дела од стране организованих криминалних група усмерених како на осигуравање профита, тако и избегавање кривичне одговорности. Према извештају Европола на подручју Европске уније је активно око 5000 организованих криминалних група.¹ Највећи број у свом саставу има чланове различитих националности (70%). По моделу организације, више од 40% организованих криминалних група има *мрежни тип* структуре, под којим се подразумева хијерархијски успостављена организација, која има за циљ да заштити чланове организованих криминалних група. Карактерише је унутрашња дисциплина заснована на интерним санкцијама и динамичности у функционисању системом. Поједини чланови организованих криминалних група нижег и средњег ранга немају непосредни контакт са главним организаторима и често се регрутују из структура „малолетничких деликвената“ или из затворске популације и задужени су за „најпрљавије послове“, тако да се често једино они експонирају у вршењу криминалних послова.² Организатори и финансијери нису у непосредном контакту са извршиоцима, тако да је веома тешко доказивати њихово учешће у организованом криминалу. С друге стране, профитабилност послова мотивише нове чланове да се укључе у криминалне активности организованих криминалних група.³ Штета настала вршењем кривичних дела је огромна. Транснационални организовани криминал је у 2009. години генерисао 870 милијарди долара - што одговара 1,5 % светског GDP.⁴

У последње две деценије земље Балкана се суочавају са значајним безбедносним проблемима, укључујући кријумчарење и илегална трговина дрогом, која и даље представља један од најопаснијих и најпрофитабилнијих облика организованог криминала. Као један од разлога наводи се стална потражња за дрогом на тржишту Западне Европе, што додатно подстиче организоване криминалне групе да наставе или појачају интензитет криминалних активности кријумчарења и продаје дрога, како на међународном, тако и на локалном тржишту. Геотранзитни положај Западног Балкана погодује присуству развоја организованог криминала која се може посматрати превасходно као транзитно подручје, али и као подручје крајњег одредишта и порекла деловања организованог криминала. Дуг процес транзиције и социо-економског опоравка, али и наслеђе прилика које су владале током конфликта на простору бивше Југославије, утицале су на развој одређених облика организованог криминала и на деловање и учвршћивање његових веза на балканском простору.⁵

¹ European Police Office, The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA), Hag, 2017.

² European Police Office, The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA), Hag, 2013.

³ European Police Office, The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA), Hag, 2017.

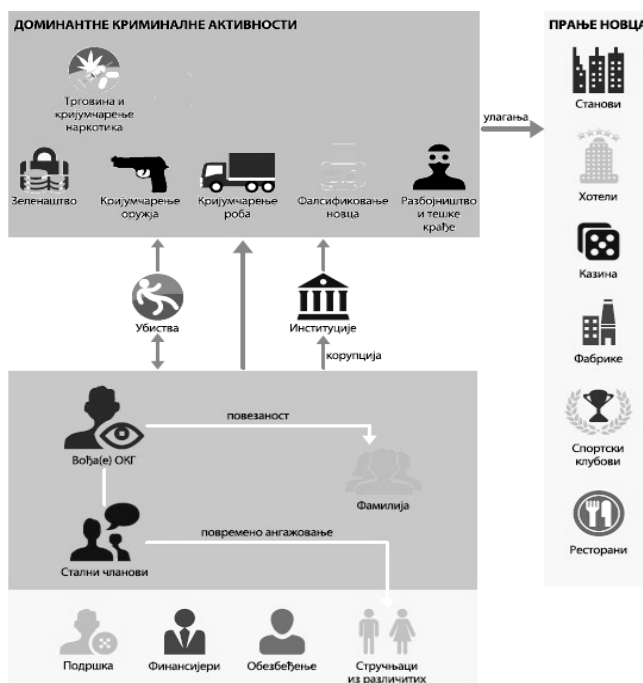
⁴ United Nations Office on Drugs and Crime, *Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking and Other Transnational Organized Crimes: Research Report*, Vienna, October 2011.

⁵ Детаљније погледати на сајту Министарства унутрашњих послова (www.mup.gov.rs): „Процена претње од тешког и организованог криминала“, Београд, 2015. година

На територији Републике Србије делује 58 организованих криминалних група високог (8,6% од укупног броја), средњег (44,8%) и ниског нивоа организованости (46,5%). Од укупног броја, 86,2% организованих криминалних група се бави кријумчарењем и илегалном трговином дрога.⁶

Профил балканских организованих криминалних група

Балканске организоване криминалне групе су класификоване у групу високог нивоа организованости која делују на националном и међународном нивоу. Криминалну активност спроводе у земљама порекла кокаина, као организатори и пружаоци услуга организацијама за прекоокеански транспорт из Јужне Америке или преко Западне Африке, већином директно до лука у Западној Европи, а у мањем обиму преко територије Југоисточне Европе, при чему остварују сарадњу са иностраним организованим криминалним групама.⁷ Просечна старост чланова балканских организованих криминалних група је око 40 година и сви су мушког пола и чине је у највећем броју држављани Западног Балкана и то: срби, хрвати, црногорци и бошњаци. Страни држављани чине 20% и најчешће се ради о држављанима са простора Јужне Америке и Шпаније.⁸

Графикон 1. Мрежна структура балканских организованих криминалних група

⁶ МУП Р Србије, *Процена претње од тешког и организованог криминала*, 2015, стр. 123.

⁷ МУП Црне Горе, Управа полиције: „Procjena opasnosti od teškog i organizovanog kriminala u Republici Crnoj Gori, Podgorica, 2013.

⁸ Детаљније погледати на сајту Министарства унутрашњих послова (www.mup.gov.rs): „Процена претње од тешког и организованог криминала“, Београд, 2015. година

Чланови групе делују заједно дужи низ година и поред кријумчарења и илегалне трговине дрога врше и друге криминалне активности као што су кривична дела са елементима насиља (убиства и изнуде), кријумчарење ватреног оружја, кријумчарење и растурање фалсификованог новца, разбојништва, тешке крађе, преваре, зеленаштво, крађе моторних возила, прање новца, као и злоупотребе службеног положаја и пореске утаје. Свака недисциплина у спровођењу договорених активности, као и откривање организоване криминалне групе и заплена кокаина, доводе до међусобних обрачуна и ликвидација чланова ових група на територији Републике Србије, у земљама у окружењу, али и у земљама порекла кокаина (Јужна Америка). Поред тога, планиране и добро организоване ликвидације, дешавају се најчешће у посебно одабрано време и на јавним местима, како би послали јасну поруку супротстављеним организованим криминалним групама, што изазива и узнемирење грађана и утиче на њихов осећај сигурности. Након откривања организоване криминалне групе долази до борбе за превласт и освајање „упражњеног“ места, вршењем кривичних дела са елементима насиља, укључујући и ликвидацију чланова супротстављене организоване криминалне групе у Србији. При томе, користе погодности близине границе за брзо напуштање територије Републике Србије након извршеног кривичног дела. Ради лакшег кретања и вршења кривичних дела у иностранству чланови организованих криминалних група прибегавају званичној промени идентитета (8,5%), док мањи број користи лажна документа за идентификацију. Финансијска моћ организованих криминалних група је велика, с обзиром на то да скоро половина чланова поседује покретну, непокретну имовину и велика финансијска средства, тако да је посредно и коруптивни утицај према представницима државних и локалних јавних служби на високом нивоу.

Руте кријумчарења кокаина у Европи од стране балканских организованих криминалних група

Балканске организоване криминалне групе кокаин кријумчаре из Јужне Америке у Европу, преко Атлантика, ваздушним и поморским путевима. Вишетонске пошилике путују морем из Аргентине, Бразила, Чилеа, Колумбије, Еквадора, Перуа и Венецуеле у Шпанију и Португал, преко великих лука у Холандију и Белгију до већих контејнерских лука у Немачкој, Француској, Италији и Великој Британији. Иако поморске пошилике изазивају највише проблема, јер у сваком тренутку могу превести велике количине, тешко их је открити. Исто тако курири, као и превоз робе ваздухом, играју важну улогу.¹⁰

Постоје три главна поморска пута ка Европи:

- северни пут (који иде преко Кариба и Азорских острва ка Португалу и Шпанији);
- централни пут (из Јужне Америке преко Зеленортских острва или Аутономне регије Мадеира, и Канарских острва ка Европи) и

⁹ МУП Р Србије, *Процена претње од тешког и организованог криминала*, 2015, стр. 34.

¹⁰ UNODC, *World Drug Report*, 2014.

- афрички пут (из Јужне Америке ка Западној Африци, а одатле углавном ка Шпанији и Португалу), који одавно привлачи међународну пажњу.¹¹

Пут кроз Западну Африку углавном води кроз земље Гвинејског залива, Сахелску и Сахарску област, а неко време је служио за претовар, препакивање и складиштење кокаина из Јужне Америке, (посебно Венецуеле), намењеног, углавном, тржишту Европске уније. Поред Иберијског полуострва, преваходно Шпаније, као традиционално главне тачке уласка кокаина у Европу, примарне улазне тачке су постале и Холандија, Белгија и Француска, уз земље западне Африке као транзитне тачке. Процењује се да су се појавиле нове руте за илегалан унос кокаина у Европу, о чему сведоче веће заплене регистроване у области Црног мора и источно-балтичког подручја. Иако Западна Африка остаје кључни транзитни регион за кокаин из Јужне Америке у Европу, кокаин се пребацује преко Западне Африке и на Западни Балкан, пре кријумчарења у земље Европске уније.¹² При томе користе се утврђене руте, методе транспорта и курирске мреже успостављене за трговину канабиса. То сугерише, да се криминалне мреже за снабдевање Европе кокаином брзо прилагођавају мерама спречавања кријумчарења, на шта указује дислокација рута и путева кријумчарења, али и нове методе кријумчарења. Балканско - црноморска рута, где се запленају знатне количине кокаина, углавном сакривеног у контејнерима, постаје актуелна последњих година, уз већу умешаност балканских организованих криминалних група.¹³

Modus operandi балканских организованих криминалних група у кријумчарењу кокаина у Европи

Балканске организоване криминалне групе кријумчаре кокаин преко курира из земаља Јужне Америке у специјално припремљеном пртљагу за ту прилику у телесним шупљинама, (најчешћи пример су гутачи), путем поштанских пакета и коришћењем такозване "брзе поште".¹⁴ Све више користе системску корупцију дуж читавог ланца кријумчарења кокаина у Европску унију, јер одржавање широке мреже корумпираних службеника обезбеђује кријумчарима приступ европском тржишту на више улазним тачкама, укључујући главне луке и аеродроме. Прилагодљиве су и брзо се пребацују на путеве и улазне тачке као одговор на активности органа за спровођење закона. Користе разне начине транспорта кокаина, укључујући индивидуалне курире, ваздушни транспорт, поморске контејнере и бродове за крстарење. Илегална трговина

¹¹ UNODC, World Drug Report, 2015.

¹² EUROPOL, SOCTA, An update on serious and organised crime in the EU, 2015.

¹³ EUROPOL, EU Drug Markets Report, European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2015.

¹⁴ Кријумчарење кокаина „брзом поштом“ најчешће се спроводи применом „даркнет“ (dark net) услуге путем онлајн комуникације, али су заступљене и нове методе сакривања – софистициране хемијске технике које укључују инкорпорирање кокаина у легитимне производе, ради касније секундарне екстракције у Европи. Дана 17.08. 2017. године службеници Управе полиције и Управе царине Републике Црне Горе су у заједничкој акцији запленили кокаин укупне тежине око 500 грама који је био послат „брзом поштом“ из Перуа (Јужна Америка) за Црну Гору. Кријумчари су злоупотребили токове протока робе преко фирми које се баве шпедицијом легалних пошиљки у намери да заплени кокаин буде стављен у промет на подручју Црне Горе.

кокаином од стране ових група у великим контејнерским пошиљкама је била у значајном порасту последњих година и већина кокаина заплењеног у Европској унији је пронађена управо у контејнерима. Због бројних акција у којима су пресретане и заплењене велике количине кокаина на бродовима који саобраћају ка Европи, овај начин кријумчарења је делом замењен новим модусима. У том циљу је покушај, да се успостави контрола над целим ланцем превоза – од поласка до доласка на крајње одредиште Европске уније, систематским регрутовањем корумпираних радника у већим лукама, како би се повећала њихова флексибилност и способност да пребаци кокаин када је то потребно. Неке луке су посебно осетљиве на ове изазове, због недостатка кадрова за скрининг, лоших услова рада или слабе безбедности терминала.¹⁵

У неким ситуацијама користе софистициране методе скривања, укључујући и уграђивање кокаина у различите материјале како би кријумчарење било неоткривено. Неке од метода подразумевају инкорпорирање у импланте, што укључује хируршке интервенције на куририма и представља значајан ризик по њихов живот. Ефикасност кријумчарења је потпомогнута коришћењем савремене технологије, као што су комуникациона средства, затим *"дарк нет"* услуге путем онлајн комуникације, клауд технологије или GPS-фарови за праћење контејнера, као и за опоравак пошиљке бачене у море.

Балканске организоване криминалне групе играју све важнију улогу у кријумчарењу кокаина у Европи, и у директној су спрези са добављачима. Колумбијске групе више немају монопол на тржишту кокаина, већ укључујући организоване криминалне групе из земаља тржишта кокаина, директно проширују тржиште и обезбеђују коришћење истих рута за кријумчарење различитих врста дрога у супротном правцу.¹⁶ Настањују се у земљама Европске уније како би олакшали сарадњу са балканским организованим криминалним групама. Илегалну трговину кокаином организоване криминалне групе карактерише удруживање заинтересованих група из различитих делова света и подела плена, ризика и трошкова.

Вођење легалних послова или инфилтрирање у легалне токове како би се олакшала илегална трговина кокаина и прање новца је заједнички именитељ за балканске организоване криминалне групе. Оне поседују или имају контролу над предузећима која се баве транспортом, риболовом и увозом/извозом воћа, поврћа и друге робе. На пример, трговина егзотичним воћем нуди веома добро покриће за извоз кокаина из Јужне Америке у Европу, због великих количина које се транспортују и кварљиве природе те робе. Расположиви подаци указују да организовани криминал све више користи контејнере за превоз не само кокаина већ и хероина, канабиса и прекурсора за производњу синтетичких дрога. Један од пожељних метода за отпремање кокаина у контејнерима, тзв. *"rip-offmodel"*.¹⁷

¹⁵ Детаљније погледати на сајту Министарства унутрашњих послова (www.mup.gov.rs): „Процена претње од тешког и организованог криминала“, Београд, 2015. година

¹⁶ European Police Office, The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA), Hag, 2013.

¹⁷ Rip-offmodel: "rip-off" је методологија којом се легитимни транспорт, обично контејнерима, користи за кријумчарење кокаина (нарочито) из земаља порекла или лука које служе за претовар у земље одредишта. У "rip-off" случајевима, ни пошиљалац ни прималац нису свесни да се њихова испорука користи за кријумчарење нелегалног терета.

На пример, од крајње цене по једном килограму кокаина, просечне уличне вредности 75-80.000 еура у Западној Европи, учешће свих у производном и кријумчарском ланцу је следеће: 2% или 1500-2000 еура одлази произвођачима и продавцима у Јужној Америци, 25% или 18-20.000 еура одлази на претовар прекоокеанског транспорта и унос у Европу, 17% или 12-13.000 еура одлази на складиштење, продају и дистрибуцију локалним дилерима, а 56% или 42-45.000 еура одлази уличним дилерима за продају крајњем кориснику на тржишту. Ако претпоставимо да једна балканска организована криминална група, радећи за друге групе (пужа услуге набавке, транспорта, уноса у Европу, складиштења и испоруке до дилера на циљано Западноевропско тржиште) у току године из неколико пута пренесе укупно 500-1000 килограма кокаина (око 1 промил светске производње) могу да остваре годишњи профит између 15 и 30 милиона еура. Уколико иста организована криминална група на западноевропском тржишту учествује и у мешању и препакивању може да дуплира количину и повећа укупан профит на 30-50 милиона еура годишње. Учешће у уличној продаји на локалном нивоу у западноевропским градовима повећало би истој организованој криминалној групи профит на 70 до 100 милиона еура годишње.¹⁸

Када су у питању друге криминалне активности организованих криминалних група из Србије, оне се доводе у везу са прањем новца, изнудама као и извршењем најтежих кривичних дела против живота и тела. Последице извршења ових кривичних дела уочавају се путем токова новца који се улаже у легалне послове и на тај начин угрожава монетарни систем. Прљав новац инвестирају у куповину, узимање под закуп и преузимање појединих предузећа, пољопривредног земљишта и других непокретности на територији Републике Србије, као и у финансирање пословања тако купљених и преузетих предузећа, а све са циљем превођења тог прљавог новца у легалне токове и прикривање његовог незаконитог порекла и стварних власника (Делибашић, 2013: 76). Финансијски јаке, организоване криминалне групе улажу новац у коруптивне радње према запосленима у државним органима и органима за спровођење закона како би се приближили информацијама које су усмерене против њиховог криминалног деловања. Нису ретки ни случајеви извршења кривичних дела убиства као модуса за освајање тржишта или уклањања непослушних чланова који се самосталним деловањем одвајају од групе, после сазнања да овај посао доноси одличну зараду.

Закључак:

Наставиће се тренд раста кријумчарења кокаина рутом Јужна Америка – Европа у које су укључене балканске организоване криминалне групе, које се удружују на основу географског порекла, криминалне прошлости, родбинских и пријатељских веза и одсуства језичких баријера у комуникацији и заједничком раду. Балканске организоване криминалне групе у кријумчарењу кока-

¹⁸МУП Р Србије, *Процена претње од тешког и организованог криминала*, 2015, стр. 19.

ина користиће све софистицираније методе деловања и профит остварен кријумчарењем кокаина пласираће коруптивним радњама у легалне новчане токове, услед чега ће Србија остати ограничено тржиште кокаина, са високом ценом и смањеном доступношћу на локалном тржишту.

У циљу решавања проблема кријумчарења кокаина од стране балканских организованих криминалних група, потребно је уложити додатне напоре како би се повећао интензитет усмереног прикупљања података и размене обавештајних података, што се може и спровести потпуном имплементацијом Полицијско – обавештајног модела¹⁹ у Министарству унутрашњих послова Републике Србије. Неопходно је интензивирати достављање обавештајних података иностраним партнерским службама за спровођење закона о повезаности држављана са подручја Западног Балкана у кријумчарењу кокаина. Потребно је унапредити регионалну сарадњу (сарадња на Балкану) применом принципа „ефикасно, брзо и безбедно“ у циљу прикупљања, обраде и анализе свих информација о криминалним радњама које су везане за злоупотребу дрога, уз међусобну размену тих информација на националном нивоу. Као једна од мера може се применити јачање регионалних капацитета полицијске и царинске сарадње, укључујући и међународне полицијске организације. Потребно је унапредити сарадњу са државама у којима се производи кокаин, али и земљама у Европи, како би спроводила већа контрола прилива новца, чиме би се ојачала борба против кријумчарења кокаином.

Правна регулатива и усклађеност са међународним правом и конвенцијама игра значајну улогу у борби против дрога. У том смислу потребно је унапредити Националне стратегије за борбу против организованог криминала, изградити Упутство о поступању полицијских службеника Министарства унутрашњих послова у борби против дрога, редовно ажурирати и усклађивати списак психоактивно забрањених супстанци сходно изменама у међународним и европским актима и на националном нивоу, али и спроводити обуку за активно учешће у националном систему за рано упозорење.

Литература:

1. Delibašić, V.: *Suzbijanje zloupotreba opojnih droga sa stanovništva krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.
2. European Police Office (2013) *The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment* (SOCTA), Hag.
3. European Police Office (2017) *The EU Serious and Organised Crime Threat Assessment* (SOCTA), Hag.
4. Europol (2015) *EU Drug Markets Report*, European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction
5. MUP R Srbije (2015), *Procena pretnje od teškog i organizovanog kriminala*.

¹⁹ Полицијско – обавештајно модел (eng. Intelligence – Led Policing) је дефинисан у члану 34. Закона о полицији као савремени начин управљања полицијским пословима, заснован на криминалистичко – обавештајним информацијама.

6. MUP R.Crne Gore (2013) Procjena pretnje od teškog i organizovanog kriminala.
7. UNODC (2014). World Drug Report.
8. UNODC (2015). World Drug Report.
9. United Nations Office on Drugs and Crime, *Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking and Other Transnational Organized Crimes: Research Report*, Vienna, October 2011.

SMUGGLING OF COCAINE IN EUROPE BY BALKAN ORGANIZED CRIMINAL GROUPS

Summary: Smuggling and illegal cocaine trade is ranked among five the most profitable jobs of today by highly organized criminal groups, characterized by tightness, hierarchical and strict division of roles and activities in the international frameworks. It represents the source of other criminal activities, primarily as a financial support for performing various organized forms of financial crime, corruption and „money laundering“, but also for the smuggling of firearms, stolen vehicles, human trafficking. The long process of transition and socio-economic recovery, as well as the legacy of opportunities that have prevailed during the conflicts in the territory of the former Yugoslavia, influenced the development of certain forms of organized criminal activity and the strengthening of its ties in the Balkan region. In the chain of drug smuggling, many well-organized crime groups all over the world are involved, and among them there are the strongest and the most organized groups which originate from these areas, so-called Balkan organized criminal groups. For the countries of the Western Balkan, such as: Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro, the smuggling of cocaine by these groups poses a serious threat. Although the transportation of cocaine is largely done from the Balkans, the danger represents the „dirty money“ acquired by smuggling cocaine which returns to the leaders or influential members of an organized criminal group. In this way, the leaders and influential members of the group, in the countries of origin, increase their own power and wealth and thus acquired money they legally invest into the business flows in the countries of the Balkans. This type of criminal activity is difficult to link to the crimes committed abroad.

Key words: Balkan organized criminal groups, smuggling, illegal trade, cocaine

MUSTAFA ALI OMAR QRIFA*
ABDALSALAM ALI MAHMOUD AHMED**
Libya

УДК 341.4:343.98(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 05.05.2018
Одобрен: 29.05.2018
Страна: 375-384

CONTROL AND ABUSE OF NARCOTIC DRUGS IN INTERNATIONAL FRAMEWORKS AND IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: There is no doubt that the drug problem has become rooted in the depths of the international community in the present era and worsened considerably, which has concerned statesmen due to the deterioration it brings in public health, morality and disabling of manpower, so it was felt that it was necessary to develop an anti-drug bill aimed at regulating the usage and trading of narcotics given that Psychotropic Substances materials are characterized by usage as materials essential to the manufacture of numerous drugs and medical products and the types of such materials vary in terms of the degree of their impact on human health. Originally such materials are to be used for the purpose of treatment, However misuse for other than this end leads inevitably to the detriment and degradation of public health, Therefore it was envisioned to draft a law designed to take strict measures to prevent the abuse of psychotropic substances and the attempted illicit trafficking.

Key words: Drugs, impact, treatment, international community

Introductory remarks

The purpose of this paper is to introduce the meaning of drugs. Undoubtedly drugs and psychotropic substances have been a continual threat to the security and stability of communities. No country is immune to their devastating effects. Countries of the world paid attention to and have taken steps to combat and reduce the spread of such substances and drafted the only international Convention on Drugs of 1961, which was amended by the new protocol the year 1972¹ then followed by the Convention on Psychotropic Substances of 1971 and the Convention against trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances for the year 1988² so as to ensure

* Е-маил, телефон

** Пројекат одобрен...

¹ Fighter, D. (2003). *Confronting the drug problem between reality and the future* - on-line – MOQATEL - http://www.moqatel.com/openshare/Behoth/Mowajhat-A/sec03.doc_cvt.htm

² The special United Nations Convention on Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988.

the safety and integrity of the international community by criminalizing behavior patterns that pose a threat to communities. However simple this behavior was so as to be able to crack down on drug offenders and thus minimize drugs spread amongst members of the community.³

Numerous centers, international and regional bodies dealing with assistance in the fight against drug crimes and psychotropic substances were created and international and regional conventions urged states to cooperate through the exchange of information to facilitate blocking the transit of narcotics and psychotropic substances to their scheduled destinations; the relevant international conventions urged as well the early notification upon discovery of any novel substance of drugs or psychotropic substances to be included in the schedules attached to the agreements in question and subsequently criminalizing such substances; the international conventions also affirmed tightening controls on the illicit trade in narcotics or psychotropic substances by placing legislative and regulatory controls so as not to come out to circuit of illicit trafficking and to emphasize developing legislative controls when granting the parties or persons permission to come into contact with narcotics or psychotropic substances⁴ and that any deficient legislation in national law which does not keep pace with the evolution and complexity of drug offenses would cause a rift in the effective control of these crimes, which has become more widespread and dangerous than ever before.

This study focuses on certain drug crimes and methods to combat such crimes in the Libyan, Egyptian, Jordanian, Lebanese and Serbian legislation. Prior to delving into the subject of this study I opted to speak in a preliminary study about the legal concepts contained in the dissertation title (Drug misdemeanors-a comparative study) and began by showing the legal concept of a misdemeanor and what are the legal backgrounds of the term and what are the disadvantages and its advantages and the countries that took this tripartite division of the crime (crimes - misdemeanors - offenses) and the countries that have taken a contrary division; I then touched on: drugs and what is their legal concept both in laws under study or in the relevant international conventions, I also addressed to their types and divisions with the assistance of some of the provisions of the courts which I have obtained in this regard as well as what is the entity or entities entrusted with amending the schedules of narcotic drugs and psychotropic substances whether by deletion, modification or addition and what is stipulated in the relevant international conventions in this regard; I also defined the linguistic and legal concept (for comparison) and what is meant by this term.

Issues of defining drugs

Drug is scientifically defined as a chemical which causes drowsiness and sleep or lack of awareness. Drugs are defined as a collection of (herbal or manufactu-

³ More about it in: Marai Sa'ab, M. (2007). *Drug crimes*, Lebanon, The Modern Book Institute, Zain Legal Publications

⁴ Draft of Law on Pharmaceuticals, 1999.

red) materials which cause addiction and poison the nervous system; circulation, growing or manufacture are prohibited unless for the purposes specified by laws (for medical purposes, for example). Another definition says that it is ((a chemical which causes drowsiness and sleep or lack of awareness coupled with pain relief)) therefore doping and hallucinogenic drugs are not considered, according to the scientific definition, drugs. However, wine is considered a drug.

We found no inclusive definition which would clarify to us the concept narcotic substances, but there is rather a group of the conventional drug idiomatic definitions which vary between Sharia, law and medicine.⁵ Some defined drug as ((any substance which leads, when consumed, to a state of total or partial stupefaction with or without loss of consciousness, or gives a false sense of euphoria and happiness with escape to the world of fantasy)) Some also defined it as ((the substance that poses a threat to the health of the individual and the community)). Also defined as ((a group of substances that cause addiction and strain the nervous system, that are prohibited to circulate, grow or manufacture unless for the purposes specified by law, and used only by licensed persons)).⁶

Definition of drugs in the special United Nations Convention on Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988 as (all raw substance or compound containing soporific or analgesic elements that when used in non-medical or industrial purposes would lead to a state of habituation and addiction to the detriment of the individual and the community physically, psychologically and socially).⁷

The types and divisions of narcotic substances

There are several different classifications of drugs .These classifications vary depending on the standards of division. Among the most famous of these standards: the origin of the effect, addiction properties, color, and hardness and the international control system.

Depending on the origin of the material of which drugs were made:

1) Natural drugs: Man knew plant-based narcotic substances for a long time and we have yet to hear about the emergence of narcotic substances of animal origin. Scientific studies proved that the active substances are concentrated in the part or parts of the narcotic plant, for example:

(A) In the opium poppy plant active substances are concentrated in the unripe fruit.

(B) In the cannabis plant active substances are concentrated in the leafs and in the flowering tops.

⁵ More about it in: klafa Mlad (2008). *Drug offenses: criminal liability of the juvenile*, libya, Dar Al Mukhtar

⁶ Youssef Y. (2007). *Definition of drugs and causes of addiction* – on- line - <https://www.kfu.edu.sa/ar/Centers/Eclinic/Documents/%85%D8%A7%D9%86.pdf>.

⁷ MENA FTF (2011). *Illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and money laundering*, Bahrain, Middle East and North Africa Financial Action Task Force - http://www.menafatf.org/sites/default/files/Illicit_Trafficking_and_ML_Eng.pdf

- (C) In the Kat plant active substances are concentrated in the leaves.
- (D) In coca, active substances are concentrated in the leaves.
- (E) In the nutmeg, the active substance is concentrated in the seeds.

The effective substances can be extracted from plant parts specific to each narcotic by organic solvents, once materials are concentrated they can be smuggled easily to be manufactured and prepared for the illicit trade, for example, hashish oil, raw opium, morphine and cocaine. In this process no chemical reactions occur to the extracted narcotic substance, i.e., the drug retains its Chemical and natural properties.

2) Half synthetic drugs: are materials prepared from a simple chemical reaction with extracts of narcotic plants where the material resulting from the reaction is of stronger effectiveness than the original substance; for example, the heroin produced from the reaction of morphine substance extracted from the opium plant with the chemical 'acetyl chloride' or 'Andrade acetic acid, morphine + acetyl chloride = heroin.

3) synthetic drugs (Industrial): are materials produced of complex chemical reactions between the different chemical compounds created in of the laboratories of Pharmaceutical companies or research centers and not of plant origin.

Depending on their impact on the mental activity of the user and his psychological condition, as follows:

1) Depressants: slow down the central nervous system and the signals transmitted from and to the brain and also decrease heartbeat and respiratory rate; such as alcohol – light tranquilizer - inhalants (glue Gasoline - spray paint) Cocaine such as: Yana dine and opiates such as methadone - Cannabis (marijuana - cannabis - cannabis oil) opiates such as heroin.⁸

2) dope (stimulants): stimulants speed up the central nervous system and the messages that come from and to the brain. Stimulants increase heart rate and body temperature, such as:

- legitimate Stimulants: nicotine (cigarettes) and caffeine (coffee, cola and chocolate, weight loss pills and some vigor and vitality refreshments - Adrien (found in some cough medicines and common cold)⁹
- Illegal: cocaine, amphetamines without prescription.

3) Hallucinogens: affect perception; users may see things in a convoluted way they Senses become confused especially with regard to time, sound and color. The effects of drugs hallucinations differ² by a large margin and it is not easy to predict. Illegal hallucinogens include LSD, magic mushrooms, mescaline - ecstasy and Marijuana (in strong doses).

It was found that the effect of cannabis on mental activity varies depending on the amount of dose taken; for example, hashish is depressant when taken in a small

⁸ Al Khoul, A. J. (1999). *Islamic call for prevention of alcohol and drugs* -on-line-Comprehensive Library - <http://shamela.ws/browse.php/book-12235/page-9#page-9>

⁹ Rahman A., *Drugs become fashionable but deadly* – On-line - Star Times - <http://www.starttimes.com/?t=34909388>

dose, and hallucinogen if used in large quantities, so it was deemed to place cannabis in a separate class and division in its new form became as follows:

- 1) Depressants
- 2) Stimulants
- 3) Hallucinogens
- 4) Hashish

Depending on the origin of the material and its impact on the mental activity of the user, that is by any integration of the first and the second divisions; and so we can say that the substance can be divided into:

- a) Depressants: 1. natural. 2. half synthetic. 3. synthetic.
- b) Stimulants: 1. Natural. 2. synthetic.
- c) Hallucinogens: 1. Natural. 2. half synthetic. 3. synthetic.
- d) Hashish.

Classification of drugs according to their impact:

1. Alcohol: such as alcohol, chloroform and benzene.
2. Ecstasy producers: such as opium and its derivatives.
3. Hallucinogens: such as mescaline, Amanita mushroom, belladonna and Indian hemp.
4. Hypnotics: The chloral, Pariburat, Salafonal and potassium bromide.¹⁰

Classification of drugs according to the production method:

1. Drugs produced from natural plants directly: such as Hashish, Kat, opium and cannabis.
2. Manufactured drugs: extracted from natural narcotic after exposure to a chemical process which converts them into another form: such as morphine, heroin and cocaine.
3. Synthetic drugs: manufactured of chemical elements and other compounds and have the same effect: like the rest of the narcotic sedating, hypnotic and hallucinogenic substances.

In brief the narcotic and psychotropic substances set forth as schedules attached to drug laws remain subject to modification either by addition whenever there is a new category that falls within the narcotic substances or by deletion or transfer from one schedule to another: this is a successful criminal policy given that the criminal underworld and international gangs that seek drug trafficking never cease trying and Contemplating innovation and the development and manufacture of new types drugs and stimulants more powerful to users than those previously synthesized.¹¹ New types are innovated that have an effect on brain chemistry in terms of the audio-visual and sensual side and arouse feelings of euphoria and satisfaction with effect different from the drugs previously available or displayed in the markets especially drugs with the chemical composition (amphetamines).¹² Oftentimes international drug cartels resort to developing new types of drugs for several

¹⁰ Rjeela Abou Fouad (2017). *Treat yourself to drugs*, Drug addiction treatment programs - on- line - <http://treatyourself-drugs.blogspot.rs/2015/09/Drug-classification.html>

¹¹ More about it in: Abdullah al-Warthan, A. (2010). *Control of precursors and chemicals used in drug manufacturing*, Nayif's Arabic university for security sciences, Riyadh

¹² More about it in: Adamardash, A. (1982). *Addiction manifestations and treatment*, Egypt, Allam Al marefa

reasons including circumvention of the law and evasion of punishment; Gangsters search the schedules of narcotic substances provided by the United Nations for narcotic drugs and psychotropic substances, which are punishable by the least punishment and then manufactured, develop and seek to promote such drugs in order to protect the smugglers and drug dealers from the hand of justice.

To ensure that criminals do not escape punishment the substance must be (narcotic). The second condition is that the substance be (stipulated in the schedules of drug laws). In this context the international conventions and domestic laws stipulated the addition, deletion or modification of rates or transfer from one schedule to another for materials of incrimination.¹³ There is no doubt that a person committing an offense which is not present in the attached schedules of drug laws does not constitute a crime even if the substance is a narcotic or psychotropic.

Drug control in the international arena and national laws

The role of drug control in the international arena as well as the member states remains vested in two bodies having the power to propose an amendment to the schedules attached to the international conventions as provided for in Article (5) of the Single Convention on Narcotic Drugs to; and we will briefly define those two authorities:

- a) CND - a subsidiary body of the Economic and Social Council; composed of a number of member states at the United Nations; it is the central policy-making organ within the United Nations system to address all drug-related issues; Among the powers granted to the commission is to resolve whether any new substance should be listed in one of the schedules of the Single Convention or whether a drug should be transferred from one schedule to another schedule or deleted.
- b) WHO - in drug control system it has the role of an advisory body; as provided for in Article (3) of the Single Convention; the Commission on Narcotic Drugs should take into account the conclusions and recommendations of the World Health Organization in order to list a narcotic in a schedule or to delete it or transfer it from one schedule to another; the World Health Organization akin to the Parties to the Convention; the power to proceed with of the procedure which aims to effect such changes; In addition, the World Health Organization appoints.¹⁴

Three members of the f the International Narcotics Control Board's thirteen members as stipulated in Article (9) of the Single Convention on Drugs.

Based on the foregoing, the national drug laws gave power to the competent authorities to amend schedules by addition or deletion, a relevant decision shall be issued by the Minister of Health and referred to the legislative bodies that adopt approved; the Libyan Drugs Act No. 7 of 1990 and its amendments in article (55) stated (General People's Committee shall amend by a decision the schedules attac-

¹³ More about it in: Al Alfi Jabr, M. (2011). *Conventions and legislations in the field of drug control*, Saudi Arabia, DAR Riyadh For publication

¹⁴ Training material 1961 Single convention on narcotic drugs, The international system of control of narcotic drugs - https://www.incb.org/documents/Narcotic-Drugs/Training-Materials/English/PART_I_English.pdf

hed to this law by deletion or addition or changing the rates therein based on the proposal of the (former) General People's Committee of Health.¹⁵

The Egyptian Drugs Act No. 182 of 1960, as amended, stated in Article (32) (the competent minister issued the decision to amend the schedules attached to the law by deletion and addition schedules or change the ratios contained therein).¹⁶

The Jordanian Drugs Act No. 11 of 1988 and its amendments stated in article (30) to (the Council of Ministers shall, based on the minister's recommendation, amend the schedules related to this law by deleting or adding any substance to it or modifying the rates or specifications and conditions relating to any of the substances)¹⁷

The Lebanese Drugs Act No. 673 of 1998, as amended, stated in Article (7) (the four schedules attached to this law are considered a regulatory article that can be modified to include a new entry, deletion or transfer from one schedule to another upon a decree issued based on the proposal of the Minister of Health)¹⁸

The Law on Psychoactive Drugs of the Republic of Serbia in Article 8 stipulates that the responsible person who determines the List on the proposal of the Commission is the Minister in charge of health. The list contains psychoactive controlled substances in accordance with the validated UN conventions regulating this field. The list shall be published in the Official Gazette.

Article 10 provides for the listing of Lists 1 to 7 in accordance with the UN Conventions.¹⁹

As far as European laws are concerned, the German Narcotics Law foresees, for example, that the federal government is in charge of amendments to Annexes I to III, based on the opinions of the experts and with the consent of the *Bundesrat*, the Federal Council. In emergencies relating to the control and control of narcotics trafficking, the Federal Health Minister is authorized to include by means of a regulation without the prior consent of those substances and preparations in Annexes I to III which are not medical products, if such a step is necessary due to the level of abuse and indirect or direct health hazards.

Criminal law protection against the misuse of narcotic drugs in the Republic of Serbia

The Criminal Code of the Republic of Serbia²⁰ regulates the abuse of narcotic drugs by criminal offenses classified as a group of criminal offenses against human

¹⁵ Libyan Law on Drugs and Psychotropic Substances, No 7 for the year 1990, and its amendments; Libyan Criminal Code, No 48 for the year 1956, and its amendments; Libyan Health Law, No 106 for the year 1973 and its amendments

¹⁶ Egyptian Law on Drugs, No 182 for the year 1960 and its amendments; Egyptian Criminal Code, No 58 for the year 1937 and its amendments

¹⁷ Jordanian Law on Drugs, No 11 for the year 1988 and its amendments; Jordanian Criminal Code, No 16 for the year 1960 and its amendments

¹⁸ Lebanese Law on Drugs, No 673 for the year 1996 and its amendments; Lebanese Criminal Code, No 340 for the year 1943 and its amendments

¹⁹ Law on Psychoactive Controlled Substances (*Official Gazette of RS*, No. 99/2010)

²⁰ Criminal Law RS (*Official Gazette*, No. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 and 94/2016)

health. The object of protection for these offenses is human health, and refers to the health of an indefinite number of persons. The majority of crimes in this group are violated by regulations in the field of medical legislation, that is, criminal offenses.²¹

Criminal acts related to the misuse of narcotic drugs according to the Criminal Code of the Republic of Serbia are unauthorized production and marketing of narcotic drugs, unauthorized possession of narcotic drugs and enabling the use of narcotic drugs.²²

The criminal offense of unauthorized manufacture and marketing of narcotic drugs is stipulated by Article 246 of the Criminal Code and consists in unauthorized manufacture, processing, sale or supply for sale or purchase for sale, holding or transfer, mediation in sale or purchase, or otherwise unauthorized placing on the market substances or preparations that have been declared for narcotic drugs. A qualified form will exist if this work has been carried out by several persons who have joined in order to commit this offense, or if the perpetrator of this part has organized a network of resellers or intermediaries. As a special form, unauthorized breeding of poppy or psychoactive hemp or other plants from which narcotics are obtained or which contain drugs themselves, as well as unauthorized manufacture, acquisition, possession or disposal of equipment, materials or substances for which the perpetrator knows that they are intended for the production of narcotic drugs. The possibility of release from punishment for this criminal offense is foreseen if the perpetrator detects from whom he procures narcotic drugs, and it is also foreseen to impose a safety measure on the seizure of the object, that is, the narcotic drug and the means for their production and processing are confiscated.

The criminal act of unauthorized possession of narcotic drugs, as defined in Article 246a of the Criminal Code, is reflected in the unauthorized possession of a small quantity of substance or preparation which has been proclaimed for narcotic drugs for its own use. For this criminal offense, a fine or a sentence of imprisonment of up to three years is foreseen, and the possibility for the offender to be released from punishment is foreseen, especially if he discovers from whom he obtains narcotic drugs. The measure of the safety of the seizure of the object, that is, the narcotic drug, is also foreseen for this criminal offense.

Enabling the use of narcotic drugs as a criminal offense is provided for by Article 247 of the Criminal Code, and it consists in instructing the other to the use of narcotic drugs or the giving of another narcotic drug that he or other person enjoys, or in making the premises available for the use of narcotic drugs, or another way of enabling others to enjoy narcotic drugs. The severe form of this criminal offense will exist if it is committed against a minor or multiple faces, or if it caused particularly severe consequences, and if the death of a person occurred due to the execution of this part.

Criminal acts regulating the abuse of narcotic drugs according to the Criminal Code of the Republic of Serbia are in line with international and European acts, but

²¹ Čejović B., Kulić, M. (2014). *Criminal Law*, Faculty of Law in Economics and Justice, Novi Sad, page 477-478.

²² Criminal Law RS, article 246, 246a, 247.

also with current trends in the practical manifestation of these criminal offenses, which is of special importance, bearing in mind the impact of the abuse of narcotic drugs per individual and society.²³

Conclusion

There is no doubt that the substances in the attached schedules are those which the incrimination addresses in existence and non-existence. if committed acts concerned non-listed substances in the schedules attached to the law then there is no crime here due to the lack thereof; and the fact that the substance is narcotic and criminalized are proven by technical analysis of that substance and the results of the analysis are decisive factor in incrimination; we can say that (not every narcotic substance is a punishable drug).

As noted above, this international and national mechanism which allows amendment to the schedules attached to the drug laws is a successful policy of enabling law to renew itself and keep abreast of any changes that may occur through the addition, deletion or transfer with regard to narcotics or psychotropic substances or amend the percentages set forth in the attached schedules. In addition, the effective implementation of legal solutions, which are in line with international standards in the Republic of Serbia, has the greatest impact and importance for the suppression of criminal offenses related to the misuse of narcotic drugs.

References:

1. Abdullah al-Warthan, A. (2010). *Control of precursors and chemicals used in drug manufacturing*, Nayif's Arabic university for security sciences, Riyadh
2. Adamardash, A. (1982). *Addiction manifestations and treatment*, Egypt, Allam Al marefa
3. Al Alfi Jabr, M. (2011). *Conventions and legislations in the field of drug control*, Saudi Arabia, DAR Riyad For publication
4. Al Khouli, A. J. (1999). *Islamic call for prevention of alcohol and drugs* -on-line- Comprehensive Library - <http://shamela.ws/browse.php/book-12235/page-9#page-9>
5. Criminal Law RS (*Official Gazette*, No. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 and 94/2016)
6. Čejović B., Kulić, M. (2014). *Criminal Law*, Faculty of Law in Economics and Justice, Novi Sad
7. Draft of Law on Pharmaceuticals, 1999.
8. Egyptian Law on Drugs, No 182 for the year 1960 and its amendments;
9. Egyptian Criminal Code, No 58 for the year 1937 and its amendments
10. Fighter, D. (2003). *Confronting the drug problem between reality and the future* - on-line – MOQATEL - http://www.moqatel.com/openshare/Behoth/Mowajhat-A/sec03.doc_cvt.htm

²³ Nikolić, G. (2015). Criminal law protection against the misuse of narcotic drugs in the Republic of Serbia, *Security*, vol. 57, No. 2, page 162.

11. Jordanian Law on Drugs, No 11 for the year 1988 and its amendments;
12. Jordanian Criminal Code, No 16 for the year 1960 and its amendments
13. klafa Mlad (2008). *Drug offenses: criminal liability of the juvenile*, libya, Dar Al Mukhtar
14. Law on Psychoactive Controlled Substances (*Official Gazette of RS*, No. 99/2010)
15. Lebanese Law on Drugs, No 673 for the year 1996 and its amendments;
16. Lebanese Criminal Code, No 340 for the year 1943 and its amendments
17. Libyan Law on Drugs and Psychotropic Substances, No 7 for the year 1990, and its amendments;
18. Libyan Criminal Code, No 48 for the year 1956, and its amendments;
19. Libyan Health Law, No 106 for the year 1973 and its amendments
20. Marai Sa'ab, M. (2007). *Drug crimes*, Lebanon, The Modern Book Institute, Zain Legal Publications
21. MENA FTF (2011). *Illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and money laundering*, Bahrain, Middle East and North Africa Financial Action Task Force - http://www.menafatf.org/sites/default/files/Illicit_Trafficking_and_ML_Eng.pdf
22. Nikolić, G. (2015). Criminal law protection against the misuse of narcotic drugs in the Republic of Serbia, *Security*, vol. 57, No. 2, page 151-164
23. Rahman A., *Drugs become fashionable but deadly* – On-line - Star Times - <http://www.startimes.com/?t=34909388>
24. Rjeela Abou Fouad (2017). *Treat yourself to drugs*, Drug addiction treatment programs - on- line - <http://treatyourself-drugs.blogspot.rs/2015/09/Drug-classification.html>
25. The special United Nations Convention on Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988
26. Training material 1961 Single convention on narcotic drugs, The international system of control of narcotic drugs - https://www.incb.org/documents/Narcotic-Drugs/Training-Materials/English/PART_I_English.pdf
27. Youssef Y. (2007). *Definition of drugs and causes of addiction* – on- line - <https://www.kfu.edu.sa/ar/Centers/Eclinic/Documents/%85%D8%A7%D9%86.pdf>.

КОНТРОЛА И ЗЛОУПОТРЕБА ОПОЈНИХ ДРОГА У МЕЋУНАРОДНИМ ОКВИРИМА И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Без икакве сумње, данас је проблем опојних дрога дубоко укоренjen у међународној заједници, а временом је значајно погоршан, што све заједно забрањивања светске државнике услед последица које овај проблем носи по јавно здравље, морал и радну способност становништва. С тим у вези, постало је јасно да је неопходно донети закон за борбу против опојних дрога, у циљу регулисања коришћења и трговине наркотицима, посебно уколико се има у виду да психотропне супстанце представљају материјал неопходан за производњу великог броја лекова и медицинских производа. Типови ових материјала варирају у погледу степена њиховог утицаја на људско здравље. Оригинално, ови материјали се користе за потребе лечења, али њихова злоупотреба неизбежно води ка штети и деградацији друштвеног здравља. Стога је предвиђена израда закона, дизајнираног тако да предузме стриктне мере ради спречавања злоупотребе психотропних супстанци и покушаја незаконите трговине.

Кључне речи: Дроге, утицај, третман, међународна заједница

IV

МЕДИЈИ, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 351.78:006.3/.8

Оригиналан научни рад

Примљен: 03.05.2018

Одобрен: 28.05.2018

Страна: 387-404

ФЕНОМЕНОЛОШКИ И ЕТИОЛОШКИ АСПЕКТИ УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Многи аутори дефинишу безбедност као стање заштите, иако концепт безбедности има знатно шири смисао. Следећи логику могуће је навести да се насупрот стању безбедности, налази стање угрожености (небезбедности). Међутим, сам појам угрожавања безбедности веома је комплексан, уосталом као и све што се веже за термин безбедност. Такво становиште је евидентно и зависи од мноштва чињеница политичког и друштвеног карактера, које се у складу са датим околностима посебно утврђују. Постојање у дужем временском периоду појава које доводе до нарушавања интегритета човека, интегритета и суверенитета државе и њених институција или човечанства у целини, упрошћено је појмовно одређење угрожавања безбедности које се може наравно вишеслојно тумачити, превасходно имајући у виду диферентне системске приступе и релативну природу безбедности.

Кључне речи: безбедност, угрожавање безбедности, узроци угрожавања безбедности, извори угрожавања безбедности

Увод

Претње људској безбедности могу постојати на свим нивоима развоја. Неке се појављују полако и тихо, док се друге појављују изненада и драматично. Идеал и цивилизацијска вредност да људи имају „право да живе у слободи и достојанству, да уживају сва своја права и да у потпуности развију њихов људски потенцијал”, захтева свестран прилаз савременим претњама по људску безбедност, које попримају забрињавајуће размере. Сиромаштво, незапосленост, економска несигурност, недостатак квалитетне воде и хране, смртоносне инфективне болести, недостатак приступа основној здравственој заштити, деградација животне средине, природне катастрофе, насиље, криминал, тероризам, међуетничке, верске и друге тензије, политичка репресија, кршења људских права итд., неке су од главних претњи по људску безбедност. Многе од ових претњи су повезане по систему „домино ефекта”, тако да једна претња

* zdjbjelajac@gmail.com

„храни” и подстиче другу.¹ То нас наводи на закључак, да ова интеракција има важне импликације за креирање политике у овом домену, јер подразумева да човек одговоре на наведене претње не може тражити парцијално. То напослетку значи да људска безбедност захтева опсежне приступе који наглашавају потребу за кооперативним и мултисекторским реакцијама. Уосталом, људска безбедност је оријентисана ка превенцији и захтева двоструки фокус који се односи на заштиту и оснаживање. Овај аспект је, наравно, у тесној вези са термином „угрожавање”.

Одмах на почетку, треба рећи да не постоји сагласност о дефиницији појма „угрожавање”, јер се овај појам различито употребљава. Најчешће се користе различити термини који са собом носе и различите суштине. У кривичноправном смислу угрожавање значи опасност. У социолошком смислу, појаве угрожавања везују се за друштвене сукобе и противдруштвена понашања и оне се не могу унапред одредити. Неки теоретичари проблему угрожавања прилазе као променљивој категорији која зависи од схватања конкретних друштва, односно друштво одлучује које појаве представљају појаве угрожавања. Други, сматрају да је угрожавање процес који настаје услед супротних интереса који се не могу остварити истовремено, нити се може постићи компромис у ставовима о уклањању сукоба, при чему носиоци различитих интереса могу бити субјекти унутар саме државе или неке друге државе.² Када сагледамо све дефиниције у контексту безбедности, које у себи садржавају, између осталог: слободу од ризика и опасности; слободу од бриге, узнемирености, или сумње; слободу од финансијских брига или немаштине; сигурност породице; опасности по заједницу у целини итд., не можемо се отети утиску, колико је велики опсег претњи по живот и слободу савременог човека. То нас упућује на чињеницу, да појам угрожавања безбедности има недефинисан и широк дијапазон. На пример, кривичноправно и социјално значење не обазире се на природне и техничке аспекте угрожавања једног друштва који се свакако не могу занемарити. С тим у вези, неспорно је, да је свет данас чешће угрожен у еколошкој сфери него у другим сферама.³ Често се наглашава да климатске промене постају једна од главних претњи које ће угрожавати глобалну безбедност. Вероватноћа развоја таквог сценарија је веома висока, а директне и индиректне последице ће заиста бити тешке. Нестабилност у погледу усева, недостатак свежих извора воде, врућине и топлотни таласи, поплаве, суше, пораст нивоа мора и остале непредвидиве појаве, могу довести до озбиљних поремећаја, који ће продукovati најпре дестабилизацију на тржишту хране и здраве пијаће воде. Наведено, са собом носи бројна питања о томе како савремено друштво управља надзором и превенцијом појава које угрожавају безбедност.

¹ Жељко Бјелајац, „Људска безбедност сагледана кроз призму људских права и савремених претњи”, *Култура полиса, год. XIV (2017), бр. 33*, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за Европске студије, Београд, 2017, стр. 139-154.

² Владимир Тешић, *Етиологија и превенција појава угрожавања безбедности*, Истраживачки центар за питања безбедности Западног Балкана, Београд, 2005, стр. 5.

³ Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 210.

Појам угрожавања безбедности

У данашње време нико не спори значај безбедности у хијерархији људских потреба. Та перцепција је несумњиво одговор на експанзију безбедносних изазова, ризика и претњи у савременом друштву. То је заправо нови приступ националној и међународној безбедности који даје примат људским бићима и њиховим сложеним друштвеним и економским интеракцијама. Раширене и динамичне претње у контексту угрожавања безбедности, захтевају делотворну акцију која је од фундаменталног значаја за људске животе и одрживи развој. „Одрживи развој подразумева такав развој друштва који расположивим ресурсима задовољава људске потребе, не угрожавајући природне системе и животну средину, чиме се осигурава дугорочно постојање људског друштва и његовог окружења”.⁴ Узимајући у обзир наведене чињенице, под појмом угрожавања подразумевају се друштвене појаве или понашање настало деловањем човека (појединачно или групно), природе или техничких система у дужем периоду, које су значајнијег обима, при чему настају или могу настати, штетне последице по интегритет човека, његову слободу и имовину, као и по интегритет и субјективитет државе и њених институција.⁵ Дакле, угрожавање је свака врста друштвене, природне и техничке опасности којом се угрожавају интегритет, слобода, имовина и здравље људи, као и територијални интегритет и суверенитет и уставни поредак и право државе, народа, нација или друштвених група и појединаца.⁶ Истовремено есенцију и структуру појава угрожавања често није лако детектовати и класификовати, као ни одредити њихов обим и интензитет или крајње ефекте угрожавања. Тим пре, јер су интереси друштвених слојева често у несагласности са интересима политичког естаблишмента.

Основни објекти безбедности претежно су класификовани као интереси личности, интереси друштва и интереси државе. У датом контексту, можемо говорити о томе да је *„природна тежња човека да живи у безбедним условима. Због тога, стварање таквих услова представља његов витални интерес. Безбедност појединца, није искључиво везана за његову физичку угроженост, већ обухвата широк спектар извора који угрожавају његов живот, достојанство и егзистенцију.”* Безбедност је дефинитивно, изнад свега, најважнији фактор који утиче на квалитет друштва и квалитет живота појединца. Стога се константно у цивилизованим друштвима појављују објекти заштите, пре свега, живот човека, његова права и грађанске слободе, материјална добра итд.⁷ Тим пре, јер је савремено друштво перманентно угрожено. Претње се могу релати-

⁴ Жељко Бјелајац, „Превенција појава угрожавања безбедности са освртом на обавештајне и безбедносне службе, као носиоце функција безбедности”, *Култура полиса, год. XIV (2017), посебно издање*, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за Европске студије, Београд, 2017, стр. 9-20.

⁵ Владимир Тешић, *Етиологија и превенција појава угрожавања безбедности*, Истраживачки центар за питања безбедности Западног Балкана, Београд, 2005, стр. 5.

⁶ Љубомир Стајић, *Основи безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2004, стр. 43.

⁷ Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 210.

вно брзо „преточити из теорије у праксу”. Оне могу, с једне стране бити изненадне и непредвидиве као цунами, а пак с друге стране дуготрајне и непопустљиве као тлачитељске диктатуре. Због тога је нужно да проширена парадигма безбедности обухвати широк спектар околности које угрожавају животе људи, њихов опстанак и достојанство. Драматични догађаји, нарочито у последњих неколико година, од природних катастрофа и експанзије сиромаштва до избијања сукоба и ширења болести, нас усмеравају на то. Махбуб ул Хак (енг. *Mahbub ul Haq*), један од покретача размишљања на ову тему, изговорио је мудре речи: „*људска безбедност је дете које није умрло, болест која није пренета, етничка тензија која није експлодирала, дисидент који није утихнуо, људски дух који није сломљен...*”, пред чијом снагом се требамо дубоко замислити...

Узроци угрожавања безбедности на локалном и глобалном нивоу

Упоредо са процесима глобализације, кренуо је нови талас претњи по угрожавање безбедности на националним и наднационалним нивоима. Те претње се односе на сложене, мултидимензионалне проблеме, који су за многе и невидљиви, што отежава делотворан приступ ка њиховом решавању. Динамичан раст популације, деградација животне средине и неравноправна „дистрибуција” богатства, само су неки од фактора који латентно производе несигурност, односно социјалну дезинтеграцију и друштвене конфликте. Заправо, велики јаз између богатих и сиромашних провоцира политичке „обрачуне” у многим земљама, што понекад доводи до крвавих оружаних сукоба, са чиме се константно суочавамо. Коначно, постоји апсолутна сагласност, да највећа претња по угрожавање безбедности настаје услед унутрашњих проблема једне државе, а не од најезде неког војног агресора. То нас упућује на запажање, да борба за егзистенцију човечанства, са аспекта људске безбедности, не може више искључиво да се заснива на војној моћи, јер је војна и техничка супериорност ирелевантна за најезду нових претњи.⁸ У датом контексту, тежње међународне заједнице, да се на адекватан начин суочи са изазовима, ризицима и претњама по безбедност савременог друштва, неће бити реалистичне, уколико се не предузму мере за стабилизацију раста светске популације. Није тајна да светско становништво расте. Око 7,2 милијарди људи који су тренутно на Земљи могу представљати само део онога што ће доћи, у прилог чему говоре бројне студије. Наиме, у њима се пројектује да ће становништво наставити да расте до краја овог века, па надаље. Други проблем се односи на смањење социјалних неједнакости у друштву, а та област је прилично широка, јер се не односи искључиво на сиромаштво, већ укључује и приступ гласачким правима, слободу говора, обим имовинских права и приступ образовању, здравственој заштити, квалитетном становању, путовању, транспорту, одмору и другим друштвеним добрима и услугама. „Круцијални” проблем је везан за заштиту животне средине. Заправо, ако се не успоставе еколошки одрживе економије,

⁸ Ибид, стр. 211.

може се, у годинама које предстоје, очекивати интензивирање конфликта и насиља на глобалном и локалном нивоу.

Недавно преминули, еминентни светски астрофизичар Стивен Хокинг (енг. *Stephen Hawking*) износио је катаклизмичка пророчанства према којима би се живот на Земљи требао скончати. Он је сматрао, да су наши дани на Земљи одбројани и упозоравао да би роботи једног дана могли да збришу људску расу. У својој књизи „*Како да направите свемирски брод*” (енг. „*How to create a spaceship*”) научник је тврдио да је наша планета постала опасна, јер ратови и болести прете да униште живот на њој. Према Хокинговом мишљењу, то може бити изненадни нуклеарни рат или генетски модификовани вирус. Говорио је: „*Верујем да је живот на Земљи у великој опасности и да може бити збрисан катастрофама као што су изненадни нуклеарни рат, генетски модификовани вируси или нека друга опасност. Мислим да је једини начин да људска раса преживи тај да крене у освајање свемира и других планета.*”

Генерално посматрано водећи узроци угрожавања безбедности на локалном и глобалном нивоу су:

1. Еколошки проблеми: Заштита животне средине и њено унапређење један су од најзначајнијих проблема са којим се суочава савремено друштво. Убрзан науднотехнолошки развој, примена нових и моћних извора енергије, изградња великог броја индустријских објеката, стварање великих урбаних средина, довели су нарочито последњих деценија, до израженог нивоа загађености основних природних ресурса живог света, до нарушавања хармоније човек - животно окружење, до веома озбиљног угрожавања природних услова, неопходних за очување животне средине, што напослетку доводи у питање и сам опстанак људског рода.⁹ Дакле, свуда широм света, људи се свакодневно суочавају са изазовима и новим еколошким проблемима. Модеран човек треба да схвати да се његово окружење стално мења. Како се околина све више мења, потребно је да постане и свестан проблема који га окружују.

2. Криминал, насиље и сукоби: Иако је, статистички посматрано, број међудржавних ратова од два светска рата па надаље у опадању, грађански ратови и сукоби су током постколонијалног периода и „Хладног рата” у порасту. Истовремено, четвртина светске популације и даље живи у сенци различитих видова организованог насиља. Различите врсте организованог насиља настављају да утичу на животе многих људи. У појединим регионима света, банде, криминалне групе, а понекад и владајуће структуре производе смртоносно насиље.¹⁰ Насиље посебно кулминира у постконфликтним друштвима уз констатацију да се ниво насиља често интензивира као последица оружаних сукоба. Практичари све више препознају да им је потребно боље разумевање везе између криминала и конфликта. Бројни неформални извештаји, такође суге-

⁹ Željko Bjelajac, Dragan Dašić, Milovan Spasović, „Ekološka politika EU i njen krivičnopravni okvir”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXIII, br. 4, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2011, str. 567-583.

¹⁰ Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 212.

ришу, да политичка моћ организованих криминалних група расте у насилним срединама. У одсуству функционалних демократских институција и снажних односа између државе и друштва, организоване криминалне групе се инфилтрирају у локалне и националне политичке системе како би исти служили њиховим потребама. Поражавајућа је чињеница да више од 1,5 милијарди људи настављају да живе у подручјима захваћеним нестабилностима, сукобима и великим размерама организованог криминалног насиља.

3. Непоштовање права и слобода грађана: У многим земљама, постоје институционални и первазивни проблеми са којима се суочавају грађани, доживљавајући званичну или „незваничну дискриминацију”. Док у неким земљама постоје законске гаранције на једнак третман и препознавање важности људских права и грађанских слобода, у појединим земљама се грађани, нарочито они који немају држављанство земље у којој живе и раде, суочавају са непријатељским односом, друштвене и практичне реалности. Они доживљавају ксенофобију, расизам и сексизам, језичке баријере, недостатак политичке заступљености, проблем остваривања својих економских, социјалних и културних права, а посебно права на рад, права на образовање и права на здравствену заштиту. При том, имају потешкоће у добијању личних докумената, уз недостатак средстава за квалитетан живот, итд.¹¹ Неке посебно осетљиве друштвене групе, попут Рома, претрпеле су такву дуготрајну дискриминацију у нашим друштвима да им је потребна посебна пажња како би им се омогућио приступ општим стандардима људских права на равноправној основи са другима.

4. Извори који се везују људску природу: Данас имамо парадоксалну ситуацију, да је упоредо са развојем цивилизације, до неслућених размера, порастао и степен отуђења међу људима. У време потрошачког друштва, људи се све више отуђују једни од других, а самим тим се удаљавају и од саме суштине свог постојања. Зато су угледни филозофи и социолози склони да кажу, да савремено отуђење човека нема само нехумани, већ и деструктивни карактер. Злодела која људи чине једни према другима, уништавајући и природу као животворну целину, продукт су отуђења. Отуђење човека од човека достигло своју кулминацију у ери глобализације. Такође, прикривена и перфидна нус појава глобализације је и глобална криза морала. Крајњи и најпогубнији резултат овог привидно одрживог стања нашег глобалног друштва, може бити уништење човека као умног и хуманог бића, а самим тим и анулирање вредности људског живота. Истовремено, људска агресивност попримила је размере пандемије. Такво хаотично стање у друштву најбоље илуструју речи поменутог астрофизичара Стивена Хокинга: *„Оно у чему највише грешимо и што бих волео да променим је људска агресивност. Због ње смо можда били у предности у пећинском добу, осигуравала нам је победу у трци за храном, склонистем и партнером, али данас прети да нас уништи”*...¹²

¹¹ Ибид, стр. 213.

¹² Ибид.

5. Наоружавање: Експерт за међународне конфликте, Тереса Клер Смит (енг. *Theresa Clair Smith*), дефинише термин трка у наоружању као „учествовање две или више националних држава у очигледно такмичарском или интерактивном повећању у квантитету или квалитету ратног материла и/или наоружаних људи”.¹³ Трка о наоружавању означава нагло повећање количине или квалитета инструмената војне моћи од стране супарничких држава у миру. Политички мотиви готово увек су примарни и управљају тркама у наоружавању. Сам ток тог процеса веома често је погоршавао ривалство, па чак и одређивао време рата. Међутим, кроз историју се показало да су се конфликти те врсте обично окончавали политичким решењима између ривала или пак одлуком једне стране да ограничи или замрзне програме за производњу оружја. У данашњем свету пуном контрадикторности, велике силе се такмиче да произведу све веће количине оружја, веће армије или напреднију војну технологију у свеопштој ескалацији технологије.

6. Хаотични светски систем и непостојање уобичајених поступака за очување заједничке безбедности: Оружани сукоби у Сирији и Ираку, украјинско жариште, конфликти у појединим земљама на Афричком континенту, само су део светског хаотичног стања. Поједини светски аналитичари отворено оптужују водећу светску силу САД, да подржавају оружане конфликте у Сирији и Ираку, да дестабилизују ситуацију на Блиском и Средњем истоку, Афричком континенту, да организују државне преврате у земљама Латинске Америке над којима су изгубиле контролу, те да пројектују обојене револуције у Русији и другим земљама евроазијских интеграција. Распиривању хаотичног стања у свету доприноси деструктивна политика водећих светских сила, која наравно утиче и на економска кретања. Међу њима се највише у домену технолошко-економског развоја, одвија латентна борба за доминацију на светском тржишту, што доводи до међународних тензија и провоцирања војно-политичких конфликта, који су веома често доводили до ратова. Експанзија тероризма и најновији терористички напади под покровитељством тзв. Исламске државе, те мигрантска криза великих размера, указали су на неделотворност и обесмишљеност концепта колективне безбедности и на непостојање уобичајених поступака за очување заједничке безбедности. Тиме су доведени у питање темељни принципи Уједињених нација, што захтева реорганизацију водеће светске организације и редеофинисање међународних односа. Позиви на реформу Уједињених нација, постали су израженији у последње две деценије. Међутим, увек је изостајао консензус о томе шта та реформа може значити у пракси. И оне државе које желе да имају већу улогу на светској „позорници”, и оне државе које теже да своју улогу ограниче на хуманитарни рад, користе појам „реформа Уједињених нација”, а заправо иза тог паравана крију се неки сопствени интереси.

7. Лична и национална похлепа: Похлепа означава неумерену жељу за све већим поседовањем, згртањем новца, моћи и утицаја, уз безобзирност пре-

¹³ Theresa Clair Smith, „Arms Race Instability and War”, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 24, No. 2, SAGE Publications, Thousand Oaks, California, 1980, pp. 253—284.

ма другима. То је згртање, прикупљање, својатање или приватизовање које произлази из себичности и које не доприноси остваривању циљева друштва, већ му чини штету. Супротставља се љубави према ближњему. Она првенствено тежи за материјалним добрима, тј. богатством, нарочито за новцем. Осим што похлепа наноси другима штету, она вређа и Бога који је забрањује јер ставља материјалне вредности изнад духовних и наноси штету другима, али и самом похлепнику напослетку. Похлепа је природна последица човекове оријентације на имање и иметак. Похлепност није стицање иметка и моћи само по себи. Нити је похлепа жеља за угодним животом. Оно што похлепу чини маном јесте склоност да се другима наштети ради властите користи, затим вредновање материјалног изнад духовног и то што је повод за грешна дела - корупцију, крађу, превару, плачку, пиратерију, прање новца, убиства, империјализам, колонијализам и друго.¹⁴ Као и свака друга мана, похлепа је повод за многе друге мане као што су егоистичност, себичност, посесивност, шкртост, подлост, корупција, варање, крађа, изопаченост, материјализам, незаситност, хедонизам, страх, тескоба, кривоклетство и друге. Похлепност се не односи само на материјалну сферу већ и на све друге, па тако имамо људе који су похлепни за похвалама, моћи, поштовањем, влашћу, положајем, популарношћу, емоцијама, итд. Похлепа на подручју сексуалности назива се блудност, а на подручју хране и пића неумереност.¹⁵ О похлепи је Ерих Фром (*нем. Erich Fromm*) написао: „*Похлепа је природна последица оријентације на имање. Похлепник, ма шта био садржај његове похлепе, никада неће имати довољно нити бити задовољан.*” Угледни светски економисти, успешни привредници и признати друштвени аналитичари, тврде да је глобалну економску кризу заправо проузроковала неумерена похлепа људи који су се несмотрено задуживали. Између осталог, предњачила је похлепа многих банкара и политичара. Данас, у динамичном савременом друштву, готово да нико није довољно самокритичан да призна да је похлепан, али сви људи су то у некој мери. Наиме, узрок пропасти многих компанија, политичара, па и људи које свакодневно сусрећемо, је похлепа. Ако се осврнемо на све теорије о смрти Наполеона, Александра Македонског, Хитлера и многих других владара, приметимо да су оне само инструмент јединог правог узрока њихове смрти, а то је похлепа.

8. Несигурност: Иако у појединим регионима света службено влада мир, у тим подручјима стопе убиства једнаке су оним у ратним зонама. Количина насиља у мирнодопским условима, у појединим деловима света, упоредива је с оном на ратним подручјима у другим деловима света. Незапосленост, сиромаштво, изопштеност хуманог развоја, управљања и владавине права, растуће класне разлике, као и неодлучност и недостатак капацитета држава у суочавању с криминалом, код грађана, нарочито у конфликтним и постконфликтним зонама, производе перманентну несигурност и осећање страха. Поред убиства, несигурности доприносе и изнуде, отмице, крађе, трговина људима и насиље над женама. Бројни су чиниоци који доприносе несигурности људи у многим регионима широм света. Заправо, тероризам, и различите дела-

¹⁴ <http://www.zivotna-skola.hr/mane/pohlepa.html/30/03/2018>.

¹⁵ Ибид.

тности организованог криминала, где предњачи трговина наркотицима, погоршали су динамику насиља током последње деценије. Организовани криминал је постао рак-рана сваког друштва, јер се налази у глобалној експанзији. Државе не поседују делотворне капацитете да га сузбију или пак сведу на ону меру која је подношљива за друштво. Таква неефикасност доприноси, растућој несигурности, јер злочин, корупција и неспровођење закона, стварају зачарани круг, а институције за владавину права и/или сигурности губе сав легитимитет у очима народа.¹⁶ Чињеница је да је суочавање са неизвесношћу неизбежан део свакодневног људског бивствовања. Човек, премда свесно биће, не може са сигурношћу предвидети будућност и никада не може знати шта ће се дешавати из дана у дан. Истовремено, људи варирају у својим способностима да толеришу несигурност, која неспорно утиче на квалитет живота. Због тога што многи злочини остају непријављени или неоткривени из страха од освете или због неповерења у институције које би требало да спроводе закон, тачне размере несигурности се не могу сагедати на адекватан начин.

9. Национализам: Глобализација има велики утицај и на нације-државе и на политичке тезе укоренење у идеји националне својеврсности. Људи широм света гледају исте филмове, слушају исту музику, пију иста пића, једу исту храну, а то за собом повлачи питање могу ли се нације и даље сматрати битним целинама? Такав развој нам наговештава да ће у XXI веку сигурно доћи до одумирања политичког национализма. „Ипак, бар два фактора указују на то да нација и даље има политички значај. Прво, постоје сведочанства да глобализација, управо слабљењем традиционалних грађанских и националних веза, може да потхрањује појаву етнички заснованих и понекад агресивних облика национализма. Друго, глобализација националном пројекту може придати једно ново значење и значај, а то је планирање будућности нација у једном све више глобализованом и међузависном свету.”¹⁷ Национализам је систем који су створили људи који верују да је њихова нација супериорнија од свих других. Најчешће, осећај супериорности заснива се на заједничкој етничкој припадности. У својој бити то је идеологија, која форсира јединство једне нације и њено заједништво, те се у том контексту не може *а приори* третирали као антицивизацијска појава. Национализам је веома често био покретач великих друштвених промена, мотивисаних племенитим идејама слободе, једнакости и братства, преузимајући улогу „коловође” револуције. У данашње турбулентно време, национализам је оруђе у рукама оних који га експлоатишу зарад својих себичних циљева, промовишући посебно штетан облик национализма - екстремни национализам. Тај облик национализма је негација демократије, људских права и правног поретка, па самим тим представља озбиљну претњу безбедности појединца, друштва, државе и међународне заједнице.

10. Верске и етничке супротности: Недавна насиља у Јужном Судану, Малију, Нигерији, Сирији, Ираку, Јемену, Мјанмару, Кини и Русији фокусирају пажњу ка етничкој и верској бази сукоба као извора савремене глобалне

¹⁶ Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, стр. 216.

¹⁷ Endru Hejvud, *Političke ideologije: uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, стр. 195.

политичке нестабилности. Сукоби, у распону од имиграција, унутрашњих тензија, грађанских ратова, могу да буду нерешени деценијама. У многим развијеним демократијама, политичка мобилизација по етничким и религијским линијама је у порасту. Штавише, политичке институције дизајниране да ублаже етничке напетости, често не успевају да одрже екстремистичке актере на одстојању.¹⁸ „Етничко чишћење” је дефинисано као покушај да се ослободимо (кроз депортацију, расељавање или чак масовно убијање) чланова једне нежељене етничке групе у циљу успостављања етнички хомогеног географског подручја. Човечанство је насхватљиво добило амнезију у погледу турског масакра Јермена током Првог светског рата, уништења око шест милиона европских Јевреја током нацистичког холокауста или масовних злочина у новије време спроведених у појединим земљама, на пример Руанди током 1990-тих.¹⁹ Неспорно је да су се кроз историју, злочини мотивисани етничким или верским разлозима догађали. Међутим, успон екстремних националистичких покрета у XX и XXI веку довео је до невиђеног нивоа бруталности, мотивисаних етничким и верским разлозима. Током протеклих неколико година, број таквих насилних активности знатно се повећао уз алармантну стопу. Експанзија савременог исламског, верског фанатизма и тероризма нас је уверила да злочини из мржње постају све већа претња за добробит нашег друштва.

У Сједињеним Америчким Државама, као водећој суперсили, постоје одређене истраживачке агенције које за потребе Пентагона детектују потенцијалне претње, у циљу превенције угрожавања безбедности. У најновијим прогнозама обавештајне заједнице САД-а указује се на пет великих изазова, односно најважнијих претњи угрожавања националне безбедности²⁰, али уједно и глобалне безбедности у наредним деценијама, а то су:

1. Претње биолошким оружјем;
2. Нуклеарно оружје;
3. Сајбер напади;
4. Климатске промене;
5. Транснационални криминал и тероризам.

Као одговор на напад на Сједињене Државе 11. септембра 2001. године борба против тероризма и спречавање будућих терористичких акција постали су приоритет агенција за безбедност у САД-у.

Извори угрожавања безбедности и њихова класификација

Сва друштва и државе су се сусретале са појавом угрожавања, било друштвеном, природном или техникотехнолошком, па можемо да кажемо да

¹⁸ <https://csrc.asu.edu/programs/.../ethnic-and-religious-conflict/03/04/2018>.

¹⁹ Жељко Бјелајац, *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 218.

²⁰ Sandra I. Erwin, Stew Magnuson, Dan Parsons and Yasmin Tadjdeh, <http://www.nationaldefensemagazine.org/archive/2012/november/pages/topfivethreatstonationalsecurityinthecomingdecade.aspx/02/04/2018>.

је то константна претња. Међутим, та непрекидност није везана за њихове облике испољавања, јер су они настајали и нестајали временом. За разлику од ранијих теоретичара који су покушавали да у свему томе пронађу извесне законитости и утврде друштвене факторе који доводе до развоја нових облика угрожавања, савремени теоретичари појаве угрожавања посматрају као релативне друштвене појаве које зависе од многих фактора. Појаве угрожавања које прате развој сваког друштва неминовно се јављају и у нашем друштву, што као одговор има стварање организованог система безбедности. Међутим, њихов негативан утицај осећа се и поред свих предузетих мера, па то упућује на закључак да се извори ових појава налазе изван утицаја друштвених субјеката који су задужени за њихово елиминисање.²¹ Изворе угрожавања можемо класификовати на:

1. Друштвене изворе: Противуречности и неусклађености у погледу различитих интереса: националног, међдржавног, религиозног, професионалног и личног карактера; диспаратитет у домену друштвеноекономског развоја; културне, религијске и идеолошке различитости; продубљивање несклада у целокупном демографском развоју; међународни односи и међународни статус; савремени политички односи итд.
2. Природне изворе: То су они извори који се односе на климу, територију и географски положај.
3. Техничкотехнолошке изворе: Велики хемијски комплекси (акциденти у хемијској индустрији); несреће у производним погонима и складиштима, несреће у превозу опасних материја, акциденти у нуклеарним електранама, одлагања нуклеарног отпада. Дакле, одређена техничко-технолошка постројења могу бити носиоци угрожавања људи, њиховог здравља, као и животне средине.

Важно је напоменути, да се према директности утицаја на безбедност, извори угрожавања деле на: посредне и непосредне. Према активности деле се на: латентне и активне. Према константности могу бити: стални и повремени. Према времену настанка деле се на: прошле, садашње и будуће. У овој подели је од посебне важности категорија будућих извора угрожавања, јер се према њој прави перспектива безбедносног стања целокупне друштвене заједнице и уједно огледа превентивна функција безбедности.

Угрожавање безбедности Републике Србије - изазови, ризици и претње

Стратегија националне безбедности Републике Србије представља најважнији стратешки документ којим се утврђују основе политике безбедности у заштити националних интереса Републике Србије. У уводном делу овог најважнијег стратешког документа се наводи да: „Полазиште Стратегије националне безбедности чине суверенитет и територијални интегритет Републике Србије, економски просперитет, социјална стабилност, развој демократије и влада-

²¹ Владимир Тешић, *Етиологија и превенција појава угрожавања безбедности*, Истраживачки центар за питања безбедности Западног Балкана, Београд, 2005, стр. 6.

вина права, поштовање људских и мањинских права, европска спољнополитичка оријентација и унапређење сарадње са најутицајнијим субјектима међународне заједнице и државама у региону.” Угрожавање безбедности Републике Србије, уосталом као и сваке суверене државе, нужно морамо посматрати не само у контексту „унутрашњих” изазова, ризика и претњи, већ и у много ширем контексту, безбедносног окружења (глобалног и регионалног).

Околности које доприносе све већем броју безбедносних ризика на глобалном нивоу су, пре свега, велике разлике у степену економског и културног развоја, чија су последица сиромаштво и социјална угроженост дела становништва, што условљава настанак негативних демографских и психосоцијалних појава. Регионални и локални сукоби, етнички и верски екстремизам, тероризам, организовани криминал, пролиферација оружја за масовно уништење и илегалне миграције, климатске промене и све израженији дефицит енергетских ресурса угрожавају стабилност појединих земаља и читавих региона, а такође и глобалну безбедност. Суштинска одлика тих изазова, ризика и претњи јесте да они све више постају непредвидиви, асиметрични и да имају транснационални карактер.²² У условима глобализоване економије, макроекономске последице значајнијих поремећаја у функционисању финансијских тржишта у свету одражавају се и на стање глобалне безбедности. Последице светске економске кризе могу да доведу до преовладавања усконационалних интереса у систему међународних економских односа и одлагања решавања приоритета глобалне безбедности, могу да актуелизују опасност од социјалних немира и допринесу урушавању унутрашње стабилности у појединим државама и доведу до интензивирања улагања у војноиндустријски комплекс и наставка трке у наоружању. Свет се суочава са изазовима које намеће грубо кршење Повеље УН-а и општеприхваћених норми међународног права, а посебно мешање у унутрашње ствари суверених држава, као и концепција и пракса превентивног напада и војног интервенционизма. Покушаји давања легитимитета стварању нових државних творевина на територијама суверених држава, чланица УН-а, нарушавају постојећи међународноправни поредак и знатно угрожавају опште стање безбедности у свету. Политички, економски, културни и војнобезбедносни односи у свету све више се одвијају у глобалном мултиполарном и мултилатералном окружењу у којем се све наглашеније испољава сложена међузависност држава.²³ Међутим, поред глобалног окружења, од виталне важности за безбедност Републике Србије је и безбедносна ситуација у регионалном окружењу. Упркос томе што државе Југоисточне Европе, које имају тенденцију ка евроинтеграцијама, прихватају и унапређују вредности демократије, економске и друштвене стабилности и безбедности, те су окренуте сарадњи и заједничким и усаглашеним активностима у области безбедности, политике и економије и другим областима, уз принципе уважавања и дијалога, наведена стратегија са правом и адекватном аргументацијом апострофира „наслеђене проблеме из прошлости, историјске противречности, као и последице

²² „Стратегије националне безбедности Републике Србије”, *Службени гласник РС, број 88*, од 28. октобра 2009, стр. 4.

²³ Ибид, стр. 4-5.

сукобљавања народа и држава на простору Југоисточне Европе, а посебно на простору Балкана у новијој историји, што и данас утиче на стање безбедности у региону, а самим тим и у Републици Србији”.

Неколико важних аспеката утиче на стање безбедности у региону, на пример:

1. Геостратегијски положај Југоисточне Европе, преко које пролазе енергетски и комуникацијски правци;
2. Ризици од избијања ратова и других оружаних сукоба на простору Југоисточне Европе, иако су смањени, нису елиминисани;
3. Сепаратистичке тежње у региону су реална претња његовој безбедности;
4. Признавање тзв. Републике Косово од стране појединих држава у непосредном окружењу Републике Србије, као и одређеног броја држава у свету, неповољно се одражава на јачање мера поверења и сарадње и успорава процес стабилизације на овим просторима;
5. Тероризам и експанзија организованог криминала, корупција, недозвољена трговина наркотицима и оружјем, као и трговина људима значајно оптерећују стање безбедности у Југоисточној Европи.

Стање безбедности у региону карактеришу, изражен национални, верски и политички екстремизам и уништавање културног наслеђа, што поред постојећих економских и социјалних проблема и недовољно изграђених државних институција, отежава процес брже и успешније демократске транзиције држава у региону. Односе држава у региону такође оптерећују повратак избеглица и враћање њихове имовине и проблеми граница, као и одређени проблеми који произлазе из неодговарајуће интегрисаности појединих мањинских заједница и група у шире друштвено окружење. Због тога је интеграција овог региона у европске и друге међународне безбедносне структуре отежана, што увећава опасност од обнављања криза и оружаних сукоба.²⁴ Упркос томе што је Србија ојачала међународну позицију и постала регионални фактор безбедности и мира, још увек је суочена са значајним изазовима, ризицима и претњама који угрожавају њену безбедност. Поред основне претње по безбедност која се тиче ситуације на Косову и Метохији, услед перманентних тензија које стварају етнички мотивисани акти насиља, што доприноси стварању несигурности и страха код припадника српског народа, Република Србија је, као и остале државе региона, суочена са разним облицима организованог криминала, тероризмом, трговином наркотицима, деструктивним деловањем појединих верских секти, трговином људима, финансијским криминалом, високотехнолошким криминалом, корупцијом итд.

Стратегија националне безбедности Републике Србије као најважнији стратешки документ којим се утврђују основе политике безбедности у заштити националних интереса, препознала је изазове, ризике и претње, које у одређеним околностима могу угрозити мир и стабилност, превасходно на унутрашњем и регионалном, али и на глобалном нивоу. Потенцијални облици угрожавања нису само претња нашој земљи, већ су детектовани од стране бројних земаља на планетарном нивоу. Међутим, оно што би био спецификум

²⁴ Ибид, стр. 7.

за нашу земљу, у датом контексту, јесте бременисто и комплексно наслеђе, као и транзициони проблеми. При том, највећа претња безбедности Републике Србије, дефинитивно, јесте противправно проглашена независност Косова и Метохије.

Обзиром да Република Србија промовише политику мира, толеранције и живота у безбедним условима, угрожавање безбедности представља интерес највишег ранга, као примарна потреба појединца, државе и међународне заједнице. С тим у вези, Стратегија националне безбедности Републике Србије, указује на следеће облике угрожавања:

1. Опасност од оружане агресије, значајно је смањена, али није у потпуности искључена. Она би могла да настане као последица шире регионалне и глобалне кризе проузроковане супротстављеним интересима и недовршеним интеграционим и транзиционим процесима;
2. Опасност од оружане побуне, као специфичним обликом оружаног сукоба мотивисаног неуставном и насилном тежњом за променом граница;
3. Такође, спорови са употребом оружане силе могу настати и као последица ескалације тероризма и граничних, територијалних и других спорова;
4. Противправно једнострано проглашена независност Косова и Метохије, јесте највећа претња безбедности Републике Србије;
5. Тероризам је један од највећих ризика и претњи по глобалну, регионалну и националну безбедност. Савремени тероризам је глобалан по свом обиму, а повезан је и са насилним верским екстремизмом. У условима глобалног тероризма, Република Србија може бити мета терористичког деловања, како непосредно тако и кроз коришћење њене територије за припрему и извођење терористичких акција у другим земљама;
6. Сепаратистичке тежње, као и распиривање верске и националне мржње, нетрпељивости и искључивости представљају озбиљне безбедносне ризике и претње;
7. Национални и верски екстремизам, који има корене у сукобима на етничкој и верској основи у ближој и даљој прошлости, представља стални фактор ризика и озбиљну претњу безбедности;
8. Организовани криминал на простору Републике Србије посебно се испољава у областима недозвољене трговине наркотицима, трговине људима и илегалним миграцијама, као и у економско-финансијској сфери, пролиферацији конвенционалног оружја и могућности пролиферације оружја за масовно уништење. По свом карактеру, организовани криминал представља озбиљну претњу безбедности и укупном развоју државе;
9. Корупција угрожава темељне вредности друштва и доводи до опадања поверења у институције државе, отежавања спровођења суштинских реформи, успоравања процеса транзиције, економског развоја, прилива страних инвестиција и интеграционих процеса и до дестабилизације прилика у земљи и региону;
10. Проблеми економског развоја Републике Србије услед вишегодишњих економских санкција, уништења виталних објеката привредне и саобраћајне инфраструктуре током бомбардовања НАТО-а имају за последицу бројне неповољне друштвене појаве које су по свом укупном учинку значајан фактор ризика у процесу транзиције;
11. Неравномеран привредни и демографски развој Републике Србије и држава у непосредном окружењу, који је у прошлости био снажан извор криза, и даље представља фактор високог ризика на том простору;

12. Нерешен статус и тежак положај избеглих, прогнаних и интерно расељених лица са простора Републике Хрватске, Републике Босне и Херцеговине и Аутономне Покрајине Косово и Метохија, спора реализација њиховог повратка и негарантовање безбедног опстанка, као и нерешавање судбине несталих са тих простора отежавају нормализацију односа на простору некадашње СФРЈ и представљају потенцијални извор нестабилности у региону;
13. Недовршен процес разграничења између држава некадашње СФРЈ представља потенцијални извор сукоба и отежава успостављање пуне сарадње између држава. Сваки покушај једностраног решавања питања права и заштите националних мањина у државама региона, може бити значајан извор нестабилности;
14. Неконтролисано трошење природних ресурса и угрожавање животне средине већ је достигло озбиљне размере;
15. Последице елементарних непогода и техничких и технолошких несрећа, као и угрожавање животне средине и здравља грађана услед радиолошке, хемијске и биолошке контаминације стални су безбедносни ризици за Републику Србију, њено становништво и материјална добра. Значајан ризик представљају и технолошке несреће, у којима ефекти дејства опасних материја могу да захвате не само територију Републике Србије већ и суседне државе;
16. Опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи и зараза код животиња представљају безбедносни ризик који би у будућности могао бити све израженији;
17. Наркоманија, као све израженији друштвени проблем, добија и карактер безбедносног проблема и утиче на пораст броја тешких кривичних дела;
18. Због негативних ефеката по породицу и друштво деловање верских секти постаје све израженији друштвени проблем који добија карактер све значајнијег безбедносног ризика;
19. Тенденција повећања коришћења информационо-комуникационих технологија праћена је константним повећањем ризика од високотехнолошког криминала и угрожавања информационих и телекомуникационих система. Ризик у овом погледу постоји од угрожавања споља, али и у могућности злоупотребе података о грађанима и правним лицима.

Присутни су и други ризици и претње безбедности, са мањом или већом вероватноћом испољавања и препознавања, као што су: обавештајна делатност, злоупотреба нових технологија и научних достигнућа у области информатике, генетског инжењеринга, медицине, метеорологије и других научних области. Специфичност ових безбедносних изазова, ризика и претњи јесте смањена могућност њиховог благовременог откривања и превентивног деловања.²⁵ Важно је нагласити да се изазови, ризици и претње безбедности на националном, регионалном и глобалном нивоу континуирано и интензивно умножавају, мењајући карактер и облике испољавања, што се драстично одражава на стратегије за супротстављање и заштиту од угрожавања.

²⁵ Ибид, стр. 10.

Закључак

Рedefинисање појма безбедности постало је једно од кључних питања савременог живљења. Тим пре, јер се безбедност налази, у хијерархији људских потреба одмах иза основних физиолошких потреба (потреба за храном, водом, ваздухом, сном, сексом; потребе за сигурношћу: неугроженост живота, сталан посао, сигурност породице, здравља, имовине; потребе за припадношћу: пријатељство, породица, сексуална интимност; потреба за уважавањем: самопоштовање, успех, поштовање других, признања својих успеха; и потреба за самоостварењем: моралност, креативност, спонтаност, решавање проблема, мањак предрасуда, прихватање чињеница)... По Масловљевој хијерархији људских потреба (*енг. Abraham Maslow*), када су задовољене физиолошке потребе, појављују се потребе за сигурношћу. Као и код претходних, уколико нису задовољене, особа је преокупирана њиховим задовољењем. Потребе за сигурношћу подразумевају: безбедност – када особа не трпи нечије насиље; сигуран посао; стални приходи и расположивост средстава; морална и физиолошка сигурност; сигурност породице; сигурност здравља; заштита личне имовине, итд. Стога, људска права, економија, заштита животне средине, различите криминалне делатности, попут, трговине наркотицима и трговине људима, епидемије, социјалне неправде и неједнакости, поред традиционалне и уобичајене бриге од угрожавања безбедности од спољних војних претњи, све више се стављају у контекст безбедности.

Након готово два века индустријског развоја, који се одвијао у знаку свеопштег научнотехнолошког напретка, све су учесталија преиспитивања суштинских ефеката и смисла таквог напретка. Ризици по безбедност и здравље људи све су израженији. Угрожавање и деградација животне средине услед људске непажње и све присутнијих индустријских акцидената, дошло је до критичног нивоа. Човечанство је заправо, унапређујући високе технологије, дошло у посед савршеног оружја да почини самоубиство.²⁶ Из дана у дан постоји растући осећај да је људски напредак постао дисхармоничан. Савремено друштво се, зато, све више обликује и описује као друштво ризика.

Разнолика природа појава угрожавања безбедности логично условљава и различите реакције ка њиховом спречавању. С тим у вези, не можемо говорити о универзалној методологији имплементације превенције. Концепт превенције појава угрожавања безбедности изнад свега подразумева и захтева координиране активности усмерене на спречавање појава које нису у складу са законодавством, а по својој суштини наносе штету грађанима, друштвеним групама или друштву у целини.²⁷ С тим у вези, у данашњем по много чему специ-

²⁶ Željko Bjelajac, Milan Počuča, Marijana Dukić-Mijatović, „Industrial Accident as a Source of Jeopardising the Safety of People and Environment with a Special Review of the Case Study 'Accident in the Middle Section of the Danube River'”, *Journal of Environmental Protection and Ecology, Book 1, vol. 14*, Balkan Environmental Association, Thessaloniki, Greece, 2013, pp. 35-49.

²⁷ Жељко Бјелајац, „Превенција појава угрожавања безбедности са освртом на обавештајне и безбедносне службе, као носиоце функција безбедности”, *Култура полиса, год. XIV (2017)*,

фичном савременом друштву, темпо глобалних промена до те мере је динамичан, да га и они појединци уско специјализовани за праћење и анализу, не могу благовремено детектовати. Зато је неспорна чињеница да су животи „обичних” грађана све више под утицајем оних „невидљивих снага” чија моћ превазилази рационалне границе и које поседују такав капацитет и домет да могу мењати неповратно живот на нашој планети.

Литература:

1. „Strategije nacionalne bezbednosti Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS, broj 88*, од 28. oktobra 2009.
2. Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije: uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
3. Sandra I. Erwin, Stew Magnuson, Dan Parsons and Yasmin Tadjdeh, <http://www.nationaldefensemagazine.org>
4. Smith, Theresa Clair (1980): „Arms Race Instability and War”, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 24, No. 2, SAGE Publications, Thousand Oaks, California, pp. 253—284.
5. Bjelajac, Željko (2017): *Bezbednosna kultura – Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
6. Bjelajac, Željko; Dašić, Dragan; Spasović, Milovan (2011): „Ekološka politika EU i njen krivičnopravni okvir”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXIII, br. 4, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 567-583.
7. Bjelajac, Željko; Počuča, Milan; Dukić-Mijatović, Marijana (2013): „Industrial Accident as a Source of Jeopardising the Safety of People and Environment with a Special Review of the Case Study 'Accident in the Middle Section of the Danube River'”, *Journal of Environmental Protection and Ecology*, Book 1, vol. 14, Balkan Environmental Association, Thessaloniki, Greece, pp. 35-49.
8. Tešić, Vladimir (2005): *Etiologija i prevencija pojava ugrožavanja bezbednosti*, Istraživački centar za pitanja bezbednosti Zapadnog Balkana, Beograd.
9. Bjelajac, Željko (2017): „Ljudska bezbednost sagledana kroz prizmu ljudskih prava i savremenih pretnji”, *Kultura polisa, god. XIV (2017), br. 33*, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za Evropske studije, Beograd, str. 139-154.
10. Bjelajac, Željko (2017): „Prevencija pojava ugrožavanja bezbednosti sa osvrtom na obaveštajne i bezbednosne službe, kao nosioce funkcija bezbednosti”, *Kultura polisa, god. XIV (2017), posebno izdanje*, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za Evropske studije, Beograd, str. 9-20.
11. Stajić, Ljubomir (2004): *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd.

Интернет извори:

1. <http://www.nationaldefensemagazine.org>
2. <http://www.zivotna-skola.hr>
3. <https://csrc.asu.edu>

PHENOMENOLOGICAL AND ETHIOLOGICAL ASPECTS OF SECURITY ENDANGERMENT

Summary: Many authors define security as state of protection, although concept of security has much larger meaning. Following logic, it is possible to adduce that, opposite to state of security, there is state of endangerment (insecurity). Concept of security endangerment, however, is complex itself, as almost everything that is connected with term 'security'. This perspective is evident and depends on variety of facts of political and sociological characteristics which, in accordance with current state, are separately established. Existence, in longer time periods, of phenomena that lead to ruining of integrity of man, integrity and sovereignty of state and its institutions or humanity in total, is simplified by terminological specification of security endangerment which can be, of course, variously interpreted, previously understanding differentiated systematic approaches and relative nature of security.

Key words: security, security endangerment, causes of security endangerment, origins of security endangerment

МОМЧИЛО Д. ЦЕБАЛОВИЋ*
Јавно предузеће „Електропривреда
Србије“
Београд
ЗОРАН Б. ЈЕВТОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 32.019.5:316.48
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.03.2018
Одобрен: 29.04.2018
Страна: 405-421

ПРОПАГАНДНИ ЛАНАЦ ДЕЗИНФОРМИСАЊА У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА

Сажетак: Кризе су озбиљна претња структурама, фундаменталним вредностима и нормама система. У условима временског притиска и несигурних околности оне захтевају да носиоци власти доносе најбоље одлуке које ће кризу решити. Овакве ситуације прате и комуникационе кризе када угрожена јавност не добија правовремене и потпуне информације. У почетку, традиционални медији су усмерени на промовисање активности које носиоци власти предузимају, не обезбеђујући потребне информације које очекују грађани који су погођени кризом. Таква пракса традиционалних медија изазива потребу да грађани посредством друштвених мрежа крену у потрагу за истином или да се медијској пропаганди супротставе антипропагандом. У оба случаја, на сцену ступа дезинформација, као најдраже средство пропаганде, што само продубљује кризу и дифузно шири моралну панику. Истраживања кризних ситуација показују да су интернет и друштвене мреже, уместо да подстакну развој демократије, размену мишљења и политичко комуницирање отишли у другу крајност. Интернет је, чак и када није кризна ситуација, потенцијална платформа за дезинформисање, брзо ширење лажи и (анти)пропаганду. Аутори то доказују резултатима истраживања нивоа обавештености угрожених грађана за време елементарних непогода у Обреновцу (поплаве) и Мајданпеку (зимска олуја), анализом медијских написа у тим кризним данима, као и током поплава у БиХ. Закључује се да кризна комуникација носилаца власти и грађана није била на пожељном нивоу; да су грађани били у „информативном мраку“, у којем је најважнији канал комуникације био мобилни телефон, али и да су друштвене мреже представљале полигоне за пласирање дезинформација. Рад је доказао како су грађани Србије, упркос искуству из сличних непогода, и даље слабо припремљени за информационо функционисање у кризним ситуацијама.

Кључне речи: Криза, пропаганда, дезинформисање, медији, интернет, друштвене мреже

„Пропаганда је једнако моћно оружје као и пушка, чак и ефикасније.“
Сер Артур Понсонби

* momcilo.cebalovic@gmail.com

„Криза“ као један од најчешће помињаних појмова који нема јасан и једнозначан појмовни садржај, данас се толико често користи да је постала свакодневна мисаона интерпретација објективне стварности. Реч етимолошки потиче из грчког језика (κρίσις – крисис) (Милашиновић, Кешетовић, 2009: 10) у коме је означавала „пресуду“, „истрагу“ или „одлуку“, то јест пресудни тренутак у коме се одлучује о даљем позитивном или негативном развоју неке ситуације. Реч је о стању са негативним консеквенцама у којем се налазе појединац, друштво као целина, поједини системи или организације. Кад је реч о безбедносном аспект,у, мисли се на „(...) кризу у комуникацијама, чиме се у јавности шире страх, паника и манипулације (...)“ (Милашиновић, Јевтовић, 2013: 93).

Криза је „озбиљна претња основним структурама или фундаменталним вредностима и нормама социјалног система, која у условима временског притиска и веома несигурних околности, захтева доношење критичних одлука“ (Rosenthal, et al., 1989: 10). Кризна ситуација представља „необичан догађај или серију догађаја који утичу лоше на интегритет производа, репутацију или финансијску стабилност организације, на здравље или расположење запослених, на заједницу или друштво уопште (White-Mazur, 1994)“. Лондонска школа за односе с јавношћу (ЛСПР) дефинише кризу као „озбиљан инцидент који утиче на човекову сигурност, околину, производе или углед организације (Новак, 2001: 28). Као најважније кризе издвајамо велике елементарне непогоде, акциденте који угрожавају животну средину и здравље и животе људи, хаварије у фабрикама, престанак снабдевања електричном енергијом због хаварија или пада информационо-комуникационих система, грађанске немуре, све врсте ратних сукоба.

Медији и пропаганда

Криза се увек решава под великим притиском јавности и медија – креатора слике о кризи – како традиционалних, тако и нових медија. „Кризни догађај је за медије сировина која се пропушта кроз њихов филтер, умножава и коначно продаје као роба“ (Кроња, 2008: 97). Кризе за медије постају прилика да призорима туђих несрећа и катастрофа, повећају гледаност и читаност. Тада, „у недостатку времена, а притиснути императивом брзе објаве информација које јавност од њих очекује, посежу за објављивањем недовољно проверених информација које могу у одређеним условима да нанесу огромну штету“ (Лучић, Дашић, 2015: 289). Масовни медији су, истичу Лучић и Дашић, важан, а понекад и једини извор информисања. што указује на њихову велику друштвену одговорност. Посебно у кризним ситуацијама, од њих се очекује да у најкраћем року пружају тачне, непристрасне и веродостојне информације „како би јавност створила реалну слику догађаја и на време била обавештена о могућим дугорочним последицама кризне ситуације“. Савремене кризе су ушле и у жижу друштвених мрежа, на којима „грађани–новинари“ постају креатори јавног мњења. Они први обавештавају јавност о кризи, уколико званични

извори задужени за обавештавање чекају сагласност на текст саопштења за јавност.

У раду ће управо однос медија и јавности у мирнодопским кризним ситуацијама бити истражен са посебним освртом на креирање јавног мњења угрожених грађана и њихове моралне панике. Истраживањем ће бити обухваћени само грађани који су непосредно угрожени кризом, а не грађани који имају могућност да се посредством медија обавештавају о дешавањима у кризном подручју.

Мирнодопска криза увек може да буде прилика да се тежиште са узрока кризе и начина решавања пребаци на политички терен. Елементарна непогода може да постане поприште политичких сукоба, пропаганде и дезинформисања, све у циљу да се власт прикаже као спаситељ угрожених који чини све да кризу реши или да се окриви за нечињење које кризу продубљује. Људи нису постали циљ манипулација, дезинформација и неистина само у савременим кризама када су информационо-комуникационе технологије (ИКТ) постале својеврсно оружје/оруђе. „Када се објави рат, истина је прва жртва“, истакао је Понсонби (Ponsonby, 1929) објашњавајући да су „лажи/неистине (...) признато и веома корисно оружје у рату, и свака земља их користи намерно да би заварала сопствени народ, да би привукла неутралне на своју страну и обманула непријатеља. (...) Лагање се (...) не дешава (...) само у ратним временима.“ Понсонби закључује да је „пропаганда (...) једнако моћно оружје као и пушка, чак и ефикасније.“

Пропагандиста манипулише симболима како би утицао на слободу избора онога који прима информације, јер му је циљ да „(...) потакне друге да се понашају онако како се не би иначе понашали, наивно вјерујући ‘да своје одлуке доносе сами’.“ (Сењковић, 2001: 34) Циљ пропагандисте је, дакле, да примаоца порука наведе да размишља управо онако како то од њега очекује пропагандиста и да заузме управо оне ставове који су потребни пропагандисти. Мајкл Џ. Спрул (Michael J. Sproule) дефинише пропаганду као „(...) активности великих организација, народа, или групе на придобијању јавности за сопствене интересе путем стављања у први план атрактивних закључака упакованих тако да се сакрије како њихова права сврха тако и одсуство ваљаног образложења.“ (Спрул, 1997) У кризама, без обзира да ли је реч о пропаганди („влада чини све да реши кризу, предузете су све мере, сви су збринути“) или контрапропаганди („државни органи су у хаосу, не предузимају потребне мере, број жртава је велики, али се крије“), реч је о процесу комуникације која представља, истичу Гарт Јовет (Garth Jowett) и Викторија О’Донел (Victoria O'Donnell) „намеран, системски покушај да се обликује перцепција, манипулише ставовима, и директним понашањем ради изазивања реакције која потпомаже спровођењу намере лица које спроводи пропаганду“ (Јовет, О’Донел, 2006).

За креирање ставова прималаца порука телевизија, као најдоминантнији медиј, који најефикасније подстиче емоцију, увек се нађе у епицентру кризе. Енио Ремондино (Ennio Remondino) указује да ће ТВ „(...) донети више слика

са спектакуларним сценама и виртуалне слике 'без крви' (...)“ (Ремондино, 2002: 9). које неће узнемирити јавност у подручјима где нема кризе. Слика је природни врт дезинформатора, а ТВ је његов рај, али рај ограђен зидом тако да из њега нема начина да се истера, наглашава Владимир Волков (Волков, 2001: 177–179). Телевизија, заправо, нуди читав низ погодности које лако постају окови. Сажетост излагања на телевизији спречава свако продубљивање информације, а човек који стално мења ТВ канале је „(...) човек кога треба дотући или га се дочепати и оборити с ногу, дакле, савладати. (...) На телевизији се ствара вртлог информација који онемогућава сваку дијалектику. (...) Тржиште слика је посао и погодност која постаје катастрофа. (...) Купују се само сензационалистичке, чак манихејске, које се такорећи тренутно емитују сателитски. Екипа, која се пошаље на лице места и прави репортажу која је у складу са стварношћу, нема никаквих изгледа да прикаже оно што је стварно видела и што се стварно догађа“ (Волков, 2001: 177–179).

За време криза јавност, преко медија као посредника, добија информације. Све што се објави прихвата се као истина, а медији ту зависност од извора званичних информација (или оскудност и потпуно одсуство) виде као прилику за злоупотребу и манипулацију са јавношћу. Линет Шеридан Барнс (Linette Sheridan Burns) сматра да је савременом новинарству изазов да пронађе начин да премости често сукобљена професионална, комерцијална и етичка становишта у вези са проналажењем и презентацијом вести, истовремено прихватајући перцепцију новинарства као професије која има истакнуту друштвену улогу (Барнс, 2009).

Телевизија је медиј који у кризама примењује „медијски маневар“, истиче Бранко Клун. Реч је о планираној манипулацији медија која постаје значајно пропагандно оружје, па се у кризним комуникацијама посебна пажња мора обратити на рад са електронским медијима и изразу и пласирање видео материјала. Јер, у обавештавању јавности у кризама „(...) савладавање медија и дифузија информација, које су у властитом интересу, намјењени су дезинформацији непријатеља а још више, својој властитој јавности, односно јавноме мнијењу“ (Клун, 2000: 75–87).

Развој савремених технологија и појава нових медија који треба да подстакну старе медије да се врате професионалним стандардима, донео је нову катастрофу, тврди Филип Најтли (Phillip Knightley)¹. Он тврди да извештачи из кризних подручја иако имају сателитске телефоне и интернет, па вести, снимци и фотографије стижу у студио/медије у реалном времену, не дају јавности реалну слику тих дешавања. Кључни фактор у свим кризама постали су њихова медијска презентација и извештавање које је, како истиче Клун, у знаку непосредности и реалног времена – у идентичности времена догађања и времена примања информација. Прималац поруке нема времена да је обради, анализира, разуме је и да јој смисао. (Клун, 2000: 75–87). Или да потражи неки други извор информације. Такав прималац порука, који нити анализира нити

¹ Филип Најтли, новинар и историчар, специјални дописник „Sunday Times“ од 1965. до 1985. године, аутор књиге Прва жртва: ратни дописник као херој и особа која ствара митове од Крима до Косова.

трага за другим вестима, који нема критички став, погодан је за манипулацију. А у кризама угрожени појединац је управо у таквој ситуацији. Он је права мета за све врсте манипулација.

О стварној информацији и виртуелној дезинформацији

Медији, као активни учесници свих криза и као продужена рука власти постају манипулатори јавним мњењем, носиоци дезинформисања. Вештим коришћењем медијских канала, утичу на свест и емоције прималаца порука, па Чомски истиче да „(...) медији служе функцији пропаганде, то јест, они обликују опажања, бирају догађаје, нуде интерпретације (...) сагласно с потребама средишта моћи у друштву, који су у суштини држава и пословни свет.“ (Чомски, 2002) Слањем безброј информација преко средстава масовних комуникација имамо ситуацију да „(...) непрестано навирање *news*, вести, води преизасићености, дармару и жаловости; као што може и да проузрокује ефекат супротан жељеном: дезинформацију. Пасивна или активна она кумује лажи. Изрично или зато што је изостављена. Информациони облак, да преузмемо израз Едгара Морино (Edgar Morin) обавија планету“ (Бал, 1997: 49). У кризама су ти облаци гушћи, тамнији, кроз њих теже продире светлост. Појединац, живећи у илузији да је информисан, постаје завистан од оних који имају информације, па се манипулације показују као извор друштвене моћи. Субјект комуникације, уз помоћ медија, претвара се у објект, односно, публика постаје маса. Вирилио (Virilio) наглашава да „(...) револуција *стварне информације* представља револуцију *виртуелне дезинформације*, односно историје која се у истом тренутку пише.“ (Вирилио, 2000: 107)

Новинарство је професија која треба да служи на добробит грађанима и друштву. Према Михаелу Кунцику (Michael Kunczik) и Астрид Зипфел (Astrid Zipfel) новинарство се дефинише као „главно занимање особа, које судјелују у скупљању, провјери, одабиру, обради и ширењу вијести, коментара те забавних садржаја путем масовних медија“ (Kunczik, Zipfel, 1998: 59). Суштина професије је сабрана у следећем погледу на новинарство: то је „делатност сакупљања, селекције, обликовања и објављивања информација у медијским и жанровским облицима, посредовање између догађаја на изворима информација и публике која те информације очекује са овисничким нестрпљењем. За масовну публику новинарство је главни извор информација“ (Ђурић, 1997: 464). Одговорност медија има посебну тежину у кризама.

Захваљујући технолошкој револуцији промењена је и суштина функционисања медија. Ковач и Розенстил указују да је дефиницију новинарства дискредитовала технологија, тако да се данас све сматра новинарством (Ковач, Розенстил, 2006: 22). Данас сваки слободан човек који на друштвеним мрежама износи ставове о некој појави или поставља мултимедијалне садржаје снимане и мобилним телефоном, може да постане „грађанин–новинар“. Развој ИКТ није једини разлог за кризу медија. Новинарство се изгубило негде између прокламоване улоге чувара демократије, људских слобода и контролора

власти и логике капитала и егзистенцијалне потребе да се преживи и опстане у било ком медију. Јевтовић и Петровић указују да планетарно умрежено друштво креира нове обрасце вести, стварајући нови профил корисника који информације траже одмах и све на једном месту. Млади, образовани и финансијски ситуирани конзументи информација уз помоћ рачунара и мобилних дигиталних платформи креирају сопствени информацијски простор. (...) Истина и аналитичност постају жртве брзине и сензационалности“ (Јевтовић, Петровић, 2013).

Медији се „хране“ кризама, па аутори тврде да тада површност, сензационализам и глад за профитом, достижу врхунац. Медијске приватне индустрије, као доминантни „играчи“ на медијској сцени, немају обавезу, ни у кризама, да брину о јавном интересу. Власничка структура медија, ипак, не би смела да наметне дилему да ли приватни медиј треба да служи јавном интересу, јер је јавни интерес утврђен законима и дефинисан је, поред осталог, као истинито, непристрасно, правовремено и потпуно информисање у складу са правилима новинарске професије. Нестанак електричне енергије не сме да буде алиби приватном медију да угаси радио или ТВ и да смањи трошкове пословања.

Криза медија отворила је врата, према Дену Гилмору (Dan Gillmor) *самониклом* (grassroots) новинарству (Gillmor, 2006), док их Шејн Боуман (Shayne Bowman) и Крис Вилис (Chris Willis) називају *партиципативним* новинарством (Bowman, Willis, 2003). Тај термин користе Сингер (Singer, 2011), Турман и Хермида (Thurman, Hermida, 2010), Доминго и остали (Domingo et al., 2008) и Паулусен и остали (Paulussen et al., 2007), док појам *амбијентално* новинарство налазимо код Хермиде (Hermida, 2010), *умрежено-network* код Хајнриха (Heinrich, 2011) или *networked* новинарство код Рајфа, Бекета и Мансела (Ryfe, 2009; Beckett, Mansell, 2008).

Термин грађанско новинарство у општу употребу улази почетком XXI века (Örnebring, 2013) „да би се озваничио тренд све већег учешћа независних грађана у производњи садржаја који се пласирају на интернету. Медији губе своју посредничку улогу а рачунари, таблети и паметни телефони постају 'личне редакције' преко којих 'грађани–новинари' утичу на креирање слике о некој кризи.“² Аутори сматрају да су сви ти термини само плод трендова које доносе нове технологије, а све у циљу утврђивања неке имагинарне границе између традиционалних медија и новинара, који једини треба да буду професионалци, и нових „нетрадиционалних новинара“ како их назива Глен Брум (Glen Broom) (Broom, 2010: 248), који се не могу назвати професионалним новинарима а који, према наведеним теоретичарима, отварају неке нове границе људских слобода и комуникације. У овом раду ће се утврдити да такво „новинарство“, нарочито у кризама, одлази у другу крајност, постаје центар дезинформисања.

Неспорна је чињеница да „грађани, потпуно слободне јединке или јединке у оквиру неких организација, чине оно што треба да чине новинари – сакупљају, обликују, анализирају и објављују вести, информације, фотографије и

² Цебаловић, 2015.

видео записе“.³ Али, тешко је оспорити и став да на креирање и „уређивање“ тих мултимедијалних садржаја који се пласирају у дигиталну сферу, одлучујући утицај има субјективност, често и политичко опредељење, а не објективност која треба да буде својствена професионалцима. Зато су, по ауторима, у теоријским разматрањима улоге и значаја грађанског / партиципативног / самониклог новинарства неоправдано изједначени професионални новинари и новинари који нису новинари и да је некритички прихваћен тренд коришћења наведених појмова који су етимолошки и суштински супротни са професионалним новинарством.

Савремена политичка пракса показује да су интернет и друштвене мреже, који је требало да постану „хипердемократска дрангулија и глобална агора за размену мишљења и политичко организовање“,⁴ отишли у своју супротност. Интернет је данас најпрљавија политичка арена и полигон за дезинформисање, ширење лажи и пропаганду. Став аутора потврђују и лидери тзв. демократског света. „Живимо у ери лажних вести и супротстављених наратива“⁵, у свету у коме је пропаганда „вођена кроз хиљаде налога на друштвеним мрежама која се моментално шири целим светом, на свим језицима, измишљотине смишљене да би укаљале политичара, јавну личност, новинара“.⁶ Европска комисија закључује да „живимо у добу у коме нас преплављују информације и дезинформације. Стога својим грађанима морамо осигурати алате за препознавање лажних вести, побољшавање поверења на интернету и управљање примљеним информацијама“⁷, поручује Франс Тимерманс (Frans Timmermans), потпредседник Европске комисије. Дојче веле (Deutsche Welle) указује да су „дезинформације најдраже средство пропаганде“⁸ па их једни користе „да би скренули позорност јавности, други да би зарадили, трећи да би манипулирали људима. Лажне вијести су постале део наше свакодневице, особито на друштвеним мрежама. И постају све већи проблем данашњег друштва“.⁹ Избори су претворени у мирнодопске кризне ситуације.

У кризним ситуацијама, које су предмет истраживања у овом раду, субјекти у обавештавању грађана су носиоци власти на разним нивоима, медији и „грађани–новинари“ преко друштвених мрежа. Квалитет њихове комуникације приказује сав њихов и професионализам и аматеризам. Кризна (не)комуникација може да допринесе како решавању кризе и хуманитарних проблема, тако и њеним продубљивањем, ширењем гласина, неистина и панике. У кризама

³ Исто.

⁴ Алексей Кицјухас, <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/lazne-vesti/>

⁵ Став британске владе која најављује формирање посебне јединице за борбу против лажних информација и пропагандних кампања других држава, на <http://rs.n1info.com/a358993/Svet/Svet/Britanija-formira-telo-za-borbu-protiv-laznih-vesti.html>

⁶ Емануел Макрон износи оштар став према пропаганди на интернету и најављује закон о борби против „лажних вести“ на интернету, посебно током „изборних периода“, јер је потребно да се „демократски живот заштити од лажних вести“.

<http://rs.n1info.com/a354102/Svet/Svet/Makron-najavio-zakon-protiv-laznih-vesti.html>

⁷ <https://www.blic.rs/vesti/svet/evropska-komisija-preduzima-mere-protiv-laznih-vesti-na-internetu/vkmz4vx>

⁸ <http://www.dw.com/bs/kako-prepoznati-fake-news/av-42745327>

⁹ Исто.

које су на ивици катастрофе, када се због престанка снабдевања електричне енергије прекидају канали комуникације, угрожени грађани су, по правилу, слабо информисани. Они у кризи нису циљна јавност медија! Медији се обраћају онима који нису погођени кризом, који прате ТВ и радио и имају интернет и рачунаре.

У кризним ситуацијама је изузетно важна координирана комуникација свих субјеката, а носилац координације треба да буде државни орган који решава кризу. Уколико угрожена јединка не зна ко, када, како решава кризу и када ће се обезбедити струја, вода и храна, аутори сматрају, да се стварају сви услови за стварање моралне панике. Државни и локални системи који грађанима обезбеђују елементарне услове за живот, треба да буду оспособљени за кризне комуникације. Аутори наглашавају да грађани у Србији имају искуства са великим кризама у којима није било елементарних услова за живот (бомбардовање, поплаве, земљотреси) и да се на основу тих искустава морају припремити за исте или сличне кризе.

Ниво обавештености угрожених грађана

Предмет истраживања обавештености грађана у кризним ситуацијама, који могу постати жртве пропаганде, дезинформисања и манипулисања, који се могу наћи у потпуном „информативном мраку“, је кризна комуникација са грађанима за време поплава у Обреновцу у мају 2014. и за време зимског невремена у Мајданпеку, почетком децембра исте године.¹⁰ Анализа медија за време поплава у Србији и БиХ у мају 2014. године, потврдиће тезу да традиционални медији у кризама нису на потребном професионалном нивоу, да не постоје процедуре кризних комуникација и да основни извор (дез)информација постају друштвене мреже.

Истраживање је доказало да је дубина кризе израженија у урбаним срединама где престанком снабдевања струјом престаје организовани живот заједнице. Испитиван је квалитет кризне комуникације искључиво са угроженим грађанима. „Информативна сигурност грађана у кризној ситуацији“ (ИСКС) која се радно дефинише као информације доступне највећем броју грађана погођених кризом и то у реалном времену, које су правовремене, потпуне, поуздане, садржајне, није постојала, јер грађани нису добијали информације које би им помогле да преброде кризну ситуацију, да им омогуће да организују

¹⁰ Истраживање јавног мњења за потребе докторске дисертације Момчила Цебаловића „Кризне комуникације у ратним условима – студија случаја Електропривреде Србије“ реализовано је у периоду од 1. до 25. марта 2015. године. Циљ истраживања је био да се утврди ниво обавештености грађана у два угрожена подручја (Обреновац – поплаве, мај 2014. и Мајданпек – зимско невреме, децембар 2014) у условима вишедневног и вишенедељног прекида у снабдевању електричном енергијом, када је дошло и до прекида у каналима комуникације. Анкетирано је по 150 испитаника, у оба града. Испитивани су непосредни учесници тих догађаја који су директно били угрожени природном непогодом, у условима већ стабилизираних ставова о нивоу обавештености о дешавањима у кризној ситуацији у којој су били.
<http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7076>

живот и да ускладе своје поступке са кризном ситуацијом уз најмање губитке и трошкове. Носилац информисања у кризној ситуацији, показало је истраживање, треба да има препознат државни ауторитет који решава кризу, који брине о животима и имовини угрожених људи и коме грађани треба да верују.¹¹

Анализом канала комуникације преко којих су се грађани у Обреновцу и Мајданпеку обавештавали у две различите кризе, „(...) добијени су упозоравајући подаци: доминирао је мобилни телефон. Преко њега се информисало 62,7% испитаника, преко више уређаја 16%, а 5% се обавештавало преко радио-станица које су емитовале програм (преко радија у колима 2,7%, преко транзистора 2% и преко радио-уређаја 0,30%). Важно је истаћи да то нису биле локалне радио-станице, јер ниједан електронски медиј није радио ни у Обреновцу, ни у Мајданпеку (није било струје), већ радио-станице из других места које нису могле да обавештавају угрожене грађане о томе шта се дешава у њиховом месту. Чак 12,7% испитаника је изјавило да ниједан канал комуникације није функционисао. Проблем од јавног значаја није адекватно третиран у медијском комплексу, због чега највећи део популације (укупно 57,7 одсто) није имао могућност било какве комуникације сем „од уста до уста“. У кризним ситуацијама несхватљиво је да се јавни простор препусти гласинама, јер оне као продукти руморног комуницирања само појачавају атмосферу неизвесности, ширећи незадовољство и очај унутар заједнице. На основу личног искуства, веза или познанстава стизало се до егзистенцијалних података, што је представљало идеалан терен за настанак моралне панике.¹²

	нисмо имали никакву информацију	имали смо информације
ОБРЕНОВАЦ	9,3%	90,7%
МАЈДАНПЕК	76,0%	24,0%

Табела 1. *Када сте остали без струје, да ли сте ви и ваши укућани имали информацију због чега се то десило? (Питање из упитника)*

Разлика у одговорима грађана у два кризна подручја је јасна – у Обреновцу су знали да струју немају због поплава, али у Мајданпеку нису знали зашто су у мраку. Грађанима у Мајданпеку електричну енергију продаје ЈП ЕПС / ЕПС снабдевање, који у том кризном периоду није обавештавао своје купце зашто им не испоручује уговорену робу. Разлог – квар није био у ЕПС-у, већ на далеководима ЈП Електромрежа Србије (ЕМС). Грађане није обавештавао ни ЕМС, јер они са грађанима немају никакав уговор о испоруци струје. Због такве погрешне процене и некомуникације два ЈП, чак 76 одсто грађана није знало зашто су у мраку и када ће добити струју.¹³

¹¹ Исто.

¹² Цебаловић, 2015.

¹³ Мајданпек је био пет дана без електричне енергије, нису радили системи водовода и даљинског грејања, где се од 8.000 људи, чак 5.000 греје из топлане, нису радиле банке, па није било могуће подићи новац, због чега ни у продавницама, ако су радиле, није било могуће снабдевање животним намирницама. Локални радио, у стечају, био је без електричне енергије, а локална власт је одбила да им обезбеди агрегат уз образложење – „ко би вас иначе слушао, кад нико нема струју“.

Локални електронски медији, потпуно неприпремљени за рад у таквој кризи, престали су да раде. За кризу су били неприпремљени и грађани.¹⁴ Агрегати на неколико локација у Мајданпеку омогућавали су грађанима да пуне батерије мобилних телефона и да их користе када је радила мрежа мобилне телефоније, па је, показује истраживање, мобилни телефон био најважнији уређај преко кога су се грађани информисали. „У Обреновцу је мобилни телефон коришћен за комуницирање међу грађанима, а чак 130 испитаника (87 %) је изнело став да је 'слушало шта се прича међу грађанима'. Од њих, чак 122 (93,8%) сматра да је преко тих комуникација било обавештено шта се дешава. Исти став у Мајданпеку је изнело 98 људи (65,4%), али је чак 83 (84,7%) нагласило да 'нису имали никакву информацију'. Превладава оцена да су се грађани у обе кризе, највише обавештавали руморним комуницирањем! То је доминантан одговор на питање – ко вас је обавештавао о новостима у граду?“¹⁵

На основу ставова грађана који су били анкетирани, закључује се да им носиоци обавештавања (медији, локална заједница, ЕПС и ЕМС) нису обезбедили информације које су им биле потребне. О дешавањима у својој средини обавештавали су се посредно, кроз разговор са другим лицима која не живе у тој средини (мобилни телефон) и која информације добијају такође преко посредника – медија. Медији који су извештавали из Обреновца и Мајданпека били су канал комуникације носилаца власти према јавности која није била у кризи и којој је приказивано како власт решава кризе. Јавност која није погођена кризом, уверавана је да надлежни управљају кризом, што, пре свега у случају Мајданпека, није било тачно.¹⁶

Истраживање је потврдило да су кризе, у којима носиоци информисања не обезбеђују кризне комуникације, прилика да руморно комуницирање постане доминантно. То носи ризик од међусобно контрадикторних интерпретација, претећи распадом медијско-информацијског система. Развој кризе и њено продужено трајање прете замирању комуникација, уместо унапређењу кризног информисања. „Склоност ка претеривању, покушаји бољег позиционирања унутар друштвених група, стрепња, страх, па и ирационална мржња распросиру се неформалним каналима комуникације, при чему мобилни телефони као најчешћи канали преноса умеју да ефектом грудве снега закотрљају брда

¹⁴ Ниједан медиј у Обреновцу и Мајданпеку нема агрегате за снабдевање електричном енергијом у условима прекида у снабдевању, а грађани немају транзисторске радио пријемнике, са којих би могли да слушају вести, као што су чинили за време бомбардовања 1999. године.

¹⁵ Истраживање јавног мњења за потребе докторске дисертације Момчила Цебаловића „Кризне комуникације у ратним условима – студија случаја Електропривреде Србије“, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7076>

¹⁶ У Мајданпеку је у више наврата најављивана нормализација у снабдевању струјом, што се није дешавало. У појединим медијима објављено је да су „Дезинформације јаче од мрака“ и да се „Мајданпек налази у хедовима телевизијских вести и на насловним странама (...) а становници ове општине (...) нису могли да виде и прочитају шта се о њима пише. (...) Батерије на телефонима приближиле су се минимуму, интернет је већ месецима био мисаона именица, а после пар сати била је лутрија пронаћи у продавницама свеће. (...) Оно чега је било у изобиљу јесу дезинформације. (...) Правих информација – шта се и где догађа, није било. Срећници који су архивирали транзисторе или су им батерије паметних телефона биле издржљивије, долазили су до вести. (...). Danas, „Dezinformacije jače od mraka“, 5.12.2014.

лажи и гласина.“¹⁷ Гласине су увек опасне, чак и кад нема кризе, зато што симулирају стварност, личе на медијске поруке и преображавају се у њихова значења, тако да лаковерни људи слабијег образовања, нарочито у стресним кризним ситуацијама, поверују и понашају се у складу са порукама које носе.

У кризним ситуацијама полуинформације или дезинформације продубљују кризу, без обзира какве информације о кризи пласирају медији опште јавности. Вести позитивно обојене, о великим напорима које улаже заједница да реши њихове проблеме, а које нису засноване на реалним чињеницама, никако не могу бити од користи угроженим грађанима који очекују да се криза оконча и да се живот врати у нормалне токове. Тим пре, ако им све то, преко мобилног телефона, препричавају они који њихову кризу прате код својих кућа, преко ТВ.

Због пасивности носилаца информација они су, на почетку и током кризе, међу угроженом популацијом, врло слабо препознати као субјекти обавештавања. „Њих, као извор информација, препознаје само 13,4% (10,5% препознаје институције и локалну самоуправу као носиоце информисања а ЕПС само 2,9%). Чак 83,2% становништва било је усмерено на гласине, без било каквих услова да се конкретни догађаји протумаче као садржај предикција и свима потребних упутстава. Са протоком кризе долази и до феномена опадања информисања, тако да јавни канали информишу само 8,3% грађана погођених кризом, док се преко телефона, кроз разговоре са рођацима и пријатељима који живе ван угроженог подручја, као и посредством гласина, информише трећина људи. Због немогућности да редовно пуне батерије мобилних телефона, који су били доминантни канал комуникације, чак 80,7% грађана сматра да су у данима кризе били у информативном мраку“.¹⁸

Истраживање је показало да су грађани у Мајданпеку, чим је нестала струја, били суочени са информацијама које умирују и обећавају, али које нису биле засноване на реалним чињеницама („проблеми са снабдевањем струјом биће решени сутра“). Информације засноване на лажној премиси или прогнози добијали су данима. „Створено је неповерење према локалним органима власти, који су давали такве информације, створио се вакуум у који су ушле гласине и почеле да формирају мњење угроженог становништва. Може се закључити да организованих планских кризних комуникација са угроженим становништвом није било ни у Обреновцу, ни у Мајданпеку.“¹⁹

Власт на свим нивоима мора да схвати опасност од дезинформисања и манипулација којима може да буде угрожено становништво и да коригује своје активности у складу са чињеницама из истраживања: 98,7% анкетираних грађана којима су и животи били угрожени истиче да је „важно“ и „веома важно“ (уз незнатне разлике према типу кризе и властите ситуације) „да добијају редовно и у право време тачне информације о кризи у којој се налазе и о томе како је држава решава и када ће кризна ситуација проћи. Истраживање је пока-

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

зало да, што је криза била већа, и већи број угрожених грађана наглашава већи значај кризног информисања.²⁰

Моћ друштвених мрежа у кризама

Анализом садржаја медија за време поплава у Србији у мају 2014. године потврђује се да су „(...) ублажавали панику дајући важне сервисне информације, помажући грађанима да се оријентишу, дођу до информација о несталим лицима, упућујући их где могу да приме помоћ односно да је пруже. (...) У извештавању изостају критички ставови и преовлађује унисоност у начину информисања и обавештавања јавности што је карактеристика свих електронских медија. (...) Медији су показали моћ да манипулишу, капацитете да креирају скрипт супериорних политичара и доносилаца одлука, генерално стабилне државе. (...) Уредници медија и медијски радници су креирали слике стварности које су једним делом биле симулација истине и реалности усклађене са визијама политичких субјеката. Оно што је делом дестабилизовало ову симулацију били су садржаји до којих су грађани долазили помоћу интернета, кроз приступ подацима на форумима, друштвеним мрежама који су у виртуелном простору често представљали другу слику реалности која је била нешто веродостојнија. Друштвене мреже и поједини интернет сајтови указивали су на веће размере катастрофе изазване поплавама, што је повремено и парцијално изазивало страх и забринутост грађана, а са друге стране отворило сумњу у целовитост, објективност и истинитост информисања традиционалних медија“ (Николић, 2015: 109–124).

Јавност препознаје пропаганду, па грађани улазе у свет интернета у потрази за истином и у жељи да помогну или да одмогну у решавању кризе. Оцене о моћи друштвених мрежа и њиховој улози за време поплава у Србији ишле су из једне у другу крајност. „Док су једни тврдили како су Твитер и Фејсбук у потпуном хаосу и неорганизацији одиграли улогу центра за обавештавање и узбуњивање, други сматрају да је информисање преко мрежа само допринело стварању још већег хаоса и ширењу дезинформација. У праву су и једни и други: друштвеним мрежама, а нарочито Твитером, ширило се обиље дезинформација, превасходно о томе где је и каква помоћ потребна, о квалитету смештаја у прихватним центрима и третману евакуисаних.“ (Глигоријевић, 2014).

Криза је постала повод за политичку борбу и беспризорну пропаганду за или против власти, која је сакривена под плашт бриге за угрожени народ и интерес јавности да сазна шта се све дешава на поплавленим подручјима. Поједини грађани су, седећи код куће, на друштвеним мрежама ширили неистине, дезинформације и панику, шаљући вести о „стотинама лешева који пливају Савом“. Последица „рата“ на мрежама је било гашење појединих портала и ометање од стране непознатих лица. Нови медији су показали и позитивне и негативне капацитете. Уз наведене негативне стране, показале су и моћ окупљањем активиста који су прикупљали помоћ, помагали лицима која су напус-

²⁰ Исто.

тила своје домове, волонтирали на разним пунктовима, градили насипе, сакупљали помоћ. Друштвене мреже су дале немерљив допринос у хуманитарним активностима.

Описана пракса традиционалних медија била је готово идентична са радом медија у току поплава у БиХ, у мају 2014. године. „Бројни ‘класични медији’, а посебно јавни сервиси, нису се најбоље снашли и нису емитовали никакве специјалне програме и ванредне вести у првих 48 сати поплава. Бројни аналитичари оцијенили су како су ‘обични’ грађани, без икакве инфраструктуре и формалне наобразбе у подручју комуникација на самом почетку катастрофе преузели улогу информатора (Турчило, 2014: 161). Иако су хидрометеоролози у БиХ 13.5.2014. године емитовали метео-аларм и упозорили на опасност од поплава, то је у „класичним медијима“ прошло незапажено. Већ сутрадан, 14.5.2014. реке су почеле да се изливају.

И у овој кризи, носиоци информисања, уместо власти и новинара, постају грађани-новинари. „Упркос какофонији коју по својој природи доносе, поново су у кризној ситуацији, друштвене мреже биле основни канали правовремених и корисних информација о поплавама. Уз наравно, уобичајену гомилу смећа коју интернет носи. Вијести о поплавама вирално су пропутовале до милиона корисника“ (Арнаутовић, 2014).

Сликама људских трагедија медији привлаче пажњу и манипулишу људским несрећама и кризе су права прилика да одступе од свих постулата професије. Цену плаћају „професионализам и тачност информисања. То је врло опасно јер се јавности дају погрешне информације и грађани се усмјеравају у погрешном смјеру и на погрешне закључке. Такве информације се сад брже шире путем друштвених мрежа и простора за коментаре на порталима те се све брзо отме контроли и оде унедоглед.“ (Зуровац, 2016).

Закључак

У свим кризним ситуацијама, најважнију улогу у обавештавању јавности, спречавању (анти)пропаганде, дезинформисања, ширења гласина, лажи и манипулација, имају носиоци власти и медији који треба да обезбеде правовремене, проверене и истините информације, пре свега грађанима који се налазе у угроженим подручјима. Практика мирнодопских криза (од елементарних непогода па све до политичких избора) доказује да су управо кризе полигон за пропагандне ратове и ширење моралне панике, да носиоци кризних комуникација (органи власти и медији) пре свега пропагирају своје активности за решавање криза, да су угрожени грађани у „информативном мраку“ препуштени гласинама и дезинформацијама. После истраживања ставова грађана који су били у епицентру кризе у Обреновцу и Мајданпеку 2014. године, као и анализе медија и оцена рада медија у току временских непогода у Србији и БиХ аутори закључују:

- у почетку криза, стари медији изненађени и затечени, не обезбеђују правовремено и истинито информисање;

- грађани, трагајући за истином, излазе на друштвене мреже;
- медији обавештавају јавност која није угрожена и та јавност, информисана преко посредника (медија), постаје извор информација за угрожене грађане који преко мобилних телефона покушавају да сазнају природу кризе и када ће криза бити завршена;
- у кризама медији постају пропагандно оруђе;
- друштвене мреже постају канали за ширење неистина и моралне панике, полигон за политичку борбу, али, током кризе, и моћно средство за реализацију хуманитарних активности.

Информационо-комуникационе технологије постале су оружје које је готово избрисало границу између мирнодопских и ратних криза, јер се непрестано усавршавају и шире опсег примене. Политички избори су постали поприште специјалног рата. Створен је све чвршћи ланац пропагандног дезинформисања који не само да се примењује у кризама већ својом применом ствара нове кризе.

Литература:

1. Arnautović, Aldin (2014): *Internet je ukrao medije*, <http://www.media.ba/bs/novinarstvo-mreze-i-web/internet-je-ukrao-medije>
2. Bal, Fransis (1997): *Moć medija*, Clio, Beograd
3. Beckett, Charlie, Mansell, Robin (2008): *Crossing boundaries: new media and networked journalism. Communication, culture & critique*, LSE Research Online, The London School of Economics and Political Science, London, [http://eprints.lse.ac.uk/4221/1/Crossing_boundaries-new_media_and_networked_journalism\(LSERO\).pdf](http://eprints.lse.ac.uk/4221/1/Crossing_boundaries-new_media_and_networked_journalism(LSERO).pdf)
4. Blic, *Evropska komisija preduzima mere protiv lažnih vesti na internetu*, 14.01.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/evropska-komisija-preduzima-mere-protiv-laznih-vesti-na-internetu/vkmz4vx>
5. Bowman, Shayne, Willis, Chris (2003): *We Media: How audiences are shaping the future of news and information*. Commissioned by The Media Center at The American Press Institute. Published July 2003 online in PDF and HTML: http://www.hypergene.net/wemedia/download/we_media.pdf
6. Broom, Glenn M. (2010): *Učinkoviti odnosi s javnošću*, Mate, Zagreb
7. Burns, Lynette Sheridan (2009): *Razumjeti novinarstvo*. Medijska istraživanja, Zagreb
8. Cebalović, Momčilo (2016): *Novinar i „građanin-novinar“ u kriznim situacijama*, Mediji i komunikacije, godina III, br. 5, Bijelo Polje, <http://www.media-com.me/Media%20and%20Communication%205.pdf>
9. Chomsky Noam (2002): *Mediji, propaganda i sistem*, Što čitaš?, Zagreb <http://elektronickeknjige.com/knjiga/chomsky-noam/mediji-propaganda-i-sistem/>
10. Deutsche Welle, *Kako prepoznati Fake News?*, <http://www.dw.com/bs/kako-prepoznati-fake-news/av-42745327>
11. Domingo, David, Heinonen, Ari (2008): *Weblogs and Journalism: A Typology to Explore the Blurring Boundaries*. Nordicom Review, 29 (1), pp. 3–15. http://www.nordicom.gu.se/sites/default/files/kapitel-pdf/264_domingo_heinonen.pdf
12. Đurić, Dušan (1997): *Novinarska enciklopedija*, BMG, Beograd

13. Gillmor, Dan (2006): *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, Sebastopol, CA, USA
14. Gligoriјевић, Jovana (2014): *Između cenzure i širenja panike*, Vreme, br. 1221, Beograd, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1200959>
15. Heinrich, Ansgard (2011): *Network Journalism: Journalistic Practice in Interactive Spheres*, Routledge, New York
16. Hermida, Alfred (2010): *Twittering the news: The Emergence of Ambient Journalism*, Journalism Practice, 4 (3), pp. 297–308
17. Jevtović, Zoran, Petrović, Radivoje (2013): *Kriza tradicionalnih medija i opstanak građanske funkcije novinarstva*, Medijski dijalozi, godina VI, br. 16, IVPE - Cetinje, Istraživački medijski centar – Podgorica
<https://medijskidijalozi.files.wordpress.com/2013/05/medijski-dijalozi-no-16.pdf>
18. Jowett, Garth S. & O'Donnell, Victoria (2006): *Propaganda and Persuasion*, 4th ed. Sage, Thousand Oaks, CA
19. Kišjuhas, Aleksej, *Lažne vesti?*, Danas, 14.01.2018,
<https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/lazne-vesti/>
20. Klun, Branko (2000): *Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća*, Medijska istraživanja, Vol. 6., br.1, Naklada Medijska istraživanja, Zagreb, str. 75–87,
<http://hrcak.srce.hr/file/36846>.
21. Kovač, Bil, Rozenstil, Tom (2006): *Elementi novinarstva: šta bi ljudi koji se bave novinarstvom trebalo da znaju i šta bi javnost trebalo da očekuje*, Podgorica, CID Podgorica, Institut za medije Crne Gore
22. Kronja, Ivana (2008): *Čovjek tranzicije u mas-medijskom društvu (slučaj Srbija)*, Filozofska istraživanja, br.109, god. 28. sv.1, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
23. Kunczik, Michael, Zipfel, Astrid (1998): *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb
24. Milašinović, Srđan, Jevtović, Zoran (2013): *Metodologija istraživanja konflikata i krizno komuniciranje u savremenom društvu*, edicija: Asphaleia, knj. 6, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
25. Milašinović, Srđan, Kešetović, Želimir (2009): *Krizni menadžment*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
26. N1, *Britanija formira telo za borbu protiv lažnih vesti*, 24.01.2018,
<http://rs.n1info.com/a358993/Svet/Svet/Britanija-formira-telo-za-borbu-protiv-laznih-vesti.html>
27. N1, *Makron najavio zakon protiv „lažnih vesti“*, 03.01.2018,
<http://rs.n1info.com/a354102/Svet/Svet/Makron-najavio-zakon-protiv-laznih-vesti.html>
28. Nikolić, Mirjana (2015): *Etičnost i profesionalnost TV izveštavanja u kriznim situacijama – poplave u Srbiji 2014. godine*, Indikatori profesionalnog/neprofesionalnog ponašanja novinara i medija – u Rade Veljanovski (ur.) Indikatori profesionalnog/ neprofesionalnog ponašanja novinara i medija, Beograd: FPN, 2015, str. 109-124
29. Novak, Božidar (2001): *Krizno komuniciranje i upravljanje opasnostima*, Binoza Press d.o.o., Zagreb
30. Örnebring, Henrik (2013). *Anything you can do, I can do better? Professional journalists on citizen journalism in six European countries*. International Communication Gazette, <http://gaz.sagepub.com/content/75/1/35.full.pdf>
31. Paulussen, Steve, Heinonen, Ari, Domingo, David, Quandt, Thorsten (2007): *Doing It Together: Citizen Participation In The Professional News Making Process*. Observatorio (OBS) Journal, 1 (3), pp. 131–154. <http://cccd.es/wp/wp-content/uploads/2012/05/148-596-1-PB.pdf>

32. Ponsonby, Arthur (1929): *Falsehood In War-Time*
<http://www.vlib.us/wwi/resources/archives/texts/t050824i/ponsonby.pdf>
33. Remondino, Ennio (2002): *Televizija ide u rat*, Clio, Beograd
34. Rosenthal, Uriel, Michael, Charles T., t' Hart, Paul (1989): *The World of Crises and Crises Management, Copping with Crises; The Management of Disasters, Riots and Terrorism*, Charles T. Thomas, Springfield IL
35. Ryfe, David M. (2009): *Why a Revival of Public Journalism Is Inevitable*. Prepared for Presentation at the conference: No Better Time: Promising Opportunities in Deliberative Democracy for Educators and Practitioners, The University of New Hampshire, Durham, July 8-11 <http://nobettertime.wikispaces.com/file/view/Ryfe+-+Revival+of+Public+Journalism.pdf>
36. Senjković, Reana (2001) Propaganda, mediji, heroji, mitovi i ratnici, *Polemos* 4, Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk
https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0CDQQFjADahUKEwiM192J7u_IAhUCWhQKHVM3B-M&url=http%3A%2F%2Fhrck.srce.hr%2Ffile%2F4790&usq=AFQjCNHUXjdH34CiarRp7puCFYHhe-wFpA
37. Singer, Jane B. (2011): *Journalism in a network*. In Deuze, Mark (ed.), *Managing media work*, pp. 103–109, SAGE, London
38. Sproule, Michael J. (1997): *Propaganda and Democracy: The American Experience of Media and Mass Persuasion*, Cambridge University Press, Cambridge, UK
39. Thurman, Neil, Hermida, Alfred (2010): *Gotcha: How newsroom norms are shaping participatory journalism online*. In: S Tunney & G Monaghan (Eds.), *Web Journalism: A New Form of Citizenship?* (pp. 46–62). Sussex Academic Press, Eastbourne, UK
40. Turčilo, Lejla (2014): *Profesionalno i građansko novinarstvo: saradnja ili konkurencija*, Mediji i komunikacije, godina I, br. 1, Bijelo Polje, <http://www.media-com.me/MEDIJI%20I%20KOMUNIKACIJE%20%20-%20BROJ%201.pdf>
41. White, Jon, Mazur, Laura (1994): *Strategic Communications Management: Making Public Relations Work (The Eiu)*, Addison-Wesley Longman Ltd; 1st edition
42. Zurovac, Ljiljana (2016): *Izveštavanje u kriznim situacijama: Medijska sloboda i mentalno ropstvo*, Novo vrijeme, Sarajevo, <http://novovrijeme.ba/izvjestavanje-u-kriznim-situacijama-medijska-sloboda-i-mentalno-ropstvo/>
43. Virilio, Pol (2000): *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad
44. Volkov, Vladimir (2001): *Dezinformacija – od Trojanskog konja do interneta*, Naš dom, Beograd
45. Lučić, Miloš, Dašić, Dejan R. (2015): *Odlučivanje u kriznim situacijama*, Kultura polisa, god. XII, br. 28, str. 275–290, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd http://kpolisa.com/KP28/KP28-IV-3_LucicDasic.pdf

DISINFORMATION PROPAGANDA CHAIN IN CRISIS SITUATIONS

Summary: Crises represent a serious threat to the structures, fundamental values, and system norms. Under time-limited conditions and uncertain circumstances, they require the authorities to make the best decisions that will solve the crisis. These situations are accompanied by a communication crisis when the affected public does not receive timely and complete information. Initially, traditional media are focused on promoting activities undertaken by authorities, without providing the necessary information expected by the citizens affected

by the crisis. Such practice of traditional media provokes the need for citizens to search the truth through social networks or to oppose media propaganda by anti-propaganda. In both cases, disinformation takes place as the favourite means of propaganda, which only deepens the crisis and diffusely expands moral panic. Research on crisis situations shows that the Internet and social networks, instead of encouraging the development of democracy, exchange of opinions and political communication, have gone to another extreme. The Internet is a potential platform for disinformation, rapid spread of lies and (anti) propaganda even when there is no crisis situation. The authors prove this with the results of the research on the level of awareness of affected citizens during the natural disasters in Obrenovac (floods) and Majdanpek (winter storms), by analysing media outlets in those critical days, as well as during floods in Bosnia and Herzegovina. It is concluded that the crisis communication between the authorities and citizens was not at a desirable level; that citizens were in "informative darkness", in which the most important communication channel was a mobile phone, but also that social networks represented training ground for disinformation. The paper has proved that the citizens of Serbia are still poorly prepared for information functioning in crisis situations, despite the experience from the similar disasters.

Key words: crisis, propaganda, disinformation, classical media, social networks

ХАСИБА ХРУСТИЋ*

Центар за правна и финансијска
истраживања
Београд

УДК 316.77:32.019.5

Прегледни рад
Примљен: 11.03.2018
Одобрен: 24.04.2018
Страна: 423-431

КАДА МЕДИЈСКИ ПОПУЛИЗАМ ПРАТИ ПОЛИТИЧКИ

Сажетак: Данас важну улогу у културној глобализацији имају медији развијених западних земаља који су претходница културне глобализације у освајању света. Циљ истраживања овог рада је медијска употреба исламофобије у функцији промоције популистичких политичких идеја и креирања слике о исламу као опасној и агресивној религији. Заstraшујућа медијска пропаганда и недоследно извештавање готово свих великих западних медија, како писаних, тако и електронских, које предводи амерички CNN, FOX, те британски BBC, као да желе истакнути како су сви муслимани „исламски терористи”, те сензационалистички користе посебну терминологију која се користи само за ислам као религију: „милитантни ислам”, „умерени ислам”, „исламски радикализам”, „исламски фундаменталист”. Незнање о исламу и недоследно медијско извештавање произвели су страх од ислама и муслимана, а тиме и гетоизацију муслимана у западним земљама.

Повезивање ислама са тероризмом и легално прихватање назива „исламска држава” уместо тзв. или самозвана „исламска држава”, а ригорозно се тумачи да је рат против тероризма у ствари рат против ислама. Недоследно медијско извештавање довело је до тога да је ислам у свести многих, не само на Западу, већ и шире, постао синоним за насиље.

Кључне речи: исламофобија, популизам, тероризам, „исламски фундаменталиста”, тзв. „исламска држава”

Увод

Данас смо сведоци културне глобализације која се огледа, пре свега, у тежњи да се све културе света хомогенизују у једну. У остварењу тог циља важну улогу превасходно имају медији развијених западних земаља који су претходница културне глобализације у освајању света. Зато се овај рад бави медијском употребом исламофобије у функцији промоције популистичких политичких идеја и креирања слике о исламу као опасног, тако да је ислам окарактерисан као агресивна, милитантна и радикална религија. Исламофобија

* hrustic8@yahoo.com

као средство популистичке политике последица је незнања и манипулације незнањем.

У овом раду као метод истраживања коришћено је праћење медијског извештавања и пропаганде готово свих великих западних медија, како писаних, тако и електронских, које предводи амерички CNN, FOX, те британски BBC (изузетак су The Guardian и Independent), који сензационалистички користе посебну терминологију која се користи само за ислам као религију: „милитантни ислам”, „умерени ислам”, „исламски радикализам”, „исламски фундаменталиста”.

Често постављана питања и даље су актуелна, попут, може ли ислам да егзистира у демократском друштву и да ли је ислам компатибилан са демократијом? Међутим, демократски етос не би требало сводити нити изводити из религијских заповести. Муслимани у различитим земљама се суочавају са различитим проблемима, интересима и оријентацијама, те изводити из ислама демократске идеје или диктаторски карактер *ipso facto* показује антипропагандни однос према тој религији који почива на незнању и заблудама.

Медијска пропаганда у промоцији популистичких политичких идеја против ислама и терминологија везана за ислам

Након терористичког напада на Светски трговински центар 11. септембра 2001. године у Њујорку још више је продубљена исламофобија западног либералног света која имплицира предрасуде, ирационалну мржњу, страх и нетрпељивост према исламу и муслиманима. Тај догађај био је повод да се поново у већем интензитету актуелизује питање о односу између западних земаља према исламу као религији. Нарочито су медији ти који су у промоцији популистичких политичких идеја против ислама истицали предрасуде према исламу као опасној религији, која се означава као насилна политичка идеологија уместо као религија, што је продубљивало дискриминацију према муслиманима у западним земљама.¹

Не прави се разлика између верских питања од политичких, а веровање у ислам проглашава се фанатизмом. Међутим, исламска света књига Кур'ан је позивом да се верује једном Богу истакао захтев да се верује свим божијим посланицима, признаје их и међу њима нема разлике.²

Медијска пропаганда против ислама користи исламофобију као средство популистичке политике, а што је последица је незнања и манипулације незнањем. Незнање о исламу и недоследно медијско извештавање произвели су страх од ислама и муслимана. Та пропаганда незаобилазно укључује ко-

¹ Видети детаљније: Islamophobia: a challenge for us all (1997). London: The Report of The Runnymede Trust; L. Benstead, E. Lust, D. Malouche, G. Soltan and J. Wichmann (February 14, 2013). „Islamists Aren't the Obstacle,” *Foreign Affairs*.

² Видети: Kur'an, prevod Besima Korkuta (2001). VII издање, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Izdavački centar El- Kalem.

ришћење посебне терминологије која се експлицитно примењује само за ислам као религију, попут: «милитантни ислам», «умерени ислам», «исламски радикализам», «либерални ислам», «исламски фундаменталиста», било да се ради о медијском извештавању или о политичком говору, што *de facto* представља неозбиљан приступ према исламу као религији, јер постоји ислам а не агресивни, милитантни, радикални или умерени ислам. Медијски или политички, окарактерисати и означавати ислам као агресивни, милитантни, радикални или умерени ислам, последица је не само незнања и манипулације незнањем, већ и циљева популистичке политике.³ Из те терминологије произилази да се може бити умерени верник, истински или фундаментални верник, радикални верник, и сл., што је *nonsens*. Ако би се аналитички појаснио термин „исламски фундаменталиста”, онда то значи да постоји и исламиста, односно припадник вере ислама који није фундаменталиста, неко ко апсолутно не верује у ислам, односно полуверник, делимични верник или исламиста неверник, односно непотпуни верник. Није ли верник само онај који је одан својој вери и ко истински верују у своју веру? Да ли је уопште могуће бити верник који не верује у своју веру, онда је то полуверник или делимични верник.

Под термином: „либерални ислам” западне демократије подразумевају ислам који је прилагођенији захтевима западњачког модерног живота, отворенији за оне који исказују неслагање према исламу, то је нека врста Западу пожељног и прихватљивог ислама. Та терминологија се уклапа у слику света у којој су САД и друге развијене западне земље и њихов друштвени поредак, вера и начин живота једини исправан модел живљења који осликава универзално добро. Са појавом те терминологије везане само и једино за ислам појавили су се и експерти за ислам и „исламски тероризам” у безбедносним агенцијама, медијима и научним институтима.⁴

Медијска популистичка пропаганда против ислама тероризам се поистовећује и повезује са исламом, тако да је у том смислу „рат против тероризма” *a priori* рат против ислама. Организација Ал-Каида (Al-Qaeda) назива се исламском организацијом. Међутим, те предрасуде и заблуде не би требало везати за ислам и муслимане, јер није ислам *sui generis* то што чине поједини муслимани, нити је сваки муслиман ексклузивни представник ислама, а поготово није тероризам иза којег се крију групе које га чине и правдају употребу насиља исламом дајући себи називе „исламска држава” и тиме већи значај за неоправдану употребу ислама као религије. Медијски дискурс у функцији популизма ради креирања слике ислама као опасног и повезивање ислама са тероризмом, као и прихватање назива „исламска држава” уместо тзв. или самозвана „исламска држава”, довели је до тога да је ислам у свести многих, не само на Западу, већ и шире, постао синоним за насиље. У својој суштини мржња често долази из незнања и почива на заблуди (Spinoza, 2011: 171). Међутим, супрот-

³ Таква пракса извештавања западних земаља примењује се и у Србији: Бошко Јакшић (17.08.2013). «Исламско лице арапског пролећа», *Политика*, Интернет: <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Islamsko-lice-arapskog-proleca.sr.html>. 24.08.2013.

⁴ Видети: Mohammed's MONSTERS (2004). Green Forest: The Ariel Center for Policy Research, Balfour Books.

но тој медијској популистичкој пропаганди против ислама, захтев да се чини добро а не зло универзалан је принцип ислама као вере. Ислам је вера која у бити почива на принципима ненасиља, мира и опроста.

Верски идентитет терориста

Верски идентитет терориста наглашен је само када су у питању муслимани. Муслимани у медијима развијених западних земаља редовно су негативци.⁵ Недоследно медијско извештавање прихвата тезу да је исламистички тероризам производ религије.

Медијско популистичко извештавање произвели су страх од ислама и муслимана, а тиме и гетоизацију Муслимана у западним земљама, што су истакли и многи стручњаци у својим академским истраживања, укључујући Edwarda Saida, Davora Marka, Asefa Bayata, Mohamada Elmasrija, Bensteda Lindsaya, Ellena Lusta, Dhafera Malouchea, Gamala Soltana, Jakoba Wichmanna, и других. Резултати тих истраживања показују да су муслимани у западним медијима често приказани као насилни, заостали фундаменталисти, који су претња за западну цивилизацију. Ислам се у извештавању западних медија спомиње само како би се довео у везу с неким злочиним, а муслимани се ретко спомињу у позитивном контексту. На тај начин, антимуслиманске осјећаје и злочине подстиче једнострано и сензационалистичко западно медијско приказивање ислама и муслимана.⁶

У својој књизи „Кривотворење ислама” Edward Said појашњава познате догађаје и феномене везане уз ислам и његову интерпретацију на Западу: између осталог, америчко-ирански конфликт, америчку и западну медијску опседнутост „опасношћу” од ислама и рад појединих развиканих и познатих стручњака за ислам као површан и шарлатански.⁷

Инквизиција, која је мучила и убијала не може се ничим оправдати, као што се не могу правдати ни кампови смрти нацистичке Немачке. Да ли се због тога хришћанство *ipso facto* називало «геноцидним хришћанством», «нацистичким хришћанством», да ли се данас било који терористички напад изведен од стране појединаца или разних група на Западу повезује са неком религијом, како се то ради са исламом? Убица Андерс Бехринг Бреивик учинио је стра-

⁵ Видети детаљније: M. Elmasry (11.02.2015). «Muslimani u zapadnjačkim medijima redovno negativci», *Al Jazeera Balkans*.

⁶ Овај проблем детаљно је обрађен у следећим радовима: Islamophobia: a challenge for us all (1997). London: The Report of The Runnymede Trust; E. W. Said, Krivotvorenje islama, prevod. Izdavač: V.B.Z. d.o.o., 2003. Biblioteka: Tridvajedan; A. Bayat (2007). „Islam and Democracy: What is the Real Question?”, *Isim Paper* 8, Amsterdam University Press; D. Marko, Stereotipi i predrasude u medijima prema islamu: Zar na zapadu postoji neki drugi Bog? (2009). Sarajevo: Media plan institut iz Sarajeva, uz podršku regionalnog programa za medije Fondacije Konrad Adenauer u Sofiji; L. Benstead, E. Lust, D. Malouche, G. Soltan and J. Wichmann (February 14, 2013). „Islamists Aren't the Obstacle,,, *Foreign Affairs*,; M. Elmasry (11. Februar 2015), «Muslimani u zapadnjačkim medijima redovno negativci». *Al Jazeera Balkans*.

⁷ Видети: E. W. Said (2003): Кривотворење ислама, превод. Издавач: V.B.Z. d.o.o., Biblioteka: Tridvajedan.

шан злочин у Норвешкој и делимично га је објашњавао и правдао хришћанством. За њега медији нису извештавали да је у питању хришћански терориста. Терористичке акције ИРА-е медији нису извештавали као „католички тероризам”⁸.

Након Првога светског рата политичка теологија доживела је заокрет и жеља да се овлада будућношћу почела је продуцирати теолошка оправдања за најгоре и најбезбожније идеологије тог времена, нацизам и комунизам. Чак су се и стабилне и успешне демократије, показале рањивим на политички месијанизам и теолошка оправдања за те појаве. Након Првог светског рата либерална је грађевина већ постала климава и убрзо се и урушила. Када је Хитлер дошао на власт, већина протестантских теолога користили су исту месијанску реторику као и нацисти.

Модерна либерална демократија која се формирала након завршетка Другог светског рата није у стању да прихвати свет у којем је Кур’ан позивом да се верује једном Богу покренуо један од највећих преображаја у историји човечанства.⁹ Кур’анско учење има властиту логику и протеже се на сва подручја која заокупљају људски дух. Кур’ан је својим упутствима *in corpore* актуелизовао велики број питања која се тичу природе и човека, те развоја људске културе и духовности уопште. Ислам као вера обликује политику важних муслиманских држава, утиче на ставове муслиманских верника који живе у западним земљама.

Данас се западни либерално-демократски поредак сматра јединим легитимним. Једини начин да се контролишу страсти које из религије прелазе у подручје политике јесте да се политички живот одвоји од религије. То би се требало догодити унутар институција на Западу и у свести Западняка. Управо зато би западне земље због њихове политике имиграције, у којима живе милиони муслимана којима је тешко уклопити се у друштва која не признају захтеве засноване на њиховој религији, морале изнаћи начин да прихвате ту чињеницу. Данас су на дневном реду питања како решавати те проблеме демократије и уважавања различитости.

Културна глобализација и исламофобија

Сведоци смо културне глобализације која се огледа, пре свега, у тежњи да се све културе света хомогенизују у једну. У остварењу тог циља важну улогу превасходно имају медији развијених западних земаља који се популистички истичу као претходница културне глобализације у освајању света (Арацки, 2012: 357-377). Они популистички опредељују битне категорије, као што су: «људска права», «демократија», «недомократија», «цивилизацијске вредно-

⁸ Тај став је изнет у интервјуу са др. Енесом Карићем, редовним професором Факултета исламских наука Универзитета у Сарајеву у *Новостима* (14. просинца 2015). Интервју: Енес Карић: „Мултикултуралност показује да нема изабраног народа”.

⁹ Видети детаљније: Kur’an, prevod Besima Korkuta (2001). VII izdanje, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Izdavački centar El- Kalem.

сти», и др. Намећу своје моделе у свим областима живота *in continuo* на начин да су инструмент културне и информативне хегемоније.

Религије се често злоупотребљавају као средство за хомогенизацију људи у борби против другог и другачијег. Историја нам је показала да се учење једне те исте религије може користити да се људи подигну на невиђене степене хуманости, али исто тако религија се користи како би се умирила савест због почињених злочина и насиља над другима. Чињеница је да се религија користила као мотив или моћ да покрене људе под којим су вођени ратови, а када је религија постала слаба, национализам, фашизам, комунизам и остале идеологије, једнако као и економски интереси, заузели су њено место.

Исламофобија постала је толико уобичајена и прихваћена да представља владајући систем размишљања у западним земљама. С обзиром на оно што знамо о западном медијском популистичком приказивању ислама и муслимана, приказивање западних медија је важан узрочник антимуслиманских осјећаја које ти медији подстичу једностраним и сензационалистичким негативним приказивањем ислама и муслимана.¹⁰ Насупрот томе, ислам је религија мира. Та је чињеница садржана како у исламским учењима тако и у самом имену „ислам”. Термин ислам у бити значи покорити се, предати своју вољу вишој истини и тако постићи мир са собом и са свим око себе. Ислам посебно потенцира ненасиље, мир и вредности као што су: правда, стрпљивост, морална одговорност за дела, добротинство, опраштање и покајање. У исламу је инволвирана институција одбрамбеног рата. Мир је увек био и јесте изворни концепт и крајњи циљ ислама. Рат се може и мора водити да се сузбије агресија и заустави тлачење, али само као последње средство (Кур'ан, превод, 2001: 13). Важно учење ислама почива на принципима опроста, мира и ненасиља.

Незнање о исламу, недоследно медијско извјештавање и површно новинарство произвели су страх од ислама и муслимана, а тиме довели и до гетонизације муслимана у многим западним земљама. Верска нетолеранција није последица религиозности, већ недостатка религиозности. Подвести све муслимане да су опасност од тероризма, да су узрок страха од насиља и објавити перманентно стање рата против муслимана, неутемељено је, поготово повезивати ислам са тероризмом, без обзира како се представљају они који се крију иза ислама чинећи разна недела, јер у бити ислам забрањује насиље. Енес Карић, професор Факултета исламских наука Универзитета у Сарајеву, истиче да Кур'ан није крив за ригидна тумачења која се из њега изводе.¹¹ Као што ни Friedrich Nietzsche није крив за фашистичка читања његових деела, нити је „Капитал” Karla Marxa крив за Стаљинове гулаге.

Муслимани у различитим земљама се суочавају са различитим проблемима, интересима и оријентацијама, те изводити из ислама антидемократске

¹⁰ На медијско популистичко приказивање ислама и муслимана, западних медија као важном узрочнику антимуслиманских осјећаја посебно је истакнуто у радовима: Islamophobia: a challenge for us all (1997). London: The Report of The Runnymede Trust; L. Benstead, E. Lust, D. Malouche, G. Soltan and J. Wichmann (February 14, 2013). „Islamists Aren't the Obstacle,” *Foreign Affairs*.

¹¹ Видети: Intervju sa dr. Enesom Karićem, redovnim profesorom Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu: „Multikulturalnost pokazuje da nema izabranog naroda” (14. prosinca 2015). *Novosti*.

идеје или диктаторски карактер је *ab absurdo* и показује популистички пропагандни однос према тој религији. Мада је утицај Кур'ана на људску мисао, културу и развој несагледив, нажалост, тај утицај до данашњих дана није у потпуности проучен.

Доминација и моћ западних медија заснована је, пре свега, на развоју војне и комуникационе технологије. Презентација оружја, моћи и медијска популистичка хајка постали су важнији од презентације чињеница. Успостављена је техничка контрола над историјом у смеру рата као перманентног стања реалности (Ђорђевић, 2012: 62-80).

На овом степену развоја цивилизације поражавајуће је да хуманизација времена и простора није главни смисао живота разумних бића. Историја човечанства постала је историја нетрпељивости, нетолеранције, страха, историја насиља, злочина и ратова. Рат против тероризма, несреће, сиромаштво, криза и недостатак хуманизма довели су до тога да се западна демократија извози бомбардерима. Борећи се за људска права, САД је у Ираку преполовио број деце. Либерализам и демократија западњачког стила нису допринели реализацији хуманистичких идеала. Међутим, без обзира што је на међународној сцени присутан колонијални приступ према муслиманским земљама не поштујући њихову сувереност, и насупрот оправдањима политике доминације и империјалне експанзије који су бесомучном манипулативном медијском кампањом довели до урушавања међународног права. Западна демократија управо у односу према тим земљама показала је свој провинцијални карактер јер своје вредности намеће као универзалне и једине исправне. *Summa summarum*, развијене западне земље сматрају муслиманска друштва неспособним за модернизацију, а ислам као херметички затворен скуп текстова, доктрина и пракси (Bayat, 2007: 7).

Од укупне избегличке популације у свету, данас Муслимани сачињавају близу седамдесет процената, што је последица ратних стања и сукоба у прошлости па све до америчке инвазије на Ирак и Афганистан, а затим и тзв. Арапског пролећа и ратних сукоба у Сирији..

Паул Вирилио пишући о рату у својој књизи *City of Panic* сматра да је сваки град, било где да је, потенцијална мета политичког и технолошког терора.¹² Раскаланим мењањем историје, проширивањем гето заједница, сталним надзором, људи постају засићени глобализацијом и да буду милитаризовани увек и свуда, засићени од медија који фабрикују свет страха.

Закључак

Медијска популистичка пропаганда против ислама тероризам поистовећује се и повезује са исламом. Погрешна интерпретација ислама од стране западних медија довела до стварања посебне терминологије која се користи само за ислам као религију. Не постоји дефиниција шта је то «милитантни ислам»,

¹² Детаљније видети: P. Virilio (2005). *City of Panic*, Oxford-New York. Berg Publishers.

«умерени ислам», «исламски радикализам», «исламски фундаменталиста» у односу на ислам као религију. Медији развијених западних земаља су претходница културне глобализације у освајању света на начин да су инструмент информативне хегемоније. С обзиром на оно што знамо о западном медијском популистичком приказивању ислама и муслимана, с једне стране, и о утицају медија, с друге, то приказивање западних медија произвело је антимуслимански став тако да је ислам у свести многих, не само на Западу, већ и шире, постао синоним за насиље.

Зато академски дискурс о сламу „као опасној религији« би морао објаснити зашто је расправа о исламу још увек једнодимензионална. Потребно је, бар на равни терминологије, у медијима радити на „деисламизацији” дела тероризма. Затим, иако је утицај Кур’ана на људску мисао, културу и развој несагледив, нажалост, тај утицај до данашњих дана није у потпуности проучен.

На овом степену развоја цивилизације поражавајуће је да хуманизација времена и простора није главни смисао живота разумних бића. Историја човечанства постала је историја нетрпељивости, нетолеранције, страха, насиља, историја злочина и ратова.

Либерализам и демократија западњачког стила нису допринели реализацији хуманистичких идеала. На међународној сцени присутан је колонијални приступ према муслиманским земљама не поштујући њихову сувереност, политике доминације и империјалне експанзије су манипулативном популистичком медијском кампањом довели до урушавања међународног права. Западна демократија је управо у односу према тим земљама показала свој провинцијални карактер јер своје вредности намеће као универзалне и једине исправне, што је *нонсенс* у односу на поимање и опстанак различитости.

Литература:

1. Aracki, Zoran (2012). „Mas–mediji kao globalizacijski gubitnici”, *Kultura*, br. 138. Beograd: Zavod za razvoj kulture.
2. Bayat, Asef (2007). „Islam and Democracy: What is the Real Question?”, *Isim Paper* 8, Amsterdam University Press.
3. Benstead, Lindsay, Ellen M. Lust, Dhafer Malouche, Gamal Soltan and Jakob Wichmann (February 14, 2013). „Islamists Aren't the Obstacle”, *Foreign Affairs*,
4. Elmasry, Mohamad (11. Februar 2015). «Muslimani u zapadnjačkim medijima redovno negativci», *Al Jazeera Balkans*.
5. Đorović, Biljana (2012). „Kibernetски еугенизам култура у Бермудском тролу и нестанак човека”, *Kultura*, br. 137, Beograd: Zavod za razvoj kulture.
6. Islamophobia: a challenge for us all (1997). London: The Report of The Runnymede Trust.
7. Jakšić, Boško (17.08.2013). „Islamsko lice arapskog proleća”, *Politika*,
8. Internet: 24.08.2013. <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Islamsko-lice-arapskog-proleca.sr.html>
9. Kur'an (2001). VII izdanje. Prevod Besim Korkut, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: Sarajevo: Izdavački centar El- Kalem.

10. Marko, Davor (2009). Stereotipi i predrasude u medijima prema islamu: Zar na Zapadu postoji neki drugi Bog? Sarajevo: Media plan institut iz Sarajeva, uz podršku regionalnog programa za medije Fondacije Konrad Adenauer u Sofiji.
11. Mohammed's MONSTERS (2004). Green Forest: The Ariel Center for Policy Research, Balfour Books.
12. Novosti (14. prosinca 2015). Intervju: Enes Karić: „Multikulturalnost pokazuje da nema izabranog naroda”.
13. Said, W. Edward (2003). Krivotvorenje islama. Prevod. Izdavač: V.B.Z. d.o.o., Biblioteka: Tridvajedan.
14. Spinoza, Baruh (2011). Kratka raspava o Bogu, čoveku i njegovoj sreći, Beograd: Dereta.
15. Virilio, Paul (2005). City of Panic. Oxford-New York: Berg Publisher.

WHEN THE MEDIA POPULISM FOLLOWS THE POLITICS POPULISM

Summary: After the terrorist attack on the World Trade Center on September 11, 2001 in New York, the Islamophobia of the Western liberal world is deepening, which implies prejudice, irrational hatred, fear and intolerance towards Islam and Muslims. The aim of this paper is to research the media use of Islamophobia in the function of promoting populist political ideas and creating an image of Islam as dangerous, so that Islam is characterized as an aggressive, militant and radical religion. Islamophobia as a means of populist politics is the result of ignorance and manipulation based on ignorance. In this paper, as a method of research, monitoring of media reporting and propaganda of almost all major Western media, both written and electronic is used, primarily of the US CNN and FOX, and the British BBC, who in a sensationalistic way employ a specific terminology that is used only for Islam as a religion: „Militant Islam”, „moderate Islam”, „Islamic radicalism”, „Islamic fundamentalist”. Ignorance about Islam and inconsistent media coverage have produced fear of Islam and Muslims, and thus the ghettoisation of Muslims in Western countries, as pointed out by many experts in the academic studies, including Edward Said, Davor Marko, Asef Bayat, Mohammad Elmasrija, L. Benstead, E. Lust, D. Malouche, G. Soltan, J. Wichmann, and others.

What some Muslims do cannot be considered as sui generis of Islam, and especially not the terrorism, behind which certain groups are hiding and using Islam to justify the violence, calling themselves an „Islamic state”. Linking Islam with terrorism and legally accepting the term „Islamic State” instead of the so-called „Islamic State” or the self-proclaimed „Islamic State”, means that the war on terrorism is a priori interpreted as a war against Islam. The paper also analyzes the ethically problematic phenomenon that the religious identity of terrorists is emphasized only when it comes to Muslims, while, for example, the killer Anders Breivik, who committed a terrible crime and partly justified it with Christianity, was not shown as a Christian terrorist in the media. Inconsistent media reporting has led Islam to become synonymous with violence in the consciousness of many people, not only in the West, but also beyond. On the contrary, Islam rests on the principles of non-violence, peace and forgiveness. Therefore, the academic discourse on „Islam as a dangerous religion” should explain why the debate on Islam is still one-dimensional.

Key words: Islam, Islamophobia, populism, „islamic fundamentalist”, terrorism, so-called „Islamic State”

ВЕСНА МИЛЕНКОВИЋ*

Висока школа за комуникације
Београд

УДК 316.74:81

Прегледни рад

Примљен: 29.04.2018

Одобрен: 27.05.2018

Страна: 433-444

МЕДИЈСКИ ДИСКУРС И КОМУНИКАЦИОНА ПЕРСПЕКТИВА ЈАКОБСОНОВИХ ЛИНГВИСТИЧКИХ ФУНКЦИЈА

Сажетак: Истичући функције које језик има у комуникацији у зависности од усмерености на поједине елементе комуникације, Јакобсон је описао модел који се, пре свега, бави појмом значења и унутрашњом структуром поруке. У раду су изложени основни теоријски појмови Јакобсоновог комуникационог модела језичких функција у служби медијског дискурса који је компариран са књижевним текстом, с циљем да се утврди комуникациона перспектива лингвистичког модела и прикаже значај функција усмерених ка елементима важним за медијску производњу.

Кључне речи: комуникационе функције, медијски/драмски дискурс, значење, шум у комуникацији

Увод

Раст индустријског друштва, стални напредак медијских технологија, експанзија штампе, развој телеграфа, телефона, филма, радија, телевизије као нових комуникационих средстава, иницирали су интересовање научне јавности која је почела да разматра различите моделе комуницирања и анализира стварање и размену значења порука које су неодвојиве од процеса комуникације – од Аристотела и најранијих линеарних форми комуникације (оратор–говор–аудиторијум) до Ласвела (*H.D. Laswell*) и 5W модела: ко, шта, коме, којим каналом, са каквим ефектом (Радојковић и Милетић, 2008: 84) који је наглашавао ефекат, а не значење; од математичког линеарног Шенон-Виверовог модела заснованог на статичком појму комуникације, до Њукомбовог (*T. Neucomb*) модела симетрије у облику троугла; сагледава се, такође, и неколико Шрамових модела (*W. Schramm*) по којима је свака особа и кодер и декодер и анализира Озгудова (*Ch.Osgood*) психолингвистичка схема проистекла из његове теорије значења и психолингвистичких процеса; упо-

* vesna_milenkovic1@yahoo.com

ређује се и развој од концептуалног модела Вестли-Меклина (*Westley & McLean*) по коме комуникациони процес у масовним медијима, осим појединца, може започети и догађај, преко Бекеровог (*S.L. Becker*) мозаичког модела, до Јакобсоновог (*R. O. Jakobson*) лингвистичког модела комуникације који се, пре свега, бави појмом значења и унутрашњом структуром поруке (Јанићијевић, 2007: 48-83). Док су различити аспекти комуницирања (лингвистика, политикологија, естетика, социологија, психологија, економија) указивали на интердисциплинарност и друштвену оправданост науке о комуницирању, семиологија као наука о знацима нарочито се приближила сагледавању феномена комуницирања указујући на постојање нејезичких симбола у сфери комуникације (Сосир /*F. de Saussure*/, 1969) или вештачких симбола погодних за комуницирање (артологија) (Барт /*Barthes*/, 1971) што представља неки од покушаја успостављања научног приступа и бар делимичног осветљавања света знакова (Радојковић и Ђорђевић, 2001: 16). Истражујући знак са становишта комуникације која функционише као порука, Јакобсон је истицао да снага језика примаоце информација може преместити у било које време или простор, уколико овладају основним елементима ради разумевања изреченог.

Развој друштва довео је до промене начина живота људи који су прихватили медије као изворе информација, па је комуникација посредством медија постала потреба модерног човека који није више могао искључиво својим чулима у оквиру интерперсоналне комуникације да прати и размењује информације. Експанзија телевизије и раст моћи њене слике унели су нове језичке и нејезичке знаке као преносиоце и тумаче значења. Појава друштвених медија изазвала је жестоку реакцију медијских корпорација према формирању паралелног, виртуелног комуникационог простора и нових медијских жанрова (нпр. блогова) који су се брзо пробиле и показали изванредне резултате у области медијског извештавања, иако се убрзо поставило питање квалитета медијских порука и одговорности интернет активиста. Као 'индустрија свести' сматра Адорно, (*T. Adorno*) медији у саставу мултимедијалних корпорација производе културне садржаје и намећу публици своја мишљења односно сопствене конструкције догађаја. Производећи садржаје медији 'кодирају' слику, да би је примаоци порука 'декодирани' (Хол /*Stuart Hall*/, 2008), што значи да је публика узела учешће у производњи значења. Фиск (*J. Fiske*, 1987) истиче да од друштвених, културолошких и идеолошких позиција публике зависи која ће се интерпретативна стратегија употребити, јер док год комуницира, појединац производи знакове и знаковне системе у сфери свакодневице.

Комуникација и значење исказа

Као носилац значења, знак (лат. *signum*) најпре упућује на појам језичког знака, а његове функције на саопштавање информација путем порука, односно на систем елемената – референт (предмет), знакови (кодови), пошиљалац и прималац. Као и остали представници европске структуралистичке лингвистике, интерпретирајући своју теорију о (вербалном) знаку, Јакобсон је полазио од

Сосировог учења о знаку као феномену који се двојно испољава у облику означитеља и означеног у смислу појма на који се та слика односи. Иако су им полазишта била иста, оно што је разликовало каснија учења у овој области јесу разноврсни приступи знаку и начини различити од оног по коме је Сосир организовао говорни низ/текст као ланац знакова уређених по граматичким правилима, односно према коду што Јакобсон описује у смислу схватања „речи које су састављене од јединица што су већ прозвучале”, ... „гласови се удружују у речи, речи у фразе, фразе у целовите исказе” (Јакобсон, Поморска, 1998: 75). Персово (*Ch. S. Peirce*) учење о три категорије знакова (слика, индекс, симбол), друго је полазиште Јакобсонове усредсређености на знак. Док слика указује на сличност означитеља и означеног (*сигнанс, сигнатурм*), (Сосир, 1969) „индекс углавном дејствује фактичком, егзистенцијалном везом између сигнанса и сигнатума...; симбол углавном делује преко импутираних, научене везе између сигнанса и сигнатума” (Јакобсон, 1966, 165). По Персовој тврдњи може се закључити да измешана својства све три категорије знака упућују на најсавршенији знаковни модел. Фаворизујући слику као посебну врсту знака и полазећи од Персове поделе на обичну слику и дијаграм, Јакобсон закључује да означитељ у првој категорији представља особине означеног, а у дијаграму указује на сличност сигнанса и сигнатума која се огледа у односу међу „појединостима које их сачињавају” (Јакобсон, 1966, 170). Управо на овој другој врсти слике, дијаграму као средству репрезентовања, Перс је утемељио своје проучавање знаковних исказа у оквиру семиотике, науке о суштини и најважнијим варијантама семиозе којој је давао значење садејства три чиниоца: знака, његовог предмета и значења (Ђокић, 2003: 98). Уочавајући потребе флексибилности у сагледавању знака као сложене појаве на коју утичу произвољност, природност као и многобројне законитости, Јакобсон је истисао Персов допринос повезивању знаковних категорија са временским одредницама што слику означава као категорију прошлог времена, индекс везује за садашње време, а симбол за будућност (Јакобсон, 1966, 173-174).

Јакобсон заступа тезу полифункционалности језика/драмског исказа и сматра да су књижевност односно комуникација пре свега конотативне природе за разлику од денотативног језика и говора иако је тешко повући јасну разлику између првог, главног и јединог значења и асотијативног симболичког вишезначја. Проучавајући ову тему, Билер (*K. Buhler*) је издвојио репрезентативну, експресивну и апелативну функцију приказивања језика дефинишући их тако да прва манифестује језички знак у односу према стварности, друга се бави релацијом знак-субјекат, а трећа, апелативна, тиче се односа према реципијенту (Билер према Мукаржовски /*J. Mukarovsky*/, 1973). Дефинишући форму-поруку и системску природу кодова, Еко (*U. Eco*) је помоћу четири фазе комуникационог процеса кодирања, енкодирања, декодирања и складиштења информација у оквиру своје комуникационе схеме указивао на могућности преноса порука под условом да се оне на правилан начин декодирају (Еко, 1973: 387). У 'широком комуникативном царству' (Мукаржовски, 1986: 66), језик као систем вербалних знакова у коме је знак носилац значења, упућује на репрезентативну функцију приказивања стварности, затим експресивну функ-

цију која се манифестује у односу према говорнику и апелативну функцију у оквиру које језички знак успоставља однос према реципијенту. Комуникациони догађај означава слање поруке од пошиљача примаоцу, до кодиране поруке која се преноси као комплекс сигнала одређеним каналом, производећи, при том, физичко-психолошку везу између комуникатора и реципијента. Пошто је „сваки исказ карика у сложено организованом ланцу других исказа” (Бахтин /*M.M.Bakhtin*/, 1980: 242) и увек у вези са оним што му претходи, Бахтин закључује да исказ зависи од онога што се очекује као својеврсни одговор. Та дијалогска манифестација није могућа без значењског јединства у коме се смењују најмање два контекста.

Испитујући различите моделе комуникације и преузимајући онај који су већ понудили амерички стручњаци за електронику, Јакобсон своју језичку схему представља као скуп шест елемената: пошиљалац, прималац, порука, контекст (предмет), код, канал (Јакобсон, 1988: 158) са припадајућим комуникационим функцијама – експресивном (изражајном), конативном (апелационом, емотивном), поетском (естетском), референцијалном (сазнајном), метајезичном (металингвистичком) и фатичком (Јакобсон, 1966: 293). „Драмски исказ увек истовремено испуњава више комуникацијских функција у интерном драмском систему, иако једна од њих доминира над осталима” (Ромчевић, 2004: 132). Та функција вербалне уметности која је доминантна у тексту, одређује и његову врсту. Док Јакобсон посебно истиче естетску функцију, због тога што фокусира саму поруку аутора као уметника речи, дотле Гиро (*Pierre Guiraud*) сматра да највећу пажњу треба посветити емотивном и референцијалном начину сагледавања језичког знака, јер се тако супротстављају разум и чулност, објективно са субјективним, наука и уметност као логички са изражајним знаком (Гиро, 1975: 11). И Еко значење исказа повезује са естетском функцијом приказивања језика, јер таква порука има „двосмислену структуру у односу на систем очекивања који представља код” (Еко, 1973: 72). Пошто уз емотивну има и сазнајну вредност, а иначе је карактерише двосмисленост, може се догодити да поетска функција иако информативна, у комуникационом чину представља 'семантички шум'. Без обзира на то што Јакобсон није предвидео неостварену комуникацију, осим његових шест елемената, у приказивању функција језика и његовог утицаја на значење медијског и драмског исказа треба уврстити и шум који се може јавити у комуникационом каналу.

Модел језичке комуникације по коме, поруку/текст, исказ, слику, шаље пошиљалац–реципијенту, аутор–уметничкој публици, професионални комуникатор–масовној медијској публици, стандардно је схватање комуникације која подразумева значајну улогу реципијента у обликовању значења медијског текста. Истичући улоге које језик има у комуникационом процесу у зависности од усмерености на поједине елементе комуникационих функција, Јакобсон је описао модел по коме пошиљалац путем комуникационог канала уз коришћење заједничког кода шаље примаоцу поруку која се налази у одређеном контексту да би одсликала право значење које исказ жели да постигне. У циљу разумљивости порука Јакобсон посебну пажњу посвећује реалности односно контексту који дели две стране у комуникационом ланцу; при том, поруке пос-

лате у коду за који прималац има кључ морају бити пренесене материјалним каналом који је доступан примаоцу (Јакобсон, 1966: 289-290). Док су сви фактори комуникационог модела заступљени у чину комуницирања, сваки од њих сходно својој функцији посебно долази до изражаја у појединим исказима и на тај начин утиче на њихову особеност. Једна функција увек је доминантна иако исказ због полифункционалности језика испуњава више функција. Док се на интерном (примарном) нивоу одиграва комуникација међу ликовима, субјеката у процесу, модел екстерног (секундарног) комуникационог система омогућава разликовање између наративног и драмског текста и појашњава различите нивое који леже у односу пошиљалац/прималац, а остале елементе комуникације оставља по страни да би се исказ боље разумео. У овом случају, публика је у предности у односу на ликове, јер до информација долази путем „дијалога, али и невербалних знакова” (нпр. костима) (Ромчевић, 2004: 252) што ствара драмску иронију. Примаоци нису само пасивни конзументи, нарочито не у време интеракције, већ приступају поруци из свог властитог контекста. Догађа се да аутори не успевају увек да се приближе и наметну потенцијалној публици, што их омета у покушајима да успоставе идеал по моделу Јакобсонове схеме вербалне комуникације.

Медијски/књижевни дискурс: комуникациона перспектива лингвистичког модела

Ако се текст посматра као естетска категорија, онда он опстаје код публике онолико дуго колико се обрађује доживљавајући, при том, различите трансформације. После сваке обраде, текст поново активно производи поруке раздвојене на два сегмента: пошиљалац/порука, порука/прималац. Док се на интерном нивоу комуникација одиграва између ликова, на нивоу екстерне комуникације, порука као естетски знак упућен публици која га прима, тумачи и вреднује идентификујући се са ликовима, може се преносити небројено пута. У комуникацији, ликови се служе драмским говором који за разлику од обичног укључује још један важан фактор – публику, односно имагинарног саговорника ако је реч о монологу (да би био остварен монолошки спрег). Баш се у том сталном преклапању интерног и екстерног комуникацијског система одражава сложеност говора, јер „драмски говор нема само два адресата; он има и два изражајна субјекта” (Ромчевић, 2004, 131), а то су: функционални, драмски лик и стварни субјект односно аутор који своју причу гради у оквиру књижевног текста. Друга димензија одступања драмског говора од стандардног наступа када се уведу нове или стране речи, затим архаизми и др. Трећи ниво разлика јавља се када се обичан говор видно разликује од установљених конвенција драмског језика, јер се такав језик увек налази у простору напетости између две димензије одступања. Када текст пређе границе обичног појединачног говорног чина постаје ланац комуникације чији је услов опстанка стално поновно преношење садржаја.

Полазећи од тога да је појам текста везан за спољашњу манифестацију комуникативног догађаја, а да се термином дискурс истиче важност одговора на питања ко комуницира, са ким, зашто, у ком контексту, путем ког медија, које типове комуникације користи и какав је њихов међусобни однос, анализа медијског дискурса дефинише текст као мултимедијалност односно скуп изражајних елемената као што су говор, музика, ефекти, слике, текстуални искази. Свет постмодерне, 'цивилизацију писма' (Радојковић и Милетић, 2008, стр. 19) заменио је 'цивилизацијом слике', па је за друштвене медије постао карактеристичан новоуспостављени однос приоритета одређених елемената мултимедије као што су слика и звук у односу на текст. У друштву урођеном у културу слике публици се шаљу поруке уз коришћење свих расположивих медијских средстава. Исто као и у текстуалним, и у сликовним порукама акцентовањем појединих кадрова указује се на посебно значење одређених секвенци ради моделирања мишљења јавности. 'Читање' таквих значења довело би до низа недоумица уколико би ситуација у којој се одиграва догађај била непозната. Од изузетне важности за пренос информација представља разумевање стварног садржаја поруке у процесу комуникације која се одвија у одређеним друштвеним условима са специфичним интерперсоналним односима. Контекст може сасвим да промени смисао и функцију медијског садржаја, да умањи његову информативност и тако публику доведе у заблуду. Њиме се бави *референцијална функција*, јер је њен основни задатак преношење информација и указивање на податке који представљају додатна објашњења као што је бекграунд (*background*) који подсећа публику на прошле догађаје који се односе на актуелне вести. Карактеристична по одсуству емоционално-експресивних елемената сазнајна функција преноси информације састављене у форми трећег лица које нису познате публици. Поруке се састоје од исказа (тачних или нетачних) о теми извештавања, о чињеницама које прималац медијске поруке треба да повеже са актуелним догађајем као и осталим информацијама које су предходиле вести. Са становишта сазнајне функције језика, вест о епидемији малих богиња новинар би обликовао по моделу обрнуте пирамиде постављајући у лид¹, најважнију информацију о броју оболелих или преминулих; затим би по важности уследиле остале информације (о недовољном броју вакцинисане деце и опасностима од болести малих богиња, важне информације о доступности вакцина, о последицама у срединама које нису имале довољан број ваксинисаних грађана, о томе који су симптоми, шта треба учинити ако се болест ипак догоди, какве су прогнозе, савети медицинских стручњака, подсећање на последице које је епидемија произвела ранијих година).

У књижевном дискурсу референцијална функција доминантна је у вербалној форми наратива када због одређених разлога догађаји не могу бити приказани, па о њима ликови размењују информације. То су детаљи из прошлости или поруке које доноси гласник. Пошто изражава однос поруке и референта, предмета на који се порука односи и показује како је говор објекта повезан са садржајем текста, ова функција највише је заступљена у конвенцијал-

¹ Најизразитија карактеристика новинског дискурса, сажетак вести (Бел /A. Bell/, 1994: 174).

ним формама драмског исказа као што су „наративна експозиција, гласнички извештаји и теихоскопија” (Ромчевић, 2004: 133).

За медијски дискурс, са становишта остваривања комуникације важна функција овог модела представља *метајезичка функција* у којој највише долази до изражаја код као заједнички језички систем који обезбеђује остваривање комуникације. Иако најзначајнији структурални елемент комуникационог процеса, код може постати извор 'комуникационог неспоразума' онда када је емитент поруке због својих биолошких и културних разлога подређен коду или када емитент и реципијент не примају поруку на основу истог кода (Еко, 1973: 60). Због тога, на овом нивоу учесници у комуникацији проверавају да ли порука има заједнички код. При обликовању информација, новинари се, нарочито у фактографским жанровима, служе кратким и јасним исказима у којима нема неразумљивих појмова. У поменутом примеру о епидемији малих богиња новинар би у креирању вести користио општепознате изразе уместо страних речи и стручних термина који би створили недоумице код публике око разумевања садржаја дискурса. У медијском извештавању користе се једноставни, свима разумљиви искази и избегавају скраћенице осим ако се нису одомаћиле у свакодневном говору. У медијској као и у књижевно-уметничкој сфери прекид или било какав поремећај комуникације професионалним комуникаторима/ствараосима представљају озбиљан проблем нарочито ако су сметње идентичне обиму који заузима информација. Дејство шума на садржај, медији отклањају понављањем медијских порука, односно елементом редунданције (Еко, 1973: 26-27), а отклањање опасности двозначности у тренутку емитовања и примања поруке обезбеђује се коришћењем истог кода.

Усмеравајући пажњу на кодове у смислу низа правила познатих емитенту и реципијенту, у књижевном тексту металингвистичка функција јавља се латентно, а не доминантно с циљем да одреди смисао знакова када постоји опасност да их прималац неће разумети. Тада упућује знак на одређени код који га осмишљава и представља кључ за његово разумевање.

Контакт као важан канал комуникације на путу сваке медијске поруке, упућује на *фатичку функцију* Јакобсонове схеме. На овом нивоу остварује се веза између два субјекта комуникације одређивањем канала који ће бринути о успостављању, одржавању или обустављању комуникације. Функција подстиче обе стране да комуницирају и појављује се у обредима, свечаностима, церемонијама, говорима, конвенцијама, медијским спектаклима. Формула поздрављања, обележавања почетка или краја конверзације, проверавање исправности канала представља, такође, њено поље деловања. За медије, успостављање контаката у смислу психолошке везе са масовном публиком представља предуслов извештавања.

У оквиру књижевног дискурса, на интерном нивоу задатак фатичке функције којој сам садржај поруке није важан јесте очување дијалогског контакта међу ликовима нарочито у коадима са одсуством комуникације. Сваки опширан одговор на конвенционална питања неочекиван је и непотребан. У драмском дијалогу нарушавање таквог шаблона изазива негодовање или комичан

ефекат, па се ти фатички елементи управо користе за постизање шaljивих мoмената у драмском изразу. Али, ако нема формалног поздрава, одговора, реакције може се закључити да се расположење саговорника променило. У секундарном комуникационом систему, у сценском извођењу књижевног текста, ова функција постиже се изгледом сцене, њеном прегледношћу, акустиком, насловом комада, припремљеним плакатима итд.

Конативна функција исказује утицај поруке на примаоца. Жеља да се одређеним медијским садржајем изазове извесна реакција реципијента, подстиче примаоца на извесно учешће. Важност ове функције повећава се у колико прималац поруке прихвата учествовање у дијалогу (Јакобсон, 1988, 158), јер је тада већ започео процес ерозије његових ставова. Утичући на промену мишљења убеђивањем или наредбом говорника, апелативна функција постаје све важнија и јача. Дијалог као комуникациони модел који се базира на равноправној и искреној интеракцији у колико је заступљен у медијском дискурсу све чешће добија манипулативни облик обраћајући се емотивној, а не рационалној страни личности. Уместо размене аргумената и критичког мишљења дијалог се свео на дебатоване у програмима забавног карактера у медијски посредованом простору. Функција убеђивања тако је у медијској сфери постала стандард у обликовању медијских порука. Полазна позиција новинара који извештава на поменућу тему била би вест чији би се први исказ односио на тзв. људски пример (*human example*), судбина детета које је у озбиљној животној опасности и брига њених родитеља. На основу тог примера који код примаоца поруке изазива буру емоција, надовезује се убеђивање родитеља да вакцинишу своју децу. Конативна функција има задатак да утврди однос између поруке и реципијента што указује на различито реаговање примаоца поруке. Реакције се манифестују и на нивоу разума, као и на нивоу спонтаног емотивног одговора. Насупрот референцијалној функцији која представља сазнајну и објективну раван комуникације, емотивна функција указује на афективни и субјективни комуникациони оквир.

Позивајући се на осећања и мисли примаоца, конативна функција у ту сврху при сценском извођењу драмског текста користи вокатив, друго лице једнине или множине и нарочито императив. Док је на интерном нивоу доминантна, ретко се може наићи на екстерном комуникационом нивоу као што је пролог у дечијим позориштима када се глумац окреће гледаоцима и обраћа се захтевом да публика нешто учини и тако учествује у уметничком перформансу.

Доминантна у првом лицу једнине, *експресивна функција* препознаје се по томе што изражава говорников субјективни став према поруци, указује на говорникове емоције, стварне или оне које жели да упуту уз поруку (Јакобсон, 1966, 290). Најближа илустрација овог нивоа комуникације медија и публике уз примену основног примера односи се на коментар новинара који у првом лицу износи своје мишљење о насталој ситуацији која је проузрокована одбијањем родитеља да вакцинишу малишане. Повод за писање коментара јесу најважнији догађаји за који редакцијски колегијум процени да је тема дана. Новинар се директно обраћа публици посредством визуелних медија износећи

уз чињенице и своје ставове конкретно, концизно, кратко, са недвосмисленим закључцима. У штампаним медијима, новинар своје мишљење износи у облику коментара као основног облика аналитичког новинарства који се налазе посебно означени и издвојени од осталих чланака. Слично је и са онлајн (*on line*) издањима, с тим што у друштвеним медијима има могућности употребе дигиталне мултимедије.

Интерни ниво књижевног дискурса подразумева изражајну функцију у смислу помоћи лику који није задовољан собом да се представи другачије, да промени свој изглед и понашање. На екстерном комуникационом нивоу публици су познате чињенице које карактеришу лик, па је тако информација на интерном и екстерном нивоу различита. Један исти исказ може да обавља две функције и то када на интерном нивоу ликови комуницирају између себе, док су на екстерном нивоу у комуникацији са публиком. Та двострукост важи у највећем броју случајева.

Када порука постане циљ комуникације јавља се изразито самостална *поетска функција* од које све остале функције зависе. Насупрот семантичкој поруци која је усмерена ка информативној чињеници, естетичке поруке са становишта теорије комуникације осим сазнајне димензије поседују и манифестације искуства људи која су везана за област спонтаног, емоционално-афективног комплекса. То су поруке које настају осмишљавањем слика ради саопштавања идеја, сазнања, искуства (Радојковић и Ђорђевић, 2001: 140). У обичном говору поетска функција се не појављује, јер је у свакодневном комуницирању у фокусу брзи пренос информација. Са становишта медијског дискурса о комуникативности ових порука може се говорити уколико конкретна порука/уметничко дело изазива код публике одређене естетске доживљаје. Лингвистичко проучавање естетске функције не би смело да се задржи само у књижевној сфери (Катнић-Бакаршчић, 1999: 4), јер је овај модел карактеристичан за све врсте дијалога, у публицистички, рекламама, политичким слоганима.

Књижевно-уметнички дискурс карактеристичан је по улози поетске функције која усмереношћу на поруку указује на заједнички задатак поруке и кода, а то је изградња поетике (Јакобсон, 1966: 286). Јакобсон је истицао доминантну улогу изузетно самосталне поетске функције која у различитим књижевним жанровима може доминирати без обзира на постојање утицаја других функција. Док би уз поетску функцију епска поезија имала и референцијалну функцију због доминације у трећем лицу, емотивна функција указивала би на лирску поезију писану у првом лицу, а конативно обележје било би карактеристично за лирску поезију у другом лицу. Креирајући своје поруке, уметност путем естетске функције ствара предмете који формирају своја посебна значења захваљујући симболизацији, стилизацији и тако скрећу пажњу публике. Поетска функција ретко се јавља на интерном нивоу у комуникацији између два лика, јер би они тада говорили 'неприродно', већ се појављује на нивоу екстерне комуникације која указује на лепоту језика и саме поруке. Као део поетске функције понекад се издвајају: лудичка, функција игре, поиграва-

ња са језиком и магијска функција која потиче из митског миљеа (Катнић-Бакаршчић, 1999: 4).

Са становишта агенсијских вести Јакобсоновој схеми требало би додати и медиј као још један елемент овог модела, због специфичности рада агенција. Њихове вести усмерене су најпре на медије, а тек онда, посредно и на аудиторијум. Пре него што медији објаве агенцијске вести, новинари у складу са уредниковим препорукама интервенишу на тексту (Грухоњић, 2011: 25) у смислу скраћивања, преобликовања ради програмског усклађивања што, такође, упућује на улогу медија у оквиру овог комуникационог модела примењеног на дискурс агенсијског новинарства.

Референцијална, експресивна, апелациона функција и раније су биле познате у лингвистици на основу усмерености поруке на прво, друго и треће лице: три начина комуникације текста са публиком крећу се од преношења поруке у трећем лицу једине неутралним језичким средствима без коришћења емоционално-експресивних елемената, преко порука у првом лицу једине изражавањем субјективних ставова појединца, затим у скоро свим пропагандним (апелативним) текстовима који се изражавају у другом лицу једине и множине. Остали елементи комуникационог догађаја сврстани су у преостале три функције које је Јакобсон накнадно увео и то кроз одржавање комуникације између ликова без размене информација у фатичкој функцији, кроз додатно појашњавање о кодовима које користе учесници у комуникацији посредством метајезичке функције и кроз естетску функцију која усмерава поруку на саму себе и престаје да буде средство општења. Питања о вербалној поруци као уметничком делу, Јакобсон решава тако што пред поетику поставља проблеме вербалне структуре исто онако као што предмет сликарске анализе контекстуализује са сликовном структуром (Јакобсон, 1966: 286) што упућује на одговор по коме је вербална структура предмет лингвистике, а поезика њен саставни део. Дакле, у сфери књижевно-уметничког изражавања Јакобсоновом 'лингвистичком поетиком' доминира поетска функција у којој је језик као медиј књижевности уређен систем који се стално мења, усавршава, који и ван уметничке сфере има своју улогу и значење.

Закључна разматрања

У овом раду изложени су основни теоријски појмови Јакобсоновог комуникационог модела језичких функција у служби медијског дискурса који је компариран са књижевним текстом, с циљем да се утврди комуникациона перспектива лингвистичког модела и прикаже значај функција усмерених ка елементима важним за медијску производњу. Поређење медијског и књижевног дискурса показало је да њихов заједнички елемент језик као медиј књижевности представља средство изражавања колико и средство обликовања. Када је реч о значењу порука, стављајући књижевно дело у контекст одређеног простора и времена, аутор публици која се од информације до информације креће без страха од манипулисања, предочава књижевну истину различиту од произ-

ведене, медијске реалности. У медијатизованом друштву спектакла сценска интерпретација постепено се из уметничке сфере преводи у свет медијских порука што директно утиче на значење медијског дискурса.

Перспектива овог комуникационог модела огледа се у могућности његове примене при анализи медијског дискурса. Са тог становишта полази се од прве три Јакобсонове функције – референцијална, фатичка и метајезичка за које се сматра да представљају основ организовања преноса порука путем медијима због тога што су усмерене на обезбеђивање информативне вредности поруке, одговарајућег канала који је задужен за одржавање комуникације и одабира јединственог кода који ће омогућити разумевање поруке и формирање њеног значења. Посебну пажњу Јакобсон је посветио карактеристикама средине у којима се комуникација одвија и условима који утичу на квалитет дијалога, јер је без познавања контекста тешко доћи до правог значења информације. Медији у оквиру својих активности често подлежу различитим притисцима ради наметања приоритетних тема које служе остваривању тежњи разних интересних група. Тада користе сва расположива пропагандна средства што директно утиче на истину и објективност информисања као стандарде професије. Обрађујући се емотивној, а не рационалној страни личности конативна функција тако поруком изазива жељене реакције реципијената. Саопштавањем личних ставова и указивањем на идеје, сазнања, искуства људи, изражајна и поетска функција фокусирају се на емитенте и поруку као два елемента Јакобсонове схеме без којих комуникација не би била остварена.

Дакле, разматрање перспективе, стратегије, примене Јакобсонових језичких функција усмерених ка елементима важним за медијску производњу указало је на основни задатак медијског дискурса, а то је пренос медијски обликоване поруке и изазивање одређених реакција. Међутим, Јакобсон је утврдио схему комуникације која се одиграва у идеалним условима, без различитих врста шумова који се иначе неизбежно јављају у комуникацији. Са становишта теорије информације, шум који загушује поруку може бити у облику нереда, дезинформације, деформације структуре дискурса, у форми пропадања књижевног текста због механичких оштећења; узроци 'семантичког шума' могу настати због дејства времена, због избора примаоца који се одлучио за неодговарајући код за декодирање поруке, као и због цензуре која може пореметити или сасвим зауставити комуникацију. Због тога се може рећи да комуникација приказана овом схемом има одређена ограничења која нису предвиђена овим моделом.

Литература:

1. Bell, A. (1994). *The Language of News Media*. Oxford : Blackwell.
2. De Sosir, F. (1969). *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
3. Đokić, R. (2003). *Znak i simbol*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Fiske, J. (1987). *Television Culture*. Routledge, London and New York.

5. Hol, S. (2008). Kodiranje, dekodiranje. U *Studije kulture*, zbornik 2, (ur) Jelena Đorđević, (275-285). Beograd: Službeni glasnik.
6. Katnić Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Budimpešta. Open Society Institute.
7. Bart, R. (1971). *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd: Nolit.
8. Bahtin, M. (1980). Problem govornih žanrova, *Treći program, RB*, IV-1980, br. 47.
9. Giro, P. (1975). *Semiologija*. Beograd: BIGZ.
10. Gruhonjić, D. (2011). *Diskurs agencijskog novinarstva*. Novi Sad. Filozofski fakultet.
11. Eko, U. (1973). *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
12. Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
13. Jakobson, R. (1988). *Temelji jezika*. Zagreb: Globus.
14. Jakobson, R. i Pomorska, K. (1998). *Razgovori: Lingvistika, poetika, kultura XX veka*. Beograd: Narodna knjiga Alfa.
15. Janićijević, J. 2007. *Komunikacija i kultura – sa uvodom u semiotička istraživanja*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
16. Mukaržovski, J. (1973). Poetsko imenovanje i estetička funkcija jezika. U *Treći program, RB*, leto 1973.
17. Mukaržovski, J. (1986). *Struktura, funkcija, znak, vrednost*. Beograd: Nolit. Književnost i civilizacija.
18. Radojković, M. i Đorđević, T. (2001). *Osnove komunikologije*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
19. Radojković, M. i Miletić, M. (2008). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Učiteljski fakultet.
20. Romčević, N. (2004). *Rane komedije Jovana Sterije Popovića*. Novi Sad: Pozorišni muzej Vojvodine.

MEDIA DISCOURSE AND COMMUNICATION PERSPECTIVES OF JACOBSON'S LINGUISTIC FUNCTIONS

Summary: Highlighting the functions of language in communication, depending on the focus on particular elements of communication, Jacobson described a model that is primarily concerned with the notion of meaning and the internal structure of the message. This paper presents the basic theoretical concepts of Jacobson's communication model of language functions in the service of media discourse which is compared with the literary text in order both to determine the communication perspective of the linguistic model and to display the importance of functions aimed at the elements highly important for media production.

Key words: communication functions, media/dramatic discourse, meaning, noise in communication

МИРЈАНА Ж. КОВАЧЕВИЋ*

Висока школа за комуникације

Београд

ДУШАН И. КОВАЧЕВИЋ

Егзит тим

Нови Сад

УДК 316.728(797)

Прегледни рад

Примљен: 24.03.2018

Одобрен: 03.05.2018

Страна: 445-459

КРЕАТИВНА ЕКОНОМИЈА БАЛКАНА: ФЕСТИВАЛ ЕГЗИТ КАО ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ

Сажетак: Настао као студентски друштвени покрет 2000. године у Србији, Егзит фестивал, израстао је из жеље за прогресом и тежњом ка слободи. Током 17 година изградио је препознатљив идентитет и успешно се позицио-нирао на европској мапи „event“ туризма. Егзит активизмом бенефит је оства-рио цео регион Балкана, јер су тежња ка позитивним променама и остварени резултати, спојили младе који су од-растали уз ратове и мржњу, неразумевање и непознавање. Ширењем и изграђивањем интеркултуралности, планови Егзит тима вођени су визијом генерисања позитивне енергије која уједињује и ин-спирише, али пре свега мисијом да Балкан постане област заједништва и про-греса, окренута ка изградњи толеранције, мира и лепше бдуућнос-ти. Прави допринос успешног деловања Егзит тима, видимо у обиму и утицају који остварују креирањем вредности које деле (CSV) у домену креативних индус-трија одн. креативне економије. Циљ овог рада је истицање улоге Егзит фести-вала, као покретача развоја сектора културе и креативних индустрија, као ак-туатора и урбаног регенеративног алата за привреду Новог Сада и Србије, али и региона Балкана.

Кључне речи: креативне индустрије, креативна економија, Егзит фести-вал, ин-теркултуралност

Увод у методологију и терминологију

Наша кључна компетенција је анализа развоја Града Новог Сада и Срби-је, а кључни елемент у нашем разумевању и истраживању је мултидимензио-нална природа регионалног развоја, која садржи многа економска и социјална питања. Такође гледамо на кључне факторе који условљавају регионални раз-вој културе, креативних индустрија и туризма, и политике које су неопходне за подстицање развоја и смањење диспаритета. Наша истраживања крећу се од појединачних студија случаја до свеобухватне анализе појединих аспеката регионалног развоја.

Методе које се примјењују су дескриптивна, преглед литературе, еко-номске и статистичке методе за анализу података. Анализа се заснива на пода-

* mirjanakovacevic.2011@gmail.com

цима националних регистара у регији у комбинацији са подацима из националних извора и истраживања компанија које су предмет овог истраживања.

Креативна економија најједноставније се објашњава као употреба талента и креативности у комерцијалне сврхе. Освртом на дефиниције креативности сагледавамо да су прожете идејама о двојности спајањем различитих идеја у нове и неочекиване структуре, сједињавањем иновативности и вредности, прожимањем различитих стилова мишљења, рационалног и ирационалног (Bilton, 2010:11). Уопштено, креативност посматрамо као способност да се од ништа начини нешто, или од нечег постојећег трансформацијом, рециклажом и сл. изради ново. Поред тога, креативност представља другачији приступ, без обзира да ли је реч о материјалном или интелектуалном. Креативност, у облику у ком је прихвата велика већина, највише се истиче кроз културу и сектор креативних индустрија. Наглашавајући кључну улогу интелектуалне својине Ховкинс је креативне (културне) индустрије¹ класификовао у четири широка подсектора где ауторска права, патенти, жигови и дизајн чине структуру финалног производа. Као основне области деловања креативних индустрија многи теоретичари и практичари виде: снимање; позоришну продукцију; филмску индустрију; музичко издаваштво; издавање књига, часописа и новина; рачунарско-софтверску индустрију; фотографију; комерцијалну уметност; индустрију радија, телевизије и кабловског емитовања². Конкретно, креативне индустрије укључују робу и услуге које су продукт културних индустрија и иновативних бизнис модела укључујући истраживање и развој, посебно када говоримо о новим технологијама и софтверском инжењерству. УНЦТАД (UNCTAD, 2007) дефинише креативне индустрије као циклус стварања, производње и дистрибуције добара и услуга који користе интелектуални капитал као примарни инпут, те као скуп активности заснованих на знању, фокусиране (али не ограничавајући се) на уметност, потенцијално генерисање прихода од трговине и права интелектуалне својине (ауторских права)³. Индустрија, као

¹ Термин Културне индустрије прати своју генеалогiju назад на ранији рад Франкфуртске школе 1930 и 1940-их, који је у негативном контексту упозорио на комодизацију уметности у пружању идеолошке легитимације капиталистичких друштава и појаву индустрије популарне културе. До раних 1960-их, међутим, многи аналитичари почели су да препознају да процес комодификације не мора увек или нужно довести до дегенерације културног изражавања. Често управо супротно може бити истина, за шта је пример индустријска (или дигитално) генерисана роба и услуге, где је јасно да постоје многе позитивне особине. Од 1980-тих термин културне (креативне) индустрије не носи пежоративну конотацију ранијег термина и почиње да се користи у академским круговима, као и од стране креатора политика са крајње позитивном конотацијом. Од почетка '80-тих година XX века, пропагиран је широм света и од стране УНЕСКО-а. Creative economy report 2013: стр 20.

² Creative Industries and Development. 2004. United Nations Conference on Trade and Development. Eleventh session. São Paulo. Str 4.

³ Термин "креативне индустрије" настао је 1994. године у Аустралији, али је у 1997. години у Великој Британији добио ширу изложеност креаторима политике, ширењем обима културних индустрија ван уметности и обилежавањем помака у приступу потенцијалним комерцијалним активностима које су до недавно биле посматрано чисто или претежно у неекономичном смислу. Високи комитет високог нивоа Н.З. за креативну привреду и индустрију за развој. Pre-conference event, Geneva, 14–15 January 2008. Стр 1.

полазна одредица, посматра се у овом контексту као конкурентно окружење за производњу креативних продуката. Термин "креативна економија" популаризован је 2001. године од стране британског писца и медијског менаџера Џона Ховкинса, и примењен на 15 индустријских сектора који се протежу од уметности до науке и технологије⁴. Ове индустрије већ представљају водећи сектор у економијама ОЕЦД-а, остварујући годишњу стопу раста од 5 до 20%. Према Флориди, језгро креативне класе је "укључити људе у науку и инжењерство, архитектуру и дизајн, образовање, уметност, музику и забаву чија је економска функција стварање нових идеја, нове технологије и новог креативног садржаја" (Florida, 2012:8).

Осврт на развој сектора креативних индустрија у Србији

Стратешки оквир за развој креативних индустрија чине бројни документи, а међу најважнијим су: Резолуција Европског парламента о креативним индустријама из 2003, УНЕСКО конвенција за заштиту и промоцију диверзитета културног изражавања из 2005, Мишљење Европског комитета за економска и друштвена питања о европским креативним индустријама. Поред поменутих, развојне оквире, стратегије и мишљења, стварају и организације попут Светске банке, Савета Европе, Европске инвестиционе банке, Светске организације за интелектуалну својину (WIPO), Конференције Уједињених нација о трговини и развоју (УНЦТАД) и друге. У Србији је тек 2017. године усвојена национална стратегија културног развоја, а постоје и неке стратегије на локалном нивоу (позитиван пример је свакако град Нови Сад⁵).

Започећемо генерализацијом да културна политика никада није заузимала проритетно место у плановима и реформама друштвено-политичког система Србије, баш као што се не може тврдити да су у прошлости (1945-1990), креативни људи у Србији били у повлашћеном положају. Уметници су се тешко наметали својим ставовима и радом, а њихови пројекти су посматрани кроз политичку перспективу и оданост одређеној интересној групи – кроз подобност. Како је то био случај са свим секторима, тако је и културом управљала централизована државна власт. Сваки израз креативности без одобрења посматран је као одступање од шаблона, и био често санкционисан или „обележен”. Култура је, као и све друго, морала да се уклопи у идеологију, државну политику и систем. Крај XX века донео је вишестраначје и промене које су одобравале слободни креативни израз, али без дугорочног стратешког планирања.

Позиција уметника и креативних људи ни данас не изгледа сјајно. Највећи бенефит поменутих промена оствариле су тзв. дигиталне уметности ук-

⁴ Према проценама Ховкинса, креативна економија је 2000. године вредела 2,2 трилиона долара, а очекивани раст је износио 5 посто годишње. Концепт је и даље веома широк јер покрива не само културна добра и услуге, већ и играчке, игре и све области истраживања и развоја. Поред тога, идентификовањем културних активности и процеса као снажног језгра нове економије, постоји забринутост за реализацију креативности у областима која се не би смеле разумети као "културне". Creative economy report 2013.

⁵ <http://www.novisad.rs/lat/strategija-kulturnog-razvoja-grada-novog-sada-za-period-2016-2026-godine>

ључујући адвертајзинг, софтверско инжењерство, популарну музику, примењену уметност (архитектура, дизајн, компјутерске игре итд.) док је уметност у смислу слободног непосредног израза (сликарство, позориште, традиционално стваралаштво као фолклор и музика...) и даље у веома тешкој ситуацији. Кључни проблеми са којима се сусрећу ови креативци јесу проналазак средстава и простора за рад, промоција и популаризација, али и заштита ауторских права, неадекватна пореска политика (и у оквиру исте опорезивање ауторских накнада културних професионалаца), политика (привременог) извоза, као и недостатак финансијских подстицаја и разумевања саме природе културе и креативних индустрија (ККИ) од стране банкарског сектора. И поред Закона о култури⁶, националне стратегије културног развоја и неколико локалних, немамо јасно дефинисане критеријуме и механизме за одрживи раст овог сектора, баш као што немамо јасну политику развоја креативног сектора, са утврђеним оквиром - инструментима и мерама, или активностима, које би биле спроведене кроз акциони план.

Србија се може похвалити необичним и богатим културно-историјским наслеђем, које је неговало традицију и обичајне вредности. Да располажемо овим капиталом истиче се и у студији коју је урадио *British Council* о креативном сектору у Србији (Јокић, Микић, 2006) где је посебно наглашен потенцијал делатности као специфичан део креативних индустрија који није могуће представити уобичајеном класификацијом: израда ћилима, таписерија и других уметничких ткања, уметничка обрада дрвета, камена, стакла, глине, гипса и сличних материјала, уметничка обрада племенитих метала, брушење драгог и полудрагог камења, ручна израда гравура и печата, калиграфија, уметничка израда предмета од кованог гвожђа, бакра и других метала, сликање на текстилу и текстилним влакнима, уметнички вез, израда у дрвету уметничких предмета, интарзија и дубореза, израда и рестаурација стилског намештаја, рестаурација старих и раритетних књига, слика и слично, уметнички књиговезачки занати, израда и рестаурација уметничких фотографија, сликање на стаклу, керамици, дрвету и сличним предметима и материјалима, модистеријски занати, уметничка израда накита од метала и сличне делатности.

Потенцијал креативне економије

Једно од најкритичнијих питања за Србију и остале земље региона, јесте велика незапосленост. Посебно је поражавајући податак о двоструко већој незапослености младих, старости између 15 и 24 године⁷. Ако пођемо од претпоставке да се креативност налази свуда око нас, посебно међу младима, онда располажемо потенцијалом од 40% незапослених људи (старости 15 до 24) који могу да се остваре, уколико би се усвојиле политике развоја креативног

⁶ Службени лист Републике Србије бр.72/2009, 13/2016 & 30/2016

⁷ Извештај Специјалног известиоца о адекватном становању као компоненти права на адекватан животни стандард, и о праву на недискриминацију у овом контексту о њеној мисији у Србији и на Косову **Human Rights Council*. 26 February 2016. A/HRC/31/54/Add.2. стр 4.

сектора и увео ред и повластице. Већина тих младих људи располаже одређеном врстом и нивоом знања и вештина које се на неки начин могу остварити и искористити, али недостају могућности, подстицаји, повластице и смернице које би их водиле у правцу постигнућа. Креативност није ресурс који нам је дат, он се развија и посматра као предност, али за разлику од рада или капитала, или чак традиционалних технологија, то је ресурс који је дубоко укорееен у друштвеном и историјском контексту једне земље⁸. Сваки човек носи у себи креативни потенцијал, баш као што је и свака земља богата културним различитостима. Култура је у самој сржи индивидуалног и друштвеног идентитета и главна компонента при усклађивању групних идентитета у оквиру социјалне кохезије одн. способности заједничког живота и перцепције животног стандарда⁹. Културу посматрамо као скуп духовних, материјалних, интелектуалних и емоционалних особености које карактеришу друштво или друштвену групу, који укључује не само уметност и књижевност, већ и начин живота, живот у заједници, вредносни систем, традицију и веровања, као и преплитање културних продуката и актера, аспеката и концепата, уз допринос образовању и богатству друштва. Због тога је учинак и утицај културних дешавања и резултата често немерљив. Уз технолошке промене и доступност ширења и размене идеја, култура је попримила облик трајног перформанса, фантазмагорије (грчки: опсена варљива слика, утвара, чаролија, халуцинација.) – преласка из једног у друго стање, место, садржај, боју, облик...(Ковачевић, Ђуретић:2016). Нови формати су свуда око нас, њихов пренос је добио неслућене могућности, размену је немогуће контролисати, а интеркултурална комуникација ствара нове канале и мреже, уз креативну компоненту и нове видове и облике представљања. Уколико једна земља не пружа могућност својим грађанима за остварење кроз креативне индустрије онда је то, између осталог и слабост домаће политике. Пример добре политике развоја креативног сектора свакако је Кина која је јачање креативне економије ставила у средиште своје транзиције, како би је превела у напредну економију засновану на иновацијама и знању. Кина је 2010. године надмашила Сједињене Америчке Државе као водећег извозника културних и креативних добара. Према УНЦТАД-у, извоз културе и креативних производа из Кине износио је 151 милијарду долара 2012. године¹⁰. УН кроз различите програме и активности нуде подршку у области развоја сектора креативних индустрија јер су развиле методологије за истраживање, мерење и имплементацију знања и добре праксе, које се у највећој мери свде на диверзификацију опсега креативних производа и услуга које се могу извозити, побољшавајући њихов квалитет и међународну конкурентност. УНЦТАД је издвојио изазове са којима се суочава већина земаља у развоју на националном нивоу, што укључује потребу да: унапреде квалитет у различитим фазама ланца вредности креативне производње; промовишу међуминистарске акције; јачају политику конкуренције; подстичу шеме финансирања за подршку независних, микро и малих креативних предузетника; прив-

⁸ http://unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf Pp8. посећен 25.1.2016.

⁹ УНЕСКО водич за интеркултурно образовање. стр 12.

¹⁰ <http://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=1308> посећен 10.2.2018. године

лаче заједничка улагања и копродукције; промовишу јавно-приватна партнерства; подижу свест о правима интелектуалне својине; и побољшавају механизме за приступ напредним технологијама, укључујући и ИКТ¹¹. Потенцијал креативних индустрија и значај креативне економије најпре су увиделе развијене земље располажући статистичким подацима о њиховом укупном доприносу БДП-у. У ЕУ, укупан раст додате вредности креативног сектора износио је 19,7% у периоду 1999-2003, а промет је у 2003. години износио преко 654 милијарди €, што је допринело стопи од 2,6% БДП ЕУ, и представља 3,1% укупне запослености, или 5,8 милиона радних места. У Великој Британији креативне индустрије су допринеле са 7,3% бруто додате вредности у 2005. години, са годишњим растом од 6% у периоду 1997-2005, стварајући скоро 2 милиона радних места; извоз креативних услуга износио је 14,6 милијарди фунти, или 4,5% свих извезених роба и услуга. Према УНЦТАД (2013) упркос глобалној финансијској кризи која је изазвала драстичан пад од 12% у међународној трговини 2008. године, између 2002. и 2011. повећање извоза креативних производа износило је око 12,1%, годишње у земљама у развоју.

Концепт креативне економије одражава мултидисциплинарни приступ који интегрише културу, економију и технологију (2008:3). Ове индустрије су моћан генератор економије и друштвених промена, технолошког напретка, истраживачких иновативних и развојних подстицаја, културног диверзитета и очувања идентитета, запошљавања и развоја предузетништва, као и неговања интеркултуралности преко потребне у земљама Балкана¹². ЕУ је кроз приступне фондове омогућила Србији да кроз пројектне активности добије подстицаје за јачање економских потенцијала. Програм помоћи ЕУ позива се на анализу постојећег стања којом је утврђено да су, упркос опоравку од финансијске кризе у читавом свету, земље којима се нуде програми прекограничне сарадње и сл. и даље суочене са проблемима оживљавања сектора производње и трговине, али и привреде уопште, што се одражава у лошем привредном учинку, недостатку предузетничких капацитета и неодговарајућој подршци пословању. Такође се наводи да постоји потреба за спровођењем иновација у пословном сектору да би се диверзификовале и унапредиле услуге које пружају предузетници. Оно што ЕУ препознаје као потенцијал дефинитивно јесу прилике за јачање заједничких сектора, односно индустрија, кроз подршку сарадњи, развоју нових производа и/или брендова и услуга, као и кроз примену савременог и иновативног приступа у побољшању квалитета тих услуга да би се повећала конкурентност и развој пословног окружења. Највећи проблем

¹¹ УНЦТАД. Панел високог нивоа, генералног секретаријата, за развој креативне економије и индустрије. *Pre-conference event, Geneva*, 14–15 January 2008. стр 12.

¹² Данас Светска банка препознаје културне и креативне индустрије као један од главних бизниса јер је процењено да оне генеришу више од 7% светског бруто домаћег производа и прогнозиран им је годишњи раст од око 5%. Светски инвестициони извештај. *The Shift Towards Services*, United Nations Conference on Trade and Development, New York and Genève 2004, стр 3. У економијама земаља чланица ОЕЦД, креативне индустрије представљају једну од водећих економија, бележећи годишњу стопу раста од 5% до 20%. *International Measurement of the Economic and Social Importance of Culture*, Gordon J.C., Beilby-Orrin, H. OECD, 2006, 2010, <http://www.oecd.org/dataoecd/26/51/37257281.pdf>

представља недостатак институционалних капацитета (људи и активности усмерених ка стицању знања и вештина: обуке, семинари, тренинзи, радионице итд.) за подршку креативном сектору који узима веома мало од подстицаја који се нуде. Веће ангажовање на пружању неформалног образовања о креативној економији, предприступним фондовима и вештинама писања пројеката, резултирало би подизању нивоа свести о могућностима и приликама, те о предузетништву и удруживању ради лакшег (само)остварења, промоције и представљања. Са становишта УНЦТАД-а (2008:4), главне карактеристике креативне економије су: концепт који се развија заснован на креативним средствима која могу генерисати економски раст и развој; може да подстакне стварање прихода, стварање радних места и зараде од извоза, уз истовремено промовисање социјалног укључивања, културне разноликости и развоја кадрова; прихватају економске, културне и друштвене аспекте у интеракцији са циљевима технологије и туризма; скуп активности заснованих на знању са унакрсним везама на макро и микро нивоима са укупном економијом, и развојном димензијом; део је развојне опције која позива на иновативне мултидисциплинарне политичке одговоре и међу-министарске акције; у срцу креативне економије су креативне индустрије.

Егзит – прича о најбољем извозном бренду Србије

Када је реч о Егзит фестивалу, директну корист од креативне економије поред уметника, имају сви: од индивидуалних произвођача и продаваца, угоститељства, хотелијерства, транспортних компанија, рентал компанија, великих трговинских ланаца, телекомуникација и медија, до градске и државне пореске касе. Како се наводи у студији *British Council* (2006:39) у контексту индиректних економских ефеката могуће је говорити о утицају које креативне индустрије имају на: развој имиџа простора и градова, привлачење инвестиција и концентрацију пословних активности; јачање идентитета у локалним, регионалним и националним оквирима; јачање друштвеног капитала; унапређење стратегије хуманог развоја; регенерацију депривилегованих урбаних и руралних средина; промовисање социјалне интеграције; унапређење конкурентности региона; додавање креативних и иновативних елемената концептима урбаног развоја, јачање ендогених регионалних потенцијала. Сви смо сведоци експанзије креативних индустрија у свету, али не и нужно у сваком окружењу, те треба истаћи значај ЕГЗИТ фестивала у томе што је за Србију и регион Балкана послужио као покретач за развој.

Крајем XX века Србија се суочавала са последицама распада Југославије. Већина становништва живела је у великој немаштини што је резултирало незадовољством, нарочито младих људи, у виду жеље за политичким променама. У предизборну кампању током 2000. године укључила се и група студената са пројектом Егзит (енг.*Exit*) излаз ка слободи. Активности у оквиру овог пројекта сводиле су се на позивање младих да у што већем броју изађу на изборе и допринесу демократским променама. Схватајући да су креативне индустрије

прави приступ дефинисаној циљној групи, Егзит тим је организовао низ концерата на којима су наступали популарни бендови из земље и региона, и апеловали на свест младих о значају и приликама које промене треба да донесу за друштво у целини. У јесен 2000. године демократске промене су успеле, а Егзит је прерастао у манифестацију са концептом међународног фестивала. Током година се развијао и фестивалске активности постале су део много озбиљније приче: интегрисања друштвених проблема региона у креирању економске вредности, са мисијом да своје изграђене капацитете и вредности несебично шире и помирују неспојиво. Успели су да са десет пута мањим буџетом од других светских фестивала, Нови Сад учине фестивалском престоницом Европе, а Србију пожељном туристичком дестинацијом. Поред тога, за Нови Сад у изборили су титулу европске престонице културе у 2021. години.

Током 17 година постојања фестивал је био суочен са многим проблемима: економском кризом, слабом куповном моћи становништва, недостатком легислативе за заштиту ауторских права, низом управљачких трансформација и пуно јавних критика и напада. Вођени јасном визијом успели су да се изборе за статус брэнда који је Србији (са изразито негативним имиџом у свету почетком новог миленијума) и Новом Саду донео позитиван идентитет и међународну препознатљивост¹³. Сваке године град Нови Сад и Србија у целисти, остваривали су бенефит од напора уложених у изградњу фестивала уз директне приходе локалне економије кроз потрошњу добара и услуга, запошљавање и урбану регенерацију. Од почетка свесни значаја свог рада и утицаја на локалну и регионалну средину, из Егзит-а су се трудили да укључе што већи број људи у реализацију фестивала. Помагани од стране републичког, покрајинског и градског буџета, од самог почетка водили су се политиком запошљавања својих суграђана и домаћих компанија, како би оснаживали сектор креативних индустрија у целини, али и укупну економију земље. Многим локалним малим и средњим предузећима пружена је прилика да закупе простор и остварују економски бенефит у току трајања фестивала, јер је подизање стандарда и развој друштва у целини и био циљ од самог настајања. Многи су то искористили и успели да пронађу свој интерес у сарадњи са фестивалом. Показујући висок степен корпоративне друштвене одговорности Егзит тим је формирао посебне погодности за домаће посетиоце и посебну цену карте. Сваке године ангажован је велики број волонтера и младих који траже прилику да се покажу и стекну искуство кроз практичан рад. Испитивањем потреба својих клијената, и посетилаца, Егзит је из године у годину све боље одговарао на жеље и једних и других. Усвајањем препорука и мишљења запослених, волонтера и сарадника, као и спонзора и донаторских компанија, сваке године у пракси су примењивали научено из претходне: један од примењених проблема свакако је био начин плаћања на територији коју фестивал покрива који је унапређен; систем безбедности и контроле улаза и излаза сваке године се иновира како би се смањиле шансе за манипулацију; систем за замену ваучера за

¹³ Jović, S., Mikić, H. 2006. Креативне индустрије у Србији: препоруке за развој. British Council Србија и Црна Гора (Београд). Стр 97.

улазнице постао је доступнији на више локација у граду; логистика доставе и транспорта је убрзана и потпуно другачије организована, тако да одговара и техничким лицима и угоститељима; са порастом броја посетилаца растао је и број људи у обезбеђењу, али и сама организација овог дела менаџмента. Компаније које су ангажоване за техничку реализацију фестивалских активности биране су по високим критеријумима према траженим техничким спецификацијама страних извођача и светским стандардима заступљеним на фестивалима у развијенијим земљама. Највећи број спонзора и компанија које се рекламирају у току трајања фестивала, лојални су фестивалу из године у годину.

Сама програмска концепција фестивала изграђивана је сваке године и добијала је на диверзификацији у складу са Конвенцијом о заштити и промоцији разноврсности културолошких израза, вођена интересовањима најразличитијих културних група региона. Фестивал представља најпопуларније извођаче из света, уметнике из региона, као и оне који се баве традиционалним и специфичним врстама музике или плеса. Одржава се у специфичном простору Петроварадинске тврђаве и подељен је на природне урбане целине: на више од 25 локација постављају се бине, наступа преко 500 извођача. Фестивал има снажну друштвену мисију за помоћ младима на Балкану, а води га непрофитна организација. Проглашен је за најбољи европски фестивал у 2016. и 2017. години и добио је водеће европско туристичко признање као једно од најбољих европских одређишта¹⁴. Награда се додељује у сарадњи са Европском комисијом. Организација „*Best European Destination*” је саопштила да су летњи музички фестивали део европског идентитета и да је Егзит постао један од најважнијих фестивала на свету јер доприноси привлачности Европе као светске дестинације. Примери раније награђених дестинација, као што су Порто и Бордо, учинили су те градове посебно атрактивним за посетиоце са свих страна света, те је у том смислу допринос укупној креативној економији Србије немерљив. Егзит је добитник и две ЕФА награде за најбоље фестивале у Европи уз бројне утицајне листе (*BBC, Guardian, CNN, Conde Nast, Yourope, Lonely Planet, Superbrands*) на којима је Егзит редовно истицан као један од водећих европских и светских фестивала.

Градећи своју причу Егзит је проширивао делатности и активности како у друге секторе, тако и на друге дестинације у региону. Свесни да је од кључног значаја за одржавање хетерогеног света идеја, вредности и мобилности уметника и других културних професионалаца, успоставили су сарадњу са својим суседима у региону, најпре Црној Гори. Оснивањем *See dance* фестивала креирана је Егзит авантура, која за циљ има да уједини креативни потенцијал целог Балкана и тиме га оснажи у великој, светској конкуренцији и учини га најатрактивнијим регионом за омладински туризам на свету. Поред тога, покренули су фестивале у Темишвару (Румунија), Умагу (Хрватска) и зимском издању (Фестивал '84) на олимпијској планини Јахорини у Босни и Херцеговини. Социјално одговорни и свесни тежине постављеног задатка, као и потенцијала креативних индустрија у региону, Егзит тим оснива кластер омладинских

¹⁴ <https://www.exitfest.org/sr/news/wto-ujedinjenih-nacija-dodelila-priznanje-exit-festivalu>

организација региона и покреће регионални сајам омладинског туризма. Овај сајам окупља туристичке организације и туристичке агенције које се баве промоцијом омладинског туризма, као и невладине организације са омладинским регионалним умрежавањем на подручју Западног Балкана. Мрежи се придружују градови који на иновативан начин желе да представе свој потенцијал, да стичу нова знања кроз размену са другим градовима и да локалним културним индустријама омогуће приступ глобалном тржишту, јер живи креативни кластери привлаче друге активности. У градовима се налазе сви актери у производном ланцу вредности – од уметника, преко произвођача до дистрибутера; градови су плодно тле за креативне кластере и имају велики потенцијал за иновације. Путем повезивања и сарадње, умрежени градови добијају глобални утицај, а кључна улога градова је да креативност ставе у функцију економског и друштвеног развоја (Јовић, Микић, 2006).

Оно што је највећи успех Егзит-а, поред остварених планираних промена и изградње нових вредности, свакако јесте раст који се остварује сваке године у виду броја посетилаца из земље и иностранства и броја извођача. Сваке године остварује се све већи број партнерстава у иностранству те самим тим расте и број посета. Када је у питању српска популација за коју се не може рећи да има висок животни стандард, Егзит нуди јефтино летовање које себи могу да приуште: посета Петроварадинској тврђави и наступи популарних бендова, боравак у кампу, посета градској плажи на Дунаву у Новом Саду, а могу да споје забаву у пакет авантуру на мору на фестивалу у Умагу или Будви, уз додатне погодности у виду цене улазница, смештаја и превоза. Поред поменутог, предфестивалске активности су из године у годину све богатије и дуже, тако да се на тај начин доживљај продужава, а омогућава већи економски потенцијал за Нови Сад. Година 2013. остаће упамћена као најуспешнија у историји фестивала, јер је стварена посета од око 200.000 људи, што је историјски максимум и пораст од чак 40% у односу на 2012. годину. Егзит и *See dance* фестивал 2014. имали су 260.000 посетилаца из више од 50 земаља света. Поред рекордне посећености у овој деценији и најпосећеније ноћи (11.7.2015.) у историји Егзит-а са 52.000 посетилаца, и фестивал у Будви је повећао број страних гостију за 70% из преко 40 земаља света: укупно 300.000 гостију за оба фестивала. Током 2015. године одржано је преко 70 промотивних догађаја широм целог региона, уз промотивну турнеју у Великој Британији, тако да број људи који су те године били део Егзит авантуре достиже 400.000. Токови културних добара и услуга створени кроз активности фестивала су од посебне важности за регион Балкана, јер креативни људи имају прилику да презентују и промовишу, а самим тим и да се потпуно лично остваре. Од 2006. године, Егзит фестивал је и члан програма размене талената Централне и Источне Европе са пуно могућности за уметнике. Егзит фестивал и Студентски културни центар Нови Сад започели су такмичење које пружа прилику младим музичарима. Током претходних година, такмичење је привукло близу 5.000 извођача, а прошле године од 411 пријављених извођача из 31 земље изабрано је рекордних 43 извођача, и два победника која су наступала на главној бини фестивала. У марту 2016. године, *British Council* и Егзит фестивал су се удру-

жили како би се окупили *Ghostpoet*, британски уметник и 12 локалних музичара широм Балкана како би створили јединствено музичко искуство које ће испричати неочекивану причу о региону, охрабрити разговоре између људи и подстаћи пријатељске односе. Ова иницијатива под називом „*Mix the City – the Balkans*” позива свет на интерактивну музичку видео платформу где свако компјутером или мобилним уређајем може креирати сопствену музичку видео мешавину Балкана и одмах га поделити с пријатељима на друштвеним мрежама.

У годинама иза нас креирали су најразличитије облике промоције и продаје, пакете и поклоне. Ове активности увек су биле повезане порукама које шире толеранцију, мир и љубав. Пратећи промене и достигнућа укупног технолошког развоја и трендова, фестивал је сваке године ширио могућности које пружа Интернет, ИоТ, друштвене мреже, медији... Остварена је одлична сарадња са националним јавним медијским сервисом, као и комерцијалним емитерима који су рекламирали фестивал и извештавали, а за узврат добијали високо квалитетан програм у виду снимака делова концерата и интервјуа, што је допринело културној разноликости. Остварена је и сарадња са Вибер Ракутен групом, која је резултирала креирањем глобалног стикер дизајн такмичења „*My Exit Adventure*” којом су охрабрани уметници из целог света да покажу свој таленат и остваре се кроз овај вид комуникације. Циљ кампање је био да допре до креативних умова широм света како би сви упознали Егзит - јединственим етос и фестивалски животни стил у облику налепница које се могу користити целе године. Конкурс је реализован преко креативне платформе „*Talenthouse*” која омогућава независним уметницима из целог света директан приступ креативним подацима од водећих брендова, агенција и забавних икона, па даље¹⁵. Познати британски лист "the Guardian" препоручио је Егзит као један од најбољих европских фестивала, и најбољу летњу дестинацију за 2016. годину¹⁶.

Основне критике јавности према Егзит фестивалу, односе се на висину додељених средстава државне помоћи, затим буке и угрожавање простора Петроварадинске тврђаве. У циљу друштвено одговорног пословања Егзит је оформио Фондацију за обнову и развој тврђаве (ФОРТ) која на годишњем нивоу улаже у обнову и заштиту споменика културе. Са циљем очувања тврђаве иницирано је и испитивање деловања фестивала Егзит на конструкцијске склопове, односно статистику Петроварадинске тврђаве, које је по налогу Завода за заштиту споменика културе Новог Сада обавио департаман за грађевинарство и геодезију Факултета техничких наука у Новом Саду. Ово истраживање обухватило је: преглед и процену затеченог стања конструкцијских и неконструкцијских склопова на утврђеним локацијама пре почетка фестивала, снимање утицаја вибрација неструктивним методама за време и након манифестације, да би се утврдила евентуална деградација носивости, крутости и употребљивости конструкцијских и неконструкцијских склопова, об-

¹⁵ <http://www.Exitfest.org/en/news/Exit-and-viber-launch-my-Exit-adventure-global-sticker-contest>

¹⁶ <https://www.theguardian.com/travel/2016/apr/04/top-10-music-festivals-summer-2016-europe>

раду и анализу података и израду елабората. Налази показују да уочена оштећења нису последица одржавања фестивала и да тренутно не угрожавају стабилност прегледаних зидних структура, те да је њихова трајност угрожена. Како се наводи у извештају узрок настанка оштећења су утицаји падавина, влага и урасла вегетација. Што се тиче буке, фестивал се реализује у оквирима законом дозвољених максимума, који у Србији нису тако рестриктивни као у ЕУ. Интеркултуралност коју фестивал пропагира и реализује вредност је која недостаје на овим просторима и у коју ћемо морати још много година улагати велике своте новца, јер су предрасуде и нетолеранција карактеристике које се тешко искорењују.

Закључак

Судећи према продатим улазницама, процењује се да и овог лета посетиоци долазе са свих континената, из више од 60 земаља. Традиционално, највише гостију је из Велике Британије и Холандије, пораст продаје бележи се у Русији, Грчкој, Турској, Француској и Шпанији, али гости долазе и из Јапана, Бразила, Аустралије, Кине, и са Новог Зеланда. Природно је да посебан интерес долази од суседних земаља у региону.

У тренутној економској клими, фестивали играју важну улогу у градовима и регионима. Сматра се да фестивали значајно доприносе културном и економском развоју и као такви имају значајан утицај на развој културног туризма и предузетништва локалног становништва. Организатори фестивала сада користе историјске и културне теме како би развили традиционалне догађаје, привукли посетиоце и креирали културни имиџ градова домаћина, одржавајући фестивале унутар зајединице. Поред тога, организатори користе фестивале да изразе однос између идентитета и места, а имају и веома важну улогу у подизању грађанске свести и изражавању људских активности, те значајно доприносе изградњи друштвеног и културног живота својих домаћина (Raj and Vignali 2010, Blesic et al. 2014). Туризам је привредни сектор који може да пружи значајан допринос економском расту региона и тржишта рада и директно и индиректно производи радна места кроз набавку робе и неопходних услуга за туристичке активности. Штавише, туризам производи социјалне погодности региону (тј. развој малих и средњих предузећа, стварање новог посла, побољшање инфраструктуре итд.). Са културне стране, туризам се сматра елементом обогаћивања заједница захваљујући сусрету различитих култура (Пивац и сар., 2011; Блешић и сар., 2013).

Несебично делећи предности и вредности које су годинама стицали, Егзит тим изградио је базу креативне економије за цео регион Балкана и отворио могућности за реализацију пословних идеја и креативних концепата. Поред примера добре праксе, Егзит тим је обезбедио методологију за успех и предузетничке иницијативе у веома захтевном и економски нестабилном окружењу. На основу овог успешног примера добре праксе, закључујемо да се сав уложени новац вишеструко вратио, као и да би градови, државе и региони требали

више да уложи у развој политика креативних индустрија и услова за изградњу креативне економије, те да подрже постојеће одрживе системе управљања. Оно што очекујемо од Егзита у будућности (пored текућег развоја) је управо борба за креирање нове легислативе за креативну индустрију, посебно када је реч о пореским олакшицама и разумевања сектора у виду финансијских подстицаја.

Литература:

1. Bilton, C.(2010): *Manageable Creativity*. International Journal of Cultural Policy, Special Issue: Creativity and Cultural Policy, Volume 16, Issue 3
2. Blešić I., Pivac T., Stamenković I., Besermenji S. (2013): *Motives of Visits to Ethno Music Festivals With Regards to Gender and Age Structure of Visitors, Event Management*, International Journal, Vol.17, No.2, pp. 145-154(10), ISSN: 1525-9951, E-ISSN: 1943-4308, DOI: <http://dx.doi.org/10.3727/152599513X13668224082387>
3. Creative economy report. (2013): Published by the United Nations Development Programme (UNDP), One United Nations Plaza, New York, NY 10017, USA and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (UNESCO), 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France. ISBN 978-92-3-001211-3
4. Scott, A.J. (2004): *Cultural products industries and urban economic development*. Prospects for Growth and Market Contestation in Global Context University of California, Los Angeles / URBAN AFFAIRS REVIEW, Vol. 39, No. 4, 461-490. DOI: 10.1177/1078087403261256. Sage Publications. pp 463.
5. Division of Creativity, Cultural Industries and Copyright, (2000): *Culture, trade and globalization: questions and answers*. Sector for Culture, UNESCO
6. Dervojeđa, K. and group of authors. (2013): *European Cluster Observatory: Promoting better policies to develop world-class clusters in Europe*, Creative industries Analysis of industry-specific framework conditions relevant for the development of world-class clusters
7. Getz, D. (1997): *Events management and Event Tourism*, Cognizant Communications Corporation, New York
8. Florida, R. (2012): *Raising of the creative class, revisited*, Basic books London
9. Heliste, P., Kupi, O., Kosonen, R. (2015): *11 Dimensions : Trends and Challenges in Cultural and Creative Industry Policy*, Development within the Northern Dimension area, Aalto University School of Business, Center for Markets in Transition, Helsinki
10. Howkins, J. (2001): *The Creative Economy*. Penguin, London
11. Human development report 2004 Cultural liberty in today's diverse world by the United Nations Development Programme 1 UN Plaza, New York, New York, 10017, USA. ISBN 0-19-522146-X Printed by Hoechstetter Printing Co.
12. Jović, S., Mikić, H. (2006): *Creative industries in Serbia: Recommendations for development*. British Council, Serbia and Montenegro, Belgrade
13. Kovačević, M., Djuretić, N. (2015): *The role of creative industries in promoting intercultural relations among young people*, International conference of interculturalism in education, Pedagogical institute of Vojvodina, Novi Sad
14. Kunczik, Michael, Zipfel, Astrid. (2006): *Introduction to the Science of Media and Communication*, Friedrich Ebert foundation , Zagreb
15. Mad marx – Kreativan kapital srbije, knjiga I (2009): *Kreativne industrije i ekonomija znanja*, Tematski zbornik, Academica, Akademaska grupa, Beograd

16. Mad marx – kreativan kapital srbije, knjiga II (2013): *Kulturne industrije i kulturna raznolikost*, Bela knjiga, Academica, Akademska grupa, Beograd
17. Raj, R., Vignali, C. (2010): *Creating Local Experiences of Cultural Tourism through Sustainable Festivals*. European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation 1-1
18. Smith, A. (2012): *Events and Urban Regeneration*, London: Routledge
19. Scott, A. J. (2004): Cultural products industries and urban economic development. Prospects for Growth and Market Contestation in Global Context University of California, Los Angeles / Urban affairs review, Vol. 39, No. 4. 461-490. DOI: 10.1177/1078087403261256. Sage Publications. Pp 463.
20. Skoultos, S., Tsartas, P. (2009): *Event tourism: statements and questions about its impacts on rural areas*, Tourismos: an international multidisciplinary journal of tourism 4-4
21. UNCTAD (2015): Creative Industries and Development. CaBO Verde's Creative economy: Leveraging culture and creativity for sustainable development, New York and Geneva http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/webditcted2014d1_en.pdf
22. UNCTAD (2002): *Trade and Development Report*. Geneva: UN. Available at: http://unctad.org/en/Docs/tdr2002_en.pdf [Accessed 27.5.2016].
23. UNCTAD (2004): Creative Industries and Development. Eleventh session São Paulo. Available at: http://unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf [Accessed 6.11.2015].
24. UNCTAD (2004): *Development and Globalization: Facts and Figures*. Geneva: UN. Available at: http://unctad.org/en/Docs/gdscsir20041_en.pdf [Accessed 9.11.2015].
25. UNCTAD. (2004): *Creative Industries and Development*. Available at: http://unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf [Accessed 20.6.2017].
26. UNDP. (2004): Cultural liberty in today's diverse world. Human development report. New York, USA. ISBN 0-19-522146-X Printed by Hoechstetter Printing Co. [Accessed 11.12.2015]. Available at: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/265/hdr_2004_complete.pdf
27. UNESCO. (2005): Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Article 8, Pp. 17. Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [Accessed 17.11.2015].
28. Wiesand, Söndermann. (2005): The "Creative sector"—an engine for diversity, growth and jobs. European Cultural Foundation. Available at: <http://www.culturenet.cz/res/data/002/000304.pdf> [Accessed 26.5.2016].
29. World Bank. (2003): Urban development needs creativity: How creative industries affect urban areas. Development Outreach. Available at: [Accessed 27.5.2016].

Интернет странице:

1. <http://en.unesco.org/themes/intercultural-dialogue>
2. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001478/147878e.pdf>
3. http://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework/intercultural-dialogue_en.htm
4. <http://creative-partnerships.com/>
5. <http://www.intercultural-europe.org>
6. <http://www.Exitfest.org/en/adventure>
7. <http://www.youth-fair.com/english.html>
8. <https://www.Exittrip.org/en>
9. <http://www.uis.unesco.org/culture/Documents/tp6-2011-stirling-culture-en2.pdf>
10. <http://www.oecd.org/dataoecd/26/51/37257281.pdf>
11. http://unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf

12. http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/webditcted2014d1_en.pdf
13. <http://www.emeraldgrouppublishing.com/authors/writing/calls.htm?id=6512>

CREATIVE ECONOMY OF THE BALKANS: EXIT AS AN EXAMPLE OF GOOD PRACTICE

Summary: Emerged as a student social movement in Serbia in the year 2000., the Exit festival grew out of the desire for progress and a striving for freedom. The festival has built a distinctive identity and successfully positioned itself on the European event tourism map. The entire Balkan region benefited from Exit activism, since the striving for positive changes and achievements has connected young people who grew up with wars and hatred, misunderstanding and ignorance. Through further intercultural building and expanding, the Exit team's plans were guided by a vision of generating positive energy that unites and inspires, and the mission to transform the Balkans into a symbol of unity and progress, eace and tolerance. However, we see a real contribution to the successful operation of the Exit team in the scope and impact of the CSV (creating shared value) in the fields of creative industry and creative economy. The aim of this paper is to highlight the role of the Exit festival, and the creative industry in general, as urban regeneration tools for Balkan region and actuator for the economies of the city of Novi Sad and Serbia, as well as their image and destination branding.

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ*

Филозофски факултет

Ниш

ДИНА ПЕТРОВИЋ

Филолошки факултет

Београд

УДК 316.74:81

Прегледни рад

Примљен: 23.03.2018

Одобрен: 03.05.2018

Страна: 461-473

КУЛТУРНИ КОНТЕКСТ И НАСТАВНИЦИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА**

Сажетак: Познато је да теме из области културе чине саставни део усвајања страног језика, да су засноване на хуманистичком приступу у коме се промовише дијалог и толеранција, превазилажење предрасуда и стереотипа. У том контексту теме из културе имају високу вредност и посебан значај у учењу страних језика. Имплементација тема из културе детерминисана је интеркултуралним компетенцијама наставника. Премда је током последњих деценија уложено много напора да се укаже на важност тема из културе у усвајању страних језика, у релевантној литератури још увек су присутне дебате о начинима имплементације и потешкоћама са којима се сусрећу наставници у пракси.

Циљ овог рада је да се на основу приказа и анализе досадашњих истраживања укаже на различита мишљења наставника о важности тема из културе у усвајању страног језика. У првом делу рада даје се теоријски приступ у коме се указује на значај тема из културе и њихову повезаност са учењем страних језика, док су у другом делу приказана истраживања у којима су наставници исказивали своје ставове о важности тема из културе у учењу страних језика. У закључном делу рада систематизовани су резултати приказаних истраживања ставова наставника о важности тема из културе у учењу страних језика. На крају рада се констатује да постоји потреба за развојем интеркултуралних компетенција наставника. Сходно томе, указује се на неопходност увођења промена у образовању и стручном усавршавању наставника, које би допринеле успешном превазилажењу потешкоћа присутних у наставној пракси.

Кључне речи: наставници, теме из културе, страни језици, интеркултуралне компетенције, учење

Увод

Теме из културе подједнако су значајне за стручњаке из области психологије, лингвистике, антропологије, образовања, историје, географије и других

* dragana.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је у урађен у оквиру истраживачког пројекта број 179074 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

наука које културне појаве проучавају независно и различито у односу на начин који је присутан у учењу страних језика. Учење страног језика фокусира се на теме из културе које су повезане са усвајањем тог језика, а у склопу остваривања општих хуманистичких циљева као што је разумевање људи, других друштава и њихових култура са намером да се побољша ефикасност комуникације и дијалога. Културу, између осталог, чине заједничка уверења, вредности и понашања групе људи, те се у том смислу може говорити о специфичностима и разноликости култура појединих земаља, које треба познавати и разумети. У том контексту, „разноликости у погледу начина и квалитета живота, индивидуалних и друштвених вредности, обичаја и традиција, бројне религијске, националне, политичке и идеолошке недоумице учиниле су савремени свет подједнако обогатеним и оптерећеним културним разноликостима“ (Петковић, Божиловић: 2015: 372). Из тог разлога теме из културе другог језика су веома значајне, јер омогућавају јаснију комуникацију, смањење предрасуда и превазилажања стереотипа. Имајући у виду сложене друштвене процесе попут глобализације и потребе за све већом мобилношћу, ова димензија учења страног језика постала је централно питање образовних политика, што је резултирало развојем концепта „интеркултуралних комуникативних компетенција“ (ICC). У суштини, према овом концепту у учењу страних језика наглашене су комуникативне функције језика, односно функције и појмовими који се у страном језику могу користити, мада то не искључује учење синтаксе и фонологије као дела наставног плана (Byram, 2013: 5).

На успешност имплементације тема из културе у учењу страног језика утиче већи број чинилаца, међу којима су свакако најзначајнији везани за компетенције наставника и квалитет уџбеника и других наставних материјала. Мада су током последњих деценија уложени значајни напори да се повећа удео тема из културе у учењу страних језика, може се приметити да постоје извесна отежања у реализацији тема из области културе, која су везана пре свега за улогу наставника. У том контексту, основни циљ овог рада је приказ и разматрање већег броја истраживања о интеграцији садржаја културе у учењу страних језика, са становишта наставника. Конкретније, у раду се разматрају мишљења наставника о важности тема из културе у учењу страних језика и дилемама са којима се они суочавају у наставној пракси.

Интеграција културе у учењу страних језика

Посматрани као опште категорије, култура и језик су међусобно условљени, они се „узајамно подразумевају, јер нема културе без језичког израза, нити пак има језика без културног садржаја“ (Bugarski, 2005: 16). Сходно томе, сасвим је разумљиво да постоји интерактиван однос и прожимање језика и културе, као и да подстицање развоја културних компетенција кроз учење језика представља саставни део процеса усвајања страног језика (Krstić, 2012; Kasper, Omori, 2010; Radić-Bojanić, 2008). На основу ставова поменутих аутора може се закључити да нема спора о повезаности и међусобном прожимању

тема из културе и језика, као и да усвајање страног језика може бити функционално само уколико се базира на садржајима културе циљног језика. Међутим, упркос постигнутом консензусу, усвајање страног језика се и даље одвија према релативно уском концепту језика и културе. То подразумева да је предавање језика као фиксног система формалних структура и универзалних говорних функција је и даље заступљено, као и да се језик сматра неутралним каналом за преношење знања о култури. У пракси наставници предају језик и културу, или културу језика, али не и језик као културу (Kramsch, 1995). Такво стање имплицира констатацију да теме из културе још увек нису на адекватан начин интегрисане у учење страног језика, те да ова проблематика и на даље остаје тема различитих дебата и истраживања (Kramsch, 1997; Byrnes, 2002; Chavez, 2002; Lange, Paige, 2003).

У циљу проналажења адекватног теоријског оквира којим би се превазишла традиционална дихотомија између универзалног и посебног у учењу страног језика долази до развоја различитих приступа концепту културе и проучавању културних компетенција. У својој студији ауторка Пијатковска (Piątkowska, 2015) сумира, упоређује и оцењује четири главна приступа проучавању културних компетенција у учењу страних језика: приступ заснован на знању, контрастивни приступ, приступ заснован на комуникативном језику и приступ развоја интеркултуралних компетенција.

У контексту новијих теорија, које се залажу за развој интеркултуралних компетенција, присутни су напори да се теорија учења страног језика развије изван формалног подучавања вокабулара и граматике и да се већа пажња посвети садржајима других култура. Такав приступ се може сматрати адекватним посебно ако се има у виду да је основни циљ усвајања страног језика да ученици постану компетентни комуникатори у писаној и говорној форми. Дакле, да би ученици били успешни у комуникацији на страном језику, неопходно је да поједнако усвајају теме из области лингвистике и културе односно да развијају транслингвалне тј. транскултуралне компетенције (Betz, Huth, 2014). Значајно је поменути да је такав приступ подржан у програмским документима релевантних организација и струковних удружења, на простору Европе и шире (American Council for the Teaching of Foreign Languages, 1999; Council of Europe 2001; MLA Ad Hoc Committee on Foreign Languages, 2007). Примера ради на конференцији министара културе у покрајинама Савезне Републике Немачке 2003. године у Бону, донети су Стандарди образовања за први страни језик (енглески и француски језик) за ниво нижег средњошколског образовања. У донетом документу јасно се указује на неопходност развоја интеркултуралних компетенција, које су саставни део исхода учења. У том смислу наводи се да кроз учење страног језика ученици на крају нижег средњег образовања треба да остваре следеће исходе:

- „да буду радознали и отворени за друге културе,
- да буду спремни да се прилагоде на одговарајући начин ситуацијама из свакодневног живота,
- да буду способни да прихвате необична искуства,
- да буду културно осетљиви у односу на своје партнере у страниј култури,

- да познају конвенционалне начине понашања у другим земљама,
- да превазиђу предрасуде и стереотипе како сопствене тако и стране државе,
- да могу свесно да приђу разликама, неспоразумима и конфликтним ситуацијама,
- да решења налазе кроз дијалог, толеранцију и размену са другима“ (КМК - Konferenz der Kultusminister, 2003: 20).

Међутим, упркос популарности и пружања подршке интеграције тема из културе у усвајању страних језика и даље је присутна забринутост око даљег развоја, посебно у начинима имплементације у процес наставе. Наиме, још увек су присутна озбиљна питања о томе колико је култура заступљена у уџбеницима, што је иначе и било карактеристично за раније периоде (Crawford-Lange, Lange, 1989), као и у самом предавању наставника.

Несумњиво је да у остваривању интеграције тема из културе веома значајну улогу имају наставници страних језика, од којих се очекују адекватне компетенције како би на успешан начин предавали садржаје засноване на интеркултуралном приступу. Уколико наставници желе да припремају ученике за успешно глобално повезивање и живот у савременом друштву, интеркултуралне компетенције морају бити саставни део предавања страних језика. Кроз интеркултурално учење ученици развијају вештине правилног коришћења језика за изградњу односа разумевања са припадницима других култура.

У том погледу од изузетног значаја је и само образовање наставника страних језика на факултетима, њихово познавање страних култура, као и лично искуство и позитивни ставови према културном концепту земље чији језик предају. Уколико ови услови не буду испуњени, реално је очекивати да се садржаји везани за културу у настави страног језика не реализују на задовољавајући начин, или да буду скрајнути и потиснути садржајима из области језика. Последице таквог стања највише се одражавају на саме ученике, пре свега у смислу недовољних функционалних знања, губитка мотивације за учење или слабијег напредовања и успешности. У том контексту веома је значајно испитати мишљења и ставове наставника о начинима интеграције културе и језика у самој наставној пракси.

Истраживања наставника о интеграцији тема из културе у учењу страних језика

Мада је током протекле деценије уложено доста напора да се теме из културе у учењу страног језика боље позиционирају у односу на лингвистичке садржаје, још увек није довољно испитано до каквих је промена дошло у наставној пракси. Наиме, још увек је мали број истраживања урађених са наставницима страних језика која би могла дати поуздане информације о знањима, уверењима и одлукама наставника о имплементацији тема из културе у предавањима. Овај податак делује изненађујуће, тим пре што се наставници посматрају као кључни чиниоци у увођењу и ширењу садржаја културе у настави страног језика.

Ипак, на значајне податке о улози наставника у интеграцији тема из културе указују аутори опсежне студије у којој је дат преглед већег броја истраживања објављених до 2003. године (Paige et al., 2003). У већини приказаних истраживања у овој студији истиче се значај улоге наставника у посредовању културе земље чији се језик изучава. Такође, наглашава да су наставници сагласни у ставу да су садржаји културе веома значајни и да им треба поклонити већу пажњу у наставној пракси.

Настава страног језика се посматра као платформа на којој су интегрисани садржаји језика и културе у циљу припремања ученика за коришћење страног језика у интеркултуралним контактним ситуацијама. Премда у многим земљама до промена на нивоу наставних планова и програма долази веома споро, ипак се може приметити да постоје позитивни помаи и да се новија упутства за наставнике фокусирају на социокултуролошку димензију у процесу усвајања страног језика. Таква промена подразумева спремност наставника да иновирају садржаје учења и методе рада, како би на што адекватнији начин реализовали теме из области културе. Мада истраживања показују да су наставници спремни за иновације и пружање подршке концепту културе, ипак у пракси имају дилеме о приоритету лингвистичких садржаја и тема из културе (Castro, Sercu, García, 2004). Неке од дилема односе се на питања: како дефинисати језик и културу; које материјале користити у циљу подржавања идеје о прожимању културе и језика; колико и како радити на подучавању трансилгвалних и транскултуралне вештине ученика и како процењивати развијеност ових компетенција код ученика?

Резултати пројекта који је реализован са наставницима енглеског језика у Шпанији пружају увид у самопроцену компетенција за предавање језика са посебним освртом на културну компоненту. У истраживању је постављене две групе циљева: (1) да наставници процене колико су упознати са културном позадином језика који предају; колико су заинтересовани да уведу интеркултуралну наставу и колико често долазе у контакт са страном културом; (2) да процене колико у наставној пракси фаворизују развој интеркултуралних компетенција, на основу варијабли као што је време посвећено темама из културе; заступљеност тема из културе у настави и перцепцијом квалитета наставних материјала са интеркултуралног становишта. Резултати истраживања показали су да наставници углавном имају за циљ постизање лингвистичких циљева које сматрају најрелевантнијим: да ученици стекну знања, да ученици могу да користе језик у практичне сврхе, да стекну вештине које ће бити од користи за учење других страних језика, да стекну ниво знања језика који ће им омогућити да читају дела из књижевности на страном језику. Интересантно је да наставници теме из културе стављају у други план, да их сматрају мање важним од лингвистичких садржаја. Циљеви везани за теме из културе се према процени наставника налазе тек на трећем месту, а и тада култура се посматра само у светлу преношења информација о страном култури, док је интеркултурална компетентност ученика заступљена на ниским приоритетима. У истраживању је потврђена хипотеза да је наставниково познавање стране културе битна варијабла у предавању страног језика, јер су наставници са бољим познавањем

стране културе у већој мери промовисали стицање интеркултуралних компетенција код својих ученика (Sercu, Méndez García, Castro Prieto, 2004).

Нема сумње да су интеркултуралне компетенције саставни део општих компетенција наставника страног језика. Због тога је важно испитати како су развијене интеркултуралне компетенција наставника и да ли ниво њихове развијености одговара стандардима који су формулисани у теорији. Одговори на ова питања могу се наћи у студији која је реализована са наставницима из Белгије, Бугарске, Грчке, Мексика, Пољске, Шпаније и Шведске (Sercu, 2006). Резултати ове студије показали су да се у свим испитиваним земљама наставници страних језика на својим часовима пружају предност развоју лингвистичких компетенција. У оквиру развоја интеркултуралних компетенција наставници дају предност усвајању чињеница и догађаја из културе земље чији се језик учи, чиме се процес наставе своди на пружање информација о култури, док се мало пажње посвећује размишљању и развоју критичког става код ученика. Налази указују да профил наставника страног језика и културе још увек не испуњава све захтеве које предвиђају стандарди у домену интеркултуралних компетенција, као и да међу земљама учесницама истраживања постоје мале разлике.

На постојање дилема наставника у имплементацији тема из културе у усвајању страног језика указује и истраживање које је реализовано у Хог Конгу (Bodycott, 2006). Налази овог истраживања указују да и поред свих напора у домену наставе и курикулума имплементирање културних садржаја остаје и даље недовољно признато у односу на доминантне садржаје језика. Наиме, истраживање указује на значај културних разлика у ставовима, уверењима и вредностима код наставника и ученика и наглашава да културни садржаји треба да буду експлицитније заступљени, како би се олакшало учење страног језика и стицање друге језичке писмености.

Наставници указују на потребу за промишљањем начина на које се садржаји културе предају ученицима у смислу јасног дефинисања циљева културе у учењу страних језика и прецизних упутстава за њихову реализацију. Сходно томе, закључује се да професионалци који предају стране језике треба да буду укључени у дизајнирање и селекцију наставних материјала који се користе у раду са ученицима. У раду се наглашава потреба за додатним образовањем и стручним усавршавањем наставника у домену промовисања и развоја интеркултуралности и међународног разумевања (Nault, 2006).

Сматра се да је у интеграцији тема из културе и језика важно интеркултурално искуство наставника, што је потврђено и у ранијим истраживањима (Göbel, Hesse, 2008). Полази се од става да је начин на који наставници предају о култури стране земље условљен, између осталог, интеркултуралним контактима које су наставници имали. У обимнијем истраживању које је реализовано на узорку од 460 наставника који предају енглески језик као страни, испитивана је повезаност наставничких инструкција у предавању и њихових интеркултуралних контаката. У циљу добијања што објективнијих резултата испитивани су и ученици, а коришћени су и видео материјали са часова, тестови, завр-

шни резултати са испита и други материјали настали у процесу наставе. Резултати овог истраживања утврдили су постојање повезаности између начина на које наставници предају о енглеској култури и њихових интеркултуралних контаката. Сви наставници који су већ имали интеркултурално искуство су интегрисали културне и интеркултуралне теме у својим предавањима. Насупрот томе, наставници који су имали мање интеркултурних контаката су маргинализовали теме из културе и посвећивали минималну пажњу, или су једноставно избегавали реализацију таквих садржаја. Сходно томе, констатовано је да се ова група испитиваних наставника темама из културе бавила на површном нивоу, или је поларизовала разлике између сопствене и стране културе. У суштини главни налаз овог истраживања је да контексти наставника са земљама енглеског говорног подручја утичу на исходе интеркултуралног учења (Göbel, Helmke, 2010).

Истраживања о веровањима и искуствима наставника у САД, Великој Британији и Француској о примени модела интеркултуралне комуникативне компетенције (ICC) , показала су да у свим испитиваним земљама постији општи консензус између ставова наставника и њиховим приоритетима у настави страног језика. Сматра се да наставници високо вреднују интеркултуралне компетенције, међутим, према налазима истраживања оне нису довољно заступљене у наставним плановима. Осим тога примећено је да постоји и недостатак подршке у уџбеницима и наставним материјалима, како би се на одговарајући начин приступило имплементацији тема из културе (Young, Sachdev, 2011).

У истраживању које је урађено на подручју Хрватске испитивани су наставници енглеског језика запослени у основним школама са циљем да се утврди да ли њихови профили одговарају стандардима интеркултуралних компетенција. Главни задатак је био да се истраже знања и вештине наставника за развој интеркултуралних компетенција у односу на следеће параметре: циљеви наставе страног језика, циљеви наставе културе, уверења наставника о могућностима развоја интеркултуралних компетенција и теме из културе у наставној пракси. Узорак истраживања чинило је 105 наставника енглеског језика из различитих региона земље и са различитим радним искуством. Слично као и у другим истраживањима, наставници су уверени да је развој лингвистичких компетенција главни наставни циљ у учењу страног језика, док се развој интеркултуралних компетенција ученика налази у другом плану. Култура у настави, према мишљењу испитаних наставника, углавном се дефинише као стицање знања о цивилизацијским тековинама, док је у мањој мери заступљен прагматички аспект везан за културу свакодневног живота и постојање рутине. Истраживањем је утврђено да наставници мање вреднују развој интеркултуралних вештима ученика, као и да мање пажње посвећују садржајима културе, који су значајни за развој интеркултуралних компетенција, као што су веровања, стеротипи и предрасуде. Налаз истраживањима о могућностима развоја интеркултуралних компетенција указује да су испитани наставници скептични у вези доприноса наставе страног језика у превазилажењу негативних културних стеротипа и предрасуда. Ауторке закључују да су наставници умерено

склони интеграцији културе и наставе страног језика, као и да у принципу имају позитивне ставове према развоју интеркултуралних компетенција ученика. Међутим, исказани позитивни ставови се мање одражавају на наставну праксу, те је општи закључак да се прецепције наставника само делимично поклапају са званичним стандардима о развоју интеркултуралних компетенција у настави страног језика.

Поред исцрпних података о ставовима наставника према темама из културе, ова студија је значајна јер указује на могуће проблеме који се могу јавити у пракси, пре свега адекватно разумевање концепта интеркултуралних компетенција и његових компоненти, као и питање способности наставника за селекцију наставних активности које пружају подршку развоју интеркултуралних компетенција (Breka, Petravić, 2015).

У проучавању мишљења наставника о интеркултуралном учењу у настави страних језика, аутори су осим дескриптивних, користили и експерименталне методе. Једна од таквих студија заснована је на истраживању ефеката интеркултуралног учења у средњим школама са ученицима и наставницима немачког и енглеског језика (Busse, Krause, 2016). Налази који се односе на наставнике још једном су потврдили да кључну улогу у интеркултуралном учењу има наставничко интеркултурално искуство које значајно утиче на успешност учења.

Значајан допринос истраживању тема из културе у настави страних језика пружају подаци студије која је урађена на Новом Зеланду (Oranje, Smith, 2017). Аутори су у истраживању користили исти упитник којим су испитивани наставници страних језика у Европи (Sercu et al., 2005), што је омогућило упоређивање мишљења наставника са различитих континената. Основно истраживачко питање у овој студији везано је за природу односа између знања наставника страних језика о интеркултуралном предавању и њихове наставне праксе. Резултати студије показали су да наставници страних језика на Новом Зеланду фаворизују лингвистичке аспекте у настави и да њима посвећују око 80% од укупног времена, што је слично резултатима који су добијени код наставника у Европи. Разлике у ставовима наставника постоје код тврдње која се односи на пуну интеграцију језика и културе. Скоро 26% наставника са Новог Зеланда сматра да на својим часовима и практикује потпуну интеграцију садржаја језика и културе, док је у другим испитиваним земљама тај постотак био знатно нижи (0% у Пољској и 17,78% у Мексику). Подаци истраживања на Новом Зеланду указују да велика већина наставника не разуме концепт интеркултуралности на адекватан начин, као и да је некима познат само као појам. У складу са таквим налазима закључује се да у наставничкој пракси још увек доминирају традиционални приступи у предавању језика. Разлог томе може бити неусклађеност уверења наставника (схватање важности културних садржаја, значаја развоја интеркултуралних компетенција) и наставне праксе у којој се интеркултуралност ставља у други план. Осим тога, као значајан разлог аутори студије наводе недовољну подршку наставницима у реализовању интеркултуралних предавања у смислу додатног стручног усавршавања, семинара и обука.

На нашим просторима наглашава се значај образовања наставника страних језика и развој њихових културних компетенција. У истраживању ауторке Вујовић указује се да културна компетенција наставника страног језика треба да обухвати „систематизована знања о историји и савременом станју стране културе, о развоју религијске, моралне, филозофске, правне, политичке, уметничке и научне свести датог народа, као и знања о национално-културној компоненти лексике, фразеологије, афористике, говорне етикеције“ (Vujić, 2007: 658). Сходно томе, данас се у образовању наставника прате и поштују актуелне тенденције, те се социокултуролошка знања обрађују заједно са језичким јединицама. У складу са тим, улога наставника је да буде водич у разумевању стране културе, са циљем да студенти стекну интеркултурну компетенцију (Fernández, Maričić, 2015). На различите улоге које имају наставници указују и друга истраживања. Примера ради, у истраживању које је имало за циљ испитивање којим се елементима културе посвећује пажња, у којој мери су присутни и начин на који су приказани у дидактичким материјалима, дошло се до закључка да је улога наставника да ублажи недостатке које имају уџбеници и други дидактички материјали. У том смислу, закључује се да наставник треба да „подстиче ученике да пореде две културе како би били способни да у датом контексту прибегну одговарајућим културним обрасцима и прихватљивим начином понашања у оквиру једне говорне заједнице“ (Đuričić, Georgijev, 2017: 76).

Закључна разматрања

Током последњих деценија приметно је све веће интересовање аутора за пручавање тема из културе у усвајању страних језика. Пажња аутора усмерена је истраживању кључних чинилаца у интеграцији тема из културе: наставника, уџбеника и других наставних материјала и у новије време, средствима медијских комуникација која несумњиво имају све значајнију улогу у развоју концепта културе.

Мада је улога наставника као посредника између културе страног језика и ученика веома значајна, сматра се да у релевантној литератури она још увек није довољно истражена. У прилог томе говори већи број истраживања у којима се наглашава да је потребно испитати наставну праксу у циљу добијања поузданих информација о знањима, уверењима и одлукама наставника о интеграцији тема из културе у предавањима (Paige et al., 2003). Међутим, са настанком новијих теоријских приступа које у први план стављају развој интеркултуралних компетенција, наставничка знања, уверења, искуства и ставови у односу на теме из културе постају предмет већег броја истраживања.

На основу прегледа одабраних истраживања може се констатовати да су најчешће испитивани ставови и уверења наставника о интеграцији тема из културе у предавању страног језика. У фокусу истраживања о наставницима издвајају се два проблема:

- први, који обухвата питање односа лингвистичких садржаја и садржаја из области културе, односно утврђивање приоритета у одабиру и реализацији садржаја,
- и други, који се односи на интеркултуралне компетенције самих наставника.

У оквиру првог проблема резултати већег броја истраживања указују на доминацију лингвистичких садржаја у предавању страних језика у односу на теме из културе (Castro, Sercu, García, 2004; Sercu, Méndez García, Castro Prieto, 2004; Bodycott, 2006; Breka, Petravić, 2015; Oranje, Smith, 2017). Према налазима ових истраживања теме из културе су маргинализоване, њима се посвећује мање времена у самој настави, а сами наставници их сматрају мање важним у односу на садржаје језика. Интересантно је да је овај проблем присутан у свим поменутих истраживањима, да је константан у дужем временском периоду и да је карактеристичан за земље које се по многим параметрима могу сматрати различитим (економска развијеност, традиција у образовању, пажња која се посвећује учењу страних језика).

Друга тема која доминира у истраживањима односи се на ниво развијености интеркултуралних компетенција наставника и питање да ли ниво њихове развијености одговара стандардима који су формулисани у теорији. На основу истраживања искуства наставника у већини приказаних истраживања се указује на важност наставничког познавања стране културе у предавању страног језика (Sercu, Méndez García, Castro Prieto, 2004), као и на значај њихових интеркултуралних искустава (Göbel, Hesse, 2008). У новијим истраживањима утврђено је да су наставници сагласни у ставу да су интеркултуралне комуникативне компетенције (ICC) значајне у учењу страног језика (Young, Sachdev, 2011), као и да кључну улогу у интеркултуралном учењу има наставничко интеркултурално искуство (Busse, Krause, 2016). Премда су ставови наставника о значају и важности интеркултуралних компетенција позитивни, налази истраживања указују да нису у довољној мери испуњени очекивани стандарди за професију наставника страних језика (Sercu, 2006), да су наставници умерено склони интеграцији културе и наставе страног језика, као и да се прецепције наставника само делимично поклапају са званичним стандардима о развоју интеркултуралних компетенција у настави страног језика (Breka, Petravić, 2015).

Мањи број приказаних истраживања указује на дилеме и отворена питања са којима се наставници сусрећу у пракси како дефинисати језик и културу; које материјале користити у циљу подржавања идеје о прожимању културе и језика; колико и како радити на подучавању трансилгвалних и транскултуралне вештине ученика и како процењивати развијеност ових компетенција код ученика (Castro, Sercu, García, 2004). С обзиром на постојеће дилеме наставници се залажу за јасније дефинисање циљева културе у учењу страних језика и доношење прецизних упутстава за њихову реализацију. Такође, професионалци који предају стране језике сматрају да треба да буду укључени у дизајнирање и селекцију наставних материјала (Nault, 2006), јер постоји недостатак подршке у уџбеницима и наставним материјалима, за интеграцију тема из културе (Young, Sachdev, 2011).

На значајне податке указује истраживање које је реализовано на Новом Зеланду у коме је утврђено да велика већина наставника не разуме концепт интеркултуралности на адекватан начин (Oranje, Smith, 2017). Такав налаз може се сматрати узроком недовољне интеграције тема из културе у предавању страних језика.

На основу приказа и анализе одабраних истраживања може се закључити да теме из културе, према мишљењу наставника, нису у довољној мери интегрисане у усвајању страних језика. Разлог томе је доминација лингвистичких садржаја и још увек недовољне развијене интеркултуралне компетенције наставника. У том контексту потребно је промишљати о променама у образовању наставника страних језика у смеру веће заступљености тема из културе. Значајну подршку развоју интеркултуралних компетенција наставника могу дати и програми стручног усавршавања засновани на савременијим теоријским приступима, као и иновирање уџбеника и других наставних материјала.

Премда овај рад пружа увид у неке аспекте интеграције тема из културе у усвајању страног језика, пре свега са становишта наставника, ипак, добијени закључци се не могу генерализовати. Разлог томе је реалитивно скроман број приказаних истраживања, као и ограничавање на радове у којима су испитивана мишљења наставника. Међутим и поред ових ограничења рад може чинити добру основу за да наредна истраживања важних чинилаца који детерминишу интеграцију тема из културе у учењу страних језика.

Литература

1. American Council for the Teaching of Foreign Languages. (1999). *Standards for Foreign Language Learning in the 21st Century*. Yonkers, New York: Author.
2. Betz, M. E., Huth, T. (2014). Beyond Grammar: Teaching Interaction in the German Language Classroom. *Die unterrichtspraxis/Teaching german*, 47(2), 140-163.
3. Bodycott, P. (2006). Cultural cross - currents in second language literacy education. *Intercultural Education*, 17(2), 207-219.
4. Breka, O., Petravić, A. (2015). Foreign Language Teachers and the Intercultural Dimension in Primary Education. *Croatian Journal of Education*, 17(2), 27-41.
5. Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XXI vek.
6. Busse, V., Krause, U. M. (2016). Instructional methods and languages in class: A comparison of two teaching approaches and two teaching languages in the field of intercultural learning. *Learning and Instruction*, 42, 83-94.
7. Byram, M. (2013). Language teaching and its contexts. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1(1), 1-26.
8. Byrnes, H. (2002). The cultural turn in foreign language departments: Challenge and opportunity. *Profession*, 2002, 114-29.
9. Castro, P., Sercu, L., García, M. C. M. (2004). Integrating language - and - culture teaching: an investigation of Spanish teachers' perceptions of the objectives of foreign language education. *Intercultural Education*, 15(1), 91-104.
10. Chavez, M. (2002). We say 'culture' and students ask 'what?': University students' definitions of foreign language culture. *Die Unterrichtspraxis /Teaching German*, 35, 129-140.
11. Council of Europe (2001). *The common European Framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
12. Crawford-Lange, L. M., Lange, D. L. (1989). Integrating Language and Culture: How to Do It. *Teaching Foreign Languages*, 24(4), 258-266.

13. Đuričić, M., Georgijev, I. (2017). Interkulturalna kompetencija u nastavi španskog kao izbornog jezika: elementi hispanske kulture u udžbenicima prisma od nivoa A1 do B1. *Komunikacija i Kultura Online*, 4(4), 65-78.
14. Fernández, M. M., Maričić, S. M. (2015). Zastupljenost stereotipa o španskom jeziku i kulturi u nastavi španskog kao stranog jezika u Srbiji. *Metodički vidici*, 6, 97-115.
15. Göbel, K., Helmke, A. (2010) Intercultural learning in English as foreign language instruction: The importance of teachers' intercultural experience and the usefulness of precise instructional directives. *Teaching and Teacher Education*, 26 (8), 1571-1582.
16. Göbel, K., Hesse, H.-G. (2008). Vermittlung interkultureller Kompetenzen im Englischunterricht. In DESI-Konsortium. (Ed.), *Unterricht und Kompetenzerwerb in Deutsch und Englisch* (pp. 398-410). Weinheim: Beltz.
17. Kasper, G., Omori, M. (2010). Language and culture. In N. Hornberger, S. McKay (Eds.), *Sociolinguistics and Language Education* (pp. 455-491). Clevedon, U.K.: Multilingual Matters.
18. KMK - Konferenz der Kultusminister (2003). *Bildungsstandards für die erste Fremdsprache(Englisch/Französisch) für den Mittleren Schulabschluss*. Bonn: Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland.
19. Kramsch, C. (1995). The cultural component of language teaching. *Language, Culture and Curriculum*, 8(2), 83-92.
20. Kramsch, C. (1997). The cultural component of language teaching. *British Studies Now*, 8, 4-7.
21. Krstić, K. (2012). Kultura u nastavi španskog kao stranog jezika. *Lipar*. XIII (47), 205-215.
22. Lange, D., Paige, M. (Eds.). (2003). *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning* (pp.237-270). Greenwich, CT: Information Age Publishing
23. MLA Ad Hoc Committee on Foreign Languages. (2007). *Foreign Languages and Higher Education: New Structures for a Changing World*.
<https://www.mla.org/Resources/Research/Surveys-Reports-and-Other-Documents/Teaching-Enrollments-and-Programs>
24. Nault, D. (2006). Going Global: Rethinking Culture Teaching in ELT Contexts. *Language, Culture and Curriculum*, 19(3), 314-328.
25. Oranje, J., Smith, F. L. (2017). Language teacher cognitions and intercultural language teaching: The New Zealand perspective. *Language Teaching Research*, Online first, 1-20, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1362168817691319>.
26. Paige, R. M., Jorstad, H. L., Siaya, L., Klein, F., Colby, J. (2003). Culture learning in language education: A review of the literature. In D. Lange & R. Lange (Eds.), *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning* (pp. 173-236). Greenwich, CT.
27. Petković, J., Božilović, J. (2015). Obrazovanje i politika razlike: interkulturalna osetljivost studenata Univerziteta u Nišu. *Kultura polisa*, XII (26), 371-389.
28. Piątkowska, K. (2015). From cultural knowledge to intercultural communicative competence: changing perspectives on the role of culture in foreign language teaching. *Intercultural Education*, 26(5), 397-408.
29. Radić-Bojanić, B. (2008). "Elementi anglofone kulture u udžbenicima za srednje škole". *Primenjena lingvistika*, 9: 258-264.
30. Sercu, L. (2006). The foreign language and intercultural competence teacher: the acquisition of a new professional identity. *Intercultural Education*, 17(1), 55-72.
31. Sercu, L., Bandura, E., Castro, P., Davcheva, L., Laskaridou, C., Lundgren, U. M., Méndez García, C., Ryan, P. (2005). *Foreign language teachers and intercultural competence: An international investigation*. Clevedon: Multilingual Matters.

32. Sercu, L., Méndez García, M. C., Castro Prieto, P. (2004). Culture teaching in foreign language education. EFL teachers in Spain as cultural mediators. *Porta linguarum*, 1, 85-102.
33. Vujović, A. (2007). Obrazovanje profesora stranih jezika u oblasti strane kulture. *Pedagogija*, LXII(4), 657-666.
34. Young, T. J., Sachdev, I. (2011). Intercultural communicative competence: exploring English language teachers' beliefs and practices. *Language Awareness*, 20(2), 81-98.

CULTURAL CONTEXT AND FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Summary: It is generally recognised that cultural topics comprise an integral part of foreign language acquisition, as well as that they are based on a humanistic approach which promotes dialogue and tolerance in an attempt to overcome prejudices and stereotypes. In that context, cultural topics are attributed with outstanding value and particular importance in foreign language acquisition. Implementation of cultural topics is determined by intercultural competences of teachers. Although a considerable amount of effort has been devoted over recent decades to emphasising the importance of cultural topics in foreign language acquisition, relevant literature still abounds in discussions regarding the manners of implementation and difficulties that teachers encounter in their practice.

It is the aim of this paper is to indicate, on the basis of a presentation and analysis of previous research studies, various opinions of teachers regarding the importance of cultural topics in foreign language acquisition. In the first part of the paper the authors provide a theoretical framework which indicates the significance of cultural topics and their bearing on foreign language acquisition, while in the second part of the paper the authors present research studies within which teachers expressed their attitudes regarding the importance of cultural topics in foreign language acquisition. In the conclusion the authors systematise the results of the presented research studies regarding the attitudes of teachers towards the importance of cultural topics in foreign language acquisition. Accordingly, they emphasise the necessity of introducing changes into education and professional improvement of teachers which would contribute to a successful overcoming of difficulties encountered in the current teaching practice.

Key words: teachers, cultural topics, foreign languages, intercultural competences, learning

БОРИВОЈЕ В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ*

Висока школа за комуникације

Београд

РАДОСЛАВ В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ

University College of Bahrain

Бахреин

УДК 316.728:159.922.8

Прегледни рад

Примљен: 21.03.2018

Одобрен: 22.04.2018

Страна: 475-489

УТИЦАЈ ВИДЕО ИГРЕ НА ИДЕНТИТЕТ ИГРАЧА

Сажетак: Рад се бави дискурсом игре која је одувек била примамљива за човека, посебно као врста забаве којом се испуњава слободно време. Међутим, игра је много више од саме игре. Играчи уласком у игру уносе свој идентитет и све научене културне вредности. Појава интернета и различитих облика виртуелног умрежавања довела је до утицаја новог социјалног простора на појединце који учестало замењују реални свет алтернативним облицима дружења. Савремени човек се игра у виртуелном простору који пружа различите могућности за мењање идентитета играча. Овај рад приказује резултате истраживања повезаности континуираног играња видео игре и промене идентитета играча. Циљ овог рада је да прикаже да видео игре утичу на трансформацију идентитета савременог човека.

Кључне речи: игра, интернет, виртуелно умрежавање, човек, култура, идентитет

Увод

Игра је дуго била област којом се наука није посебно бавила. „Тек са књигом *Homo ludens* Јохана Хуизинге (Johan Huizinga) феномен игре почиње се изучавати с једног новог, филозофско-социолошког становишта“ (Tadić, 1985: 10). Игра је примамљива за испуњење слободног времена управо због њеног забавног карактера и слободе избора. „Човек се игра да би се играо“, каже Тадић (1985: 15) и указује на специфичност игре, у односу на све остале људске активности, која доводи до задовољства због саме игре. Међутим, игра није само искорак из свакодневног живота у сферу задовољства и модус за испуњење слободног времена. Она допуњује живот човека и потребна је и појединцу и друштву првенствено због социјалних веза које учесници игре остварују. Играчи уносе свој идентитет и своју културу у игру и играњем их надограђују и оплемењују упознавањем других играча. Култура и игра су стални пратилац човека. „Култура је у својим примитивним фазама играна. Она није из игре као један живи плод који се одваја од биљке Мајке, она се развија у игри и као игра“ (Huizinga, 1951: 280).

* Е-маил, телефон

Игра је субјективно искуство, и не треба је посматрати само као вид забаве. Човек почиње да учествује у игри у раном детињству и дуго после одрастања наставља да игра игре при чему „често користи наратив игре као неку врсту приручника за изградњу идентитета“ (Hagood, 2008: 534).

Постоје теоријски и емпиријски докази о значају игре у процесу унапређења презентовања личног идентитета појединца и његових адаптивних способности на измене у социјалном окружењу (Mainemelis and Ronson, 2006; Callois, 2001), јер игра доприноси когнитивном и социјално емоционалном развоју учесника (Singer et al., 2006).

Развој технологије и интернета омогућио је појаву нове врсте игре. Видео игре све више замењују традиционалне игре и имају директан утицај на начин на који корисници интернета испуњавају слободно време. Доступност платформи и технологијама за испоруку игара важан је фактор у појави масовног интересовања за видео игре. У виртуелном простору, односно у привременој социјалној заједници, коју су изградили играчи, сусрећу се наративи различитих прича које се причају, играју и препричавају и који утичу на конструкцију и промене „унетих идентитета“ (Duggan, 1993: 361), јер играчи негују прихваћене разноликости из виртуелног света и кад престану да играју.

Игра

Игра није „обични“ нити „прави“ живот. Она је, пре свега, излагање из њега у једну привремену сферу делатности с неком властитом тежњом (Huizinga, 1992:15).

Хуизинга закључује да је „игра старија од културе“ (1992: 9) и дефинише главне елементе игре: игра је увек добровољна активност која представља искорак из стварног живота од кога се разликује по локалитету и трајању; игра намеће своја правила, која су обавезујућа за све учеснике; доноси привремено савршенство и ствара заједницу која настоји да се одржи и након што је игра готова.

Игра омогућава удаљавање од проблема свакодневног живота и усмерава играче према другачијим приоритетима и изменама у понашању у односу на свакодневни живот. „То је у суштини изградња нове друштвене стварности, издвојене из нашег свакодневног живота“ (Berger et. al., 1966: 203), која трансформише социјалну реалност у позорницу за играње улога. Улоге су дефинисане наративом игре, односно приповедањем. Приповедање је најстарији облик образовања. Људи широм света увек су причали приче као начин изражавања своје културе веровања, традиције и историје са намером да их пренесу на будуће генерације, јер „приче су у средишту свега што нас чини људским“ (Hamilton and Weiss, 2005: 1). Игра се мења као што се и човек мења и сазрева. „Она пролази кроз цели људски живот и одређује људско биће, али и разумевање тог бића“ (Fink, 1984: 292).

Игра омогућава играчима да развијају осећај припадности посебној врсти заједнице која окупља оне који играју и који се разликују од свих осталих, јер „сваки појединац има свест о самом себи и о својој припадности одређеној групи људи са којом дели уверења, вредности и ставове који се разликују у односу на неку другу групу” (Baltezarević V. i Baltezarević R., 2010: 86). Избором одређене игре, односно њеног наратива и улоге у тој игри, играч се идентификује са том одређеном групом играча и прихвата социјалне норме које су дефинисане унутар такве заједнице (Aupers, 2007).

Игра пружа могућност играчима да буду неко други, да себи доделе особине које желе, које се често разликују од особина које стварно имају и то им даје осећај супериорности. „Игра је, као елеменат културе, феномен свести и психичких расположења, а та свест, дакле, није једноставан одраз, отисак друштвене стварности“ (Tadić, 1985: 53). Игра се не бави само имитацијом постојећег света и културе, нити пресликавањем постојећих идентитета играча, већ врло често нуди компензацију учесницима игре. „Она надокнађује оно чега у животу нема; она попуњава празнине у стварности илузорним садржајима, покретима, вредностима“ (Tadić, 1985: 18). „Индивидуални идентитет је без значења у изолацији из друштвеног света“ (Jenkins, 1997: 20), тако да се човек, који се не сналази добро у реалном свету, лако опредељује за „социјално повезивање које подразумева игру и играње уз укључивање елемената из реалног живота, али и елемента фантазије“ (Griffiths and Light, 2008: 457) који често потичу из народног предања. Појавом новог виртуелног простора, класична игра добија обележје мултимедијалне културе која се базира на дигиталној технологији.

Видео игра

Дигитално играње, наратив и програмирање удаљавају нас од традиционалног схватања игре и усмеравају на истраживање утицаја редифинисане игре на људско друштво (Moulthrop, 2005). Прву видео игру патентирао је 1948. године Томас Голсмит (Thomas Goldsmith), а прва интерактивна аналогна компјутерска видео игра приказана је на изложби одржаној у Уптону (New York) 18. октобра 1958. године под називом *Tennis for two* (Тенис за двоје). Прва компјутерска игра *Spacewar!* потиче из 1962. године са Масачусетског института за технологију (МИТ). За ову видео игру коришћен је наратив базиран на научно-фантастичној причи *Skylark*.¹

„Видео игра је културни објекат, везан за историју и материјалности, који се састоји од електронског рачунарског уређаја и игра симулирано у софтверу“ (Galloway, 2006: 1). Видео игра тражи од играча поштовање правила

¹ У овом пројекту су учествовали Dan Edwards, Alan Kotok, Peter Sampson, J. Martin Graetz i Steve „Slug“ Russell Игра која је завршена у току лета 1961. године је заузимала 2 килобајта и представљала својеврсни свемирски двобој: два брода, једна црна рупа између њих и – ко ће пре да упуца противника! То је била прва видео игра која се играла помоћу компјутера или играчких конзола прикључених на компјутер или ТВ.

која је одредио дизајнер игре, решавање загонетки и постизање одређених циљева. Већина видео игара пружа учесницима могућност да постану победници, било на начин да то остваре тако што су „онеспособили“ све непријатеље, или што су решили постављене загонетке. Критична разлика између претходних медија и дигиталних медија, у овом случају, јесте у томе што интерактивни наратив играња игре не постоји без играча (Bogost, 2011), који се укључивањем у видео игре понашају као активна публика која уноси друштвену реалност у имагинарни свет, односно у свет глуме (Galloway, 2006).

Поједини теоретичари, који се баве дискурсом видео игре, сматрају да ова врста игре превазилази теорију наратива и промовишу нови приступ проучавању који називају *лудологија* (Eskelinen, 2001; Frasca, 2003). „Лудологија“² се првенствено фокусира на конкретне елементе саме игре и њене процесе као што су правила, акције, очекивања, и међуљудске интеракције“ (Frasca, 2003: 222).³ Играње се сагледава као конфигуративна пракса, као комбинација циљева, средстава, правила, опреме и манипулативне акције. Лудологија проучава како играчи ангажују одређене стратегије игре и настоји да објасни како играчко искуство утиче на појединце и друштво. Наратологија се фокусира на приче које чине наратив игре.

Многи наративи видео игара ослањају се на традиционалне приче, посебно на бајке и митове, које имају своје хероје, са намером да реинтегришу културне вредности садржане у народним предањима. Наратологија у видео играма најчешће се ослања на приче које долазе са запада, тако да је мало прича са ових простора које су садржане у видео играма. Видео игра *The Rise of the Tomb Raider* базира се на миту о баба Јаги и причи о совјетском гулагу. Митска створења и демони који су вековима били јунаци усменог предања у Словенској култури послужили су као основа за свет фантазије и у видео играма *The Witcher games* и *Thea: The Awakening* (Allison, 2018).

Видео игра, као глобални дигитални медијум, окупља играче изван тачно омеђених етничких граница због чега долази до сусрета различитих идентитета и културних вредности играча који, унутар играчке заједнице, траже вредности које их повезују и то доводи до осећаја блискости код чланова виртуелне играчке групе (Johnson and Menichelli, 2007).

Посебан искорак у развоју видео игара настаје појавом нове врсте видео игара попут *Second Life* (2003) и *World of Warcraft* (2005) које су омогућиле да се оствари виши степен интеракције не само са другим играчима већ и са ликовима који су садржани у сценарију игре. На тај начин играчи прелазе у нову фазу игре која им омогућава да „позајме“ идентитете од различитих ликова а не само да „читају текст и гледају слике“ (Flook, 2006: 57).

² Назив „лудологија“ потиче од латинског „ludere“, што значи: играње

³ Gonzalo Frasca указује на два приступа истраживању видео игара; наратолошки приступи који се ослањају на наративне парадигме, и лудолошки; који настоји да разуме игре преко њихове структуре и елемената-посебно правила-као и типологија и модела који објашњавају механику игара.

Наратив игре, који је често заснован на заједничкој култури играча, омогућава играчима да испричају своју причу и искуства. На тај начин медијска виртуелна заједница има способност да умањи осећај изолације и отуђења дозвољавајући људима да причањем прича створе осећај припадности (Johnson and Menichelli, 2007). Док играју, играчи представљају себе кроз свој идентитет који уносе у игру. Међутим, искуство које се стиче играњем игре и прихватањем правила игре, као и саглашавање са идентитетима других играча, доводи до промена у културном и личном идентитету свих учесника игре. Редифинисање идентитета и идеолошка конструкција, као последица игре, везани су за појаву и коришћење нових медија, где убрајамо и видео игре (Robertson et al., 2013).

Играчи се концентришу око наратива игре као умрежено мултикултурално друштво које гради своју подкултуру. С обзиром на то да је људска култура динамичан процес и да је „предуслов целе човекове историје и њена стална и растућа надградња“ (Kreber, 1972: 6), можемо да закључимо да искуства стечена играњем игре и интеракција са дигиталном технологијом мењају постојећу перцепцију културе која се суочава са модернизацијом и умрежавањем културних разноврсности. „Компјутеризација културе води не само до појаве нових културних форми, као што су компјутерске игре у виртуелним световима, већ и редифинише постојеће“ (Manovich, 2002: 9).

Идентитет

„Идентитет је скуп особина које појединци или групе сматрају само себи својственима или које други препознају као њихову посебност“ (Leve, 2011: 513). Идентитет може да се посматра као синтеза реалног (досуђеног) и изборног идентитета. Реални идентитет се стиче по основу рођења. Садржи расна, национална, полна, класна, и верска обележја над којима појединац нема или има веома ограничену контролу. Реални идентитети су доминантни идентитети за већину појединаца током већег дела историје. Изборни идентитети су идентитети које људи сами бирају. „Изборни идентитет је сопство развијено под утицајем избора и промене. То је идентитет који људи сами формирају тако што из света око њих сами одлучују које вредности желе да укључе или одбаце“ (Cornwell and Drennan, 2004: 114).

Начин на који људи виде и доживљавају свет око себе, до појаве интернета и дигиталних медија, зависио је од њихове концепције стварности која се базирала, између осталог, на културним традицијама и народним причама. Савремена концепција стварности је у великој мери под утицајем видео игара, филма, телевизије и виртуелних умрежавања. Нови медији комбинују потенцијале претходних медија са намером да створе хибридне друштвене и културне форме. „Виртуелна играчка заједница постаје примамљива јер даје играчима могућност да бирају свој идентитет. Могу да изаберу да буду неко ко наликује њима у реалном свету, али могу изабрати да буду и неко потпуно другачији“ (Thomas, 2008: 672).

Видео игре, као медиј који масовно закупа пажњу савремене популације, преводје публику из реалног у виртуелни простор уз успостављање ритуала заједништва у коме су недовољно јасно исцртане границе између реалног и виртуелног. Глобално играње видео игара праћено је културним, друштвеним и политичким процесима који карактеришу савремено доба. Развој технологије и деловање глобалних медија омогућили су континуирани проток информација и размену културних добара. „Културна хибридизација узима елементе од појединих (издвојених) култура и меша их, стварајући нову културу, стварајући (производећи) трећи ентитет који није исто са својим претходницима” (Iyall-Smith, 2012: 29). Медији постају средство модерног идентитетског преобликовања (Brigs and Berk, 2006), јер идентитет конзумента медија представља динамичан процес у коме се комбинују традиционални и модерни елементи културе. „Напредак технологије допринео је стварању виртуелних заједница које мењају људе, мењају начин њиховог међусобног комуницирања и њихову самоспознају“ (Turkle, 1995: 232).

Видео игре пружају могућност да се комуницира са људима из целог света. Играчи имају прилику да истраже идентитете других играча, које онда могу да апсорбују као део свог идентитета. „На тај начин играчи имају ширу перспективу из које посматрају себе и разумеју свој свет на један потпуно нов начин” (Sanford and Madill, 2006: 297). Видео игре утичу на слојевитост идентитета играча. Играчко искуство доводи до фрагментације њихових идентитета на: реални, виртуелни и пројектовани идентитет. Реални идентитет је унети идентитет играча, виртуелни је онај који је садржан у изабраном лику аватара, док је пројектовани идентитет у ствари реални идентитет у који је уграђено играчко искуство (Abrams 2011; Gee 2007).

„Пасионирани играчи, углавном, проводе доста времена у игрању игре због чега понекад тешко могу да раздвоје виртуелно искуство од стварног искуства” (Kallio et al., 2011: 345). Они креирају своје виртуелне идентитете док креирају аватаре, а само играње доводи до промене реалног под утицајем виртуелног идентитета (Thomas, 2007).

Идентитети су сада много „разноврснији и мање стабилни“ (Gidens, 2003: 33). Савремено потрошачко друштво омогућава не само куповину ствари већ и куповину идентитета, а игра је демонстрација и перформанс ове куповине (изборног) идентитета (Clammer, 1992). Виртуелни простор, у коме се играју видео игре, даје могућност играчима да изражавају своју културу и идентитет користећи своје идиоме и стилове (Fraser, 1990). Играч уноси у игру своја стечена искуства, као и своје погледе на културу, социјалне односе, односно свој постојећи идентитет који се у интерактивној играчкој партиципацији трансформише у „идентитет у процесу промене”, јер технологија служи као модел за промене идентитета и „гради мостове између виртуелног и физичког света“ (Martin, 2012: 389). Иако играчи често доживљавају своје улоге као реалне и у потпуности се уживљавају у наратив и акцију игре, разлика између реалног и виртуелног искуства опстаје. Реални идентитет играча се разликује од „хибридног привременог (изборног) идентитета који се мења зависно од контекста игре” (Hagood, 2008: 541). Изборни идентитет је последица тога што

игра ствара осећај слободе играчима да лакше дефинишу себе и своју улогу у виртуелним активностима (Schau and Gilly, 2003). Играчи често граде свој изборни идентитет различито од реалног, јер им играње у виртуелном простору обезбеђује искуства која они уносе у реални идентитет. Избор различитих игара и партиципација различитих ликова, за које се учесник игре опредељује, може да створити мрежу изборних идентитета.

Ко су дигитални играчи?

Хагод (Hagoood) играче дефинише као „интерактивну медијску публику која играњем игре гради 'привремене, хибридне идентитете' који су подложни променама до којих доводи наратив игре“ (Hagoood, 2008: 541). Играчи нису само „особе које играју видео игре“ већ су чланови играчке заједнице који деле заједнички идентитет и културу са другим члановима. Играчке заједнице настоје да усагласе особености „своје групе“, које се конструишу на основу различитих традиција и друштвених пракси које у игру уносе играчи.

У теорији постоји супротстављено мишљење о томе како идентификовати особе које су посвећене видео играма. Тако имамо ситуацију да поједини теоретичари тврде да су „играчи стереотипно младе особе мушког пола, бледе од превише временаведеног у затвореном простору и друштвено неспособни“ (Williams et al., 2008: 995), док други истичу да нема доказа који би указивали на то да су они који играју видео игре знатно више гојазни, лењи, или повученији од њихових колега који не играју (Griffiths et al., 2004).

Мотиви играча за улазак у игру су различити. Неки играју да победе, други за постизање нечега што немају у стварном животу или само због забаве. Играчи често показују интересовање за играње различитих врста игара. На основу њиховог приступа видео играма утврђен је редослед за које се игре играчи најчешће опредељују. На тој листи на првом месту су слагалице, затим акционе игре, следе акционе авантуре, спортске игре, игре где преовлађује стрељаштво, игре стратегије, игре симулације и борбене игре (Blake, 2016). Без обзира на то којим се мотивима руководе, при избору видео игре, сви они су део масовне публике за које су видео игре дизајниране (Yee, 2006).

Играње видео игара заокупљало је на крају 2017. године две милијарде и двеста десет хиљада људи на планети (Statista, 2018). Колико видео игра постаје важна за савремено друштво показује и податак да се чак заговара да се видео игре уврсте на листу такмичарских дисциплина за Олимпијске игре као е-спорт (Barrabi, 2016).

Годишње истраживање које је спровео *Ipsos MediaCT* за ЕСА⁴ за 2017. годину, прикупљањем података од више од 4000 америчких домаћинстава, показало је да у 65% домаћинстава, обухваћених истраживањем, бар један члан домаћинства игра видео игре најмање три сата недељно, док 67% дома-

⁴ The entertainment software association. 2017. Essential facts about the computer and video game industry - sales, demographic and usage data. http://www.theesa.com/wp-content/uploads/2017/09/EF2017_Design_FinalDigital.pdf

ћинстава поседује уређај који се користи за играње видео игара. Дошли су и до податка о старосној структури играча која показује да је међу играчима 29% старости до 18 година; 27% старости од 18-35 година; 19% старости од 36-49 година и 26% оних који имају 50 и више година. У односу на пол, истраживање је показало да су 59% играчи мушког пола и 41% су играчи женског пола.

Слично истраживање спровео је *Ipsos Connect* у трећем кварталу 2017. године у Европи.⁵ Истраживање је обухватило 1000 испитаника по држави која је била укључена у истраживање (Велика Британија, Француска, Немачка и Шпанија), старости 18 и више година који су добили офлајн упитнике, и 3000 испитаника, такође по држави, који су упитнике добили путем интернета, старости од 6 до 64. године. Подаци су показали да у Великој Британији видео игре игра 43% испитаника; у Француској 64%; у Немачкој 56% и у Шпанији 44%.

Испитивање у односу на старосну структуру играча урађено је са другачијом класификацијом по годинама у односу на истраживање спроведено у УСА.

Резултати по старосној структури показују да је код испитаника старости од 6-24 године заступљеност играња видео игре у Великој Британији 68%; у Француској 86%; у Немачкој 80% и у Шпанији 74,5%. Код испитаника старости од 25-34 године заступљеност играња видео игре је у Великој Британији 47%; у Француској 72%; у Немачкој 68% и у Шпанији 53%. Од укупног броја испитаника старости од 35-44 године видео игре играју у Великој Британији 39%; у Француској 65%; у Немачкој 56% и у Шпанији 37%. Код испитаника старости од 45-64 године подаци показују да од укупног броја испитаника видео игре играју у Великој Британији 23%; у Француској 41%; у Немачкој 36% и у Шпанији 22%.

Што се тиче заступљености играња видео игре, у односу на пол, резултати показују да у Великој Британији видео игре игра 57% мушких и 43% женских испитаника; у Француској 50% мушких и 50% женских испитаника; у Немачкој 52% мушких и 48% женских испитаника и у Шпанији 56% мушких и 44% женских испитаника.

Методолошки оквир рада

Теоријска разматрања, која су аутори презентовали у овом раду, дала су полазну основу за даље истраживање утицаја играња видео игара на идентитет играча, јер изнети ставови различитих аутора указују на то да играње видео игара, као облик онлајн умрежавања, ствара могућност за модификацију уне-тог идентитета.

Основни циљ који су истраживачи поставили јесте да се утврди да ли код играча видео игара, на територији Србије, долази до промена идентитета.

⁵ Interactive Software Federation of Europe. 2017.

https://www.isfe.eu/sites/isfe.eu/files/gametrack_european_summary_data_2017_q3.pdf

За потребе овог рада под играчима видео игара сматрамо све оне који играју видео игре у континуитету дуже од три месеца и најмање један сат дневно.

У том смислу постављени су истраживачки задаци:

1. утврдити колико дуго испитаници играју видео игре (понуђени одговори су: краће од месец дана; од 3-6 месеци; од 6-12 месеци и дуже од 12 месеци).
2. утврдити колико сати дневно испитаници играју видео игре (понуђени одговори су: мање од 1 сата; од 1-3 сата; од 3-6 сати и више од 6).
3. утврдити да ли играње видео игара утиче на идентитет испитаника (од испитаника је тражено да искажу свој став на петостепеној скали понуђених одговора: у потпуности се слажем; углавном се слажем; нисам сигуран/а; углавном се не слажем; у потпуности се не слажем).⁶

Основна хипотеза овог истраживања која је приказана као нулта и алтернативна хипотеза јесте:

H₀: Не постоје статистички значајне разлике у континуираном игрању видео игара у односу на утицај на промену идентитета играча.

H₁: Постоје статистички значајне разлике у континуираном игрању видео игара у односу на утицај на промену идентитета играча.

Истраживање је обухватило 390 испитаника са територије Републике Србије. Упитник који је садржао тридесет питања затвореног типа прослеђен је на 450 имејл адреса. Добијено је укупно 390 валидно попуњених упитника који су даље анализирани. Истраживање је спроведено у периоду новембар-децембар 2017. године. За обраду података коришћен је софтвер за статистичку обраду података SPSS.

Демографске карактеристике испитаника

Variable	N	Percent	SD	AS
Пол:				
Женски	199	51		
Мушки	191	49		
Total	390	100%	.501	1.51

Табела 1. Структура испитаника у односу на пол

На основу табеле 1. види се да је истраживањем обухваћено 199 (51%) особа женског пола и 191 (49%) особа мушког пола.

Variable	N	Percent	SD	AS
Године:				
<25	115	29,5%		
26-35	109	27,9%		
36-45	108	27,7%		
46-55	37	9,5%		
56-65	17	4,4%		
>66	4	1,0%		
Total	390	100%	.1180	2.34

Табела 2. Старосна структура испитаника

⁶ према модификованој Ликертовој скали ставова

Табела 2. показује да је највише испитаника старости мање од 25 година (29,5%), док су старосна група од 26-35 година (27,9%) и старосна група 36-45 година (27,7%) готово изједначене. Заступљеност испитаника старости 46-55 година (9,5%) знатно опада у односу на млађе категорије и тај тренд се наставља тако да свега 4,4% имамо испитанике старости 56-65 година и само 1% испитаника са више од 66 година.

Variable	N	Percent	SD	AS
Образовање:				
Средња школа	73	18,7%		
Студент	37	9,5%		
Струковна шк.	32	8,2%		
Факултет	166	42,6%		
Мастер/Докт.	82	21,0%		
Total	390	100%	1.405	3.38

Табела 3. Образовна структура испитаника

У табели 3. приказана је образовна структура испитаника. Највише испитаника (n=166; 42,6%) је са факултетском дипломом, затим са завршеним мастер или докторским студијама (n=82; 21,00%), следе испитаници са средњим образовањем (n=73; 18,7%), студенти (n=37; 9,5%) и најмање је учешће испитаника са завршеним струковним студијама (n=32; 8,2%).

Анализа постављених истраживачких задатака

Variable	N	Percent	SD	AS
Период играња:				
Краће од 1 м.	29	7,4%		
Од 3-6 м.	86	22,1%		
Од 6-12 м.	131	33,6%		
Дуже од 12 м.	144	36,9%		
Total	390	100%	.943	3.0

Табела 4. Период играња видео игара

У табели 4. приказано је колико дуго испитаници играју видео игре. Највише је испитаника (n=144; 36,9%) који играју видео игре дуже од годину дана. Да су заокупљени играма у периоду од 6-12 месеци изјаснило се n=131 (33,6%); од 3-6 месеци n=86 (22,1%) и најмањи број је оних који су се тек прикључили (n=29; 7,4%).

Variable	N	Percent	SD	AS
Играње у току дана:				
Мање од 1h	56	14,4%		
1-3 h	182	46,7%		
3-6h	86	22,1%		
Више од 6h	66	16,9%		
Total	390	100%	.933	2.42

Табела 5. Приказ играња у току дана

Табела 5. приказује колико сати дневно испитаници играју видео игре. Највише је испитаника који се видео играма посвећују 1-3 сата дневно ($n=182$; 46,7%); следе они који играју 3-6 сати дневно ($n=86$; 22,1%), затим они испитаници који су се изјаснили да играју више од 6 сати на дневном нивоу ($n=66$; 16,9%) и најмање је испитаника који играју мање од 1 сати дневно ($n=56$; 14,4%).

Тестирање постављених хипотеза

Постављањем основне хипотезе одређене су зависна и независна варијабла. Независна варијабла је (1) *континуирано играње видео игара* а зависна (2) *утицај играња видео игара на идентитет играча*.

Да бисмо проверили нормалност расподеле утврђених варијабли применили смо анализу путем Kolmogorov-Smirnov теста.

Одговори испитаника	Statistic	df	Sig (p)
У потпуности се слажем	.257	29	.000
Углавном се слажем	.225	169	.000
Нисам сигуран/а	.226	85	.000
Углавном се не слажем	.372	83	.000
У потпуности се не слажем	.405	24	.000

Табела 6. Приказ резултата нормалности расподеле варијабли

Из табеле 6 видимо да је укупна вредност одговора испитаника на свих пет понуђених скала $p < 0,05$ што значи да је утврђено да емпиријска расподела значајно одступа од нормалне расподеле и да се X_0 одбацује. Потврђује се оправданост X_1 , односно да постоје статистички значајне разлике у континуираном игрању видео игара у односу на утицај на промену идентитета играча.

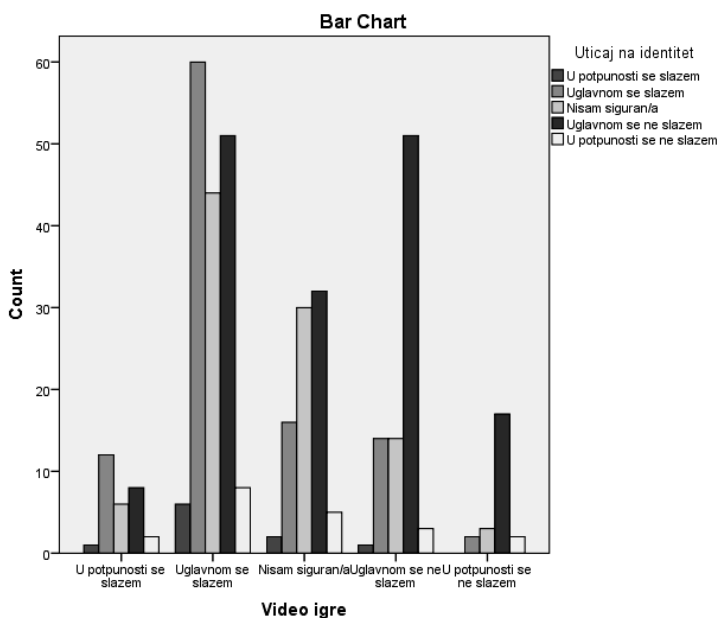
Проверу добијеног резултата урадили смо једнофакторском анализом варијансе (АНОВА) којом смо испитали статистичку значајност утврђених варијабли и добили смо податак да је $F=7.563$, $Sig=.000$, односно $p < 0,05$ и на основу добијених података потврђено је да се нулта хипотеза одбацује и прихвата алтернативна хипотеза.

Да бисмо утврдили коефицијент корелације и јачину везе између варијабли тестирали смо варијабле применом Пирсоновог (Pearson) коефицијента корелације и Спермановог (Spearman) ранка корелационог коефицијента и добили смо резултат да је $p=.000$ у оба случаја.

Variable	AS	SD	Pearsons correlations (r)	Sig (p)	Spearman's rho	Sig (p)
(1)	2.75	1.064	.264	.000	.269	.000
(2)	3.19	9.73	.264	.000	.269	.000

Табела 7. Приказ резултата корелације варијабли.

Добијен податак $p=.000$ показује да постоји статистички значајна разлика између постављених варијабли, односно да континуирано играње видео игара утиче на промену идентитета играча. Пирсонов коефицијент корелације $r=.264$ и Сперманов ранк корелационог коефицијента $.269$ указују на слабу позитивну повезаност.

Графикон 1. Графички приказ корелације утицаја играња видео игре на идентитет играча

Игра, као спој реалности и фикције стални је пратилац човека. Човек у игру уноси своју културу и свој идентитет. Међутим, игра повратно делује на самог човека пружањем новог искуства које стиче играњем игре. Виртуелне игре, настале развојем технологије, довеле су до интерактивног односа дигиталних масовних медија и савремених виртуелних играча. Истраживање је показало да је међу играчима највише оних који видео игре играју дуже од годину дана и да играју од 1-3 сата дневно. „Сеоба игре” у виртуелни простор погодује стварању хибридне културе коју конструише заједнички привремени живот различитих култура и идентитета које уласком у игру уносе играчи концентрисани око наратива игре. Све то иде у прилог променама унетих идентитета играча, што се овим истраживањем потврдило.

Закључак

Идентитети су категорија која је у сталном процесу. Идентитет, који је везан за реални свет, уласком у виртуелни простор сусреће се са могућношћу избора различитих ликова које играчи могу да играју и тако прихватањем раз-

личитих улога бирају своје нове виртуелне/изборне идентитете. Међутим, човек се по завршеној игри враћа у реални свет. Искуство стечено играњем игре и идентификација са виртуелним идентитетом имплементирају се у његов реални идентитет. Боравак у виртуелном простору доводи до сусрета са различитим играчима, различитим наративима и улогама које је играч изабрао, односно стичу се различита искуства и упознавање са различитим културним вредностима. У том смислу утицај видео игре треба посматрати као позитивну мултикултуралну надградњу постојећег идентитета. Игра је увек неко ново искуство које играчу омогућава да обогати своје знање, схватање света, али и свог бића. Они могу надградити свој идентитет играњем своје игре, али истовремено добијају и могућност да афирмишу своју традиционалну културу и свој постојећи идентитет (Rheingold, 2000, 2000).

Литература:

1. Abrams, S. (2011). Association through action: Identity development in real and virtual video game environments. *National Society for the Study of education* 110 (1): 220-243.
2. Allison, P.G. (2018). How video games like The Witcher are saving Slavic folklor. <http://www.alphr.com/games/1008348/video-games-witcher-3-slavic-folklore> (pristupljeno 02.05.2018).
3. Aupers, Stef. 2007. Middle Earth in cyberspace. *Fabula* 48: 1-20.
4. Baltezarević, V. i Baltezarević, R. (2010). Korporativno pokoravanje. *Temida* 13(3): 83-96.
5. Barrabi, T. (2016). Sports FOXBusiness-Could Video Gaming Become The Next Olympic Sport? <http://www.foxbusiness.com/features/2016/08/23/could-video-gaming-become-next-olympic-sport.html> (pristupljeno 15.03.2017.)
6. Berger, P. L. and Thomas L. (1966). *The Social Construction of Reality*. NewYork: Irvington Publishers.
7. Blake, M. (2016). How Many People Play Video Games? <http://online.lovetoknow.com/how-many-people-play-video-games> (pristupljeno 13.01.2018.)
8. Bogost, I. (2011). *How to Do Things with Videogames*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
9. Brigs, A. and Berk, P. (2006). *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio.
10. Callois, R. (2001). *Man, Play and Games*. Chicago, IL: University of Illinois Press.
11. Clammer, J. (1992). "Aesthetics of the self: Shopping and social being in contemporary urban Japan", in *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*, ed. Shields Rob, 195–215. London, UK: Routledge.
12. Cornwell, T. B. and Judy D. (2004). "Cross-Cultural Consumer/Consumption Research: Dealing With Issues Emerging from Globalization and Fragmentation". *Journal of Macromarketing*. 24(2): 108-121.
13. Duggan, L. (1993). The Trials of Alice Mitchell: Sensationalsim, Sexology, and the Lesbian Subject in Turn-of-the-Century America. *Signs*, 18(4): 791-814.
14. Eskelinen, M. (2001). The Gaming Situation, *Game Studies* 1(1). <http://www.gamestudies.org/0101/eskelinen/> (pristupljeno 10.01.2018.)
15. Fink, E. (1984). Osnovni fenomeni ljudskog postojanja. Beograd: Nolit.

16. Flook, C. (2006). The emotional revolution through digital media: The internet as a virtual social reality. *Review of Communication*, 6 (1-2), 52-61.
17. Frasca, G. (2003). Simulation versus narrative: Introduction to ludology. In *The video game theory reader*, eds. Wolf Mark J.P. & Perron Bernard, 221-235. New York: Routledge.
18. Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text* 25/26: 56-88.
19. Galloway, A. R. (2006). *Gaming: Essays On Algorithmic Culture* (1st ed.). Minneapolis, MN: Univ Of Minnesota Press.
20. Gee, J. P. (2007). *What Video Games Have To Teach Us About Learning and Literacy*. New York: Palgrave MacMillan.
21. Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
22. Griffiths, M. and Light, B. (2008). Social networking and digital gaming media convergence: Classification and its consequences for appropriation. *Information Systems Frontiers* 10(4): 447-459.
23. Griffiths, M., Davies, M. and Chappell, D. (2004). Breaking the Stereotype: The Case of Online Gaming. *CyberPsychology & Behavior* 6(1): 81-91. doi:10.1089/109493103321167992.
24. Hagood, M. C. (2008). Intersections of popular culture, identities, and new literacies research. In: *Handbook of Research on New literacies*, eds. Coiro Julie, Knobel Michele, Lankshear Colin & Leu Don, 531-551. New York, NY: Lawrence Erlbaum Associates.
25. Hamilton, M. and Weiss, M. (2005). *Children Tell Stories: Teaching and Using Storytelling in the Classroom* (2nd ed.). New York: Richard C. Owen.
26. Huizinga, J. (1951). *Homo ludens*. Paris: Gallimard.
27. Huizinga, J. (1992). *Homo ludens- o podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naprijed.
28. Iyall Smith, K. (2012). *Sociology of Globalization, Cultures, Economies, and Politics*. Boulder, CO: Westview Press.
29. Interactive Software Federation of Europe. 2017. https://www.isfe.eu/sites/isfe.eu/files/gametrack_european_summary_data_2017_q3.pdf (pristupljeno 20.04.2018.)
30. Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations*. London: SAGE.
31. Johnson, F. and Menichelli, K. (2007). *What's Going on in Community Media*. Washington: Benton Foundation.
32. Kallio, K. P., Mäyrä, F. and Kaipainen, K. (2011). At least nine ways to play: approaching gamer mentalities. *Games and Cul-ture* 6 (4): 327-353.
33. Kreber, A. (1972). Uvod. u: A. L. Kreber (Ur.), *Antropologija danas* (5-7). Beograd: Vuk Karadžić.
34. Leve, L. (2011). Special Section: Keywords "Identity". *Current Anthropology* 52(4): 513-535.
35. Manovich, L. (2002). *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press.
36. Martin, C. (2012). Video Games, Identity, and the Constellation of Information. *Bulletin of Science, Technology & Society* 32(5): 384-392.
37. Mainemelis, C. and Ronson, S. (2006). "Ideas are born in fields of play: towards a theory of play and creativity in organizational settings". *Research on Organizational Behavior* 27: 81-131. [http://doi.org/10.1016/S0191-3085\(06\)27003-5](http://doi.org/10.1016/S0191-3085(06)27003-5) (pristupljeno 20.01.2018.)
38. Moulthrop, S. (2005). After the Last Generation: Rethinking Scholarship in the Days of Serious Play. In *Proceedings of Digital Art and Culture Conference*, 208-215. Copenhagen, Denmark: ITUniversity, Copenhagen.
39. Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press.

40. Robertson, L. A., McAnally, H. M. and Hancox, R. J. (2013). Childhood and Adolescent Television Viewing and Antisocial Behavior in Early Adulthood. *Pediatrics* 131(3): 439-446.
41. Sanford, Kathy and Madill Leanna. (2006). Resistance through video game play: it's a boy thing. *Canadian Journal of Education* 29(1): 287-306.
42. Schau, H. and Gilly, M. C. (2003). "We are What we Post? Self-Presentation in Personal Web Space". *Journal of Consumer Research* 30(3): 385-404.
43. Singer, D., Michnick, G. R. and Hirsh-Pasek, K. (2006). *Play=Learning: How Play Motivates and Enhances Children's Cognitive and Social-emotional Growth*. New York: Oxford University Press.
44. Statista (2018). Number of active video gamers worldwide from 2014 to 2021 (in millions). <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/> (pristupljeno 03.05.2018.)
45. Tadić, B. (1985). *Misterija igre (od magijskih rituala do političkih mitova)*. Titograd: Univerzitetska riječ.
46. The entertainment software association. 2017. Essential facts about the computer and video game industry - sales, demographic and usage data. http://www.theesa.com/wp-content/uploads/2017/09/EF2017_Design_FinalDigital.pdf (pristupljeno 25.04.2018.)
47. Thomas, A. (2007). *Youth online: identity and literacy in the digital age*. New York, NY: Peter Lang Publishing.
48. Thomas, A. (2008). "Community, Culture and Citizenship in Cyberspace". In: *Handbook of Research on New literacies* eds. Coiro Julie, Knobel Michele, Lankshear Colin & Leu Don, 671-698. New York, NY: Lawrence Erlbaum Associates.
49. Turkle, S. (1995). *Life On The Screen*. New York City: Simon & Schuster.
50. Yee, N. (2006). Motivations of Play in Online Games. *CyberPsychology & Behavior* 9(6): 772-775.
51. Williams, D., Yee, N. and Caplan, S. (2008). Who plays, how much, and why? Debunking the stereotypical gamer profile. *Journal of Computer-Mediated Communication Monographs* 13(4): 993-1018. doi:10.1111/j.1083-6101.2008.00428.x

THE IMPACT OF VIDEO GAMES ON THE IDENTITY OF THE PLAYERS

Summary: This paper deals with the discourse of games which have always had a strong appeal for people, especially as a form of free-time entertainment. However, a game is much more than merely a game. Players entering are game, are also bringing into play their identities and acquired cultural values. The emergence of the Internet and various forms of virtual networking, generated the impact of a new social space to individuals who are frequently replacing the real world with the alternative forms of socializing. A modern man is playing in the virtual space which provides various options for changing the identity of the players. This paper presents the results of research related to continuous playing of video games and changing player's identities. The aim of this paper is to show that video games affect the transformation of the identity of a modern man.

Key words: game, internet, virtual networking, man, culture, identity

V

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

ГОРАН НИКОЛИЋ

Институт за европске студије
Београд

ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ

Институт друштвених наука
Београд

УДК 338(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.03.2018

Одобен: 18.04.2018

Страна: 493-510

ДИНАМИКА И КВАЛИТАТИВНЕ ПРОМЕНЕ СРПСКОГ ИЗВОЗА 2000-2017.

Сажетак: У раду смо анализирали промене факторске интензивности домаћег робног извоза кроз праћење удела индустријских производа интензивних људским капиталом у укупном робном извозу 2000-17. Потом смо пратили промене удела робних група на двоцифреном и четворцифреном нивоу HS класификације (International Trade Centre). Динамику робног извоза у последњих 17 година израчунавали смо користећи дискретну просечну стопу раста.

Од 2000, а посебно од 2012, унапређена је факторска интензивност робног извоза, али те промене нису у критичној мери побољшале структуру домаћег извоза и, самим тим, створиле услове за његов снажан дугорочан раст. Ниво квалитета српског робног извоза и даље знатно заостаје за земљама у ЕУ, а у нешто мањој мери и за већином земаља окружења.

Србија је 2000-17. бележила веома високе стопе раста укупног извоза (од чак 13,8% просечно годишње), али то је, пре свега, последица врло ниске базе. И поред тога, Србија има и даље веома мали извоз, један од најнижих у Европи, чак и ако се посматра у *per capita* изразу.

Евентуалном високом извозном расту би требало да претходи снажан раст инвестиција у наредним годинама. Неопходан је трансфер модерне технологије, посебно кроз стране директне инвестиције, и то компетитивним секторима (ауто-индустрија, индустрија електричних уређаја) како би се "проширила" извозна понуда.

Кључне речи: робни извоз, индустријски производи интензивних људским капиталом, факторска интензивност, стопа раста, робне групе, Србија, 2000-2017.

Питање одрживости платног биланса (још увек високих 5,7% у 2017), као и нето извоза као генератора привредног раста, је од кључног значаја за економију Србије. Извесно је да ће извоз, уз (фиксне) инвестиције, играти кључну улогу у будућем расту и развоју домаће привреде. Будући да његови умерени квалитативни помаци нису довољни, као императив намеће се значајно убрзање започетих позитивних структурних тенденција. Без динамизирања извоза, које не може бити одрживо без његовог структурног унап-

ређења као и без освајања нових технологија, које ће бити ослонац значајног пораста извоза на бази веће новододате вредности, Србија ће се наћи у зачараном кругу спорог раста, релативно високе задужености и са тим повезане монетарне ригидности и реалне апresiasiје курса (веће него што конвергенција БДП-а Србије онеме у ЕУ „дозвољава“).

Методологија

Јасно је да је основни услов за убрзавање раста робног извоза његово структурно унапређење. Да ли се тако нешто може очекивати покушаћемо да одговоримо анализирајући промене факторске интензивности домаћег извоза, потом декомпозицијом извоза на робне групе које саме по себи указују на његов потенцијал за квалитетивни и квантитативни помак, те израчунавањем динамике робног извоза у последњих 17 година и очекиваног средњорочног раста.

Прво смо детектовали квантитативне промене структуре домаћег извоза кроз промене његове факторске интензивности. Пратили смо промене удела индустријских производа интензивних људским капиталом, односно знањем и вештинама (*skill-intensive manufactures*) у укупном робном извозу од 2000. до 2017. Ниаме, квалитатет структуре домаћег извоза може се увидети ако га разврстамо на три категорије: на примарне производе, радно-интезивне индустријске производе и индустријске производе код којих доминира квалификовани рад и упоредимо добијене резултате са другим државама. У овом истраживању ми смо практично класификовали укупни робни извоз на две категорије, од којих је једна за ово истраживање посебно важна: производи интензивни квалификованим радом (тј. знањем и вештинама). Ово је урађено у складу са методологијом коју су развили Мауер (2001), те Mayer and Wood (2001, стр 9-10.). Постоји минимална разлика у нашем прорачуну и то због непотпуне доступности података. Наиме, ми узимамо у обзир углавном двоцифрене СМТК (SITC) категорије.¹ Ту су практично цео сектор 5: хемијски производи, не-електрични уређаји (одсеци: 71, 72, 73, 74), компјутери и канцеларијска опрема (75), комуникациона опрема (76), електричне машине (77), моторна возила (78), научни и контролни инструменти (87), фотографски апарати, оптика, сатови (88). У обзир су узете само три троцифрене СМТК категорије (785,786,792), које нам служе за кориговање удела одсека 78 и 79. То смо урадили имајући у виду донекле балансирајуће, а у сваком случају скоро занемариво, учешће осталих категорија СМТК.² Наравно, ограничење сваке класифи-

¹ Од СМТК сектора и одсека 5, 61-67, 69, 7, 8 још су додељени примарном, а не индустријском извозу: фосфорни пент-оксид и фосфорне киселине (522.24), алуминијум хидроксид (522.56), радиоактивни материјал (524), бисери и драго камење, осим дијаманата (667 осим 667.29).

² SITC (Revision 4) detailed classification: UN Publication, „Standard International Trade Classification (Revision 4)”, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, UN, Statistical Papers Series M No. 34/Rev. 4, 2006. pp. X-XIII, 2-178. Retrieved from: <http://unstats.un.org/unsd/trade/sitc%20rev%204%20final.pdf>.

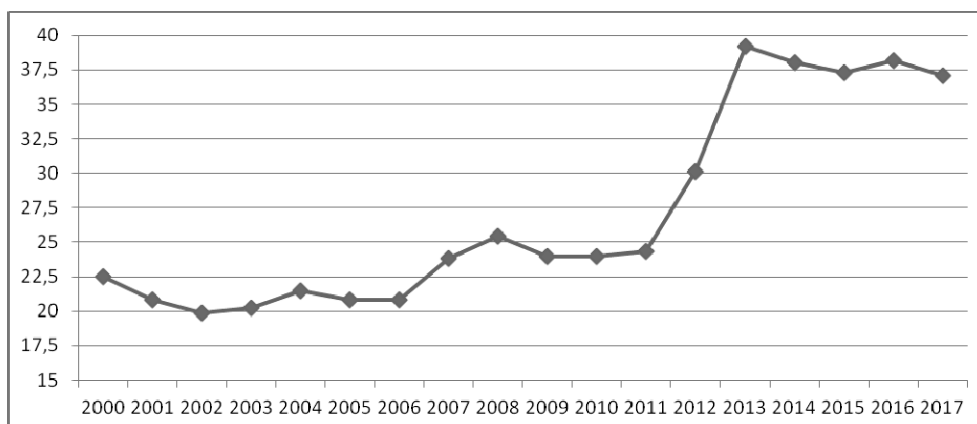
кације извозних производа у складу са интензивности коришћења знања и вештина у његовој производњи је унутрашња хетерогеност статистички дефинисаних категорија. Свака извозна групација (сектор, одсек, делатност) садржи мноштво роба (финалних и интермедијарних) и многе фазе производње широког спектра интензитета вештина, које су све више разнолике међу земљама.

На основу ове класификације утврдили смо удео појединих групација у робном извозу Србије, као и у земљама региона. Ово је важно јер учешће 'skill-intensive' производа, у великој мери опредељују сумарни квалитет структуре извоза дате земље. Једноставно речено: веће учешће датих групација указује на квалитетнију структуру извоза дате земље. Основни циљ је да се на основу промена удела ове групе производа оцени евентуално квалитативно унапређење структуре домаћег робног извоза.

У следећем делу текста смо анализирали промене удела робних група на двоцифреном и четворцифреном нивоу HS (Harmonized Commodity Description and Coding Systems; International Trade Centre). Динамику робног извоза у последњих 17 година, као и за под-периоде (посебно 2000-08), израчунавали смо користећи дискретну просечну стопу раста (у еврима).

Резултат: Значајни квалитативни помаци 2012-13.

Ако посматрамо факторску, односно технолошку, интензивност домаћег робног извоза позитиван је благ, а потом и веома снажан, раст удела 'skill-intensive' производа (закључно са 2013.), групације која опредељује сумарни квалитет структуре извоза (истовремено, присутан је тренд пада учешћа ресурсно интензивних производа). 'Skill-intensive' производи би се могли 'означити' као производи интензивини квалификованих радом, односно релативно софистицираним знањем и вештинама.

Графикон 1: *Раст учешћа 'skill-intensive manufactures' (знањем и вештином интензивних производа) у укупном извозу Србије 2000-17.*

Израчунато на основу података РЗС.

На графикону 1 и табели 1 може се видети да се удео ‘skill-intensive’ производа повећао у периоду 2000-2017, и то након 2006, а посебно током 2012 и 2013. Генерално, Србија је забележила значајан раст удела ове групе производа у укупном извозу (изненадни раст 2003. је последица снажног раста сектора 79 што је узроковано “проблематичним” укључивањем ремонта авиона и бродова). Стагнација, и благ пад након 2013. последица је, пре свега, пада извоза аутомобила, те повећања извоза метала од 2016 (чији је пад удела након 2011. такође заслужан за снажно повећање удела ‘skill-intensive’ групације).

Табела 1: Тенденција удела ‘skill-intensive manufactures’ (знањем и вештином интензивних производа) у робном извозу Србије 2000-17.

% укупног извоза/година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
‘skill-intensive manufactures’	22,5	20,8	19,9	20,2	21,5	20,8	20,8	23,8	25,4
% укупног извоза/година	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
‘skill-intensive manufactures’	24,0	24,0	24,3	30,1	39,2	38,0	37,3	38,2	37,1

Израчунато на основу података РЗС.

Од 2000. до 2012. већина земаља Балкана, такође, бележи раст ‘skill-intensive’ производа у укупном извозу (Николић, 2013, пп. 128-130). Румунија је имала најбоље резултате, док је нпр. БиХ имала стагнантну извозну структуру. Снажан прогрес у Турској је био евидентан у првих седам година последње деценије. Позиција Србије међу овим земљама је просечна у 2012, док је прогрес током 2013. ставио Србију у нешто повољнији статус. Земље западне Европе, односно ЕУ 27, остваривале су много боље резултате са близу 59,4% просечног удела ове групације 2009-11. (Николић, 2013, пп. 7-24). Оно што је за Србију битно то је снажан помак са доласком неколико већих страних компанија, повезаних са производњом возила, машина, електричним апарата и компоненти. Сличан напредак остварила је и Бугарска, која је по уделу ове групе производа прстигла Србију 2017. Одређен скроман помак, мада са веома ниске позиције постигле су и БиХ и Црна Гора. Словенија је већ 2000. имала снажан удео ове групе производа и 2012. (и 2017) се прилично приближила по том показатељу ЕУ (Николић, 2013, пп. 128-130).

Табела 2: Тенденције учешћа ‘skill-intensive manufactures’ (знањем и вештином интензивних производа) у укупном извозу изабраних земаља региона 2000-17.

	2000	2003	2007	2008	2011	2012	2017
Србија	22,5	20,2	23,8	25,4	24,3	28,2	37,1
Румунија	21,8	23,6	36,3	38,9	45,9	45,1	-
БиХ	-	20,3	18,6	19,7	17,7	18,4	22,7
Црна Гора	-	-	7,6	9,7	11,1	11,3	13,3
Бугарска	21,8	22,3	23,3	24,2	25,7	25,3	42,0
Словенија	48,3	51,0	54,4	54,5	53,8	55,0	57,1

Извори: Николић (2013, пп. 7-24); прорачуни аутора за 2017. на основу података:

БиХ: http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/ETR_01_2017_12_0_HR.pdf

ЦГ: <https://www.monstat.org/userfiles/file/spoljna%20trgovina/2017/12/Spoljnotrgovinska%20robnna%20razmjena%20Crne%20Gore%20jan-dec%202017.pdf>

Бугарска: http://ftrade.nsi.bg/portal/page?_pageid=34,36824&_dad=portal&_schema=PORTAL

Словенија: http://pxweb.stat.si/sistat/MainTable/tbl_2401734

Србија: <http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/75/54/st13012018.pdf>

Неко би могао стећи утисак о снажном напретку Србије на плану извозних перформанси. Међутим, тај закључак само делимично стоји. Наиме, рапидно унапређење извозне структуре 2012-2013. добрим делом је последица почетка производње аутомобила ФИАТ-а (FAS), који је због врло ниског обима укупног извоза драматично променио извозну структуру домаће привреде, док је и знатан пад извоза производа од челика такође дао допринос расту удела ресурсно интензивних производа и самим тим паду удела 'skill-intensive manufactures' (сличан, али обрнут, случај био је нпр. 2006. или 2007. када је US Steel због високог удела у извозу који је класификован као ниско технолошки интензиван 'обарао' квалитет домаћег робног извоза). Индикативно је да је током 2013. српски извоз повећан за 2252 милиона евра, од чега је раст извоза аутомобила 1160 милиона евра, што је 51,5% укупно оствареног пораста извоза.

У сваком случају, тек би снажан потенцијални раст домаћег извоза који би га у *per capita* изразу или као удео у БДП довео на ниво приближан земљама региона, могао да буде неопходна основа за праћење унапређења квалитета извоза. Наиме, ако би структура и тада остала слична данашњој могли би говорити о снажном квалитативном помаку. Овако, са јако ниским апсолутним нивоом извоза (нпр. бугарски робни извоз је за 78% виши од нашег 2017, а румунски четири пута) релативно је лако направити одређене помаке.

Иначе, у анализи Basu & Das (2011) помоћу непараметарске методологије је анализиран је утицај нивоа технолошке интензивности (као и радно квалификационе интензивности) извоза на ниво БДП по становнику (додатне контролне варијабле институционални оквир и квалитет људског капитала у земљама у развоју). Један од циљева је да се испита улога технолошке структуре извоза ради разумевања различитих нивоа економских перформанси посматраних земаља. Постоји позитивна сигнификантна веза између раста радних квалификација и технолошке структуре извоза са повећањем БДП *per capita* (уз контролисање утицаја других варијабли). Обрађено је 88 земаља у развоју у периоду од 1995 до 2007. Рад подржава став да су земље са вишим квалитетом структуре извоза, заједно са бољим институционалним оквиром и људски капиталом у бољој позицији да користе користи од трговинске интеграције. Емпиријски докази указују на то да ефикасна подршка секторима извоза, који имају конкурентне предности, односно могућност да унапреде технолошку структуру, од кључног значаја.

Квалитативна анализа домаћег робног извоза на нивоу робних група

Увид у најважније производе у робном извозу Србије такође указује на структурне проблеме са којима се суочава наша економија. Наиме, гро извоза

Србије чине сировине, односно примарни и ресурсни производи, док је удео производа са вишом додатом вредношћу релативно посматрано скроман. Дакле, доминантан део извоза Србије, и поред побољшања у претходним годинама чине прехранбени и аграрни производи, заједно са основним металима (челик, алуминијум, бакар), неметалима, предивама и тканинама, гумама. Најквалитетнији део извоза: машине и транспортни уређаји и хемијски производи још увек имају, компаративно гледано, низак удео у робном извозу наше земље.

Табела 3: *Водеће робне групе (HS digit II) у извозу Србије 2006 и 2017*
(са уделом од преко 1%)

Робна група на 2-цифреном нивоу HS:	2006 (%)	2017 (%)
Електрична и електронска опрема	4.3	12.6
Возила (осим железничких и трамваја)	1.3	8.3
Машине, нуклеарни реактори, котлови, итд	4.8	6.7
Пластика и производи од ње	5.9	4.9
Гума и производи од ње	4.3	4.7
Гвожђе и челик	14.1	4.4
Воће, језграсто воће, агрум, диње	3.1	3.9
Бакар и производи од бакра	6.7	3.4
Намештај, расвета, монтажне зграде	1.9	3.1
Производи од гвожђа и челика	2.9	2.8
Одевни производи, прибор за штрикање..	2.3	2.7
Минерална горива, уља, дестилац. произ..	3.5	2.5
Папир и картон, пр. од целулозе и папира	2.1	2.5
Житарице	3.0	2.2
Алуминијум и производи од њега	4.2	2.2
Робе нигде непоменуте	0.0	2.1
Обућа, доколенице, њихови делови	2.5	2.0
Дуван	0.2	1.7
Дрво и производи од дрвета, дрвени угаљ	2.0	1.7
Фармацеутски производи	2.0	1.6
Органске хемикалије	2.5	1.3
Одевни предмети и прибор	2.6	1.2
Пића, алкохоли и сирће	1.7	1.2
Животињске, биљне масти и уља...	0.6	1.1
Остаци из прехр. индустрије; припр. сточна храна	0.4	1.0
Разни јестиви препарати	1.0	1.0
Производи од житарица, брашна, скроба или млека	1.1	0.8
Производи од поврћа, воћа, ораха	1.2	0.7
Шећер и производи од шећера	2.6	0.6
Керамички производи	1.3	0.5

Извор:

https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1|688|||TOTAL||2|1|1|2|2|1|1|1|1

Три тренутно водеће робне групе на двоцифреном нивоу ХС класификације главне извозне базе података Међународног трговинског центра (Нармо-

nized Commodity Description and Coding Systems; International Trade Centre) су снажно повећале своје учешће 2017. у односу на 2006. Наиме, електрична и електронска опрема има три пута већи удео у робном извозу земље, путничка возила чак шест пута, док је раста извоза машина и котлова умерен али значајан, посебно у апсолутном износу. С друге стране, производи од челика (за три пута) и бакра и алуминијума (за по два пута) су значајно смањили свој удео у домаћем извозу у периоду 2006-17. Пад удела пластичних производа био је благ, као и житарица (за разлику од одевних предмета и прибора, чије се учешће више него преполовило), док су од робних група са већим учешћем у извозу раст остварили намештај (са деловима) и дувански производи.

Последњих година у извозу Србије робна група са највећим уделом јесте електрична и електронска опрема, што је последица доласка великог броја компонентаншких компанија средње величине из Западне Европе (нпр. приватизација Севера у Суботици), које углавном имају сигурна тржишта преко матичних фирми. Следе путничка возила, што је последица очекиваног снажног пораста извоза ФАС-а, који је драстично успорио након 2013, али и даље остао највећи домаћи извозник. Сличан случај је и са робном групом коју чине пре свега машине и котлови, коју добри делом чине компоненташи, који снабдевају стране компаније у домицилним земљама.

Производи од челика су посебно 2008. имали висок извоз (преко милијарду евра), да би са одласком US Steela, почетком 2012, снажно опао извоз ове робне групе. Са доласком кинеског партнера опет је почео снажан раст извоза ових производа који су сада у врху домаћег извоза.

Пластични производи већ деценијама имају значајан удео у нашем извозу (Петрохемија 'вуче' добар део овог извоза), али се ради о робама ниже степену обраде. Нове пнеуматске гуме су захваљујући и доласку страних инвеститора (Мишелин) снажан ослонац српског извоза на западна тржишта.

Житарице углавном чине значајан део домаћег извоза, (пре свега кукуруз, који се добрим делом реекспортује преко Румуније у земље Залива), док се слично може рећи и за воће, изнад свега малине. Битна ставка аграрног извоза био је и шећер, што је последица повлашћене цене на тржишту ЕУ, али се његов релативни значај знатно смањио (преко четири пута) у односу на 2006. Обојени метали, односно бакарне катодe и алуминијумски производи чине стандардно знатан део домаћег извоза, што је у случају бакра последица добре коњунктуре (висока берзанска цена последњих година), док је код алуминијума то последица и успешне приватизације (Impol Seval). Извоз намештаја расте, мада је и даље испод могућности земље, а сличан случај је и са одевним предметима и обућом, што је повезано са доласком углавном италијанских фирми (попут Бенетона и Калцедоније). Расте и извоз производа од дрвета и производа од целулозе и папира. Фармацеутски производи су стандардно заступљени са близу 2% укупног извоза, што је легат развијене фармацеутске индустрије, која је ојачана доласком Штаде која је преузела Хемофарм.

Ако се анализира виши ниво дезагрегације (HS 4 digit), поред путничких аутомобила видљиво је да су водеће робне групе у извозу Србије 2017. биле:

моторна возила, каблови, гуме, електромотори и генератори, смзнуто воће, равно ваљани производи од гвожђа или нелегираног челика, бакарне, рафиниране и легуре бакра, кукуруз, седишта и други делови за возила, лекови, хулахопке, цигарете, нафтни деривати, цеви и црева, пумпе за течности, намештај и делови од њих.

Табела 4: *Водеће робне групе (HS digit IV) у извозу Србије 2017.*
(са уделом од преко 1%)

Робне група на 4-цифреном нивоу HS:	млн. евра	%
Моторна возила	937108	6.2
Изолована жица (или емајлирана или анодизирана жицу), кабал "са коаксијалним каблом"	831708	5.5
Нове пнеуматске гуме	547662	3.6
Електромотори и генератори (искључујући генераторе)	342131	2.3
Воће и ораси, необрађени или кувани паром	340428	2.3
Равно ваљани производи од гвожђа или нелегираног челика (ширине > 600 мм, топло ваљани, не платирани)	337748	2.2
Бакарне, рафиниране и легуре бакра, необрађене	311040	2.1
Роба која на другом месту није наведена	309088	2.1
Кукуруз	268680	1.8
Седишта и њихови делови	257740	1.7
Гаће, чарапе, чарапе и остале чарапе	236045	1.6
Лекови који се састоје од мешаних или непомичних производа за терапеутску употребу	228564	1.5
Цигаре, цигарете, цигарилоси и цигарете од дувана или замене за дукан	210631	1.4
Нафта и уља добијена од битуминозних минерала (осим сирових)	201584	1.3
Папир, картон, целулозна вата и траке од целулозних влакана	201146	1.3
Делови за употребу искључиво (или претежно) са електричним моторима и генераторима	190686	1.3
Делови и прибор за тракторе, моторна возила за превоз десет или више особа	186644	1.2
Цеви, црева и њихови делови (нпр. спојеви од пластике)	179152	1.2
Пумпе за течности	161259	1.1
Намештај и делови од њих	150963	1.0

Извор:

https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1|688|||TOTAL||4|1|2|2|1|1|1|1

Сумарно посматрано, српски извоз је тро-петински сачињен од три велике групе производа: возила-машина-електричне опреме (27%), хране (која с безалкохолним пићима и дуканом чини петину извоза земље), те метала и металних производа (око 14%). Ако се на то дода одећа и обућа (6%), те производи од гуме и пластике (преко 8%) долазимо до скоро четири-петине укупног робног извоза. Додатних око 7% извоза чини намештај, дрво и папир-плутакартон. Лекови и остали фармацеутски производи чине још око 2%, те нешто више од тога нафтни деривати и мазива (претежно извоз НИС-а). Све укупно то око 90% домаћег извоза. Оно што је интересно да прву највећу извозну

групу производа углавном остварују компаније са страним власништвом, често произвођачи делова за матичне компаније. Храна, односно производи прехранбене индустрије и агара, као наша компаративна предност, су углавном извоз домаћих компанија, док ће извоз метала, после очекиване приватизације РТБ Бора и услед доласка страних власника у две ваљаонице у Севојну, те Кинеза у Смедерево бити у ‘страним рукама’. Извоз текстилних производа добрим делом остварују италијанске компаније, извоз лекова немачке, док НИС генерише гро извоза мазива и нафтних деривата. За извоз дувана углавном је заслужно неколико на почетку транзиције пристиглих страних фирми, а сличан случај је и са пнеуматским гумама (Мишелин, односно Тигар).

И то који су највећи извозници указује на доминацију ових роба у домаћем извозу. Наиме, на првом месту је Фиат Chrysler аутомобили Србија, са око 1/15 домаћег извоза. Следи ХБИС група Србија (смедеревска железара) и Тигар Tyres чији збирни извоз је сличан првопласираном ‘Фиату’. НИС чини нешто више од 2% домаћег извоза, а нешто мањи удео имају Tetra Pak, ‘Robert Bosch’ (који се бави трговином), Петрохемија. Врло сличан палсман на страним тржиштима постиже и Леони (Прокупље), произвођач пумпи Grundfos (Инђија), Yura корпорација (Рача), Горење, који се сви баве производњом електричних уређаја или компоненти; док значајан извоз постижу и: Хемофарм, РТБ Бор, Victoria Група и Yugoimport СДПР (сви између 1% и 1,5% домаћег робног извоза). Нешто испод тог износа су изузетно успешни извозне фирме као што су Алфа Плам (Врање), Henkel или Delphi packard.³

Динамика раста домаћег извоза

Са извозом који је у *per capita* изразу вишеструко мањим од већине земаља региона, извозна слика остаје суморна. Наиме, робни извоз износио је 2017. тек 15 милијарди евра (и поред солидног раста од 12% у тој години⁴) што је један од најнижих износа на старом континенту (нпр. Словенија, са три по

³ Министарство финансија Републике Србије, 2018. Текућа макроекономска кретања (6.2.2018). <file:///D:/0000%202018/tekuca%20makroekonomska%20kretanja%20januar%202018.pdf>

Министарство финансија Републике Србије, 2018. Текућа макроекономска кретања (9.3.2018). www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20februar/Tekuca%20makroekonomska%20kretanja.pdf

⁴ Робни увоз, који је током 2017. порастао за 12% у еврима, је покривен извозом са 77,5%. Максимални десезонирани индекс раста извоза био је остварен у септембру 2017. (15,5% већи од просека претходне године), да би током четвртог тромесечја опадао те вредност тренда у децембру била је за 11% већа од просека претходне године. Ипак, на почетку 2018. назире се опоравак: после пада од по око 1% у новембру и децембру, десезонирани индекс извоза је у јануару повећан за 8,5% (док међугодишњи пораст робног извоза износи импресивних 21,6%). Извоз прерађивачке индустрије у 2017. је порастао за 13,6%, (прираст од чак 1645 милиона евра). Пет области са највећом вредношћу извоза су: производња моторних возила и проколица, прехранбена индустрија, производња основних метала, производња електричне опреме и производња производа од гуме и пластике (то је грубо половина извоза или 54% извоза прерађивачке индустрије која чини преко 9/10 домаћег извоза).

МАКРОЕКОНОМСКЕ АНАЛИЗЕ И ТРЕНДОВИ, фебруар 2018. (бр. 277).

МАКРОЕКОНОМСКЕ АНАЛИЗЕ И ТРЕНДОВИ, март 2018. (бр. 278).

пута мањом популацијом, скоро да има двоструко већи робни извоз, Мађарска шест и по пута, Словачка скоро пет пута, а Чешка преко десет пута⁵.

Табела 5: Робни извоз по становнику (у еврима) изабраних земаља 2017.

Земље:	извоз пц
Србија	2150
Македонија	2439
Бугарска	3814
БиХ	1821
Словенија	13714
Хрватска	3290
Румунија	3212
Црна Гора	598
Грчка	2682
Чешка	15185
Словачка	13602
Мађарска	10055

Извор: РЗС и друге официјелне статистике.

Извоз Србије по становнику, од 2,150 евра у 2017, је један од најнижих од свих земаља у транзицији (нпр. робни извоз Чешке износи 15,185 евра пц; Мађарске 10,055 евра пц, Словачке 13602 евра пц, Румуније 3,212, Хрватске 3,290 евра. Чак је извоз по становнику Македоније већи од нашег (2,439 евра пц), нешто смо испред БиХ (1821), док је на зачељу Црна Гора са тек 598 евра пц.

Табела 6: Просечне дискретне стопе раста и кумулативни раст робног извоза Србије у периоду 2000-17 (и под-периодима: 2000-08, 2008-17, 2014-17)

период:	стопе раста	кумулативни раст
2000-2017.	13.8	9.0
2000-2008.	20.4	4.4
2008-2017.	8.2	2.0
2014-2017.	10.5	1.3

Израчунато на основу података РЗС.

На жалост, ово је 'стање ствари' и поред тога што је Србија 2000-17. бележила веома високе стопе раста укупног извоза (од чак 13,8% просечно годишње; посебно висок просечан годишњи раст извоз био је од 2000. до 2008: 20,4%, у еврима). Међутим, значајан раст извоза био је, пре свега, последица врло ниске базе (услед економског слома 1990-их). Наравно, позитиван допринос дао је преференцијални третман на тржишту ЕУ, ефектуирање зоне слободне трговине у региону, делимични учинци реструктурирања домаће привреде, као и ефекат структурног унапређења извоза.

⁵ https://www.indexmundi.com/hungary/economy_profile.html
https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/products/informationmessages/inf_sprava_detail/
<https://www.czso.cz/csu/czso/ari/external-trade-december-2017>

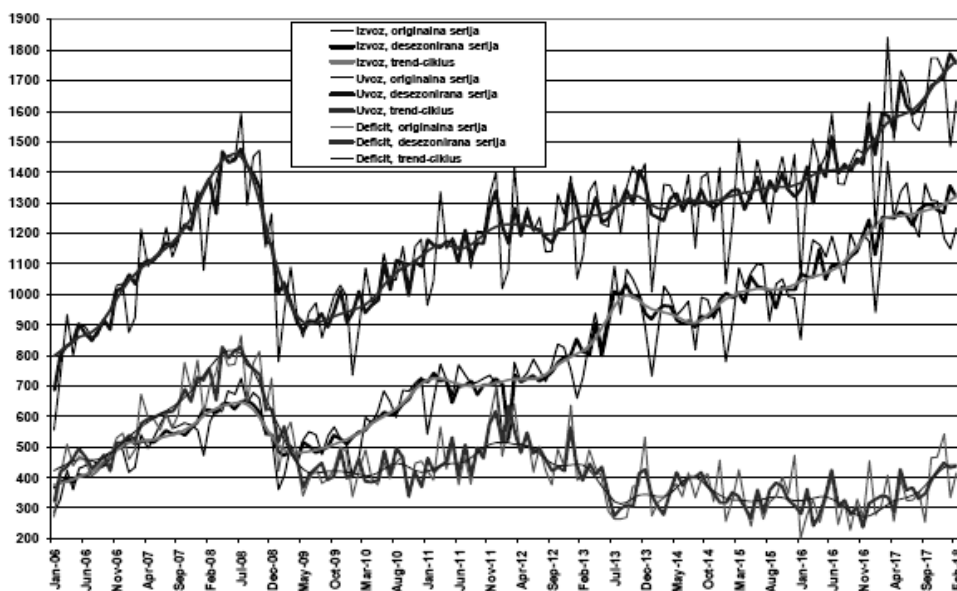
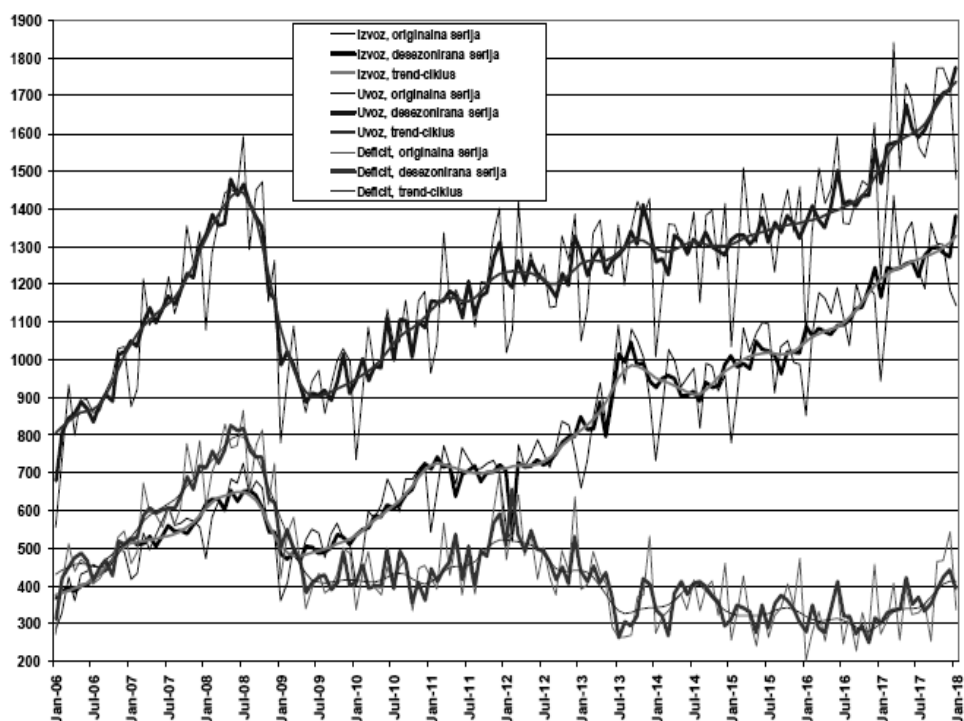

График 2. Месечна динамика раста извоза, увоза и робног дефицита Србије 2006-2018 (фебруар).

(износи у млн ЕУР; средња крива се односи на робни извоз)

Извор: МАТ, април 2018. (бр. 279).

Деветоструки раст робног извоза од 2000. је свакако импозантан, али је остварен са врло ниске базе, тако да Србија у аполутном изразу има и даље веома мали извоз. Тренутни депресијацијски талас (јачање реалног курса динара) може се одразити на успоравање раст извоза, док су супротном смеру делује опоравак у Еврозони. Омогућавање поново јаче реалне апресијације динара, као у периоду 2010-13. и 2015-18. било би штетно за (нето) извоз и одрживи економски раст.⁶ Наиме, утицај курса на домаћи извоз реперкутује се кроз стандардни модел, који се своди на могућност да се реалном депресијацијом домаће валуте подстакну извозници (услед виших цена у динарима) да више извозе због повећане конкурентности на ино-тржиштима (увоз у случају депресијације националне монете постаје скупљи изражено у динарима, те увозна роба самим тим постаје мање конкурентна на домаћем тржишту и то услед реално мање куповне моћи потрошача у Србији или услед конкурентније домаће робе). У односу на просек 2012. реални билатерни курс према евр у апресио је за око 10% (гледајући први квартал 2018.) што отежава додатно унапређење спољнотрговинског биланса.⁷

Логично питање је да ли је реално очекивати снажнији пораст извоза у наредним годинама и да ли би Србија могла пратити пут успешних земаља у транзицији (сада чланова ЕУ) које су у последњим деценијама оствариле значајан пораст извоза, посебно у ЕУ, уз драстично унапређење његове структуре (преоријентација на производе више фазе прераде). Удео извоза у ЕУ у укупног домаћој спољнотрговинској размени је од 2000. до 2017. снажно порастао (са нешто изнад две петине на скоро две трећине), али то је последица три проширења ЕУ, а не стварног раста учешћа размене Србије и ЕУ.⁸ Јасно је да ово последица релативно високог раста укупне размене Србије у протеклом делу 21. века, али се ипак мора нагласити да се не може говорити о трговинској преоријентацији ка развијеним земљама, што је била тенденција карактеристична за напредније земље у транзицији, садашње чланове ЕУ (мада, ваља имати на уму да Србија, за разлику од тих земаља, није била доминантно упућена на СЕВ).

Охрабрује наставак солидног раста извоза у прва два месеца 2018. (13,8%), после нешто споријег раста од 12% током 2017. Током другог полугођа 2017. просечни месечни прираштаји тренда извоза износили су 0,5% месечно (а када се додају прва месеца 2018, они су се подигли на 0,6%). Оцењени просечни трендни прираштаји извоза у јануару и фебруару су достигли 1,1%. Нешто бржи раст увоза последњих месеци доводи до наставка раста екстерног дефицита. Међутим, праћењем тенденција укупног извоза и увоза не може се

⁶ На крају 2014. године курс динара се приближио равнотежном конкурентском нивоу.

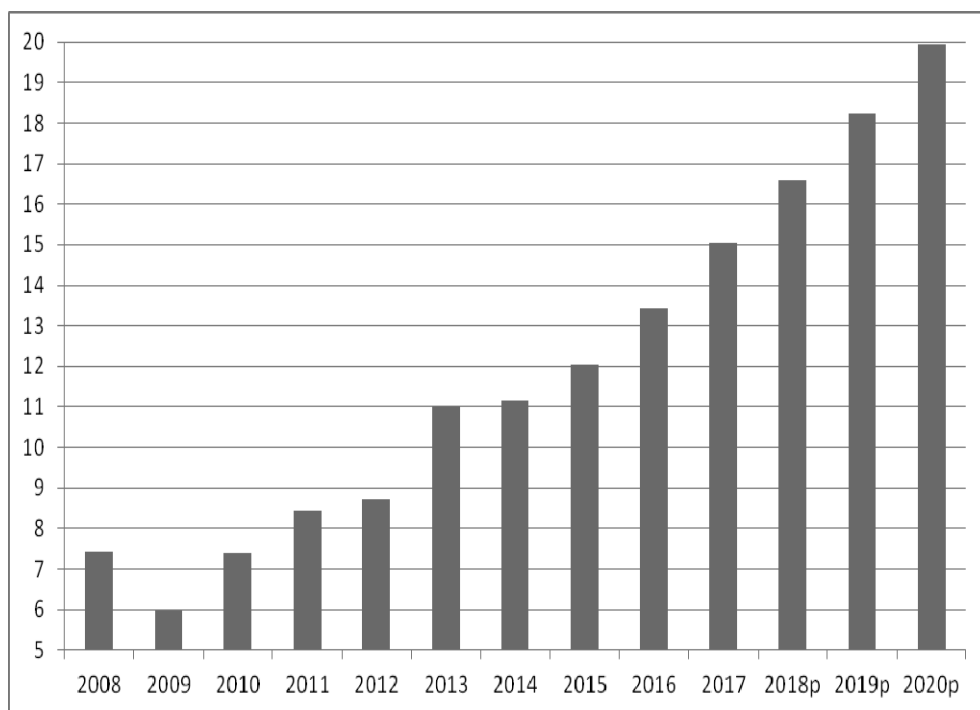
⁷ Министарство финансија Републике Србије, 2018. Текућа макроекономска кретања (9.3.2018). www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20februar/Tekuca%20makroekonomska%20kretanja.pdf

⁸ Наиме, ако укалкулишемо у укупан извоз и увоз и Црну Гору 2000. године, а онда од укупног извоза и увоза одузмемо 12 нових чланица ЕУ добићемо пад удела размене ЕУ у укупној размени Србије. Учешће ЕУ15 у укупној извозу Србије је са 37% удела (са извозом у ЦГ у укупном извозу) 2000. опало на 35% 2009. Потом, истина, долази до благог пораста удела извоза у ову групуацију (ЕУ15), која тренутно чини скоро 41% домаћег извоза.

извући поуздан закључак о томе да ли ће се и у којој мери наставити продубљавање спољнотрговинске неравнотеже. Нешто боља слика може се добити увидом у структуру домаћег робног увоза. Наиме, када се увоз посматра по намени ЕУ, највише, за близу 28%, повећан је увоз интермедијарних производа и трајних производа за широку потрошњу. Увоз интермедијарних производа најбрже је растао и његов се раст убрзава: у односу на прошлогодишњи просек, највиши ниво у фебруару 2018. су достигли трендови увоза интермедијарних производа (12,8%) и увоза трајних производа за широку потрошњу (12,5%). И један и други тренд су у порасту од другог квартала 2016, с тим што је тренд увоза интермедијарних производа почео раст са нижег нивоа па је његов текући раст бржи (просечно 1,5% месечно) од раста увоза трајних производа за широку потрошњу (1% месечно). Пажњу привлачи прелазак тренда увоза капиталних производа од почетка прошле године у узлазни смер и то се не може повезати са увозом моторних возила који је био у паду и у целој 2017. и у паду је и на почетку ове године. И тај увоз и раст увоза интермедијарних производа могли би бити последица појачане инвестиционе активности. Генерално, дефицит спољнотрговинске размене има тенденцију повећавања и она је, када се има у виду структура повећавања вредности увоза, у значајној мери условљена растом инвестиција, што је свакако охрабрујућа тенденција, и са њом треба рачунати и у наредном периоду. Наравно, равнотежа у платном билансу мора се одржавати порастом извоза и стабилним капиталним приливом који ће покривати дефицит текућег платног биланса (МАТ, 2018б).

У складу са Фискалном стратегијом Владе Републике Србије (2017) очекује се знатан раста извоза наредних година. Наиме, са процењеним номиналним растом извоза од 10,3%, 9,9% и 9,4% (кориговани раст волумена извоза за инфлацију у Еврозони⁹) 2018-20. робни извоз би требало да достигне 20 милијарди евра у 2020. Негативни салдо робе и услуга (вишак увоза преко извоза) би требало да падне са 7,7% БДП на 6% 2020, док би дефицит платног биланса требало да се смањи на 3,9% у истом раздобљу. Такође, предвиђен је просечан реални раст БДП од 3,7%. зашта је, поред повећања учешћа инвестиција у БДП, кључан раст нето извоза. Учешће извоза роба и услуга у БДП у 2017. износило је 52,5% и очекује се да на крају трогодишњег периода пређе 57%. Уклањање баријера би требало да обезбеди широку дисперзију СДИ, које ће стимулативним мерама бити усмеравање ка сектору разменљивих добара, односно извозно оријентисаним компанијама. Одрживост спољног дуга, екстерна ликвидност и солвентност биће обезбеђена истовременим смањењем удела дефицита робе и услуга и дефицита текућих трансакција у БДП на 6% и 3,9%, респективно, на крају 2020, процене су у Фискалној стратегији Владе Србије (2017).

⁹ Очекује се да ће извоз ће расти по просечној стопи од 8,4%, док је пројектовани просечни годишњи раст увоза 7%.

Графикон 3. Тенденције робног извоза Србије у периоду 2008-2020. (млрд. евра)
Извор: РЗС и пројекције из Фискалне стратегије Владе РС (2017).

У складу са подацима Министарства финансија (2018) дефицит текућих трансакција платног биланса, који се скоро дуплирао током 2017. (на 2,1 милијарду евра или 5,7% БДП), био је више него покривен нето приливом СДИ од 2,4 млрд. евра (годишњи раст од 27,1%) или 6,5% БДП-а. У 2017. отвореност економије, мерена као удео укупне спољне трговине у БДП-у, достигла је 113,7% БДП-а, а покривеност увоза робе и услуга извозом је износила 85,6%. Компарирајући са пред- кризним периодом, отвореност се повећала за око половину а покривеност за три петине. Удео Србије у светском извозу достигао је 0,1% (слично уделу у светској популацији), што значи да је грубо дуплиран гледајући 2006.¹⁰

Евентуално, високом извозном расту би требало да претходи снажан раст инвестиција у наредним годинама, али то није случај у садашњости (раст фиксних инвестиција у 2017. износио је 6%, што је добар резултат, али далеко од потребног) и мало је вероватно да ће се 2018. или 2019. догодити рапидне промене. Евентуални долазак неких велика приватна улагања усмерених на извоз у још увек је несигуран, али чак и када се то деси, ефекат на раст извоза у овој и наредној години не би могао бити значајан.

¹⁰ Министарство финансија Републике Србије, 2018. Текућа макроекономска кретања (9.3.2018). www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20februar/Tekuca%20makroekonomska%20kretanja.pdf

Закључна разматрања

Од 2000 до 2017. бележи се умерено структурно унапређење домаћег робног извоза, што се може видети кроз пораст удела производа виших фаза прераде. Факторска интензивност робног извоза унапређена је, али те промене нису у критичној мери побољшале структуру домаћег извоза и, самим тим, створиле услове за његов снажан дугорочан раст. Ниво квалитета српског робног извоза и даље знатно заостаје за земљама у ЕУ, а у нешто мањој мери и за економијама региона, односно окружења.

Структура српског извоза је неповољна, али је након Велике рецесије остварен известан помак, нпр. кроз пад удела ресурсно интензивних производа.¹¹ Отежавајућа ствар за унапређење структуре извоза је релативно брз раст извоза који се онда добрим делом заснива на постојећим производима. Чак је и снажно побољшање структуре 2012-13, осим доласка 'Фиата', добрим делом било последица смањења удела метала у извозу услед снажног пада њихових цена на берзанским тржиштима тих година.

Међу производе „звезде” српског извоза спадају: моторна возила, каблови, гуме, електромотори и генератори, смрзнуто воће, равно ваљани производи од гвожђа или нелегираног челика, бакарне, рафиниране и легуре бакра, кукуруз, седишта и други делови за возила, лекови, хулахопке, цигарете, нафтни деривати, цеви и црева, пумпе за течности, намештај и делови, што је у складу са расположивошћу природних ресурса и ценом радне снаге. Оформљена структура домаћег извоза са високим уделом роба ниске додате вредности, не даје објективне шансе за његов знатније повећање.

Крах 1990-их, и тиме губитак потенцијалног БДП-а, кључан је разлог зашто Србија фактички није створила нове компаративне предности у међународној трговини. Додатни разлог је структура раста БДП до Велике рецесије 2008: изнад-пропорционална пораст бруто додате вредности остварен је у секторима као што су транспорт и телекомуникације, трговина и финансијске активности, који су опредељени на задовољења домаћег тржишта, дакле нису извозно оријентисани.

¹¹ О благом унапређењу структуре домаћег робног извоза, и његовог дела који иде у ЕУ, статистичке и економетријске анализе су радили, поред осталих, Мирослав Здравковић и Николић Горан.

Видети: Мирослав Здравковић, 2006. Степен сличности и комплементарности извозне понуде Србије са земљама Југоисточне Европе, земљама Централне Европе и увозном тражњом ЕУ, Пословна политика, окт. 2006, стр. 13-16.

Горан Николић, 2010, „Показатељи спољнотрговинске размене Србије са Европском унијом и светом”. Завод за уџбенике, Београд, 2010; стр. 280.

Goran Nikolić, 2013. „Is there a structural improvement in merchandise exports of Balkan countries in the period 2000-2012?” *Economic Annals*, Vol. LVIII, No. 196/January–March 2013, *Ekonomski fakultet*, Beograd. pp. 99-132.

<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2013/0013-32641396099N.pdf>

Goran Nikolić, 2014, „Structural changes of Serbian Merchandise Exports 2000-2013”; *RIA*; 1153-1154/2014, str. 66-83. *IMPP*, Beograd, 2014.

Структура домаћег извоза показује кашњење за променама увозне тражње развијених земаља. Због тога се добар део повећања извоза након 2000. углавном ослањао на раније инсталиране капацитете, са неретко застарелом технологијом, тако да је за осетнији пораст вредност извоза било неопходно обезбедити знатније повећање физичког обима извоза (што је често доводило до губитака у пословању фирми). Разлози за то су ниска конкурентност домаћих извозника на иностраном тржишту, као и неприлагођености неценовних перформанси домаћег извоза.

Домаћи извоз отежава и релативно скуп превоз. Наиме, роба из Србије у свет још увек најчешће путује (и стиже) пругом (55%), чему је допринео и долазак 'Фиата', који користи деоницу Београд-Бар. Следи (знатно скупљи) друмски саобраћај (чак 36%); наиме, за извоз (и увоз) се све чешће користе камиони. Оно што је проблем да најјефтинији вид транспорта, бродски, има релативно мало учешће (од 9%) у укупном извозу (док је удео најскупљег превоза - авионског - симболичан). Иначе, од укупно превезене робе грубо се половина односи на превоз унутар Србије.¹²

Ипак, приватизација, односно реструктурирање домаће економије донело је и помаке на извозном плану. Интензивирање прилива СДИ, које су претходне године достигле чак 6,5% БДП-а, је ублажило несклад између нивоа домаће штедње и неопходности инвестирања, подигнута је ефикасност преузетих фирми и обезбеђен је трансфер технологије и know-how. Конкурентским притиском подигнут је ниво ефикасности у делатностима које су привукле стране компаније. Дуплирање извоза у односу на пред-кризну 2008. доминантно је заслуга доласка бројних страних компанија, које су извозно оријентисане, често снабдевајући компонентама управо домицилну компанију. Управо је тај извоз, базиран на мноштву предузећа средње величине са углавном страним власништвом, најквалитетнији и најстабилнији део нашег ино-пласмана.

Долазак страних компанија позитивно утиче и на домаће. Наиме, како домаће фирме често имају ограничене могућности приступа конкурентном међународном тржишту, оне све чешће користе већ развијене извозне канале (маркетиншке и дистрибутивне) мултинационалних компанија и постају њихови добављачи. У ситуацијама када јаз између страних инвеститора и домаћих фирми није исувише велики развијају се снажне вертикалне везе од стране фирме наниже ка локалној (локалне фирме преузимају улогу добављача, компоненташа, обављају грађевинске, транспортне и друге услуге). То што већина компанија са страним власништвом у Србији и даље има јаку увозну компоненту, јасно показује да постоји још простора за ангажовање домаћих кооперантских фирми (тј. да се Србија још није у значајнијој мери интегрисала у међународне производне мреже).

Јасно је да је Србији потребна нова стратегија развоја чији је главни задатак подизање нивоа инвестиција у БДП-у (2017: 18,5% БДП, што је око 4 процентна поена ниже од просека земаља окружења), где је главни 'мањак' код инвестиција домаћих, углавном малих и средњих предузећа. Ипак, без

¹² file:///C:/Users/goran/Downloads/Prevoz_putnika_i_robe.pdf

прилива страног капитала (пре свега, СДИ или концесионих кредита) неће моћи да се рачуна на значајније повећање робних потенцијала за извоз, имајући у виду високу извозну оријентисаност фирми са страних власништвом. Додатно, елементи циљане индустријске политике (делимична 'реиндустријализација') и примена секторских и стратегија на нивоу предузећа су неопходне да би се дао подстрек преласку на технолошки интензивније активности.

У условима ограничавања потрошње, извоз, уз инвестиције, мора постаи основни генератор економског раста и запошљавања. За остваривање раста од 3-4% годишње потребно је повећавати извоз у реалном износу за 8% годишње. На крају, без јасне извозне оријентације привреде и раста инвестиција, односно модернизовања индустрије, постоји опасност да Србија уђе у фазу још споријег привредног раста, са негативним последицама на износ просечних доходака и зарада.

Литература:

1. Das, Monica & Basu, Sudip (2011). EXPORT STRUCTURE AND ECONOMIC PERFORMANCE IN DEVELOPING COUNTRIES: EVIDENCE FROM NONPARAMETRIC METHODOLOGY. UNCTAD Blue Series Papers from United Nations Conference on Trade and Development. No 48.
2. IMF (2017). baza podataka (oktobar 2017.).
3. International Trade Centre (2018), Trade Map (Serbia).
4. MAKROEKONOMSKE ANALIZE I TRENDVI, mart 2018. (br. 278).
5. MAKROEKONOMSKE ANALIZE I TRENDVI, april 2018b. (br. 279).
6. Mayer, J. & Wood, A. (2011). South Asia's Export Structure in a Comparative Perspective, *Oxford Development Studies*, Vol. 29, No. 1, 2001. pp. 9-10. Retrieved from: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002190.pdf> Accessed 12.10.2012.
7. Ministarstvo finansija Republike Srbije, 2018. Tekuća makroekonomska kretanja (6.2.2018). file:///D:/0000%/202018/tekuca%20makroekonomska%20kretanja%20januar%202018.pdf
8. Ministarstvo finansija Republike Srbije, 2018. Tekuća makroekonomska kretanja (9.3.2018). www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20februar/Tekuca%20makroekonomska%20kretanja.pdf
9. Munkacsi, Z. (2011), Export structure and export specialisation in Central and Eastern European countries, *Budapest, Magyar Nemzeti Bank* 2009. http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Kiadvanyok/mnben_muhelytanulmanyok/mnben_op_81/op_81.pdf Accessed 10.11.2012.
10. NBS (2018), Izveštaj o inflaciji, avgust 2018.
11. Nikolić, G. (2013). Tendency of exports technology structure and exports concentration in the Balkan economies 2000-2012, *Industrija*, 2013, 3, Ekonomski institut, Beograd. p. 7-24.
12. Nikolić Goran (2013b). „Is there a structural improvement in merchandise exports of Balkan countries in the period 2000-2012?” *Economic Annals*, Vol. LVIII, No. 196/January–March 2013, Ekonomski fakultet, Beograd. pp. 99-132. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2013/0013-32641396099N.pdf>

13. Nikolić Goran (2014). „Structural changes of Serbian Merchandise Exports 2000-2013”; RIA; 1153-1154/2014, str. 66-83. IMPP, Beograd, 2014.
14. UN (2006), „Standard International Trade Classification (Revision 4)”, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, UN, Statistical Papers Series M No. 34/Rev. 4, 2006. pp. X-XIII, 2-178. Retrieved from: <http://unstats.un.org/unsd/trade/sitc%20rev%204%20final.pdf>. Accessed 30.11.2012.
15. Wood, A. (1994). North-South Trade, Employment and Inequality: Changing Fortunes in a Skill-Driven World. Oxford: Clarendon Press.
16. Zdravković Miroslav (2006). „Stepen sličnosti i komplementarnosti izvozne ponude Srbije sa zemljama Jugoistočne Evrope, zemljama Centralne Evrope i uvoznom tražnjom EU”, Poslovna politika, oktobar 2006, str. 13-16.

DYNAMICS AND QUALITATIVE CHANGES OF SERBIAN EXPORTS IN THE PERIOD 2000-2017.

Summary: The paper analyzes the quantitative changes in the factor intensity of domestic merchandise exports through changes in the tendency of shares of skill-intensive manufactures in the period 2000-2017. We then monitored changes in the share of commodity groups in the two-digit and four-digit level of the HS Trade Classification (International Trade Center). We have calculated the dynamics of commodity exports over the last 17 years using a discrete average growth rate.

Since 2000, and especially since 2012, the factor intensity of commodity exports has improved, but these changes have not significantly improved the structure of domestic exports and, consequently, created the conditions for its strong long-term growth. The level of quality of Serbian merchandise exports continues to lag behind the countries of the EU, and to a lesser degree also for the economies of the region.

In the period 2000-2017 Serbia recorded very high growth rates of total exports (of as much as 13.8% annually), but this is, first of all, the result of a very low base. Nevertheless, Serbia still has very small exports, one of the lowest in Europe, even if it is per capita.

The eventual high export growth should be preceded by strong growth in investments in the coming years. It is necessary to have the transfer of modern technology, especially through FDI, in competitive sectors which would 'spread' export offer.

Key words: merchandise exports, skill-intensive manufactures, factor intensity, growth rate, merchandise group, Serbia, 2000-2017.

САША МИЈАЛКОВИЋ*

СРЃАН МИЛАШИНОВИЋ**

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 336.2:347.73

Оригиналан научни рад

Примљен: 28.04.2018

Одобрен: 23.05.2018

Страна: 511-532

КРИМИНАЛИСТИЧКО-ОБАВЕШТАЈНА ДЕЛАТНОСТ ПОРЕСКЕ ПОЛИЦИЈЕ У СУЗБИЈАЊУ ИЗБЕГАВАЊА ПОРЕСКИХ ОБАВЕЗА***

Сажетак: Сузбијање појава избегавања пореских обавеза спада у приоритете безбедносних служби, јер је „пуњење буџета“ у директној корелацији са ефикасношћу безбедносне, одбрамбене, дипломатске, економске, социјалне, образовне, технолошке и осталих функција савремених демократских држава. Традиционалне службе безбедности и традиционална полицијска овлашћења више нису довољни за супротстављање све софистициранијим моделима избегавања пореских обавеза. Стога савремене службе, пре свега Пореска полиција, у свом раду морају да се ослоне на савремене криминалистичко-обавештајне методе. Тиме Пореска полиција добија епитете криминалистичко-обавештајне службе, која савременим методама: стиче обавештајне индиције, податке и информације из људских и отворених извора; „информациони дефицит“ претвара у „информациони суфицит“ и размењује обавештајна сазнања са другим службама и институцијама; кроз аналитичко-обавештајни циклус, стечена обавештајна сазнања претвара у употребљиве обавештајне производе и успешно расветљава незаконите активности избегавања пореских обавеза, за шта обезбеђује ваљане доказе.

Кључне речи: криминалистичко-обавештајна делатност, криминалистичко-обавештајна служба, обавештајни извори, обавештајне методе, обавештајна сазнања, избегавање пореских обавеза, Пореска полиција

Увод

Стара максима „нема добре полиције без добре информације“ указује на значај поседовања сазнања о предмету у којем полиција поступа за исход по-

* sasa.mijalkovic@kpa.edu.rs, 064/89-25-002

** srdjan.milasinoVIC@kpa.edu.rs, 064/892-42-16

*** Овај рад је резултат научноистраживачког пројекта под називом Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција. Пројекат финансира министарство надлежно за науку у Републици Србији (бр. 179045), који реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2018).

лицијског поступања. У информационо-технолошком добу сазнања се могу стећи одасвуд: из космоса (из „глобалне перспективе“, путем сателита и из средстава глобалних комуникационих система), из реалног окружења, али и из „микро света“ (форензичка анализа трагова и предмета кривичних дела и прекршаја). И поред тога, још увек се не занемарује, не одбацује и не потцењује „жива реч“ о томе да је конкретно лице извршило конкретну инкриминисану радњу, као и да се конкретни предмети и трагови тога налазе на конкретном месту, код конкретног лица или на њему.

Према другој старој максими, „знање је вредност, али је обавештајна активност моћ“¹ очигледно је да је њихова резултанта, а то је *обавештајно знање*, такође варијабла моћи. Али, не сме се заборавити ни то да моћ обавештајног сазнања није неограничена, напротив, она је условљена законским овлашћењима, расположивим материјално-техничким средствима, способношћу оперативног радника, правовременошћу стицања, правилношћу тумачења и интерпретирања и адекватношћу реаговања оних који по њој поступају.²

Неспорно је да информативна, односно обавештајна делатност (*Intelligence*) треба да буде база – полазни ниво превентивног и репресивног криминалистичког деловања. С тим у вези, природа и садржај обавештајних сазнања условљени су потребама корисника обавештајних података. Тако је *циљ* прикупљања обавештајних индиција и података добијање обавештајних информација о етиолошкој, феноменолошкој, виктимолошкој и последичној димензији тешких облика криминала, на основу којих ће се пројектовати, планирати и реализовати мере њихове превенције и сузбијања. Дакле, традиционални обавештајни рад је основа савремене криминалистичке репресије, која се делом спроводи традиционалним методама обавештајних служби.

Из аспекта спречавања и сузбијања криминала, посебно његових тежих облика, за стицање обавештајних сазнања нарочито је значајна тзв. обавештајна, а у последње време и криминалистичко-обавештајна делатност. Реч је о „изданку“ – „најмлађем хибридном потомку који је настао укрштањем криминалистичке, безбедносне и обавештајне делатности“.

Основни појмови криминалистичко-обавештајне делатности

Обавештајна делатност је скуп активности и мера које су усмерене ка стицању индиција, података и информација које су предмет обавештајних интересовања. Најчешће је реч о тајним-поверљивим сазнањима која су неопходна за доношење ваљаних политичких одлука којима се штите националне вредности и интереси, уставно уређење и поредак власти, односно који су неопходни за ефикасно вршење послова из надлежности државних органа (превасходно обавештајних служби, сектора унутрашњих послова, правде, спољних

¹ Бајагић, М.: *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015, стр. 41.

² О варијаблама и могућностима употребе обавештајних сазнања опширније, у – Laqueur, W.: *The Uses and Limits of Intelligence*, New York, Somerset, 1993.

послова, одбране и спољних послова, царине, инспекција и пореских органа). У ери међународних интеграција, обавештајним активностима долази се и до сазнања која су од значаја за „заштиту, односно за реализовање стратешких интереса међународних савеза или другог одговарајућег ентитета“.³ У ужем смислу речи, обавештајну активност спроводе специјализовани органи државне управе – *обавештајне службе*.⁴

Безбедносна делатност је скуп активности и мера које су усмерене ка спречавању и сузбијању обавештајне и субверзивне делатности страних обавештајних служби, угрожавајуће делатности унутрашњих екстремиста и припадника екстремне политичке емиграције, унутрашњег и међународног тероризма, угрожавања носилаца највиших државних функција и најтежих облика привредног, финансијског и организованог криминала. У ужем смислу речи, безбедносну делатност спроводе следеће службе безбедности: контраобавештајна служба, служба за заштиту уставног поретка, противтерористичка служба, служба обезбеђења личности и објеката и криминалистичко-обавештајна служба.⁵

У ширем смислу речи, обавештајном и безбедносном делатношћу се баве и други државни органи (нпр., дипломатски органи), институције (нпр., медији) и субјекти цивилног друштва (нпр., привредни субјекти), па и грађани (нпр., пријављивањем кривичних дела, лишавањем слободе лица која су затечена у извршењу кривичних дела итд.).⁶

Криминалистичка делатност обухвата активности и мере спречавања и сузбијања криминала. У ужем смислу речи, спроводи је *криминалистичка служба* – специјализована јединица полиције (криминалистичка полиција) у оквиру које постоје суб-специјализоване организационе јединице за сузбијање појединих видова и облика криминала (нпр., за сузбијање имовинског, насилничког, еколошког, привредног, високотехнолошког и другог криминала). Ова служба је део јавне полиције и штити јавну безбедност – јавни поредак, ред и мир, личну и имовинску безбедност (слободе и права) грађана. У ширем смислу, криминалистичка је свака служба која је законом овлашћена да примењује одређене криминалистичке мере и радње ради откривања, расветљавања и доказивања кривичних дела, прекршаја и привредних преступа (нпр., царина, одређене инспекције, специјализовани порески органи итд.). Најзад, у најширем смислу речи, криминалистичком делатношћу баве се и субјекти недржав-

³ Милошевић, М.: *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 6–8.

⁴ Види – Мијалковић, С.: *Обавештајно-безбедносне службе и национална безбедност*, *Безбедност*, бр. 1, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2011, стр. 74–92.

⁵ Мијалковић, С.; Милошевић, М.: *Обавештајно-безбедносна делатност и службе*, ВШУП, Бања Лука, 2011., стр. 319–320.

⁶ Неретко је оснивање обавештајних и безбедносних служби ексклузивитет државе, док је за недржавне актере забрањено и кажњиво законом. Види члан 1 Закона о основама уређења служби безбедности Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 116/2007. Зато се оне у недржавном сектору оснивају и делују под фирмом информативних медијских кућа, детективских агенција, предузећа за пружање безбедносних услуга и консалтинга, агенција за услуге физичко-техничког обезбеђивања лица, имовине и пословања итд.

ног сектора безбедности који су регистровани за спровођење тзв. приватне истражитељске делатности (тзв. приватне детективске агенције).⁷

Најзад, *криминалистичко-обавештајна делатност* је савремени одговор држава на актуелну и потенцијалну безбедносну стварност коју карактерише пораст организованог, високотехнолошког, привредно-финансијског и сличних друштвено-опасних видова криминала, као што су ратни злочини. У ужем смислу речи, спроводи је *криминалистичко-обавештајна служба*, која се с правом назива још и *службом за сузбијање тежких облика криминала*, па чак и „*противкриминалном службом безбедности*“.⁸ Реч је о специјализованом органу државне управе који је, у суштини, традиционални орган јавне безбедности који примењује извесне методе обавештајних и безбедносних служби, односно о обавештајно-безбедносним службама које добијају нове надлежности традиционалног сектора јавне безбедности у сузбијању „не-политичког“ криминала.

Обавештајне и безбедносне службе се традиционално баве пословима сузбијања политичког криминала, односно појава угрожавања уставног уређења и безбедности државе (првенствено екстремизма и тероризма). Због тога се овај сектор безбедности традиционално и назива *државном безбедношћу*.⁹ У обављању тих послова, обавештајне и безбедносне службе биле су овлашћене да примењују извесне мере и средства која нису била својствена „јавним полицијама“, као што су мере одступања од права на неповредивост пошиљке и преписке, неповредивост туђег стана и других просторија, приватност непосредне и телефонске комуникације, као и на мере тајног аудио и видео надзора и снимања. Уз то, службе су примењивале и мере тајног инфилтрирања својих оперативаца у структуре противника, као и врбовање агената из структуре противника који би радили у интересу служби.

С друге стране, јавне полиције се традиционално баве пословима сузбијања конвенционалног (привредно-финансијског, имовинског, насилничког, еколошког итд.) криминала и при томе могу знатно рестриктивније или уопште не могу да користе тајне методе обавештајних и безбедносних служби. Истовремено, у последњој половини XX века долази до експанзије (и до „модернизације“ и интернационализације) организованог криминала, као најтеже форме не-политичког криминала. Постало је јасно да традиционална полицијска овлашћења, мера и средства више нису довољни да би криминалистичке службе ефикасно одговориле новим безбедносним изазовима.

Решење новог проблема било је у формирању својеврсне „хибридне“ – криминалистичко-обавештајне службе, која би била надлежна за сузбијање најтежих облика „не-политичког“ криминала употребом традиционалних (из-

⁷ Види – Мијалковић, С.: О недржавном сектору националног система безбедности – инострана и домаћа искуства, *Страни правни живот*, број 2, Институт за упоредно право, Београд, 2010, стр. 251–270.

⁸ Мијалковски, М.: *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд, 2009, стр. 154.

⁹ Упореди са – Савић, А.: *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 26–29; Савић, А., Делић, М., Илић, П.: *Основи државне безбедности*, Образовно истраживачки центар РДБ МУП РС, Београд, 1998, стр. 3–8.

ворних или унапређених) тајних метода обавештајних и безбедносних служби. То се могло постићи на три начина:

1. обавештајне и безбедносне службе (како цивилне, тако и многе војне) добијају нову надлежност супротстављања посебно тешким облицима криминала. Такав је случај са *Безбедносно-информативном агенцијом* Владе Републике Србије и са *Војнобезбедносном агенцијом* Министарства одбране;
2. поједине организационе јединице јавне полиције ангажују се на сузбијању тешких облика криминала, због чега се снабдевају овлашћењима која су традиционално својствена обавештајним и безбедносним службама. Такав је случај са *Службом за борбу против организованог криминала – СБПОК* у оквиру Управе криминалистичке полиције Министарства унутрашњих послова Републике Србије и
3. формирају се нове службе које су надлежне да сузбијају тешке облике криминала комбинованом применом традиционалних метода јавних и тајних полиција.¹⁰

Дакле, *криминалистичко-обавештајна служба* је специјализовани субјект националног система безбедности који комбинованом применом традиционалних и савремених криминалистичких и обавештајних метода систематски прикупља, обрађује и анализира обавештајна сазнања од значаја за идентификовање криминалних групација и појединаца чије је деловање велике друштвене опасности, процењује трендове тешких облика криминала, пројектује оперативне и истражне мере и активности за разоткривање, пресецање и доказивање криминалног деловања и у највећој мери их и спроводи.¹¹

У надлежности оваквих служби је сузбијање тешких облика криминала (организовани криминал, ратни злочини, криминал у сфери привредно-финансијског пословања, високотехнолошки криминал, корупција, пореска утаја, кријумчарење и сл.). У Републици Србији, извесне службе за сузбијање криминала имају обележја криминалистичко-обавештајних служби. Поједине од њих су традиционалне обавештајне службе, поједине нису, али су овлашћене да примењују традиционалне методе обавештајних служби¹². Најзад, поједине имају овлашћења само да прикупљају податке и информације. То су:

¹⁰ Опширније, у – Мијалковић, С.; Амићић, Г.; Субошић, Д.: Криминалистичко-обавештајна служба у Републици Србији – кривичнопроцесни и безбедносни аспекти, *Ревиија за криминологију и кривично право*, број 2/3, vol. 49, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2011, стр. 469–485.

¹¹ Мијалковић, С.: *Супротстављање трговини људима и кријумчарењу миграната – могућности унапређења безбедносно-криминалистичке праксе националног система безбедности*, Службени гласник и Институт за упоредно право, Београд, 2009, стр. 523–524.

¹² Законом о кривичном поступку (*Службени гласник РС*, број 72/2011, са каснијим изменама и допунама, чл. 161–187) предвиђају се посебне доказне радње које могу да предузу полиција, *Безбедносно-информативна агенција* и *Војнобезбедносна агенција* у сузбијању посебно тешких кривичних дела када се на други начин не могу прикупити докази за кривично гоњење или би њихово прикупљање било знатно отежано: тајни надзор комуникација, тајно праћење и снимање, симуловани послови, рачунарско претраживање података, контролисана испорука и прикривени иследник. Под полицијом се подразумева Служба за борбу против организованог криминала, Служба за борбу против тероризма и екстремизма, Служба за борбу против високотехнолошког криминала и Служба за откривање ратних злочина. Изузетно, наредбу судије за претходни поступак за спровођење рачунардког претраживања података могу да извршавају још и царинске, пореске или друге службе или други државни орган, односно правно лице које на основу закона врши јавна овлашћења (чл. 180).

- *обавештајно-безбедносне службе*: Безбедносно-информативна агенција¹³ и Војнобезбедносна агенција¹⁴ Министарства одбране;
- *служба за сузбијање организованог криминала*, оличена у Служби за борбу против организованог криминала (СБПОК) у оквиру Министарства унутрашњих послова Републике Србије¹⁵;
- *служба за сузбијање тероризма и сличних појава политичког насиља*, оличена у Служби за борбу против тероризма и екстремизма (СБПТЕ) у оквиру Министарства унутрашњих послова Републике Србије;
- *служба за сузбијање високотехнолошког криминала*, оличена у Одељењу за борбу против високотехнолошког криминала (ОБПВТК) у оквиру Службе за борбу против организованог криминала Министарства унутрашњих послова Републике Србије¹⁶;
- *служба за сузбијање ратних злочина*, оличена у Служби за откривање ратних злочина (СЗОРЗ) у оквиру Министарства унутрашњих послова Републике Србије¹⁷;
- *служба за примену тајних специјалних криминалистичко-обавештајних метода*, оличена у Служби за специјалне истражне методе (ССИМ) и у Служби за криминалистичко-обавештајне послове и прикривене иследнике (СКОППИ) у оквиру Министарства унутрашњих послова Републике Србије;
- *финансијско-обавештајна служба*, оличена у Управи за спречавање прања новца (УСПН) у оквиру министарства надлежног за послове финансија у Републици Србији¹⁸;
- *служба за сузбијање корупције*, оличена у Агенцији за борбу против корупције (АЗБПК) у оквиру министарства надлежног за послове финансија у Републици Србији¹⁹;
- *служба за сузбијање кријумчарења, царинске истраге и обавештајне послове* оличена у Сектору за контролу примене царинских прописа у оквиру министарства надлежног за послове финансија²⁰ и
- *служба за сузбијање избегавања пореских обавеза*, оличена у Пореској полицији (ПП) у оквиру министарства надлежног за послове финансија.²¹

¹³ Види Закон о Безбедносно-информативној агенцији, *Службени гласник РС*, број 42/2002, са каснијим изменама и допунама.

¹⁴ Види Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, *Службени гласник РС*, број 88/2009 са каснијим изменама и допунама.

¹⁵ Види Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела, *Службени гласник РС*, број 72/2009, са каснијим изменама и допунама.

¹⁶ Види Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против високотехнолошког криминала, *Службени гласник РС*, број 61/2005, са каснијим изменама и допунама.

¹⁷ Види Закон о организацији и надлежности државних органа у поступку против учинилаца ратних злочина, *Службени гласник РС*, бр. 67/2003, са каснијим изменама и допунама.

¹⁸ Види Закон о спречавању прања новца, *Службени гласник РС*, број 107/2005, са каснијим изменама и допунама.

¹⁹ Види Закон о агенцији за борбу против корупције, *Службени гласник РС*, број 97/2008, са каснијим изменама и допунама.

²⁰ Види Царински закон, *Службени гласник РС*, број 18/2010 и “Organizacija I nadležnost Sektora za kontrolu primene carinskih propisa”, <http://www.carina.rs/lat/ONama/organizacija/Stranice/SektorZaKontroluPrimenePropisa.aspx>, доступно 29. октобра 2017.

Пореска полиција открива пореска кривична дела и њихове извршиоце. Реч је о кривичним делима која су утврђена законом, која као могућу последицу имају потпуно или делимично избегавање плаћања пореза, сачињавање или подношење фалсификованог документа од значаја за опорезивање, угрожавање наплате пореза и пореске контроле, недозвољен промет акцизних производа и друге назакопите радње које су у вези са избегавањем и помагањем у избегавању плаћања пореза. Ради откривања ових кривичних дела и њихових извршилаца, Пореска полиција у предистражном поступку поступа као орган унутрашњих послова и овлашћена је да, у складу са законом, предузима све потражене радње, изузев ограничења кретања.

У складу са одредбама закона којим се уређује кривични поступак, Пореска полиција може позивати и саслушавати осумњиченог укључујући и његово принудно довођење, пре покретања кривичног поступка извршити претресање стана, пословних или других просторија, превозних средстава и лица када постоје основи сумње да је извршено пореско кривично дело и извршити привремено одузимање предмета који могу послужити као доказ у кривичном поступку за пореска кривична дела. Претресање стана и других просторија може се вршити само на основу наредбе суда и уз присуство два сведока.

Ова овлашћења Пореска полиција предузима самостално или у сарадњи са Министарством унутрашњих послова. На основу прикупљених обавештења Пореска полиција саставља кривичну пријаву, у којој наводи доказе за које је сазнала приликом прикупљања обавештења и подноси је јавном тужиоцу. Ако порески инспектор у поступку пореске контроле утврди да чињенице и околности указују на постојање основа сумње да је извршено кривично дело из других области, или прекршај за који Пореска управа није надлежна, Пореска управа подноси кривичну, односно прекршајну пријаву надлежном државном органу.²²

Криминалистичко-обавештајне мере и активности које предузимају службе за сузбијање тешких облика криминала могу да имају претежно обавештајни (усмерене превасходно ка прикупљању обавештајних информација) или претежно криминалистички карактер (усмерене ка превентивном и репресивном деловању на основу прикупљених обавештајних података и сазнања). Тако, када је реч о службама криминалистичко-обавештајног карактера у Србији, Безбедносно-информативна агенција, Војнобезбедносна агенција, Служба за борбу против организованог криминала, Служба за сузбијање високотехнолошког криминала, Служба за откривање ратних злочина и Служба за борбу против тероризма и екстремизма у свом раду примењују традиционалне и савремене методе полиције обавештајних и безбедносних служби. Сектор за контролу примене царинских прописа и Пореска полиција примењују поједина традиционална полицијска овлашћења и традиционалне полицијске методе прикупљања обавештења. Најзад, Управа за спречавање прања новца и Агенција за борбу против корупције осим тзв. *информативних овлашћења* (прику-

²¹ Види Закон о пореском поступку и пореској администрацији, *Службени гласник РС*, бр. 80/2002, са каснијим изменама и допунама.

²² Види чл. 135. и 136. Закона о пореском поступку и пореској администрацији.

пљања и обраде информација), немају егzekутивна (тзв. полицијска) овлашћења, нити могу да примене методе обавештајних и безбедносних служби.

Појам и врсте обавештајних сазнања

Из аспекта рада Пореске полиције, *обавештајно* је свако *сазнање* које је стечено обавештајним и криминалистичким методама, а које је пореском или другом државном органу неопходно ради извршавања послова и задатака спречавања и сузбијања појава избегавања пореских обавеза. У свом раду Пореска полиција може доћи и до сазнања да је извршена нека незаконита активност за чије је сузбијање надлежан други државни орган, као што и други државни и надзорни органи, вршењем послова из своје надлежности, могу доћи до сазнања о избегавању пореских обавеза.

Обавештајна сазнања могу да се поделе на изворна (тзв. сирова) и обавештајна сазнања у ужем смислу речи. *Изворна* су сва сазнања до којих се дошло криминалистичко-обавештајним радом, а која нису информатичко-аналитички обрађена, док су *обавештајна сазнања у ужем смислу* оцењена и протумачена сазнања која могу да се смислено и циљано користе у извршавању задатака службе. С правом се сматра да таква сазнања (подаци и информације) представљају експланаторе безбедносних појава.²³

Најзад, према садржају и форми, обавештајна сазнања могу да буду *потпуна* и *непотпуна*, а према времену прикупљања и достављања *благовремена* и *закаслела*. Благовремено је само оно сазнање које је оперативно употребљиво, тј. које омогућава да се на време предузму одговарајуће мере. Закаслели подаци немају такву вредност, али могу да буду искоришћени за расветљавање неког питања у вези са стањем и активношћу противника (нпр., за реконструисање криминалних активности лица).²⁴

Сва обавештајна сазнања о избегавању пореских обавеза условно могу да се сврстају у неколико група, и то у: *сазнања која се односе на пореског обвезника за кога се сумња да је избегао пореску обавезу*; *сазнања која се односе на пореску обавезу која је избегнута*; *сазнања која се односе на лица која су учествовала у избегавању пореске обавезе*; *сазнања која се односе на документацију којом се указује на то да је делимично или у потпуности избегнута пореска обавеза и сазнања која се односе на средства која су стечена (делимичним или потпуним) избегавањем пореске обавезе*.²⁵

Посебно су интересантна сазнања до којих се долази током криминалистичке обраде лица због наводног избегавања пореске обавезе. Та сазнања се односе на то да је *порески обвезник* (физичко или правно лице) *извршио неки*

²³ Марковић, В.: *Теорија безбједности са методологијом истраживања безбједносних појава*, Југоарт, Загреб, 1988., стр. 78–85; Милошевић, М.: *Исто*, стр. 82.

²⁴ Упореди са – Милошевић, М.: *Исто*, стр. 82.

²⁵ Мијалковић, С.: *Обавештајни извори и начин прикупљања података, Методе истрага пореских кривичних дела – приручник*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2017, стр. 187–188.

други незаконит акт (прекршај, кривично дело или привредни преступ), а не порески деликт и да је неко треће лице (физичко или правно) извршило неки незаконит акт (порески или неки други прекршај, кривично дело или привредни преступ) приликом пословања са лицем које је предмет криминалистичке обраде.

У обавештајно-безбедносној теорији и пракси обавештајно сазнање се најчешће назива *обавештајном информацијом* и *обавештајним податком*. Разлог је у томе што производња, пренос и коришћење обавештајних података никада не могу да се одвоје од информација, јер „*обавештајна делатност обухвата информативну делатност*“.²⁶

Међутим, овде ваља бити опрезан, јер начелно постоји више нивоа обавештајног знања: обавештајна индиција, обавештајни податак и обавештајна информација.²⁷

Обавештајна индиција (индикатор)²⁸ је почетно сазнање о предмету интересовања, чији степен тачности и потпуности у тренутку њеног стицања нису познати. Прикупљањем, провером и укрштањем више индиција о предмету интересовања, добија се податак који је употребљив. Индиције представљају путоказе у криминалистичком раду који правилном анализом и тумачењем могу да доведу до утврђивања објективне истине о кривичном делу и учиниоцу.²⁹ Могу се поделити на *индиције које настају пре избегавања пореске обавезе*, *индиције које се испољавају приликом извршења кривичног дела/прекршаја* којим се избегава пореска обавеза и *индиције које се испољавају после избегавања пореске обавезе (последнице дела)*.³⁰ Осим што се на бази индиција граде подаци и информације, обрадом и проверавањем података и информација стичу се нове индиције, чијом се анализом дограђују постојећи подаци и информације. Значи, индиције су основна – градивна јединица обавештајних сазнања.

*Обавештајни податак*³¹ је виши ниво знања који је естрахован из обавештајних индиција, а супстрат је и сировина из које се производи обавештајна

²⁶ *Извори, технике и технологије прикупљања информација за потребе корисника обавештајних података*, Образовно-истраживачки центар Безбедносно-информативне агенције, Београд, 2004, стр. 1.

²⁷ Инспирирано текстом (аутор текста је претежно С. М.): Мијалковић, С.; Милошевић, М.: *Савремене обавештајне службе: организација и методика обавештајног, безбједносног и субверзивног дјеловања*, Висока школа унутрашњих послова, Бања Лука, 2013., стр. 115–120.

²⁸ Индиција – предзнак; знак који на нешто упућује, на нешто указује, који даје могућност за неке претпоставке, симптом, основ за неку сумњу. „Indicija“, <http://staznaci.com/indicija>;; основи подозрења, околности које изазивају сумњу или подозрење. „Indicije“, <http://www.vokabular.rs/?search=indicije&lang=sr-lat>;; знак на основу којег се изводи неки закључак. „Индиција или индикација“, <http://www.opsteobrazovanje.in.rs/kako-se-pise/indicija-ili-indikacija/>, доступно 8. априла 2017.

²⁹ Водинелић, В.: *Криминалистика*, Савремена администрација, Београд, 1984, стр. 186.

³⁰ Упореди са теоријом индиција о кривичном делу: Водинелић, В.: *Криминалистика*, Савремена администрација, Београд, 1984, стр. 186. Према: Мијалковић, С.: *Исто*, стр. 188–189.

³¹ Податак у буквалном преводу са латинског језика значи „нешто што је дато“. „Податак“, <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA>;; симболички и формализовани приказ чињеница, појмова и инструкција из стварног света, пого-

информација. У тренутку стицања, за обавештајни податак се такође најчешће не зна да ли је тачан и да ли је потпун. Стога је најбоље да се о предмету интересовања стекне већи број података из више различитих извора.

Најзад, *обавештајне информације*³² су посебно знање естраховано из додатно проверених обавештајних података чија је тачност потврђена, које је неопходно за решавање конкретних безбедносних проблема и за реализовање националних циљева. Отуда је јасно да је циљ обавештајне делатности заправо да се на основу бројних индиција прикупе подаци, који ће кроз известан аналитички процес прерасти у сврсисходну обавештајну информацију.

Дакле, Пореска полиција првенствено на бази индиција систематски прикупља обавештајне податке који се анализом претварају у употребљиве (потпуне и јасне) информације о незаконитим активностима у вези са избегавањем пореских обавеза. На основу њих се расветљавају све околности избегавања пореске обавезе, прикупљају докази о томе и покреће адекватан поступак за утврђивање одговорности.

У том смислу, садржину податка чини мноштво чињеница (индиција) укомпонованих у целину. Чињеница је мисаоночулном активношћу утврђено постојање догађаја, стања, односа, особина, појава или процеса који постоје у објективној стварности. *Податак* је саопштење о чињеници, интерпретирано онако како ту чињеницу схвата или презентује извор податка. Обавештење је усмено или писмено исказан податак о чињеницама до којих се дошло непосредним или посредним опажањем, док је информација плод аналитичко-синтетичке и судствено-закључивачке обраде података, која има нову сазнајно-експланаторну вредност.³³

дан за комуницирање, интерпретацију и обраду уз помоћ људи или машина. Појединачан податак сам за себе значи јако мало, или уопште нема неко значење. Интерпретацијом односно искоришћавањем података у неком смисленом контексту, обично у прочишћеном, организованом и обрађеном облику, добија се информација. Таква информација је субјективног значења (семантике) те постоји само у контексту њеног тумача и корисника. „Podatak“, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Podatak>; податак је део информације, једноставна необрађена изолована мисаона чињеница са неким значењем, односно знаковни приказ чињеница и појмова који описују својства објеката и њихових односа у простору и времену. „Podatak, informacija, znanje, mudrost“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Podatak_informacija_znanje_mudrost, доступно 8. априла 2017.

³² Информација – информисање, обавештавање; резултат анализе и организације података на начин којим се примаоцу даје ново знање; постаје знање када се интерпретира, односно стави у контекст или кад јој је додато значење. Информацију чине подаци којима је дато значење путем релацијских веза, односно организовани подаци који су уређени за боље схватање и разумевање. „Podatak, informacija, znanje, mudrost“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Podatak_informacija_znanje_mudrost; информација је примљена и схваћена порука. „Информација“, <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0>, доступно 8. априла 2017.

³³ Упореди, са – Милошевић, М.: *Исто*, стр. 81; о односу података и информација, опширније, у – Sweeney, W. J.: *Intelligence Analysts Source Book*, Alpha Group Center, Washington, 2002.

Начини стицања обавештајних сазнања

Оперативни обавештајно-криминалистички рад је у двосмерној корелацији са обавештајним сазнањима: на основу индиција, података и информација пројектује се обавештајно-криминалистички рад, чији би продукт требало да буду нове индиције, подаци и информације које су „путоказ“ ка предметима, траговима и извршиоцима кривичних дела/прекршаја. Међутим, ова сазнања су често пред нама, али их не видимо, не знамо где и како да их потражимо, не умемо да их протумачимо и фиксирамо или занемарујемо и потцењујемо њихов значај и заборављамо их.³⁴

Прикупљање сазнања помоћу људских извора (HUMINT – *Human Intelligence*) је најстарији начин стицања обавештајних сазнања. *Човек* је извор обавештајних сазнања уколико таква сазнања поседује и уколико жели да их саопшти. Овај извор је драгоцен, уколико је реч о сазнањима која су тачна, објективна и правремена; супротно, сазнања која интерпретира неко ко није компетентан да таква сазнања правилно схвати и саопшти их, ко је пристрасно мотивисан за сарадњу искључиво личном амбицијом, мржњом и осветом, чије је душевно здравље полемично, који очекује награду за сазнања која доставља, који објективно није могао да има приступ таквим обавештајним сазнањима и слично, морају се узети са резервом.³⁵

Начелно, у оквиру HUMINT метода обавештајна сазнања се стичу:

- *методом непосредне опсервације и опажања*, где припадници служби безбедности лично запажају одређене чињенице и околности, на основу којих изводе судове и закључке о појавама избегавања плаћања пореза;
- *информативним разговором*, и то са познаничким, пријатељским и родбинским везама, као и са трећим лицима која по месту становања, запослења и кретања долазе до информација о томе да неко избегава пореске обавезе;
- *иследним методом*, и то криминалистичком обрадом лица за које постоји основи сумње да је извршило порески прекршај или кривично дело. У таквим ситуацијама порески полицајци предузимају све оперативно-тактичке и криминалистичко-истражне мере и радње за које су овлашћени законом и
- *методом сарадње са другим субјектима безбедности*, како у земљи – са тужилаштвом, судовима, полицијом, инспекцијама и царином, тако и са наведеним и пореским службама других земаља.³⁶

Прикупљање сазнања из отворених, тј. јавних извора (OSINT – *Open Sources Intelligence*) обухвата анализу садржаја писаних медија (билтене, извештаје, беле књиге, пропагандни материјал, стручне и научне часописе и књиге, мемоарска дела, техничку документацију, штампу итд.) и електронских извора (интернет, званични сајтови привредних субјеката и сајтови привредних комора, телевизија, радио, CD садржаји и сл.).

³⁴ Мијалковић, С.; Бошковић, Г.: Обавештајне информације и индиције од значаја за сузбијање крађа моторних возила, *Наука – безбедност – полиција*, број 3, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009, стр. 201–213.

³⁵ О овим аспектима обавештајног рада опширније, у – Heuer, Richards J.: *Psychology of Intelligence Analysis*, Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency, 1999.

³⁶ Мијалковић, С.: *Исто*, стр. 193.

Прикупљање обавештајних сазнања помоћу техничких средстава (TECHINT – *Technical Intelligence*) користе само поједине службе у истраживању најтежих облика криминала (нпр., организованог). Најчешће се спроводи *методама техничке опсервације*, коришћењем електронских и уређаја за аудио, визуелно и аудио-визуелно праћење, надгледање и снимање лица, објеката и комуникација и *методом претраживања података који су похрањени у евиденцијама националног система безбедности и у евиденцијама других субјеката*, претраживањем криминалистичких и других евиденција институција и субјеката владиног и невладиног сектора (тзв. *растер претраге*).

Примена ових обавештајних метода мора да буде *легална*, када се заснива на овлашћењима која служба црпи из одређених закона и на основу писаног овлашћења/наредбе која се добија од надлежног (најчешће судског) органа, а може да буде и *нелегална*, када се примењује мимо законских овлашћења и без неопходне наредбе надлежног државног органа.

Извори обавештајних сазнања о избегавању пореских обавеза

Из претходног текста је јасно да су извори обавештајних сазнања различити, а да се начелно деле на људе (тзв. *живи извори*), техничка средства (тзв. *техно-извори*) и документе (тзв. *писани извори*).

Када је реч о човеку, као извори обавештајних сазнања о избегавању пореских обавеза могу да се појаве:

- *експерти*, чија професионална знања и контакти гарантују потпуно познавање проблема (адвокати, нотари, правни заступници, пословни партнери и сл.). Међу њима се издвајају *кртице* – појединци из структуре истраживаног правног лица (рачуновође, књиговође, шефови мат-фин служби, магационери, комерцијалисте, контисти, секретарице и сл.) или из окружења истраживаног лица (сарадници, пријатељи, и сл.), који поседују значајна обавештајна сазнања;
- *унутрашњи информатори*, лица из структуре истраживаног правног лица, нижег нивоа знања од експерата (возачи, хигијеничари, физички радници и сл.) који достављају информације на основу материјалних, моралних или других мотива. Посебно се издвајају *тренутни извори* – свако лице из истраживане средине које је у већој или мањој мери упознато с предметном информацијом и на које се може извршити утицај да ту информацију преда. Реч је о запосленима од којих неко из менаџмента преузећа захтева за учествују у избегавању пореске обавезе (у чему они (више) не желе да учествују), као и о онима који знају да се то догађа у њиховом предузећу и то лично не одобравају – *савесни појединци*). У таквим ситуацијама изворе података треба тражити у запосленима који су незадовољни својим радним статусом и примањима, жртвама дискриминације и другог насиља на радном месту;
- *врући информатори*, свако из истраживаног правног лица или из окружења истраживаног лица ко даје информацију под утицајем актуелне ситуације која је по њега стресна (нпр., предмет је криминалистичке обраде);
- *лакомислени информатори (корисни идиоти)*, лица из истраживане средине која због неразвијене безбедносне културе постају извор значајних информација (хвалисавци, брбљивци, лакомислени службеници);

- *посредници и везници*, лица која на било које начине контактирају или су у некој вези с објектом истраживања (пословни партнери, рођаци, пријатељи, суседи итд., а познате су им извесне околности које имају везу са предметом криминалистичке обраде);
- *савезници у послу*, појединци из других државних органа који криминалистички обрађују исто правно или физичко лице, а дошли су у посед значајних сазнања и са којима је могуће удружити снаге ради постизања заједничких или сопствених циљева;
- *клијенти*, који су учествовали у правном послу – куповини ствари или услуге за шта нису добили уговор или рачун (као и лица којима су познате ове чињенице и околности), када се на њих може рачунати и као на сведоке у поступку за утврђивање прекршајне или кривичне одговорности (јер су на неки начин оштећени – нпр., неиздавањем фискалног рачуна гаранција на купљени производ није валидна);
- *случајни извори*, који су случајно дошли (видели, чули, прочитали) у посед важних информација.³⁷

Најзад, и припадник обавештајне/безбедносне/криминалистичке службе може бити извор обавештајних сазнања до којих је дошао тзв. *личном опсервацијом и логичким операцијама суђења и закључивања*.

Техничка средства (техничке напаве и уређаји) се у савременим приликама све масовније користе за прибављање података. Иако Пореска полиција није овлашћена да користи опрему и средства за електронски и видео надзор и документовање (као што то јесу неке обавештајне и безбедносне службе у Републици Србији)³⁸, у оперативном раду могу да буду корисна извесна техничка средства, као што су видео записи које су сачиниле камере система техничког обезбеђења објеката у којима су смештена истраживана правна или физичка лица или њихови сарадници, записи телефонских секретарица, записи и-мејлова, рачунари и облици спољне меморије података.

Најзад, извор података су и *документи*, тајног и јавног карактера. То, на пример, могу да буду документи о пословању, имовини, приходима, банкарским рачунима, закупљеним сефовима, лични документи (белешке, дневници, писма) итд. Наведена документа могу да буду *оригинална, копирана* (фотокопирана, скенирана или фотографисана), *преписана* или *запамћена у свести* (препричана на основу памћења) припадника или сарадника службе. То могу да буду и документа која су делимично уништена и/или одбачена у смеће.³⁹

У истраживању случајева избегавања пореских обавеза, значајни документи – извори обавештајних сазнања су банкарске евиденције (укључујући документа у електронској форми), евиденције о пословању привредних субјеката (књиговодствене, рачуноводствене и производне), евиденције различитих финансијских институција у којима се могу наћи различита документа, евиденције обвезника према Закону о спречавању прања новца и јавне евиденције

³⁷ Инспирирано текстом: Р. Ронин, *Обавештајни рад*, Службени гласник и Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2009, стр. 30–31; Мијалковић, С.: *Исто*, стр. 190–191.

³⁸ Види: Мијалковић, С.: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015, стр. 266–279, 293–300.

³⁹ Мијалковић, С.: „Trash Intelligence“ као метод обавештајно-безбедносног рада, *Безбедност*, vol. LVII, br. 1/2015, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, стр. 5–18.

као што су подаци о власништву над моторним возилима, катастарски подаци, подаци о оставинским расправама, подаци о приватизацији предузећа, порески подаци и слично.⁴⁰

Посебно је интересантна и значајна тзв. *паралелна документација* у којој се евидентира стварно стање улаза и излаза робе, дуговања, прихода, расхода итд. Упоредивањем података из званичне и паралелне документације може се утврдити врста, степен, обим и садржај избегнутих пореских обавеза.

Обрада обавештајних сазнања

Прикупљена обавештајна сазнања се обрађују на најмање два нивоа: на нивоу оперативних радника који спроводе криминалистичку обраду и на нивоу специјализованих аналитичких служби. Некада се обавештајна сазнања обрађују и на вишем нивоу, уколико у оквиру националног система безбедности (или обавештајне заједнице) постоји више – заједничко – централно аналитичко-координирајуће тело.⁴¹

Оперативни радници обрађују прикупљена обавештајна сазнања логичким операцијама суђења и закључивања, у склопу тзв. индицијалног метода. Конкретније, *индицијални метод* се заснива на индукцији као посебном научном методу, те на процесу закључивања, тј. извођењу закључака на основу анализе (од посебног ка општем) појединачних чињеница (индиција). Ток индицијалног метода усмерен је од индиција које су прикупљене применом криминалистичких и доказних мера и радњи, према верзијама (хипотезама) које се постављају на основу индиција и њиховој провери даљом криминалистичком обрадом, на основу оперативног плана поступања. За проверу верзија користи се метод елиминације којим би требало да одговоримо на питања: да ли постоји конкретно кривично дело или је реч о неком другом догађају, шта карактерише учиниоца кривичног дела и да ли је лице које криминалистички обрађујемо уистину учинилац кривичног дела.⁴²

После провере верзија могуће су две ситуације. У првој, провером верзија се утврђује да су оне исправне и применом криминалистичких и доказних мера и радњи прикупљају се докази о кривици осумњиченог. Тада основи сумње прерастају у основану сумњу да је неко лице учинилац кривичног дела и подноси се кривична пријава. У другој ситуацији, верзије нису потврђене и ток индицијалног метода се враћа на почетак анализе индиција, како би се утврдили евентуални пропусти. Цео ток индицијалног метода се понавља док се не дође до довољно доказа који ће потврдити степен основане сумње да је лице учинилац кривичног дела.⁴³

⁴⁰ Бошковић, Г.: Методика откривања и доказивања кривичног дела прања новца, *Безбедност*, vol. XLVII. бр. 3/2005, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, стр. 436; Мијалковић, С.: Обавештајни извори и начин прикупљања података, стр. 192.

⁴¹ Види – McDowell, Don.: *Strategic Intelligence: A Handbook for Practitioners, Managers and Users*, Scarecrow Press Inc., 2009.

⁴² Соковић, С.: *Доказивање индицијама*, Јефимија, Крагујевац, 1997, стр. 133.

⁴³ Исто.

На „вишем“ нивоу, обавештајна сазнања су предмет извесне аналитичке обраде.⁴⁴ Наиме, током оперативног рада, оперативни радници се срећу са мноштвом сазнања различитог квалитета и квантитета и из различитих извора. Таква сазнања треба правилно протумачити и претворити их у корисне и применљиве информације. С тим у вези, применом извесних аналитичких метода и техника почетним сазнањима се даје нова форма и значај – обавештајне информације.⁴⁵ Пре тога је неопходно утврдити поузданост и значај прикупљених сазнања како би се избегло „губљење времена и енергије“ на: проверавање неважних сазнања, која немају везе са предметом обраде; проверавање онога што је већ познато и поуздано се зна и проверавање онога што није могуће сазнати (нпр., информативни разговор са лицем које није живо).

Традиционално, сви извори података деле се на оне који се оцењују као *поуздани*, *непоуздани* и на оне чија *поузданост у датом тренутку није потврђена*. С друге стране, с обзиром на тачност њихове садржине, обавештајне податке можемо поделити на *проверене* (проверено тачне или проверено нетачне – дезинформације), *делимично проверене* и *непроверене*.⁴⁶

Ова матрица је у теорији и пракси савремене криминалистичко-обавештајне аналитике додатно операционализована и познатија је као систем „4Х4“, „5Х5“, „6Х6“ итд., у зависности од тога колико варијабли се укршта у оцењивању квалитета и квантитета обавештајног сазнања. У зависности од стратешког опредељења, службе бирају различите моделе оцене поузданости извора података и самих података.⁴⁷

Систем оцене поузданости „4Х4“ садржи:

1. Категорије за оцену поузданости извора

- А) нема сумње у квалитет, нити у веродостојност извора;
- Б) извор се у прошлости у највећем броју случаја показао као поуздан;
- В) извор се у прошлости у већини случајева показао као поуздан;
- Г) у овом тренутку не може се проценити извор и поузданост податка и

⁴⁴ У обавештајно-безбедносној и криминалистичкој теорији развијене су дисциплине које су посвећене аналитици (аналитичким методама, поступцима и производима). Опширније, у – Копал, Р.; Бартош В.; Бринчика, Ж.: *Увод у криминалистичку обавештајну аналитику*, МУП Републике Хрватске, Загреб, 2003; *A Tradecraft Primer: Structured Analytic Techniques for Improving Intelligence Analysis*, Prepared by the US Government, March 2009.

⁴⁵ Наравно, криминалистичко-обавештајна аналитика скопчана је са бројним проблемима, попут проблема пуњења база података (јер оперативци то сматрају „губљењем времена“), мањка поверења у корисност аналитике и стручност аналитичара, недовољне оспособљености аналитичара, превеликог очекивања руководиоца од аналитике, предрасуда да се аналитика не уклапа у традиционални полицијски рад и да је мање вредна од хватања извршилаца *in flagranti* и обезбеђивања материјалних доказа итд. Опширније, у: Бошковић, Г.; Мијалковић, С.; Субошић, Д.: Утицај криминалистичко-обавештајне стратегије на супротстављање организованом криминалу, *Ревиија за криминологију и кривично право*, број 3, vol. 48, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2010, стр. 213–224.

⁴⁶ Ђорђевић, О.: *Исто*, стр. 88–89.

⁴⁷ Систем „4Х4“ примењује Служба за борбу против организованог криминала МУП Републике Србије, док систем „6Х6“ примењују обавештајне јединице Царине САД. Наведено према: Бошковић, Г.: *Организовани криминал*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011, стр. 136–137.

II. Категорије за оцену поузданости податка

- 1) податак који је настао као последица сопственог опажања или је тај податак недвосмисленог порекла;
- 2) податак не потиче из сопственог запажања, али знамо да је извор имао директан приступ податку;
- 3) непотврђен податак, али је могуће да се потврди кроз друге податке и
- 4) непотврђен податак који се на други начин не може потврдити.

Систем за процену података „6Х6“ садржи:

I. Категорије за оцену поузданости извора података:

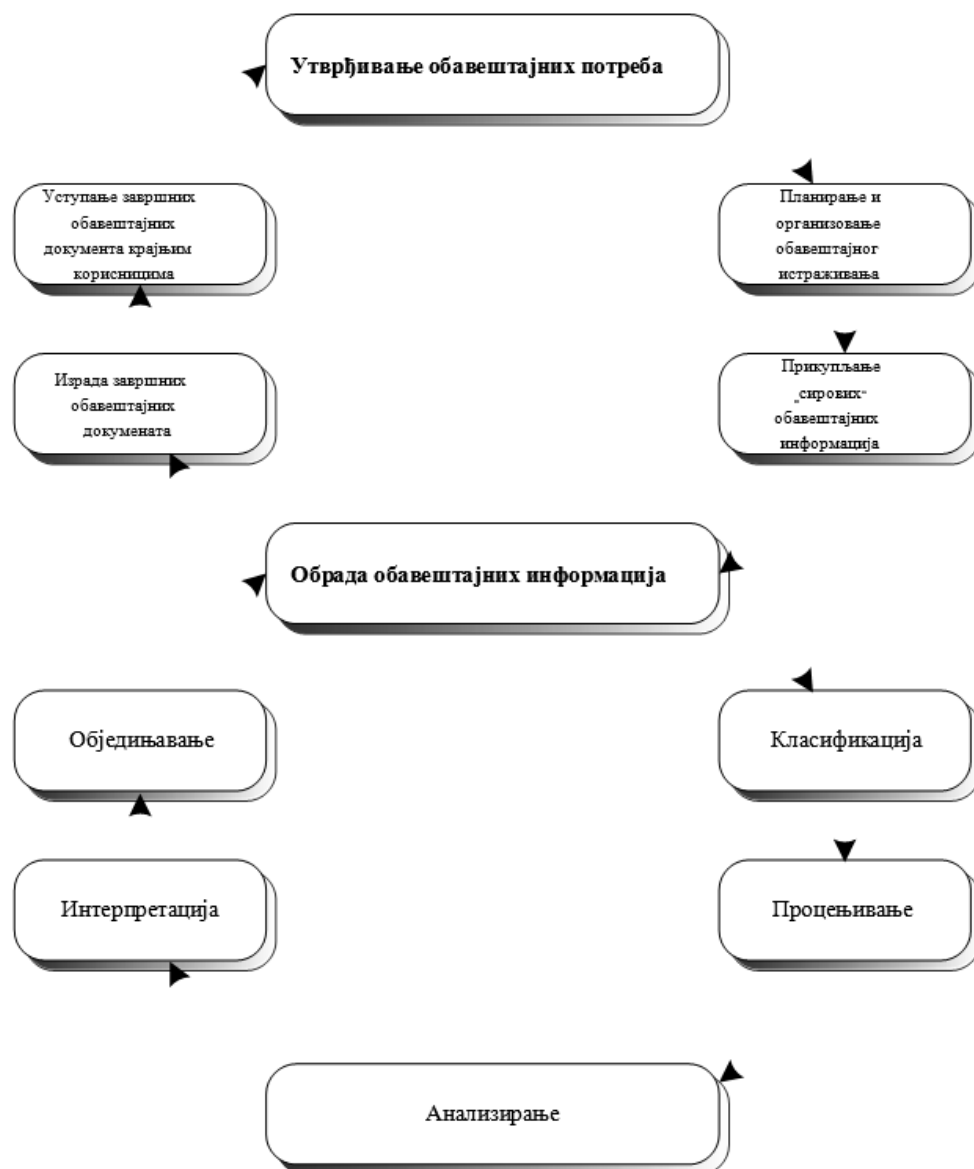
- A) *потпуно поуздан* – нема сумње у веродостојност и аутентичност извора; извор је компетентан и до сада је увек био потпуно поуздан;
- B) *обично поуздан* – постоји сумња у поузданост извора; извор је обично поуздан и компетентан у већини случајева;
- B) *прилично поуздан* – обично има сумње у аутентичност и компетентност извора; извор је понекад поуздан;
- Г) *обично није поуздан* – дефинитивно постоји сумња у аутентичност и компетентност извора; до сада је извор био само понекад поуздан;
- Д) *непоуздан* – постоји озбиљна сумња у аутентичност, поузданост и компетентност извора и
- Е) *без процене* – податке које даје извор није могуће проценити и не постоје подаци на којима би се могла засновати одлука о поузданости извора и

II. Категорије за оцену поузданости податка:

- 1) *потврђен* – податак су потврдили независни извори; логичан је и слаже се са другим изворима који се тичу предмета;
- 2) *вероватно истинит* – податак није потврђен из независних извора; логичан је и слаже се са другим подацима који постоје о предмету;
- 3) *могуће истинит* – податак није потврђен из независних извора; разумно је логичан и слаже се донекле са другим информацијама о предмету;
- 4) *теško да је истинит* – податак није потврђен од других независних извора; није логичан, није му се веровало када је примљен, али је могућ;
- 5) *невероватан податак* – потврђено је супротно; податак је нелогичан и противурече му други подаци и
- 6) *нема процене* – подаци се не могу проценити; нема података на основу којих се може донети одлука.

Начелно и у ширем смислу, обавештајна сазнања се обрађују кроз све фазе обавештајне активности (*intelligence*), у оквиру тзв. *обавештајног циклуса*, који обухвата: иницијативу (опажање обавештајног проблема и дефинисање конкретних потреба и захтева, до чега може да дође интерно – на основу претходних сазнања и текућег рада службе, или *екстерно* – на основу сазнања о одређеном проблему који служби у виду конкретног задатка постављају надређени), планирање и организовање обавештајног истраживања (избор метода и поступака); прикупљање обавештајних података; обраду и анализу обавеш-

тајних сазнања у ужем смислу (класификовање, процењивање, анализирање, интерпретација и обједињавање обавештајних сазнања); израду завршних обавештајних докумената и уступање и интерпретирање завршних обавештајних докумената крајњим корисницима.⁴⁸

Слика 1. – Структура обавештајног циклуса

⁴⁸ Мијалковић, С.; Милошевић, М.: *Обавештајно-безбједносна дјелатност и службе*, Висока школа унутрашњих послова, Бања Лука, 2011, стр. 134–136. Слика је преузета са стране 136.

На постулатима традиционалног обавештајног циклуса развијен је и тзв. *полицијско-обавештајни процес*, за прикупљање криминалистичко-обавештајних информација који су основа за доношење одлука о обављању полицијских послова.⁴⁹

Насупрот приказаном *традиционалном кружном моделу обавештајног циклуса*, временом је развијен и *савремени објектно–орјентисан обавештајни циклус*. Наиме, у традиционалном обавештајном циклусу, обавештајна сазнања „круже из фазе у фазу“, стално до нових актера циклуса који су специјализовани за поједине фазе обавештајног циклуса, који са обрадом података настављају тамо где су стали њихови претходници. Новина савременог обавештајног циклуса јесте тимски рад свих учесника процеса током целог обавештајног циклуса. Предност савременог обавештајног циклуса је стварање комплетније слике о предмету обавештајног истраживања која настаје синергичном применом специјализованих знања свих учесника процеса, који све време деле сва обавештајна сазнања и могу да захтевају прибављање и достављање нових индиција, података и информација. За разлику од традиционалног, који се шематски може приказати као кружни, савремени обавештајни циклус је мрежни.⁵⁰

Најзад, презентовање обавештајних информација („информисање“) може да буде *хитно* или *редовно*, с тим што редовно може да буде *текуће* („обавештавање“) или *периодично* („извештавање“). У сваком случају, неопходно је придржавати се следећих захтева: употребљиви су само објективни и прецизни подаци, док непрецизна и недовољно објективна обавештења могу да наведу на погрешне закључке, па самим тим и на погрешне одлуке и потезе службе; презентовање обавештајних сазнања мора да буде правовремено, а то значи да у што краћем временском року буде доступно кориснику; извори обавештајних података морају се максимално заштити; корисници треба да верују у објективност и прецизност обавештајних података, без њиховог прецењивања и потцењивања и на бази сервираних знања, корисници треба да упућују допунске захтеве за стицање нових обавештајних сазнања о предмету истраживања.⁵¹

Нажалост, у система безбедности земаља Југоисточне Европе још увек није схваћен значај аналитичких служби и њиховог рада. Уместо да се озбиљно баве анализирањем актуелног и прогнозирањем развоја појединих видова угрожавања безбедности, у аналитику се не улаже довољно и она се бави анлизом стања из прошлог времена.

⁴⁹ Детаљније, у – *Полицијско-обавештајни модел – Приручник*, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2016.

⁵⁰ Опширније, у – Бошковић, Г.; Мијалковић, С.: *Примена криминалистичко-обавештајне аналитике у сузбијању организованог криминала, Примјена савремених метода и средстава у сузбијању криминалитета*, Интернационална асоцијација криминалиста, Брчко, 2008, стр. 102–114; и види – Clark, Robert M.: *Intelligence Analysis – A Target-Centric Approach*, CQ Press, Washington, 2007.; Rolington, Alfred: *Strategic Intelligence for the 21st Century: The Mosaic Method*, Oxford University Press, 2013.

⁵¹ Ђорђевић, Ж. О.: *Исто*, стр. 93–95.

Закључак

Правовремено и ваљано обавештајно сазнање је услов ефикасности Пореске полиције у сузбијању избегавања пореских обавеза. Уз то, могућности стицања значајних обавештајних сазнања криминалистичко-обавештајним методама су велике. Наравно, неопходно је владати методиком њихове примене, примењивати их према значајним изворима сазнања и правилно обрадити прикупљена сазнања.

Стога способност припадника службе да уочи, препозна и протумачи сазнање има пресудну улогу у обављању ових послова безбедности. Међутим, у пракси се многим обавештајним изворима и сазнањима не придаје заслужени значај, што доводи до тзв. *информационог дефицита и неефикасности службе*.

Избегавање непотпуног прикупљања и губљење обавештајних сазнања могло би се спречити израдом стандардизованих упитника за прикупљање сазнања о случајевима избегавања пореских обавеза. Реч је о тзв. „чек-листама“, тј. о стандардизованим обрасцима са рубрикама у којима ће се уписивати обавештајне индиције, подаци и информације од значаја за расветљавање и доказивање пореских кривичних дела/прекршаја.

Аналогно томе, неопходно је дефинисати и извесне смернице за уочавање индиција и поступање пореских инспектора и службеника у откривању ових кривичних дела/прекршаја.

Пре тога, инспекторе Пореске полиције треба обучити за примену криминалистичко-обавештајних метода. То захтева развој наставно-научних дисциплина, али и специјалистичких курсева који су посвећени криминалистичко-обавештајном раду. Најзад, све ово треба да прати и адекватна законска регулатива, из које се црпи овлашћења за примену криминалистичко-обавештајних метода, али и стручна литература.

Најзад, с развојем науке и технике, повећавају се и могућности стицања обавештајних сазнања. Стога методика криминалистичко-обавештајног рада мора бити део курикулума полицијских академија и академија безбедности, али и предмет перманентног усавршавања припадника криминалистичких, обавештајних и безбедносних, односно криминалистичко-безбедносних служби.

Литература:

1. *A Tradecraft Primer: Structured Analytic Techniques for Improving Intelligence Analysis*, Prepared by the US Government, March 2009.
2. Clark, Robert M.: *Intelligence Analysis – A Target-Centric Approach*, CQ Press, Washington, 2007.
3. Heuer, Richards J.: *Psychology of Intelligence Analysis*, Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency, 1999.

4. Laqueur, W.: *The Uses and Limits of Intelligence*, New York, Somerset, 1993.
5. McDowell, Don.: *Strategic Intelligence: A Handbook for Practitioners, Managers and Users*, Scarecrow Press Inc., 2009.
6. Rolington, Alfred: *Strategic Intelligence for the 21st Century: The Mosaic Method*, Oxford University Press, 2013.
7. Sweeney, W. J.: *Intelligence Analysts Source Book*, Alpha Group Center, Washington, 2002.
8. Bajagić, M.: *Metodika obaveštajnog rada*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2015.
9. Bošković, G.: Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnog dela pranja novca, Bezbednost, vol. XLVII. br. 3/2005, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd.
10. Bošković, G.: *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2011, str. 136–137.
11. Bošković, G.; Mijalković, S.: Primena kriminalističko-obaveštajne analitike u suzbijanju organizovanog kriminala, *Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta*, Internacionalna asocijacija kriminalista, Brčko, 2008, str. 102–114.
12. Bošković, G.; Mijalković, S.; Subošić, D.: Uticaj kriminalističko-obaveštajne strategije na suprotstavljanje organizovanom kriminalu, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, broj 3, vol. 48, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2010, str. 213–224.
13. Vodinelić, V.: *Kriminalistika*, Savremena administracija, Beograd, 1984.
14. Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, broj 97/2008, sa kasnijim izmenama i dopunama.
15. Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, broj 42/2002, sa kasnijim izmenama i dopunama.
16. Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, broj 88/2009 sa kasnijim izmenama i dopunama.
17. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, *Službeni glasnik RS*, broj 61/2005, sa kasnijim izmenama i dopunama.
18. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku protiv učinilaca ratnih zločina, *Službeni glasnik RS*, br. 67/2003, sa kasnijim izmenama i dopunama.
19. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela, *Službeni glasnik RS*, broj 72/2009, sa kasnijim izmenama i dopunama.
20. Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, broj 116/2007.
21. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, *Službeni glasnik RS*, br. 80/2002, sa kasnijim izmenama i dopunama.
22. Zakon o sprečavanju pranja novca, *Službeni glasnik RS*, broj 107/2005, sa kasnijim izmenama i dopunama.
23. Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS*, broj 72/2011, sa kasnijim izmenama i dopunama.
24. *Izvori, tehnike i tehnologije prikupljanja informacija za potrebe korisnika obaveštajnih podataka*, Obrazovno-istraživački centar Bezbednosno-informativne agencije, Beograd, 2004.
25. Kopal, R.; Bartoš V.; Brincika, Ž.: *Uvod u kriminalističku obaveštajnu analitiku*, MUP Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.
26. Marković, V.: *Teorija bezbjednosti sa metodologijom istraživanja bezbjednosnih pojava*, Jugoart, Zagreb, 1988.

27. Mijalković, S.: „Trash Intelligence“ kao metod obaveštajno-bezbednosnog rada, *Bezbednost*, vol. LVII, br. 1/2015, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, str. 5–18.
28. Mijalković, S.: Obaveštajno-bezbednosne službe i nacionalna bezbednost, *Bezbednost*, br. 1, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, 2011, str. 74–92.
29. Mijalković, S.: *Nacionalna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2015.
30. Mijalković, S.: O nedržavnom sektoru nacionalnog sistema bezbednosti – inostrana i domaća iskustva, *Strani pravni život*, broj 2, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010, str. 251–270.
31. Mijalković, S.: Obaveštajni izvori i način prikupljanja podataka, *Metode istraga poreskih krivičnih dela – priručnik*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2017, str. 187–188.
32. Mijalković, S.: *Suprotstavljanje trgovini ljudima i krijumčarenju migranata – mogućnosti unapređenja bezbednosno-kriminalističke prakse nacionalnog sistema bezbednosti*, Službeni glasnik i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2009.
33. Mijalković, S.; Amidžić, G.; Subošić, D.: Kriminalističko-obaveštajna služba u Republici Srbiji – krivičnoprocesni i bezbednosni aspekti, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, broj 2/3, vol. 49, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2011, str. 469–485.
34. Mijalković, S.; Bošković, G.: Obaveštajne informacije i indicije od značaja za suzbijanje krađa motornih vozila, *Nauka – bezbednost – policija*, broj 3, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2009, str. 201–213.
35. Mijalković, S.; Milošević, M.: *Obaveštajno-bezbjednosna djelatnost i službe*, VŠUP, Banja Luka, 2011.
36. Mijalković, S.; Milošević, M.: *Obaveštajno-bezbjednosna djelatnost i službe*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2011, str. 134–136.
37. Mijalković, S.; Milošević, M.: *Savremene obavještajne službe: organizacija i metodika obavještajnog, bezbjednosnog i subverzivnog djelovanja*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2013.
38. Mijalkovski, M.: *Obaveštajne i bezbednosne službe*, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2009.
39. Milošević, M.: *Sistem državne bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2001.
40. *Policijsko-obaveštajni model – Priručnik*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, 2016.
41. R. Ronin, *Obaveštajni rad*, Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009.
42. Savić, A.; Delić, M.; Ilić, P.: *Osnovi državne bezbednosti*, Obrazovno istraživački centar RDB MUP RS, Beograd, 1998.
43. Savić, A.: *Uvod u državnu bezbednost*, VŠUP, Beograd, 2000.
44. Soković, S.: *Dokazivanje indicijama*, Jefimija, Kragujevac, 1997.
45. Carinski zakon, *Službeni glasnik RS*, broj 18/2010.

Интернет извори:

1. „Organizacija i nadležnost Sektora za kontrolu primene carinskih propisa”, <http://www.carina.rs/lat/ONama/organizacija/Stranice/SektorZaKontroluPrimenePropisa.aspx>, dostupno 29. oktobra 2017.

2. „Indicija“, <http://staznaci.com/indicija;> osnovi podozrenja, okolnosti koje izazivaju sumnju ili podozrenje. „Indicije“, <http://www.vokabular.rs/?search=indicije&lang=sr-lat>, dostupno 8. aprila 2017.
3. „Podatak, informacija, znanje, mudrost“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Podatak,_informacija,_znanje,_mudrost, dostupno 8. aprila 2017.
4. „Podatak, informacija, znanje, mudrost“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Podatak,_informacija,_znanje,_mudrost; informacija je primljena i shvaćena poruka. „Informacija“, <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0>, dostupno 8. aprila 2017.
5. „Podatak“, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Podatak>, dostupno 8. aprila 2017.
6. „Indicija ili indikacija“, <http://www.opsteobrazovanje.in.rs/kako-se-pise/indicija-ili-indikacija/>, dostupno 8. aprila 2017.
7. „Podatak“, <https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA>, , dostupno 8. aprila 2017.

CRIMINAL INTELLIGENCE ACTIVITY OF THE TAX POLICE IN COMBATING TAX LIABILITY AVOIDANCE

Summary: Combating the tax liability avoidance is on the top of the priorities of security services, as "filling the budget" is in direct correlation with the effectiveness of security, defense, diplomacy, economic, social, educational, technological and other functions of modern democratic states. Traditional security services and traditional police powers are no longer sufficient to counter increasingly sophisticated models of tax liability avoidance. Therefore, modern services, primarily the tax police, must rely on modern criminal intelligence methods in their work. Thus, the tax police takes over the roles of the criminal Intelligence service, which by modern methods: acquires intelligence indications, data and informations from human and open sources; "Information deficit" turns into "information surplus" and exchanges intelligence informations with other services and institutions; through the analytical-intelligence cycle, transforms the acquired intelligence informations into employable intelligence products and successfully reveals the illegal activities of tax liability avoidance, for which it provides valid evidence.

Key words: criminal intelligence activity, criminal intelligence service, intelligence sources, intelligence methods, intelligence informations, tax avoidance, tax police

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

ЈОВАНА ДЕШИЋ

Економист доо

Нови Сад

УДК 316.32:330.332

Прегледни рад

Примљен: 22.04.2018

Одобрен: 27.05.2018

Страна: 533-542

ЗНАЊЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА И ИНВЕСТИЦИЈА

Сажетак: Пословна филозофија у којој је знање кључна конкурентска предност представља основу политике улагања, инвестиција и развоја. Савремена тржишна привреда подразумева технолошку и информатичку супериорност и проналажење начина да се као таква искористи на тржишту. Свесне овог значаја, многе организације желе и настоје да постојећа и нова знања искористе у сврху инвестиција и развоја. Развој и примена знања омогућавају да се учини огроман стратешки искорак у правцу инвестиција без којих практично и нема ефеката на тржишту. Циљ овог рада је да путем економске теорије и одређених стручних и економских сазнања дефинише значај знања за развој организације. Управљање знањем, инвестицијама и развојем представља најважнији економски чинилац конкурентности на глобалном тржишту па се може закључити да се практичном применом могу остварити предности на тржишту.

Кључне речи: знање, инвестиције, развој, организација

Увод

Неспорно је, да знање на нивоу светске економије постаје нови стратешки импулс, услов опстанка и развоја организација. Када су у питању запослени у организацијама, потребно је искористити постојећи „интелектуални капитал“ и омогућити запосленима да утврде знања, вештине и склоности а све у циљу развоја и остваривања циљева организације на тржишту. Практична примена знања подразумева низ организационих, развојних и инвестиционих циклуса који користе постојеће ресурсе за квалитативно извршење задатака а као резултат имају ефекте на економску моћ организације. Посебно се жели у раду нагласити значај развоја информатичких и технолошких процеса у животу пословне организације у савременим условима, као и значај формирања базе података коју користе запослени а има за циљ континуирано сазнање, едуковање и информације у пословању организације на тржишту. Инвестирање поред производног и услужног значаја има и веома битан сегмент улагања у за-

* ekonomistdoo@sbb.rs

послене који могу научити и применити сазнања учењем, слушањем, гледањем, слушањем и гледањем, дискутовањем, свакодневним радом и обучавањем других. Наиме, потребно је знање, развој и инвестиције посматрати као динамичан и интерактиван процес конципиран на размени информација између организације, запослених и спољног света а све у циљу унапређења примене постојећег, провере нових и тек усвојених и будућих сазнања. Радом се жели нагласити улога и значај знања као континуираног процеса који има импликације на свакодневни живот организације. Дакле, знање посматрамо из угла повећања стандарда запослених, квалитета живота и развоја организације на тржишту. Знање у функцији развоја и инвестиција подразумева свакодневно прихватање промена које утичу на развој организације и у сваком погледу значајно се рефлектују на пословање, опстанак и развој.

Промене - предуслов прихватања знања – развоја и инвестиција

Промене представљају непрекидну бригу организације за опстанак на тржишту. Већина организација има непрекидну борбу са променама, начином размишљања и отпору променама. У таквим организацијама преовлађује мишљење такозваних „бирокупатских“ начина управљања који инсистирају на одређеним традиционалним методама управљања који су дали резултате и тешко прихватају промене. Наравно, постоји велики број организација које релативно брзо прихватају промене и савремене тржишне услове привређивања, као нови пословни изазов, стварања своје позиције на тржишту.

Основни циљ тимског рада јесте извући, из чланова тима појединачно и из тима као целине, што више квалитетног знања за решавање проблема – извршење задатка и применом тог знања што ефикасније и ефективније решити проблем – извршити задатак. (Андрејић и др. 2016: 98).

Афирмацијом знања проактивне организације, неспорно имају јак положај на тржишту иако свака промена представља одређену инвестицију. Може се, констатовати да те инвестиције у кратком року представљају инвестиционе трошкове, но свакако на средњи и дужи рок оне представљају стратешку позицију организације на тржишту у смислу нових инвестиција и развоја. Спровођење стратешких промена у организацији је на нивоу водећег и средњег нивоа менаџмента који управља развојем. Организација са јасном визијом и циљевима која свеобухватно прилази дефинисању промена и будућности на тржишту, има реалне шансе да постане лидер, задржи тренутне позиције и свакако оствари профит. Када је у питању стратешка позиција организације на тржишту потребно је:

- Објаснити суштину стратешких промена у организацији
- Организовати носиоце промена у организацији
- Дефинисати принципе награда и одговорности за промене
- Разјаснити постојеће тржишне околности везане за промене
- Дефинисати нове радне околности које доносе промене

- Ангажовање нових људских ресурса које захтевају промене
- Предвиђање реалних проблема које могу донети промене
- Разјашњење евентуалних нејасноћа увођењем промена
- Став да промене доносе стратешку предност.

За одређивање степена концентрације понуде се најчешће користи тржишно учешће, јер постоји позитивна корелација између тржишног учешћа и профитабилности. (Дамњановић и др. 2017:60).

Стога данас више није ни могуће изоловати тржишта различитих потрошачких добара од њиховог друштвеног контекста, уколико се заиста жели схватити њихова динамика и закони промена, већ је, напротив, неопходно анализирати процес мутације целокупног друштвеног система. (Каделупи 1995: 35)

Услови за прихватање промена могу бити унутрашњи у оквиру организације али и спољни, институционални, законски, морални и др. Оперативна примена усвојених промена подразумева јасно дефинисање циљева, могућих импликација, као и алтернативе усвојених промена које морају бити саставни део планираних активности. Када се донесу стратешке или оперативне одлуке о променама оне морају бити доступне унутрашњој и спољној јавности организације. Одлучујућа улога стратешког менаџмента је у спровођењу усвојених промена, истицање тржишних и комуникационих значаја које оне доносе као и вредности за организацију. За реализацију усвојених промена веома је битан тимски рад свих видова менаџмента, интердисциплинаран приступ, ентузијазам, радно искуство, као и способност руковођења тимом за промене. Данас, су промене широко прихватљив термин, но оне имају посебан значај за организације, јер спадају у ниво корпоративних комуникација. Организација упознавајући запослене и јавност са неопходним променама, указује да је спремна на одговорну будућност и изазов. Циљ рада је да посебно укаже да су промене изазов знању.

Знање као фактор успешности

Савремени живот организација у условима глобалног приступа економији карактеришу огромне промене које у значајном обиму утичу на пословање организације. Савремени начин пословања подразумева промене и примену нових знања на пољима:

- Друштвени и економски услови пословања постају све сложенији
- Временски аспект пословања подразумева примену нових знања
- Економске и пословне активности део су неопходних промена и прилагођавања
- Знање постаје фактор примене иновативних и технолошких промена
- Сечена и новоусвојена знања морају бити компатибилна и реална у примени и др.

Економија знања се заснива на знању и континуираном учењу свих елемената једне организације. Главна карактеристика која чини један производ

вредним за корисника је управо знање које је уграђено у тај производ или услугу. Пошто знање чини примарни извор вредности, следи да новом економијом треба да руководе они који на ефективан и ефикасан начин управљају знањем, односно који освајају, стварају, чувају, деле и на нови начин комбинују знање у организацији и утврђују га у производе или услуге, али брже него што то чине њихови конкуренти. (Крстић и др. 2016: 236).

За остваривање позитивних резултата на свим овим пољима неопходно је додатно прилагодити институционалне механизме новим временима и новим изазовима, уз увођење иновативних видова организовања и обучавања кадрова, као и примењивања нових метода и технолошких приступа. (Деспотовић и др. 2017: 306).

Економски живот организације подразумева примену знања и вештина које су прилагодљиве брзим променама. Познато је да знање у већини организација постаје најважнији фактор опстанка и несумњиво неопходан сегмент развоја и инвестиција. Посебно је потребно нагласити значај образовања и науке када је у питању практична примена знања. Развој информатичке револуције посебно омогућава примену знања, где долази до спознаје индивидуалности, способности и креативности појединаца и организација као део развоја и укупних економских и друштвених услова пословања. Наиме, најважнији фактор конкурентске предности јесте бити бржи и бољи од конкуренције. Због тога се у раду жели нагласити значај „организације знања“ као фундаменталног предуслова конкурентске и укупне предности на тржишту. Организације које своју конкурентску предности желе остварити применом знања карактерише:

- Применом знања омогућити стварање додатних вредности за купца
- Иновационим и технолошким променама и знањем повећати услуге купцима
- Током садашњих временски циклуса размишљати о новим и њиховој примени
- Спремност на стратешке промене у циљу инвестиција и развоја
- Прилагођавање тржишним позицијама у окружењу
- Планирање и примена знања у циљу инвестиција и развоја.

Када говоримо о знању као фактору успешности мислимо на, индивидуално, тимско и знање организације као тржишног субјекта. Знање је доста комплексан појам који се манифестује одређеном компетентношћу и применом. Компетентност је стари термин за способност појединаца и организације у смислу спровођења планираних циљева и задатака. Знање као елеменат успешности може се посматрати као експлицитно знање које подразумева чињенично знање и едукацију. Посебан вид знања подразумева примену вештина у руковођењу или допринос тимском раду кроз искуство, учење на грешкама, и успесима. Када су у питању одређени друштвени и економски услови пословања потребно је нагласити односе међу људима, културу као и тржишни амбијент и вредности. Организација у којој је знање постаје индивидуална и пословна одговорност за обављене послове и квалитет рада постају места за инвестиције и развој. Може се закључити да перспективу у будућности имају оне организације и појединци које имају неопходна знања и вештине који ће

им омогућити прихватање промена, сложеност окружења и конкурентску предност на тржишту. За развој и инвестиције знање представља основни фактор примене постојећих и развој нових знања у условима сталних промена и изазова на тржишту. Успешност је мера постизања циља, па се са сигурношћу може констатовати да сте, успешни ако примењујете знање у функције инвестиција и развоја као битан елемент конкурентске предности на тржишту. Знање је уствари предуслов пословне ефикасности и задовољства купца.

Сви учесници на тржишту желе да освоје поверење потрошача. За остварење тог циља користе се средства као што су маркетинг на основу база података, директан маркетинг, управљање односа са потрошачима (CRM) итд. (Акер и др. 2008: 706).

На основу економске теорије, тржишне позиције организације, односа с потрошачима можемо закључити да је знање основна покретачка и развојна компонента у развоју организације. Знање је уствари ресурс који је непрекидно у развоју, који карактеришу примене информатичких, технолошких и комуникационих компоненти у циљу стабилне тржишне позиције и задовољства потрошача.

Инвестиције и развој претпоставка ефикасности

Управљање инвестицијама подразумева сагледавање проблема организације и стварање претпоставки и предуслова за остваривање циљева. Време је веома битан фактор за инвестиције јер подразумева мере и активности које се морају адекватно искористити. Спремност да знање којим располажу појединци и организација инвестирамо управо је преломна тачка око које се дефинише проблем инвестиција. Инвестиције представљају битан сегмент одлуке о животу и развоју организације и представљају прекретницу ка успешности и ефикасности. Да ли ће организација инвестицијама учинити свестан напор ка развоју, ефикасности и успешности зависи искључиво од ње. У животу сваке организације постоје такозване кризне ситуације које подразумевају доношење одлуке да ли инвестирати или не. Како би организација избегла овакве ситуације и неодлучности потребно је планирање и идентификација свих тржишних могућности и слабости. Када примењујемо стратешко планирање свесни смо да свака кризна ситуација на тржишту може донети веће или мање проблеме организацији. Један од честих проблема организације на тржишту је неадекватно планирање, па стога лош план представља трошење средстава и времена на неефикасан начин. Добро планирање али и исправљање насталих грешака су највећи показатељ прилагођавања организације променама на тржишту чији су резултати у функцији ефикасности огромни.

На данашњем тржишту је орјентација према конкуренцији важна, али је компаније не би требало свој фокус да усмере превише на конкуренцију. Већа је шанса да ће компанији наштетити нове потребе потрошача и нова конкуренција него постојећа конкуренција. Компаније које уравнотежују разумевања

потрошача и конкуренције примењују истинску оријентацију према тржишту. (Котлер и др. 2007: 526)

Познато је да је нагла експанзија глобалне економије у огромној мери компликује економску стратегију, али и свакодневицу економске политике појединих држава (економски суверенитет државе не само да је сужена него се непрестано доводи у питање), те и у далеко развијеним земљама нови односи моћи, нове технологије као и нови типови финансијских инструмената знатно отежавају владина увођења ефективне контроле капитала. (Прдић и др. 2017: 156).

Концепт сегментације тржишта налази потпуну примену управо у пракси глобалног маркетинга, будући да се овде ради о далеко већој хетерогености како у економском, тако и у културном, правном и политичком смислу. (Грубор 2012: 126).

Конкурентност, представља комбинацију најбољих метода и модела пословања на тржишту у којем потрошач, купац или други заинтересовани субјект на тржишту, проналази заједничке циљеве с предузећем, у виду куповине прихватљивог производа или услуге ради сатисфакције и корисности на комуникацијски прихватљив начин. (Прдић 2017: стр 2 видети тачно).

Планирање у смислу ефикасности инвестиција подразумева:

- Планирање временског оквира инвестиција
- Планирањем доприносимо ефикасности инвестиције
- Акције које нису у плану осмишљене подразумевају прилагођавање плана ситуацији
- Дефинисање плана као фактора ефикасности
- Планирањем кризне ситуације на тржишту могу бити превазиђене и решене
- Нема ефикасности и успешности без планирања.

Суштина успешног планирања је предвиђање најбитнијих ствари у развоју организације. План је оствари осмишљен пут напред који вам омогућава да одредите приоритете у развоју организације. Када се адекватно дефинишу планови, много је јасније остваривање приоритета у инвестирању. Последица инвестиција је развој организације са много резултата. Ефикасност инвестиција је мера постављања приоритета и задатака у спровођењу циљева дефинисана фактором времена. Инвестиције и развој у функцији ефикасности организације доприносе:

- Остваривање циљева на тржишту
- Стварају претпоставку конкурентске предности
- Дају поуздану основу решавања проблема купца
- Доприносе ефикасном управљању
- Гарантују примену знања у развоју организације
- Стварају ефикасну и успешну организацију.

Потребно је посебно нагласити тежину одлуке о инвестицијама. Разлози стоје у непредвидивости промена на тржишту, страх од неуспеха. По неписа-

ном правилу организације које несвате значај инвестиција брзо нестају са тржишта иако се њихова позиција у одређеном времену чини стабилна. Наиме, после константних одлагања инвестиција, долази период непредвиђених околности које нису контролисане од саме организације. Какви резултати у смислу успешности и ефикасности организације у таквим околностима долазе није потребно посебно наглашавати. Због тога је потреба свест о инвестицијама као и сазнање да се морају планирати. Циљ рада је да укаже да се инвестицијама осигурава будућност организације.

Резултати и дискусија

Основни циљ овог рада је да путем економске теорије, стручних и научних сазнања домаћих и страних аутора допринесе развоју мисли и теорије која указује на допринос знања развоју организације на тржишту. Можемо закључити да управљање инвестицијама на основу знања представља први и неизбежан сегмент опстанка организације.

Предност на тржишној позицији се може заснивати на супериорној вредности за потрошаче и ниским релативним трошковима. На различитим тржишним сегментима се користе различите основе за стицање конкурентске предности. Предност у тржишној позицији има за последицу пословне исходе (резултате пословања): сатисфакцију потрошача, лојалност потрошача производима и услугама предузећа, значајно тржишно учешће и рентабилност. (Милисављевић 2010: 83).

Без адекватног знања није могуће пратити савремене тржишне промена као што без инвестиција није могуће остваривање продуктивности. Ниједан од ових елемената развоја не може бити искључен чак је потребан детаљан план свих активности у развоју организације. Овакав приступ са становишта економске теорије представља синергију приступа знању, инвестицијама и развоју. Ефикасног управљања инвестицијама нема без адекватног знања и планирања. Планирање инвестиција и развоја путем адекватног знања представља најмоћније средство за ефикасно остваривање циљева организације. Када примењујете знање имате јасну слику где је место организације на тржишту, где у будућности може да досегне као и како елиминисати све грешке и непредвиђене пословне ситуације које се могу појавити. Планирање које представља основу за управљање знањем и инвестицијама обухвата:

1. Предвиђање дугорочних и краткорочних циљева
2. Прецизирање приоритетних циљева и задатака
3. Предвиђање потеза конкурентских организација
4. Дефинисање имплементације која се заснива на контроли остваривања планираних циљева.

Остваривање планираних циљева мора бити засновано на основу истраживања конкуренције и будућих перцепција купаца на тржишту. Посебно морају бити дефинисани циљеви који морају бити мерљиви, остварљиви, прециз-

но одређен рок за остваривање, јасно дефинисани интереси купаца али и остварив принцип флексибилности. Потребно је такође прецизирати најважније циљеве као и оне који произилазе из њих. На основу промена које могу настати увек мора постојати степен прилагодљивости остваривања дугорочних и краткорочних циљева. Формулисањем прецизно дефинисане стратегије и планирања, знање постаје најефикасније средство за управљање инвестицијама и развојем. Вредност управљања знањем је фактор од значаја да ефикасно користећи знање побољшамо тржишни положај организације и инвестирамо у будућност. Циљ овог рада је био и да укаже да се са што мање ресурса остваре циљеви али под условом да су добро планирани, засновани на истраживању тржишта, конкуренције и ставова купаца. Због тога можемо закључити да је знање најважнији фактор који може предвидети исплативе инвестиције. Примена лоше пословне стратегије може довести до неравнотеже између тржишних кретања и положаја организације. Последице таквог стања могу довести до губитака или чак до нестанка организације. Због тога је потребно синхронизовати знање и инвестиције са планирањем. Продуктивност представља однос између утрошених ресурса и остварених резултата. Како су инвестиције јединствен ресурс који се може исправити али са одређеним трошковима тако је знање предуслов изостанка лоших планова као основни предуслов остваривања продуктивности. Због свега наведеног можемо закључити да организације које немају планиране циљеве могу постати „робови“ тржишта и времена. Наравно, не треба дискутовати о значају инвестиција за остваривање принципа продуктивности, економичности и рентабилности. Такође можемо констатovati да „управљање инвестицијама“ на основу знања представља суштину развоја организације. Потребно је предвидиво управљање организацијом у односу на тржиште и време битисања организације.

Препоруке за будућност организације

На основу теоријских ставова, научних анализа и мишљења можемо констатovati да организација и запослени који имају ниску продуктивност непосредују адекватна знања и вештине. Посебну групу организација чине оне које се сматрају успешним а то су оне које остварују профит, прате промене у окружењу и планирају активности. Данас, су тржишни услови комплексни, ниска економска стабилност и предвидљивост, глобална конкуренција, борба за повећање квалитета и све софистициранији захтеви купаца.

Револуција у технологији не захтева одговарајућу револуцију у економској теорији. Постојећи економски закони и даље важе. Они заправо на најбољи начин објашњавају логику шта се дешава. (Бег и др. 2010: 251).

Савремени услови пословања створили су потребу за увођењем нових, на концепцијски начин модерним основама, система обрачуна трошкова који ће у условима динамичког тржишта донети брже и прецизније информације за боље менаџерске одлуке. (Владисављевић и др. 2017: 148).

Најефикасније организације данас су оне које имају визију. Можемо их сматрати организацијама које уче и примењују знања, унапређују процесе рада као јасну визију будућности. Организације које примењују знање у развоју и инвестицијама имају јасно дефинисану визију да стекну и задрже конкурентску предност. Анализом предмета и циља истраживања долазимо до закључка да је веровање у концепт примене знања у средишту пажње организације и конкурентске предности. Препорука савременим организацијама подразумева искоришћавање сопственог људског потенцијала, како би сви запослени искористили, применили остварење појединачних визија као и реализације заједничке визије организације. Препорука истраживања је да организације промовишу учење и креативност да стално размишљају како унапредити производ или услугу. Организације које прихвате концепт учења потребан је допринос сваког члана у спровођењу вредности како личних тако и тимских у афирмисању организације. Организације будућности морају стварати нове вредности, чувати стечена знања и проширивати нова, анализирати и пратити потезе конкурентских организација и промовисати концепт знање инвестиције и развоја. Свеобухватни допринос овог рада је изградња теоретског концептуалног модела пословања организације и место знања у том моделу. Теоретски доприноси састоје и у анализи значаја знања у функцији развоја и инвестиција као и допринос запослених остваривању концепта.

Закључак

Савремене организације на тржишту карактерише глобална конкурентност, технолошки развој, информатичка епоха и афирмација знања као најефикаснијег ресурса. У таквим тржишним условима потребно је створити свест и знање организације да је најважнији ресурс бити конкурентнији од других. Пословна филозофија примене знања и принцип инвестиција у својој суштини значе предвидиву будућност да у кратком и дугом року доведу до највећег резултата. Можемо закључити да квалитет организације представљају и њени запослени али и пословни партнери и купци. Циљ је створити ефикасну организацију чија је филозофија заснована на односу према запосленима, развоју, идентитету и конкурентској позицији на тржишту. Битан закључак који се може извести јесте интегритет организације и њена одговорност за примену знања у пословању. Истраживање је показало да на глобалном тржишту није могуће бити конкурентан и остарити своје циљеве без примене инвестиција као фактора развоја и борбе на тржишту. Може се закључити да је организација непрестано изложена оцењивању купаца, конкуренције и осталих друштвених субјеката. Зато је потребно сва постојећа знања адекватно применити и веровати у своју организацију. Моделом који подразумева примену знања као најважнијег ресурса подредити инвестицијама и ефектима пословања, с једне стране, као и успостављање двосмерне интересне комуникације с купцима и осталим субјектима, створити конкурентску позицију стабилне организације која остварује своје циљеве на тржишту.

Литература:

1. Aker A, D., Kumar, V., Dej S Dž. (2008): *Marketinško istraživanje*, Ekonomski fakultet, Beograd
2. Andrejić, M., Prdić, N., Vukša, S. (2016): ICDQM-2016-*Timski rad u funkciji efikasnosti poslovanja*, Prijevor, str. 95-102
3. Begg, D., Fischer, S., Dornbusch, R. (2010): *Ekonomija*, Data status, Beograd
4. Vladislavljević, V., Vukasović, B. (2017): *Savremeni sistem obračuna troškova*, Oditor, Beograd, V.3, br. 3, str. 133-151
5. Grubor, A. (2012): *Segmentacija, targetiranje i pozicioniranje u globalnom marketingu*, Anali ekonomskog fakulteta, Subotica, Vol. 48, br.28, str. 123-131
6. Damjanović, R., Mihajlović, M., Klincov, R. (2017): VII Međunarodni kongres "Revizija", *Mikroekonomska analiza nesavršenih tržišnih struktura*, Palić, str. 57-74
7. Despotović, Lj., Gajić, A. (2017): *Perspektive moderne države upostvjeftalskom poretku*, Kultura polisa, Novi Sad, br. 32, str. 293-307
8. Kadelupi, V. (1995): *Tržišna komunikacija*, Clio, Beograd
9. Kotler, F., Vong, V., Sonders, Dž., Armstrong, G. (2007): *Principi marketinga*, Mate, Beograd
10. Krstić, S., Prdić, N., Zekić, M. (2016): *Uticaj menadžmenta znanja na povećanje efikasnosti poslovne organizacije*, Zbornik radova sa 8. Međunarodnog kongresa: Ekologija, zdravlje, rad, sport, Banja Luka, str. 234-238
11. Milislavljević, M. (2010): *Strategijski marketing*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd
12. Prdić, N., Dragović, N., Krstić, S. (2017): VII Međunarodni kongres „Revizija“, *Ekonomska analiza uspešnosti poslovanja u uslovima globalnog tržišta*, Palić, str.150-160
13. Prdić, N. (2017): *Competition of Fairs on the Basis of the Composition Distribution*, Industrija, Beograd, Vol.45, Iss.3, pp. 23-37

KNOWLEDGE IN THE FUNCTION OF DEVELOPMENT AND INVESTMENT

Summary: A business philosophy in which knowledge is a key competitive advantage is the basis of investment and development policy. Modern market economy implies technological and informational superiority and finding ways to use it as such on the market. Conscious of this importance, many organisations want and strive to use existing and new knowledge for the purpose of investment and development. The development and application of knowledge make it possible to make a huge strategic step in the direction of investments, without which there is practically no effect on the market. The aim of this paper is to define the importance of knowledge for the development of the organisation through economic theory and certain expert and economic knowledge. Knowledge management, investment and development are the single most important economic factor in competitiveness in the global market, and it can be concluded that the advantages of the market can be achieved by its practical application.

Key words: knowledge, investments, development, organisation

НАТАША РАДОВАНОВИЋ*

Самостални полицијски инспектор
Београд

УДК343.98:497.11

Прегледни рад
Примљен: 23.02.2018
Одобрен: 18.04.2018
Страна: 543-560

СПЕЦИФИЧНОСТИ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА У СРБИЈИ

Сажетак: У тексту се бавимо питањима структурних особености организованог криминала у постконфликтним, транзиционим друштвима, са посебним нагласком на Србију као студију случаја. Велики број карактеристика генезе и динамике деловање организованог криминала су заједничке за сва постконфликтна и транзициона друштва, тако да сматрамо да су конкретни подаци и описани феномени који се односе на Србију илустративни за генералне трендове развоја криминалних организација у транзиционим државама, као што су то и модели полицијског рада у којима доминира криминалистичко-обавештајна методологија.

Кључне речи: организовани криминал, постконфликтна друштва, транзиција, криминалне организације, полицијски рад, криминалистичко-обавештајна методологија

Почеци и основе финансирања организованог криминала

Сам појам транзиције најчешће се поистовећује са само једним сегментом - привредом земаља у процесу транзиције, која, као основне елементе, подразумева либерализацију тржишне економије, макроекономску стабилизацију, реструктуирање и приватизацију привредних друштава, увођење принципа конкуренције на тржишту и систем владавине права. Међутим, незаобилазна пратећа појава земаља у транзицији је појава корупције и организованог криминала.

У постконфликтним транзиционим друштвима источне Европе организовани криминал је почео на исти начин као и на Западу, и то кроз активности типа рекетирања. Као што амерички RICO (The Racketeer Influence and Corrupt Organizations Act) закон својим именом сугерише да је рекетирање у самој генези организованог криминала, као и корупција, тако је и у источној Европи, после слома комунизма, дошло до институционалне кризе и самим тим се от-

* nale.radovanovic76@gmail.com

ворио тржишни простор за услуге организованог криминала тамо где институције нису могле да понуде своје услуге. Криминалне организације су тако почеле да обезбеђују наплату дугова, „заштиту” малих предузећа од криминала других, а у неким земљама, у које спада и Србија, криминалне групе су се у почетку бавиле пословима физичког обезбеђења лица, па и корпоративних субјеката. Све то је довело до релативно брзе акумулације изразито високих профита криминалних група, а последица тога, баш као у случају RICO закона у Америци, је и доношење нових прописа којима се омогућава одузимање имовине криминалних група и њихових чланова не само по окончаном кривичном поступку, него, све више, и по критеријумима грађанског поступка (Hammil, J. et al, 2014). Специфичност грађанског поступка, за разлику од кривичног, је у томе што је стандард доказивања у првом нижи: одлуке се доносе на основу „баланса вероватноће”, док је праг доказивања у кривичном поступку знатно виши: он се, бар у англосаксонским правним системима, формулише као ниво доказивања „изван разумне сумње”. Последице ова два стандарда у пракси су значајне, јер одузимање криминалне имовине по критеријумима кривичног поступка није могуће све док постоји разумна сумња у наводе оптужбе. С друге стране, увођење могућности да се криминална имовина одузме по критеријумима парнице довело је, у многим земљама, до тога да је појединим оптуженим имовина одузета јер је означена као „криминална имовина”, док кривични поступци за доказивање њихове кривице за кривично дело још увек трају, чиме се прејудуцира исход кривичног поступка. И у Србији постоје овакви примери, а најпознатији је онај у вези са конфисковањем и каснијом јавном продајом имовине оптуженог за шверц кокаина Дарка Шарића, коме се тек суди за кривична дела која су наводно довела до стицања криминалне имовине која је већ продата (Блиц, 2014).

Временом, делатности организованог криминала су се прошириле на изнуде, отмице, убиства, кријумчарење возила, кријумчарење наркотика, кријумчарење оружја, кријумчарење цигарета и друге високоакцизне робе, кријумчарење културних добара, трговину људима и људским органима. На овај начин организовани криминал је постао дубоко укореењен у самој структури сиве и црне привреде у транзиционим земљама и створио је извесну тржишну базу: прилично велики број људи који тргују на црном тржишту почели су да се систематски ослањају на организовани криминал као на добављача добара и понуђача услуга, на структурно исти начин као што се грађани ослањају на легитимна предузећа и институције. На тај начин организовани криминал показује суштинску разлику у односу на „класични криминал”. Док је класични криминал нека врста „искакања” из редовне структуре односа у легитимном друштву, организовани криминал, својом систематичношћу и ширином захвата у систем, то јест широким дијапазоном роба и услуга које може да понуди на нелегалан начин и под нелегалним условима, доводи у питање само основу система легитимности и законитости. Стога је он структурни део транзиционе кризе која је саставни део сваког транзиционог процеса и самим тим један од примарних изазова друштвеном управљању у целини у периоду друштвено-политичких транзиција. Истовремено, борба против организованог криминала

је кључни део процеса успостављања транзиционе правде, иако се та тема у општим студијама транзиционе правде често неоправдано запоставља.

Као и у осталим земљама у транзицији, и у Србији је у протеклој деценији, дошло до експанзивних размера организованог криминала, а специфичност која је поговарала тој експанзији били су ратови на територији ех-Југославије (у Словенији, Хрватској и Босни, рат за КИМ) као и НАТО бомбардовање. Афере које су кружиле у јавности указивале су на конекције између носилаца јавних функција и припадника криминалног миљеа, уз упозорење да је све очигледнији утицај одређених криминалаца на легалне привредне и политичке сфере. Наиме, организатори и утицајни чланови организованих криминалних група су почели да перу новац стечен трговином наркотика, шверцом цигарета и трговином људи, улажући га највише у градњу некретнина, оснивање фирми или куповину угоститељских објеката. На тај начин су стицали и социјални статус тзв. „контроверзних бизнисмена”, а поједини су били учесници нелегалних приватизација, јавних тендера и финансијери политичких странака, чиме су стекли могућност да учествују у креирању политичких одлука и у кадрирању јавних служби.

Један од највећих изазова држави постаје обрачун са организованим криминалом, пре свега са убедљиво најефикаснијом и најбоље организованом „царицом” нарко-тржишта косовско-албанском мафијом. Косово, као ратно подручје на коме је у том периоду владало безакоње, било је погодно тло за развој различитих модалитета организованих криминалних група и делатности, пре свега за трговину наркотика.

Главни извор финансирања организованог криминала био је и остаје, као и у другим земљама, трговина наркотицима, и борба против великих криминалних група готово увек укључује борбу против организоване трговине дрогом.

У медијима се често наводи да је, уколико изузмемо државе у којима се производе одређене врсте наркотика, Србија увек спадала у првих пет земаља у којима је дрога била најјефтинија и најдоступнија. Међутим, до почетка осамдесетих година број корисника хероина у Србији је био веома мали, а конзументи су у почетку били углавном припадници млађе популације који су потицали из имућних породица. До масовније употребе хероина дошло је почетком осамдесетих година прошлог века, када је хероин, који се производио у Авганистану, у Србију транспортован најпре преко Истанбула и Софије, а затим преко Македоније и Космета. Трговина хероином се још тада показала као најуноснији „бизнис”, који доводи до брзе и лаке зараде. Тако на пример, хероин са 70 % чистоће у Турској се у то време плаћао 15.000 марака, да би се његовим мешањем са другим базама, удвостручавала маса, те је зарада била дупла, односно у СФРЈ и Европи се продавао за 30.000 марака. Сличан модус примењује се и данас (Голубовић, 2005). У извештају Међународног одбора за контролу наркотика, независног тела за праћење и спровођење Програма УН за контролу дрога, који је објављен још у марту 2008. године, наведено је да се јужна рута такозваног „балканског пута дроге” (Истанбул – Софија – Београд –

Загреб), све више користи за шверц хероина у Руску Федерацију (*Политика*, 2017). Такође, према годишњем извештају америчког Стејт департмента о стратегији контроле наркотика, Србија, пре свега Косово, је једна од кључних транзитних земаља на балканском коридору трговине наркотицима, и то херином, кокаином, марихуаном и синтетичким дрогама од Авганистана и Турске, па чак и Јужне Африке, преко Бугарске и Македоније, до централне и западне Европе (*Политика*, 2017). Амерички стручњаци су тада тврдили да су наркотици углавном само пролазили кроз Србију, у којој је остајала само мања количина за тржиште састављено од око 60.000 до 80.000 конзумента, а да главне тачке трговине наркотицима представљају област Санџака и Космета, на путу шверца хероина из Авганистана за западну Европу (*Политика*, 2017). Даље, подаци Канцеларије UN за борбу против дроге и криминала (UNODC), су 2009. године указивали да зарада нарко-трговаца у свету достиже 320 милијарди долара годишње, што више него двоструко премашује буџет Европске уније (*Блиц*, 2017).

Један од примера највеће криминалне групе која је откривена у Србији је „Земунски клан“, који је првобитне послове крађе скупочених возила, у сарадњи са „Сурчинским кланом“, заменио трговином наркотицима, и то не само на територији Србије већ и на територијама других европских држава. Узајамном сарадњом ова два клана прерастају у најопасније организоване групе на територији наше државе. Када су вође „Земунског клана“ закључиле да је трговина наркотицима далеко профитабилнија делатност од крађе аутомобила, убрзо су преоријентисали своју делатност у том правцу. Они су најпре почели са мањом групом одабраних чланова да растурају дрогу по београдским улицама, али су веома брзо направили велику мрежу својих дилера, тако да су још половином деведесетих регистровани у полицијским евиденцијама као дилерска група. Након тога догађа се до тада незабележен скок где они у року од око четири године израстају у једну од најопаснијих криминалних банди у региону. Један од разлога је тај што су стекли подршку најутицајнијих вођа паравојних формација у држави, који су могли да им обезбеде различите услуге и по потреби подршку државних институција, пре свега тадашње државне безбедности, а који су истовремено били довољно јаки ауторитети способни да обезбеде дисциплину, и контролишу прецизно дефинисане улоге чланова. Такође, у редове својих најближих сарадника уврстили су и најсуровије људе са великим ратним искуством, који су обављали најбруталније задатке за ову групу укључујући и егзекуције потенцијалних конкурената, и који су обучавали остале чланове вештинама стеченим у рату. Њихова делатност временом се шири и на отмице утицајних бизнисмена. Серија отмица уз трговину дрогом донела им је енормну зараду. Они временом почињу да израстају у озбиљну наркоимперију, чији циљеви превазилазе владање подземљем, већ су усмерени на покушај да се преузму све релевантне полуге државне власти, утицајем на поједине припаднике власти али и опозиције. У прилог томе говори и чињеница да су 2003. године управо чланови „Земунског клана“, организовали и извршили убиство тадашњег премијера Зорана Ђинђића. Главни мотив овог убиства је био то што су припадници клана осетили опасност од нове владајуће

структуре, која би била спремна да се трајно обрачуна са њима. Самим тим, не само да би изгубили досадашњи статус и привилегије него би били и кривично процесуирани, тако да су прибегли егзекуцији у циљу демонстрације своје моћи, надмоћи над државом односно преузимања власти преко марионетских политичара.

Наведени догађај је типичан пример највеће друштвене опасности организованог криминалних група, које су стицањем огромног материјалног и социјалног капитала довеле не само до озбиљних аберација друштвене правде, него и до имплозије државног система. Нагло богаћење појединаца, довело је до промена у дистрибуцији моћи у друштву, до диференцијације становништва у две класе: богате и сиромашне, док је дошло готово до ишчезавања средње класе. Висок степен социјалног и материјалног капитала довео је до пораста утицаја и моћи, па тако и до опредељења социјалног статуса. Све то је имало лоше последице за легитимитет демократског поретка јер поменуте нагле промене које доноси организовани криминал нарушавају поверење јавности у исправност и честитост јавних институција и у квалитет институционалног поретка. Стога, организовани криминал представља и општедруштвено транзиционо питање, а не само кривично питање, а полиција као основни инструмент извршне власти, је у стању транзиције кључна за сам идентитет друштва, за његов демократски поредак, и за поверење грађана у тај поредак.

Стога полицијски рад против организованог криминала у транзиционим друштвима није само контролна функција државе, него пар ехцеленце друштвени процес, који даје уверљивост демократским вредностима и чува морални интегритет друштва. Полицијско деловање у транзиционим околностима је својеврстан допринос легитимитету система, јер повећава поверење јавности у то да је „главни” начин обављања друштвених трансакција и даље легалан и легитиман, и поред претњи које представља организовани криминал, кога су грађани свесни.

Доминација мрежастог у односу на хијерархијски модел организације криминалних група

Друштвени притисак да се буде успешан, истовремено са друштвеним условима и механизмима који су неправдени и онемогућавају успех неким људима (због класне или неке друге припадности), су неки од кључних разлога опредељења појединаца за бављење криминалом. По данас најутицајнијој теорији криминалних каријера из пера Роберта Мертонa, један од основних фактора због којих млади људи у развијеним земљама бирају криминалне каријере је притисак друштва који се одвија упоредо са систематским запречавањем прилика да се оствари велики успех у финансијском, у смислу друштвеног престижа и о сталим аспектима које друштво намеће појединцу као идеал афирмације у заједници. У тим околностима, на друштвени притисак се може одговорити тако што се постаје „успешан” кроз такозвану „криминалну каријеру” (Merton, 1938). То је, с једне стране, друштвено неприхватљиво, али је с друге

стране за појединца који се одлучио за ту алтернативу, мање неприхватљиво него да је остао потпуно неуспешан, поготово у уским друштвеним круговима. Трајање нечије криминалне каријере посебно је важно, посебно ако узмемо у обзир чињеницу да се појединим починиоцима кривичних дела каријера завршава осудом на казну затвора, тачније приликом издржавања казне затвора. Много већи проблем, међутим представљају они починиоци који наставе своје бављење криминалним делатностима и док се налазе у затвору, док су физички издвојени из заједнице у којој су до тада живели и деловали. У таквим случајевима трајање њихове криминалне каријере није прекинуто, веће само модификован начин деловања. То је од посебног значаја за дела организованог криминала, пре свега хијерархијског типа, који подразумева висок степен организованости, поделу улога и контроле учесника, тако да физичко одсуство некога од високоранжираних припадника, или осталих чланова криминалне групе, не значи и крај њеног функционисања него само адаптацију на новонастале околности. Као могуће разлоге томе могли бисмо издвојити њихово улагање у смислу година бављења тим послом, ризика, новца, жртава (издржавања затворске казне), што свеукупно утиче на њихов доживљавај свог животног избора, свог идентитета и своје каријере - схватања криминала као професије.

Тако на пример, дешава се да у организованим криминалним групама које се баве растурањем наркотика, поједини припадници уживају подршку чланова уже породице, укључујући и родитеље. То је поготово случај када је у питању лице које је одрасло само са мајком, у тешким материјалним условима, када у опшtedруштвеној клими незапослености, сиромаштва, оно прибегава диловању дроге, од чега цела породица добија далеко боље материјалне услове. То онда резултира не само подршком већ и учешћем чланова породице у илегалној делатности, јер се она доживљава као прихватљивија алтернатива у односу на стање немаштине које јој је претходило.

Организоване криминалне групе настоје да се понашају идентично као легални привредни субјекти на тржишту, уз неминовно поштовање тржишних услова, тако да се формира паралелно илегално тржиште на коме долази до размене различитих роба и услуга. Стога се може говорити о својеврсном криминалном „предузећу” које оваквим и другим појединцима пружа могућност лаке и брзе зараде, што је у транзиционим друштвима, где доминира незапосленост, сиромаштво веома примамљива алтернатива.

Данас се стиче утисак да се све више превазилази модел такозваних хијерархијски устројених криминалних група.

Опште карактеристике хијерархијске организације криминалне групе су: строга подела улога, стално чланство у групи, постојање „поручника” у смислу контролисања појединих делова групе, коришћење насилних метода - уцена, претњи итд... Ту постоје јасно утврђене линије одговорности у групи, као и оштре санкције у случајевима кршења правила које подразумевају и саму елиминацију прекшилаца. Регрутовање чланова групе врши се по различитим критеријумима, као што су: слично порекло, затворски стаж, социјални фактори афирмација у групи итд. Генералне предности хијерархијских група у одно-

су на друге структурне форме су већа дисциплина, способност мобилизације у кратком времену, као и лакша контрола. Такође, у хијерархијским групама је израженији колективни идентитет и узајамна идентификација чланова групе, чији „пословни” и приватни животи се у већој мери преплићу, док припадници мрежастих група имају приватне животе који су унеколико независнији.

Поред хијерархијски организованих криминалних група, временом се појавио нови тренд такозваних мрежастих група. Њихове карактеристике су да нема сталног чланства за већину учесника, већ се они придружују појединим криминалним акцијама групе, а делују и као независни криминалци, затим, честа специјализација за поједине врсте кривичних дела (пљачке, крађа уметничких дела, фалсификовање, крађа аутомобила, трговина људима, итд.). Тако долази до формирања ад хоц група од „специјалиста” за поједине области, при чему се те групе шире или контрахују према потреби. У неким фазама може деловати да група и не постоји или да је њена активност врло слаба, док у другима она може бити максимално ангажована и подсећати на најорганизованије хијерархијске групе. Флуидност габарита групе отежава детекцију. Постоји тренд да се мреже шире и све више се ангажују по потреби лица која обезбеђују првоз, засаде наркотика, итд. Људи који се ангажују у организованом криминалу се често смењују, а ангажују се често из редова поверљивих лица која су на располагању и незапослена (чување засада, превоз наркотика итд.). Мреже се повремено прекидају услед конфликта који наступају међу криминалцима, али се после „крпе”, јер их спаја пре свега материјални интерес, тако да опстаје једна основна поставка екипе која држи групу. Овде је механизам опстајања групе донекле различит од одржавања строго хијерархијске групе, у којој се сарадња на нижим нивоима намеће дисциплином групе, тако да лични конфликти имају ограничени потенцијал да разбију сарадњу, пошто постоји виши ауторитет у групи који намеће послушност.

И у Србији је све више заступљен нови тренд мрежастих криминалних група, нарочито код кријумчарења наркотика, где се повремено ангажују појединци из криминалног миљеа, који се стално смењују, само за одређене задатке, као што је рецимо чување такозваних „штек станова” који служе за узгајање марихуане у околним земљама. Њима се на пример понуди стан, храна, новчани износ трошкова и чиста зарада, за одређени период, најчешће за 6 месеци, у зависности од одобреног боравка у иностранству. У тој врсти ангажмана чак постоји могућност да учествују појединци који себе не доживљавају као криминалце, ни као чланове било какве криминалне групе. Утицај те врсте регрутовања је посебно штетан за опшtedруштвено разумевање и одговарајућу стигматизацију организованог криминала, јер на описаном нивоу организована криминална група може се појављивати као скоро легитиман „послодавац”, кога онда и „запослени” и његова породица и шири друштвени круг не схватају као велику друштвену опасност, него више као неку врсту појаве коју треба толерисати јер од ње постоје користи за „обичне људе”. На описани начин организовани криминал, ширином свог обухвата делатности и контаката са „обичним људима” стиче неку врсту привидне друштвене прихватљивости, што онда отежава рад контролним службама, а што је посебно штетно у тран-

зиционим, нестабилним друштвима, у којима постоји висок степен незапослености, па и структурне незапослености, то јест постоје слојеви становништва који систематски не могу да пронађу запослење у привреди која се мења и трансформише.

Ипак може се закључити да је дошло до појаве нове комплексне структуре организованих криминалних група која можда превазилази традиционалну поделу на хијерархијске и мрежасте: ангажовање људи из различитих структура који имају договоре и ангажмане у различитим групама, тако да је све испреплетено. То онда подразумева примену нових и контроверзних метода, попут прикривеног иследника, сарадњу тужилаштва која често није довољно ефикасна због цурења информација и због различите методологије у различитим државама. Пошто појединци који учествују у овом служеном структурном феномену у неким случајевима имају изразит друштвени утицај, само њихово присуство у криминалној мрежи може бити обесхрабрујући фактор за ефикасну полицијску и тужилачку сарадњу, поготово када је реч о међународној или прекограничној сарадњи. На пример, утицајни привредници из малих економија могу бити прилично невољна „мета” за тужилаштво и полицију својих земаља када их процесуира полиција или тужилаштво суседне земље, јер је реч о кривичним делима која се можда нису одиграла на територији њихове сопствене државе, а њихов релативни друштвени и економски значај је довољан да им се „прогледа кроз прсте”. Све наведено отежава ефикасну прекограничну комуникацију, репресивно локално деловање и праћење оних активности организованог криминала које се одвијају на територијама различитих држава у истом региону.

У неким земљама је примена интрузивних метода либералнија, а негде је то теже, негде недостају ресурси. У пракси, ефикасан рад на сузбијању прекограничних или међународних криминалних мрежа захтева и способност да се заинтригира полиција или тужилаштво друге државе, што не иде увек аутоматски, јер они одређују приоритете у својој земљи зависно од друштвене опасности. Органи друге државе у неким ситуацијама, на пример, не желе да реагују на синтетичке дроге или засаде, јер имају приоритете попут кокаина и других крупнијих проблема са дрогом, као што је на пример случај са Шпанијом и Холандијом, где се дешавало да полиција и тужилаштво не реагују на прослеђене информације о засадима марихуане, из разлога што процењују да је скупље ангажовање њихових ресурса од очекиване количине заплене дроге. При томе друштвена опасност од производње и стављања у промет наркотика пада у други план, ако вредност заплене количине наркотика не оправдава ангажовање посебно скупих државних ресурса. У појединим земљама све конкретне полицијске акције, од тајне пратње, преко употребе техничких средстава до људства, дневница и прековременог рада улазе у калкулацију трошкова операције које треба правдати с обзиром на очекиване резултате. То је једна врста тржишне логике која је, са организационе тачке гледишта, можда нужна, али која није нужно у сагласности за императивом борбе против организованог криминала као извора друштвене опасности за друштво у целини. Са друге стране, понекад, у државама са територије бивше Југославије, недостају ресур-

си, или постоји корупција која омета ефикасно прекогранично деловање. У тим ситуацијама се прибегава традиционалнијим начинима полицијског рада, укључујући различите врсте теренског ангажовања, при чему посебно долази до изражаја вештина, обученост и снажљивост полицијских службеника. У том смислу, у земљама Балкана углавном се комбинује традиционални рад на полицијској детекцији криминала са употребом напредне технологије која, у развијенијим земљама, доминира.

Када је реч о трговини наркотицима, у новије време су све популарније синтетичке дроге, оне се теже детектују, а често се догађа да познаваоци хемијских процеса променом молекула или других састојака покушавају да направе такве врсте психоактивних супстанци које имају дејство на свест конзументата, а које се не налазе на листама забрањених супстанци, док је зарада приближно иста као и код кријумчарења кокаина и хероина.

Дистрибуција хероина креће се од истока ка западу (због производње опијумског мака у Авганистан и Пакистану), а кокаина од запада ка истоку (због производње биљке кока у земљама Латинске Америке), док синтетичке дроге могу да се производе у било ком делу света, и самим тим тржиште је огромно. Специфичност трговине хероином и кокаином у смислу цена на Истоку и на Западу одражава неку врсту „геополитике” нарко тржишта. У Америци хероин представља већи изазов за контролне агенције: он је „увозна” дрога, док кокаин долази из Латинске Америке, дакле из суседства. С друге стране, на Балкану, хероин је традиционална, готов „домаћа” дрога из суседства, тако да је прелазак организованих криминалних група на Балкану на претежну трговину кокаином означио велику промену на нарко тржишту и данас представља једна од главних изазова за полиције региона, који, међутим, све више уступа место новијим проблемима са наркотицима, које пре свега оличавају синтетичке дроге.

Најчешће синтетичке дроге су дроге амфетаминског типа и то амфетамин, метамфетамин, MDMA – „екстази”.

Материјално улагање у производњу синтетичких дрога је мање него оно потребно за органске дроге, али је неопходно одређено стручно знање за њихову производњу. У последње време запажени су на тржишту синтетички кабинуиди који управо због честе промене у свом молекуларном саставу нису на листама забрањених супстанци. Годишње се у свету открије 200 до 300 нових психоактивних супстанци које се не налазе на листама забрањених дрога а које дају жељени ефекат код конзументата. Ова група психоактивних супстанци се назива у жаргону „дизајнерске дроге”.

Највећи произвођач синтетичких дрога и прекурсора је Република Кина, а у Европи су то Холандија и Белгија.

Модус криминалних група које се баве производњом и дистрибуцијом синтетичких дрога морају у свом саставу да имају особу која располаже елементарним знањем из хемије и вештинама да познаје саму производњу дрога у илегалним лабораторијама. Такође је потребно обезбедити адекватан простор за производњу, опрема, прекурсори (супстанце без којих је немогуће произвес-

ти дрогу и који такође на листама прекурсора-њихов промет се контролише од стране држава).

Управо је стручност оних који руководе производњом синтетичких дрога је и основна слабост група које се баве овом врстом нарко бизниса. Наиме, детекција тих група се заснива на испитивању присуства и криминалних каријера познатих стручњака који су већ осуђивани за рад на синтетичким дрогама. Лоцирањем тих лица често се долази до почетка разобличавања нових група које на тржиште стављају нове врсте синтетичких наркотика, пошто се ради о ограниченом кругу стручно оспособљених криминалаца.

Илустраије ради, од 1 кг амфетамина, када се дода још 4 кг целулозе или неке друге смесе тзв „пуниоца”, и од те смесе изврши таблетирање, добије се 5 кг таблета, а у 1 кг стаје 4-5 000 таблета. Таблета је на уличној продаји од 3-5 евра по комаду, тако да је зарада огромна у односу на улагање (зарада је 75 000 евра, а улагање око 1000 евра).

Чланови ових криминалних група увек могу да имају робу ако испуњавају наведене услове, не зависе од других добављача што је случај код хероина кокаина. Такође, они увек могу да размене робу за другу врсту дроге, јер је однос понуда- потражња на овој врсти тржишта увек ибалансирани, у смислу да увек постоји еквивалент између понуде и потражње. Утолико је опасност од синтетичких дрога већа, јер могу да настану било где, независно од традиционалних рута шверцовања органских дрога.

Описана врста организованог криминала захтева посебну пажњу и праћење светских токова, и никако се не сме потцењивати. У том циљу би требало стално вршити мониторинг прекурсора, опреме и осталих хемијских супстанци које су потребне за производњу син дрога ради њихове детекције и откривања организованих група које се баве овом врстом производње. У том смислу су технолошки преуслови за производњу синтетичких дрога у ствари средство за детекцију и превенцију.

Холандија и Белгија су највећи произвођачи амфетамина и MDMA у Европи, Чешка – метамфетамина. У Србији је од почетка 90.- их до данас пронађено око двадесетак илегалних лабораторија за производњу синтетичких дрога, различитих капацитета од кућних до фабричких услова. Међутим, оно што је специфично за Србију је то да је у Србији је пронађена производња разноврсних синтетичких дрога, укључујући амфетамин, метамфетамин, метаквалон, MDMA, као и прекурсор бензилметилкетон (ВМК).

За разлику од развијених западних земаља које располажу знатно развијенијом технологијом и материјалним ресурсима за детектовање оваквих врста лабораторија, у Србији се овакве групе откривају пре свега знањем и умећем оперативаца, који су специјализовани за ту врсту проблематике, уз коришћење класичних оперативних метода, пре свега сарадничких веза. Одржавање сарадничких веза подразумева посебну вештину, укључујући и способност стицања поверења сарадника, одржавања комуникације у отежаним условима, као и способност процене приликом предузимања репресивних радњи тако да се сачува сарадничка мрежа, да се превише не компромитује, и да се код сарад-

ника створи осећај лојалности. Сарадници чак и добијају накнаду, било у новцу, било у привилегијама, у смислу смањења тужилачког притиска приликом процесуирања, обезбеђивања бољих затворских услова уколико иду на издржавање затворске казне, заштите породице и сл.

Заслугом донација Републике Француске, код нас је направљен обучни центар за безбедан улазак у илегалне лабораторије, где је исти увршћен у мрежу EUROPOL-ових обучних центара, а какви постоје још само у Пољској, Белгији и Турској. Ту се врши обука полицијских службеника у циљу проналаска и поступања, као и безбедног уласка у илегалне лабораторије и постављена је опрема која је заплена у полицији, ради симулације и вежбања.¹

Код ове врсте проблематике издвајају се специјализација и стална каријера. У синтетичким дрогама потребна је стручност, и људи који су професионалци у томе то доживљавају, и други их доживљавају, малте не као ауторитете у смислу знања о томе што раде, тако да је капацитет генералне и специјалне превенције ту ограничен, јер је служење казне мало вероватно да доведе до промене каријере. Због тога је и висок је степен рецидивизма.

Имајући све ово у виду, друштвена вредност репресивног деловања је двострука:

1. спречавање друштвене опасности (растурање дроге, итд.).
2. спречавање финансијских злоупотреба.

Специјална и генерална превенција, због особености трговине синтетичким дрогама, пада у други план, док се циљ репресивног деловања усмерава на смањивање штете, имајући у виду деструктивне ефекте организованог криминала, док јавни службеници у репресивним структурама не гаје нужно велику наду да ће откривањем случајева и кажњавањем протагонисти постати узорни грађани. Рецидивизам је изузетно висок међу овим починиоцима, али рецидивизам ни у једном битном смислу није показатељ мање ефикасности полиције и тужилаштва. Он је просто савремена структурна особина организованог криминала свуда у свету са којом се рачуна.

Будући да криминалци своје криминалне каријере настављају чак и из затвора сврха репресивног деловања је да се те каријере отежају, да се њихови ефекти смање и да се постигне већи степен заштите друштва.

Утицај на институције

Култура неформалности и корупције дезинтегрише институције, тако да се у институцијама чак дешава кадрирање од стране припадника организованих криминалних група, јер се дешава да њихови припадници утичу на постављање својих људи на важна места у државном апарату. То је типичан пример појаве клијентелизма. Основна карактеристика клијентелизма је да је то двосмерна релација, у којој је особа А спонзор, а особа Б клијент, али је у другим

¹ Zatvoreni izvor

ситуацијама особа А клијент, а особа Б је спознор. Рецимо, криминална група постави јавног службеника на неко место путем корупције, и онда је у томе она спонзор, а он је клијент за своју каријеру, али касније он постаје спонзор, јер их штити, а они су клијенти.

Особеност клијентелистичког односа је да се он јако тешко прекида, зато што обично једна страна жели да се дистанцира, али то доводи у опасност другу страну, тако да покушај изласка често доводи до сукоба. Клијентелистички однос се зато сматра структурном особином организованог криминала и системске корупције.

Опстанак институција зависи од критичне масе легитимних службеника. Ту се ломи разлика између раширене корупције и системске корупције. Системска корупција настаје онда када је главни начин функционисања институција корупција, тако да борба против корупције стратешки посматрано нема смисла, а све мање од тога је не-системска, иако раширена корупција. У том смислу је стање у Србији у полицији много боље него што се често може мислити када се само академски говори о системској корупцији у транзиционих друштвима, јер српска полиција није системски корумпирана, она се бори против корупције у својим редовима, као и свака полиција свуда у свету.

Полиција у Србији је мање корумпирана од других институција. Она често учествује у разобличавању корупције и организованог криминала у другим институцијама. Крим-обавештајни сегмент полиције је кадровски доста јак, као и криминалистичка полиција уопште, а посебно са обзиром на материјалне ресурсе који су скромни. Иако је организовани криминал у Србији веома јак и амбициозан, он није ставио под контролу полицију.

Најподложније институције утицају организованог криминала су оне које регулишу трансакције и имовину. Банке и друге финансијске институције, службе за приватизацију, за легализацију, за грађевинске дозволе, локалне власти, итд. И поред напора власти да се скрати процедура за доношење државних одлука, корупција се опире притиску и администрација показује извесну твдокорност у одржавању бирократских процедура и система у којима је лако деловати на коруптиван начин. Тако, припадници организованих криминалних група, који поседују поред великог материјалног и огроман социјални капитал, могу лако корумпирати јавне службенике ради скраћивања поступака и олаког добијања на пример, грађевинских дозвола, легализације или укњижбе објекта. У Србији је последњих година дошло до експанзије градње, јер, као што је поменуто на почетку текста, је то био један од начина претварања новца стеченог трговином наркотика, у легалне токове, и формирања новог социолошког феномена такозваних „контроверзних бизнисмена”. Они су се поред градње, бавили и куповином луксузних некретнина, угоститељских објеката, оснивањем фирми. Најновији модел прања новца је израда платформи за „онлине” – интрернет коцкање, где је најтеже утврдити порекло новца.

Основни проблем у компромитовању институција од стране организованог криминала је у специфичном преплитању законитог и незаконитог, односно криминалних утицаја и дискреционих одлука које јавни службеници доносе

на законит начин, али према сопственом просуђивању. Проблем настаје када, услед криминалних утицаја, а не нужно ван законских овлашћења, институције почињу да функционишу на начин који није примарно мотивисан општим интересом, то јест када се губе начела такозване „добре управе”. Управа остаје формално у законским оквирима, али се процене и одлуке у оквиру законских овлашћења доносе због партикуларних интереса који су повезани са криминалом. Феномен ове врсте је посебно деструктивна за нестабилне институције, које се, у свим транзиционим земљама, већ сувише ослањају на неформалност и на неформалне изворе информација и савета, тако да се криминални утицају неприметно интегришу у „културу неформалности” транзиционе државе, па је потребан интензиван полицијски и тужилачки рад, али и висок степен интегритета, да се клупко ових утицаја на адекватан начин размрси.

Ресурси полиције, пресретање комуникација и профајлинг

Код криминалистичко-обавештајног рада у полицији, од изузетног значаја је квалитетна аналитика. Сиров криминалистичко-обавештајни материјал није ни оперативно користан, нити процесно употребљив. Потребна је подробна анализа и систематизација података добијених, било оперативним радом, било применом посебних доказних радњи, која би била заснована на дедуктивном приступу. Такав приступ подразумева елиминисање оперативно ирелевантних из укупног обима прикупљених информација, ради њихове спецификације у циљу превенирања и расветљавања кривичних дела.

Сиров обавештајни материјал не само што је неупотребљив, већ може призроковати контраефекте у крајњем резултату, ако се као такав и употреби. Прегршт неселектованих података може створити конфузију у смерницама поступања оперативних линија рада, у њиховом даљем поступању по добијеним информацијама. Наиме, требало би имати у виду један од основних принципа криминалистичко-обавештајног рада, а то је да вишак информацијачесто може донети више штете него користи. То је иначе феномен већ познат у литератури као „the crying wolf syndrome”, који сугерише да, када имамо превише наговештаја и сигнала који указују на извршење неког тешког кривичног дела, рецимо убиства, долази до подизања тензије и активирања свих безбедносних капацитета, пре свега активирања оперативних линија, те њихову приправност у ишчекивању наговештеног догађаја у непосредној будућности. Уколико у скорије време не дође до очекиваног догађаја, опада тензија и заинтересованост за поступање, а приоритети се преусмеравају на друге безбедносне претње, док коначно упозорења на иницијално очекивани догађај не буду у целости елиминисана са листе приоритета поступања. Када се овакве ситуације понављају, ствара се извесна резерва код одговарајућих безбедносних структура, тако да се дешава да оне мање спремне дочекају стварни догађај. Стога је за постизање максималне спремности полиције и тужилаштва важно да има што мање лажних упозорења, односно упозорења која нису довољно поуздана. У питању су информације које само остављају утисак алармантног и важног

догађаја који би требало да уследи, а које заправо аналитичар није добро разумео, проценио или их је само делимично протумачио, што отвара простор за лоше и потенцијално штетне закључке. Због тога је способност аналитичара да пажљивом, детаљном анализом, провером кроз више извора, и адекватном проценом опасности информација до којих дође својим радом, од посебног значаја за квалитетно и правовремено реаговање оперативаца. Филтрирањем сировог обавештајног материјала на професионалан и исправан начин добија се исправан закључак и квалитетан обавештајни производ на основу кога се може правилно поступати.

У Србији је Кривичним законом уведена примена посебних доказних радњи за таксативно наведена кривична дела, и то: тајни надзор комуникација, тајно праћење и снимање, симуловани послови, рачунарско претраживање података, контролисана испорука и прикривени иследник (Службени Гласник Србије, 2014).

Тајни надзор комуникација – „*wiretapping*”, примењује се већ дужи низ година, будући да је био предвиђен и ранијим законом, за разлику од скорије уведених посебних доказних радњи. Стога, се у криминалном миљеу развио висок степен безбедносне културе, који полицији отежава прикупљање материјала неопходног за превенирање и расветљавање кривичних дела. Лица са кривичним досијеима, посебно рецидивисти, већ су увелико упозната са начинима пресретања комуникација, као и шира јавност имајући у виду да су суђења јавна, да се на њима транскриптовани разговори пресретнутих комуникација користе као доказни материјал, а да не говоримо о средствима јавног информисања у којима се све чешће могу наћи објављени транскрипти телефонских разговора. Тако се може закључити да је примена ове доказне радње добрим делом превазиђен метод у превенирању или откривању лица за која постоје индиције да су извршиоци тешких кривичних дела, из наведених разлога. Чак и када су овом доказном радњом обухваћена малолетна лица, не може се очекивати да ће било ко од њих у току телефонског разговора рећи нешто што би га довело у везу са кривичним делом. Криминалци са озбиљним кривичним досијеима одавно не користе овај вид комуникације, већ друге алтернативне, за које сматрају да не могу бити пресретнуте, као што су различите нове апликације: Вибер, WhatsApp, или Skype мрежа интернет телефоније. У пракси су постојали примери још из времена када се веровало да само БИА има могућност да прислушкује телефонске разговоре, док је у полицији ова могућност тек била у зачетку, да су се добро обавештени и утицајни криминалци београдског подземља јављали искључиво са јавних телефонских говорница. Тада су били привилеговани они јавни службеници, који се баве овим сегментом полицијског посла, који су имали прилике да чују и региструју боју гласа ових лица, тако да су их могли препознавати када би се јављали са различитих телефонских бројева.

Просто репродуковање пресретнутих телефонских комуникација, без додатне анализе и коришћења метода класичног полицијског рада, као и осталих савремених техничких средстава, само по себи нема сврху. Ипак, лица која су објекти посебне доказне радње тајног надзора и снимања комуникације,

могу у својим разговорима открити добар део своје личности, способности, склоности, слабости и навика. Пажљивим слушањем и анализом пресретнутих комуникација могу се са високим степеном извесности произвести закључци о томе. И поред тога што се из телефонских разговора неће добити експлицитне безбедносно интересантне информације, самим сагледавањем њихових навика, контаката и кретања, могу се добити оперативно корисне информације. Такође, оно што је веома важно истаћи је да би такве врсте информација могле послужити за профилисање ових лица, односно за експлорацију њихове личности ради израде њиховог психолошког профила.

„Профајлер” или профилиста би у овом конкретном контексту на основу фонетичке димензије, односно анализом говорног сигнала и специфичности у гласу или говору, најпре дефинисао евентуалне карактеристике боје гласа, као што је дубок, храпав, промукао глас, затим, евентуално изражен стигматизам у говору, муцање, оклевање у изговору, коришћење поштапалица, вербални репертоар, покушај да се приближно одреди старосно доба, акценат, граматичке грешке у говору, а посебно ако постоји нека врста патологије у говору која би представљала јак фонетички „маркер” за препознавање говорника. Следећи његов задатак би био да определи социолошки профил: однос према примарној породици, посебно према одређеном њеном члану уколико на њега показује знаке слабости, однос према пријатељима, широј породици, познаницима, да ли олако остварује нове контакте или је можда ксенофобичан, да ли је екстровартан или интровертан, да ли је промискуитетан, каквог је сексуалног опредељења, да ли је настран, и какво му је уопште социјално окружење у коме се креће. Главни задатак профилисте је да покуша да, што дубље проникне у психолошки профил лица, определи његове основне карактерне особине, на пример на ком нивоу је емоционална, социјална или општа интелигенција лица, да ли је у питању инфериорна или самоуверена особа, да ли је изражена потреба за самодоказивањем, да ли је професионалац у свом послу, перфекциониста, да ли има неке патолошке страхове или друге трагове психопатологије, да ли је флегматик или колерик итд. Даље, профилиста може закључити на ком нивоу је његово финансијско стање, да ли има неки алтернативни извор прихода, неки хоби, интересовања, да ли има нека телесна или душевна обољења, болести зависности, кућног љубимца, да ли је у браку или ванбрачној зависности, особе које наглашено воли или мрзи, дневна рутина, да ли је раније кривично осуђиван итд.

Значај профилисања је вишеструк. Пре свега, може послужити оперативним линијама рада за евентуално ангажовање прикривеног иследника, што је такође предвиђено као посебна доказна радња у нашем законодавству. Наиме, ангажовање прикривеног иследника је веома сложен процес који захтева претходно добро обављену припрему у смислу детаљног, пажљивог и прецизног анализирања, те би управо добар приказ психолошког профила био од непроцењивог значаја за указивање на лице које би по свом карактеру било подобно и отворено за комуникацију са прикривеним иследником. Даље, пласирање информација и дезинформација такође представља један од заступљених метода оперативног рада. На пример, у интересу расветљавања појединих кри-

вичних дела, једно од посебних овлашћења је и пласирање истина, полуистина и чистих дезинформација, ради стварања услова за стицање нових релевантних података, изазивањем циљане реакције одређених осумњичених лица. Све развијене безбедносне службе имају посебно развијене организационе структуре које се целовито баве моделом овог типа пропаганде. Такође, саме карактеристике неког лица могу указати полицијским инспекторима који се баве оперативним радом на његове слабости, склоности, и личне особине које би им биле од велике користи приликом саслушања и допринеле да од истог добију потребна сазнања у вези кривичног дела или учиниоца. При том, треба увек имати у виду чињеницу да је профилисање само једна вештина, једно помоћно средство у расветљавању конкретних кривичних дела, које не мора бити стопроцентно поуздано, напротив, увек га треба узети са извесном дозом опреза и резерве јер је то само покушај да се окарактерише један тип особе, и тиме олакша превенирање или расветљавање учињеног кривичног дела.

Специфичност профајлинга је такође у захтеву за високом стручношћу и креативношћу, као и талентом и интуицијом профајлера. Док у полицији постоји низ дужности које може обављати готово свако, профајлингом се нипошто не може бавити свако, већ у свакој полицији постоји врло ограничен број високоспецијализованих стручњака за профајлинг чији рад се изузетно високо вреднује. Полиција у земљама Балкана је на путу да развија такву врсту служби, а профајлинг представља најнапреднији и најсофистициранији алат којим у тим полицијским структурама располажу малобројни експерти. Употреба напредне технологије прикупљања информација и пресретања комуникација је од користи за профајлинг, али треба имати у виду чињеницу да је профајлинг оно што даје вредност обавештајној информацији када се ради о идентификацији лица и претњи која та лица могу представљати. И са најнапреднијом опремом за прикупљање обавештајног материјала, понекад није могуће решити посебно сложена кривична дела без експертског профајлинга. Стога профајлинг, иако има користи од технологије, представља вештину која сама по себи није зависна од технологије, него пре свега од знања, интуиције и идејне креативности стручњака који га спроводи.

Закључак

Криминалистичко-обавештајна методологија је најважнији део рада полиције данас, и без ње не би било могуће борити се против главних облика криминала који представљају највећу друштвену опасност, а то су организовани криминал и системска корупција. Специфичност криминалистичко-обавештајног рада се састоји из најмање два елемента: 1. Криминалистичко-обавештајни производ не служи нужно кривичном процесуирању, него може служити и превенцији и другим облицима полицијског деловања усмереним на широки спектар претњи, без очекивања да нужно на крају буде употребљен као доказ у суду. 2. Криминалистичко-обавештајни рад не подразумева традиционално очекивање да ће се постићи генерална или специјална превенција,

него је усмерен на општедруштвену превенцију најтежих последица тешких облика криминала, а не на превенцију наставка криминалних каријера појединаца, јер ефекти организованог криминала за друштво далеко превазилазе индивидуалне криминалне каријере.

Приоритет криминалистичко-обавештајног рада у полицији је довео до тога да се традиционални реактивни модел активирања полиције у великој мери напусти. То је модел: кривично дело – расветљавање. Суштина криминалистичко-обавештајног рада није само у расветљавању, него све више у уочавању трендова, профјалингу, стицању знања важних за предикцију и лонгитудинално деловање, а самим тим и за дугорочну превенцију, тако да је крим обавештајни рад једна специфична нова култура полицијског рада уопште која је суштинска за постизање транспарентности, институционалне одговорности и укупне уверљивости за грађане транзиционих процеса. Стога је степен развоја крим обавештајног рада у транзиционим земљама релативно висок, оин превазилази степен развоја осталих институција и опште економско и политичко стање у тим земљама, јер представља камен темељац укупне безбедносне политике тих земаља. Професионалност и процедурална коректност у крим обавештајном раду представљају ослонац укупне реформе безбедносне политике у транзиционим, а посебно у посконфликтним друштвима, а методологија коју крим обавештајне структуре примењу, управо због свог превентивног, а не пре свега репресивног карактера и потенцијала, обећавају значајан допринос унапређењу укупног квалитета вештина и механизма за разрешавања конфликтних ситуација у друштву.

Литература:

1. Blic (2014): Šta je sve zaplenjeno Darku Šariću: Stanovi, kuće, firme, hoteli. <http://www.blic.rs/vesti/tema-dana/sta-je-sve-zaplenjeno-darku-saricu-stanovi-kuce-firme-hoteli/yz7nkev>, pristup 25 november 2017.
2. Hammil, John at al (2014): Practice series: RICO. A guide to civil RICO litigation in federal courts, Jenner and Block LLP, Chicago.
3. Merton, Robert (1938): *Social structure and anomie*, American Sociological Review 3, 5: 672–682.
4. Golubović, Slobodan R. (2005): Droga – istine i zablude, Zograf, Beograd.
5. Politika (2017): Heroin iz Srbije ide za Rusiju. www.politika.rs/sr/clanak/35402/heroin-iz-Srbije-ide-za-Rusiju.
6. Blic (2017): Trgovci drogom godišnje zarade dva budžeta EU. www.blic.rs/vesti/svet/trgovci-drogom-godisnje-zarade-dva-budzeta-eu/rrvvzgd.
7. Službeni glasnik Srbije (2014): Zakonik o krivičnom postupku, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014).

THE PARTICULARITIES OF ORGANIZED CRIME IN SERBIA

Summary: The paper discusses the structural features of organized crime in postconflict, transitional societies, with a special emphasis on Serbia as a case study. Many characteristics of the emergence and dynamics of organized crime are shared by criminal organizations in the various postconflict, transitional societies. Hence, the author holds it that the specific developments and phenomena discussed in the paper are illustrative of general trends in the development of organized crime in transitional states. Similarly, the models of policing organized crime are also similar and tend to be governed by specific methodologies of criminal intelligence.

Key words: organized crime, postconflict societies, transition, criminal organizations, policing, criminal intelligence

ДАРКО ВАСЕЛИЋ*
ЛАДИН ГОСТИМИРОВИЋ
Висока пословно техничка школа
Добој

УДК 338.23
Прегледни рад
Примљен: 03.05.2018
Одобрен: 27.05.2018
Страна: 561-571

ACHIEVEMENTS IN IMPLEMENTATION OF CATEGORY MANAGEMENT IN LEADING RETAIL COMPANIES OF THE WEST BALKAN REGION

Summary: In many modern companies, managing a product or a product range is the task and responsibility of individuals who are called category managers. Accordingly, category management is a system consisting of management of individual products, product ranges, brands or product categories. Category management is applicable in many different types of companies and different types of organizational structures, no matter if it is about consumer goods, industry products, services or something else. Category management can also be defined as achievement of goals connected with products in an efficient way through planning, organization and control. Modern companies change their organizational structures based on products by introducing category managers. Product category is a group of products within one product family, which are believed to have a certain functional coherence. Affiliation of a product with a category requires some elements of equality it can have with the other products within the same category, but the emphasis is on its elements of diversity compared to other products.

Some retail companies from former Yugoslavia region, have already completed or are still going through the process of transition. Some have become the key players in the market. In recent years, retail companies from Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina have started introducing the concept of category management. International retail chains which are increasingly present in these countries apply the same concept. First results of the introduction of category management, in spite of all obstacles and limitations, are certainly encouraging.

Key words: Category Management, Product Categories, Category Manager, Product Management, Retail Companies, Application Efficiency, Turnover Coefficient, Sales Growth

Introduction

Many companies in the growing and very competitive Fast Moving Consumer Goods industry face the challenge of satisfying the consumers' needs in most effective and efficient way. We could say that, on long-term basis, not only the competitiveness of enterprises but also their survival on the market horizon depends on this.

* dvaselic@gmail.com

Assessment of their efforts made in process of adding value, takes place in front of store shelves in just a few seconds, i.e. in the moment of decision about purchase (*first moment of truth*). These first seconds make all the difference between the successful and unsuccessful ones, between those who have a future in the market competition and those who don't, between those who have found a way to reach their customers and those who have failed.¹

Because of the modern lifestyle characterized by lack of free time of individuals and the domination of those with purchase power in the value chain, it has become must for the modern business to find a better approach to the final consumer². Following this development, the last decades of the 20th century saw the emerging of a new form of product management – the concept of category management. The concept was initiated by US retail companies in times of increasing retail concentration in the domestic market³. It was soon adopted by the major international producers (Proctor & Gamble, Johnson & Johnson, Unilever...) in an attempt to develop expertise in this area as a response to the increasing domination of retail in the supply chain.

Adoption of the category management led to some important changes in business operations. Some of them are:

- Management based on groups of similar products and not on individual products
- Consumer is in focus of attention
- Retailers and suppliers work together to offer the consumer higher value for invested money,
- Retailers and suppliers work together to optimize their own value chain,
- Power shifts from suppliers to retailers,
- Creation of multifunctional teams of retailers and suppliers instead of earlier contacts through sales and purchase departments, etc.⁴

Up until the 1980's, the producer companies enjoyed a great advantage in doing business with retailers. They had better ideas about the consumer needs because they used more efficient methods to collect data from the market. However, the modern progress in information technologies and the partnership between producers and retailers allow both sides equal access to data about sales figures and market share. The result of these developments lies in the shift of power balance from producer companies (suppliers) to retail companies. Accordingly, modern producers, even those with powerful brands, became aware of the fact that retail needs to be treated as key customer or consumer. It is necessary to build best and closest possible relations with retail companies, just as with end consumers.⁵

Category management process takes place through phases of planning, organization and control, and audit. Besides these three phases, some authors also contemplate implementation as a separate phase⁶. In order to be closer to the category

¹ Vaselić D: "Fast Moving Consumer Goods Category Management", Master thesis, Subotica, 2009, str. 5

² www.infosys.com, Infosys: "Collaboration in Category Management", June 2008

³ Vaselić D: "Fast Moving Consumer Goods Category Management", Master thesis, Subotica, 2009, str. 5

⁴ Lehman D. and Winer R.: "Product Management", 3rd edition, Mc Graw-Hill, Boston, 2001, str. 51

⁵ www.categorymanagement.com, Jerry Singh: "Linking Category Management to Retailing Strategy", March 2008

⁶ Vaselić D: "Fast Moving Consumer Goods Category Management" Master thesis, Subotica, 2009, str. 6

management practice, we will adopt that approach in this paper as well. Planning as the first phase of the product category management process takes following steps:

- Category definition
- Category role
- Category assessment
- Category goals
- Category strategy and
- Category tactics⁷

Category organization as the second phase of the category management process represents the directing of resources in order to achieve the strategic goals and planned tasks. Basically, directing means assigning tasks to specific organization units and individuals as well as establishing of responsibility for completion of tasks.

Keeping in mind the above mentioned, implementation can be observed as a special, third phase of the category management process. Primary goal of the implementation phase is implementation of plans created in the planning phase through the organization established in the organization phase.

The fourth activity or function of the category management is the control and audit. Control means measurement and correction of activities with the aim to achieve goals and plans. Control is tightly connected to audit. Audit represents control and reassessment of the overall activities of a company.⁸

Results achieved by retail companies in developed market economies indicate that the implementation of category management as a new concept of management of categories (grades, groups of homogenous products) has led to an increased sales volume, higher level of cooperation with suppliers, higher levels of consumer satisfaction and more efficient usage of invested assets.

Introduction of category management in markets of the region has started only several years ago. Reasons for the late starts of implementation of the concept are well-known. However, we must note that in this region, category management is not a widely accepted method of product management in retail and so far, only several companies have had the courage to start with implementation of this process.

Major retailers in the West Balkan region (Delta, Mercator, Konzum) have already grasped the significance of category management and they have started practicing this concept. The first results are already visible. The mentioned retailers understand that if they want to be prepared for the upcoming competition from the more developed markets, they have to master the modern business trends and thus improve their competitive abilities. By mastering the category management process as a new form of product management, retail companies in the region hope that they will have enough time to adapt this concept to their business environment, and thus be better prepared for the competition.

⁷ Bogetić P. Z.: "Product Category Management", Data status, Beograd, 2007, str. 87

⁸ Singh J, Blattberg R: "Next Generation Category Management", Datamonitor PLC, London, 2001, str. 180

Efficiency of implementation of category management concept in three major retail companies of the region

Research results undoubtedly show that the concept of category management in Fast Moving Consumer Goods sector has improved the previous management methods where procurement and sale were separated. Also, this concept unites all most important elements of retail management: product range, pricing policy and marketing activities. This enabled retail companies in the region (Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina) to achieve significant growth in sales, turnover coefficient as well as profitability upon implementation of the concept (Table 1)

No.	Category	DELTA		MERCATOR		KONZUM	
		Turnover growth/reduction per annum %:	Product turnover coefficient growth/reduction per annum %:	Turnover growth/reduction per annum %:	Product turnover coefficient growth/reduction per annum %:	Turnover growth/reduction per annum %:	Product turnover coefficient growth/reduction per annum %:
1	Meat and meat products	1st: 29 2nd: 11 3rd: -	1st: 8 2nd: 3 3rd: -	1st: 16 2nd: 21 3rd: -	1st: 15 2nd: 10 3rd: -	1st: 18 2nd: 1 3rd: 6	1st: -14 2nd: 2 3rd: 7
2	Fresh fruit and vegetables	1st: 41,5 2nd: 14,5 3rd: -	1st: 9 2nd: 21 3rd: -	1st: 25 2nd: 12 3rd: -	1st: 15 2nd: 11 3rd: -	1st: 50,5 2nd: 0,5 3rd: 13	1st: -12 2nd: 13 3rd: 10
3	Personal hygiene	1st: 38 2nd: 17,5 3rd: -	1st: -1,5 2nd: 5 3rd: -	1st: 50 2nd: 33 3rd: -	1st: 17 2nd: 17 3rd: -	1st: -7 2nd: 12,5 3rd: 16	1st: 38,5 2nd: 5 3rd: 15
4	Household cleaning	1st: 21,5 2nd: 14,5 3rd: -	1st: 24 2nd: 11 3rd: -	1st: 38 2nd: 20 3rd: -	1st: 9 2nd: 16 3rd: -	1st: 9,5 2nd: -13 3rd: 9	1st: -9 2nd: -3 3rd: 7
5	Soft and alcoholic beverages	1st: 36 2nd: 12 3rd: -	1st: 0 2nd: 2,5 3rd: -	1st: 9 2nd: 11 3rd: -	1st: -3 2nd: 10 3rd: -	1st: 19 2nd: -11 3rd: 12	1st: 30 2nd: -26,5 3rd: 5
6	Bread and pastry	1st: 40 2nd: 20 3rd: -	1st: 12,5 2nd: 6 3rd: -	1st: 5 2nd: 3 3rd: -	1st: 7 2nd: 4 3rd: -	1st: 60 2nd: 7 3rd: 11	1st: -2,5 2nd: 6 3rd: 7
7	Frozen foods	1st: 49 2nd: 10 3rd: -	1st: 6 2nd: 6 3rd: -	1st: 29 2nd: 20 3rd: -	1st: 4 2nd: 12 3rd: -	1st: 54 2nd: 12 3rd: 6	1st: 17 2nd: 6 3rd: 11
8	Electric and electronic appliances	1st: 180,5 2nd: -3 3rd: -	1st: 3,5 2nd: -2,5 3rd: -	1st: 22 2nd: 19 3rd: -	1st: -10 2nd: 14 3rd: -	1st: 72 2nd: 53 3rd: 18	1st: -35,5 2nd: -14,5 3rd: 10

Table 1. Indicators of success of CM implementation in three largest companies of the region⁹

⁹ Vasić D: "Fast Moving Consumer Goods Category Management", Master thesis, Subotica, 2009, str. 158-161

Conducted research proves that there is no “magic formula” which would undoubtedly show how a category, subcategories and segments within a category should be organized. Too narrow or too wide organization of category range can result in sales loss in the first case or small turnover coefficients in the other case. In both cases, profits will be lost. It is therefore necessary to continuously reassess the categories, collect the available data on performance of categories of competitor companies and control in detail the performance of own product categories.

Research results indicate that the category management concept was accepted by the key accounts because they realized that it is an efficient way to manage their entire product range, and that they greatly benefit from it. Also, consumers saw that the principle of homogeneousness and consistency of product range segments in stores was respected when establishing the categories. The presented turnover growth rates, even when corrected for the present inflation, are impressive and respectable. Also, all three companies experienced increased profitability in almost all product categories. This proves the justification of investment in category management.

Basing on the presented research results, we can assume for all three retailers that they made good steps forward by launching the category management implementation in their businesses. Already in the first two to three years, they experienced an increase of turnover, increase of turnover coefficient and increase of profitability in all categories. Future results should not be missing if the concept of category management is further developed and improved in accordance with their own needs and abilities, respecting at the same time the experiences and achievements of the more developed markets.

It is important to note that all three observed retailers managed to overcome the initial difficulties and that at the present moment, the attitude of their staff members in regard to category management is mainly positive. Both management personnel and in-store employees see the process as something that will provide positive business results and improve their competitive advantage.¹⁰

We must emphasize that, by increasing their competitiveness and improving their business parameters, the companies which adopted the concept of managing products as separate business units also increase the competitiveness of economy in general, so that it becomes stronger and more independent. If the producers/suppliers from the region adopt this concept on time, their chances for equal market competition with the approaching international competitors will improve.

The conducted research efforts also show that there are more possibilities to improve the practice of this concept in the region and that the most successful examples in this area are still in the beginning phase of the exploitation of positive effects from the implementation of the concept. The present practice of non-consistent introduction of category management must be avoided. Creation of category management teams must be based on healthy logic and good practice, which is certainly not the assignment of obligations and responsibility without the decision-making competences. The balance between obligations and responsibilities

¹⁰ Gostimirovic L., Ahmetaševic J., E-Government Marketing, Lap Lambert Academic Publishing, str.21

on one side and the possibility to influence business on the other side must be obtained. Also, there must be balance between the tasks required by category management and the resources needed to carry out these tasks.

In response to the upcoming concentration of the retail market in the countries of this region, it is possible to offer organization of specific functions of category management for several markets in the region. In this way, it will be possible to respond to the requirements of the economy of scale (economy of scales). Also, it is possible to achieve expertise in certain fields and categories, which is currently an advantage of the companies which still intend to enter the markets of the region.

Education of the employees is one of the most important factors – preconditions for successful implementation. The necessity to clearly define obligations and responsibilities of category management teams can be highlighted as another important factor, as well as reduction of the intervening of top management in operational activities. It is recommended to focus the majority of management efforts on results. One of the most important issues observed in the conducted research refers to the necessity of improved coordination between the category management teams and the staff members in charge of implementation in stores. Consumer surveys, primarily motivation and competition surveys, will surely contribute to the improvement of significance of retail companies.

Department management as a new form of category management is familiar for the retail companies in the region, and some of them are even trying to implement the first steps of this concept. Its benefits will surely encourage the other retail companies to start with their own practice of this concept.

Critical review of the category management practice in the leading retail companies in the region

The conducted research enabled the creation of the SWOT matrix for the implementation of category management in the region. The creation of the SWOT matrix resulted in systematization of strengths and weaknesses of the category management practice, as well as opportunities and threats which the leading retailers in the markets of the region are facing. The matrix shown in Table 2 serves to easily spot the characteristics of the category management in the region.

STRENGTHS	WEAKNESSES
1. Relatively “early” introduction compared to the number of stores and market development, which enables better implementation of the concept 2. Awareness about the necessity to further improve the concept implementation 3. “Worked out” concept which was proven as successful in more developed markets 4. Existence of educated and experienced individuals who are familiar with the problems	1. Relatively “late” introduction compared to foreign competitors 2. Market fragmentation 3. Nonexistence of category management teams 4. Insufficient education of employees 5. Insufficiencies of information systems 6. Coordination between category management teams and stores 7. Insufficient cooperation with key suppliers 8. Insufficient research of competition and attitude of consumers 9. Measurement of category profitability “in the old way”

1. Improvement of competitiveness through category management before the arrival of strong international competitors	1. Cost efficiency of the concept implementation in light of weak economy of scale
2. Improvement of consumer perception through introduction of category management	2. Arrival of competitors with significantly larger economy of scale and longer history of category management implementation
3. Providing more independence for category management teams with focus on results	3. Importance of prices for consumers in the region which diminishes the importance of the concept's results for the end consumer
4. Better harmonization of training to concrete needs	4. Too much focus of top management on new store openings and new markets entries
5. Category management launch can be combined in the beginning with loyalty programs and department management	
OPORTUNITIES	THREATS

Table 2. *SWOT matrix of product category management in the region*¹¹

If we wish to present the shortcomings of the category management in the countries of the region, then we surely must highlight in the first place the inconsistency of category management introduction. It frequently occurs that retail companies declaratively announce the launch of business in line with category management principles, but very few aspects of their retail business methods change significantly. It happens that people who until recently have been working in procurement are appointed category managers for the product range they used to lead, while their boss becomes director of category management, the category managers get assistants from the existing resources, and that is where the transfer to the “new” way of business ends. Of course, it cannot be good for a company to conduct the adaptation to the category management practice in this way. The company cannot expect the proclaimed goals to be achieved and competitiveness improved. Also, this method of introduction is not good for the category management concept itself, because the basic values of the concept are being derogated.¹²

All of this is accompanied by the transfer of decision-making competences, obligations and responsibilities to the category managers. Namely, when the transition to category management is carried out in the described way, it usually means that obligations and responsibilities are transferred. The decision-making competences for most issues are kept at the higher levels. This creates confusion of the new category managers, because new working methods designed to improve company's business are being publicly proclaimed while at the same time very little changes in practice. At the same time, the decision-making competences are kept away from the category managers. What can be devastating for the new organization is the fact that in some companies, the new category managers are held accountable although they did not have the decision-making power. This creates frustration and the best staff members soon start leaving the organization which treats them unfairly. The best staff members are the first one to leave because they can easily find new jobs. Less

¹¹ Vaselić D: Fast Moving Consumer Goods Category Management, Master thesis, Subotica, 2009, str. 164

¹² Gostimirovic L., Ahmetašević J., How often the Industries Introduce New Products to the Market: Wood Industries of FB&H Results, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences 2016, str. 301

good staff members stay longer, which diminishes the competitive advantages of the company. Also, attracting new good employees is difficult because they all seek the best possible work environment they can find.

Designing the category teams is the next weakness in category management practice in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina. There is no clear concept of category team formation in the observed markets. The category teams usually consist of category managers and their assistants, who are in some cases accompanied by junior category managers. Such practice significantly derogates the category management practice which is incapable of delivering optimum results. The current practice in the observed markets suffers to a great extent from lack of analysts in category teams. Given their existing resources, category teams are not able to dedicate their time to the necessary analysis. High quality analysis can contribute to the improvement of practice and focusing on activities which can provide the highest increment. Therefore, we often have the situation where the product range is selected or modified without clear sales indicators or potentials of individual products. Already seen practical situations show that even the best rotating products are being removed from the product range because the category manager did not have enough time to get familiar with the performance of that product. It also occurs frequently that the suppliers are out of stock of fastest rotating products for a brief period of time. If category manager examines the sales results for that period, they will see that it is very low or non-existent, and then they proceed to remove the product from their range without analyzing it for a longer period of time. Until the removed product is listed again, sales results will suffer and customers will be dissatisfied.

The information systems used by the companies in the region are, with a few honorable exceptions, mainly inadequate. These information systems are in most cases taken over from the period before the implementation of category management. In best cases, the existing systems were upgraded but without any major structural overhauls. These systems currently mainly support the access to historical records and creation of simple comparisons of several basic parameters in given business periods. Business intelligence required by category managers is not supported by the information systems available in the markets of the region.

Calculation of profitability of category is also quite underdeveloped in the region. One of the reasons lies in the fact that ABC method of costs calculation has not been adopted by retail companies. This is why the category profitability calculations are end with approximate calculations of profits delivered by a category. In most cases, there is no calculation of all costs related to the given category. With this method of costs calculation, the fixed costs are taken into account on a very low level. The ones taken into account are calculated basing on performances of the entire companies and then allocated in certain percentages to each category. Such practice of costs calculation usually results in a distorted picture of category profitability. This is even more significant if we consider that profit rates of retail companies are very low. The described method of costs calculation can in many cases lead to the false impression that a category has operated with loss or profit in an earlier period, which might impose wrong business decisions.

All described problems in category management practice in the countries of the region represent significant weaknesses. Because of the specific characteristics of the markets in the region, some of the weaknesses are caused by objective factors. However, it is important to emphasize the introduction of category management in business operations of these companies. By taking this step, the observed companies have displayed a desire to improve their business, thus encouraging the development of practice in this region. Considering the business operations of these companies so far, there is no doubt that further advancement in practicing the category management concept will follow, and that the competitiveness and business performances will improve.

Conclusion

Retail companies improve their competitive abilities by implementing the concept of category management. By improving their competitiveness, they become stronger, more independent and less submissive to acquisitions by international companies. Besides the obvious benefits for the retail company itself, this also provides multiple benefits for the society in general. Namely, by improving their competitiveness, retail companies release the unnecessarily engaged assets, thus increasing the competitiveness of the entire economy. At the same time, the presence of local retail companies allows local producers an easier access to the space for their products on the shelves. In this way, the production sector is improved as well.

The presented facts show that the observed markets in the region have experienced relatively low concentration of retail so far. The insight in practice of more developed markets leads to conclusion that serious concentration is still to come. It may occur through opening of new stores of the exiting retailers from the modern retail chain. The other option is acquisition of stores from the traditional retail chain. The third option assumes that as the markets develop, large international retailers will enter the markets of the region. It is very likely (almost certain) that the future concentration of retail will be a combination of all three options. One of the ways to prepare for the upcoming increased competition is adoption of category management as a way to improve competitiveness.

Because of the size of the observed markets and the category management requirements in human and financial resources, it is necessary to harmonize the category management with the realistic capabilities and keep it within the framework of cost efficient investment. In this aspect, it is possible to consider the possibility of integration of certain functions at the level of multiple countries in which a certain retail company operates, which is not the case at this moment. Integration of certain functions at the level of multiple countries would result in economy of scale which would bring multiple benefits. One of the benefits would be a much faster return of funds invested in category management.

An expansion of category management teams can be expected as the economy of scale of retail companies in the region increases. This is considered one of the

essential inadequacies of the current method of category management practicing in the region. Since the low economy of scale is one of the objective factors of insufficient development of category management, it can be assumed that the increased concentration of retail market will create conditions necessary for further development of category management teams.

Literature:

1. AC Nielsen with Karolefski J., Heller A.: "Consumer – Centric Category management", New Jersey, 2005
2. Bogetić P. Z.: "Product Category Management", Data status, Beograd, 2007
3. Gašović M.: "Product Management", IntermaNet, Beograd, 2007
4. Gostimirovic L., Ahmetašević J., E-Government Marketing, Lap Lambert Academic Publishing, ISBN:978-3-659-95730-7
5. Gostimirovic L., Ahmetašević J., How often the Industries Introduce New Products to the Market: Wood Industries of FB&H Results, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences 2016, Vol. 6, No. 10, ISSN: 2222-6990
6. Lehman D. and Winer R.: "Product Management", 3rd edition, Mc Grawe, Boston, 2001,
7. Muller J., Singh J. and others: "Category Management – Efficient Response to Needs of Consumers in Retail", International Centre for Professional Education d.o.o., Zagreb, 2006
8. Singh J, Blattberg R: "Next Generation Category Management", Datamonitor PLC, London, 2001
9. Vaselić D: "Fast Moving Consumer Goods Category Management", Master thesis, Su-botica, 2009
10. www.infosys.com, Infosys: "Collaboration in Category Management", June 2008
11. www.categorymanagement.com, Jerry Singh: "Linking Category Management to Retailing Strategy", March 2008

ДОСТИГНУЋА У ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ УПРАВЉАЊА КАТЕГОРИЈАМА У МАЛОПРОДАЈНИМ ПРЕДУЗЕЋИМА У РЕГИОНУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Сажетак: У многим савременим компанијама, управљање производом или асортиманом производа је задатак и одговорност појединаца који се зову менаџери категорије. Сходно томе, управљање категоријом је систем који се састоји од управљања појединачним производима, асортиманима производа, брендовима или категоријама производа. Управљање категоријама се може примјенити у многим различитим типовима компанија и различитим врстама организационих структура, без обзира да ли се радило о роби широке потрошње, индустријским производима, услугама или нечему другом. Управљање категоријама такође се може дефинисати као постизање циљева повезаних са производима на ефикасан начин кроз планирање, организацију и контролу. Савремене компаније мијењају њихове организационе структуре на темељу производа увођењем менаџера категорије. Категорија производа је група производа унутар једне породице производа за које се вјерује да имају одређену функционалну

кохерентност. Повезивање производа с категоријом захтијева неке елементе једнакости које могу имати с осталим производима унутар исте категорије, но нагласак је на њиховим елементима различитости у поређењу са другим производима. Неке малопродајне компаније са подручја бивше Југославије већ су завршиле или још увијек пролазе кроз процес транзиције. Неке су постали кључни играчи на тржишту. Посљедњих година, малопродајне компаније из Србије, Хрватске, те Босне и Херцеговине почеле су уводити концепт управљања категоријама. Међународни трговачки ланци који су све присутнији у овим земљама примјењују исти концепт. Први резултати увођења управљања категоријама, упркос свим препрекама и ограничењима, свакако су охрабрујући.

Кључне ријечи: Управљање категоријом, Категорије производа, Менаџер категорије, Управљање производима, Малопродајна предузећа, Ефикасност примјене, Коефицијент промета, Раст продаје

ИНСТРУМЕНТИ ДИРЕКТНОГ ОДРЕЂИВАЊА ПОНАШАЊА АДРЕСАТА НОРМИ ПРАВА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Сажетак: Циљеви и принципи права животне средине се остварују преко одговарајућих правних и других инструмената којима се обезбеђује пожељно понашање одговарајућих субјеката. По своме карактеру ти инструменти могу бити директни и индиректни. За разлику од индиректних, којима се пружају одређени подстицаји лицима која се понашају у складу с принципима и нормама права животне средине, директним инструментима се налажу правно обавезујућа понашања свих или појединих категорија лица, а у циљу заштите животне средине. У раду се разматрају директни инструменти јавноправног карактера, као што су законске забране и налози, али и контролни и репресивни инструменти органа државне управе. Ауторка указује на карактер и неопходну повезаност ових инструмената. Превентивне законске забране су тако нужно повезане са дозволама управних власти, док су репресивне забране повезане са појединачним или групним ослобођењима од њихове примене.

Кључне речи: животна средина, јавноправни инструменти, директни инструменти, законске забране и налози, пријаве, дозволе и ослобођења

Уводне напомене

За право животне средине је од прворазредног значаја утврђивање циљева који се његовим нормама желе постићи, као и принципа којима ће се оне подређивати. Међутим, када се циљеви одреде и принципи успоставе, у први план избијају инструменти преко којих ће се ти циљеви остваривати.

Начелно, инструменти заштите животне средине би морали бити такви да задовољавају опште критеријуме сваке политике, па тако и политике заштите животне средине. Они би, дакле, морали бити делотворни, ефикасни, административно лако спроводиви и политички прихватљиви. Уз то морали би бити и правно комфорни¹, њихова примена би морала бити разумљива и прихватљива адресатима правних норми, али и лако спроводљива за органе јавне власти.

* jsogorov@yahoo.com

¹ Michael Kotulla, *Umweltrecht*, 6. Auflage, Stuttgart, 2014, стр.40.

Конкретније посматрано, инструменти заштите животне средине су веома разноврсни, од планских, финансијских, јавноправних до бројних других. Њихова бројност и разноврсност само сведочи о чињеници да је заштита животне средине једна изразито интердисциплинарана област са многим укрштањима и преклапањима различитих циљева, принципа и система правних норми. Због тога није нимало једноставно те инструменте само исцрпно побројати, а посебно је тешко конзистентно их систематизовати. Ипак, за потребе права животне средине би се, можда, најједноставније могли систематизовати на следећи начин: плански инструменти, јавноправни инструменти, приватноправни инструменти, кривичноправни инструменти и правно-политички инструменти.

О значају појединих врста инструмената би се могло нашироко расправљати. Нема сумње да због интердисциплинарности права животне средине свака од њих има одговарајући значај. Па ипак, укупност система норми ове гране права јасно показује да су уз планске, јавноправни инструменти убедљиво најприсутнији и најзначајнији, без обзира што су се, временом, у праву животне средине успешно афирмисали и инструменти другачијег карактера. Још увек је незамисливо право животне средине без доминантно присутних законских забрана, одобрења, ослобођења, репресивних мера, управне контроле и надзора и других познатих јавноправних мера државне власти. То је сасвим и разумљиво. Када се погледа генеза права животне средине јасно је уочљиво да се оно развијало кроз инструментаријум управног права, прецизније тзв. „полицијског права“ и права обрта. Једнако тако и данас, класични инструменти директног, императивног утицаја на понашања у области заштите животне средине су незаменљиви, без наредби, налога и присиле ни савремено право животне средине се не може замислити.²

У овом раду ће се указати на главне директне јавноправне инструменте утицања на адресате норми права животне средине, као што су законске забране и налози (наредбе) дозволе, одобрења и ослобођења, као и обавезе пријаве, информисања и сл. Уз то, указаће се и на репресивне инструменте јавне управе. Поред директних, постоје данас и бројни индиректни инструменти утицања на адресате норми права животне средине, као што су финансијски подстицаји (субвенције, пореска ослобођења и олакшице) подстицаји кроз одобравање коришћења предности при обављању делатности и др. Индиректним инструментима се заправо утиче на мотивацију адресата норми да се понашају на прихватљив начин, без употребе присилних средстава. При коришћењу индиректних средстава држава упућује својеврстан апел адресатима да се понашају на одговарајући начин, без санкционисања понашања ако се тај апел не прихвати.³

За директне инструменте је карактеристично да се правном нормом или управном мером од неког лица принудно захтева одређено понашање или про-

² Упор. Reiner Schmidt, Wolfgang Kahl: *Umweltrecht*, 8. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, München, 2010, стр. 21.

³ B. Michael Kloepper, *Umweltrecht*, vierte Auflage, München, 2016, стр. 260 и сл.

пуштање. Ако се адресат не понаша на захтевани начин, јавноправне власти могу да га присиле на такво понашање, односно да га казне новчаном казном или другом врстом санкције.⁴

Најзначајнији директни инструменти у савременом праву животне средине су:

- Законске забране и налози (наредбе)
- Контролни инструменти јавне управе
- Репресивни инструменти јавне управе.

Законске забране и налози

Законским забранама и налозима се прописује одређено понашање адресатима правних норми које су они дужни да следе.

Између законских забрана и законских налога (наредби) постоји одређена разлика. Наиме, за законске забране је карактеристично да се њима ускраћује или ограничава одређена активност или делатност ради заштите животне средине, односно остваривања прокламованих циљева заштите. На другој страни су законски налози којима се појединцу налаже (наређује) одређено чињење, трпљење или пропуштање.⁵

Законске забране

Законске забране одређеног понашања или обављања одређених делатности могу бити превентивног и репресивног карактера.

Превентивне забране се јављају када се одређене делатности, активности и понашања у општој јавности не сматрају друштвено непожељним, али законодавац, због могућих негативних утицаја на животну средину, прописује њихову превентивну забрану, с тим да је надлежним управним органима дато право да у конкретним случајевима ову забрану отклоне.⁶ То се чини у одговарајућим поступцима издавања дозвола, одобрења и сл.

Репресивне забране су строжији инструменти заштите животне средине. Оне се јављају када законодавац одређене делатности, активности или понашања начелно и генерално сматра друштвено неприхватљивим због штетног утицаја на животну средину. Ипак, и ове забране се под законом прописаним условима могу у појединачним случајевима отклонити издавањем акта ослобођења од стране надлежног управног органа.

Законски налози (наредбе)

Законским налозима се правна и физичка лица упућују на одговарајуће обавезујуће понашање. У праву животне средине они се јављају као обавезе (дужност) чињења, трпљења или пропуштања.

⁴ В. М. Kloepfer, стр. 260.

⁵ Детаљније о овоме видети: Peter-Christoph Storm, *Umweltrecht*, 10. Auflage, стр. 123 и сл.

⁶ P.Storm, стр.124.

Обавеза чињења постоји када се прописом неком лицу налаже да изврши неку чинидбу, тј. да својом активном радњом допринесе заштити животне средине. То може бити и обавеза на успостављање пређашњег стања (ако је напр. власник земљишта штетно променио ток потока) али и обавеза плаћања ради отклањања или ублажавања штетних последица које су за животну средину настале.⁷

За обавезу трпљења је карактеристично да се адресату нормe налаже да трпи радњу другог усмерену на заштиту животне средине. То се, пре свега, односи на трпљење активности контролних органа за заштиту животне средине (напр. трпљење власника земљишта због постављања неког уређаја за мерење загађености или уређаја за заштиту од загађивања) али се може односити и на друга лица.

Код обавезе пропуштања налаже се адресату нормe да се уздржи од било каквог чињења којим би се могла нанети штета животној средини.

Налози могу бити прописани законом, али и на закону заснованом уредбом, наредбом или другим управним актом.

Контролни инструменти управе

Дозволе и одобрења

Када су законске забране превентивног карактера, управним органима је дато овлашћење да их у конкретним случајевима отклоне. На тај начин је управним органима дато тзв. право превентивне контроле. Када утврде да одређена делатност, активност или понашање не оштећује животну средину, или то чине у незнатном обиму, управни органи могу издати дозволу, одобрење, сагласност или други сличан акт којим отклањају примену начелне (превентивне) забране. Они то чине у одговарајућим прописаним поступцима, на захтев појединца, групе или појединих категорија адресата забране.

При давању дозволе, одобрења или другог сличног акта могуће су две правно различите ситуације. Ако је прописима предвиђено које претпоставке морају бити испуњене за добијање дозволе или одобрења, па адресат забране испуни све те претпоставке чињеничног и правног карактера, он стиче *правни захтев*, а орган управе *правну обавезу* да изда дозволу или одобрење.⁸ Уколико, међутим, то није случај, орган управе по слободној процени одлучује да ли ће издати дозволу, одобрење или други сличан акт ради отклањања примене законске забране у конкретном случају. Да ли се ради о једној или другој правној ситуацији најчешће се види већ при тумачењу одговарајуће правне нормe. Ако је стилизација нормe афирмативна (нпр. „...дозвола ће се издати , када...“), јасно је да се ради о тзв. правно везаној дозволи, код које орган управе има обавезу издавања дозволе када су испуњени прописани услови. Насупрот томе обрнуте формулације (нпр. „...дозвола се може издати само тада...“) по правилу упућују на право управног органа на дискрециону процену.

⁷ Упор.: Wilfried Erbguth, Sabine Schlacke, *Umweltrecht*, 6. Auflage, Baden-Baden, 2016, стр. 87.

⁸ Оваква ситуација се означава и као „правно везана дозвола“ (в. P. Storm, стр. 124).

Како се види, превентивна забрана има свој коректив у праву управе да је у одређеним случајевима суспендује издавањем одређеног управног акта (дозволе, одобрења). Овакав систем се у стручној литератури означава и као систем превентивне забране са задржавањем права одобравања.⁹

За дозволе и одобрења је карактеристично да имају тзв. легализирајуће дејство. Дотадашње противправно понашање се добијањем дозволе или одобрења легализује.

Догматски посматрано, дозволе и одобрења имају двоструко дејство. Оне најпре имају *одобравајуће* дејство. Њима се отклања дејство превентивне забране.¹⁰ Добијањем дозволе или одобрења корисник је ослобођен забране и може обављати делатност или активност која је предмет забране. Поред тога дозволе и одобрења имају и *утврђујуће* дејство.¹¹ Кад буду издате, сматра се да је њима утврђено стање које ослобађа од примене превентивне забране.

Дозволе и одобрења могу бити везана за предмет или за лице. Ако су везана за предмет, важиће и када се евентуално промени власник или корисник предмета (напр. земљишта, машине, постројења и сл.). Додуше и нови власник или корисник ће морати испунити све услове које је испуњавао претходни, па и оне персоналног карактера, као нпр. да има раднике одређених квалификација, али се нови захтеви у погледу предмета (захтева) не постављају. Ако је дозвола или одобрења везана за лице, тада свако ново лице које би обављало одређену делатност на истом месту као и претходно, мора добити нову (своју) дозволу.

У праву животне средине се понекад одлучује у управном поступку који има низ особености. Код градње великих постројења се тако поступак често одвија у више фаза. Да би се избегли ризици забране рада постројења због прописа о животној средини, често се прибављају тзв. *претходна одобрења или дозволе* на основу којих инвеститори могу да процене да ће захтев за коначно одобрење бити усвојен. Мада ова врста одобрења не даје право на започињање рада постројења (такво право се стиче тек дефинитивном дозволом) она су ипак значајна јер инвеститору смањују ризик негативне одлуке о захтеву за давање одобрења. На тај начин се са великом вероватноћом смањује ризик да ће трошкови изградње постројења бити узалудни, ако се коначна дозвола не добије. Од претходне дозволе треба разликовати делимичну дозволу. Она се издаје за самостални део пројекта (постројења) и има дефинитиван карактер.¹²

Дозволе и одобрења се могу дати и уз неке додатне услове и налоге. Пре свега, ови акти могу бити временски ограничени. У том случају истеком времена на који дозвола или одобрење гласе, дотадашње легално понашање поново постоје илегално, уколико се не исходује њихово продужење или не добију

⁹ P. Storm, стр.124.

¹⁰ Ulrich Ramsauer, *Allgemeines Umweltverwaltungsrecht*, у зборнику радова *Umweltrecht* (Hrsg.: Hans-Joachim Koch) München, 2010, стр. 109.

¹¹ U. Ramsauer, стр. 109.

¹² B. Michael Kloepper, *Umweltschutzrecht*, 2. Auflage, München, 2011, стр. 103.

нове дозволе или одобрења. Исто тако могу бити издати са одређеним налогом који је корисник дозволе или одобрења дужан да изврши уколико жели да се дозволом или одобрењем користи. Надаље, дозволе и одобрења се могу дати и уз одређене услове, који и у праву животне средине могу имати суспензивни или резолутивни карактер. У сваком случају дозволе и одобрења дата уз додатне налоге и услове су флексибилније форме одлука од простог одбијања или потпуног одобравања. Због тога су овакве дозволе и одобрења у специфичним ситуацијама погоднији инструменти одређивања понашања адресата забране. Када оваквих инструмената не би било, управним органима би биле на располагању само две одлуке, потпуно прихватање захтева и његово потпуно одбијање. Ситуације у пракси, међутим, често нису тако једнозначне. Због тога се флексибилност оваквих дозвола и одобрења у пракси веома цени. У сваком случају овакви акти се сматрају блажом формом одлуке у односу на одбијање захтева.¹³

Обавеза обавештавања (пријаве)

Превентивно-контролни карактер система превентивне забране са задржавањем права одобравања је још видљивији ако је законом прописано да се законска превентивна забрана може отклонити простом пријавом намере обављања одређене делатности, вршења одређене активности или испољавања одређеног понашања.

Пријава је најблажи инструмент који се у праву заштите животне средине користи. У овом систему превентивна законска забрана важи, али се њена примена отклања простом пријавом (обавештавањем) надлежном управном органу. За отклањање примене забране није, дакле, потребан ни захтев заинтересованог лица ни дозвола или одобрење органа управе. Примену забране отклања прост чин пријаве намере обављања одређене делатности или вршења одређене активности. Међутим, без пријаве законска забрана важи и забрањена делатност или активност се не може вршити. Овакав систем се назива и систем превентивне забране са придржајем права на пријаву (информисање).

На основу пријава надлежни орган управе има могућност контроле делатности и активности за које постоји начелна превентивна забрана. Добра страна овог система је пре свега у томе што надлежни управни органи могу да посебно усредсреде своју контролу на субјекте који су пријаве поднели, јер за све остале важи општа забрана која је прописана законом.

Право на вршење превентивно забрањене делатности или активности на основу поднете пријаве траје све дотле док надлежни управни орган не донесе репресивни акт којим се вршење такве делатности или активности забрањује.

С обзиром на своје карактеристике, систем превентивне забране са придржајем права на пријаву (информисање) се користи за најблаже облике угрожавања животне средине. То су по правилу угрожавања мањег обима чије се последице могу отклањати и који су друштвено прихватљиви због повољних економских, социјалних и других ефеката.

¹³М. Kotulla, стр. 41.

Репресивни инструменти управе

За разлику од контролних инструмената управних органа који се везују за превентивне законске забране, репресивни инструменти управе су тесно повезани са репресивним законским забранама. Таква забрана указује да је одређена делатност, активност или понашање правно неприхватљиво, већ само по себи. Претпоставка је да су такве делатности, активности и понашања не само супротни нормама права животне средине, већ и да су друштвено непожељни и штетни. Због тога надлежни органи управе само у изузетним случајевима могу дати ослобођење од овакве забране.

Ослобођење од репресивне забране се значајно разликује од пријава, дозвола и одобрења у систему превентивне забране уз задржај права одобрења. Адресат превентивне забране се не ослобађа када поднесе пријаву надлежном органу управе или када добије дозволу или одобрење. При томе, он најчешће има *правни захтев* (нем. *Anspruch*) за дозволу или одобрење, што значи да је орган управе дужан да их изда када адресат забране испуни све прописане услове, правне и чињеничке (систем „везане дозволе или одобрења“). Само у ређим случајевима орган управе има дискреционо право одлучивања о томе да ли ће издати затражену дозволу или одобрење или не. Насупрот томе, право на ослобођење у смислу *правног захтева* у систему репресивне забране са ослобођењем не постоји. Адресат забране може поднети захтев за ослобођење, али нема право на ослобођење ни када испуни све прописане услове за тражење одобрења. Управни орган и тада дискреционо процењује и на тој основи одлучује да ли ће дати ослобођење или не. Другим речима, подносилац захтева има само право да поднесе захтев за ослобођење и право на одлуку, позитивну или негативну.¹⁴ Никада нема право на „везано ослобођење“, тј. право на позитивну одлуку управног органа, иако је испунио све прописане услове. Осим тога, ослобођења су код репресивних забрана могућа само у ретким, изузетним случајевима који су законом стриктно прописани.

Репресивне акте органи управе могу донети не само приликом одлучивања о дозволама, одобрењима и ослобађањима од превентивне односно репресивне забране, већ и након издавања таквих аката. Наиме, надлежни органи управе имају трајно право контроле над свим адресатима права животне средине, како онима који су добили одређене акте одобрења или ослобођења тако и над свим другим субјектима, дакле и оним који за своју делатност, активност или понашање нису ни морали да траже одобрења, дозволе и ослобођења. Када по основу извршене контроле утврде да се неки субјект огрешио о норму права животне средине, орган управе може да наложи предузимање одређених мера, а може и да одузме, опозове или укине дату дозволу, одобрење или ослобођење. Таква овлашћења надлежних управних органа произлазе из чињенице да сви субјекти права животне средине имају одређена права али и обавезе, што између осталог, кореспондира и са основним постулатима ове гране права, пре свега са принципима дужне пажње према животној средини, предострожности, превенције и др.

¹⁴ В. нпр.: Hartmut Maurer, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 17. Auflage, München, 2009. par. 9 par. 55.

У репресивне акте у ширем смислу свакако спадају и санкције за противправно понашање. То могу бити како санкције за прекршаје тако и санкције за кривична дела, уколико противправна понашања у сфери животне средине имају карактер таквих дела.

Литература:

1. Michael Kotulla (2014): *Umweltrecht*, 6. Auflage, Stuttgart,
2. Reiner Schmidt, Wolfgang Kahl (2010): *Umweltrecht*, 8. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, München,
3. Michael Kloepfer (2016): *Umweltrecht*, vierte Auflage, München,
4. Peter-Christoph Storm (2015): *Umweltrecht*, 10. Auflage, Berlin,
5. Wilfried Erbguth, Sabine Schlacke (2016): *Umweltrecht*, 6. Auflage, Baden-Baden,
6. Ulrich Ramsauer (2010): *Allgemeines Umweltverwaltungsrecht*, у зборнику радова *Umweltrecht* (Hrsg.: Hans-Joachim Koch) München,
7. Michael Kloepfer (2011): *Umweltschutzrecht*, 2. Auflage, München,
8. Hartmut Maurer (2009): *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 17. Auflage, München.

INSTRUMENTS OF DIRECT DETERMINATION OF ADDRESSEES' BEHAVIOUR IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL LAW

Summary: The objectives and principles of environmental law are achieved through appropriate legal and other instruments to ensure the desirable behavior of the corresponding entities. By their nature, these instruments can be direct and indirect. Unlike the indirect ones, which provide certain incentives to persons who act in accordance with the principles and norms of the environment, the direct instruments require the legally binding behavior of all or some of the categories of persons in order to protect the environment. The paper deals with the direct instruments of public legal origin, such as legal prohibitions and orders, as well as the control and repressive instruments by the state administration bodies. The author points out the character and necessary connection between these instruments. Preventive legal prohibitions are thus necessarily linked to the permissions of administrative authorities, while repressive prohibitions are linked to the individual or the group exemptions from their application.

Key words: environment, public law instruments, direct instruments, legal prohibitions and orders, applications, licenses and exemptions

VI

ПРАВО И ФИНАНСИЈЕ

ВЕРА ЗЕЛЕНОВИЋ*
МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ**
Економски факултет у Суботици
Нови Сад

УДК 336.71
Прегледни рад
Примљен: 05.05.2018
Одобрен: 29.05.2018
Страна: 583-595

ФИНАНСИЈСКО - ПРАВНИ АСПЕКТИ ФИНАНСИЈСКОГ ЛИЗИНГА У СРБИЈИ

Сажетак: Уговор о финансијском лизингу је посао финансијског посредовања који обавља давалац лизинг и који подразумева да давалац лизинга, задржава право својине над предметом лизинга. Лизинг посао показује да се до потребних средстава не мора доћи стицањем права својине, куповином или кредитом. Лизинг у економском смислу представља технику средњорочног или дугорочног уступања и прибављања опреме или других добара од стране привредних субјеката. Предмет рада јесте финансијски лизинг, његови правно-финансијски аспекти, као и анализа пословања друштва-давалаца лизинга која послују на тржишту Републике Србије. Циљ рада је да се укаже на предности и недостатке лизинга, као и његову заступљеност на финансијском тржишту Србије.

Кључне речи: финансијски лизинг, уговор, тржиште, пословање

Правни аспекти уговора о финансијском лизингу

Према Закону о финансијском лизингу у Републици Србији посао финансијског лизинга је дефинисан на следећи начин: Финансијски лизинг је посао финансијског посредовања који обавља давалац лизинг и који подразумева да давалац лизинга, задржавајући право својине над предметом лизинга, на примаоца лизинга преноси, на одређени временски период, овлашћење држања и коришћења предмета лизинга, са свим ризицима и свим користима повезаним са правом својине, а прималац му за то плаћа лизинг накнаду, уколико је испуњен најмање један од следећих услова:¹ да је предмет лизинга одређен од стране примаоца лизинга, да се право својине над предметом лизинга преноси са даваоца на примаоца лизинга истеком рока на који је закључен уговор и по извршеној исплати укупно уговореног износа лизинг накнаде, те

* vera.zelenovic@ef.uns.ac.rs

** marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

¹ Закон о финансијском лизингу, Сл.гласник РС, бр. 55/2003, 61/2005, 31/2011 и 99/2011

да прималац лизинга има уговорено право опције откупа предмета лизинга по извршеној исплати укупно уговореног износа лизинг накнаде. Предвиђени сулови су и да прималац има право да продужи рок трајања уговора о лизингу, те да је период на који се закључује уговор о лизингу одговара периоду у коме се амортизује целина или најбитнији део предмета лизинга.

Као извори права значајни су и подзаконски акти Правилник о садржини Регистра финансијског лизинга и документацији потребној за регистрацију² и Одлука о накнадама за послове регистрације и друге услуге које пружа Агенција за привредне регистре³ Уговором о финансијском лизингу обавезује се давалац лизинга да примаоцу лизинга уступи на привредно искоришћавање предмет лизинга, који је по спецификацији и одобрењу примаоца лизинга купио од испоручиоца предмета лизинга, а прималац лизинга се обавезује да за то плаћа уговорену накнаду, да обавља одређене радње у вези са одржавањем тог предмета у исправном стању, те да врши на њему потребне поправке. Дакле, давалац лизинга најпре набави предмет лизинга од произвођача односно трговца на основу уговора о купопродаји да би га онда на основу уговора о лизингу уступио на коришћење кориснику лизинга. Између произвођача, односно трговца и корисника лизинга настаје само фактички а не правни однос (Витез, 2011:105).

Основни циљ уговора о лизингу је да омогући кориснику лизинга да привредно искоришћава ствари које су му потребне, без њихове куповине. Уговор о лизингу је појединачан правни посао и један од правних инструмената којим се реализује лизинг посао. Истеком рока (који је на различит начин одређен или одредив, зависно од лизинг посла и уговора) корисник лизинга има три могућности (Царић, 2000:232) да продужи уговор за исти или други рок (под истим или повољнијим условима), да врати опрему или да коришћену опрему откупи.

У пословној пракси се при оцени употребљивости лизинга полази са фискалног, економског, становишта ликвидности и политике финансирања. Што се тиче фискалног становишта, лизинг је погодан начин финансирања, у случајевима када се пуни износ лизинг накнаде третира као трошак пословања, односно када се одбије од пореске основице. Посматрано са економског становишта лизинг је погодан, јер омогућава предузећима да брзо обнављају своју опрему, као и реструктурирање и прилагођавање новим захтевима тржишта у врло кратком року, али рентабилност може бити угрожена релативно високим износима лизинг накнаде. Што се ликвидности тиче, лизинг је погодан, јер не захтева ангажовање ни сопственог, а ни позајмљеног капитала.

Доношење закона о лизингу је значајно за учеснике у лизинг послу, због тога што је неопходно да потенцијални учесници, пре свега, даваоци лизинга, буду унапред упознати са нормама (које морају бити примењене, али и са онима које ће се примењивати ако одређена питања нису регулисана уговором).

² „Сл. гласник РС“, бр. 31/13

³ „Сл. гласник РС“, бр. 119/13, 138/14, 45/15, 106/15, 32/16 и 60/16.

Поред облигационих односа, доношењем посебног закона о лизингу требало је решити и статус учесника у лизингу, процесно-правна питања која су битна за правну сигурност учесника и да се иницира измена других прописа битних за нормално одвијање овог посла. Доношење Закона о финансијском лизингу обезбеђује претпоставке за примену лизинга сагласно нашим потребама, јер (Здјелар, 2008:27): када се законски регулишу сви његови главни аспекти отклања се могућност међусобне неусклађености или чак и противречности, које су нормална последица када се ова материја регулише различитим законима. Гледано са прагматичног и становишта правне сигурности за учеснике, далеко је прихватљивије да се један овако комплексан тржишни инструмент регулише једним правним актом. Коначно, најбитније је да доношење посебног закона значи да његова регулатива ужива приоритетну примену у односу на опште законе, односно на тај начин се обезбеђује најефикаснија заштита страна у овом послу.

Изменама и допунама Закона прописане су извесне подстицајне и заштитне мере за одобравање лизинга непокретности физичким лицима. Наиме, изменом члана 13е Закона утврђено је да давалац лизинга непокретности не може захтевати учешће од примаоца лизинга - физичког лица, те да уговор о лизингу непокретности који се закључује с физичким лицем мора садржавати клаузулу да се право својине над предметом лизинга преноси с даваоца на примаоца лизинга истеком рока на који је уговор закључен и по извршеној исплати укупно уговореног износа накнаде (чиме је наглашена кредитна компонента уговора о лизингу). Такође, ради правне сигурности примаоца лизинга непокретности, допуном члана 14. Закона је прописано да давалац лизинга не може оптеретити хипотеком непокретност коју је дао у финансијски лизинг. Давалац лизинга дужан је да обавести испоручиоца предмета лизинга да предмет лизинга прибавља ради извршења уговора о лизингу и да означи лице које у том уговору има својство примаоца лизинга. (Царић и др, 2016:226)

Давалац лизинга је друштво са ограниченом одговорношћу или акционарско друштво са седиштем у Републици Србији, које уз задржавање права својине на предмету лизинга, преноси на примаоца лизинга овлашћење држања и коришћења предмета лизинга, на уговорено време и уз уговорену накнаду, и које има дозволу Народне банке Србије за обављање послова финансијског лизинга. Давалац лизинга обавља делатност финансијског лизинга као претежну делатност, али може обављати и делатност давања у закуп враћених предмета лизинга, као и делатности које се уобичајено обављају уз делатност финансијског лизинга (услуге обуке примаоца лизинга у вези са коришћењем предмета лизинга, услуге монтаже, демонтаже, услуге сервисирања предмета лизинга, набавка резервних делова и сл.). Давалац, предмет лизинга набавља од испоручиоца предмета лизинга, за који није заинтересован у смислу поседовања власништва, већ у смислу повећаног инвестирања капитала у будућност (он се појављује као финансијер посла). Основни елементи уговора о финансијском лизингу су:⁴

⁴ http://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_4/index.html, pregledano 01.03.2018.

- Бруто набавна вредност предмета лизинга - разликују се у зависности од испоручиоца, али може да се разликује и зависно од услова које давалац лизинга има код испоручиоца. Прималац лизинга има интерес да та вредност буде што повољнија за њега, јер његове обавезе према даваоцу лизинга зависе од тог износа.

- Преостала вредност предмета лизинга - уговарање преостале вредности предмета лизинга умањује висину појединачне рате, али ствара обавезу примаоца лизинга да по истеку периода на који је уговор о лизингу закључен плати већи износ уколико жели да предмет лизинга пређе у његово власништво. То значи да би прималац лизинга током периода у коме плаћа ниже рате требало да штеди одређени износ како би био у могућности да обезбеди знатно плаћање у будућности.

- Трошкови осигурања - осигурање предмета лизинга је законска обавеза примаоца лизинга, с тим што давалац лизинга ту обавезу уговором може преузети на себе. Накнада штете се исплаћује даваоцу лизинга. Трошак осигурања није укључен у ефективну стопу лизинг накнаде (ЕЛИН). Уколико давалац лизинга одређује друштво за осигурање код кога предмет мора да буде осигуран, прималац лизинга губи могућност да изабере друштво са најповољнијим условима осигурања. Такође, треба обратити пажњу на то како је регулисан однос између даваоца и примаоца лизинга у случају настанка штете, тј. да ли и под којим условима прималац лизинга има право на део накнаде коју исплаћује друштво за осигурање. Пожељно је да ови односи буду регулисани уговором.

- Други трошкови који настају закључењем уговора о финансијском лизингу – веома су битни са аспекта поређења различитих понуда за финансирање. Постоји могућност да се ниске каматне стопе компензују високим другим трошковима које наплаћује давалац лизинга. Такође, неки трошкови који настају код једног начина финансирања не постоје код другог. Ефекат који ти трошкови имају на номиналну каматну стопу (само онај њихов део који се уплаћује на рачун даваоца лизинга) одражава се кроз ЕЛИН.

- Валутна клаузула – преузимањем обавезе чији је износ индексан у некој страниј валути преузима се и знатан девизни ризик, осим у случају кад неко има редован новчани прилив у истој тој валути. Давалац лизинга уговара девизну клаузулу да би се заштитио од ризика промене девизног курса у случају када су његове обавезе (извори финансирања) деноминирани у тој валути. Уколико је неко ипак спреман да сноси ризик промене девизног курса, треба да обрати пажњу на курс по коме се врши прерачун висине рате лизинг накнаде – да ли се ради о средњем или продајном курсу, да ли се примењује курс на дан доспећа рате лизинг накнаде или на дан уплате.

- Право опције – да ли корисник има право да по истеку периода лизинга откупи предмет лизинга и под којим условима? Да ли је то у складу са његовим потребама (или жели да по истеку тог периода прибави потпуно нов предмет)? Давалац лизинга ово право може да услови плаћањем одређене накнаде (цена опције).

- Услови превремене отплате – уколико корисник планира да током периода трајања лизинга уштеди одређена новчана средства како би превремено отплатио остатак лизинг накнаде и откупио предмет лизинга, треба да води рачуна о томе да превремена отплата не може да наступи пре истека рока од две године. Најчешће се у том периоду отплати и већи део камате – главница преосталог дуга често не опада сразмерно протеклом периоду – што може да се види из Плана отплате. Поред наведеног, треба обратити пажњу и на то да ли ће и на који начин давалац лизинга обрачунати трошак превремене отплате, који у неким случајевима може да буде далеко од занемарљивог. Због свега наведеног, добро треба проценити оправданост превремене отплате пре него што се неко одлучи на тај корак.

- Ефективна стопа лизинг накнаде – ова стопа приказује релативну цену финансирања које давалац лизинга одобрава (брuto набавна вредност умањена за учешће), на начин да обезбеђује упоредивост услова финансирања различитих давалаца лизинга, као и давалаца лизинга и банака. На висину ове стопе утиче висина номиналне каматне стопе, износ других трошкова који настају закључењем уговора о финансијском лизингу, али и моменат настанка новчаних токова, односно плаћања по лизингу. Нпр. ако имамо два даваоца лизинга А и Б са потпуно идентичним условима финансирања, изузев што се у случају даваоца лизинга А укупан износ других трошкова уплаћује за годину дана од дана потписивања уговора, а код даваоца лизинга Б одмах по потписивању уговора, ЕЛИН ће бити већи код даваоца лизинга Б. Ово из разлога што уколико прималац лизинга сада располаже износом који се захтева за плаћање других трошкова у условима које одобрава давалац лизинга А има могућност да та средства орачи до доспећа обавезе плаћања (или упосли на неки други начин) и оствари извесну добит по том основу. Разлика је већа што је износ трошкова већи и што је дужа разлика између периода доспећа ових новчаних обавеза. Поред наведеног, висина учешћа не утиче на ЕЛИН, због чега је овај износ веома битно упоредити са другим видовима финансирања, односно другим даваоцима лизинга, а нарочито имајући у виду временску вредност новца, као и чињеницу да је давалац лизинга, без обзира на висину учешћа, формално-правни власник предмета у целини.

- Висина и период настанка новчаних одлива – корисник треба да процени висину и период настанка новчаних одлива са аспекта могућности њиховог измирења, односно очекиваних новчаних прилива у посматраном периоду.

- Могућност промене номиналне каматне стопе – посебно треба обратити пажњу на одредбу уговора којом се уређује право даваоца лизинга да током трајања лизинг уговора изврше промену висине лизинг рате. Најчешће је то ситуација уколико дође до повећања ЕУРИБОР-а или неке друге референтне каматне стопе (врста каматне стопе на домаћем или међународном финансијском тржишту у односу на коју се одређује каматна стопа у конкретном послу). Тако нпр. ЕУРИБОР представља каматну стопу на депозите у еврима на међубанкарском тржишту. У зависности од рочности депозита, разликује се недељни, двонедељни, тронедељни, месечни, тромесечни и сл. ЕУРИБОР. Раз-

лог због кога даваоци лизинга уговарају овакву одредбу јесте заштита од ризика промене каматне стопе и најчешће представља индикатор да се камата коју даваоци лизинга плаћају својим повериоцима одређује према истој референтној каматној стопи. За примаоца лизинга је битно да зна да повећање ЕУРИБОР-а повлачи повећање висине његове будуће месечне обавезе према даваоцу лизинга и повећање укупне камате коју ће да плати. Уколико је уговором предвиђено право примаоца лизинга да предмет откупи на крају периода лизинга, измена висине рате лизинг накнаде ствара и обавезу плаћања додатног ПДВ-а због промењене основице за његов обрачун. Уговором о финансијском лизингу требало би да буде прецизно одређено на који начин ће се усклађивати рата лизинг накнаде са променама референтне каматне стопе, као и датуми на које се утврђује да ли је дошло до те промене.

• Услови уговора о испоруци – Уговор о испоруци је уговор којим давалац лизинга прибавља предмет лизинга од испоручиоца. Закон о финансијском лизингу прописује да прималац лизинга даје одобрење на одредбе уговора о испоруци које се односе на његове интересе. То се нарочито односи на:

- предмет уговора – да ли је предмет у уговору о испоруци недвосмислено идентификован као предмет који примаоц жели да прибави,
- место, рок и начин испоруке – пожељно је да детаљи око испоруке предмета, а нарочито крајњи рок испоруке, буду прецизно одређени. Исто тако је пожељно да ови услови буду наведени и у уговору о финансијском лизингу. У случају да се испорука не изврши у складу са дефинисаним условима, прималац лизинга има право да одбије пријем испоруке или раскине уговор о лизингу и има право на накнаду штете. Такође, прималац лизинга има право да обустави исплату уговорене накнаде према даваоцу лизинга до испуњења обавезе испоруке која је у складу са уговореним условима. Прецизно одређење рока испоруке је нарочито важно у случају када давалац лизинга од примаоца наплаћује интеркаларну камату за период од момента плаћања предмета према испоручиоцу лизинга до момента испоруке тог предмета или доспећа прве рате лизинг накнаде. Висина овог додатног трошка примаоца лизинга може се ограничити само одређивањем рока до када је испоручилац дужан да предмет испоручи,
- цена предмета лизинга – да ли цена оквирно одговара цени коју би примаоц платио у случају набавке предмета лизинга за готово? Да ли давалац лизинга преноси на примаоца попусте одобрене од стране испоручиоца?

• Порески третман у случају различитих начина прибављања предмета: Правна лица, приликом избора начина финансирања набавке предмета, нарочито треба да имају у виду утицај тог избора на његове пореске обавезе. Пре потписивања уговора о финансијском лизингу треба водити рачуна да сви разлози због којих се примаоц опредељује за овај вид финансирања и за конкретни даваоца лизинга буду прецизно и недвосмислено наведени у уговору.

Уговор о лизингу престаје истеком уговора или ако предмет лизинга буде уништен неким случајем више силе. Могуће је предвидети право примаоца лизинга да, по протеку рока на који је уговор закључен, откупи предмет лизинга по цени које је уговором одређена или да продужи уговор о лизингу (право

опције). Законом је прописана обавеза вођења регистра финансијског лизинга на територији Републике Србије.⁵

Финансијски аспекти финансијског лизинга

Финансијски лизинг постао је широко прихваћен и често примењиван посао, прилагођен потребама савременог пословног промета. Лизинг у економском смислу представља технику средњорочног или дугорочног уступања и прибављања опреме или других добара од стране привредних субјеката. За даваоца лизинга, финансијски лизинг је повољан јер он задржава право својине на предмету лизинга, и самим тим не сноси ризик карактеристичан повериоцу који одобрава кредит. Давалац лизинга такође обавља и одређене економске функције код посла лизинга као што су: функција кредитирања (у облику куповине предмета лизинга од произвођача, који онда уступа на привредно искоришћавање примаоцу лизинга, који плаћа лизинг накнаду), услужну функцију (пружање консултинг услуга, услуге замене дотрајалих делова, одржавање, монтаже и др.), као и функцију преузимања ризика (пропасти, оштећења, кредитни, финансијски ризици, ризик моралног рабаћења, техничке истрошености и сл.). Финансијски лизинг је погодан и за испоручиоца, јер он за њега представља извор континуиране продаје поузданом купцу под, по правилу, повољним условима.

Финансирање путем лизинга јегодно за новооснована мала и средња предузећа, као и за све клијенте који имају слабију кредитну способност, из разлога што када су они у ситуацији да немају могућности и не располажу средствима којима могу да обезбеде кредит, они могу да склопе лизинг аранжман.

На крају трећег тромесечја 2017. године, у сектору финансијског лизинга Републике Србије, пословало је, као и у претходном периоду, 16 давалаца финансијског лизинга.

(у хиљадама динара, у %, на дан 30. 9. 2017)

Власничка структура према националности (резидентности) власника	Број	Актива		Капитал		Запослени	
		Износ	Учешће	Износ	Учешће	Број	Учешће
Даваоци лизинга у 100% или већинском власништву домаћих лица	8	56.999.230	79,2%	5.169.387	54,6%	253	70,5%
Даваоци лизинга у 100% или већинском власништву страних правних лица	8	14.946.522	20,8%	4.302.684	45,4%	106	29,5%
Укупно	16	71.945.752	100,0%	9.472.071	100,0%	359	100,0%

Табела 1: Преглед основних параметара релевантних за финансијски лизинг⁶

⁵ http://www.apr.gov.rs/Registri/Finansijski_lizing.aspx, приступ 8.3.2018

Као што је приказано у Табели 1, осам давалаца финансијског лизинга је у 100% или већинском власништву страних правних лица, док је других осам давалаца финансијског лизинга у 100% или већинском власништву домаћих лица (од чега седам у власништву домаћих банака са страним капиталом).

Класификација давалаца финансијског лизинга према критеријуму секторске припадности њихових оснивача (банкарски/небанкарски сектор) остала је непромењена од почетка функционисања уређеног тржишта финансијског лизинга у Републици Србији. Тако су оснивачи 14 давалаца финансијског лизинга банке, чланице банкарских група или друге финансијске институције, док су само два даваоца финансијског лизинга у већинском власништву лица која не припадају банкарском сектору. Број запослених у сектору финансијског лизинга на крају овог тромесечја износио је 359, што је за четири запослена мање него на крају претходног тромесечја.

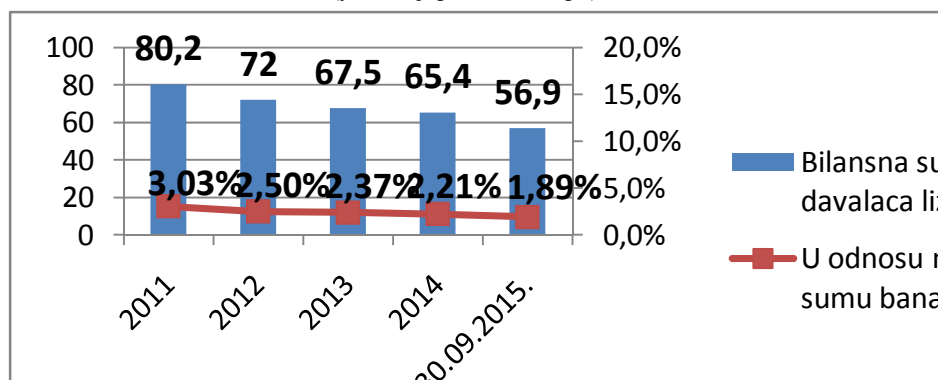
Укупна билансна актива сектора финансијског лизинга износила је 71,9 млрд дин. (већа за 2,7% него на крају претходног тромесечја). Укупан капитал износио је 9,5 млрд дин. (већи за 4,8% него на крају претходног тромесечја). Као и у претходном тромесечју, четири даваоца финансијског лизинга, према својој укупној билансној активи, чине чак 59,4% тржишта финансијског лизинга. С друге стране, три даваоца финансијског лизинга имају појединачно учешће мање од 10,0%, а преосталих девет давалаца финансијског лизинга имају појединачно учешће мање од 5,0% на овом тржишту.

Сектор финансијског лизинга је профитабилан⁷ – стопа приноса на активу (ROA) је на дан 30. 9. 2017. износила 1,52%, док је стопа приноса на укупан капитал (ROE) износила 11,80%. На крају трећег тромесечја 2017. године, у укупним доспелим ненаплаћеним потраживањима, највећи део се односио на потраживања од чијег је доспећа протекло више од 90 дана. Ова потраживања су, на дан 30. 9. 2017. године, износила 4,3 млрд динара. Учешће тих потраживања у укупним бруто потраживањима по основу финансијског лизинга износило је 6,3%. Нето књиговодствена вредност потраживања од чијег је доспећа протекло више од 90 дана у укупном нето износу портфолија учествовала је са 0,6%.

На крају трећег тромесечја 2017. године, стопа приноса на просечну активу (ROA) и приноса на просечан капитал (ROE) мања је него на крају истог тромесечја 2016. године. Показатељ ROA, у односу на 30. 9. 2016. године, смањен је са 2,10% на 1,52%, док показатељ ROE на крају трећег тромесечја 2017. године износи 11,80%, што је мање него у истом тромесечју 2016. године, када је овај показатељ износио 15,59%. Нето каматна маржа износи 3,33% (на крају трећег тромесечја 2016. године износила је 3,78%). Просечна активна каматна стопа се смањила на крају трећег тромесечја 2017. године и износила је 4,64% (на крају трећег тромесечја 2016. године износила је 5,57%), као и просечна пасивна каматна стопа, која је на крају трећег тромесечја 2017. године износила 1,31% (на крају трећег тромесечја 2016.године износила је 1,90%).

⁶ https://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2017.pdf

⁷ https://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2017.pdf

Графикон 1: Однос билансне суме банака и давалаца лизинга (у милијардама динара)⁸

На графикону 1 је представљена билансна сума давалаца лизинга у периоду од 2011. године, до 30.09.2015. године. Из приказа се види да се билансна сума константно смањивала у овом периоду, и да је највећа била 2011. године када је износила 80,2 милијарде динара, што је представљало 3,03% билансне суме. У 2012. години билансна сума давалаца лизинга је износила 72 милијарде динара, што је представљало 2,5% билансне суме банака, у 2013. години билансна сума је износила 67,5 милијарди динара, и то је представљало 2,37% билансне суме банака. У 2014. години билансна сума је износила 65,4 милијарде динара, што је представљало 2,21% билансне суме банака, и на дан 30.09.2015. године билансна сума је износила 56,9 милијарде, што представља 1,89% билансне суме банака.

Нето резултат пословања на крају трећег тромесечја 2017. године износио је 701,1 млн динара. Од укупно 16 давалаца финансијског лизинга, пет давалаца су имали негативан нето резултат. На крају трећег тромесечја 2017. године, седам давалаца финансијског лизинга (*Intesa Leasing d.o.o. Beograd*, *NBG Lizing d.o.o. Beograd*, *CA Leasing d.o.o. Beograd*, *Sogelease Srbija d.o.o. Beograd*, *VB Leasing d.o.o. Beograd*, *S-Leasing d.o.o. Beograd* и *UniCredit Leasing Srbija d.o.o. Beograd*) имало је претходну сагласност Народне банке Србије за обављање послова заступања у осигурању, мада се учешће прихода по основу обављања ових послова не може сматрати значајном ставком у њиховим укупним приходима. Два даваоца финансијског лизинга су у поступку добровољне ликвидације, за чије спровођење су добили сагласност Народне банке Србије.

За потребе праћења структуре тржишта финансијског лизинга и степена конкуренције међу даваоцима финансијског лизинга, поред појединачног и укупног тржишног учешћа према висини билансне активе, извршен је и обрачун Херфиндал–Хиршмановог индекса. Такође, на основу појединачног тржишног учешћа према висини потраживања по основу финансијског лизинга (портфолија), утврђен је и ранг према овом критеријуму.

⁸ http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2015.pdf, pregledano 10.10.2017.

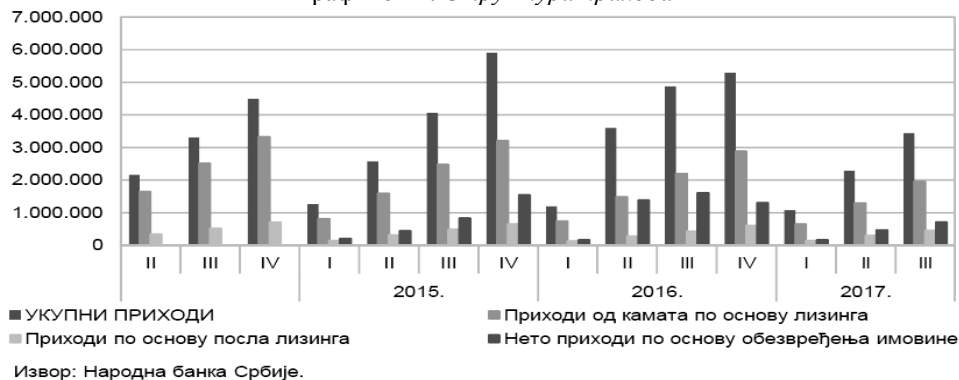
Табела 2. *Тржишно учешће давалаца финансијског лизинга према билансној активи*

Ранг	Давалац лизинга	Билансна актива (у 000 RSD)	Учешће	Давалац лизинга	Билансна актива (у 000 RSD)	Учешће	
1.	Intesa Leasing d.o.o. Beograd	12.838.178	17,8%	9.	Heta Leasing d.o.o. Beograd	2.503.894	3,5%
2.	Soglease Srbija d.o.o. Beograd	12.049.957	16,7%	10.	Lipaks Leasing d.o.o. Beograd	1.906.351	2,6%
3.	Raiffeisen Leasing d.o.o. Beograd	9.117.996	12,7%	11.	VB Leasing d.o.o. Beograd	1.771.136	2,5%
4.	UniCredit Leasing d.o.o. Beograd	8.743.504	12,2%	12.	NLB Leasing d.o.o. Beograd u likvidaciji	648.321	0,9%
5.	S-Leasing d.o.o. Beograd	6.835.428	9,5%	13.	Piraeus Leasing d.o.o. Beograd	463.434	0,6%
6.	NBG Lizing d.o.o. Beograd	5.651.214	7,9%	14.	Procredit Leasing d.o.o. Beograd	267.977	0,4%
7.	CA Leasing Srbija d.o.o. Beograd	5.239.837	7,3%	15.	Zastava Istrabenz Lizing d.o.o. Beograd	235.724	0,3%
8.	Porsche Leasing SCG d.o.o. Beograd	3.448.169	4,8%	16.	ERB Leasing a.d. Beograd	224.630	0,3%
УКУПНО		71.945.752	100,0%				

Извор: Народна банка Србије.

Прва четири даваоца финансијског лизинга, која иначе чине више од половине тржишта финансијског лизинга, и даље су се одржала на позицијама на којима су били на крају претходног тромесечја, као и на крају претходне године.

Најзначајнија категорија прихода давалаца финансијског лизинга били су приходи од камата по основу финансијског лизинга (основни приходи давалаца финансијског лизинга), чије је учешће у укупним приходима на дан 30.9.2017. године износило 57,2%. Видимо да приходи од камата у посматраном временском интервалу бележе благи, али константан пад, и то у свим посматраним кварталима. У структури прихода, по висини учешћа следе нето приходи од умањења обезвређења имовине, са 21,1%, затим приходи по основу посла финансијског лизинга (приходи у вези с реализацијом основног посла), са 13,4%. И ови приходи имају тренд пада у посматраном периоду.

Графикон 2: *Структура прихода*

Са графикана број 3 је видљиво да укупни расходи бележе значајан пад у 2016 и 2017 години, у односу на претходно посматрани период. Током 2017.

расходи у свим кварталима и по свим основама бележе значајан пад, што кореспондира са падом прихода у посматраној години. У структури укупних расхода највеће учешће имали су: трошкови зарада, накнада зарада и остали лични расходи (27,7%), затим остали трошкови пословања (25,3%), расходи камата по основу лизинга (19,7%), трошкови по основу посла финансијског лизинга (6,5%), док трошкови амортизације и резервисања са 5,5% учествују у укупним расходима.

Графикон 3: Структура расхода

Структура пласмана по основу финансијског лизинга

У трећем тромесечју 2017.године⁹ године, као и годинама уназад, највеће учешће у структури пласмана према примаоцу лизинга (83,6%) чине пласмани по основу финансијског лизинга одобрених привредним друштвима која не припадају финансијском сектору. Са аспекта предмета лизинга, на крају трећег тромесечја 2017. године, највеће учешће у пласманима по основу финансијског лизинга и даље се односи на финансирање теретних возила, минибуса и аутобуса (35,2%), као и на финансирање путничких возила (30,6%). Остали предмети лизинга су, као и у претходним периодима, заступљени са око 10,0% учешћа или с мањим процентом. У секторској структури пласмана по основу финансијског лизинга, у овом тромесечју, најзначајније учешће имали су сектори саобраћаја, складиштења, информисања и комуникација (29,0%). Значајније учешће имао је сектор трговине (17,6%), затим сектор грађевинарства (14,1%), као и сектор прерађивачке индустрије, рударства и снабдевања водом (13,2%).

Leaseurope је са партнером Oxford Economics, реализовао обимно истраживање „Лизинг код малих и средњих предузећа“. Анализирали су се подаци за 3.000 малих и средњих предузећа у 8 европских земаља (Немачка, Француска, Италија, Шпанија, Холандија, Шведска, Пољска и Велика Британија). Циљ истраживања је био да се квантификује колико мала и средња предузећа

⁹ https://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2017.pdf

користе лизинг у односу на остале врсте финансирања, али и колико је велики допринос лизинга европској економији. Резултати су показали да у Европи расте проценат малих и средњих компанија које користе лизинг, јер се њихов проценат повећао са 40,3% колико је износио у 2010. години, на 42,5% колико показује ово истраживање. Истраживањем је потврђен и профил компанија које више користе лизинг, а то су растуће и извозно оријентисане компаније. Резултати пословања лизинг индустрије у Европи, показивали су пораст пласмана за 9,5% у 2014. години, што је представљало највећу стопу раста још од 2007. године. Раст је примећен у свим категоријама финансирања, а посебно у категорији возила, где је раст био 12,4% у односу на 2013. годину, али и у категорији финансирања набавке опреме и некретнина. Учешће лизинга у финансирању привреде и физичких лица у Србији износи 2,2%, док се у Европској унији око 20% потреба за финансирањем решава лизингом. подаци указују да је потребно изменити Закон о лизингу, како би се омогућило да једна компаније може да се бави и финансијским и оперативним лизингом.

Закључак

У тржишним условима пословања, предузећа су приморана на инвестициона улагања, како би задовољиле све строжије производне стандарде и све захтевније потребе потрошача. Како би и пословни субјекти, који не располажу са довољним износом сопствених средстава, и теже долазе до кредита, могли да набављају најсавременију опрему и прате трендове на тржишту, пословна пракса је морала да пронађе брзе и флексибилне тржишне инструменте. Један од таквих је лизинг, који представља вид набавке опреме без стицања власништва над њом.

Када корисник лизинга врши упоређивање набавке опреме путем лизинга и путем куповине, не може да узме у обзир само трошкове набавке као једног од најбитнијих критеријума за доношење одлуке. За избор начина финансирања, веома су битне и друге околности као што су степен ангажовања сопствених средстава за реализацију набавке, динамика готовинског тока средстава, деловање фактора актуелизације и инфлације и др. За процену корисности примене лизинга потребно је обрачунати евентуалну добит од сачуваних и пласираних новчаних средстава која се могу пласирати у улагање основних средстава, улагањем у обртна средства, као и у неку другу пословну трансакцију. Лизинг представља флексибилнији начин финансирања набавке средстава, корисник лизинга из прихода који остварује коришћењем предмета лизинга, плаћа рате, а давалац остаје власник. Проблем недостатка ликвидних средстава, као и избегавање трошкова застаревања основних средстава, могу се решити лизингом.

Лизинг индустрија на тржишту Србије је релативно млада, присутна је нешто више од једне деценије, тако да може да се каже да време финансирања путем лизинга тек долази. Два кључна разлога, тржишне препреке и законодавна питања, успоравају развој лизинга у Србији. Држава би требала да се акти-

вније укључи везано за развој тржишта лизинга, тако што би у субвенционисано финансирање укључила и лизинг компаније, као и изменама Закона о лизингу којим би се омогућило да се лизинг компаније баве истовремено и финансијским и оперативним лизингом.

Литература:

1. Carić S., Đurđev D., Vilus J., Šogorov S., (2000) Međunarodno privredno pravo, Centar za privredni konsalting, Novi Sad,
2. Carić S., Vitez M., Dukić Mijatović M., Veselinović J. (2016) privredno pravo, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad,
3. Zdjelar Z., (2008) Upoređivanje lizinga i duga, Beograd
4. Zakon o finansijskom lizingu, Sl. glasnik RS, br. 55/2003, 61/2005, 31/2011 i 99/2011 - dr.zakoni
5. Vitez M., 2011, Bankarsko pravo, Ekonomski fakultet Subotica, Proleter a.d. Bečej
6. Odluka o naknadama za poslove registracije i druge usluge koje pruža Agencija za privredne registre „Sl. glasnik RS“, br. 119/13, 138/14, 45/15, 106/15, 32/16 i 60/16.
7. Pravilnik o sadržini Registra finansijskog lizinga i dokumentaciji potrebnoj za registraciju „Sl. glasnik RS“, br. 31/13
8. http://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_4/index.html,
9. https://www.nbs.rs/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2017.pdf
10. http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/57/57_3/izvestaji/FL_III_2015.pdf
11. http://www.apr.gov.rs/Registri/Finansijski_lizing.aspx

FINANCIAL AND LEGAL ASPECTS OF FINANCIAL LEASING IN SERBIA

Summary: The contract of financial leasing is a business of financial intermediation carried out by the leasing provider and which implies that the leasing provider reserves the right to own the leasing subject. Leasing business shows that the necessary funds do not have to come by acquiring property rights, purchasing or credit. Leasing in economic terms represents a technique for the medium or long-term assignment and acquisition of equipment or other goods by business entities. The object of the paper is financial leasing, its legal and financial aspects, as well as the analysis of the operation of the leasing companies that operate on the Serbian market. The aim of the paper is to point out advantages and disadvantages of leasing, as well as its presence on the financial market of Serbia.

Key words: financial leasing, contract, market, business

ВЛАДИМИР В. КОЗАР*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 336.7:336.748

Прегледни рад
Примљен: 05.05.2018
Одобрен: 29.05.2018
Страна: 597-610

РАСКИД УГОВОРА О КРЕДИТУ СА ВАЛУТНОМ КЛАУЗУЛОМ ЗБОГ ПРОМЕНА КУРСА ШВАЈЦАРСКОГ ФРАНКА

Сажетак: Закон о облигационим односима не прописује друге правне последице раскида уговора због промењених околности, осим обавезе тужиоца да накнади другој страни правичан део штете коју трпи због тога. Питање дејства раскида добило је на значају доношењем правноснажне пресуде о усвајању тужбеног захтева за раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом због промењених околности, а којом није одлучено о правним последицама раскида. У раду је анализирана актуелна судска пракса, пре свега правноснажна пресуда Апелационог суда у Новом Саду о раскиду којом је суд, усвајајући тужбени захтев, изрекао раскид уговора о дугорочном стамбеном кредиту „услед битно промењених околности“, као и супротно правно схватање, изражено у другој пресуди истог суда, према коме „повећање курса швајцарског франка у односу на моменат закључења уговора... у смислу члана 133. став 1. ЗОО, не представља оправдан разлог за тражени раскид уговора.“ Такође, приказани су и ставови Врховног касационог суда из решења Рев 321/2016 од 25.01.2017. године, донетом у спору о раскиду уговора о кредиту, као и најновија „пилот“ пресуда Апелационог суда у Београду за уговор о стамбеном кредиту у швајцарским францима.

Кључне речи: раскид уговора; промењене околности; кредит; валутна клаузула; Clausula rebus sic stantibus; швајцарски франак

Увод

Валутна клаузула је уговарање вредности обавезе у девизама (валута обавезе), с тим што се плаћање и наплаћивање по тим уговорима врши у динарима (валута исплате).¹ Валутна клаузула не представља начин мерења динарског износа (није валориметар) који је корисник кредита примио и који треба да врати, већ представља његову девизну обавезу, која се као таква исказује и

* kozarv@yahoo.com, 0652170419

¹ Закон о девизном пословању, *Службени гласник РС*, бр. 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014), члан 2. тачка 24. (Даље у тексту и фуснотама: ЗДП)

пословним књигама банке,² односно представља девизну имовину банке.³ Валутна клаузула, дакле није валориметар, којим се мери висина обавеза уговорних страна, већ је преузета обавеза.

Валутна клаузула у уговорима о кредиту, посебно у швајцарским францима, изазвала је велики број спорова, о пуноважности ове клаузуле или правног посла у целини због нарушавања начела једнаке вредности давања услед наглог пораста курса швајцарског франка у односу на евро и динар. Такође, поставило се и питање могућности примене других правних института на уговоре о кредиту са валутном или сличним клаузулама (индексном, девизном), пре свега раскида уговора због промењених околности, а такође и поништаја уговора због прекомерног оштећења, као и ништавости зеленашких уговора. Закон о облигационим односима⁴ и ЗДП дозвољавају уговарање валутне клаузуле.

Правни став о пуноважности, односно дозвољености уговарања валутне клаузуле у уговорима о кредиту индексираним у валути CHF, а посебно у кумулацији са уговорном каматом, заузет је од стране домаћих судова,⁵ уз напомену да у случају „енормног скока курса валуте, може бити повређен циљ такве одредбе и тада уговорена валутна клаузула може довести до нееквивалентности узајамних давања уговарача, и то на штету корисника кредита“.⁶ Став о законитости девизне клаузуле заузет је и у судској праски суседних земаља. Наиме, Врховни суд Републике Хрватске потврдио је правноснажну одлуку којом је потврђено да је девизна клаузула легална (па и она у CHF), али и да је једнострана промена каматне стопе, без унапред утврђених критеријума, нелегална.⁷

Клаузула *rebus sic stantibus* у функцији заштите начела еквивалентности

Раскид уговора због промењених околности (*Клаузула ребус сиц стантибус*) је могућност да једна уговорна страна тражи промену своје престације (давања, чињења, нечињења) и то услед наступања околности које угрожавају

² Ћатић, П. (2016): „Валутна клаузула, раскид и последица раскида уговора о кредиту са валутном клаузулом“, Правни живот, бр. 11, стр. 439.

³ Одлука о адекватности капитала банке, *Службени гласник РС*, бр. 103/2016, тач. 363. ст. 3.

⁴ "Службени лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89, "Службени лист СРЈ", бр. 31/93, 22/99, 23/99, 35/99, 44/99 (Даље у тексту и фуснотама: ЗОО)

⁵ Kozar, V. (2017): "Violation of the Principle of Equality of Consideration by Contracts with Currency or Index clause in Banking Operations", Sixth International Scientific Conference Employment, Education and Entrepreneurship (EEE2017), Book of Abstracts Belgrade Serbia, Editors: Vladimir Ristanović, et al, str. 90.

⁶ Одговори на питања привредних судова - Судска пракса привредних судова - билтен бр. 4/2015, објављен у Електронској правној бази Paragraf lex, - <http://www.lexonline.paragraf.rs/WebParagraf/> 10.05.2018

⁷ Качер, Х. и Иванчић Качер, Б. (2016) „Проблеми познати као CHF case у 2016. год. – *quo vadis CHF*“, *Услуге и услужна правила* (уредник Миодраг Мићовић), Крагујевац, стр. 190.

првобитну вољу уговорних страна, а нису се могле предвидети, све у циљу постизања еквиваленције узајамних давања. По клаузули *ребус сиц стантибус* сваки уговор важи само дотле док се прилике које су постојале у време његовог закључења битније не промене). Начело једнаке вредности давања, као основно правило двострано теретних уговора, заштићено је, поред прекомерног оштећења и забране зеленашких уговора, још и могућношћу раскида или измене уговора због промењених околности. Док се код прекомерног оштећења несклад узајамних престација процењује у моменту закључења уговора, овде је хипотеза да је до тог несклада дошло после закључења уговора, тачније у току његовог извршења.⁸ Ово начело има карактер претпоставке. Наиме, претпоставља да субјекти, при заснивању облигационих односа, садржину тих односа постављају на начелу једнаке вредности давања. Ова претпоставка је оборива (*праесумпtio иuris тантум*), што значи да заинтересовано лице може доказивати, у случајевима у којима то није искључено законом, да не постоји једнакост вредности давања.⁹ У модерној правној теорији преовлађује схватање да клаузулу *ребус сиц стантибус* треба третирати као правно средство, чија је функција заштита начела еквивалентности кад оно буде нарушено услед промењених околности.¹⁰ Институт раскидања или измене уговора због промењених околности, који је прихваћен и у нашем праву (чл. 133 – 136. ЗОО) коси се са начелом *пацта сунт серванда*. Начело *пацта сунт серванда* јесте једно од основних начела уговорног права, према коме су стране дужне да изврше своје обавезе онако како су их и уговориле, увек када је то могуће.¹¹ Ово начело је основица сигурности правног промета.¹²

Пресуде Апелационог суда у Новом Саду о раскиду уговора о кредиту са валутном клаузулом у CHF због промењених околности

Поређењем кретања курса валута РСД, CHF и EUR у периоду од септембра 2008. године, када је закључен уговор о дугорочном стамбеном кредиту са валутном клаузулом у CHF, до октобра 2015. године, када је сачињен налаз и мишљење вештака у парничном поступку,¹³ судови су заузели правни став да су испуњени законом предвиђени услови за раскид уговора о дугорочном стамбеном кредиту услед битно промењених околности, уз образложење да је

⁸ Перовић, С. (1986): *Облигационо право*, Београд, стр. 421. и 422

⁹ Ђорђевић, Ж. и Станковић В. (1986): *Облигационо право*, Београд, , стр. 61

¹⁰ *Ibid.*, стр. 266.

¹¹ Начело *pacta sunt servanda* садржано је у члану 17. став 1. ЗОО, који прописује да су стране у облигационом односу дужне да изврше своју обавезу и одговорне су за њено испуњење.

¹² Ђорђевић, Ж. и Станковић В., стр. 266

¹³ Поређењем курса валута РСД, CHF и EUR, утврђено је да је у периоду од септембра 2008. године до октобра 2015. године курс CHF порастао за 129% у односу на РСД, а да је курс евра порастао за 57% у односу РСД, односно да је „ниво апresiasiје CHF у односу на евро у периоду од дана потписивања уговора (05.09.2008. године) до дана вештачења (29.10.2015. године) износи 1,46 што значи да је курс CHF повећан за 46% више у односу на раст курса евра у истом периоду.“

„након закључења уговора дошло до великог скока валуте CHF“, услед чега је и висина обавезе корисника кредита ... тужилаца, а која је предметним уговором условљена курсом валуте CHF, увећана у тој мери да не одговара очекивањима тужилаца као корисника кредита, јер отежава испуњење њихових уговорних обавеза, па је самим тим доведена у питање и сврха предметног уговора...“¹⁴ Иако је заузео став да је у тренутку закључивања предметног уговора било дозвољено уговарање валутне клаузуле, као и да уговор није ништав од закључења, дакле да је у питању у целини пуноважан правни посао, суд је применом института „Раскидања или измене уговора због промењених околности“ из чл. 133 - 136. ЗОО, пресудом којом усваја тужбени захтев, изрекао раскид уговора о дугорочном стамбеном кредиту „услед битно промењених околности“, закључивши да су услед раста курса CHF у односу на EUR и РСД испуњени услови за раскид уговора из члана 133. став 1. ЗОО (да су после закључења уговора наступе околности које отежавају испуњење обавезе једне стране – корисника кредита, као и да се због њих не може остварити сврха уговора, односно да уговор више не одговара очекивањима корисника кредита). Овом правноснажном пресудом није одлучивано о правним последицама раскида.¹⁵

Споран је начин на који су судови применили правне стандарде и начела облигационог права. Наиме, суд је без утврђивања општег мишљења о неправичности одржавања на снази таквог уговора, и не водећи рачуна о општем интересу, применио правила из члана 133. став 1. и члана 135. ЗОО и то само поједине одредбе, односно услове, а не у целини, како закон прописује.¹⁶ Јер, институт раскидања уговора због промењених околности, познат још у римском праву, јесте изузетак, који се мора веома рестриктивно тумачити. Увођење клаузуле *rebus sic stantibus* може бити корисно једино ако се она примењује у случајевима кад постоје оправдани разлози за дерогирање начела *pacta sunt servanda*. У том случају сва законодавства, па и ЗОО, допуштају примену ове клаузуле само ако се испуне веома строги услови.¹⁷ У члану 133. став 1. ЗОО прописане су четири претпоставке за раскидање, с тим што за усвајање тужбеног захтева за раскид уговора морају бити испуњене најмање три. Прве две су у алтернативном међусобном односу (наступање „околности које отежавају испуњење обавезе једне стране“ или „ако се због њих не може

¹⁴ Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж. бр. 1781/16 од 01.09.2016. године, којом се одбија жалба туженог (банке) и потврђује пресуда Вишег суда у Новом Саду број П. 27/2015 од 11.02.2016. године. (доступно на адреси: <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/50391> 10.04.2017) Против наведене пресуде изјављена је ревизија, о којој још није одлучено (према подацима са Портала судова Србије, доступно на адреси: <http://tpas.portal.sud.rs:8080/SAPSPortal/caseDetails.do?caseId=0b0263048582d4cc&locale=sc> 10.05.2018)

¹⁵ О правним последицама раскида више у: Козар, В. и Алексић, Н. (2017) „Правне последице раскида уговора о кредиту са валутном клаузулом због промењених околности“, *Право и привреда*, бр. 1-3, стр. 83.

¹⁶ О претпоставкама за раскид уговора више у: Врховшек, В. и Козар, В. (2017): „Материјалне и процесне претпоставке за раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом у швајцарским францима због промењених околности“, *Правни живот*, бр. 11, стр. 469-483.

¹⁷ Ђорђевић, Ж. и Станковић В, стр. 267.

остварити сврху уговора“) док су друге две међусобно и са једном о прве две у кумулативном односу („а у једном и у другом случају у тој мери да је очигледно да уговор више не одговара очекивањима уговорних страна“ и да би по општем мишљењу било неправично одржати га на снази такав какав је“).¹⁸

У упоредном праву земаља у региону, као што је нпр. Република Хрватска, где је проблем кредита у CHF још израженији, у поређењу са нашим ЗОО из 1978. године, уочљив је мањи број претпоставки за раскид: Закон о обвезним односима¹⁹ у чланку 369. не прописује немогућност остваривања сврхе уговора, и не тражи да је очигледно да уговор више не одговара очекивањима уговорних страна и да би по општем мишљењу било неправично одржати га на снази такав какав је. Али уводи наношење о претерано великог губитка, као алтернативни услов уз претерано отежано испуњење обавезе.²⁰

У другој одлуци истог суда заузет је супротан правни став, према коме „повећање курса швајцарског франка у односу на моменат закључења уговора 13.11.2007. године“... „у смислу члана 133. став 1. ЗОО, не представља оправдан разлог за тражени раскид уговора...“ Према ставу заузетом у наведеној другостепеној пресуди: „Основано се жалбом тужене указује да је првостепени суд одлуку о евентуалном тужбеном захтеву донео погрешном применом одредаба материјалног права. Промена курса швајцарског франка не представља околност коју тужила, у време када је закључила предметни уговор о кредиту и анекс истог, није могла очекивати и предвидети, будући да промена курса страних валута у односу на динар није неуобичајена појава на домаћем девизном тржишту. Бирајући швајцарски франак за валуту везивања износа месечног ануитета отплате свог динарског кредита, тужила је свесно прихватила ризик да током будућег периода отплате од 204 месеца, може доћи до промене курса, тако да околност наглог скока CHF у односу на динар, и друге валуте, супротно закључку првостепеног суда, у смислу одредбе члана 133. став 1. ЗОО, не представља оправдан разлог за тражени раскид уговора због отежаног испуњења обавезе, нити је испуњен услов за раскид уговора због немогућности остварења сврхе уговора, будући да је тужила остварила сврху уговора куповином куће средствима предметног кредита.“²¹

Ставови Врховног касационог суда о претпоставкама за раскид, каузи уговора и изворима финансирања

У поступку по ревизији, Врховни касациони суд је решењем Рев 321/2016 од 25.01.2017. године, укинуо цитирану пресуду Апелационог суда у

¹⁸ Козар, В., Алексић, Н. и Пантелић, Н. (2017): *Раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом због промењених околности и правне последице раскида*, Београд, «Пословни биро» д.о.о., стр.13.

¹⁹ Прочишћени текст закона, „Народне новине“, бр. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, на снази од 01.08.2015.

²⁰ Козар В. и Божић В. (2017): „Институт раскида уговора о кредиту кроз призму клаузуле *rebus sic stantibus* и права на накнаду штете“, *Одговорност за штету, накнада штете и осигурање* (ур. Здравко Петровић и Владимир Чоловић), Београд, стр. 277.

²¹ Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж. бр. 3042/2015 од 03.11.2015. године, необјављена, из архиве аутора

Новом Саду Гж 3042/2015 од 03.11.2015. године, и предмет вратио истом суду на поновно одлучивање.²² У поновљеном поступку другостепени суд још није донео нову одлуку.²³ Врховни касациони суд у није заузео став о основаности или неоснованости захтева за раскид уговора о кредитима са валутном клаузулом у швајцарским францима. Уместо тога, укинуо је другостепену пресуду предмет вратио истом суду на поновно одлучивање, уз образложење да „с обзиром да другостепени суд није имао у виду напред наведене законске одредбе те у складу са њима није у потпуности и правилно утврдио чињенично стање, то је одлука тог суда морала бити укинута на основу члана 416. став 2. ЗПП. У поновном поступку, другостепени суд ће имати у виду све што је напред наведено, па ће сам, или преко првостепеног суда, правилном применом материјалног права употпунити чињенично стање, односно поуздано утврдити да ли је и у којој мери дошло до промењених околности од закључења спорног уговора између странака, па ће, водећи рачуна и свим осталим околностима конкретног случаја и међусобног уговора странака оценити да ли су испуњени услови да се исти раскине и у складу са тим донети на закону засновану одлуку.“

С друге стране, ревизијски суд у наведеном решењу јесте дао одређена тумачења правних норми, којима се нижестепени судови морају руководити приликом одлучивања о захтевима за раскид уговора, односно при утврђивању испуњености кумулативних законских услова за раскид, која ћемо анализирати на овом месту:

„Правилна примена цитираних законских одредби захтева да се, пре него што се закључи да нема основа за раскид уговора, најпре утврди да ли је уопште дошло до промене околности, па ако јесте у којој мери и да ли је због тога очигледно неправично да се уговор одржи на снази јер више не одговара очекивању уговорних страна или се због промењених околности не може остварити сврха уговора. У члану 135. закон је утврдио и околности од значаја за одлуку суда и то су начела поштености промета, циљ уговора, нормални ризик код одређене врсте уговора, општи интерес као и интерес обеју уговорних страна.“

Такође, Врховни касациони суд се изјаснио да промењене околности не могу довести до губитка каузе која представља правни циљ уговора, односно циљ уговарања који обе странке имају у виду и она чини саставни део уговора, закључивши да другостепени суд с правом није прихватио одлуку првостепеног суда у делу који се „пре свега базирана на губитку каузе уговора.“ Наиме, код двострано обавезних уговора, обавеза једне стране има за своју каузу обавезу друге стране. Обавеза једне, основ је обавезе друге стране. Кауза је један од битних услова за настанак пуноважног уговора.²⁴ Другим речима, основ је правни циљ правног посла – разлог обавезивања у уговору, дакле разлог због

²² Доступно на адреси: <http://www.vk.sud.rs/> 23.06.2017.

²³ према подацима са Портала судова Србије, доступно на адреси: <http://www.portal.sud.rs> (10.05.2018)

²⁴ Перовић С., стр. 325, 331 и 333

којих се уговор закључује, односно због којег се преузима одређена уговорна обавеза.²⁵

Првостепени судови се у образложењу својих пресуда, по правилу, не осврћу се на изворе финансирања односно „на који је начин банка дошла до средстава која су тужили одобрена“, иако се тужене банке позивају на чињенице да су повлачиле средства у CHF и у иностранству задужиле у CHF и сл... Међутим, највиша судска инстанца је заузела став да је „За поштовање начела једнаких вредности свакако је битно да се утврди и на који је начин банка дошла до средстава која су тужили одобрена.“ Банке у Србији, приликом одобравања кредита са валутном клаузулом у CHF, према прописима који регулишу банкарско пословање, нису могле поступити на другачији начин, осим да се задужују преко међубанкарских кредитних линија у швајцарским францима. Банке које кредитне активности нису могле да задовоље из постојеће депозитне базе, своју потребу су задовољавале повлачењем класичних међубанкарских кредитних линија у швајцарским францима. Развој финансијских тржишта је омогућио свим учесницима да, кроз дериватне послове, вишкове ликвидности једне валуте, замене за неку другу дефицитарну валуту. Замена валута се врши на начин истовремене међусобне куповина и продаја две валуте у два различита временска периода. Таква врста дериватног посла назива се *валутни swap*. Идентичан поступак су следиле и банке у Србији које су располагале са вишком евро девизне ликвидности, коју су кроз свој трансакције замењивали у швајцарски франак.²⁶ Дакле, за сваки одобрени кредит са валутном клаузулом у швајцарским францима, банка је морала обезбедити извор финансирања у швајцарским францима, и то на један од три следећа начина: или из депозита у тој валути (што такође представља облик задуживања банке, јер банка има обавезу према депонентима да им по истеку рока орочења врати депозит), а ако није имала депозите у швајцарским францима, банка је морала и сама узети кредит у швајцарским францима од друге домаће или стране финансијске институције, или је морала заменити - купити валуту швајцарски франак уз истовремену продају евра или друге валуте. Четвртог начина, односно извора финансирања није било. Из наведених разлога не могу се прихватити ни ставови правне теорије према којима „Посебан проблем везан за ове уговоре јесте чињеница да се банке углавном нису задуживале у швајцарским францима, односно да ти пласмани нису имали одговарајуће изворе у истој валути.“²⁷ Наведени став није прихватљив, јер се заснива на једностраним подацима, тј. само на подацима о висини обавеза банака по основу њиховог задуживања у швајцарским францима, док није узео у обзир трећи извор финансирања у швајцарским францима – *валутни swap*.

²⁵ Ђорђевић Ж. и Станковић В, стр. 88. и 226

²⁶ Пантелић, Н. (2016): Природа задуживања банака у иностраној валути, *Правни живот*, бр. 11, стр. 443 – 458.

²⁷ Опачић, А. (2015): „Заштита корисника финансијских услуга у контексту хармонизације са правом ЕУ“, *Услуге и заштита корисника* (уредник Миодраг Мићовић), Крагујевац, стр. 328.

„Пилот“ пресуда Апелационог суда у Београду о предвидности раст курса швајцарског франка

Првом, односно „пилот“ пресудом Апелационог суда у Београду²⁸ одбијена је жалба тужиоца и потврђена првостепена пресуда којом је одбијен тужбени захтев за раскид уговора о стамбеном кредиту у швајцарским францима због промењених околности, уз образложење да нису испуњени ни објективни ни субјективни услови за раскид уговора.

У погледу г тужбеног захтева којим је због промењених околности тражен раскид уговора о стамбеном кредиту у швајцарским францима у динарској противвредности по куповном курсу банке на дан пуштања кредита у течај, од 3. јануара 2008. године, Апелациони суд је закључио да промена курса швајцарског франка „није неуобичајена појава ни на домаћем ни на међународном девизном тржишту“. Такође, суд закључује: „Раст курса било које валуте, па и швајцарског франка у односу на динар, који се већ догодио у прошлости, могао се предвидети. Ово посебно када се има у виду историјско кретање вредности динара у односу на немачку и остале валуте у протеклим деценијама јер је опште познато да је депресијација динара током хиперинфлације у периоду од 1992. до 1994. године постојала на дневном нивоу и иста је износила преко 300.000.000%. Код такве историје кретања курса динара у односу на светске валуте у блиској прошлости депресијација динара у односу на швајцарски франак није непредвидива, па се та чињеница могла предвидети у време закључења уговора. То значи да је за закључак о постојању промењених околности недовољна чињеница то што је увећан курс швајцарског франка у односу на динар, већ је требало утврдити да ли је у истом периоду дошло и до пораста цене. Такође је требало доказати постојање субјективних околности због којих је очигледно да предметни уговор више не одговара очекивањима тужиље и да би било неправично држати га на снази, а које чињенице тужиља није доказала до закључења главне расправе. На ове околности тужиља је предложила нове доказе у жалби (слабо имовно стање), али они не могу бити предмет разматрања другостепеног суда јер није учињено вероватним да их тужиља без своје кривице није могла изнети у првостепеном поступку.“²⁹

²⁸ Грађанско одељење судске праксе Апелационог суда у Београду напомиње да се ради о „пилот“ пресуди (прва пресуда) која је експедована из суда, јер се очекује изјављивање ревизије незадовољне странке како би Врховни касациони суд заузео правни став о овим спорним питањима. До доношења одлуке Врховног касационог суда, судијама овог Одељења је предложено да застану са одлучивањем по жалбама ради једнаког поступања у једнаким стварима који се заснивају на истом чињеничном стању и правном основу. Доступно на адреси: <http://www.bg.ap.sud.rs/cr/articles/sluzba-za-odnose-sa-javnoscu/aktuelni-predmeti/drugostepeno-gradjansko/dg-donete-odluke/>, 18.04.2018.

²⁹ Пресуда Апелационог суда у Београду Гж 1751/18 од 15. марта 2018. године којом је одбијена жалба тужиље и потврђена првостепена пресуда Вишег суда у Београду П бр. 3222/17 од 12. децембра 2017. године, којом је, између осталог, због недостатка правног интереса одбачена тужба у погледу захтева да се утврди да је уговор о стамбеном кредиту ништав, одбијен је тужбени захтев да се тужена банка обавезе да исплати одређени износ са законском затезном каматом, а такође одбијен је и евентуални тужбени захтев да се раскине уговор о стамбеном кредиту. Доступно на адреси: <http://www.bg.ap.sud.rs/cr/articles/sluzba-za-odnose-sa-javnoscu/aktuelni-predmeti/drugostepeno-gradjansko/dg-donete-odluke/>, 18.04.2018.

У наведеној правноснажној пресуди основни аргумент у прилог неоснованости тужбеног захтева за раскид уговора о стамбеном кредиту у швајцарским францима, позивом на институт промењених околности, јесте предвидивост депресијације курса динара, базирана на историјским искуствима, односно да се раст курса било које валуте, па и швајцарског франка у односу на динар, који се већ догодио у прошлости, могао предвидети у време закључења спорног уговора. Суд је, дакле, применио правило из члана 132. став 2. ЗОО, у коме је прописано да се раскид уговора не може захтевати ако је страна која се позива на промењене околности била дужна да у време закључења уговора узме у обзир те околности. Такође, за раскид је неопходно да тужилац докаже и постојање објективних и субјективних околности, на које је указано и правној теорији,³⁰ односно законских претпоставки из члана 133. став 1. ЗОО, о којима је било речи, а што по оцени суда, тужилац није учинио.

Реституција као последица раскида уговора

ЗОО не прописује правне последице раскида уговора због промењених околности. О том питању готово да нема устаљене судске праксе, јер за готово 40 година важења овог закона, у судској пракси није забележено усвајање тужбеног захтева за раскид уговора због промењених околности, а још мање да су донете релевантне одлуке о последицама раскида.

Судови, у случају спора о правним последицама раскида, требало би да се послуже аналогijом ради попуњавања правне празнине... Најближе раскиду уговора због промењених околности јесте дејство раскида уговора због неиспуњења из члана 132. ЗОО, у коме је прописана обавеза враћања датог, с тим што страна која враћа новац дужна је платити затезну камату од дана кад је исплату примила. Такође, након раскида наступа правно-техничко стање које одговара стицању без основа (уговор као основ стицања је отпао), у смислу члана 210. став 2. ЗОО³¹. У том случају примењује се правило о обиму враћања из члана 214. ЗОО у коме је прописано: „Кад се враћа оно што је стечено без основа, морају се вратити плодови и платити затезна камата, и то, ако је стицалац несавестан, од дана стицања, а иначе од дана подношења захтева.“³²

У споровима у којима је једна од парничних странака истакла захтев за враћање датог, судови се нису мериторно изјаснили о основаности и висини таквог тужбеног захтева, односно нису дефинитивно одлучили о праву на реституцију као последици раскида, већ су тужбени захтев одбили „као преурањен“, уз образложење да је у конкретном случају уговор раскинут у судском поступку, преображајем ранијег правног односа међу странкама, неправноснажном пресудом, па ће правне последице раскида уговора и захтеви за вра-

³⁰ Козар, В. и Алексић, Н. (2017): „Нарушавање начела једнаке вредности давања уговарањем валутне, девизне или индексне клаузуле“, *Услуге и одговорност*, (уредник Миодраг Мићовић), Крагујевац, стр. 279-303.

³¹ Ћатић, П. (2016а):, стр. 437

³² Козар, В., Алексић, Н. и Пантелић, Н., стр. 28.

ћање онога што је примљено и евентуални захтеви за накнаду правичне штете, наступити правноснажношћу пресуде, од када се ови захтеви могу сматрати доспелим.³³ Суд је, одбијајући „као преурањен“ тужбени захтев за реституцију, односно враћање датог, у суштини применио правило из члана 343. став 1. ЗПП у коме је прописано да „суд може да наложи туженом да изврши одређену чинидбу само ако је она доспела до закључења главне расправе.“ Иако закон не разликује одбијање тужбеног захтева „као неоснованог“ од одбијања тужбеног захтева „као преурањеног“, у судској пракси се прави таква разлика, која захтева уношење разлога одбијања у изреку пресуде. У правној теорији постоји мишљење да сувишно уношење у изреку пресуде да се захтев због недоследности чинидбе одбија „као преурањен“, јер се изрека о неоснованости везује за тренутак закључења главне расправе на основу које се одлучује. А чињенице које наступају после тог тренутка, а које мењају материјалноправно стање, отварају могућност нове парнице. Таква чињеница је доспелост.³⁴ Стога нова тужба, поднета после доспелости потраживања, односно чинидбе, не би могла бити одбачена због пресуђене ствари, без обзира да ли је у изреку пресуде којом је одбијен тужбени захтев због недоследности чинидбе у време закључења главне расправе, унет израз „као преурањен“, или не. Према томе, није било сметње да суд првостепеном, неправноснажном, пресудом истовремено мериторно одлучује и о захтеву за раскид уговора, као о основаности захтева за реституцију – за враћање онога што је дато у испуњењу таквог уговора, јер ако таква пресуда постане правноснажна наступиће истовремено раскид уговора и његова правна последица – реституција. А и раскид уговора и реституција јесу последица материјалне правноснажности пресуде, дакле њеног дејства – важења као правног акта.³⁵

Насупрот изложеном ставу о „преурањености“ захтева за реституцију, донета је нова, такође првостепена, неправноснажна пресуда³⁶ о тужбеном захтеву за враћање датог, као последици раскида, „сходном“ применом правила из цитираног члана 132. ЗОО о дејству раскида уговора због неиспуњења. Наиме, суд је утврдио да „Разлика између примљеног и враћеног кредита на дан израде налаза и мишљења вештака 28.11.2017. године у валути ЦХФ износи 28.138,00 ЦХФ односно 2.880.126,89 динара... Имајући у виду, да је разли-

³³Пресудом Основног суда у Шапцу ЗП 73/14 од 12.04.2017. године, усвојен је евентуални тужбени захтев, тако што је ставом II изреке раскинут уговор о стамбеном кредиту закључен у августу 2007. године између тужене банке и тужиоца – физичког лица Д.Ј. из Ш..., због битно промењених околности. Међутим, у ставу IV изреке одбијен је као преурањен „тужбени захтев тужиле да се обавезу тужилац и тужени да врате супротnoj страни оно што су примиле по основу уговора о стамбеном кредиту и то да тужила туженом износ од 3.688.206,95 динара а тужена тужилци износ од 1.930.780, 00 динара.“ - Необјављена, из архиве аутора. Након доношења првостепене пресуде поступак је окончан повлачењем тужбе.

³⁴ Познић, Б. (1987): Грађанско процесно право, Београд, стр. 281.

³⁵ Козар, В. и Божић, В. (2017): „Институт раскида уговора о кредиту кроз призму клаузуле *rebus sic stantibus* и права на накнаду штете“, *Одговорност за штету, накнада штете и осигурање* (ур. Здравко Петровић и Владимир Чоловић), Београд - Зрењанин, стр. 266.

³⁶ Пресуда Вишег суда у Краљеву 1 П. 5/17 од 29.1.2018. године, необјављена, из архиве аутора. Против наведене пресуде тужена банка изјавила је жалбу, о којој још није одлучено, према подацима са Портала судова Србије, доступно на адреси: <https://tpson.portal.sud.rs/tposvs/10.05.2018>.

ка између примљеног и враћеног кредита у ЦХФ 2.880.126,89 динара или 28.138,00 ЦХФ, то су у конкретном случају потраживања туженог према тужиоцу како је опредељено евентуалним тужбеним захтевом у наведеном износу законском каматом како је одлучено у ставу 3 изреке пресуде.“ Суд је, дакле, од износа кредита (главнице) од 74.722,58 CHF који је тужена банка исплатила тужиоцу, пуштањем у течај 28.12.2007. године одбио (одузео) износ од 46.584,58 ЦХФ колико је тужилац платио – вратио туженој банци до дана вештачења 28.11.2017. год, закључивши да тужилац банци треба да врати само разлику „између примљеног и враћеног кредита“... која износи 28.138,00 ЦХФ. При томе у ставу III изреке ожалбене пресуде, утврдио је „да постоји потраживање“ тужене банке према тужиоцу, на име враћања датог због раскида Уговора о стамбеном кредиту за изградњу непокретности од 27.12.2007. године, у износу од 28.138,00 ЦХФ у динарској противвредности, по средњем курсу евра на дан вештачења 28.11.2017. године, са затезном каматом по стопи прописаној чланом 4. став 1. Закона о затезној камати, која се има обрачунавати почев од 29.11.2017. године, до исплате. Значи суд туженој банци признаје право на било какву камату (у конкретном случају на затезну камату) тек почев од дана вештачења, односно од 29.11.2017. године, до исплате, омогућивши на тај начин тужиоцу „бесплатан новац“ у периоду од скоро 10 година, односно дајући право тужиоцу да средства која су му уплаћена 28.12.2007. године (из имовине банке, а посредно и из имовине штедиша – грађана Републике Србије, чији депозити износе око 9 милијарди ЕУР, односно других депонената, као и власника капитала тужене банке), користи без икакве накнаде 9 година и 11 месеци. Таква одлука првостепеног суда не само што је неправична, већ је и у директној супротности са одредбама члан 132. ЗОО, који регулише дејство раскида. Наиме, суд се позвао на одредбе овог члана, наводећи: „Сходно одредбама чл. 132 ЗОО-а раскидом уговора обе стране су ослобођене својих обавеза, а у ставу 3 је предвиђено да ако обе стране имају право захтевати враћање датог, узајамна враћања се врше по правилима за извршење двостраних уговора“. Међутим, суд јесте применио одредбе из ст. 1. и 3, али није применио одредбу из става 5. тога члана која гласи: „Страна која враћа новац дужна је платити затезну камату од дана кад је исплату примила.“ Упркос томе, што је суд правилно утврдио да је тужилац цео износ новца – кредита примио пуштањем у течај 28.12.2007. године и то у износу од 74.722,58 CHF у динарској противвредности, он туженој банци признаје право на затезну камату тек од дана вештачења у поступку, тј. од 29.11.2017. године, до исплате, чиме је погрешно применио материјално право, и то одредбу из цитираног става 5. члана 132. ЗОО, на који се позвао у образложењу ожалбене пресуде, јер је требало да туженом призна право на затезну камату почев од 28.12.2007. године.

Такође, поставља се питање какве би биле последице раскида уговора о стамбеним кредитима на односе између банака и Националне корпорације за осигурање стамбених кредита (НКОСК).³⁷ Код НКОСК је осигурано 90.000 кредита вредности 3,35 милијарди евра. За десетак година, колико постоји ова институција, преузела је плаћање за 1.300 доспелих кредита. До сада је прода-

³⁷ Ћатић, П. (2016): „Уговор о кредиту и савремени проблеми који га прате“, *Право и привреда*, вол. 54, бр. 1-3, стр. 124.

то око 240 непокретности. Чињеница је да је све више дужника који имају проблема у отплати стамбених позајмица јер је, само у последње две године, њихов број удвостручен. Међутим, овакви кредити чине свега 1,45 одсто осигураних позајмица што значи да је реч о малом броју доспелих, а неплаћених кредита у односу на укупан портфолио. Тачних података колико је активираних хипотека у Србији заправо нема, зато што нису сви кредити осигурани код НКОСК. Ова институција осигурава само стамбене зајмове, али не и кредите за бизнис код којих је неко као средство обезбеђења давао стан, кућу, пословни простор.³⁸

Закључак

Валутна клаузула је уговарање вредности обавезе у девизама (валута обавезе), с тим што се плаћање и наплаћивање по тим уговорима врши у динарима (валута исплате). Валутна клаузула не представља начин мерења динарског износа (није валориметар) који је корисник кредита примио и који треба да врати, већ представља његову девизну обавезу.

Начело једнаке вредности давања, као основно правило двострано теретних уговора, заштићено је, поред прекомерног оштећења и забране зеленашких уговора, још и могућношћу раскида или измене уговора због промењених околности.

Судска пракса о захтевима за раскид уговора о кредиту због промењених околности није уједначена. Постоји правноснажна пресуда о раскиду којом је суд, усвајајући тужбени захтев, изрекао раскид уговора о дугорочном стамбеном кредиту „услед битно промењених околности“, као и супротно правно схватање, изражено у другој правноснажној пресуди, према коме „повећање курса швајцарског франка у односу на моменат закључења уговора у смислу члана 133. став 1. ЗОО, не представља оправдан разлог за тражени раскид уговора.

Закон не прописује правне последице раскида уговора због промењених околности. О том питању нема устаљене судске праксе. Према једном мишљењу тужбени захтев за враћање датог треба одбити „као преурањен“ док одлука о раскиду не постане правноснажна. С друге стране, постоји супротан став, према коме се о враћању датог одлучује истовремено, дакле уз захтев за раскид уговора, сходном применом правила о дејству раскида уговора због неиспуњења.

³⁸ доступно на адреси: <https://www.kamatica.com/vest/na-dobos-otislo-1300-stanova/54349> 18.08.2017.

Литература:

1. Čatić, Predrag (2016): „Valutna klauzula, raskid i posledica raskida ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom“, *Pravni život*, br. 11, Beograd, Udruženje pravника Srbije, str. 439.
2. Kozar, Vladimir (2017): “Violation of the Principle of Equality of Consideration by Contracts with Currency or Index clause in Banking Operations“, *Sixth International Scientific Conference Employment, Education and Entrepreneurship (EEE2017)*, Book of Abstracts Belgrade Serbia, Editors: Vladimir Ristanović, et al, str. 90.
3. Kačer, Hrvoje i Ivančić Kačer, Blanka (2016) „Problemi poznati kao CHF case u 2016. god. – quo vadis CHF“, *Usluge i uslužna pravila* (urednik Miodrag Mićović), Kragujevac, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str. 190.
4. Perović, Slobodan, (1986): *Obligaciono pravo*, Beograd, NIU Službeni list SFRJ
5. Đorđević, Živomir i Stanković, Vladan (1986): *Obligaciono pravo*, Beograd, Naučna knjiga
6. Kozar, Vladimir i Aleksić, Nemanja (2017): „Pravne posledice raskida ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom zbog promenjenih okolnosti“, *Pravo i privreda*, br. 1-3, (urednik Mirko Vasiljević), Beograd, Udruženje pravника u privredi Srbije, str. 83.
7. Vrhovšek, Vladimir i Kozar, Vladimir (2017): „Materijalne i procesne pretpostavke za raskid ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom u švajcarskim francima zbog promenjenih okolnosti“, *Pravni život*, br. 11, Beograd, Udruženje pravника Srbije, str. 469-483
8. Kozar, Vladimir, Aleksić, Nemanja i Pantelić, Nebojša (2017): *Raskid ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom zbog promenjenih okolnosti i pravne posledice raskida*, - 1 izdanje, Beograd, «Poslovni biro» d.o.o., , str. 13
9. Kozar Vladimir i Božić Vanda, (2017): „Institut raskida ugovora o kreditu kroz prizmu klauzule rebus sic stantibus i prava na naknadu štete“, *Odgovornost za štetu, naknada štete i osiguranje* (ur. Zdravko Petrović i Vladimir Čolović), Beograd, Intermex, , Institut, za uporedno pravo, str. 277.
10. Pantelić, Nebojša (2016): Priroda zaduživanja banaka u stranoj valuti, *Pravni život*, br. 11, Beograd, Udruženje pravника Srbije, str. 443 – 458.
11. Opačić, Ana, (2015): „Zaštita korisnika finansijskih usluga u kontekstu harmonizacije sa pravom EU“, *Usluge i zaštita korisnika* (urednik Miodrag Mićović), Kragujevac, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str. 328.
12. Kozar, Vladimir i Aleksić, Nemanja (2017): „Narušavanje načela jednake vrednosti davanja ugovaranjem valutne, devizne ili indeksne klauzule“, *Usluge i odgovornost*, (urednik Miodrag Mićović), Kragujevac, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str. 279-303.
13. Poznić, Borivoje (1987): *Građansko procesno pravo*, Beograd, Savremena administracija
14. Kozar, Vladimir i Božić, Vanda (2017): „Institut raskida ugovora o kreditu kroz prizmu klauzule rebus sic stantibus i prava na naknadu štete“, *Odgovornost za štetu, naknada štete i osiguranje* (ur. Zdravko Petrović i Vladimir Čolović), Beograd - Zrenjanin, Intermex, Institut, za uporedno pravo, str. 266.
15. Čatić, Predrag, (2016): Ugovor o kreditu i savremeni problemi koji ga prate. *Pravo i privreda*, vol. 54, br. 1-3, (urednik Mirko Vasiljević), Beograd, Udruženje pravника u privredi Srbije, str. 124
16. Zakon o deviznom poslovanju, *Službeni glasnik RS*, br. 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014
17. Odluka o adekvatnosti kapitala banke, *Službeni glasnik RS*, br. 103/2016

18. Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89, *Službeni list SRJ*", br. 31/93, 22/99, 23/99, 35/99, 44/99
19. Zakon o obveznim odnosima, Pročišćeni tekst zakona, *Narodne novine*, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, na snazi od 01.08.2015.
20. Odgovori na pitanja privrednih sudova - Sudska praksa privrednih sudova - bilten br. 4/2015, objavljen u Elektronskoj pravnoj bazi Paragraf lex, - <http://www.lexonline.paragraf.rs/WebParagraf/> 10.05.2018
Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž. br. 3042/2015 od 03.11.2015. godine, neobjavljena, iz arhive autora
21. Rešenje Vrhovnog kasacionog suda Rev 321/2016 od 25.01.2017. godine, dostupno na adresi: <http://www.vk.sud.rs/> 23.06.2017
22. Portal sudova Srbije, dostupno na adresi: <http://www.portal.sud.rs> (10.05.2018)
23. <http://www.bg.ap.sud.rs/cr/articles/sluzba-za-odnose-sa-javnoscu/aktuelni-predmeti/drugostepeno-gradjansko/dg-donete-odluke/>, 18.04.2018.
24. <https://tpson.portal.sud.rs/tposvs/10.05.2018>.
<https://www.kamatica.com/vest/na-dobos-otislo-1300-stanova/54349> 18.08.2017.

TERMINATION OF THE LOAN AGREEMENT WITH CURRENCY CLAUSE DUE TO CHANGES IN THE SWISS FRANC EXCHANGE RATE

Summary: Law on Contracts and Torts does not regulate the legal consequences of termination due to changed circumstances. The issue of termination became important after the first final court judgment on approval request for termination of the credit agreement with currency clause due to changed circumstances. In this judgment is not decided on the legal consequences of termination. New case law is presented in this paper. First of all, the final judgment of termination of contracts is analysed. The Court has, by adopting the cause of motion, ruled on the termination of the contract on long-term housing loan "due to the significantly changed circumstances". In the second judgment expressed the opposite opinion: "an increase in the exchange rate of the Swiss franc in relation to the moment of conclusion of the contract does not constitute a legitimate reason for the requested termination." Legal consequences and effects of termination, that is not decided judgments, are examined with particular care. The consequences are primarily consist in restitution.

Key words: termination of contract; changed circumstances; credit; currency clause; Clausula rebus sic stantibus, Swiss franc

НЕНАД БИНГУЛАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

СЛОБОДАН МАЛЕШИЋ

МУП Републике Србије

УДК 341.24(497.11):341.24(430+73)

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 611-622

КОМПАРАТИВНИ ПРИКАЗ ИНСТИТУТА СПОРАЗУМА О ПРИЗНАЊУ ПРЕКРШАЈА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА, НЕМАЧКОЈ И СРБИЈИ

Сажетак: Споразум о признању прекршаја представља специфичност која се огледа у томе што у законом предвиђеним околностима, окривљени и овлашћени подносилац захтева, уз постојање обостране воље преговарају око висине и врсте прекршајне санкције, након што окривљени прихвати прекршајну одговорност. Позитивно-правно предвиђање овог института релативно је ново у домаћем прекршајном праву, те стога га је потребно додатно сагледавати. Иако поједини процесни сегменти овог института покрећу питања његове оправданости, посебно сврхе кажњавања услед могућности договора око висине и врсте санкције, његова примена је све распрострањенија како код нас, тако и у свету. Значај примене овог института је у томе што се постиже процесна ефикасност судског поступка, смањење трошкова суда и мање процесно оптерећење процесних субјеката. Циљ овог истраживања је да се укаже на позитивноправно предвиђање овог института у Закону о прекршајима у Србији са упоредном приказом на који начин се споразум о признању прекршаја предвиђа у Немачком законодавству и законодавству Сједињених Америчких Држава.

Кључне речи: споразум о признању прекршаја, позитивноправо предвиђање, упоредни приказ, споразум о признању прекршаја у Немачкој, споразум о признању прекршаја у САД

Уводна разматрања

Институт споразума о признању прекршаја произилази из института споразума о признању кривичног дела, те стога се на такав начин мора и разматрати посебно када се сагледавају разлози за настанком овог правног института.

Споразум о признању прекршаја представља релативно нов институт у домаћем прекршајном законодавству, а предвиђа се ступањем на снагу Закона о прекршајима са почетка 2014. године.

* nbingulac@pravni-fakultet.info

Споразум о признању прекршаја преузет је из Законика о кривичним поступку који је са изменама и допунама из 2009. године предвидео институт споразума о признању кривице. У каснијим изменама и допунама закона уследиле су поједине промене које се односе на овај институт, али њихова хронологија није од значаја за тематику овог истраживања.

Иако је фокус на компаративном приказу законодавног решења како би се указало на могућа апликативнија решења, потребно је ипак у најрађим цртама назначити да на значај споразума о признању прекршаја.

Значај споразума о признању прекршаја огледа се у томе да се брже и ефикасније оконча судски процес и да се на тај начин постигне знатно процедурално ефикаснији прекршајни поступак. Учесталом применом овог института постигнуће се смањење броја предмета у раду што ће у знатној мери повећати ефикасност суда и у оним поступцима у којима закон није предвидео могућност споразума, али „убрзавање поступка“ никако не сме да буде на штету других процесних прекршајних начела.

Нужно је постојање законских предуслова, у смислу под којим околностима је могуће закључити споразум о признању, али и најважнији елемент који се односи на вољу странака да се закључи споразум, што се огледа кроз иницијацију преговора, прихватање прекршајне одговорности и постизање договора око висине и врсте прекршајне санкције.

Приказ института споразума о признању у Сједињеним Америчким Државама

Сједињене Америчке Државе представљају, на неки начин, синоним за институт споразума о признању јер се настанак и прва примена управо односи на њихово законодавство.

Многи аутори указују на то да је један од најпрепознатљивијих елемената кривичног поступка управо споразум о признању кривичног дела, иако се ради о институту, тј. процесном механизму који не постоји изворно у америчкој кривичној процедури. Исти аутори истичу да је јасно да кривични поступак Сједињених Америчких Држава проистиче из *common law* система, тј. из Енглеске, али је посебност у томе што тај правни систем не познаје могућност споразумевања тужиоца и окривљеног, а и признање се у Енглеској сматра и третира као доказ од врхунске важности (*regina probationem*) услед чега се не морају изводити други докази или није потребно извођење свих доказа током поступка.¹

Разумевање за постојање и широко примењивање овог института у Сједињеним Америчким Државама произилази из инквизиторског поступка. Када је реч о распрострањености његове примене, исти аутори наводе да се на нивоу држава, али и на савезном нивоу, најмање 90% кривичних случајева завр-

¹ Шкулић, Милан, *Кривично процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2015, стр. 332–333.

ши споразумом о признању, тј. не буду процесуирана пред судом, услед постигнутог договора између браниоца и оптуженог.²

Статистике које се тичу постизања споразума најчешће се односе само на кривична дела, а у знатно мањој мери су доступни подаци за прекршаје.

Пре него што се ближе укаже на питање споразума о признању прекршаја у Сједињеним Америчким Државама, потребно је назначити да свака држава има своје законе, а да Вашингтон Д. Ц. има посебне законе, док наравно, постоје и савезни. Када је реч о кривичном и прекршајном поступку постоје велике сличности између њих.

Због неспорне целисходности разматрање проблематике споразума о признању прекршаја сагледаће се кроз неке од поменутих закона.

Споразум о признању који се односи на прекршаје у држави Њу Џерси предвиђа се Правилем 7:6-2 под називом Споразуми и Споразуми о признању пред прекршајним судовима.³

Овим правилом, у тачки А1, предвиђа се да се може прихватити кривица (прекршајна одговорност) и да се на основу тога може постићи споразум о признању прекршаја. Затим, предвиђа се још да када окривљени није прихватио кривицу или и у одређеним околностима када је прихваћена, суд може одбити прихватање споразума о признању прекршаја.

У истој тачки, а на основу Правила 7:6-2, 7:6-3 и 7:12-3 предвиђа се да суд неће прихватити признање кривице без претходног личног обраћања оптуженог и без његовог саслушања, приликом којег он мора бити свестан да прихватањем кривице разуме оптужницу и дело које му се ставља на терет, али и све законске последице које произилазе из прихватања кривице.

Када окривљени прихвата кривицу без присуства браниоца, суд је у обавези да му предочи законске последице и могућност да ангажује браниоца, о чему се саставља записник.

Истом тачком Правила предвиђа се да на захтев оптуженог, суд може, у тренутку прихватања потврдног изјашњавања о кривици одредити да се изјашњавање о кривици не може користити и у другим поступцима. У случајевима када оптужени одбије да се изјасни о својој кривици, односно о њеном прихватању или се брани ћутањем, или ако суд одбије да прихвати прихватање кривице, суд ће сматрати да се окривљени изјаснио да није крив, односно да не прихвата прекршајну одговорност. Поред поменутог, у овој тачки се још предвиђа и могућност да суд може да саслуша сведоке на околности о постојању прекршајне одговорности, односно кривице, те након тога ако заузме став да прихватање кривице није основано, суд ће одбити да прихвати споразум о признању прекршаја пре него што дође до одлучивања о врсти и висини казне.

Правилем 7:6-2, у тачки А2, предвиђа се да у споразуму за признање прекршаја за правна лица, и то на начин да ако је окривљени корпорација, пар-

² *Ibid.*, стр. 334–335.

³ Закони и правила државе Њу Џерси о споразуму о признању прекршаја, преузето са: <https://www.judiciary.state.nj.us/2007rules/rule7-06-02.pdf>, , 01.05.2018.

тнерство или неакционарско удружење, о својој одговорности се мора изјаснити преко овлашћеног лица или агента или да се одреди правни заступник у случајевима када није обавезно присуство браниоца. У случајевима када се правно лице на поменути начин не изјасни о својој прекршајној одговорности, суд ће сматрати да се правно лице изјаснило да не прихвата кривицу.⁴

Правилем 7:6-2, у тачки Б, предвиђа се повлачење предлога споразума о признању прекршаја и то на начин да се повлачење предлога може извршити до изрицања пресуде. У посебним околностима суд може дозволити да је повлачење предлога могуће и након поменутог и то како би се исправила очигледна „неправда“.

Правилем 7:6-2, у тачки Ц, предвиђа се условни споразум о признању.⁵ Овим институтом предвиђа се могућност да окривљени резервише или задржава право на жалбу за поједина правна питања пре него што се споразум о признању потврди. О примени овог облика споразума одлуку доноси суд, а окривљени добија могућност да повуче предлог за постизање споразума о признању.

Правилем 7:6-2, у тачки Д, предвиђају се услови споразума о признању. На првом месту истиче се да се споразум може закључити само у складу са Смерницама и Коментарима који су издати од стране Врховног суда⁶ и под условом:

- 1) да је захтев за покретање поступка поднет од стране тужилаштва;⁷
- 2) да окривљени има браниоца или да се одрекао права на браниоца;
- 3) да је оштећени упознат о споразуму;
- 4) да одлука о споразуму о признању прекршаја не утиче на одлуке кривичног суда без сагласности надлежног тужилаштва;
- 5) да приликом одређивања санкције она не може бити мања од предвиђеног минимума за тај прекршај.

На крају овог правила предвиђено је још да ће суд извршити надзор над споразумом о признању како не би били нарушени „интереси правде“.

У поменутих смерницама, између осталог, предвиђају се одређена ограничења која се углавном односе на саобраћајне прекршаје, па се тако наводи да се споразум о признању прекршаја не може закључити за вожњу под утицајем алкохола или одређених лекова (дрогe).⁸

Из претходно изнетог произилази да иако је споразум о признању прекршаја најчешће инициран од стране тужиоца, уз сагласност полиције, коначна

⁴ New Jersey Judiciary, Rule 7:6. Arraignment, Pleas, преузето са: www.judiciary.state.nj.us/2007rules/rule7-06-02.pdf, 01.05.2018.

⁵ Conditional guilty pleas (1980), Harvard Law Review, vol. 93, no. 3, p. 564.

⁶ Више о Смерницама и Коментарима Врховног суда видети у: Appendix To Part VII Guidelines for operation of plea agreements in the municipal courts of New Jersey Guideline, преузето са: www.judiciary.state.nj.us/rules/plea.pdf, 22.10.2015.

⁷ Municipal prosecutor, the County prosecutor, or the Attorney General.

⁸ Appendix To Part VII Guidelines for operation of plea agreements in the municipal courts of New Jersey Guideline, Guideline 4. Limitation.

одлука о прихватању споразума зависи од суда. Суд споразум не мора да прихвати ни када је он постигнут између тужиоца и окривљеног. Од 2000. године у Њу Џерсију су донети нови закони који су додатно убрзали могућност закључења споразума, посебно оних који се односе на саобраћајне прекршаје.⁹

У прилог поменутом, потребно је још навести да у појединим америчким савезним државама, као што је то Калифорнија, а конкретно се мисли на град Сан Дијего, прекршајни судови имају много активнију улогу приликом закључења споразума о признању – не само што се преговори одвијају у судским просторијама него се током пред-преговора одређује судија који их надзире.¹⁰

Познато је да је споразум о признању веома заступљен у Сједињеним Америчким Државама, али и данас се могу чути поједине расправе на ову тему. Најчешће се може чути став да се услед непостојања судског поступка не стиче утисак задовољења правде.

Одговори на ове ставове односе се на то да када прекршајни суд спроводи суђење за релативно мањи саобраћајни прекршај, оно у одређеним случајевима захтева суђење пред поротом, укључујући осам поротника и неколико сведока. Такво суђење може трајати један или више дана, што повећава трошкове дневница пороте, али и трошкове суда и судије, тужиоца и полиције. Ови трошкови се додатно могу повећати, посебно када се ради о прековременом раду. Мањи судови могу да имају и преко 120.000 поступака годишње, а ако се узме за пример Прекршајни суд из Френклина у савезној држави Охајо, који има само 15 судија и око 30 тужилаца који руководе и грађанском парницом, јасно је да се овим ресурсима никако не би могла постићи одговарајућа ефикасност суђења.¹¹

Приказ института споразума о признању у Савезној Републици Немачкој

Немачко законодавство, представља једно од значајнијих европских законодавстава. Оно у својој пракси препознаје систем преговора и договора изван суда. Иако је институт споразума о признању кривике релативно млад правни институт, из разлога јер је формално уведен у немачко кривично законодавство тек средином 2009. године. на основу статистичких података, око 50% предмета решава се управо неком врстом договора.¹²

Разматрање овог института са правнотеоријског аспекта указује на то да од 1980. године споразум о признању постепено почиње да се примењује у правном систему Немачке. Постојала је специфичност у односу на споразум о

⁹ Municipal Court Administrative Offices, преузето са: www.hasbrouck-heights.nj.us/general/court1.html, 01.05.2018.

¹⁰ McCoy, Candace, Politics and Plea Bargaining: Victims' Rights in California, University of Pennsylvania Press, 1993, p. 114.

¹¹ Ohio State Bar Association, Plea Bargains in Criminal and Traffic Cases, преузето са: www.ohiobar.org/ForPublic/Resources/LawYouCanUse/Pages/LawYouCanUse-587.aspx, 01.05.2018.

¹² Николић, Мирјана, Петровић, Жељка, Башић, Снежана, *et al.*, Приручник за примену споразума о признању прекршаја, Удружење судија прекршајних судова Републике Србије, 2014, стр. 14.

признању који је постојао у Сједињеним Америчким Државама, јер признање није „заменјивало“ суђење, већ га је само скраћивало. За разлику од законодавства Сједињених Америчких Држава, у којем тужилац може да не покрене суђење услед признања одговорности, у тадашњем немачком законодавству судски поступак се покретао и суд је доносио коначну одлуку.¹³

Постоје многа мишљења која указују на то да је управо у Немачкој започела прва примена овог до тада искључиво америчког института, али постојала је правна празнина – споразум о признању није био законски регулисан иако је био примењиван.¹⁴

Потребно је прецизирати формално непостојање овог института све до 2009. године. По појединим аутора законодавно нерегулисање овог института постојало је због изузетно снажног „утицаја“ начела легалитета, посебно када је у питању кривично гоњење, јер није било могуће уопште узети у разматрање могућност признања кривице уз договор са оптуженим.¹⁵

У прилог поменутом, а првенствено се мисли на споразуме који су постигани без законског утемељења, потребно је још навести и податак да је тада спроведено истраживање које се односило управо на ово питање. Резултати су показали да у кривичним поступцима за тешка кривична дела „неформалне“ споразуме о признању подржава 77% судија, 72% тужилаца и 51% бранилаца. Током истраживања, разматрани су и они поступци у којима је постојање доказа отежано или доведено у питање. У овим случајевима, резултати истраживања показују да је споразум о признању подржало 91% судија, 90% тужилаца и 53% бранилаца. Када је реч о оптуженима, из истраживања се може видети да споразум подржава 76% оптужених малолетника, 89% пунолетних и 91% оптужених који су први пут извршили неко кривично дело.¹⁶

У немачком законодавству је предвиђено више врста споразума. Поред споразума о признању кривице, односно одговорности и споразума о висини казне, предвиђа се и споразум о одлагању гоњења (члан 153а Законика о кривичном поступку), али тај споразум није од посебног значаја за овај сегмент истраживања. Најсврсисходније је разматрање споразума о признању посматрати управо кроз кривичнопроцесно законодавство.

У Закону о кривичном поступку, у члану 257ц, предвиђа се споразум о признању. Овим чланом се предвиђа да се споразумом могу постићи правне последице које би могла да има и пресуда, а да се ове правне последице односе и на касније одлуке и учеснике у поступку. Основна карактеристика овог спо-

¹³ Cheesman, Samantha, *Comparative perspectives on plea bargaining in Germany and the U.S.A.*, Faculty of Law and Political Science, University of Szeged, 2014, pp. 133–134. и Langbein, John, *Land without plea bargaining: how the Germans do it*, Michigan Law Review, vol. 78, 1979, pp. 206.

¹⁴ Шкулић, Милан, *Основи упоредног кривичног процесног права и проблеми реформе кривичног поступка*, у Зборнику: Казнена реакција у Србији, први део, ур. Игњатовић, Ђ., Crimen, 2011 стр. 108.

¹⁵ Langer, Máximo, *From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure*, Harvard International Law Journal, 2004, vol. 45, no. 1, pp. 39

¹⁶ Турањанин, Вељко, *Споразум о признању кривице у кривичном процесном праву Немачке*, Педесето саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, ур. Бејатовић, С., Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, 2016, стр. 303–304.

разума јесте та да мора да садржи признање о извршењу дела, док се о осуђујућој пресуди, али и о превентивним мерама не може преговарати. Затим, законодавац је предвидео да ће суд одлучити о могућем споразуму о признању, при чему такође може да укаже на распон казне који је законом предвиђен за дело за које се закључује споразум. Споразум ће се сматрати закљученим када предлог који износи суд прихвати и окривљени и државни тужилац. Поред поменутог, овим чланом се још предвиђа да суд не мора да прихвати споразум о признању ако нису узете одређене околности у разматрање или ако су се појавиле нове чињенице које могу да утичу на врсту и висину казне, односно санкције. Неприхватање споразума је такође могуће и у случајевима када се током поступка утврди да је било неосновано признање.¹⁷

Наредни споразум који се предвиђа је поразум о висини казне, и то чланом 407 Закона о кривичном поступку.

Поменути чланом предвиђа се да тужилац може, када се ради о блажим прекршајима, поднети писмени захтев суду пред којим се води поступак. Поднесак суду представља казнени налог који садржи опис извршеног дела и предлог санкције. Закон предвиђа да то могу да буду следеће санкције: новчана казна; условна осуда до једне године; одузимање возачке дозволе до две године; забрана професионалног бављења животињама, њихово држање или трговина њима у трајању од једне до три године; одузимање предмета; онеспособљавање предмета и јавно објављивање пресуде. Да би се казнени налог могао спровести и да би био валидан, мора бити одобрен од стране суда и прихваћен од стране окривљеног.¹⁸

У случајевима када оптужени не прихвати казнени налог, наставиће се редовни судски поступак у којем суд може изрећи знатно теже санкције од првобитно „понуђених“ од стране тужилаштва.

Поједини аутори указују на то да се у стручним разматрањима често може чути питање које се односи на то да ли тужилац користи у одређеном степену усмено присиљавање оптуженог да прихвати казнени налог, управо због чињенице да је вероватно да и ако буде био кажњен, да ће то бити са тежом санкцијом. Исти аутори напомињу и да „полазна тачка заснивања правог споразума о признању“ представља управо споразум о казни. По статистичким показатељима, у немачком законодавству се овај споразум закључује у око 35% случајева.¹⁹

Из претходно изнетог може да се види да суд у Немачкој има нешто активнију улогу приликом закључења споразума у односу на друге земље. Поред тога што врши надзор над законодавном оправданошћу сваког предлога споразума понаособ, његова друга улога је страначка.²⁰

¹⁷ Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 4 Absatz 5 des Gesetzes vom 11. Oktober 2016 (BGBl. I S. 2226) geändert worden ist.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Турањанин, Вељко, *Споразум о признању кривице у кривичном процесном праву Немачке, оп. cit.*, стр. 306.

²⁰ Више о томе у: Turner, Jenia, *Judicial Participation in Plea Negotiations: A Comparative View*, The American Journal of Comparative Law, 2006, vol. 54, pp. 518–519.

Аутори који су се ближе бавили проблематиком споразума о признању у немачком законодавству назначили су његове основне карактеристике, а то су: да оптужени признаје дело и одговорност на главном претресу, да у процесу преговарања учествују све стране које учествују и у поступку и да се не предвиђа тачно одређена казна, већ горња граница коју иста неће прећи.²¹

Законодавно предвиђање споразума о признању прекршаја у актуелном Закону о прекршајима

Закон о прекршајима из 2016. године²², питање споразума о признању прекршаја уредио је на начин који ће бити указан у наставку овог дела рада.

Законодавац је предвидео закључивање споразума на начин да када се прекршајни поступак води за један прекршај или за више прекршаја у стицају, овлашћени подносилац захтева, усмено или писано, може предложити окривљеном и његовом браниоцу закључење споразума о признању прекршаја, односно окривљени и његов бранилац могу овлашћеном подносиоцу захтева предложити закључење таквог споразума.

Затим, када се упуту поменути предлог, странке и бранилац могу преговарати о условима признања прекршаја који се окривљеном стављају на терет.

Споразум о признању се подноси судији до доношења првостепене одлуке.

Споразум о признању се не може закључити у вези са прекршајем за који се издаје прекршајни налог.

Садржину споразума, законодавац је предвидео у члану 234. Садржина споразума је обавезна и мора да садржи седам елемената и то:

- 1) опис прекршаја који се окривљеном ставља на терет;
- 2) признање окривљеног да је учинио прекршај из тачке 1;
- 3) споразум о врсти и висини казне, односно о другим прекршајним санкцијама које ће окривљеном бити изречене;
- 4) изјаву овлашћеног подносиоца о одустајању од прекршајног гоњења за прекршаје који нису обухваћени споразумом о признању;
- 5) споразум о трошковима прекршајног поступка, о одузимању имовинске користи прибављене прекршајем, о повраћају предмета прекршаја и о имовинскоправном захтеву, уколико је поднет;
- 6) изјаву о одрицању странака и браниоца од права на жалбу против одлуке суда донесене на основу прихватања споразума о признању;
- 7) потпис странака и браниоца.

У другом ставу овог члана законодавац је прописао да у споразуму о признању прекршаја овлашћени подносилац захтева и окривљени се могу са-

²¹ Kerscher, Martin, *Plea Bargaining in South Africa and Germany*, Stellenbosch, 2013, pp.5. и Турањанин, Вељко, *Споразум о признању кривице у кривичном процесном праву Немачке, op. cit.*, стр. 307.

²² Закон о прекршајима, Сл. гласник Р. Србије, бр. 65/2013, 13/2016 и 98/2016 – одлука УС

гласити о изрицању окривљеном казне која, по правилу, не може бити испод законског минимума за прекршај који се окривљеном ставља на терет.

Законодавац је предвидео у члану 235. да о споразуму о признању одлучује суд, који споразум може одбацити, усвојити или одбити и да ће суд споразум о признању одбацити ако је поднет након доношења првостепене одлуке. Против решења о одбацивању споразума о признању жалба није дозвољена.

Одлуку о споразуму о признању прекршаја (члан 236), одређено је на начин да ће суд пресудом усвојити споразум о признању ако на основу споразума утврди:

- 1) да је окривљени свесно и добровољно признао прекршај, односно прекршаје који су предмет захтева и да је искључена могућност признања окривљеног у заблуди;
- 2) да је споразум закључен у складу са одредбама члана 234. Закона о прекршајима;
- 3) да је окривљени потпуно свестан свих последица закљученог споразума, а посебно да у потпуности разуме да се споразумом одриче права на суђење и улагање жалбе против пресуде суда донете на основу решења о усвајању споразума;
- 4) да споразумом о признању нису повређена права оштећеног.

Затим, истим чланом предвиђено је да када није испуњен један или више услова из овог члана, суд ће донети решење којим се одбија споразум о признању. Признање окривљеног дато у споразуму који од суда није прихваћен, не може бити доказ у прекршајном поступку.

Када поменуто решење постане правноснажно, споразум и сви списи који су са њим повезани издвајају се у посебне списе и уништавају се пред судом, о чему се саставља службена белешка у том посебном предмету.

На крају ово члана, законодавац је још предвидео и да одлука суда о споразуму о признању доставља се овлашћеном подносиоцу захтева и окривљеном, односно браниоцу ако га има.

Жалба против одлуке о споразуму о признању прекршаја, предвиђена је чланом 237, на начин да се против решења суда о одбијању споразума о признању, жалба може изјавити у року од осам дана од дана када је решење достављено од стране овлашћеног подносиоца захтева, окривљеног и његовог браниоца.

Истим чланом још се предвиђа да против пресуде суда о усвајању споразума о признању није дозвољена жалба.

На крају, законодавац је уредио питање пресуде о усвајању споразума о признању прекршаја чланом 238. и то на начин да пресудом којом усваја споразум о признању суд окривљеног оглашава одговорним и изриче му казну, односно другу прекршајну санкцију и одлучује о осталим питањима предвиђеним у споразуму о признању.

Пресуда мора одговарати садржају споразума о признању и мора да садржи и податке из члана 251. Закона о прекршајима, а који се односи на садржину изреке пресуде којом се окривљени оглашава одговорним за прекршај.

Поменута пресуда доставља се лицима из члана 256. Закона о прекршајима, а који се односи на достављање пресуде учесницима у поступку.

Овим чланом још се предвиђа да ако је споразумом о признању предвиђено одустајање овлашћеног подносиоца захтева од прекршајног гоњења за прекршаје који нису обухваћени споразумом о признању, суд у односу на те прекршаје доноси пресуду из члана 253. Закона о прекршајима.

Закључна разматрања

Споразумом о признању прекршаја омогућава да се у законом предвиђеним околностима брже и ефикасније оконча судски поступак, чиме се постиже знатно процедурално ефикаснији прекршајни поступак, у смисли уштеде времена рада суда, бржег изрицања прекршајне санкције, знатно умањење трошкова поступка и др.

Споразум о признању прекршаја је релативно млад институт у прекршајном законодавству Републике Србије. Институт је преузет из кривичног законодавства, али и тамошња његова примена исто се подводи под законодавну новину.

Овај веома комплексан институт својом применом доводи у питање улогу суда, у смислу да суд поред надзорне функције не утиче на договор између окривљеног и овлашћеног подносиоца захтева приликом преговора о висини и врсти казне те се стога и покреће питање да ли се постиже сврха кажњавања, али и да ли је овлашћени подносилац захтева меродаван да разматра и процењује висину казне или друге прекршајне санкције за конкретни прекршај, док с друге стране посматрано, поред процесне ефикасности и смањења трошкова суда, смањује се оптерећењер процесних субјеката али и суда.

Циљ овог рада је био да се укаже на позитивноправна решења која се предвиђају у Немачком законодавству и законодавству Сједињених Америчких Држава, како би се боље могла разумети и размотрити њихова законодавна решења.

Ово истраживање представља само почетак будућег прецизнијег разматрања ове проблематике које би по потреби требало да сагледа процесна искуства али и постигнуте ефекте споразума о признању, поменутих законодавстава, а по потреби и искористити она законодавна решења чијом би се применом у нашем законодавству постигла боља сврха кажњавања у смислу специјалне и генералне превенције.

Литература:

1. Appendix To Part VII Guidelines for operation of plea agreements in the municipal courts of New Jersey Guideline, preuzeto sa: www.judiciary.state.nj.us/rules/plea.pdf, 01.05.2018.
2. Appendix To Part VII Guidelines for operation of plea agreements in the municipal courts of New Jersey Guideline, Guideline 4. Limitation
3. Закон о прекршајима, Sl. glasnik R. Srbije, br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 – odluka US

4. Conditional guilty pleas, *Harvard Law Review*, vol. 93, no. 3, 1980.
5. Kerscher, Martin, *Plea Bargaining in South Africa and Germany*, Stellenbosch, 2013.
6. Langbein, John, *Land without plea bargaining: how the Germans do it*, *Michigan Law Review*, vol. 78, 1979, pp. 204-225.
7. Langer, Máximo, *From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure*, *Harvard International Law Journal*, 2004, vol. 45, no. 1, pp. 2-64.
8. McCoy, Candace, *Politics and Plea Bargaining: Victims' Rights in California*, University of Pennsylvania Press, 1993.
9. Municipal Court Administrative Offices, preuzeto sa: www.hasbrouck-heights.nj.us/general/court1.html New Jersey Judiciary, Rule 7:6. Arraignment, Pleas, preuzeto sa: www.judiciary.state.nj.us/2007_rules/rule7-06-02.pdf, 01.05.2018.
10. New Jersey Judiciary, Rule 7:6. Arraignment, Pleas, preuzeto sa: www.judiciary.state.nj.us/2007_rules/rule7-06-02.pdf, 01.05.2018.
11. Nikolić, Mirjana, Petrović, Željka, Bašić, Snežana *et al.*, Priručnik za primenu sporazuma o priznanju prekršaja, Udruženje sudija prekršajnih sudova Republike Srbije, 2014.
12. Ohio State Bar Association, *Plea Bargains in Criminal and Traffic Cases*, preuzeto sa: www.ohiobar.org/ForPublic/Resources/LawYouCanUse/Pages/LawYouCanUse-587.aspx, 01.05.2018.
13. State of New Jersey – Courts - Zakoni i pravila države Nju Džersi o sporazumu o priznanju prekršaja, preuzeto sa: <https://www.judiciary.state.nj.us/2007rules/rule7-06-02.pdf>, 01.05.2018.
14. Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 4 Absatz 5 des Gesetzes vom 11. Oktober 2016 (BGBl. I S. 2226) geändert worden ist.
15. Turner, Jenia, *Judicial Participation in Plea Negotiations: A Comparative View*, *The American Journal of Comparative Law*, 2006, vol. 54, pp. 501–570.
16. Turanjanin, Veljko, *Sporazum o priznanju krivice u krivičnom procesnom pravu Nemačke*, Pedeseto savetovanje Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu, ur. Bejatović, S., Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, 2016, str. 295–321.
17. Cheesman, Samantha, *Comparative perspectives on plea bargaining in Germany and the U.S.A.*, Faculty of Law and Political Science, University of Szeged, 2014.
18. Škulić, Milan, *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015.
19. Škulić, Milan, *Osnovi uporednog krivičnog procesnog prava i problemi reforme krivičnog postupka*, u Zborniku: Kaznena reakcija u Srbiji, prvi deo, ur. Ignjatović, Đ., *Crimen*, 2011, str. 54-125.

COMPARATIVE REPRESENTATION OF THE INSTITUTE OF PLEA BARGAINING OF MINOR OFFENCE IN THE UNITED STATES OF AMERICA, GERMANY AND SERBIA

Summary: Plea bargaining of minor offence is a specificity that is reflected by the fact that in the circumstances stipulated by the law, the defendant and the authorized applicant, with the existence of mutual will, negotiate the type of misdemeanor sanction after the defendant accepts the misdemeanor liability. The positive legal prediction of this institute is relatively new in domestic misdemeanor law, and therefore it needs to be further consolidated. Although some procedural segments of this institute raises questions of its justification,

especially the purpose of punishment due to the possibility of agreement on the height and type of sanction, its application is more and more widespread in our country and in the world. The significance of the application of this institute is that the procedural efficiency of the court procedure is achieved, the reduction of court costs and the less process burden on process entities. The aim of this research is to point out the positive legal prediction of this institute in the Law on Misdemeanors in Serbia with a parallel presentation of how the plea bargaining is foreseen in the German legislation and legislation of the United States.

Key words: plea bargaining, positive-legal prediction, comparative overview, plea bargaining in Germany, plea bargaining in the USA

ДАРКО ГОЛИЋ*

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ**

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 339.92

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 623-638

ПРАВО НА ПРЕКОГРАНИЧНУ САРАДЊУ ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИХ ЈЕДИНИЦА У СРБИЈИ***

Сажетак: Прекогранична сарадња у Европи има велики значај и још веће могућности, посебно у ситуацији када државне границе постају флексибилне, а економске и друштвене потребе превазилазе националне оквире. Устав Србије гарантује право на прекограничну сарадњу јединицама локалне самоуправе и аутономним покрајинама. То право представља компоненту њихове аутономности, односно самоуправности. Иако је уставна гаранција идентична, природа ових јединица захтева различита законска прецизирања права на прекограничну сарадњу. Оно подлеже извесним ограничењима, у погледу којих се у непосредној прошлости јавио низ спорних питања, која, упркос уставносудској интервенцији, ни данас нису недвосмислено решена. С тим у вези неопходно се осврнути на правни оквир овог питања која је утврђен Уставом, законима и Статутом АПВ, а посебно на ставове Уставног суда који представљају оквир и смерницу за утврђивање садржаја и форме права на прекограничну сарадњу.

Кључне речи: прекогранична сарадња, децентрализоване јединице, територијална аутономија

Увод

Право на прекограничну сарадњу данас представља компоненту децентрализације и стандард у институционализацији локалне самоуправе, али и виших територијалних заједница, посебно територијалних аутономија. Ипак, његов оквир је релативно узак, подложен националним ограничењима, оптерећен недостатком искустава, процедура и организационих облика путем којих би се она одвијала. Упркос томе, прекогранична сарадња и на постојећем ни-

* Е-маил, телефон

** Пројекат одобрен...

*** Рад је резултат истраживања у оквиру краткорочног пројеката од посебног интереса за одрживи развој у АП Војводини у 2017. години, под називом „Анализа нормативног оквира и праксе прекограничне сарадње АП Војводине као детерминанте одрживог развоја" (бр. 142-451-2696/2017-01), финансираног од стране Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност.

воу има велики значај и још веће могућности, посебно у ситуацији када економске и друштвене потребе превазилазе националне оквири.

У том контексту се говори о еврорегионима, као релативно новијој појави прекограничног повезивања различитих територијалних заједница у различитим формама и са различитим циљевима, који поред административне добија и извесну политичку конотацију.¹ Различити институционални облици прекограничног повезивања у сваком случају за циљ имају обезбеђење унапређење сарадње у пограничним регијама.

Као носиоци прекограничне сарадње најчешће се јављају јединице самоуправе у различитим земљама. Међутим, ови субјекти често немају способност да успостављају формализовану сарадњу прекограничног карактера која би се односила развојне функције и резултирала заједничким политикама или пројектима. Право на формализовану прекограничну сарадњу се не подразумева самим субјективитетом локалне самоуправе, као универзалне, али ипак изведене, а не оригинарне творевине. Нужно је постојање изричитог правног основа да би децентрализоване јединице могле да закључују уговоре са институцијама из стране земље који би имали правно дејство. Такве норме често не постоје, или су само начелног карактера, што је кључни разлог зашто је прекогранична сарадња најчешће заснована на неформалним односима. Када је реч о садржини, прекогранична сарадња обухвата локалне или регионалне надлежности и пре свега се односи на практичне проблеме свакодневног живота грађана.²

Устав Србије гарантује право на прекограничну сарадњу јединицама локалне самоуправе и аутономним покрајинама. Оно подлеже извесним ограничењима, у погледу којих се у непосредној прошлости јавио низ спорних питања, која, упркос уставној интервенцији, ни данас нису недвосмислено решена. С тим у вези неопходно се осврнути на правни оквир овог питања која је утврђен Уставом, законима и Статутом АПВ, а посебно на ставове

¹ Еврорегиони могу представљати неформалне асоцијације без статуса правног лица, у облику сталних конференција за прекограничну сарадњу или као радне заједнице (најчешће имају ограничене циљеве - промоција међународног разумевања и културе, размена искустава). Еврорегиони могу имати и статус правног лица према националном праву једне земље или на основу међудржавног споразума и то као асоцијација или фондација. Према сложености прекограничних активности могу бити они који су ограничени само на размену информација или на израду заједничких студија, док други еврорегиони управљају или учествују у реализацији конкретних прекограничних пројеката. Према карактеру учесника у сарадњи, разликују се еврорегиони који су основани од стране локалних и регионалних власти и еврорегиони који укључују мешовите структуре (покрајине или федералне јединице сарађују са општинама, или су то са једне стране државе – Луксембург- док су са друге стране регионални ниво или виши степен самоуправе). Више о томе у: Лазаревић, Г., Кнежевић, И., Божић, Р., (2011). *Прекогранична сарадња*, Европски покрет у Србији, Београд, стр. 42-44.

² У преамбули Европске оквирне конвенције о прекограничној сарадњи између територијалних заједница и власти из 1980. године се, између осталог, наводи циљ њеног доношења који се састоји у обезбеђењу јединства и сарадње чланица Савета Европе. У истом делу се навод: „Имајући у виду у остварењу овог циља потенцијални значај сарадње између територијалних заједница или власти у пограничним областима у сфери регионалног, урбаног и сеоског развоја, заштите животне средине, побољшања јавних објеката и међусобне сарадње у ванредним ситуацијама“.

Уставног суда који представљају оквир и смерницу за утврђивање садржаја и форме права на прекограничну сарадњу.

Субјекти и предмет прекограничне сарадње

У условима када државне границе у Европи губе свој историјски значај, са мноштвом механизма којима се омогућава јединствен економски и хомогенизован правни простор, као и сазревања свести о глобалним проблемима, развија се и потреба за интензивирањем сарадње која ће обухватати субјекте свих нивоа власти. Уосталом, идеја о хармонизованом правном и јединственом економском простору на европском континенту не може бити реализована без учешћа свих субјеката који располажу одговарајућим надлежностима, односно у оквиру којих се обликује одређена политика и врше јавни послови. Питања животне средине, инфраструктуре, комуникација, пољопривреде, туризма, образовања, културе, здравства, социјалне заштите или заштите у ванредним ситуацијама, само су нека од питања која нужно захтевају развој прекограничне сарадње субдржавних нивоа, сходно њиховој улози у конкретном политичком систему.

Прекогранична сарадња децентрализованих јединица предмет је интересовања и Европске уније и Савета Европе, које је резултирало усвајањем оквирних докумената у овој области. Европска оквирна конвенција о прекограничној сарадњи између територијалних заједница и власти из 1980. године, тзв. Мадридска конвенција, Савета Европе, садржи обавезу држава потписница да олакшају и развијају прекограничну сарадњу између својих субдржавних територијалних заједница или власти. Комитет региона, као саветодавно тело ЕУ које представља регионалне и локалне власти из земаља ЕУ, усвојио је 2002. године дефиницију прекограничне сарадње која превазилази оквире Мадридске конвенције³. По дефиницији, „Прекогранична сарадња подразумева билатералну, трилатералну или мултилатералну сарадњу између локалних и регионалних власти (установе и приватни субјекти такође могу бити укључени у прекограничну сарадњу), који се налазе у географски суседним областима. То важи и у случају подручја која су одвојена морем.“ Оба документа предвиђају да се прекогранична сарадња односи на надлежности територијалних заједница или власти како су оне дефинисане домаћим законодавством (локалне и регионалне функције), у функцији њиховог развоја, с тим да се националним законодавством поједини облици, субјекти или питања могу искључити.

³ Мадридска конвенција из 1980. предвиђа: „За потребе ове Конвенције прекогранична сарадња означава договорену активност пројектовану у циљу јачања добросуседских односа између територијалних заједница или власти у оквиру надлежности двеју или више Уговорних страна и закључење сваког споразума и аранжмана неопходног за остварење тог циља. Прекогранична сарадња ће се одвијати у оквиру овлашћења локалних заједница или локалних власти како је дефинисано домаћим законом. Обим и природа тих овлашћења неће бити мењани овом Конвенцијом.“ Под територијалним заједницама подразумева локалне самоуправе и регионалне власти у складу са националним законодавством уз могућност сужавања круга субјеката од стране потписница (*Оквирна европска конвенција о прекограничној сарадњи територијалних заједница или власти*, 1980, чл. 2, ст. 2 и ст. 3).

Имајући у виду разлике у положају и улози децентрализованих јединица у различитим државама тешко је прецизно идентификовати списак питања која могу бити могући предмет сарадње.⁴ Различите су надлежности и уопште друштвена улога појединих нивоа.⁵ Некад, услед вишестепеног организовања и централизованог концепта уређења, ни један од више субдржавних нивоа не располажу надлежностима развојног карактера. Све то условљава и круг питања која могу бити предмет те сарадње, форму и ефекат сарадње.⁶ Није на одмет поменути да, иако се ради о федералним јединицама, чија се прекогранична сарадња због њихове природе и улоге не може без оградe посматрати у овом смислу поједини кантони у Швајцарској или покрајине у Аустрији, Немачкој и Белгији, учествују са другим прекограничним субјектима формално нижег нивоа (локалне самоуправе) у различитим облицима прекограничне сарадње, јер оне апсорбују и локалне надлежности и сматрају се репрезентима регионалних интереса.

Прекограничну сарадњу у ограниченој мери гарантује и Европска повеља о локалној самоуправи као право да, под могућим законом утврђеним условима, сарађују са локалним властима других држава.⁷ Дакле, овим документом локалној самоуправи се признаје могућност сарадње, али се не гарантује, мада и не забрањује, успостављање интегрисаних форми са локалним властима других земаља.⁸ За разлику од гарантовања права на сарадњу у првој реченици овог члана, где је суштина захтева да се она не онемогућава путем националног закона, домашај ове норме је шири и значајнији, односно право на прекограничну сарадњу не произлази нужно из правног субјективитета, већ подразумева изричито овлашћење. Ипак, законом се могу поставити разноврсни услови за такву сарадњу, првенствено они који се тичу поступка, евентуалне сагласности, области и контроле таквих односа.

Оно што остаје у некој мери спорно по питању прокламованог европског стандарда јесте прецизна категоризација субјеката који могу сарађивати. Међу државама постоје велике разлике у вертикалној организацији власти, нивоима локалне самоуправе, њеном садржају, положају и улози тзв. средњег нивоа.

⁴ Територијална организација европских држава је веома разнолика. Чести су примери степеновања (добровољног или принудног) локалне самоуправе, а посебно су карактеристичне државе са регионалним уређењем или аутономијама, које поседују широк спектар надлежности, укључујући «законодавну власт у материјалном смислу» односно право уређивања односа у читавом низу области друштвеног живота (Италија, Шпанија). Више о томе у: Ivanišević, S., (2009). *Stupnjevanje lokalnih samoupravnih jedinica. Hrvatska javna uprava*, vol. 9, br. 3, str. 669–722.

⁵ Више о томе у: Димитријевић, П., Вучетић, Д., (2011). *Систем локалне самоуправе*, Службени гласник, Београд, стр. 151-176.

⁶ Имајући у виду да локална самоуправа у европским државама располаже различитим надлежностима, не чуди податак да су предмет прекограничне сарадње углавном тзв. лаке теме, култура, спорт, туризам, рекреација, образовање и ограничено инфраструктура. Лазаревић, Г., Кнежевић, И., Божић, Р., *op. cit.* стр. 42-44.

⁷ *Европска повеља о локалној самоуправи*, чл. 10, ст. 2 и ст. 3.

⁸ Димитријевић и Вучетић истичу значај ове конвенције наводећи да је она одредила минимум организационих, функционалних и контролних стандарда који могу допринети развоју идеје о локалној самоуправи, али и подизању нивоа демократије уопште на европском простору. Димитријевић, П., Вучетић, Д., *op. cit.*, стр. 23.

Повеља садржи термин „одговарајуће“ локалне власти, што може, али не и нужно, да имплицира да се ради о субјектима истог нивоа, односно садржаја. Непостојање међународног субјективитета унапред искључује само сарадњу са другим државама. Да ли ће се одређена територијална заједница (нпр. регион у Шпанији, провинција у Италији, регија у Француској, покрајина у Холандији, војводство у Пољској) сматрати локалним нивоом, односно регионом или територијалном аутономијом, није увек и до краја јасно. Исти или слични називи не упућују на исту или сличну садржину. На законодавцима је да дају прецизније одређење јер се у његовом непостојању,⁹ може сматрати да право на сарадњу обухвата односе локалне самоуправе и свих субдржавних субјеката друге државе, у оквиру поседованих надлежности.

За разлику од локалне самоуправе, положај територијалних аутономија није ни у најопштијем стандардизован, уосталом, то би било супротно самој природи ових заједница. Оне представљају изузетак од територијалне организације остатка државне територије, изведеног су карактера, присутне су у само неколико европских земаља (Финска, Данска, Португалија, Србија, Велика Британија, Молдавија), али међусобно различите у погледу садржаја своје аутономности.¹⁰ Он је, у сваком случају, већи од обима надлежности локалне самоуправе, како у погледу броја области, тако и садржаја, који укључује и „законодавну власт у материјалном смислу“, уз управне послове у ширем смислу који су по правилу карактеристичани за локалну самоуправу. Правом сваке од држава дефинисан је њихов положај и надлежности. Он је углавном подложен одређеним облицима контроле, што уосталом и одваја ове заједнице од федералних јединица.

У погледу права на прекограничну сарадњу територијалних аутономија логичан закључак је да би се, у недостатку изричите гаранције, и на њих односио минимални стандард предвиђен за локалну самоуправу, у погледу њихових надлежности, тим пре што оне поседују право да уређују друштвене односе из своје надлежности. Ипак, наглашенија је потреба за надзором државног нивоа у погледу остваривања овог права због већег потенцијала да прекораче оквири спољне политике као прерогатива државне власти. Уставни системи сваке од држава које поседују територијалне аутономије саржи и облике надзора над прекограничном сарадњом у коју ступају, најчешће у виду претходне сагласности државне владе или парламента, сем у питањима која су изричито изузета од тога, а то је ужи круг питања.¹¹

⁹ Закон о локалној самоуправи Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 129/07, члан 13.

¹⁰ Кутлешкић, В., Голић, Д., (2017). *Уставно право*, Правни факултет за привреду и правосудје у Новом Саду, Нови Сад, стр. 131-133.

¹¹ У Холандији, општине и покрајине могу закључити споразуме са децентрализованим јединицама с друге стране границе. Ти споразуми се заснивају на законским нормама земаља којима припадају, а које одређују положај и улогу укључених субјеката. Споразуми обухватају читав низ области, као што су питања саобраћаја, инфраструктуре, туризма, животне средине, планирања развоја, развојних пројеката итд. Према тзв. Анхолтском споразуму (примењује се у пограничном делу Холандије и немачких покрајина Северна Рајна-Вестфалија и Доња Саксонија), те споразуму Бенелукса, децентрализоване територијалне јединице могу основати групу за прекограничну сарадњу засновану на постојању споразума, са статусом јавног тела.

Регионална политика ЕУ представља значајан подстицај и подршку прекограничној сарадњи. Наменски програми или услови приступа њеним финансијским средствима представљају подстицај успостављању и интензивирању сарадње међу децентрализованим јединицама, како у националним оквирима, тако и у форми прекограничне сарадње, како у државама ЕУ тако и у њеним кандидатима, у функцији равномернијег развоја и функционалног повезивања њених делова.¹²

Прекогранична сарадња као компонента децентрализације

Децентрализоване јединице у Републици Србији – аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе - представљају субјекте који се последњих година активније укључују у процес прекограничног повезивања. То повезивање представља компоненту политичких пројекција које стреме интеграцији Србије у ЕУ, односно прилагођавање њеног правног поретка њеним принципима. Потребе Србије, као и других држава у транзицији, наглашене су посебно у погледу обезбеђења равномерног и одрживог развоја, где прекогранична сарадња може представљати подстицај и конкретну подршку. Предуслов за то јесте постојање одговарајућих надлежности и институционалних капацитета да се та могућност и оствари.

Аутономна покрајина и локална самоуправа су Уставом дефинисане као право грађана којим се ограничава државна власт (чл. 12).¹³ Иако аутономна покрајина, као облик територијалне аутономије, суштински почива на особности одређеног дела територије¹⁴ те сходно томе ужива посебан статус у уставном систему, она је, за разлику од претходног устава, дефинисана на другачијем концепту. Задржавањем старог решења о две покрајине на деловима територије Србије, са различитим статусом и обимом аутономије,¹⁵ може се тврдити и да то право представља само привилегију, а не и доследну реализацију права грађана на покрајинску аутономију.¹⁶ Ипак, услед отворености ос-

¹² Основни циљеви те политике су финансијски обезбеђени одговарајућим фондовима: (1) конвергенција (фондови ЕРДФ, ЕСФ и кохезиони фонд); (2) регионална конкурентност (фондови ЕРДФ и ЕСФ); (3) европска просторна сарадња, унутар које постоје програми прекограничне сарадње, међународне и међурегионалне сарадње (ЕРДФ, а у њему могу учествовати и државе кандидати и суседне државе).¹² Функционисање фондова за пререструктурирање и кохезију назива се политиком просторног развоја (*Spatial Planning Policy*).

¹³ Упоредити са: Чиплић, С. (2015). Децентрализација Србије и модели регионализма на појединачним примерима, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, вол. 49, бр. 3, стр. 1205-1229.

¹⁴ Марковић говори очетири основна разлога њеног увођења: 1) етничко-језички; 2) географско-територијални; 3) економски; 4) културно-историјски. Марковић, Р., (2015). *Уставно право* (20. осавремењено изд.), Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за издаваштво и информисање и Досије студио, Београд, стр. 443.

¹⁵ Асиметричност је једно од основних обележја територијалне аутономије, како теоријски, тако и у компаративном праву. Томе у прилог говоре решења положаја територијалних аутономија у Данској, Финској, Великој Британији, а уколико се у садржинском смислу под територијалном аутономијом посматра и институционални регионализам, онда се то односи и на положај региона у Шпанији и Италији.

¹⁶ Територијална аутономија представља асиметричност у државном уређењу, те по правилу представља појаву која доводи у питање једнакост грађана. Марковић, Р., *op. cit.*, стр. 445.

нивања нових покрајина по поступку који је утврђен Уставом, та констатација је само условна, поготово што, сходно и тумачењу Уставног суда, ово право не спада у корпус уставних гаранција људских права, него облик децентрализације власти.¹⁷ Он не подлеже контроли целисходности, већ остаје у домену заштите уставности и законитости.

За ову тему је релевантно напоменути и да Устав садржи принцип супсидијарности, који представља смерницу законодавној власти при утврђивању изворног делокруга аутономних покрајина.¹⁸ Према одредбама члана 177 Устава Србије јединице локалне самоуправе надлежне су у питањима која се, на сврсисходан начин, могу остваривати унутар јединице локалне самоуправе, а аутономне покрајине у питањима која се, на сврсисходан начин, могу остваривати унутар аутономне покрајине, у којима није надлежна Република. Која су питања од републичког, покрајинског и локалног значаја одређује се законом. Дакле, ова одредба, као и друге које се односе на надлежности децентрализованих јединица не дефинишу прецизно њихов положај и улогу, препуштајући то, у уставом утврђеним оквирима, законодавцу, с тим да се тај оквир проширује у питањима која се односе на поверавање надлежности од стране Републике нижим нивоима власти.¹⁹ Имајући у виду да не постоји никакав „стандард“ у погледу утврђивања локалних или покрајинских (регионалних) надлежности, никакво „природно“ нити „историјско право“ на локалну самоуправу или територијалну аутономију, већ да се ово питање заснива на потреби обезбеђења одговарајућег нивоа односа републичког и нижих нивоа власти, према захтеву „сврсисходног вршења“ јавних послова, законодавац је тај који одређује меру и ниво децентрализације. То систем децентрализације, снабдевен одговарајућим нивоом надлежности, које укључују организациони, нормативни, плански, извршни и финансијски аспект, лишава државних прерогатива, уобличавајући га у оквирима демократског поретка јединствене државноправне организације.

Устав Србије (члан 181) гарантује аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе право на сарадњу са одговарајућим територијалним заједницама и јединицама локалне самоуправе других држава, у оквиру спољне политике Републике Србије, уз поштовање њеног територијалног јединства и правног поретка. То право представља компоненту њихове аутономије, односно права на локалну самоуправу, које, за разлику од других изворних надлежности, подлеже ограничењу које се тиче усклађености са спољном политиком Републике. Имајући у виду шири и сложенији садржај и природу покрајинске аутономије у односу на локалну самоуправу, ово питање, иако идентично гарантовано уставом, није истог значаја, па није ни идентично регулисано.²⁰

¹⁷ Одлука Уставног суда, Број: IУз-353/2009, стр. 45-46.

¹⁸ Више о принципу супсидијарности у: Влатковић, М., (2009). *Право локалне самоуправе*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 71-75.

¹⁹ Више о томе у: Марковић, Р., *op. cit.*, стр. 451-457.

²⁰ Илустративан је пример Устава Италије из 1947 по питању права регија на сарадњу са другим државама и територијалним заједницама других држава. Регије учествују у стварању комуни-

Правни оквир прекограничне сарадње јединица локалне самоуправе

Закон о локалној самоуправи (члан 13) ближе уређује ово питање, прописујући да одлуку о успостављању сарадње, односно о закључењу споразума о сарадњи са јединицом локалне самоуправе друге државе, доноси скупштина јединице локалне самоуправе, уз сагласност Владе. За разлику од њега, у члану 89, који неубичајено има начелнији карактер, предвиђа да „Јединице локалне самоуправе могу остваривати сарадњу у областима од заједничког интереса са одговарајућим територијалним заједницама и јединицама локалне самоуправе у другим државама, у оквиру спољне политике Републике Србије, уз поштовање територијалног јединства и правног поретка Републике Србије, у складу с Уставом и законом.“ У члану 88 овог закона право на сарадњу се проширује, дакле, и на „одговарајуће територијалне заједнице у другим државама“, што у недостатку ближег одређења имплицира да се ради о свим територијалним јединицама субдржавног нивоа. Из наведеног произлази да општине и градови у Србији имају право на неформалну сарадњу, која не резултира правнообавезујућим актима, са свим субдржавним нивоима, а право на формализовану сарадњу и закључивање уговора о сарадњи којим се заснивају одређена права и обавезе, само са јединицама локалне самоуправе (у најширем смислу), без обзира којег су оне нивоа. Инструмент путем којег се остварује контрола усклађености са спољном политиком јесте сагласност Владе на такве формализоване акте. Генерално, свако питање које представља изворну надлежност локалне самоуправе може бити предмет сарадње. Ипак, значајно је истаћи да су надлежности локалне самоуправе релативно мале, да обухватају превасходно извршни аспект, са малим нормативним овлашћењима, те је питање сарадње ефективно ограничено, с тим да се оно у највећој мери може остварити у погледу заједничких пројеката и с тим у вези, заједничког приступа одговарајућим фондовима који постоје у оквиру Европске уније, првенствено у области комуналних делатности и инфраструктуре.

Једно од релевантних питања представља недостатак решења у погледу организационог аспекта сарадње. Илустрације ради, у неким државама, као што су Француска, Холандија, Португалија, Шпанија и Аустрија постоје интегрисани облици прекограничне сарадње. Прекогранична сарадња шпанских општина и општина у Француској, односно у Португалији, чешће се успоставља путем споразума којима се не успостављају заједничка (стална) тела или путем формирања асоцијација којима се врши координација локалних полити-

тарног права у питањима која су у њиховој надлежности. Поред тога, регије могу да склапају споразуме са страним државама и територијалним заједницама нижег нивоа, али су питања, случајеви и облици те сарадње одређени државним законом који у том погледу може успоставити различита ограничења и контролне механизме, поред оних који су утврђени Уставом (чл. 117). Слична решења, нарочито по питању учешћа региона у стварању комуналног права, постоје и у Шпанији. С друге стране, систем шпанске регионализације, са обичним и специјалним статусом региона, те другачијим начином одређивања надлежности, резервише већа права државног нивоа у погледу права на прекограничну сарадњу региона.

ка и активности, без оперативних функција. Али постоје и аутономне међуопштинске организације које су резултат посебних билатералних међународних уговора.²¹ Уколико је седиште тих аутономних организација у Шпанији, они имају статус конзорцијума, који као облик интегрисане сарадње представља део њеног управног система.²²

Правни оквир прекограничне сарадње аутономних покрајина

Право аутономне покрајине на сарадњу са одговарајућим територијалним заједницама других држава је уређено и Законом о утврђивању надлежности АПВ (чл. 3). Закон предвиђа да АП Војводина закључује међурегионалне споразуме у оквиру своје надлежности.²³ Генерално, све изворне надлежности АП могу бити предмет сарадње и уговарања, а конкретан опсег сарадње која се остварује путем међурегионалног споразума, у садржинском смислу, одређен је самим карактером послова која чине конкретну надлежност и њиховом подобношћу да буду предмет споразумног уређивања. Ови споразуми у ствари представљају правни инструмент путем којег Покрајина може да остварује своје надлежности, мада се може и сама по себи посматрати као посебна надлежност. Послови које Република поверава аутономној покрајини не потпадају под право на прекограничну сарадњу, бар не под право на сарадњу која би резултирала међурегионалним споразумом или другим обликом формализације са стварањем узајамних права и обавеза. Ипак, постоји могућност да се и у погледу ових питања остварује прекогранична сарадња, али за то би било неопходно одговарајуће законско овлашћење.

Закон начелно садржи исту формулацију као што је она у Уставу, али не предвиђа инструменте путем којих би се обезбедила контрола усклађености аката АП са спољном политиком Републике, јер Влада, као орган у чијој искључивој надлежности је вођење спољне политике нема, за разлику од ситуације када се ради о локалној самоуправи, механизме да обезбеди контролу те усклађености, а са друге стране, Уставни суд није надлежан да утврђује ус-

²¹ Француско-шпанска конвенција (*Treaty of Bayonne*) представља правни основ за 22 споразума о прекограничној сарадњи. Шпанско-португалска конвенција (*Treaty of Valencia*) је правни основ за 19 споразума (*Good practices in intermunicipal co-operation in Europe: Report of the European Committee on Local and Regional Democracy (CDLR): Situation in 2007, 2007*, стр. 35).

²² Више о међуопштинским заједницама (асоцијацијама) које имају обележја посебног нивоа власти, са сопственим органима и надлежностима у: Голић, Д., (2014). Међуопштинске заједнице као полурегионалне (квази)власти. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, вол. 52 бр. 66, стр. 275–292, и у: Font, J., Gutiérrez Suárez, R., Parrado Diez, S. (1999). *Intergovernmental partnerships at the local level in Spain: mancomunidades and consortia in a comparative perspective*. Paris: decd [puma/rd (99) 41 Final]. Преузето са: http://www.municipal-cooperation.org/images/4/49/Paper_Intergovernmental_Partnerships_at_the_Local_Level_Spain_1999.pdf (29.03.2018.)

²³ АПВ, према Статуту, сарађује са територијалним заједницама и другим облицима аутономије других држава, као и њиховим међународним асоцијацијама, што значи да се ово право односи на сваки ниво територијалног организовања испод државног, локални, регионално-политички и ниво територијалне аутономије (чл. 16).

клађеност правних или политичких аката са спољном политиком коју утврђује Влада. Дакле, иако су законска и уставна одредба идентичне, имајући у виду карактер инструмента којим се уређује, односно начелнији карактер уставне, и потребно конкретнији карактер законске норме, постоји законска празнина, у погледу које може доћи до компетитивног спора.

Наиме, упркос томе што надлежност АП не обухвата право на вођење политике, нити право на уређивање система ни у једној од области у којој, према Уставу, уређује питања од покрајинског значаја, у складу са законом, спољнополитички наступ формализован кроз однос са децентрализованим субјектом друге државе супротан интересима и спољној политици Републике од стране АП је могућ. Хипотетички, то би била ситуација у случају да тај други субјект себе сматра независним, упркос непризнавању од стране Републике Србије, да се налази у оквиру државе са којом се не одржавају дипломатски односи, у погледу државе са којом су ти односи на nižем нивоу, где није, по процени Владе, целисходно успостављати одређени однос односно развијати га у одређеном правцу, или у погледу субјеката који нису признати у оквиру одређене државе или се налазе у посебном правном режиму из кога не проистиче право на прекограничну сарадњу, што може бити супротно спољнополитичким интересима Републике, утврђеним од стране јединог за то надлежног органа. С тим у вези, сматрамо да би законско установење обавезне сагласност Владе на међурегионалне споразуме АП, којом би она контролисала политичку опортуност таквог акта, била решење које би у потпуности било у складу са уставним концептом овог права.

Право на закључивање међурегионалних споразума је било предмет и уставносудске контроле. Уставни суд је утврдио њихову уставност, уколико их закључује скупштина АП, као носилац нормативних функција покрајине.²⁴ С обзиром на то да чине компоненту права на покрајинску аутономију, споразуми се могу закључивати само у питањима из изворне надлежности АП и они не представљају *ius contrahendi*, које је искључиво право Републике. Дакле, на ове споразуме се не односе правила која уређују међународне уговоре.

Предмет сарадње могу бити питања која су у изворној надлежности АП. Она се утврђују законом, у областима које су набројане у Уставу.²⁵ Зависно од

²⁴ Одлука Уставног суда, бр. IVз-353/2009 од 10. јула 2012. год, стр. 56-58.

²⁵ Ради се о питањима која су од покрајинског значаја у областима које су таксативно наведене у Уставу (чл. 183), а то су области: просторног планирања и развоја, 2. пољопривреде, водопривреде, шумарства, лова, риболова, туризма, угоститељства, бања и лечилишта, животне средине, индустрије и занатства, друмског, речног и железничког саобраћаја и уређивања путева, приређивања сајмова, 3. просвете, спорта, културе, здравствене и социјалне заштите и јавног информисања. Поред тога, релевантна за ово питање је и надлежност АП да се стара о остваривању људских и мањинских права, у складу са законом, те поседује изворне приходе и имовину. Приликом утврђивања питања од покрајинског значаја законодавац је дужан да полази од усмеравајуће уставне одредбе која потенцира супсидијарност, а према којој су јединице локалне самоуправе надлежне у питањима која се, на сврсисходан начин, могу остваривати унутар јединице локалне самоуправе, а аутономне покрајине у питањима која се, на сврсисходан начин, могу остваривати унутар АП, у којима није надлежна Република Србија. Суштинска одредница и покрајинске аутономије и локалне самоуправе ипак је одредба члана 177, према којој питања од

опредељења законодавца да одређене послове из тих области сврста у изворну надлежност покрајине, одређен је и могући опсег сарадње. Већи број нормативних послова сигурно да предмет сарадње чини ширим, садржајнијим и ефектнијим. Уколико се, пак, законодавац определи да врло лимитиран број послова одреди као покрајинске изворне надлежности обесмишљава се и обеспредмећује могућа сарадња прекограничног карактера.

Изворне надлежности, (чл. 12 Устава), подлежу само контроли уставности и законитости. С обзиром да се ради о начелној одредби, она се не може посматрати у апсолутизованом смислу, јер Устав предвиђа и извесно одступање од тог начела и то баш у питању које је предмет ове анализе. Наиме, иако из изворног делокруга, питање надзора над вршењем права на прекограничну сарадњу не може бити идентично као у случају уређивања ових питања када они нису предмет споразума, због уставног ограничења које се тиче спољне политике Републике и нужно подразумева већа надзорна овлашћења Владе.²⁶ Правна природа аката којим се успоставља сарадња, имајући у виду садржај (уколико се њима стварају права и обавезе за АП) и поступак закључивања у коме пресудно одлучује покрајинска скупштина, одговара покрајинским скупштинским одлукама, којима се уређују питања из надлежности АП.

Међурегионални споразуми које закључује аутономна покрајина се јављају под различитим називима, али истим дејством.²⁷ АП Војводина је Статутом и Покрајинском скупштинском одлуком о закључивању споразума АПВ са одговарајућим територијалним заједницама других држава²⁸ уредила поступак закључивања. Имајући у виду да је на нивоу аутономне покрајине установљен скупштински систем организације њених органа, модификован делимично нешто већим надлежностима покрајинске владе, скупштина АП закључује те споразуме, с тим да, сходно природи тих послова, покрајински секретаријат надлежан за послове међурегионалне сарадње, као орган управе, покреће овај поступак и учествује у њиховој изради. На предлог Покрајинске владе, која је једина овлашћена да утврђује предлог споразума,²⁹ (где између осталог долази до изражаја и претходна тврдња о нешто већој улози Покрајинске владе у односу на теоријски модел улоге извршног органа у скупштинском систему вла-

републичког, покрајинског и локалног значаја одређују се законом, те се у погледу његове искључиве надлежности ни на који начин не могу успостављати ограничења која би се, примера ради, тичала стандарда „достигнутог нивоа права“, „историјског основа аутономности“ или сагласности покрајинских органа!

²⁶ Та овлашћења су уређена Уставом (чл. 186) када се ради о изворним надлежностима, као и Законом о државној управи (чл. 171-173), а питања која се тичу поверених послова су уређена Законом о државној управи (чл. 51-57) и укључују знатно шира надзорна овлашћења републичких органа, укључујући и право на поништавање или укидање прописа уколико они нису у складу са прописом или општим актом Владе. Више о томе у: Милков, Д., (2010). *Управно право: контрола управе*, Правни факултет Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, стр. 31-39.

²⁷ Међурегионални споразуми у вези са овом одлуком јесу: споразум о сарадњи, меморандум о сарадњи, протокол, изјава о намерама и друго.

²⁸ Сл. лист АПВ, 18/2015.

²⁹ Статут АП Војводине, чл. 45, с тим што се ово правило не односи на споразуме о парламентарној сарадњи.

сти) Скупштина закључује споразум и одређује лице које га потписује.³⁰ О извршавању међурегионалних споразума стара се покрајинска влада. Међурегионалне споразуме којима се стварају обавезе за АП Војводину извршавају органи АП Војводине, првенствено органи покрајинске управе, у чијем су делокругу обавезе које се уређују тим споразумима.³¹

Питање од значаја за ову тему јесте и представљање аутономних покрајина у јединицама са којима остварују сарадњу. Иако је представљање у иностранству искључива надлежност Републике (*ius representationis*), која није подобна за децентрализацију, у погледу ње је постојала извесна политичка претензија исказана путем Закона о утврђивању надлежности АПВ из 2009. године³² и њеног Статута,³³ чију је неуставност утврдио Уставни суд.³⁴ Оснивањем свог представништва, без обзира на његов назив или форму, у другој држави, АП би од дипломатског представништва Републике преузела део функције представљања и заступања. У оквиру уставног концепта дистрибуције надлежности и специфичних интереса АП, мимо неформалних или облика промоције по приватном праву, може се наћи адекватно институционално решење, на шта сугерише и Одлука Уставног суда.³⁵

У погледу комуникације различитих децентрализованих јединица са другим заједницама или организацијама у Европи, а посебно са органима и службама ЕУ који имају улогу у спровођењу регионалне политике ЕУ, присутна су различита решења. Некад су форме представљања засноване на решењима приватног права, некад се ради о неформалним облицима, а некада су то посебне канцеларије децентрализованих јединица основане по њиховим националним правима (укључујући и владино одобрење уколико се оно захтева) или пак канцеларије у оквиру државног представништва.³⁶ Статутом АПВ је предвиђено да у оквиру дипломатско-конзуларног представништва Републике може се на захтев АПВ образовати посебна јединица, у складу са законом, која ће представљати, промовисати и унапређивати привредне, образовне и туристичке

³⁰ Члан 31 Статута АПВ, Сл. лист АП Војводине, бр. 20/14 и члан 2-6 Покрајинске скупштинске одлуке о закључивању споразума АПВ са одговарајућим територијалним заједницама других држава.

³¹ Покрајинска скупштинска одлука о закључивању споразума АПВ са одговарајућим територијалним заједницама других држава, чл. 11.

³² Закон о утврђивању надлежности АП Војводине, *Сл. гласник РС*, број 99/09.

³³ Статут АП Војводине, *Сл. лист АПВ*, број 17/09

³⁴ Одлука Уставног суда, бр. IУз-353/2009 из 2012. год, стр. 59-61 и Одлука УС, број: IУо-360/2009 из 2013.

³⁵ „Уставни суд наглашава да се разлози неуставности оспорене одредбе не свode на питање назива институционалног облика представљања аутономне покрајине у другим државама или у седишту међународних организација (да ли ће бити основано представништво, канцеларија или какав други облик представљања), већ на то да АП Војводина може бити представљена само у оквиру дипломатско-конзуларног представништва Републике Србије, што не искључује могућност да се унутар тог представништва образује посебна јединица чији би задатак управо био промоција и унапређење капацитета АП Војводине.“ Одлука УС, број: IУо-360/2009, стр. 89.

³⁶ Више о начинима комуникације нецентралних јединица са органима ЕУ и прекограничним партнерима у: Тодоровић, Ј., (2008). Регионализам – будућност Европске уније?, *Политичка ревија*, вол. 18. бр. 4, стр. 1087-1100.

тичке капацитете Војводине (чл. 16, ст. 3). Имајући у виду да се права и дужности републичких органа утврђују Уставом и законом, оваква одредба има смисао уколико је садржана у одговарајућем закону, а ближе уређена статутом, а нипошто обрнуто.

Аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе, сходно и Европској повељи о локалној самоуправи, могу бити чланови европских и светских удружења региона, односно локалних самоуправа. С обзиром на то да ова удружења настају с циљем заступања интереса својих чланова пред међународним организацијама, односно облик повезивања који резултира успостављањем ближих веза, разменом искустава, односно иницирањем конкретне сарадње међу члановима, без могућности нарушавања конкретног система дистрибуције надлежности, он представља најлиберализованији облик повезивања, за чије постојање није ни потребно изричито законско признање.

Преглед закључених споразума АП Војводине

АП Војводина има 14 закључених споразума о прекограничној сарадњи, и 7 других аката о успостављању пријатељских односа. Споразуми су закључени са различитим територијалним заједницама, некада су то федералне јединице, некада региони или виши степени самоуправе, а некада подрчни центри државних органа, што одређује предмет и обухват сарадње. Сарадња је успостављена са одговарајућим територијалним заједницама из Аустрије (Штајерска), Белорусије (Гомељска област), БиХ (Република Српска, Зеничко-добојски и Тузлански кантон у Федерацији БиХ), Италије (Умбрија и Фриули-Венеција-Ђулија), Кине (Ји Лин, Хајнан, Гуангдонг и Хунан), Мађарске, Немачке (Штутгарт), Румуније (Караш-Северин), Словачке (Трнавски регион и Братиславски регион), Украјине (Кијевска област и Закарпатска администрација), Француске (Бретања), Хрватске (Истарска жупанија) и Чешке (Омолуц).

Највећи број докумената о сарадњи закључен је са регијама из Европе, и то укупно 17, а сарадња је успостављена и са 5 провинција Кине, која уједно представља и земљу са највећим бројем регија које имају закључен споразум о сарадњи са АПВ. Ови споразуми немају својства међународних уговора, већ се, сходно и помињаним одлукама Уставног суда, њихова природа има тумачити сходно природи покрајинских скупштинских одлука. Споразуми се претежно односе на сарадњу у погледу усаглашавања стратегија и програма развоја када су у питању заједнице у окружењу, те сарадњу у области привреде, индустрије, трговине, пољопривреде, организовања привредних сајмова, руралног развоја, нових технологија, образовања, науке, културе, спорта, омладине, здравства, социјалне заштите, мањинских питања, уметности, екологије и заштите животне средине, здравства, туризма, спорта, омладине, јавног информисања, развоја локалних заједница и сарадње између органа локалне самоуправе, културних, образовних и научних институција. Предмет сарадње су, дакле, у различитим питањима и у различитом обиму скоро све надлежности којима располаже аутономна покрајина. У погледу финансијских и опера-

тивних средстава за остваривање сарадње, споразуми предвиђају да их стране сносе споразумно по основу реципроцитета или да их касније дефинишу, док се у неколико споразума истиче тежња ка координираном употребљавању оперативних и финансијских инструмената обезбеђених од стране Европске уније.³⁷

Завршна разматрања

Прекогранична сарадња представља компоненту процеса повезивања, хармонизације и интеграције на европском простору. Она представља процес који подразумева идентификацију заједничких интереса, инструмената подршке, конкретизовано унапређење односа међу њеним субјектима и институционализацију. Временом од неформалних облика резултира уговорним аранжманима, а коначно и изградњом заједничких институција.

Прекогранична сарадња може да се односи на целокупан обим надлежности децентрализованих јединица, зависно од тога како су оне дефинисане домаћим законодавством, с тим да се националним законодавством поједини облици, субјекти или питања могу искључити, односно додатно условити. Досадашња пракса показује претежност углавном тзв. лакших тема, те је, стога, потребно развијати сарадњу у погледу хармонизације планских функција децентрализованих јединица у различитим државама, где би се заједнички формулисале развојне стратегије и програми, водећи рачуна о ограничењима која проистичу из природе децентрализованих јединица.

Јединицама локалне самоуправе и аутономним покрајинама у Србији је гарантовано право на прекограничну сарадњу. Оно представља значајну компоненту њихове самоуправности, односно аутономности. Право на прекограничну сарадњу прожима сва она права која чине њихов политички и правни субјективитет, као децентрализованих јединица суверене државе Србије. Иако је уставна гаранција идентична, природа ових јединица захтева различита законска прецизирања. Ово питање не сме бити третирано на начин који би у било којој мери, посредно или непосредно, доводио у питање суверенитет Србије. Оно је у потпуности прецизирано у погледу локалне самоуправе, за разлику од аутономних покрајина где постоји извесна празнина, иако је претходно помињањем одлуком Уставног суда садржај аутономности враћен у уставне оквире, између осталог и у питањима која се односе на прекограничну сарадњу, лишавајући је било каквих квази-државних прерогатива и претензија. Наиме, као спорно може се првенствено јавити питање форме, не толико и саме садржине споразума. Садржај међурегионалног споразума АП подлеже редовној уставносудској контроли уставности, али избор субјекта, који даље може проблематизовати и сам предмет и садржај споразума, а самим тим представ-

³⁷ Потписана документа о сарадњи доступна на: Покрајински секретаријат за регионални развој, међурегионалну сарадњу и локалну самоуправу;

Споразуми -

http://www.region.vojvodina.gov.rs/Potpisana_dokumenta_o_saradnji_cirilica (21.01.2018.)

љати и испољавање „спољнополитичке“ претензије покрајине, може бити проблематичан. Самим садржајем, уз претпоставку да он остаје на нивоу надлежности којим покрајина располаже, мимо питања субјекта са којим се нешто уговара, тешко да се може извршити повреда спољне политике, јер су покрајинске надлежности одређене као „питања од покрајинског значаја“, и не укључују уређивање система нити вођење политике. Стога су у погледу прекограничне сарадње потребни инструменти којима се обезбеђује усаглашеност са спољном политиком Републике. То би требала да буде сагласност Владе на успостављање формализоване сарадње.

Литература:

1. Vlatković, M. (2009). *Pravo lokalne samouprave*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad
2. Golić, D., (2014). Међуопштинске заједнице као полурегионалне (квazi)власти. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, vol. 52 br. 66, str. 275–292
3. Dimitrijević, P., Vučetić, D., (2011). *Sistem lokalne samouprave*, Službeni glasnik, Beograd
4. Закон о потврђивању Европске пovelје о локалној самоуправи“, Službeni glasnik RS-Међународни уговори, br. 70/07.
5. Закон о локалној самоуправи Србије, *Sl. glasnik RS*, br. 129/07,
6. Kutlešić, V., Golić, D., (2017). *Ustavno pravo*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
7. Lazarević, G., Knežević, I., Božić, R., (2011) *Prekogranična saradnja*, Европски покрет у Србији, Beograd
8. Marković, R., (2015). *Ustavno pravo* (20. osavremenjeno izd.), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu – Centar za izdavaštvo i informisanje i Dosije studio, Beograd
9. Milkov, D., (2010). *Upravno pravo: kontrola uprave*, Pravni fakultet Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad
10. Odluka US, broj: IUo-360/2009, str. 89
11. Odluka Ustavnog suda, br. IUz-353/2009 iz 2012. god, str. 59-61 i Odluka US, broj: IUo-360/2009 iz 2013
12. Odluka Ustavnog suda, br. IUz-353/2009 od 10. jula 2012. god, str. 56-58.
13. Okvirna evropska konvencija o prekograničnoj saradnji teritorijalnih zajednica ili vlasti, sačinjena u Madridu 21. maja 1980. godine
14. Statut APV, *Sl. list AP Vojvodine*, br. 20/14
15. Todorović, J., (2008). Regionalizam – budućnost Evropske unije?, *Politička revija*, vol. 18. br. 4, str. 1087-1100.
16. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/06
17. Čiplić, S. (2015). Decentralizacija Srbije i modeli regionalizma na pojedinim primerima, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, vol. 49, br. 3, str. 1205-1229.
18. Font, J., Gutiérrez Suárez, R., Parrado Diez, S. (1999). Intergovernmental partnerships at the local level in Spain: mancomunidades and consortia in a comparative perspective. Paris: decd [puma/rd (99) 41 Final]. Preuzeto sa: http://www.municipalcooperation.org/images/4/49/Paper_Intergovernmental_Partnerships_at_the_Local_Level_Spain_1999.pdf (29.03.2018.)

19. *Good practices in intermunicipal co-operation in Europe: Report of the European Committee on Local and Regional Democracy (CDLR): Situation in 2007*
20. Ivanišević, S., (2009). Stupnjevanje lokalnih samoupravnih jedinica. *Hrvatska javna uprava*, vol. 9, br. 3, str. 669–722.

THE RIGHT TO TRANSFER CO-OPERATION OF DECENTRALIZED UNITS IN SERBIA

Summary: Cross-border cooperation in Europe has great significance and even greater opportunities, especially in a situation where state borders become flexible, and economic and social needs overcome national frameworks. The Constitution of Serbia guarantees the right to cross-border cooperation with the units of local self-government and autonomous provinces. This right represents a component of their autonomy, or self-management. Although the constitutional guarantee is identical, the nature of these units requires different legal precision of the rights to cross-border cooperation. It is subject to certain limitations, in respect of which a number of contentious issues have emerged in the immediate past, which, despite constitutional intervention, have not been resolved today unambiguously. In this regard, it is necessary to refer to the legal framework of this issue, which is determined by the Constitution, laws and the Statute of APV, and in particular the views of the Constitutional Court, which are the framework and guidelines for determining the content and the form of the right to cross-border cooperation.

Key words: cross-border cooperation, decentralized units, territorial autonomy

РАДОМИР КЉАКИЋ*

Агроиндустријски комбинат

Бачка Топола

ГОРАН БЕЈАТОВИЋ**

Дунав Осигурање

Нови Сад

УДК 336.71

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 639-649

ФУНКЦИОНИСАЊЕ ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ И КОНТРОЛЕ У БАНКАМА

Сажетак: Интерна ревизија обухвата законску регулативу која се односи на оснивање, пословање и ревизију банака. Тачније то су закони који се примењују у Републици Србији и функције које врши Народна банка Србије. Наука о банкарству је макроекономска категорија која изучава целину економских, монетарних и финансијских односа, којима је основни циљ повећање материјалних снага друштва, ефикаснији привредни развој и остваривање стабилних односа у привреди и друштву. Законом о рачуноводству и ревизији уређује се начин вођења пословних књига, признавање и процењивање имовине и обавеза, прихода и расхода, састављање, приказивање, достављање, обелодањивање и обрада годишњих финансијских извештаја, услови и начин вршења ревизије финансијских извештаја и интерна ревизија.

Кључне речи: интерна ревизија, законску регулативу, Законом о рачуноводству и ревизији

Увод

Функционисање интерне ревизије и контроле у банкама, има за циљ да ближе представи примену интерне контроле у савременом пословању банака. Интерна ревизија обухвата законску регулативу која се односи на оснивање, пословање и ревизију банака. Тачније то су закони који се примењују у Републици Србији и функције које врши Народна банка Србије. Банкарски систем представља значајан део финансијског система, чија је основна функција снабдевање репродукције потребном количином новца, кредитима, обављање платног промета, штедњом и сл. Банкарски систем је један од подсистема укупног привредног система и у том смислу банкарски систем поред фискалног система, система проширене репродукције, система расподеле добити, девизног система, система цена, спољнотрговинског система, монетарног и кредитног, информационог и еколошког система, омогућава изучавање свих међуодноса

* adomir@aikbt.rs

** goran.bejatovic@dunav.com

на којима почива развој и уравнотежено функционисање укупног привредног система. Овакво системско умрежавање и ослањање банака на осталим подсистемима у укупном привредном систему је знак да ревизија банкарског пословања не може да се замисли без познавања законске регулативе.

Наука о банкарству је макроекономска категорија која изучава целину економских, монетарних и финансијских односа, којима је основни циљ повећање материјалних снага друштва, ефикаснији привредни развој и остваривање стабилних односа у привреди и друштву.¹

Ради обављања годишње ревизије својих финансијских извештаја, банка ангажује предузеће за ревизију и обавештава Народну банку о именовању ревизорске куће у року од 15 дана од дана када именује ревизора. Народна банка утврђује листу спољних ревизора који могу вршити ревизију на основу критеријума које прописује. У супротном, Народна банка неће прихватити извештај о ревизији банке.

Спољни ревизор може највише 3 године обављати годишњи финансијски извештај за банку, уколико није претходно пружао консултантске услуге, нити може након вршења годишњег извештаја о ревизији да пружа услуге консултативног типа. Банка је дужна да сваке године објави биланс стања и биланс успеха са ревизорским извештајем, односно мишљењем ревизора, у дневним новинама.²

Законска регулатива банке

Законом о банкама уређују се оснивање, пословање и организација банака, начин управљања банкама, као и контрола, реструктурирање и престанак рада банака.

Законом о Народној банци Србије уређује се положај, организација, овлашћења и функције Народне банке Србије, као и однос Народне банке Србије према органима Републике Србије, међународним организацијама и институцијама.

Народна банка Србије обавља следеће функције:

- 1) утврђује и спроводи монетарну и девизну политику;
- 2) управља девизним резервама;
- 3) утврђује и спроводи, у оквиру своје надлежности, активности и мере ради очувања и јачања стабилности финансијског система;
- 4) издаје новчанице и ковани новац и управља токовима готовине;
- 5) уређује, контролише и унапређује несметано функционисање платног промета у земљи и са иностранством, у складу са законом;
- 6) издаје и одузима банкама дозволе за рад, врши контролу бонитета и законитости пословања банака и обавља друге послове, у складу са законом којим се уређују банке;

¹ Станишић, М., Станојевић, Љ., (2009). Методологија ревизије банака, Универзитет Сингидунум, Београд, стр.8

² Бејатовић, М., (2009), Привредно право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 153-154

- 7) издаје и одузима дозволе за обављање делатности осигурања, врши контролу ове делатности, односно надзор над њеним обављањем, издаје и одузима овлашћења за обављање појединих послова из делатности осигурања и обавља друге послове, у складу са законом којим се уређује осигурање;
- 8) издаје и одузима дозволе за обављање послова финансијског лизинга, врши надзор над обављањем ових послова и обавља друге послове, у складу са законом којим се уређује финансијски лизинг;
- 9) издаје и одузима друштвима за управљање добровољним пензијским фондовима дозволе за рад и дозволе за управљање тим фондовима, врши надзор над овом делатношћу и обавља друге послове, у складу са законом којим се уређују добровољни пензијски фондови;
- 10) издаје и одузима платним институцијама дозволе за пружање платних услуга, а институцијама електронског новца дозволе за издавање електронског новца, врши надзор над пружањем платних услуга и издавањем електронског новца, а обавља и друге послове, у складу са законом којим се уређују платне услуге;
- 11) обавља послове заштите права и интереса корисника услуга које пружају банке, друштва за осигурање, даваоци финансијског лизинга, друштва за управљање добровољним пензијским фондовима, пружаоци платних услуга и издаваоци електронског новца, у складу са законом;
- 12) утврђује испуњеност услова за покретање поступака реструктурирања банака, односно чланова банкарске групе и спроводи ове поступке, одлучује о инструментима и мерама које ће се предузети у реструктурирању и обавља друге послове у вези с реструктурирањем банака, у складу са законом којим се уређују банке;
- 13) издаје и одузима операторима платног система дозволе за рад овог система, врши надзор над њиховим пословањем и обавља друге послове, у складу са законом којим се уређују платне услуге;
- 14) обавља законом, односно уговором утврђене послове за Републику Србију не угрожавајући притом самосталност и независност из члана 2. овог закона;
- 15) обавља друге послове из своје надлежности, у складу са законом. чиновника ради остварања повољних пословних аранжмана, ненаменским трошењем средстава, пореским утајама и сл.³

Пословање банака. евидентирање пословних промена, извештавање и контрола је регулисано законском, професионалном и интерном регулативом.⁴

У складу са законским прописима, банка се може основати као акционарско друштво оснивачким капиталом домаћих и страних правних и физичких лица. Новчани део оснивачког капитала банке не може бити мањи од 10.000.000 евра у динарској противвредности, према званичном средњем курсу на дан уплате.⁵

Према члану 13. Закона о банкама, оснивачки акт банке садржи:

- 1) пословно име и седиште правног лица оснивача банке, односно име и пребивалиште физичког лица оснивача банке;
- 2) пословно име и седиште банке;

³ Закон о Народној банци Србије, "Сл. гласник РС", бр. 72/2003, 55/2004, 85/2005 - др. закон, 44/2010, 76/2012, 106/2012 и 14/2015, чл. 1 и чл. 4

⁴ Станишић, М., Станојевић, Љ., *op.cit.* 17

⁵ Закон о банкама, "Сл. гласник РС", бр. 107/2005, 91/2010 и 14/2015, члан 12

- 3) износ укупног оснивачког капитала банке у новчаном и неновчаном облику, као и удео сваког оснивача у том капиталу;
- 4) рок до ког су оснивачи банке дужни да уплате новчана средства, односно да неновчана средства пренесу у оснивачки капитал банке;
- 5) права, обавезе и одговорности оснивача банке;
- 6) број акција банке и њихову номиналну вредност код првог издавања, врсте и класе акција које је банка овлашћена да изда, као и права из акција сваке класе;
- 7) послове које банка обавља;
- 8) начин покрића губитка банке;
- 9) начин решавања спорова међу оснивачима банке;
- 10) права оснивача банке у случају статусних промена банке;
- 11) укупни или процењени износ трошкова у вези са оснивањем банке;
- 12) друге елементе, односно податке.

Народна банка Србије може прописати да оснивачки акт банке садржи и друге обавезне елементе, односно податке.

Поред оснивачког акта, банка доноси Статут којим се ближе регулише организација банке, пословање, обезбеђење ликвидности и солвентности банке, начина вршења унутрашње контроле и ревизије банке, права и обавезе управног и извршног одбора банке и сл. Сагласност на Статут банке даје Народна банка Србије. Након добијања прелиминарног одобрења за оснивање банке, од стране НБС, банци се издаје дозвола за рад (у року од 30 дана од дана подношења захтева), која се објављује у Службеном гласнику Републике Србије. Оснивачи банке су дужни да поднесу пријаву за упис у Регистар привредних субјеката, уз достављање решења НБС о давању дозволе за рад банке и на тај начин, уписом у Регистар, банка стиче својство правног лица.

Законска регулативе обавезује банку да води пословне књиге и рачуноводствену евиденцију и да подноси годишње финансијске извештаје сагласно објективном пословању и њеним реалним финансијским стањем.

Законом о рачуноводству и ревизији уређује се начин вођења пословних књига, признавање и процењивање имовине и обавеза, прихода и расхода, састављање, приказивање, достављање, обелодањивање и обрада годишњих финансијских извештаја, услови и начин вршења ревизије финансијских извештаја и интерна ревизија.

У циљу обављања годишње ревизије финансијских извештаја банке, банка се често опредељује за ангажовање познатих екстерних ревизорских фирми. Након именовања спољног ревизора, банка је дужна да о томе обавести НБС. Листу спољних ревизора који могу обављати ревизују утврђује и објављује Народна банка Србије. На основу закона, спољни ревизор може код једне банке највише обављати три узастопне ревизије годишњих финансијских извештаја. С друге стране, спољни ревизор не може у истој години обављати ревизију и пружати банци консалтинг услуге.

Лице које врши ревизију банке треба да има највише професионално звање у области ревизије, три године искуства у обављању послова ревизије у банкама и да је *независно* од банке.

У случају банкарских група, тада се годишња ревизија финансијских извештаја спроводи на консолидованој основи. Свака банка је у обавези да обезбеди спољну ревизију својих годишњи финансијских извештаја. Спољни ревизор сачињава извештај о годишњем рачуну банке и даје мишљење о томе да ли су годишњи финансијски извештаји у складу са међународним рачуноводственим стандардима. Задатак спољног ревизора је да члановима Управног и Извршног одбора банке, као и Народној банци Србије приложи мишљење о ефикасности функционисања унутрашње ревизије, систему управљања ризицима и систему унутрашње контроле банке.⁶

Поред екстерне или спољне ревизије, банка је дужна да организује посебну организациону јединицу која ће се бавити унутрашњом ревизијом банке. Унутрашња ревизија банке има обавезу да Управном одбору банке изнесе објективно и независно мишљење о предмету ревизије. Унутрашња ревизија обавља и саветодавну функцију у банци, у циљу унапређења унутрашње контроле и пословања банке (управљање ризицима, контролу и руковођење процесима).

Поред наведених закона, на пословање банака примењује се и Закон о девизном пословању, Закон о порезу на добит предузећа, Закон о привредним друштвима, Закон о хартијама од вредности и подзаконска акта (одлуке, упутства итд.) донета ради адекватне примене наведених закона.⁷

Под професионалном регулативом подразумевају се Оквир за припремање и приказивање финансијских извештаја, Међународни рачуноводствени стандарди – *MRS (International Accounting Standards – IAS)* односно Међународни стандарди финансијског извештавања – *MSFI (International Financial Reporting Standards – IFRS)*, тумачења која су саставни део стандарда, Међународни стандарди ревизије – *MSR (International Standards on Auditing – ISA)* и Кодекс етике за професионалне рачуновође (*Code of Ethics for Professional Accountants*).

Под интерном регулативом подразумевају се општи акти које доноси банка, а који садрже посебна упутства и смернице за вођење пословних књига, рачуноводствену политику за признавање, процењивање имовине и обавеза, прихода и расхода, упутства и смернице за усвајање, достављање и обелодањивање финансијских извештаја и друга питања у складу са законском и професионалном регулативом.

У циљу адекватне примене законске регулативе донета су подзаконска акта у облику одлука и упутстава којима су дефинисани критеријуми, облик и начин спровођења одређених законских одредби. Најважније одлуке и упутства су:

- Одлука о спољној ревизији
- Одлука о управљању ризицима
- Одлука о адекватности капитала банке
- Одлука о класификацији билансне и ванбилансне активе

⁶ Вуњак, Н., Ковачевић, Љ., (2011). Банкарство:банкарски менаџмент, Економски факултет Суботица, Интернационални Универзитет Травник, „Пролетер“ ад Бечеј, Суботица, стр.80-85

⁷ Станишић, М., Станојевић, Љ., op.cit. str. 19

- Одлука о јединственом начину обрачуна и објављивања ефективне каматне стопе на депозите и кредите
- Одлука о ближим условима и начину вршења контроле Народне банке Србије над банкама
- Упутство о извештајима банака и друго.⁸

Појам ревизије

У привредном и административном свету реч ревизија је доста присутна, односно често се употребљава. Појам „ревизија“ потиче од латинског израза ревисио, што на српском језику означава „поновно виђење, поновно гледање, преглед, обнову процеса, последњи преглед слога пред штампу“. Поред наведеног одређења појма, може се закључити да ревизија и посао ревизије није карактеристичан само за економско привређивање, а то се може видети у следећим исказима.

Ревизију у пословању предузећа, према проф. Куколечи, представља „...Свака системска и детаљно проведена накнадна контрола пословања привредне организације или ...Ревизија финансијског пословања обухвата детаљно испитивање читавог пословања у одређеном периоду или испитивање једног ужег сектора; врши се кад је потребно прецизно расветлити право стање; кад се сумња на постојање финансијских злоупотреба, или кад је то потребно органима управљања из неких посебних разлога.“ Такође, проф. Куколеча дефинише појма ревизије који се појављује и у судству „...где значи обнову судског спора на захтев једне од странака у спору на основу нових доказа ..., у администрацији ревизија је „...измена и допуна закона и других посојеђих позитивно-правних прописа...“, у науци је то измена и допуна ауторског дела ..., у публикавању је последњи преглед ауторског дела и штампаних ствари са одобрењем за штампу ...“. На основу датих дефиниција, може се рећи да се ревизија појављује у више области и за сваку има посебно значење.

Ревизију у сваком случају обављају лица, а ни у ком случају машине, те се према томе каже да ревизија представља интелектуалну активност. Лице које обавља ревизију има звање ревизор само у ситуацијама које проф. Куколеча наводи за рачуноводствено исказивање финансијског пословања, док за све друге случајеве ревизор се не наводи и не помиње у пракси као лице које покреће или спроводи ревизију.

Комитет за основне концепте ревизије Америчког института овлашћених јавних рачуновођа дефинише ревизију као „...систематски процес непристрасног прикупљања и вредновања доказа о неким тврдњама, које се односе на економске активности и догађаје. Ревизија има за циљ утврђивање степена коресподентности између датих тврдњи и неког претходно дефинисаног критеријума, као и саопштавање резултата тих упоређивања заинтересованим корисницима“.

⁸ Станишић, М., Станојевић, Љ., op.cit. str. 13

Међународни стандард ревизије „Циљ и општи принципи ревизије финансијских извештаја“ у тачки два дефинише ревизију преко циља: „Циљ ревизије финансијских извештаја је да омогући ревизору да изрази мишљење о томе да ли су финансијски извештаји, по свим битним питањима, састављени у складу са идентификованим оквиром за финансијско извештавање“.⁹

Ревизија у Закону о ревизији рачуноводствених исказа обухвата „испитивање и оцену рачуноводствених извештаја, као и података и метода у њиховом састављању, и на тој основи давање стручног мишљења о томе да ли рачуноводствени искази реално и објективно одражавају стање средстава капитала и обавеза и резултате пословања правног лица“. Ревизија се обавља на начин који је прописан законом и на бази стандарда ревизије, а завршава се извештајем о извршеној ревизији са стручним мишљењем.¹⁰

Дакле, ревизија представља систематски процес, који спроводи независан и компетентан ревизор, који сакупља и вреднује релевантне доказе о пословним трансакцијама и њиховим последицама, да би утврдио на који је начин стање, власништво, вредновање и обелодањивање тих акција исказано у рачуноводству и ниво сагласности исказивања тих промена са рачуноводственим стандардима. Утврђени резултати налаза се саопштавају заинтересованим корисницима у облику ревизорског извештаја. Финансијске извештаје о пословању објављује менаџмент клијента и информације из тих извештаја које заинтересовани корисници могу сазнати чине одговорност менаџера.

Предмет ревизије јесу информације о пословним трансакцијама и догађајима, који се изражавају квантитативно и могу се верификовати, а информације које се не могу квантификовати по дефиницији нису у домену ревизије (нпр. подобност запослених радника и сл.).

Примарни циљ ревизије је у формирању мишљења ревизора о финансијским извештајима, које зависи од доказа и резултата ревизије и указује на то да ли се финансијски извештај исказује у складу са рачуноводственим стандардима.

Свака дефиниција ревизије подразумева одређени однос између рачуноводства и ревизије (корелациона веза), знајући да се објекат ревизије налази у бројним рачуноводственим подацима. Ревизор мора да познаје рачуноводствене трансакције, стандарде и рачуноводствено процесирање. Рачуноводство, односно рачуноводствено процесирање података ствара изворе доказа и друге неопходне информације. Са друге стране, рачуновође не морају знати методе, процесе и процедуре ревизије, док непознавање рачуноводствене теорије и праксе дискредитује стручност и компетентност ревизора.¹¹

⁹ Андрић, М., Крсмановић, Б., Јакшић, Д., (2009). Ревизија – теорија и пракса, Универзитет у Новом Саду - Економски факултет Суботица, Суботица, стр. 1-2

¹⁰ Миљковић, А., (2006). Финансијска контрола и ревизија, Привредна академија, Нови Сад, стр. 98

¹¹ Андрић, М., Крсмановић, Б., Јакшић, Д., (2009). Ревизија – теорија и пракса, Универзитет у Новом Саду - Економски факултет Суботица, Суботица, стр. 2-3

Улога ревизије

Ревизија има улогу у томе да допринесе у контроли вођења економских активности. Ревизија и извештаје о ревизији обезбеђују одређену сигурност да поступци или одлуке неће бити предузете на основу непознатих околности, а за последицу има повећање одговорности. Улога ревизије се може посматрати као:

- друштвена (јавна) – пружање неопходне стабилности у друштвеним односима, уз отклањање сумњи које појединци и организације могу имати.
- економска – ревизија доприноси ефикасности привредног система и рационалном доношењу одлука о алокацији ресурса.
- психолошка – ревизија побољшава психолошко стање појединаца кроз отклањање сумњи и смањење неизвесности.
- политичка улога – тежња ревизора за очување статуса кво успостављених односа у друштву.

Сходно претходно наведеном, може се рећи да је ревизија финансијских извештаја од општег интереса.¹²

Врсте ревизије

Најзначајнију поделу ревизије можемо извршити на:

- интерну ревизију
- екстерну ревизију (ревизију финансијских извештаја, независну ревизију или ревизију корпорација)
- државну ревизију.

Интерна ревизија спада у интерни надзор привредног субјекта и представља компетентну, независну и консултантску активност са циљем да контролише процесе и процедуре које је спровело руководство. Правилником о интерној ревизији се одређује позиција и задатак интерне ревизије унутар организације, овлашћени приступ евиденцијама, запосленима, имовини, начин, време и облици извештавања.

Екстерна ревизија се примењује на комплетан сет финансијских извештаја (биланс стања, биланс успеха, извештај о променама на капиталу, извештај о новчаним токовима и напомене). Критеријуми за формирање ревизорског мишљења су утврђени рачуноводственим стандардима.

Државна ревизија се односи на ревизију јавних расхода, обављају је Врховни државни ревизори и извештај подносе парламенту.¹³

¹² Андрић, М., Крсмановић, Б., Јакшић, Д., op.cit. str. 12

¹³ IBID str.14-15

Интерна ревизија

Правно лице може да обезбеди, а у законом одређеним случајевима ду-жно је да обезбеди, интерну ревизију са задатком да испитује, оцењује и прати адекватност и ефикасност рачуноводственог система и система интерних кон-трола, у складу са законом.¹⁴

Под интерном ревизијом се подразумева организациони део привредног субјекта у којем је запослено адекватно едуковано особље, које независно и компетентно пружа објективно уверавање и консултантску активност о ефикасности, ефективности, економичности и регуларности извршења поступака и процедура које је установило руководство (менаџмент).

Она помаже организацији да оствари мисију и циљеве путем система-тичног, дисциплинованог приступа оцени и побољшању ефикасности управ-љања ризиком и процесима управљања и руковођења.

Најважнија подручја испитивања за интерну ревизију су: пословна поли-тика, пословно одлучивање, финансијско пословање, прикупљање, обрада и дистрибуција информација. Стручно оспособљена и добро позиционирана интерна ревизија има и саветодавну функцију.

Теорија и пракса у развијеним земљама интерну ревизију сврстава чешће у менаџмент контролинг (management controlling), него у област ревизије фи-нансијских извештаја. Због њене организационе позиције, циљева, намене из-вештаја и одговорности, стварно и припада интерном наџору. Институт интер-них ревизора у САД је дефинисао интерну ревизију као “контролну активност унутар предузећа усмерену на преглед, односно испитивање пословних опера-ција и трансакција у односу на филозофију, пословну стратегију, план и задат-ке које је одредио менаџмент. О налазу прегледа интерна ревизија извештава менаџмент”. Дакле, она је део система контрола који мери и оцењује ефикас-ност, ефективност и економичност остварења циљева.

Шире гледано, интерна ревизија заузима најширу перспективу у односу на одбор директора, менаџмент и оперативну област ревизије, разматрајући активности попут продаје, инжењеринга и контроле квалитета.¹⁵

У теорији и пракси, такође, за интерну ревизију се каже да има обележје “ЗЕ”, тј. ревизија ефикасности, ефективности и економичности, а могуће је у делокруг интерне ревизије додати и четврто “Е”- equity (правичност).

Ефикасност значи радити ствари на прави и адекватан начин, односно представља однос потрошње ресурса у корист произведеног.

Ефективност значи радити праве ствари (постизати циљеве) и представ-ља меру стварног учинка према планираном.

Економичност је обављање послова уз оптималан однос користи и тро-шкова, представља трошење ресурса у односу на планирану потрошњу.

¹⁴ Закон о рачуноводству и ревизији, "Сл. гласник РС", бр. 46/2006, 111/2009 и 99/2011 - др. за-кон, члан 29

¹⁵ Андрић, М., Крсмановић, Б., Јакшић, Д., op.cit. str. 289-291

Правичност значи обављати послове како треба уз поштовање општег и специфичног Кодекса етике и представља нето ефекат предузећа на друштво и средину.¹⁶

Закључак

Свака системска и детаљно проведена накнадна контрола пословања привредне организације или Ревизија финансијског пословања обухвата детаљно испитивање читавог пословања у одређеном периоду или испитивање једног ужег сектора; врши се кад је потребно прецизно расветлити право стање; кад се сумња на постојање финансијских злоупотреба, или кад је то потребно органима управљања из неких посебних разлога. Ревизија се појављује у више области и за сваку има посебно значење.

Ревизију у сваком случају обављају лица, а ни у ком случају машине, те се према томе каже да ревизија представља интелектуалну активност. Лице које обавља ревизију има звање ревизор само у ситуацијама за рачуноводствено исказивање финансијског пословања, док за све друге случајеве ревизор се не наводи и не помиње у пракси као лице које покреће или спроводи ревизију.

Литература:

1. Andrić, M., Krsmanović, B., Jakšić, D., (2009). Revizija – teorija i praksa, Univerzitet u Novom Sadu - Ekonomski fakultet Subotica, Subotica
2. Bejatović, M., (2009), Privredno pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
3. Vunjak, N., Kovačević, Lj., (2011). Bankarstvo: bankarski menadžment, Ekonomski fakultet Subotica, Internacionalni Univerzitet Travnik, „Proleter“ ad Bečej, Subotica
4. Miljković, A., (2006). Finansijska kontrola i revizija, Privredna akademija, Novi Sad
5. Stanišić, M., Stanojević, Lj., (2009). Metodologija revizije banaka, Univerzitet Singidunum, Beograd

Законска прописи:

6. Zakon o Narodnoj banci Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 72/2003, 55/2004, 85/2005 - dr. zakon, 44/2010, 76/2012, 106/2012 i 14/2015
7. Zakon o bankama, "Sl. glasnik RS", br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015
8. Zakon o računovodstvu i reviziji, "Sl. glasnik RS", br. 46/2006, 111/2009 i 99/2011 - dr. zakon

¹⁶ Андрић, М., Крсмановић, Б., Јакшић, Д., op.cit.str. 291-293

FUNCTIONING OF THE INTERNAL AUDIT AND CONTROL IN BANKS

Summary: Internal audit includes legal regulations related to the establishment, operation and audit of banks. More precisely, they are laws that are applied in the Republic of Serbia a Banking science is a macroeconomic category that studies the whole of economic, monetary and financial relations, the main goal of which is to increase the material strengths of the society, more efficient economic development and achieve stable relations in the economy and society.

The Law on Accounting and Auditing regulates the manner of keeping business books, recognizing and assessing assets and liabilities, income and expenses, compiling, displaying, submitting, disclosing and processing annual financial statements, conditions and manner of auditing financial statements and internal audit.nd functions performed by the National Bank of Serbia.

Key words: Internal Audit, Legislation, Accounting and Auditing Act

БОРИСЛАВ БОЈИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 347.78

Прегледни рад
Примљен: 05.05.2018
Одобрен: 29.05.2018
Страна: 651-662

НОВЕ ЛИЦЕНЦЕ У АУТОРСКОМ ПРАВУ

Сажетак: Данас се ауторска права сусрећу са проблемом с којим се нису сретала у време када је аналогна технологија била доминантна. Сама техничка могућност да се неко ауторским правом заштићено дело може неометано копирати на савршен начин у безброј примерака већ само по себи представља претњу носиоцима ауторских права и онима који очекују да се од њега створи зарада. Са друге стране, све ово подтиче појаву нових врста криминала, и нарушавања ауторских права у целини, као што су некомерцијална или комерцијална нарушавања (некада је то једноставно дељење материјала без личне користи, али са материјалним штетом за носиоца права). Све ово доводи до нових лиценци које треба да поједноставе целу процедуру, као што су иновативне лиценце ГНУ и Криејтив комонс, које су све чешће присутне, а најчешће смо их прво видели на слободној енциклопедији, Википедији. КК лиценца се пре свега заснива на седам подврста где се ускраћују или дозвољавају одређена права комерцијалне употребе или промене дела. Можемо рећи да је грана ауторског права у том смислу најдинамичнија од свих грана права и да ће доживети још много измена у складу са променом технологије.

Кључне речи: ауторско право, пиратерија, интелектуална својина, аутор, музика, филм, интернет, компјутерски програми, криејтив комонс, ГНУ

Увод

Права интелектуалне својине, а пре свега ауторско право, доживели су невероватне промене у последње време, али не толико у смислу законских решења колико у смислу промене окружења које је омогућило да се ова права сада могу навелико кршити. Наиме, појавца дигиталних технологија, пре свега, још током 90-их година, компакт-дискова и тврдих дискова, омогућила је првобитна кпирања и стварање савршених дигиталних копија ауторских дела (музике, филмова итд.) што раније у аналогном добу, није било могуће (копије су једноставно биле лошије од оригинала тако да то није забрињавало светску индустрију која се ослањала на ауторска права). Дигитални сигнал се, наи-

* kruzerns@hotmail.com

ме, састоји од нула (ниског нивоа напона, или заравњености површине диска), и јединица (високог нивоа напона, или рупице у диску). При процесу преснимавања, читавају се рупице на диску и претварају у сигнал, тамо где их има. Приликом снимања на празан диск, јединице се уписују тамо где је висок напон, а нуле се остављају тамо где је он низак. Овде је важно закључити да није битно колико је рупица у диску дубока, читач ће увек препознати ниски напон, и обрнуто, није важно колико ће пиратски диск имати дубоку рупицу у себи, тј. колика рупица ће бити направљена приликом копирања, јер ће читач моћи да је прочита у сваком случају. Једноставно, рупица или постоји, или не постоји, а њена дубина није важна. Ово је принцип дигиталног копирања, и он је у потпуности поништио принцип аналогног копирања, у коме је приликом копирања музичког материјала са плоче или касете, било потребно савршено тачно репродуковати све облике напона, са свим тананим флукутацијама и микропроменама. У аналогној репродукцији, свака микропромена нивоа копираног сигнала значила је кварење основног сигнала и деформацију оригинала, док код дигиталних сигнала то једноставно није могуће, те је преснимак савршен.

Појава интернета је већ сама по себи донела промене такве да је сада све било инстантно доступно, односно налазило се «на један клик» удаљености. Лакоћа копирања дигиталних садржаја и појава брзог односно широкопојасног интернета и мобилних комуникација које су укључивале интернет, довела је до све чешћег аплоуда садржаја који су заштићени ауторским правом на интернет. Где је аплоуд, ту је наравно и даунлоуд, тако да је дошло до енормног броја незаконитих преузимања фајлова који су садржали материјал заштићен ауторским правом. У случају музике, то су најчешће били сајтови који су нудили индивидуалне песме, а у случају филмова и серија су се појавили фајл-шеринг односно торент фајлови који су омогућавали да један корисник, онај који преузима садржај, црпи делиће фајла са вишеструких локација широм света, притом предајући другима делиће фајла који се већ налазе код њега на тврдом диску.

Када је ова пракса постала већ толико раширена, кренуло се у акцију гашења ових сајтова. Неки сајтови који и даље нуде mp3 фајлове музике, „шти-те“ се на један прилично „провидан“ начин, такозваним „диклејмером“ који каже нешто налик на „Ови фајлови су заштићени правом аутора које ми не поседујемо и овде се налазе само ради преслушавања. Уколико га скинете и не допадне вам се, одмах га избришите, а ако вам се допадне, одмах га такође избришите и купите легални фајл који се налази на званичној продајној страници.“ Наравно да је ово више имагинарно упозорење будући да у ултрабрзој цивилизацији у којој живимо, веома мали број људи има времена или воље да брише фајл који се већ налази у меморији и да одлази на званичан сајт ради легалне куповине, осим ако није „притешњен“ одређеним законским санкцијама.

Но, пошто није могуће тек тако омогућити налоге за претрес дигиталних уређаја (мобилних телефона или рачунара) и полиција не може без основане сумње да заустави неку особу на улици да јој прегледа рецимо, мобилни теле-

фон и види колико је нелегалних фајлова на телефону, а имајући у виду и фреквенцију ових појава, односно свеprisутност ове појаве (рачуна се да готово свако, знајући или не, има неки фајл који није легалан на бар једном уређају), борба против пиратерије на корисничком нивоу јесте класичан Сизифов посао. У том смислу, појединачне бесмислено високе казне појединцима који су „скидали“ филмове и музику нису имале ефекта осим што су људе оставиле у чуду.

Историја права интелектуалне својине

Због своје специфичне природе, око интелектуалне својине су се, током историје, ломила многа копља. Наиме, за разлику од класичне својине, код кога је предмет поседовања, и самим тим, и предмет правне заштите, неко *материјално добро*, код интелектуалне својине имамо потпуно другачију концепцију: посреди је неко *нематеријално добро*, тј. идеја или информација. Из овога следи да се ни сам тај предмет не може ексклузивно присвојити (или украсти, рецимо), као што то може бити случај са материјалним добром. Напротив, у овом случају је предмет правне заштите доступан свакоме, те, стога ни право интелектуалне својине не може бити исто као што је класично грађанско позитивно право.

Но, вратимо се за неколико векова натраг у историју. Најранији облици проналазака, у старом и средњем веку, били су чувани по „принципу тајне“, тј. занатлије су своје начине производње, специфичне „рецепте“ и остале производне технике преносили „с колена на колено“, као што је то случај са породичним мануфактурама, или, од учитеља ка ученику, као што је то био случај са радионицама у којима су мајстори шегртима предавали тајну производње у процесу њихове вишегодишње обуке.

Понекад су се тајне, пак, преносиле и чувале унутар већих заједница, нпр. *еснафских* заједница, или, чак, на нивоу целог једног града или државе. У том смислу, позната је прича да је у Венецији (Млетачкој Републици), у средњем и почетком новог века, начин производње стакла био државна тајна, која је несрећним случајем одата, те се, самим тим, изгубила и ексклузивност „патента“ за венецијанско стакло и његова ексклузивна дистрибуција. Можда је баш то и био један од узрока зашто историја памти баш Венецију као место у коме је донета прва Уредба о патентима, још далеке 1474. године.

У међувремену се развила још једна широко распрострањена традиција. Како су у Европи тога времена, већина држава биле монархије (кнежевине, краљевине, војводства...), владари су почели са издавањем *привилегија*, тј. *повластица*, да занатлија или трговац (касније и нека предузећа и индустријалци) има право да у одређеном (најчешће ограниченом) периоду времена обавља извесну делатност, с правом да корисник чак забрани увоз и промет предмета, који би били израђени на исти начин на који их производи и уживалац привилегије. Привилегија је била искључива, и као што је већ напоменуто, обезбеђивала је ексклузивно право како производње, тако и промета. Привилегије

(од којих је највећи број био додељен у најразвијенијим занатским земљама: градовима-државама данашње Италије, Енглеској и Француској¹) су укључивале и давање посебног знака њеном уживаоцу од стране владара, којим би он могао да обележи свој производ. У неким монархијама, као што је то случај у Уједињеном Краљевству, уживалац је имао право да на свом производу, као и на својој радњи, стави знак (грб) краљевске куће (породице). Право на знак краљевске куће имају, у данашње време, они произвођачи који су добили титулу ексклузивних добављача краљевске куће (нпр. марка вискија J&V). У Краљевини Србији, а касније и Краљевини СХС и Краљевини Југославији је такође постојала оваква институција.

Међутим, овакав начин трговине базиран на принципу привилегија имао је низ мањкавости, од којих је једна била велика зарада коју су добијали монарси, сами даваоци привилегија. Против система монопола (који су законски санкционисани Статутом о монополима, 1624.) била су и најзначајнија имена економске мисли тога времена, као нпр. славни шкотски економист Адам Смит, који је био жестоки противник великих дажбина на увоз жита из иностранства. Током 19. века сазрева мишљење да је потребно како, с једне стране, либерализовати трговину и размену, тако, са друге стране, и заштитити творце нових производа, техника или начина производње.

Први су се овим питањем позабавили пословично прагматични Американци. Први закон о патентима донет је 1790. године у новооснованим Сједињеним Америчким Државама². У Европи су се, за Американцима први, у свом револуционарном заносу, повели Французи. 1791. године, када је донет и француски Закон о патентима, Мирабо је дао једну од најзначајнијих изјава у историји заштите интелектуалне својине, рекавши да је “аутор власник своје духовне творевине по природи ствари, а не зато што тако хоће Краљ или Парламент”.

Међутим, до пуне афирмације принципа заштите патената и интелектуалне својине уопште, морало се чекати још безмало цео један век. Тек 1883. године, 11 земаља, међу којима и Краљевина Србија, је у Паризу потписало Конвенцију о заштити индустријске својине, која је ударила темеље правној заштити нематеријалних добара. Колики је значај заштите права интелектуалне својине, најбоље сведочи гест америчких произвођача, који су крајем 19. века, одбили да дођу на Светску изложбу, с образложењем да су за тај чин били мотивисани страхом да ће им европски произвођачи “украсти” изуме.

¹ Прву познату привилегију одобрио је чешки краљ 1315. године проналазачу који је изумео направу за одвођење воде из рудника. Енглески краљ Едвард III је одобрио 1331. године привилегију једном Фламандцу за примену разбоја у енглеској текстилној индустрији.

² Овај закон има упориште у чувеном Habeas Corpus Act-у, донетом 1679. у Енглеској. Овај документ се ослања директно на члан 39. Magna Carte Libertatem, издате од стране Краља Џона Без Земље, у Енглеској, 1215. године. Habeas Corpus Act истиче неутуђивост власништва човека над својим телом (habeas corpus (lat.) = “имај своје тело”) и, последично томе, духом. Како крајња консеквенца произишло је да човек има неутуђиво власништво и над творевинама (производима) свога духа. САД су преузеле Магна Карту Либертатем (Велику Повељу о Слободама) и Habeas Corpus Act као држава-наследница Уједињеног Краљевства, јер су до 1783. године колоније, њих 13, биле у њеном саставу.

(Ваљало би напоменути интересантну чињеницу да су, тада, у Европи, по “крађи” патената, водеће земље биле Швајцарска и Аустро-Угарска.)

Врло дуго у свести људи није била довољно развијена свест о неопходности овакве заштите³. Међутим, са необично брзим техничким и технолошким развојем, и ова свест је у последњих неколико деценија нагло порасла, трасирајући на тај начин пут много ефикаснијој заштити нематеријалних добара.

Заштита ауторских права – почеци

Ауторско право се преноси *ауторским уговором*. Најважније врсте ауторског уговора (којих има изузетно много, заправо, толико много да се скоро не могу све ни побројати) су: уговор о приказивању, уговор о извођењу, уговор о преводу дела, као и нама посебно занимљиви уговори о изради софтвера, рачунарских програма и база података.

Занимљиво је да се историјски, прво дошло до категорије ауторског уговора, а не обратно, до појаве ауторског права, из кога би проистекао ауторски уговор. Но, било како било, основ за све је римско право, у коме се може наћи много трагова ауторског уговора. Тек много касније, 1709. године, у Уједињеном Краљевству ће се донети први Закон о ауторском праву. Ауторски уговор добио је већи значај у средњем веку, са Гутенберговим проналаском штампарије⁴. До појаве ауторског права, односи између издавача и аутора су се углавном заснивали на купопродаји рукописа⁵, по којој аутор, после тог чина, више није имао никаквог додира са својим делом, нити икаква ауторска права.⁶ Недљековић на занимљив начин објашњава како је дошло, после Гутенберга, до потпуног краха идеје ауторства и издаваштва, а и како је то решено у пракси. Наиме, «како је издавач објавио неко дело, нису постојале сметње да други издавач објави то исто дело, што се често дешавало зато што су трошкови умножавања били нижи: једноставно, није опет било потребно плаћати аутору рукопис, евентуалне словослагачке грешке су лакше исправљане и брже је било пресловити већ читак штампани текст него читати ауторове жврљотине. Другим речима, створила се нелојална конкуренција тј. мукташење (енг. free rider problem).» (<http://advokatnedeljkovic.com/zastita-autorskog-prava-kaao-borba-izdavaca-autora/>) Касније је нововеко схватање ауторства као заједничког интелектуалног блага човечанства, нагнало људе да размишљају о међународној институционализацији ауторског права, што је и довело до Бернске конвенције, која је од свог доношења 1886. много пута мењана и допуњавана, а касније и до Женевске Универзалне конвенције о заштити ауторског права, 1952. године., која је требала да буде, као што њено име и индицира, универзални заш-

³ У 19. веку и почетком 20. века неке земље су почеле чак да укидају законе о патентима, наивно верујући да је “измишљено све што је могло бити измишљено”!

⁴ Штампа је, много пре тога, пронађена у Кини. Но, за Европљане је Гутенберг симбол револуције у штампарској индустрији.

⁵ Занимљиво је да је и Шекспир сва своја драмска дела тако написао, по поруџбини

⁶ У англосаксонским земљама, на основу ауторског уговора, наручилац често стиче много шира права него у већини других земаља, тако да се за англосаксонско право може рећи да је, практично, “најближе” овом старом схватању “купопродаје” свих права

титник ауторских права на међународном пољу. Од англосаксонских земаља, у УК је Закон о ауторском праву донет 1956. године, а од посебног значаја за англосаксонско право је тзв. *Copyright Act*, из 1911. године.

Нарушавање ауторског права и акт пиратерије

По формалној дефиницији, кршење или нарушавање ауторских права представља неовлашћену или забрањену употреба радова или дела који су заштићени ауторским правима, кршење искључива права власника ауторских права, као што је право на копирање или обављање дела заштићених ауторским правима или адаптираног дела.

Кршење ауторских права укључује од стране неовлашћено ширење ауторског материјала, односно материјала заштићеног ауторским правима, као што је софтвер, музика, филмови, књиге, компјутерске игре. Права интелектуалне својине су заштићена законима већине земаља. Под повредном односно кршењем ауторских права обично се схватају следећи чинови:

- прављење копије и њена каснија продаја;
- прављење копије и слање неком другом;
- у неким случајевима, препродаја легално прибављене копије.

Што се термина „пиратерија“ тиче, он је од класичног гусарења, где се са правом користио вековима, проширио веома брзо на појам кршења ауторских права, а често се користи и појам крађа. Оригиналнo значење појма пиратерија, а то је крађа или илегално и незаконито насиље на мору врло брзо је постало синоним за кршење ауторских права, вероватно због сличности насиља и прибављања незаконите имовинске користи а то се десило већ 1603. године (Dekker, 1603: 11).

Крађа ауторских права, са друге стране, наглашава потенцијално комерцијално коришћење права аутора и материјалну корист за онога ко је акт пиратерије извршио, као и штету за онога коме је ауторско право украдено.

Па ипак, ауторско право је врста интелектуалног власништва, што је област закона и права која је драстично другачија од онога које покрива крађе и плачке, што се ипак везује за материјалне ствари. Не могу сва кршења права интелектуалне својине да се заврше материјалним губитком, нити се то дешава. Амерички Врховни суд је 1985. године пресудио да се не могу нужно и по аутоматизму сва крђења права интелектуалне својине изједначавати са крађом (Dekker, 1603: 11).

Дефинисање кршења ексклузивних права на креативним делима и именовање овог чина као "пиратерије", занимљиво, претходи ауторским правима као идеји. Пре Аниног Статута (Statute of Anne) из 1710, Stationers' Company из Лондона је 1557. године добила краљевску повељу на монопол за објављивање повеље и њено извршење. Они који су кршили повељу су по Декеровој дефиницији, као што смо навели, било означени као пирати још 1603. године, а Члан 12. Бернске конвенције о заштити књижевних и уметничких дела користи термин „пиратерија“ везан за кршење ауторских права, примећујући „пирати-

зовано дело може бити заплењено приликом увоза у оне земље где је поменуто дело заштићено ауторским правом“ (Panethiere, 2005:2)

Члан 61. Споразума о аспектима интелектуалне својине и права интелектуалне својине везаним за трговину из 1994. године (TRIPs) захтева кривично гоњење и казне у случајевима «намерног фалсификовања робне марке или пиратерије ауторског права на комерцијалном нивоу» (Correa, 2009:208). Пиратерија се традиционално односи на чинове кршења ауторског права који су учињени ради финансијске добити, иако се у последње време, нарушавања ауторског права, нарочито она која се тичу peer-to-peer file sharing сајтова односно популарних торент-сајтова, иако немају финансијску основу нити дају зараду својим хостовима односно домаћинима, дефинишу кјао „пиратерија“ јер иако не доносе финансијски добитак самом власнику сајта, они доносе финансијски губитак власнику ауторских права, што је са становишта власника ауторских права једнако (Panethiere, 2005:2).

Ричард Столман и његов ГНУ пројекат (GNU Project) који је револуционизирао ауторска права на интернету увођењем ГНУ лиценце која се врло често користи на Википедији, је критиковао коришћење речи „пиратерија“ у овим ситуацијама, крекавши да издавачи користе ту реч да се означи „копирање које се њима не допада и које они не одобравају“, односно да „издавачи имплицирају да постоји етички еквивалент напада на бродове на отвореном мору, убистава и киднаповања људи на бродовима и копирања садржаја који су заштићени правом интелектуалне својине“ што је недопустиво.

Други начин да се реформише ауторско право на интернету је увођење лиценце званбе Криејтив комонс. Адвокат Урош Недељковић је недавно покушао да расветли шта је то и каква је могућност преноса овог појма у српско право и законодавство и он каже следеће: „Требало би прво разјаснити шта је Creative Commons лиценца, а најбоља дефиниција би била да су то стандардизовани услови под којим аутор објављује своје дело и даје дозволу за даљи пренос права и искоришћавање свога дела. Иако би требало име превести на српски, до сада јасног и устаљеног превода нема, али Creative Commons License би се могло превести као *креативно добро* или *заједничко креативно добро*, док постоје и преводи попут *лиценце креативне заједнице*, у овом случају појам лиценце треба тумачити као *дозволу*. (<http://advokatnedeljkovic.com/creative-commons-licenca-u-srpskom-pravu/>)

Што се тиче помињања појма „крађа“, у ауторском праву кршење права се не тиче материјалних предмета које неко други може да однесе са собом и пребаци у свој посед, већ се углавном своди на копирање, односно, питање је да ли власни кауторског права има ексклузивна права на једину легалну копију и прављење других копија. Наравно да у случају неког музичког албума нико нема намеру да провали у стусиоп и украде мастер копију албума, али ће ископирати у милионе примерака копију, легалну или нелегалну, коју сам поседује. Сасвим је свеједно да ли ће је дистрибуирати после тога бесплатно или је продавати, будући да је тиме ексклузивно право носиоца ауторског права да он сам копира и пушта у промет односно дистрибуира своје дело,м нарушена. Логично је да се због саме природе дела законска заштита мора поставити другачије.

Судови су пресудили да има разлике између кршења ауторских права и крађе. На пример, као што је веч споменуто раније, Врховни Суд САД је 1985. године пресудио у случају Даулинг против САД (*Dowling v. United States*) који је утврдио да бутлег снимци концерата нису украдена интелектуална својина. Уместо тога, у пресуди се каже:

„Мешање у ауторска права се не може са лакоћом поистоветити са крађом, конверзијом имовине или преваром. Copyright Act чак користи другачије термине у сфери уметности да дефинише онога ко погрешно користи ауторска права а то је појам нарушитеља ауторских права“. (*Dowling v. United States*, 1985: 217–218).

Суд је након тога закључио да у случају кршења ауторских права, постоји провизија која гарантује носиоцу ауторских права одређена ексклузивна права, да ако су његова ауторска права нарушена, али није преузета контрола, било физичка било која друга, над његовим ауторским правом, нити је носиоцу ауторских права онемогућено да приступи својим ауторским правима, онда то није крађа ауторских права већ кршење и нарушавање (*Dowling v. United States*, 1985: 217–218). Што се тиче кршења ауторских права и права интелектуалне својине, оно је све заступљеније што се даље иде од развијених земаља, ка земљама у развоју. Кршење интереса власника ауторских права (који, по правилу, нису директни аутори интелектуалне својине радова – пример је да су обично издавачке куће власници ауторских права на музику коју је написао и изводи аутор) је распрострањена у многим земљама, укључујући Русију, Украјину, Кину, Казахстан, Бразилу, Мексико и Индонезију, између осталих, а ту се итекако налази и Србија. Ово је, јасно, проблем који ће тешко моћи бити решен једноставним убеђивањем потрошача да “то што раде није добро”. Материјална корист за крајњег потрошача је знатна.

Што се тиче мотивације за кршење ауторских права, главни разлог за широку ширење такве повреде је економске природе у овим земљама један од следећих:

- Цене дела која се ослањају на права интелектуалне својине која као дистрибутере имају власнике монополисте може бити неразумно висока у поређењу са самим физичким објектима или очекивањима корисника овиг дела – пример је компакт диск који кошта 100 динара али са филмом на себи може да кошта 3000, што корисник може да перципира као „неправедно“ и да одлучи да прекрши права ауторског дела, чак и да има новац да то не уради.
- Званичне цене за дела интелектуалне својине може бити нормална (просечна или конвенционална) у земљи у којој је развијен производ, али може бити претерана за неке друге земље (у смислу цене производа / просечне плате + обавезан порез)). Пример је да је неки компјутерски програм развијен рецимо у САД где је плата од 2000\$ реална или чак и мала, па је 500\$ очекивана цена за програм, али је у земљи где је просечна плата 35.000 динара као Србија, очекивана цена у истој сразмери рецимо 7.000 динара, тако да се дистрибутери морају прилагодити ономе тржишту на које покушавају да пласирају свој производ иначе се могу суочити са пиратеријом.
- Поред тога, непоштовање ауторског права може да помогне да се обезбеди приступ становништву, аторским делима која су ограничена или забрањена од стране

власника или дистрибутера (на пример, ако филм или компјутерска игра званично нису објављени у одређеној земљи). На овај начин се бори против цензуре, што се сматра позитивним. На пример, амерички режисер Квентин Тарантино је веома задовољан, по сопственим речима, што су његови филмови који су били забрањени у Кини, широко пиратизовани јер је тако и он добио велики публицитет. На сличан начин на пример музичке групе могу да одрже велике концерте у земљама где имају малу продају легалног материјала, и да имају велику зараду од тога. Пример је Егзит фестивал где многи људи из регије и саме Србије имају огромне колекције нелегалне музике, и врло су добро упознати са делом појединих бендова, тако да су концерти одлично посећени, иако је продаја мала. Ово пре свега мучи саме издавачке куће и дистрибутере легалне музике а не само бендове и не саме режисере.

Понекад је само делимично усаглашавање се условима лиценце криво за нарушавање ауторског права. На пример, године 2013. америчка војска је покренула процес против тексашке компаније Apptricity која прави софтвер који омогућава армији да прати своје војнике у реалном времену. 2004. године је Америчка војска је платила 4,5 милиона долара за лиценцу за 500 корисника али је инсталирала програм на 9000 машина, наводно. Случај је доживео судско поравнање за 50 милиона долара (<http://www.foxnews.com/tech/2013/12/02/us-army-settles-in-180-million-software-piracy-case.html>).

Званична политика владе већине земаља и великих произвођача софтвера је постепено легализација софтвера који се користи од стране крајњих корисника (стицање лиценци на већ коришћени софтвер, или пребацивање на други софтвер, за који постоји лиценца. Према BSA и IDC, ниво "пиратерије" у Сједињеним Америчким Државама је 2008. године био најнижа у свету и чинио је тек 20% свих софтвера који се користе, у ЕУ - 35%, у Русији - 68% (у 2004. години - 87%), у Украјини - 84% (15. место), у неким земљама бившег СССР-а - 90-95% (*Исследования BSA*. BSA (мај 2009). — Шестое глобальное исследование BSA и IDC использования контрафактного ПО).

Нове лиценце као покушај да се ауторска права другачије дефинишу

Creative Commons

Један од начина да се ауторска права другачије дефинишу јесте и Криејтив комонс лиценца. Урош Недељковић дефинише ову лиценцу на следећи начин: „Криејтив комонс се не односи на морална права аутора. Заправо, односи се у смислу да се право ауторства мора признати аутору, јер ауторско дело настаје самом његовом творбом, а са њим и морално право аутора. То значи да ако је аутор фотографије Љубица Н, а објавила је фотографију под одређеном криејтив комонс лиценцом, било да је дала дозволу за прераду дела или за коришћење у некомерцијалне сврхе, аутор мора бити назначен. На пример: Аутор – Љубица Н.» (<http://advokatnedeljkovic.com/creative-commons-licenca-u-srpskom-pravu/>). Ово право патернитета и право на назначење имена у српском позитивном праву гласи:

Право патернитета

Члан 14

Аутор има искључиво право да му се призна ауторство на његовом делу (Закон о ауторском и сродним правима ("Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 и 29/2016 - одлука УС).

4.1.2. Право на назначење имена

Члан 15

Аутор има искључиво право да његово име, псеудоним или знак буду назначени на сваком примерку дела, односно наведени приликом сваког јавног саопштавања дела, изузев ако је то, с обзиром на конкретни облик јавног саопштавања дела, технички немогуће или нецелисходно (Закон о ауторском и сродним правима ("Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 и 29/2016 - одлука УС).

Закон о ауторском и сродним правима

Кријатив комонс најчешће захтева атибуцију односно пре свега да се на пример, творац фотографије спомене у медијима у којима је фотографија објављена, али не нужно да му се исплаћује хонорар. У том смислу, издавачима се смањује брига да ли ће бити тужени због злоупотребе ауторског права а творац добија рекламу свог дела, будући да се самим тиме што је дело означио Кријатив комонс лиценцом, оно више није предмет финансијске надокнаде већ је слободно за коришћење.

Следећа табела нам показује којих је 7 најчешће коришћених верзија ове лиценце присутно у свету:

Опис	Акроним	Дозвола Ремикс	Да ли је дозвољена комерцијална употреба?	Дозвола Слободна културна дела	Да ли је у складу са отвореном дефиницијом?
Freeing content globally without restrictions – слободан садржај без рестрикција	CC0	Да	Да	Да	Да
Attribution alone – само атрибуција	BY	Да	Да	Да	Да
Attribution + ShareAlike – атрибуција и шеровање	BY-SA	Да	Да	Да	Да
Attribution + Noncommercial – атрибуција и некомерцијална употреба	BY-NC	Да	Не	Не	Не
Attribution + NoDerivatives – атрибуција и комерцијална употреба недеривираниог материјала	BY-ND	Не	Да	Не	Не
Attribution + Noncommercial + ShareAlike - атрибуција и некомерцијална употреба и дељење у постојећој форми	BY-NC-SA	Да	Не	Не	Не
Attribution + Noncommercial + NoDerivatives - атрибуција и некомерцијална употреба недеривираниог материјала	BY-NC-ND	No	No	No	No

Табела 1: *Врсте кријатив комонс лиценце (7) које се употребљавају*

Ова лиценца је стога, значајно променила виђење ауторских права и сматра се једном од логичних тековима интернет-епохе.

Gnu

ГНУ лиценца је заправо почела као софтверски пројекат а њега је започео 1983. године већ спомињани у тексту Ричард Столман који је покушао да напише комплетан оперативни систем који ће бити слободан у смислу слободног софтвера - свако има право и могућност да репродукује, модификује и дистрибуира програм под условима ГНУ опште јавне лиценце General Public License. ГНУ пројекат води Free Software Foundation.

ГНУ пројекат је развио низ програма, укључујући и едитор Emacs, GNU преводилац (GNU Compiler Collection - GCC) и ГНУ дибагер (GNU Debugger - GDB). Елементи ГНУ система у комбинацији са Core Linux систем, који није део пројекта ГНУ, али се дистрибуира под GNU General Public License, представљају комплетан оперативни систем GNU / Linux. GNU је рекурзивна скраћеница од *GNU's Not Unix!* А симбол је афричка гну антилопа. Сада се ГНУ лиценца користи и за фотографије и остала дела заштићена ауторским правом, будући да је и сам софтвер заштићен ауторским правом па се ова ауторско-правна заштита лако преноси и на остале објекте овакве заштите, иако то није била примарна намера Столмана.

Закључак

Интелектуална својина постаје све важнији и важнији фактор на светском тржишту, са све већим уделом тзв. интелектуалног капитала у укупном капиталу фирме на берзама. Улога "copyright industry" постаје све већа, као и њен удео у бруто националном производу земаља света, а посебно оних најразвијенијих. Те земље се више не либе да покрену спорове са врло моћним економским партнерима, нити да запрете санкцијама малим земљама које крше права интелектуалне својине. Очигледно је да је време у коме је наша земља, као изолована санкцијама, могла да допусти, ради сопственог преживљавања "да свако ради шта хоће" на овом плану, прошлост. Долази време када ће, као у времену пре 1991. године, морати да се заведе ред на тржишту, многе ствари ће се променити, много штошта ће морати да се реорганизује. Неки играчи на тржишту ће нестати, неки ће се преименовати и наставити свој рад, а неки други, досад потиснути и маргинализовани, постаће изузетно просперитетни. Нови трендови са убрзањем интернета и могућности лаког копирања дигиталних материјала сваког дана се умножавају. Нове лиценце којима се ауторско право обогаћује и мења, као што су криејтив комонс и ГНУ лиценце сматрају се реално највећим променама ауторскоправне заштите у последњих стотинак година и сматрају се логичним тековинама савремене епохе интернета и сваковрсних могућности дељења ауторског садржаја у дигиталној форми, која је лака за копирање. Тако можемо рећи да се у будућности, са наглим захуктавањем интернета и дигиталних технолозија, може очекивати много нових верзија лиценци које би се овде могле примењивати, тако да је ово једна од најживљих правних материја која ће тек проживети велике тектонске поремећаје.

Литература:

1. Correa, Carlos Maria; Li, Xuan (2009). Intellectual property enforcement: international perspectives. Edward Elgar Publishing. p. 208.
2. *Dowling v. United States* (1985), 473 U.S. 207, pp. 217–218.
3. <http://advokatnedeljkovic.com/creative-commons-licenca-u-srpskom-pravu/>
4. <http://advokatnedeljkovic.com/zastita-autorskog-prava-kao-borba-izdavaca-autora/>
5. <http://www.foxnews.com/tech/2013/12/02/us-army-settles-in-180-million-software-piracy-case.html>
6. Panethiere, Darrell (July–September 2005). "The Persistence of Piracy: The Consequences for Creativity, for Culture, and for Sustainable Development". UNESCO e-Copyright Bulletin. p. 2.
7. Panethiere, Darrell (July–September 2005). "The Persistence of Piracy: The Consequences for Creativity, for Culture, and for Sustainable Development". UNESCO e-Copyright Bulletin. p. 2.
8. Stallman, Richard. *"Confusing Words and Phrases That Are Worth Avoiding"*. Free Software, Free Society: The Selected Essays of Richard M. Stallman. GNU Press.
9. T. Dekker. *Wonderfull Yeare*, 1603, University of Oregon
10. Закон о ауторском и сродним правима ("Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 и 29/2016 - одлука УС)
11. *Исследования BSA*. BSA (мај 2009). — Шестое глобално истраживање BSA и IDC коришћења контрафактног ПО

NEW LICENSES IN COPYRIGHT

Summary: Today, copyrights face a problem they have not met at a time when analogue technology was dominant. The mere technical possibility that a copyrighted work can be copied smoothly in a perfect way in countless copies in itself constitutes a threat to copyright holders and those who expect to generate profits from them. On the other hand, all of this underlines the emergence of new types of crime, and the infringement of copyright in general, such as noncommercial or commercial infringements (sometimes it is simply sharing material without personal gain but with material damage to the right holder). All this leads to new licences that need to simplify the entire procedure, such as the innovative GNU and Creative Commons licences, which are increasingly present, and most often we first saw them on the free encyclopedia, Wikipedia. The CC license is primarily based on seven sub-categories whereby certain commercial rights or changes of work are denied or allowed. We can say that the copyright branch in this respect is the most dynamic of all branches of law and will undergo a lot of changes in line with constantly changing technology.

Key words: copyright, piracy, intellectual property, author, music, film, internet, computer programs, Creative Commons, GNU

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ*

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ**

Београдска пословна школа
Београд

УДК 332.2

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 663-676

АНАЛИЗА МЕРА И ИНСТРУМЕНАТА АГРО-ЕКОЛОШКЕ ФИНАНСИЈСКЕ ПОДРШКЕ ОРГАНСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Сажетак: Актуелни трендови у Европи указују на неопходност унапређења агро-еколошког окружења у којем пољопривредна газдинства могу донети важне инвестиционе одлуке. Заједничка пољопривредна политика (ЗПП) одувек је једна од најкомплекснијих политика, која је од свог настанка преживела бројне реформе док према уделу у буџету Европске уније (42% у периоду 2007–2013. године) спада у њене најзначајније политике. Актуелна Реформа ЗПП указује на чињеницу да пољопривредници, како би стекли право на додатне подстицаје, морају испуњавати услове заштите животне средине, безбедности хране и добробити животиња. Пољопривредне површине морају бити обрађене у складу са добром конвенционалном и органском праксом јер нова агро-еколошка плаћања и подршка руралном развоју не обухвата само принципе финансирања традиционалне пољопривреде, већ укључује и задовољење стандарда Европске уније попут повећања квалитета и безбедности хране, унапређену тржишну промоцију, као и организовање и саветовање произвођача прехрамбених производа. Увођењем нових агро-еколошких критеријума у области директних плаћања органска газдинства квалификују се за добијање додатног плаћања по хектару за спровођење одређених пољопривредних пракси за циљем очувања климатских и еколошких фактора. У новој политици Руралног развоја финансијска подршка обухвата и средства за: процес конверзије у органску производњу, наставак бављења органском производњом, улагања у физичку имовину повезана са органском производњом, програме квалитета за органске пољопривредне производе, саветодавне службе и помоћ пољопривредним газдинствима у области органске производње.

Кључне речи: агро-еколошка плаћања, финансијска подршка, органска производња, Заједничка пољопривредна политика, рурални развој

Увод

У савременим условима пословања велика пажња се посвећује захтевима потрошача и задовољењу њихових потреба. Интересовање потрошача све је

* jvapa@fimek.edu.rs

** snezana.lekic@bbs.edu.rs

више усмерено на куповину и потрошњу здравствено безбедне хране. Безбедност хране представља значајан сегмент политике у Европској унији (ЕУ) не само због заштите здравља потрошача већ и због економског ефекта. Интегрисани приступ безбедности хране у ЕУ има за циљ обезбеђивање високог нивоа безбедности хране, здравља и добробити животиња и здравља биља у оквиру Уније, користећи кохерентне мере „од њиве до трпезе“, чиме се покривају сви сектори ланца исхране (Bjelajac, Dukić-Mijatović, Dragojlović, 2017: 2011). Законска регулатива представља основ за одрживи развој органске производње и успешно функционисање унутар тржишта. Примена стандарда у органској производњи гарантује лојалну конкуренцију са примарним циљем заштите животне средине и интереса потрошача (Вапа-Танкосић, Лекић, 2018: 628). Расту тржишта органске хране допринела је и све већа брига за заштиту животне средине (Wier, Calverley, 2002).

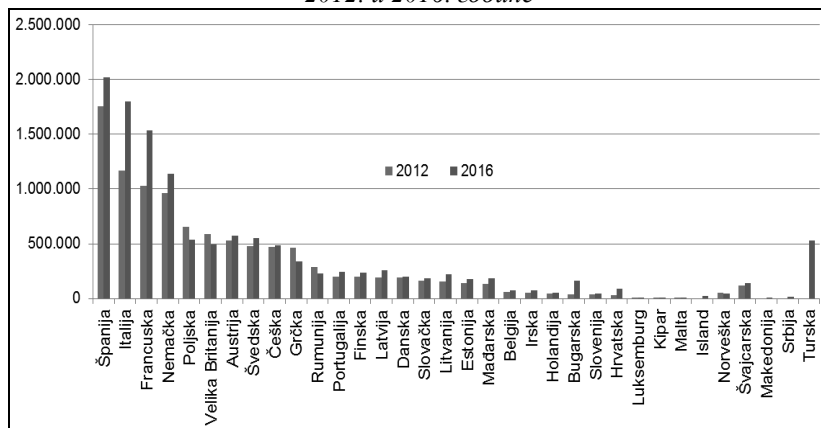
Тржиште органских производа у ЕУ има константан раст са годишњом стопом раста од 7% у 2014. години. Потрошња органских производа, између 2005. и 2014. године, по глави становника повећана је за 110% са 22,4 евра на 47,4 евра, док је у истом периоду, потрошња конвенционалних производа и безалкохолна пића имала раст од 13%. Повећава се и тржишно учешће органских производа. Органска јаја имају тржишно учешће од 11-22% у Аустрији, Белгији, Финској, Француској, Немачкој и Холандији. Органски млечни производи имају тржишно учешће од 5 до 10% у Аустрији, Немачкој и Француској и Холандији (нпр. у Аустрији органско млеко има тржишно учешће од 15,7%). Органско воће и поврће има тржишно учешће од једне петине у Италији, Ирској, Француској, Немачкој и Шведској (IFOAM EU, FiBL, Marche Polytechnic University и Naturland, 2016).

Према подацима Еуростата, укупна површина под органском производњом ЕУ-28 је у 2015. години је износила 11,1 милиона хектара у односу на 5 милиона у 2002. години. Морамо имати у виду да је 1985. године у Европи било само 105.000 ха површина под органском производњом, односно 0,1% од укупно обрадиве пољопривредне површине (Lockeretz, 2007). Овај раст се може објаснити и брзим тржишним растом продаје органских производа у ЕУ који удвостручен, са 11 милијарди у 2005. години на 24 милијарде у 2014. години. У 2015. години у ЕУ-28 регистровано је око 306.500 органских оператера који обухватају произвођаче, прерађиваче и увознике (DG Agriculture and Rural Development, Unit Economic Analysis of EU Agriculture, 2016).

Укупна површина под органском производњом наставља тренд раста у 2016. години и обухвата око 12 милиона хектара пољопривредног земљишта у ЕУ. Присутан је и потенцијал за даљи раст, што показује проценат области која се још увек налазе у конверзији. Укупно повећање површина под органском производњом између 2012. и 2016. године износило је 18,7% (*графикон 1*). Према Еуростату, укупна органска површина се посматра као збир „површине под конверзијом“ и „потпуно конвертоване површине“. Период конверзије обично траје две до три године, у зависности од културе. На *графикону 1*. у посматраном периоду уочљиво је повећање укупне површине под органском производњом у Хрватској и Бугарској. То повећање у Хрватској износи 193,4%

док је у Бугарској 310,4%. У пет држава чланица ЕУ уочљив је тренд смањења површина под органском производњом: Грчка (-25,9%), Малта (-35,1%), Пољска (-18,1%), Румунија (-21,5%) и Велика Британија (-16,9%).

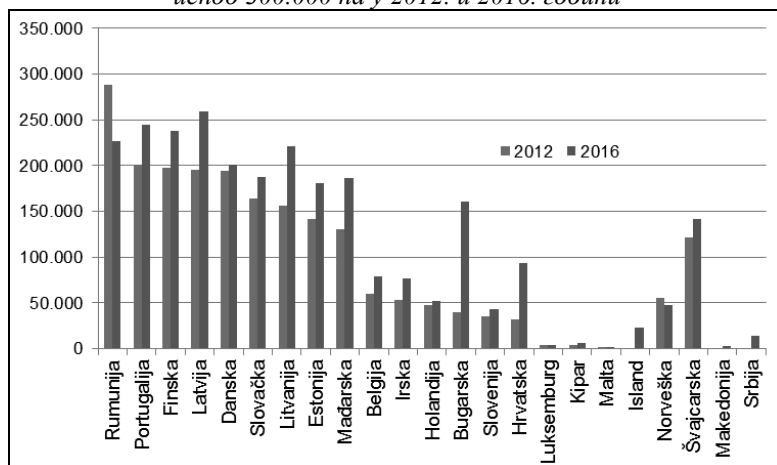
Графикон 1. Укупна површина под органском производњом
2012. и 2016. године

Извор: Еуростат

Морамо имати у виду да органске површине обухватају само 6,2% од укупне пољопривредне површине у Европи. Органска производња се одвија на 185.000 фарми широм Европе и то у старијим чланицама држава ЕУ (81%). Већина органског земљишта (78%) и органских газдинстава (81%) налази се у земљама чланицама ЕУ које су се придружиле ЕУ пре 2004. године (тзв. ЕУ-15), у којима национално и европско законодавство подстиче развој сектора органске производње. Земље које су се придружиле ЕУ 2004. године регистровале су 12% годишњу стопу раста у периоду од 2002. до 2015. године, а број органских фарми се повећао скоро десет пута између 2003. и 2015. године (European Commission, 2016).

Графикон 2. Укупна површина под органском производњом
испод 300.000 ха у 2012. и 2016. години

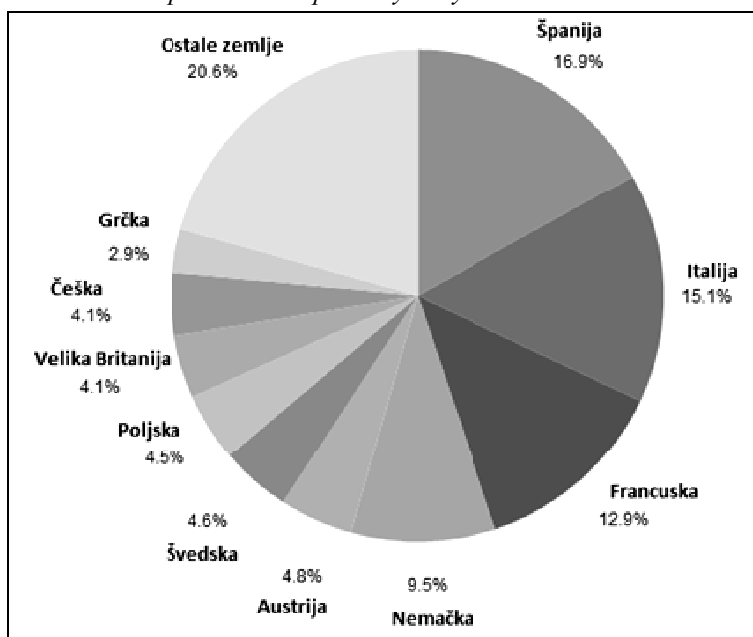

Извор: Еуростат

На *графикону 2.* приказана је укупна површина под органском производњом испод 300.000 ха. Уочава се да је Латвија на првом месту са 259.146 ха укупне површином под органском производњом у 2016. години. Потом следи Португалија са 245.052 ха, Финска са 238.240 ха, Румунија са 226.309 ха, Литванија са 221.665 ха, Данска са 201.476 ха, Словачка са 187.024 ха, Мађарска са 186.322 ха, Естонија са 180.852 ха, Бугарска са 160.620 ха.

На *графикону 3.* приказано је процентуално учешће највећих укупних органских површава у ЕУ у 2016. години. На првом месту налази се Шпанија са највећом сертификованом органском површином од 2.018.802 ха. На другом месту је Италија са 1.796.333 ха и на трећем Француска са 1.537.351 ха. На четвртном месту је Немачка са 1 135.941 ха, петом Аустрија са 571.423 ха, а на шестом месту Шведска са 552.695 ха. Пољска са 536.579 ха је водећа земља чланица ЕУ-13 у погледу органске површине. Следи Велика Британија са 490.205 ха, Чешка са 488.591 ха и Грчка са 342.584 ха, што чини првих 10 држава чланица у погледу заступљености површине органске пољопривреде.

Графикон 3. Процентуално учешће највећих укупних органских површина у ЕУ у 2016. години

Извор: Еуростат

Према статистици Еуростата број пољопривредних газдинстава са искључиво органским површинама у ЕУ се повећао од 2010. до 2013. године, док се број пољопривредних газдинстава са делимичним органским површинама смањио (*табела 1*). То се може протумачити као процес завршетка конверзије. Примећује се пораст од 0,30% пољопривредних газдинства са искључиво органским површинама, као и тренд повећања укупне радне снаге запослене на пољопривредним газдинствима на искључиво органским површинама од 42%.

Табела 1. Број пољопривредних газдинстава, искоришћена пољопривредна површина (ha) и укупна радна снага

	Број пољопривредних газдинстава		Искоришћена пољопривредна површина (ха)		Укупна радна снага	
	2010	2013	2010	2013	2010	2013
Укупан број пољопривредних газдин-	12.228.020	10.824.360	175.834.040	174.603.020	9.934.970	9.496.060
Пољопривредна газдинства без органских површина	12.040.410	10.621.220	166.746.050	164.441.090	9.626.730	9.153.330
Пољопривредна газдинства са делимичним органским	96.790	89.790	5.590.240	5.483.040	185.450	168.830
Пољопривредна газдинства са искључиво органским	90.900	113.310	3.497.740	4.678.890	122.810	173.890

Извор: Еуростат

Реформа ЗПП у новом програмском периоду

Реформа ЗПП у новом програмском периоду (2014–2020.) започета је 2011. године. Процес реформе био је утемељен следећим стратегијским циљевима: 1) очување одрживе производње хране у целој ЕУ, како би се загарантовала дугорочна безбедност хране за европске грађане и допринос растућој светској потражњи за храном пошто се, према прогнозама ФАО, очекује повећање потражње за храном чак 70% до 2050. године; 2) подршка пољопривредним заједницама које пружају квалитет, вредност и разноврсност хране; 3) подстицање уравнотеженог развоја свих руралних подручја ЕУ у којима је пољопривреда важна привредна активност која креира нова радна места са вишеструким економским, социјалним, еколошким и територијалним користима (Европска Комисија, 2010).

Законски оквир реформе ЗПП у новом програмском периоду (2014–2020.) усвојен 2013. године обухвата: 1) Уредбу (ЕУ) бр. 1306/2013 Европског парламента и Савета ЕУ од 17. децембра 2013. године о финансирању, управљању и мониторингу заједничке пољопривредне политике и о стављању изван снаге уредби Савета ЕУ уније (ЕЕЗ) бр. 352/78, (ЕЗ) бр. 165/94, (ЕЗ) бр. 2799/98, (ЕЗ) бр. 814/2000, (ЕЗ) бр. 1290/2005 и (ЕЗ) 485/2008; 2) Уредбу (ЕУ) бр. 1307/2013 Европског парламента и Савета ЕУ од 17. децембра 2013. године о утврђивању правила за директна плаћања пољопривредницима у програмима подршке у оквиру ЗПП и о стављању изван снаге Савета ЕУ (ЕЗ) бр. 637/2008 и Савета ЕУ (ЕЗ) бр. 73/2009; 3) Уредбу (ЕУ) бр. 1308/2013 Европског парламента и Савета ЕУ од 17. децембра 2013. године о успостављању заједничке организације тржишта пољопривредних производа и стављању изван снаге уредби Савета ЕУ (ЕЕЗ) бр. 922/72, (ЕЕЗ) бр. 234/79, (ЕЗ) бр. 1037/2001 и (ЕЗ)

бр. 1234/2007; и 4) Уредбу (ЕУ) бр. 1305/2013 Европског парламента и Савета ЕУ од 17. децембра 2013. године о подршци руралном развоју из Европског пољопривредног фонда за рурални развој (ЕПФРР) и стављању изван снаге Уредбе Савета ЕУ (ЕЗ) бр. 1698/2005.

Окосницу ЗПП УН чини подела на два стуба. Први стуб ЗПП обухвата директна плаћања и мере уређења тржишта. Финансира се путем Европског фонда за гаранције у пољопривреди (ЕАГ). Мере другог стуба финансирају се из средстава Европског пољопривредног фонда за рурални развој (ЕАФРД). У оквиру првог стуба расходи за директна плаћања представљали су око 70% укупних планираних ЗПП расхода у периоду од 2007. до 2013. године. У овом раздобљу расходи за спровођење механизма уређења тржишта представљали су око 10% укупних ЗПП расхода. Најзначајнији механизми уређења тржишта у области пољопривредно-прехранбених производа обухватили су подршку у сектору вина, воћа и поврћа, извозне субвенције као и интервенцијски откуп и складиштење. Производна ограничења за млеко, шећер, винограде, заједничка царинска тарифа, тржишни стандарди чине такође значајне механизме регулисања тржишта. ЕАФРД спроводи своје активности у државама чланицама путем програма руралног развоја. Државе чланица могу пријавити јединствени програм за читаву територију или низ регионалних програма. Расходи за мере чине око 20% укупних планираних ЗПП расхода у периоду од 2007. до 2013. године, а финансирају се средствима ЕАФРД (Јуришић, 2014: стр. 215–216).

Реформа ЗПП у новом програмском периоду ће у први стуб увести додатне агро-еколошке мере, као и мере унутрашње конвергенције, односно уједначавања висине директних плаћања по хектару између држава чланица и унутар држава чланица на националном или регионалном нивоу, док ће се други стуб фокусирати на конкурентност и иновације, климатске промене и заштиту животне средине. Реформом ЗПП у новом програмском периоду (2014–2020.) први стуб ће бити унапређен новим елементима: „увођењем агро-еколошких критеријума у област директних плаћања (агро-еколошка плаћања или „greening”), редистрибуцијом буџетских средстава између корисника на нивоу земље чланице, као и између земаља чланица и региона, увођењем у фокус младих пољопривредника, редеофинисањем појма „активног фармера”, укидањем производних квота, променама механизма и улоге тржишних интервенција, подршком организацијама пољопривредника, иновацијама и инвестицијама и друго” (Влада Републике Србије, 2017: 14).

Политика првог стуба дели се у две велике групе: директна плаћања и мере уређење тржишта. За ЕУ чланице обавезна је примена програма основног плаћања, агро-еколошких плаћања („greening) и плаћање за младе пољопривреднике. Остале мере у оквиру директних плаћања су добровољне (изборне). Основна шема плаћања подлеже унутрашњој конвергенцији, што је један од кључних елемената реформе јер ће се буџети за директна плаћања постепено прилагођавати, чиме се смањује разлика између земаља чланица у просечном плаћању по хектару. Новина ове реформе је да државе чланице ЕУ морају годишње издвојити 30% средстава у оквиру националног буџета за директна плаћања за пољопривреднике који се придржавају пољопривредних пракси

корисних за климу и заштиту животне средине (агро-еколошка плаћања) по прихватљивом хектару пољопривредне површине. Пољопривредници морају да се придржавају прописаних захтева за добијање агро-еколошких плаћања, а неиспуњење захтева кажњава се смањењем плаћања и казнама. Области под органском производњом сматрају се областима које су испуниле агро-еколошких критеријуме у област директних плаћања, без потребе испуњавања додатних захтева. Средства за ове мере додељују се у облику годишњег плаћања по прихватљивом хектару као проценат укупне вредности права које пољопривредник активира за сваку годину. Свако газдинство добија додатно плаћање по хектару за спровођење одређених пољопривредних пракси за очување климатских и еколошких фактора.

„Зелена” или агро-еколошка плаћања, као додатна плаћања пољопривредницима за поштовање обавезних пољопривредних пракси (одржавање трајних травњака, диверзификација усева и обезбеђивање еколошки фокусираних области) обухватају следеће активности, уз услов поштовања правила вишеструке усклађености („cross-compliance“) (Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009).

Правила за диверсификацију пољопривредних усева прописује члан 44: а) ако је обрадиво земљиште пољопривредника величине између 10 и 30 ha и није у потпуности засејано усевима који су под водом већи део године или у већем делу циклуса усева, на том обрадивом земљишту морају бити гајена барем два различита усева. Главни усев не сме заузимати више од 75% тог обрадивог земљишта; б) ако је обрадиво земљиште пољопривредника веће од 30 ha и није у потпуности засејано усевима који су под водом већи део године или у већем делу циклуса усева, на том обрадивом земљишту морају бити гајена бар три различита усева. Главни усев не сме заузимати више од 75% тог обрадивог земљишта, а два главна усева заједно не смеју заузимати више од 95% тог обрадивог земљишта.

Табела 2. Главне мере и финансијски инструменти агро-еколошке подршке првог и другог стуба

I стуб (EAGF)		II стуб (EAFRD)
ДИРЕКТНА ПЛАЋАЊА ¹	МЕРЕ УРЕЂЕЊА ТРЖИШТА	РУРАЛНИ РАЗВОЈ ²
- Програм основних шема плаћања или прелазни поједностављени „програм јединствених плаћања по површини - Добровољна прелазна национална подршка за пољопривреднике - Добровољна прерас-	- Тржишне интервенције: постојећи систем јавних интервенција и помоћи складиштењу у приватним складиштима - Остављена могућност да се јавна интервенција примењује на следеће производе: пшеницу, кукуруз, јечам, пиринач у лусци, говедину и	- Иновације: „трансфер знања“ и „сарадња“ - Унапређење конкурентности свих врста пољопривредне производње, одрживо управљање шумама и већа сарадња између пољопривреде и истраживања у циљу убрзања технолошког тран-

I стуб (EAGF)		II стуб (EAFRD)
ДИРЕКТНА ПЛАЋАЊА ¹	МЕРЕ УРЕЂЕЊА ТРЖИШТА	РУРАЛНИ РАЗВОЈ ²
подела плаћања • Плаћања за пољопривреднике који се придржавају пољопривредних пракси корисних за климу и животну средину • Добровољна плаћања за пољопривреднике на подручјима са природним ограничењима • Плаћања за младе пољопривреднике који почињу да се баве пољопривредном делатношћу • Добровољна производно везана плаћања • Посебно плаћање за памук • Добровољни појединачни програм за мале пољопривреднике	телетину, маслац и обрано млеко у праху • Европска комисија може да предузме хитне мере у случају општих поремећаја на тржишту изазваних значајним променама у ценама, борбе против ширења болести животиња или озбиљних тржишних поремећаја које је проузроковао губитак поверења потрошача због ризика за здравље јавног мњења, животиња или биљака, као и ризика од болести, подршка у финансирању тих мера • Омогућити мере контроле: укидање квота за млеко 2015. године, укидање квота за шећер 30. септембра 2017. године омогућавајући производљачима из ЕУ да постану конкурентнији, и на домаћем и на глобалном терену • Уредба сектора вина: укидање система права на засаде винове лозе до краја 2015. године и увођење система одобрења за нове засаде винове лозе уз повећање површина од 1% годишње са применом од 2016. до 2030. године, иновације у винарству • Годишњи буџет за шеме потрошње воћа и млека у јаслицама, вртићима и школама се повећава (са 90 на 150 милиона ЕУР) • Нова правила везана за маркетинг производа и организације произвођача • Произвођачи и секторске организације се признају и подстиче се њихово оснивање да би се оснажила моћ	сфера у пољопривредну праксу • Знање – „пољопривреда заснована на знању“: ојачане мере за саветодавне службе на фармама • Реструктурирање/ инвестиције/модернизација • Млади фармери – комбинација мера може укључивати грантове за покретање бизниса (до 70.000 €), услуге обуке и саветовања • Мали фармери: помоћ за покретање бизниса до 15.000 € по малој фарми • Инструмент за управљање ризиком: осигурање и заједнички фондови – за осигурање усева од временских непогода и животиња од болести (надокнађује се до 70% губитка ако приход опадне за 30%) • Организације произвођача/Удружења организација произвођача: Подршка оснивању организација на бази бизнис плана и ограничена на групе дефинисане као МСП • Агро-еколошка – климатска плаћања: већа флексибилност у уговорима, заједнички уговори, везани за адекватну обуку/информације • Органско газдинство: нова посебна мера за већу видљивост • Планинска подручја изнад 62° N: износи помоћи могу се повећати

I стуб (EAGF)		II стуб (EAFRD)
ДИРЕКТНА ПЛАЋАЊА ¹	МЕРЕ УРЕЂЕЊА ТРЖИШТА	РУРАЛНИ РАЗВОЈ ²
	произвођача у прехранбеном ланцу производа	
	- Пољопривредници могу заједнички уговорати уговоре о залихама маслиновог уља, говедине, житарица и одређених усева путем организација произвођача - Трговина са државама трећег света: увоз и извоз одређених производа се може захтевати уз презентацију дозволе. Европска комисија може променити квоте увозних тарифа, тј. одређена ограничења на обим добара који се могу увести с умањеном царинском накнадом - Поврати на извозна потраживања у треће земље се могу увести за одређене производе и под одређеним тржишним условима	- Нова разграничења заснована на 8 биолошких критеријума; државе чланице задржавају флексибилност да дефинишу до 10% пољопривредне површине као површине са специфичним ограничењима ради очувања или побољшања заштите животне средине - Подршка за програм Натура 2000 и плаћање у оквиру оквирне директиве о водама - Подршка за основне услуге и обнову села у руралним подручјима - Мере подршке за ЛЕА-ДЕР локални развој
¹ плаћања која се директно додељују пољопривредницима ² мере углавном добровољне за земље чланице, кофинансирају се из националних буџета		

Извор: самостална обрада аутора

Члан 45. прописује следећа правила за очување трајних травњака: државе чланице дужне су одредити трајне травњаке који спадају у еколошки осетљива подручја, на подручјима обухваћеним директивама 92/43/ЕЕЗ или 2009/147/ЕЗ, којима је потребна строга заштита како би се испунили циљеви тих директива, а пољопривредна газдинства не смеју променити њихову намену нити их преобратити (преорати).

Члан 46. прописује следећа правила за одржавање еколошки значајних површина: уколико обрадиво земљиште пољопривредног газдинства заузима више од 15 ha, пољопривредник је дужан да обезбеди да од 1. јануара 2015. најмање 5% површине обрадивог земљишта пољопривредног газдинства које је пољопривредник пријавио буде еколошки значајна површина.

Анализа мера и инструмената агро-еколошке финансијске подршке органској производњи

ЗПП у програмском периоду од 2014–2020. године чини 38% укупног буџета ЕУ, односно за наведени период издвојено је укупно 411.7 милијарде

евра, од чега се највећи део у износу од 312.7 милијарде евра (76%) додељује првом стубу, док се преостали износ од 99 милијарде евра распоређује у други стуб (24%).

„Државе чланице за ова нова плаћања морају да искористе 30% од највишег износа опредељеног за 1 стуб што чини максимално 89,3 милијарди евра или 24% укупног ЕУ буџета за пољопривреду. Слично као и претходном програмском периоду за 2007–2013. годину, сваки национални и регионални програм за рурални развој (РДП) треба да искористи 30% укупних средстава опредељених у оквиру Стуба 2 за ублажавање и прилагођавање климатских промена, као и питања заштите животне средине. Ове мере чине 7,2% укупног ЕУ буџета за пољопривреду и усмерене су на накнаде за конвертовање или одржавање органске производње, тако да се може рећи да ова реформа усмерава укупно 28,9% укупног ЕУ буџета за пољопривреду на мере повезане са еколошким и климатским питањима“ (Stolze, Sanders, Kasperczyk, Madsen, Meredith, 2016: 3).

„Укупан допринос фонда ЕАФРД за плаћања по основу органске пољопривреде за период 2014-2020. године износи 6,3 милијарде евра или 6,4% укупног буџета од 99 милијарди евра за програме руралног развоја што одговара проценту укупног органског пољопривредног земљишта у ЕУ од 5,7% у 2014. години. Што се тиче значаја који државе чланице ЕУ придају органској пољопривреди не постоји јединствен образац због фактора као што су диференцијација плаћања према типу коришћења земљишта, различитих економских претпоставки и различитих трошкова и компоненти изгубљених прихода у калкулацији плаћања. Стога значај који државе чланице дају органској пољопривреди и припадајућим буџетским издвајањима и ограничењима може одредити стопу плаћања као и њену политику за развој органске пољопривреде“ (IFO-AM EU, FiBL, Marche Polytechnic University i Naturland, 2016: 15).

У оквиру реформе два од шест приоритета у оквиру нових РДП се баве обнављањем, очувањем и унапређењем екосистема (Приоритет 4), промоцијом ефикасности ресурса и преласком на производњу са ниском емисијом угљендиоксида (Приоритет 5). Према новој ЗПП, у новој политици Руралног развоја посебна пажња посвећује се финансирању органске производње специфичним мерама у ЕАФРД под мером 11: процес конверзије у органску производњу (мера 11.1) и одржавању органске производње (мера 11.2). Подршка за органска пољопривредна газдинства путем плаћања за процес конверзије у органску производу и одржавања органске производње (мера 11) разликује се у земљама чланицама, у којима се креће. На пример, на Малти у износу од 0,2% до 13,2% од укупних средстава ЕУ програма за рурални развој у Данској. Белгија, Бугарска, Кипар, Данска, Немачка и Грчка су исказале значајну подршку органској пољопривреди у оквиру нових мера за Рурални развој за разлику од Естоније, Финске, Португала, Словеније, Словачке и Велике Британије (Stolze et al., 2016).

Уредбом (ЕУ) бр. 1305/2013 Европског парламента и Савета ЕУ од 17. децембра 2013. године о подршци руралном развоју из Европског пољоприв-

редног фонда за рурални развој (ЕПФРР) и стављању изван снаге Уредбе Савета ЕУ (ЕЗ) бр. 1698/2005 у члану 29 (органска пољопривреда) прописано је да се средства додељују по хектару пољопривредне површине пољопривредницима или групама пољопривредника који добровољно пристану на процес конверзије ресурса из конвенционалне у органску производњу или настављају бављење праксама и методама органске производње. У члану 17. (Улагања у физичку имовину) прописано је да подршка у оквиру ове мере обухвата материјална и/или нематеријална улагања која побољшавају укупне резултате и одрживост пољопривреде и обухвата обраду, пласирање на тржиште и/или развој пољопривредних производа, а максималне стопе подршке могу се повећати за младе пољопривреднике, за заједничка улагања, укључујући она повезана са спајањем организација произвођача и за интегрисане пројекте који обухватају подршку добијену из више мера, за улагања у подручјима изложенима природним и осталим посебним ограничењима, и улагања повезана са органском производњом.

Табела 3. *Преглед мера и инструмената агро-еколошке финансијске подршке органској производњи у оквиру реформе ЗПП*

Стуб 1	Стуб 2
Агро-еколошка плаћања	Процес конверзије у органску производњу (мера 11.1) и одржавању органске производње (мера 11.2) Улагања у физичку имовину повезана са органском производњом Програми квалитета за органске пољопривредне производе и храну Саветодавне службе, службе за управљање пољопривредним газдинством и помоћ пољопривредним газдинствима о органској производњи

Извор: самостална обрада аутора

Члан 16. бр. 1 слово а) став ii (Програми квалитета за пољопривредне производе и храну) прописује да се подршка из ове мере односи се на пољопривреднике и групације пољопривредника који први пут учествују у програмима квалитета утврђеним Уредбом Савета (ЕЗ) бр. 834/2007 од 28. јуна 2007. године о органској производњи и означавању органских производа.

Члан 15. (Саветодавне службе, службе за управљање пољопривредним газдинством и помоћ пољопривредним газдинствима) уређује подршку за саветовање за пољопривреднике који по први пут оснивају пољопривредно газдинство. Савети се могу односити и на друга питања, и на посебно информације везане за адаптирање климатским променама и њихово ублажавање, биоразноликост и заштиту вода или питања везана за резултате и ефикасност пољопривредног газдинства, укључујући аспекте конкурентности. Обухватањени су и савети о развоју кратких ланаца снабдевања, органској производњи и здравственим аспектима сточарске производње.

Закључак

Интеграција питања заштите животне средине у ЗПП или „увођење агро-еколошких критеријума“ представља основни циљ законодавног оквира ЗПП (Hart, Little, 2012). Поред система шема финансијске подршке, у битне чиниоца јавне политике развоја органског сектора спадају подршка за одржавање органских површина и конверзију, маркетиншка подршка, обука и образовање (Sanders, Stolze, Padel, 2011).

Није свака национална или регионална подршка органској пољопривреди заснована на јасној стратегији развоја органског сектора. Постизању интегрисанијег и уравнотеженијег приступа креирању органске политике може допринети коришћење националних и регионалних органских акционих планова, који су до сада имплементовани са различитим степенима ефикасности у европским земљама и на нивоу ЕУ (Schmid, Padel, Lampkin, Meredith, 2015). Структура пољопривредног буџета Републике Србије осликава неравномерност и доминацију првог стуба током последњих неколико година иако је исказано опредељење за већим нивом компатибилности са моделом ЗПП (Влада Републике Србије, 2017).

Реформа ЗПП у новом програмском периоду ће у први стуб увести додатне агро-еколошке мере. Области под органском производњом сматрају се областима које су испуниле агро-еколошких критеријуме у област директних плаћања, без потребе испуњавања додатних захтева. У оквиру реформе другог стуба, два од шест приоритета у оквиру нових програма за рурални развој баве се обнављањем, очувањем и унапређењем екосистема, промоцијом ефикасности ресурса и преласком на производњу са ниском емисијом угљен-диоксида. Према новој ЗПП, у новој политици Руралног развоја посебна пажња се посвећује финансирању органске производње: процеса конверзије у органску производњу (мера 11.1) и одржавања органске производње (мера 11.2), програмима квалитета за органске пољопривредне производе и храну и саветодавним службама, службама за управљање пољопривредним газдинством и помоћ пољопривредним газдинствима која је везана за органску производњу.

Пољопривреда Републике Србије треба да дугорочно повећа конкурентност и управо због тога и поступно врши усклађивање домаћег законодавства са правним тековинама ЕУ у области пољопривреде и руралног развоја. Главни циљ ЗПП је да се обезбеди стабилно снабдевање тржишта пољопривредним производима по приступачним ценама и одговарајући приход за пољопривредне произвођаче. Наиме, путем даље изградње органског тржишта и применом развојних мера и подстицаја у складу са европским стандардима, које ће се финансирати и из националних буџетских средстава, органска производња може да обезбеди дугорочну стабилност дохотка произвођача, високе стопе продуктивности и прераде, као и унапређен пласман и тржишну промоцију органских пољопривредних производа.

Литература

1. Bjelajac, Željko, Dukić-Mijatović, Marijana & Dragojlović, Joko (2017): Food safety as one of the main safety preoccupations of a modern man, *Ekonomika poljoprivrede*, 64(1), 191–204.
2. DG Agriculture and Rural Development, Unit Economic Analysis of EU Agriculture, 2016: *Facts and figures on organic agriculture in the European Union*. http://ec.europa.eu/agriculture/rica/pdf/Organic_2016_web_new.pdf (21.05.2018.)
3. European Commission (2010). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The CAP towards 2020: *Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*.
4. European Commission (2016). *Facts and Figures on Organic Agriculture in the European Union 2016*. http://ec.europa.eu/agriculture/rica/pdf/Organic_2016_web_new.pdf (21.05.2018.)
5. Hart, Kaley; Little, Jonathan (2012). *Environmental approach of the CAP legislative proposal*, International Agricultural Policy, Issue 1, 19–30.
6. IFOAM EU; FiBL; Marche Polytechnic University, Naturland (2016) *Organic in Europe. Prospects and Developments 2016*. Brussels.
7. Jurišić, Žaklina (2014): Hrvatska poljoprivreda u zajedničkoj poljoprivrednoj politici Europske unije: sadašnjost i sutrašnjica, *Civitas Crisiensis*, Vol. 1, str. 207–221.
8. Lockeretz, William (2007): *Organic Farming: An International History*, CAB International, Wallingford, UK, ISBN: 978-0-85199-833-6.
9. Sanders, Jörn; Stolze, Matthias; Padel, Susanne (2011): *Use and efficiency of public support measures addressing organic farming*, Institute of Farm Economics, Braunschweig.
10. Schmid, Otto; Padel, Susanne; Lampkin, Nic; Meredith, Stephen (2015): *Organic Action Plans: A Guide for Stakeholders*, IFOAM EU, Brussels.
11. Stolze, Matthias; Sanders, Jörn; Kasperczyk, Nadja; Madsen, Gudula; Meredith, Stephen (2016): *CAP 2014-2020: Organic farming and the prospects for stimulating public goods*. IFOAM EU, Brussels.
12. Vapa-Tankosić, Jelena; Lekić, Snežana (2017): Faktori ponašanja potrošača na tržištu organskih proizvoda, *Kultura polisa*, br. 35, god. XIV, str. 625–636.
13. Vlada Republike Srbije (2017). *Nacionalni program za poljoprivredu za period 2018-2020. godine*, <http://www.minpolj.gov.rs/download/Uredbe/Zakljucak-i-Nacionalni-program-za-poljoprivredu-za-period-2018-2020.pdf> (21.05.2018.)
14. Wier, Mette; Calverley, Carmen (2002): Market potential for organic foods in Europe, *British Food Journal*, 104(1), 45–62.

Правна регулатива:

1. Uredba (EU) br. 1306/2013 Evropskog parlamenta i Saveta Evropske unije od 17. decembra 2013. godine o finansiranju, upravljanju i monitoringu zajedničke poljoprivredne politike i o stavljanju izvan snage uredbi Saveta Evropske unije (EEZ) br. 352/78, (EZ) br. 165/94, (EZ) br. 2799/98, (EZ) br. 814/2000, (EZ) br. 1290/2005 i (EZ) 485/2008.
2. Uredba (EU) br. 1307/2013 Evropskog parlamenta i Saveta Evropske unije od 17. decembra 2013. godine o utvrđivanju pravila za direktna plaćanja poljoprivrednicima u programima podrške u okviru zajedničke poljoprivredne politike i o stavljanju izvan snage Saveta Evropske unije (EZ) br. 637/2008 i Saveta Evropske unije (EZ) br. 73/2009

3. Uredba (EU) br. 1308/2013 Evropskog parlamenta i Saveta Evropske unije od 17. decembra 2013. godine o uspostavljanju zajedničke organizacije tržišta poljoprivrednih proizvoda i stavljanju izvan snage uredbi Saveta Evropske unije (EEZ) br. 922/72, (EEZ) br. 234/79, (EZ) br. 1037/2001 i (EZ) br. 1234/2007.
4. Uredba (EU) br. 1305/2013 Evropskog parlamenta i Saveta Evropske unije od 17. decembra 2013. godine o podršci ruralnom razvoju iz Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR) i stavljanju izvan snage Uredbe Saveta Evropske unije (EZ) br. 1698/2005.

ANALYSIS OF AGRO-ECOLOGICAL SUPPORT MEASURES AND FINANCIAL INSTRUMENTS FOR ORGANIC PRODUCTION

Summary: Current trends in Europe point to the need to improve the agro-ecological environment in which agricultural holdings can make important investment decisions. Common Agricultural Policy (CAP) has always been one of the most complex policies, which has gone through numerous reforms since its creation, and according to its share in the EU budget (42% in the period 2007–2013) it belongs to its most important policies. The current reform of the CAP indicates that agricultural producers, in order to gain the right to additional incentives, must meet the conditions of environmental protection, food safety and animal welfare. Agricultural areas must be processed in accordance with good conventional and organic practices, as new agro-ecological payments and support to rural development, apart from respecting the principles of financing traditional agriculture, must also meet the EU standards such as increased food quality and safety, enhanced market promotion, better organization and advisory of individual farmers. By introducing new agro-ecological criteria in the field of direct payments organic farms qualify for additional payment per hectare for implementation of certain agricultural practices in order to preserve climatic and ecological factors. In the new rural development policy, financial support includes payments for the process of conversion into organic production as well as maintaining organic farming practices and methods, investments in physical assets associated with organic production, quality programs for organic agricultural products, advisory services and assistance to agricultural holdings in the field of organic production.

Key words: agro-ecological payments, financial support, organic production, common agricultural policy, rural development

МАРИЈАНА Р. БОЖИЋ-АНДОНОВИЋ*

2ЕТЦ ЛЛЦ, Нашуа
НХ, САД

УДК 330.5

Прегледни рад

Примљен: 05.05.2018

Одобрен: 29.05.2018

Страна: 677-686

УТИЦАЈ ОРГАНСКЕ ХРАНЕ НА ЗДРАВЉЕ ПОЈЕДИНАЦА И ДРУШТВА

Сажетак: У времену у коме живимо свакодневно се суочавамо са проблемима очувања животне средине, загађењем природе, као и глобалним загревањем планете што у многоме утиче на квалитет живота и исхране сваког појединца. Свему овоме у великој мери допринела је индустријализација, аутоматизација пољопривредне производње, као и употреба минералног ђубрива, пестицида, антибиотика, хормона, адитива и сл. у производњи хране и прехранбених производа. Подизање свести друштва и појединца као крајњег потрошача о стању бројних негативних еколошких, економских, здравствених и социјалних последица доводи до све веће популаризације и потрошње органски произведене хране. Овај рад има за циљ истраживање утицаја органске производње и органске хране на живот људи, природног окружења и друштва, као и утврђивање степена у коме су пестициди и антибиотици, који се примењују у пољопривредној производњи, штетни за људско здравље. Анализом трошкова и користи производње органске и конвенционалне хране сагледавају се разлике, предности и недостаци хране произведене на ова два начина. Радом су обухваћени и тзв. „скривени трошкови” које друштво и државе имају у лечењу, истраживању и третирању болести насталих изложеношћу савременог човека негативним карактеристикама конвенционалне производње хране.

Кључне речи: органска храна, пестициди, органска производња, здравље

Увод

У данашњем свету органска храна је све заступљенија и представља савремени стил живота. Као једна од најважнијих стратешких грана привреде, пољопривреда обухвата биљну и сточарску производњу и има за циљ производњу здравствено безбедне и квалитетне хране за човека. Производња хране може бити конвенционална и органска. Органска храна представља производ пољопривредног система који избегава, односно смањује коришћење пестицида, антибиотика, адитива, минералног ђубрива у узгоју биљака и животиња, и

* xmas.maja@gmail.com

у потпуности подржава концепт еколошке равнотеже природног система, док конвенционална производња не поштује све наведене аспекте и принципе.

Како наводе Крањац и сарадници (2017), *USDA National Organic Program (NOP)* дефинише да се „органска” храна производи без употребе већине конвенционалних пестицида, ђубрива направљених од синтетичких састојака или муља отпадних вода, биоинжењеринга, или јонизујућег зрачења, док месо, живина, јаја и млечни производи имају порекло од животиња које не добијају антибиотике или хормоне раста. Пре него што производ добије сертификат који је одобрила влада и означи се као „органски“, врши се преглед газдинства (фарме) на којој се храна узгаја како би се са сигурношћу знало да пољопривредник прати сва правила потребна за испуњавање органских стандарда које утврђује *USDA*. Предузећа која даље прерађују органску храну, пре него што се храна дистрибуира до продајних места или ресторана, морају такође бити проверена и сертификована као органска (*USDA NOP*, What does organic mean?). Наведене разлике представљају основ здраве исхране, безбедне за човека и животну средину. Према *USDA*, органску храну производе пољопривредници који указују на значај коришћења обновљивих извора и очувања земљишта и вода како би побољшали квалитет животне средине за будуће генерације.

Закон о органској производњи Републике Србије наводи да органска производња јесте производња пољопривредних и других производа која се заснива на примени метода органске производње у свим фазама производње, а која искључује употребу генетички модификованих организама и производа који се састоје или су добијени од генетички модификованих организама, као и употребу јонизујућег зрачења, у складу са овим законом и прописима донетим на основу њега („Службени гласник РС”, бр. 30/10).

Органско обрадиво земљиште и органска пољопривредна газдинства

Производња органске хране се великом брзином развија у последњих неколико деценија у читавом свету. Органски сектор у Европској Унији (ЕУ) убрзано се развијао током протеклих година. Према подацима Еуростата, ЕУ-28 је у 2015. години заузимао површину од 11,1 милиона ха гајених према органским принципима, у поређењу са 5,0 милиона ха у 2002. години. У току последње деценије забележен је раст за око 500.000 ха годишње. Без обзира на то што ово представља велико повећање, целокупна органска површина представља свега 6,2 % укупне пољопривредне површине у Европи, које користи 185.000 пољопривредних газдинстава. Већина органске пољопривредне површине (78%) и органских фарми (81%) налази се у земљама чланицама ЕУ које су то постале пре 2004. године (тзв. ЕУ-15), које су заправо највише и утицале на развој овог сектора. У ЕУ-28, 2015. године регистровано је око 306.500 органских произвођача, прерађивача и увозника, од чега највећи део (271.550) чине пољопривредни произвођачи који прерађују и/или извозе органске производе, а који су најактивнији у ЕУ-15. Европске земље које су се придружиле ЕУ од 2004. године такође утичу на брз развој органске производње. Оне су

забележиле годишњу стопу раста од 12% у периоду од 2002. до 2015. године. Органска пољопривредна газдинства су у оквиру ЕУ активна како на пољима и воћњацима, тако и у сектору сточарства. Подаци показују да на нивоу ЕУ оба типа производње региструју позитиван тренд. Подаци показују да пашњаци представљају највећи удео органске области (58%), затим житарице (20%) и трајни усеви (15%). Овце (42%) и стока (34%) су после живине најважнији типови органске производње животиња на европском нивоу. Међутим, у оквиру статистике ЕУ-28 треба поменути и друге врсте животињске производње, као што су свиње (9%) и козе, које у 2015. години представљају 7% органске стоке у ЕУ (European Commission, 2016: 5).

Сједињене Америчке Државе као држава са највећом потрошњом органске хране у свету, такође бележе непрестани раст и развој органске производње. У односу на 2015. годину, број лиценцираних органских фарми у 2016. години бележи раст од 11%, што укупно чини 14.217 фарми. Укупна органски сертифицивана обрадива површина у овом периоду увећана је за 15% што представља 2,0 милиона ha; од тога 54% је под усеви, док 46% чине пашњаци (United States Department of Agriculture: 2017).

Број површина под органском производњом у Републици Србији се сваке године, такође, повећава. Тако, површине под органском производњом у 2012. години, према Републичком заводу за статистику и према Министарству за пољопривреду и заштиту животне средине Републике Србије обухватале су 6.340 ha (0,18%), а у 2015. години 15.298 ha, што представља 0,44% од укупно коришћеног пољопривредног земљишта (Вапа-Танкосић, Лекић, 2018: 628).

Заштита биља у органској и конвенционалној пољопривреди

Заштита биља у конвенционалној пољопривреди углавном зависи од употребе синтетичких пестицида. Насупрот томе, органска пољопривреда углавном се ослања на превенцију и биолошка средства за заштиту биља, као што су ротација усева, здруживање усева, употреба отпорних сорти, спровођење биолошке контроле употребом природних непријатеља штеточина, хигијенске праксе и друге мере (Mie et al., 2017:4). У органској пољопривреди одобрена је употреба одређених пестицида. У ЕУ тренутно је одобрено 385 супстанци које се дефинишу као пестициди, од тога, 26 супстанци могу се користити у органској пољопривреди (European Commission, 2007).

Позитивна искуства заштите биљака које су развијене у оквиру органске пољопривреде могу бити од користи за цео пољопривредни систем. Постоји неколико начина на које пестициди који нису одобрени за употребу у органској пољопривреди могу контаминирати органске производе. Разношење штетних материја приликом прскања, испаравање истих из суседних парцела, непорписна употреба пестицида, контаминација током транспорта и складиштења у пловилима или просторима у којима су претходно складиштени конвенционални производи су само неки од начина контаминације. Такође, од великог значаја је и погрешно етикетирање производа изведено с намером или случајно.

Постојећи системи сертификације и контроле органских производа своде степен контаминације пестицидима на низак ниво, мада се и даље тежи унапређењу и модернизацији система за контролу како би се додатно смањио степен контаминације органских производа (Mie et al., 2017: 6).

Органска храна животињског порекла

У складу са стандардима о производњи органске хране, 60% хране коју унесу биљоједи у органској производњи мора бити у облику суве волуминозне хране такође произведене у складу са органским принципима. У зависности од сезонске доступности органских пашњака, волуминозна храна може бити свежа, сува, или припремљена у виду силаже. Такође, у оквиру органске производње, сваштоједи морају добијати органску волуминозну храну на дневном нивоу, а живина мора имати приступ органским пашњацима. Слични прописи углавном не постоје у конвенционалној производњи. Сходно томе, прехранивање стоке у органској производњи подразумева већу употребу волуминозне хране у поређењу са конвенционалним системима производње (European Commission: Commission Regulation (EC) No 889/2008, (EC) No 834/2007). Наведени органски принципи узгоја стоке и живине, не само да утичу на побољшање квалитета самог меса, већ утичу и на квалитет директних производа животиња (јаја, млеко, млечни производи). Тако на пример, Šrednicka-Tober и сарадници (2016) наводе да анализа крављег млека показује да је садржај укупне количине омега-3 масних киселина у односу на укупан садржај масних киселина, у органском млеку далеко већи од садржаја поменутих киселина у млеку добијеном конвенционалним методама узгоја.

Једна од најбитнијих предности меса које се користи у исхрани људи, добијеног органском производњом, је поред осталих, и минимална концентрација антибиотика. Употреба антибиотика строго је ограничена у органском узгоју, који уместо тога има за циљ да обезбеди адекватне услове за добро здравље стоке и довољно простора да се исто додатно побољша. Претерана превентивна употреба антибиотика приликом узгоја стоке и живине доводи до развоја отпорности микроорганизама на антибиотике, што утиче на здравље људи и самих животиња.

Центар за превенцију и контролу болести у САД процењује да више од 400.000 становника у САД годишње у оболева од инфекција узрокованим бактеријама резистентним на антибиотике из хране. Студије су показале да:

- Употреба антибиотика код животиња које служе за исхрану људи омогућава бактеријама отпорним на антибиотике да се размножавају и достигну веома велику концентрацију;
- Отпорне бактерије могу контаминирати људску храну животињског порекла и на тај начин угрозити здравље људи;
- Ове бактерије могу доспети у екосистем преко измета и урина животиња и тако се ширити на биљне ресурсе, наводњаване контаминираним водом.

Према прописима ЕУ, континуирано превентивно давање лекова стоци у органској производњи није дозвољено. Међутим, болести треба одмах третирати, и терапеутска употреба антибиотика је дозвољена, али интервали између два третмана су дужи него у конвенционалној производњи (Council of the European Union (2007): Council Regulation No 834/2007, repealing Regulation (EEC) No 2092/91).

Производи добијени од животиња старијих од 1 године које су лечене више од три пута антибиотиком у току 12 месеци и производи животиња млађих од 1 године које су лечене антибиотском терапијом више него једном у току 12 месеци, не могу се продавати као органски. Доказано је да је престанак превентивне употребе антибиотика, односно прелазак са конвенционалних на органске принципе узгоја живине у корелацији са смањењем распрострањености салмонеле отпорне на антибиотике (Mie et al., 2017: 12).

Нутритивни садржај производа

Одређивање потенцијалне нутритивне предности органске хране у односу на конвенционалну није једноставан задатак и често је коришћен за компаративне студије које углавном показују сличност у нутритивним вредностима органске и конвенционално узгајане хране. Осим начина узгајања (органско насупрот конвенционалном), бројни други фактори утичу на количину витамина и фитохемикалија (фенола, флавоноида, каротеноида, итд.). Ови фактори обухватају временске услове који утичу на усеве, специфичне услове животне средине који су јединствени за сваку фарму понаособ (микроклиматске особности), стање тла и др. Важан фактор који није узет у обзир у већини објављених студија јесте период током кога су одређене парцеле обрађиване у складу са принципима производње органске хране. Побољшање квалитета земљишта на парцелама на којима је узгајана конвенционална храна, као и смањење количине перзистентних загађивача у земљи захтевају временски период од неколико година, што може представљати значајан фактор за који се претпоставља да ће значајно утицати на исход будућих компаративних студија (Crinnion, 2010: 4).

Потенцијалне негативне здравствене ефекте остатака пестицида у храни не би требало користити као аргумент за смањење употребе воћа и поврћа произведених конвенционалном методом. Сличан садржај нутритијената у органској и конвенционалној храни, такође, не би требало да оправдава употребу пестицида у производњи хране.

Утицај органске и конвенционалне хране и производње на здравље људи

Једна од главних предности производње органске хране јесте ограничено коришћење синтетичких пестицида, која је у складу са стандардима и регулативом ЕУ (European Commission: (EC) No 889/2008, (EC) No 834/2007), што као

резултат даје задржавање ниског нивоа пестицида у храни и самим тим знатно смањује изложеност потрошача пестицидима.

Главни извор изложености популације пестицидима и њиховом штетном утицају представљају њихови остаци у храни. Већина пестицида који су одобрени у органској пољопривреди не представља велики ризик за потрошача са токсиколошког аспекта.

Кумулативна анализа токсиколошког ризика рађена током дужег временског периода у оквиру које су упоређивани органски и конвенционални производи, извршена је у Шведској. Чешћа употреба воћа и поврћа добијеног како конвенционалном, а нарочито органском производњом доводи до смањења концентрације и брже елиминације пестицида из организма. Коришћењем метода одређивања индекса опасности (енг. hazard index), утврђено је да је код одраслих који су конзумирали укупно 500 гр воћа, поврћа и бобичастих плодова дневно, индекс опасности варирао од 0,15, преко 0,021 до 0,0003. Варијације индекса опасности зависиле су од чињенице да ли су потрошачи конзумирали увозне производе узгајане конвенционалним методама, домаће производе узгајане конвенционалним методама, или органске производе. Ово указује да исхрана базирана на органским производима за најмање 70 пута смањује изложеност токсичним материјама (Mie et al., 2017: 6).

Истовремено, узгајање органских култура смањује изложеност пољопривредних радника, који се баве органском производњом, пестицидима и њиховом штетном утицају на здравље и природно окружење. Изложеност пестицидима приликом конвенционалног узгоја култура (тј. изложеност пестицидима на радном месту или услед разношења штетних материја приликом прскања) у вези је са повећаним ризиком од развоја одређених болести. На основу великог броја истраживања, сматра се да изложеност одређеним пестицидима доводи до повећања инциденце обољевања од Паркинсонове болести, дијабетес мелитуса тип 2 и одређене врсте карцинома, укључујући Не-Хочкинов лимфом код одраслих, као и леукемију и лимфом код деце. Ризик од обољевања у дечијем добу директно је повезан са изложеношћу мајке током трудноће, пестицидима на радном месту или у домаћинству, или услед исхране храном контаминираним пестицидима у раном детињству. Пренатални период и рано детињство јесу најрањивије животне доби у погледу изложености неуротоксичним супстанцама и супстанцама које изазивају ендокринолошке поремећаје. Чак и кратка радна изложеност мајке током првих недеља трудноће може се повезати са неповољним дуготрајним ефектима на психомоторни развој детета и на развој секундарних полних карактеристика, као што је и приказано у данској студији о деци радника у пластеницима (Mie et al., 2017: 7). Утицај изложености пестицидима на развој обољења је неоспорив. Преостаје још да будућа истраживања докажу у којој мери изложеност претходи развоју болести.

Утицај конвенционалне и органске хране и производње на екосистем

Високо интензивна конвенционална пољопривреда омогућила је повећање производње хране и других производа, али често на рачун других циљева

одрживости: губитка биолошке разноврсности, агрохемијског загађења, загађења ваздуха и вода, деградације тла и директног утицаја на здравље људи.

Загађење вода (језера, река, мора, подземних вода) настаје као последица директног негативног деловања човека, пре свега у области пољопривреде, али и у другим привредним гранама. Загађење вода може бити директно, путем испуштања токсичних материја у систем вода, или индиректно, када токсини из земљишта нађу пут до водених површина, мењајући њихов квалитет. Природни феномени као што су олује, земљотреси, вулкани, итд. такође могу довести до значајних промена еколошког статуса воде, али акценат треба ставити на људске активности, које трајно угрожавају квалитет ресурса воде (Бјелајац, Дукић-Мијатовић, Дмитровић-Шапоња, 2017:494).

Инсектициди могу угрозити еколошки интегритет водених и копнених екосистема. Упркос широко распрострањеној примени инсектицида на усеви-ма широм света, не постоји свеобухватна процена ризика заснована на подацима прикупљеним на терену која би показала да инсектициди представљају опасност за површинске воде.

Међутим, како показују подаци анализе изложености површинских вода токсичним пољопривредним инсектицидима, откривено је да 52.4% од укупног броја (11.300) измерених концентрација инсектицида премашује прописане дозвољене вредности. Овај налаз указује на то да загађење површинских вода које проистиче из тренутне употребе пољопривредних инсектицида представља велику опасност за биолошку разноврсност у воденим срединама (Stehle, Schulz, 2015: 5752).

Скривени трошкови конвенционалне производње

Трошкови употребе пестицида који се повећавају на рачун њиховог утицаја на људско здравље и ненадокнадиви губици у погледу загађења животне средине су у великој мери подцењени.

Анализа епидемиолошких и токсиколошких доказа довела је до процене да су органофосфатни пестициди токсични по нервни и ендокрини систем са вероватноћом од 70% до 100%. У истраживањима спроведеним 2010. године у ЕУ процењено је да су трошкови лечења обољења изазваних органофосфатним једињењима између 46,8 милијарди и 195 милијарди € годишње (Bellanger, Demeneix, Grandjean, Zoeller, Trasande, 2015: 5).

С обзиром да су органофосфатни пестициди у сличној мери коришћени у већини развијених земаља, претпоставља се да су трошкови неколико пута виши на светском нивоу.

У директној корелацији са конзумирањем органске хране је и промена свеобухватног начина исхране и живота која директно утиче на смањење гојазности, а самим тим и болести гојазности. У 2010. години, процењено је да трошкови лечења болести гојазности код одраслих у САД коштају државни здравствени систем 209,7 милијарди долара. Резултати овог рада сугеришу да се 20,6% издатака државе за здравство у САД троши на лечење болести гојаз-

ности (Cawley, 2012: 227). Осим утицаја на здравље људи који свакако представља кључни проблем, појава бактерија отпорних на антибиотике повећава трошкове здравствених система у свету. Наиме, студије из 2013. године су процениле да у САД проблем резистенције бактерија на антибиотике повећава трошкове за 20 милијарди долара у циљу примене скупљих као и развоја нових антимикробних лекова. Додатни трошкови (35 милијарди долара годишње) отпадају на смањену продуктивност узроковану болешћу запослених (Centers for Disease Control and Prevention, CDC), 2013).

Ако занемаримо здравствени аспект потрошача, а у складу са наведеним чињеницама, можемо рећи да скривени трошкови конвенционалне производње хране далеко премашују наизглед велике трошкове обезбеђивања адекватних услова за органску производњу.

Закључак

Производња органске хране представља област високог потенцијала, који се огледа не само у побољшању квалитета живота и здравља људи, већ и у заштити животне средине и природних екосистема, као и значајном финансијском развоју. Најзначајнији корак у процесу популаризације органске производње представља подизање нивоа свести становништва о значају, природном потенцијалу и користи органске хране у свакодневном животу. Кључна је улога државе и државних институција која се огледа у пружању олакшица и субвенција пољопривредницима. Високи трошкови набавке квалитетног семена, трошкови контроле квалитета и сертификације, знатно веће ангажовање радне снаге су само привидно високи, у поређењу са трошковима насталим употребом конвенционалних метода, у превенцији и побољшању здравља људи. Важно је напоменути и значајан утицај органске производње на заштиту животне средине, који се пре свега огледа у смањењу загађења земљишта и вода пестицидима. Смањење употребе пестицида и антибиотика у конвенционалном начину производње хране може представљати прелазно решење ка органској производњи са најбржим резултатима у области унапређења тренутног стања екологије и здравља људи. Идеалан екосистем у коме су сви чиниоци (сунце, вода, земљиште, биљке, животиње и човек) у оптималној равнотежи и имају позитиван међусобан утицај је будућност којој треба тежити.

Литература:

1. Bellanger, Martine; Demeneix, Barbara; Grandjean, Philippe; Zoeller, Thomas R. and Trasande, Leonardo (2015): Neurobehavioral Deficits, Diseases, and Associated Costs of Exposure to Endocrine-Disrupting Chemicals in the European Union, *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 100(4): 1256–1266.
<https://doi.org/10.1210/jc.2014-4323> (20.4.2018)

2. Bjelajac, Željko; Dukić-Mijatović; Marijana, Dmitrović-Šaponja, Ljiljana (2017): De-vastating of the environmental safety in Republic of Serbia via water pollution, *Oxidation Communications* 40, No 1-II, 486–496.
3. Cawley, John (2012): The medical care costs of obesity: An instrumental variables ap-proach, *Journal of Health Economics*, 31(1), 219-230.
4. Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2013
<https://www.cdc.gov/media/releases/2013/p0916-untreatable.html>
<https://www.cdc.gov/drugresistance/threat-report-2013/index.html> (20.4.2018)
5. Council of the European Union, European Organic Regulations (2007): Council Regula-tion No 834/2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91.
6. Crinnion, Walter J. (2010): Organic foods contain higher levels of certain nutrients, lower levels of pesticides, and may provide health benefits for the consumer, *Environ-mental Medicine*, 15(1), 4-12.
7. European Commission (2007, 2008): Commission Regulation (EC) No 889/2008 of 5 September 2008 laying down detailed rules for the implementation of Council Regulati-on (EC) No 834/2007 on organic production and labelling of organic products with re-gard to organic production, labelling and control.
8. European Commission (2016): Agriculture and Rural Development, Unit Economic Analysis of EU Agriculture). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008R0889> (20.4.2018)
9. European Commission (2016): Facts and figures on organic agriculture in the European Union,
https://ec.europa.eu/agriculture/organic/sites/orgfarming/files/docs/pages/014_en.pdf (20.4.2018)
10. Kranjac, Mirjana; Vapa–Tankosić, Jelena and Knežević, Milena (2017): Profile of orga-nic food consumers, *Economics of Agriculture*, 64(2), 497–514. UDC: 338.43:63. ISSN 0352-3462.
11. Mie, Axel; Andersen, Helle Raun; Gunnarsson, Stefan; Kahl, Johannes; Kesse-Guyot, Emmanuelle; Rembialkowska, Ewa; Quaglio, Gianluca; Grandjean, Philippe (2017): Human health implications of organic food and organic agriculture: a comprehensive review, *Environmental Health*, 16:111 DOI 10.1186/s12940-017-0315-4.
12. Średnicka-Tober, Dominika; Barański, Marcin; Seal Chris; Sanderson, Roy; Benbrook, Charles; Steinshamn, Håvard; Gromadzka-Ostrowska, Joanna; Rembialkowska, Ewa; Skwarło-Sońta, Krystyna; Eyre, Mick; Cozzi, Giulio; Krogh Larsen, Mette; Jordon, Tere-sa; Niggli, Urs; Sakowski, Tomasz; Calder, Philip C.; Burdge, Graham C.; Sotiraki, Smaragda; Stefanakis, Alexandros; Yolcu, Halil; Stergiadis, Sokratis; Chatzidimitriou, Eleni; Butler, Gillian; Stewart, Gavin and Leifert, Carlo (2016): Composition differences between organic and conventional meat: a systematic literature review and meta-analysis, *The British Journal Nutrition, Cambridge University Press*, Br J Nutr., 115(6): 994–1011.
13. Stehle, Sebastian and Schulz, Ralf (2015): Agricultural insecticides threaten surface waters at the global scale, *PNAS*, 112 (18) 5750-5755.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1500232112>
14. The USDA National Organic Program (NOP), What does organic mean?
<https://organic.org/faqs/> (20.4.2018)
15. United States Department of Agriculture (2017): National Agricultural Statistics Service. <https://www.cdc.gov/media/releases/2013/p0916-untreatable.html> (20.4.2018.)
16. United States Department of Agriculture, (2017): National Agricultural Statistics Servi-ce; Certified Organic Survey 2016 Summary.

http://usda.mannlib.cornell.edu/usda/current/OrganicProduction/OrganicProduction-09-20-2017_correction.pdf (20.4.2018)

17. Zakon o organskoj proizvodnji, „Službeni glasnik RS”, br. 30/10.

18. Vapa-Tankosić, Jelena; Lekić, Snežana (2018): Faktori ponašanja potrošača na tržištu organskih proizvoda, *Kultura polisa*, god. XV, br. 35, str. 625-636. UDK 338.43:338.53

THE INFLUENCE OF ORGANIC FOOD ON INDIVIDUAL AND PUBLIC HEALTH

Summary: In the time we live in, we face the problems of preserving the environment, pollution, and global warming daily, which considerably affects the quality of an individual's life and nutrition. Industrialization, the automation of agricultural production, as well as the usage of mineral fertilizers, pesticides, antibiotics, hormones, additives, etc. in the production of food and nutritive products have greatly contributed to all these problems. Raising the community's and individual end user's awareness of the manifold negative ecological, economic, health-related and social consequences leads to greater popularization and consumption of organically produced food. This paper aims at researching the influence of organic production and organic food to people's lives, environment, and society, as well as at establishing the degree to which the pesticides and antibiotics that are used in food production are detrimental to human health. Using the analysis of costs and benefits of producing organic and conventional food, we determine the difference between the food produced in these two ways, as well as the advantages and disadvantages thereof. This paper also explores the so called "hidden expenses" that societies and states need to bear when providing medical care, conducting researches, and treating the diseases caused by exposure of a modern man to the negative characteristics of conventional food production.

Key words: organic food, pesticides, organic production, health

Ⅶ

ПРИКАЗИ

**Приказ књиге проф. др Владимира Н. Цветковића
СОЦИОЛОГИЈА ПОЛИТИКЕ
(Факултет безбедности, Београд, 2018)**

За истински научни дух, а то значи немиран, радознао и критички - дух који је сигуран само у своју сумњу и чији је највећи пријатељ истина, али је истовремено свестан да човек као ограничено биће до ње никада не може потпуно доспети, те да су научни појмови заправо „дефиниције које дајемо тајнама света” (Ђ.Шушњић) - најтеже је (на)писати уџбеник. Уџбеник, по природи своје сврхе, нужно подразумева симплификације. У њему је све јасно, а у стварности је веома мало тога што је заиста јасно, мада се чини да је данас све више људи којима је све јасно и који мисле да све знају. Предајући своје ново дело „Социологија политике” суду научне и стручне јавности, проф. др Владимир Цветковић суочио се, чини се веома успешно, са овим изазовом.

Овај уџбеник чији су рецензенти проф. др Слободан Антонић и проф. др Ненад Цекић, обима 283 стране, написан је у складу са Наставним планом и програмом истоименог предмета који се изучава на трећој години студија на Факултету безбедности. Материја је систематизована у пет основних поглавља, и то: I Појам политике и политичког, II Филозофија и теорија политике, III Политичке идеје, појмови и односи, IV Политички идеали, визије и идеологије и V Политичке идеологије – стицање и управљање моћи. Књига такође садржи и предговор, прилоге и именски регистар.

Уместо релативно кратких, конвенционалних, ритуалних и формалних предговора на какве смо навикли у универзитетским уџбеницима, Предговор Социологији политике (са поднасловом Политика, безбедност, наука) заправо представља својеврсну пролегомену за науке безбедности. Посматрајући безбедност као битно политички феномен још од политичке филозофије Томаса Хобса и његовог концепта друштвеног уговора у оквиру кога се ради остварења безбедности и превазилажења „рата свих против свих” прећутно жртвује део слободе, све до инхерентно кризне модерности са крхким политичким, моралним, светим и световним поретком, Цветковић констатује да је она уни-

верзални историјски феномен који у модерној епохи добија централни друштвени и политички значај захваљујући држави. Савремена фокусираност на безбедност захтева и нове облике знања. Овај утемељени, аргументовани и екстензивни (17 страна) пледоаје надахнуто подржава идеју о потреби за новом врстом знања које се конституише око проблема безбедности, а наслања се на раније етаблиране друштвене науке и њихово прерађивање у ново рухо са перспективом да у неком тренутку постане идеологија. Генеза „идеологије безбедности” иде од изворног учења (политичка теорија)-друштвене визије-институционално посредовање кроз политичке организације и државне институције-државна власт-актуелни политички режим. Ако се целовито разумевање безбедности које полази од анализе узрока настанка безбедносних проблема преко фактора који утичу на њихову рецепцију сведе само на трећег члана ове тријаде – контролу безбедносних проблема (управљање ризицима) - не остаје ништа ни од целовитог и адекватног знања о безбедности ни од адекватне безбедносне политике која би водила остваривању жељеног стања безбедности. Нажалост, када се, макар само овлаш, погледају наставни планови и програми неких академских институција које изводе студијске програме из области безбедности (има их у Србији преко 50 на свим нивоима студија!!!), као и „компетенције” њихових наставника, стиче се утисак да преовлађују „стручњаци” који осим радног искуства у органима и службама безбедности, немају много релевантних академских референци које би биле гаранција да ће курикулуме које су углавном прекопирали са све словним грешкама, реализовати на одговарајући начин. Наставни планови и програми и препоручена литература које су сами „креирали” не заслужују ни коментар.

Предмет првог дела уџбеника је појам политике/политичког у оквиру кога се разматрају различите димензије политике (таленат, занат, професија), а она се ситуира у друштвено-историјски контекст уз наглашавање значајних разлика између предмодерног друштва у коме су политика и политичко деловање део јединствене и целовите друштвено-метафизичке стварности која је имала дубоки унутрашњи смисао/вредности неодвојив од етике и модерног схватања политике у савременом фрагментисаном и „рашчараном” свету „алтернативних чињеница” у коме је победу однела демагогија а морално остало изван политичког. Антички свет у коме су идиоти били изван политике данас је доживео својеврсну инверзију. Идиоти као да су ушли у политику, а паметни пристојни и морални људи су се из ње повукли

Други део књиге односи се на политичку филозофију преименовану у Модерни у филозофију политике у значењу теорија политике која покушава да на научни и вредносно неутралан начин анализира политичке појмове. Различити приступи политици и диференцијација теорија политике заснивају се на идентификацији доминантних вредности: слобода, част, једнакост, правичност итд. Након објашњења односа државе и друштва излажу се политички мотиви (слобода и интерес и морална оправданост интереса), категорије легитимитета и легалитета, и државна уређења (облици) и начини владавине,

У трећем делу књиге разматрају се политичке идеје, појмови и односи, у првом реду правда као основни идеал и мотив политичких заједница (предмо-

дерних и модерних), као и значај односа субординације политичком вођству / елитама, те појмови суверености, политичког ауторитета, конфликта и консензуса.

Четврти део обрађује политичке идеале визије и идеологије - правичност, вредности и врлине и визије теорије и погледе на свет које покрећу појединце у политичком деловању и пружају оправдање за реализацију партикуларних интереса.

Последњи део књиге посвећен је политичким идеологијама, стицању и управљању моћи. Детаљније се излажу идеологије које су заслужна за обликовање савременог политичког дискурса и то основни облици (либерализам, комунизам/социјализам), посредујући (социјалдемократија и конзервативизам), као и екстремни облици политичких идеологија (фашизам и нацизам) и хибридне форме (национализам, поопулизам и фундаментализам). У другом поглављу овог дела објашњава се област политичког простора и организације које делују у његовом оквиру. Детаљније се елаборирају државне институције, јавност/јавно мњење и медији и политичке партије, покрети и (не)формалне групе.

На крају текста уџбеника дата су два прилога која представљају користан подсетник и путоказ. Први је преглед великих ратова и политичких процеса/преврата којји су стварали модерну историју (од „Низоземске револуције” до савремених сукоба у Сирији и Ираку. У другом се даје преглед књига које су одредиле модерно разумевање политике/политичког од Морове Утопије до Фукујаме, Хантингтона и Хобсбаума.

Структура, односно теоријска конструкција „Социологије политике” постављена је у логичком и методолошком погледу ваљано, јасно и прецизно. У целини гледано делови, главе, одељци и пододељци су у адекватним односима међусобно и према целини. У писању ове књиге аутор је консултовао изузетно богату и релевантну библиографију, а књигу је писао јасним и концизним, на моменте архаичним, језиком и стилем. Бројне фусноте које упућују на изворе у којима се детаљније обрађују поједина конкретна питања или се додатно објашњава материја која је предмет излагања корисне су за продубљивање знања о појединим темама

Комплексна природа предмета Социологије политике захтевала је од аутора, поред веома обимног и студиозног рада и изузетно широку филозофску, политичку и правну културу и образовање као и добро познавање историје и опште образовање класичног типа. Једном речју тражило се енциклопедијско образовање, што је данас у време све веће специјализације када људи „знају све више и више о све мање и мање” (тј. о све ужим областима стварности), доста ретко.

Студенти, руковођени прагматизмом у условима утилитарног духа времена, све чешће показују тенденцију да буду људи једне књиге. У случају оваквих уџбеника који су у себи сабрали и дестилисали понајбоље из мноштва књига и уџбеника, то можда и није велико зло. Можда ће студенти којима недостаје неопходно потребно предзнање морати да уложи додатни труд прили-

ком читања ове књиге и припреме испита Социологија политике. Она међутим и није писана да буде „узглавље за лењост мишљења”. Коначно нема широког пута који води у науку (Маркс), а студирање није (или бар не би требало да буде) посао за „комотне” људе. У сваком случају њихов труд ће се вишеструко исплатити, јер ће, спремајући испит из овог уџбеника, поред стицања знања о политици и политичким феноменима, значајно проширити своје укупно образовање и политичку (као и општу) културу.

На основу свега изнетог сматрам да књига „Социологија политике” проф. др Владимира Цветковића представља вредан допринос нашој политичкој мисли и да ће проширити не само фонд теоријског знања студената из ове области, већ и њихову општу и политичку културу и пробудити њихов грађански активизам и друштвену одговорност за добробит политичке заједнице чији су чланови. У том смислу аутор је успео у реализацији задатка који је себи поставио у првој реченици Предговора да „читаоца уведе у свет политике – најпре као посматрача, а онда, зашто не – и као учесника”. Управо због специфичног приступа предмету, верујем да је неће користити само студенти Факултета безбедности, већ и они са Правног, Филозофског и, наравно, Факултета политичких наука. Најзад, на основу властитог искуства из сусрета са овом књигом, сигуран сам да ће и посленици који се у академској заједници баве феноменима који су предмет ове књиге налазити задовољство у подсећању и пронаћи неки нови угодан и/или аспект који им је промакао у студентским данима или истраживачким трагањима. Сасвим у складу са позивом Шарла Жана Франсоа Еноа, француског писца и историчара с почетка 18. века „Они који не знају нека уче, а они који знају нека налазе задовољство у подсећању (*indocti discant et ament meminisse periti*).

ДУШАН ДОСТАНИЋ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 141.7

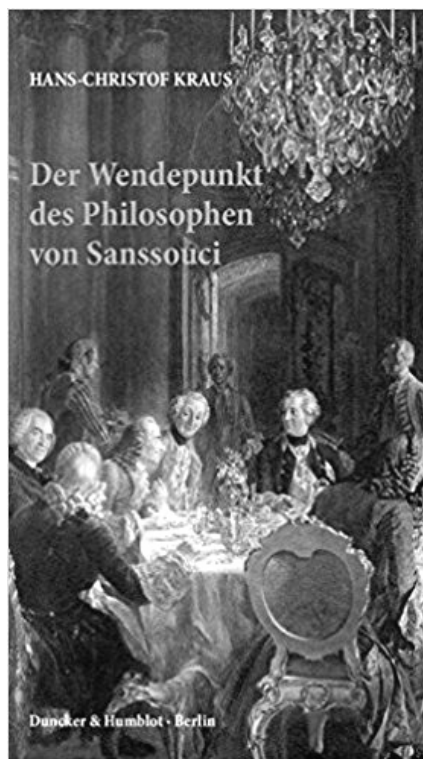
Приказ

Страна: 693-697

ПРЕКРЕТНИЦА ФИЛОЗОФА ИЗ САН СУСИЈА

Приказ књиге: Hans-Christof Kraus, Der Wendepunkt des Philosophen von Sanssouci, Duncker & Humblot, Berlin, 2017, 67 стр.

Фридрих II, касније назван велики, није био обичан владар, него је истовремено био и филозоф, што је у веку у коме је живео било готово једнозначно са припадношћу просветитељству. И сам Фридрих је себе схватао као једног од носилаца просветитељства. Веровао је у разум више него у ауторитет традиционалне вере, у посматрање и искуство више него у спекулације и апстракције, више полагао на јавну дебату него на медитације усамљеника. Био је, дакле, истовремено и краљ и филозоф, што је ретка комбинација, а још ређа ако се има у виду да је као апсолутистички монарх владао моћном и растућом државом, а као филозоф веровао у просвећивање, разбијање сујеверја, глупости и предрасуда. У том смислу његова позиција и његов лик нису само историјска реткост, него средство помоћу кога је могуће схватити шта је просветитељство било крајем XVIII столећа у „простору напетости између процвата света, трезвенос-

ти и ужаса“ (12). У том светлу, аутор, Ханс Кристоф Краус, с правом реферише на формулацију Ханса Фрајера, јер у књизи настоји да докаже да је Фридрих био филозоф који је са просветитељских позиција поставио питање о границама разума. Наиме, Краус настоји да покаже да је најкасније око шездесетих година XVIII код Фридриха дошло до извесне духовне преорјентације (иако не и до лома, нити до окретања од просветитељства) у вези са његовим разумевањем просвећивања као процеса усмереног на превладавање предрасуда и сујеверја (13). Реч је, дакле, о новој позицији унутар просветитељства, једном „просвећивању о просветитељству“ и саморефлексiji просветитељства која је карактеристична за последњи период краљевог живота.

Како би испунио овај задатак, Краус у књизи прати Фридрихов развој, од младости под утицајем филозофије Бејла, Волфа и Волтера, а преко њега Лока и енглеског просветитељства, преко Фридриховог односа према Ла Метрију, критике Холбаха, до наградног питања пруске академије о „варању народа“.

Аутор налази да су централне идеје младог Фридриха дошле до изржаја у његовом *Побијању Макијавелијевог Владара*. Против Макијавелија Фридрих наступа са типично просветитељском идејом поистовећивања врлине и разума: „Врлина треба да буде једини подстицај нашег деловања, јер ко каже врлина каже разум: њих двоје су нераздвојиво међусобно повезани и они ће такође увек остати као претпоставке доследног деловања. Будимо дакле разумни, јер је мало разума („un peu de raison“) оно што нас разликује од животиња“ (22). Већ у раним Фридриховим списима, Краус уочава особеност његовог просветитељства, односно ограниченост важења принципа морала и разума, који у свету политичког важе, али не увек и не апсолутно, те се, када околности то захтевају, морају прилагодити и тумачити у складу са конкретним датостима (23). Самим тим, већ у раном периоду се код Фридриха препознају обриси једног конкретног и реалистичног програма владања. Одатле Краус изводи закључак да је код Фридриха реч о скептичном и прагматичном просветитељству, који просветитељске принципе покушава да практикује што је више могуће, односно колико је то могуће у реалним условима и конкретним оквири-ма, те да за њега просвећивање није било самосврха којој је све остало требало бити потчињено (24-25).

Следеће поглавље тиче се Фридриховог односа према Ла Метрију односно према његовом делу *Анти-Сенека*. Наиме, краљ се никако није слагао са материјализмом и радикалним сензуализмом свог лекара, те је чак из политичких разлога пристао да поново уведе цензуру и да забрани Ла Метријево дело, међутим, као просветитељски филозоф није желео да се дистанцира ни од дела, нити од његовог писца, а из његових писама сазнајемо и то да је сматрао Ла Метријеве радикалне идеје безопасним за јавни морал и политичку свест. Штавише, када је француски филозоф преминуо, краљ је написао пригодан некролог. У том смислу, Фридрих је још увек просветитељ који не осећа потребу да јавно и критички наступа против других просветитеља, чак и када се не слаже са њиховим идејама.

Након две деценије, 1770. године, долази до обрта у краљевом односу према просветитељству, што Краус документује Фридриховим односом према Холбаху. Наиме, јачањем радикалног просветитељства у Француској, које се више није ограничавало на материјализам, него постаје и нескривено атеистичко, односно са јасним политичким изјавама које доводе у питање социјални и политички поредак *Ancien Régime*, мења се и краљев однос према просветитељству. Фридрих Велики је добро познавао идејне струје у Француској и подсмевао се радикалним просветитељима називајући их „сектом“ и „дрским циницима“. Међу ауторе чије идеје пруски краљ није прихватао спадао је и Русо коме је, упркос том неслагању, као кнез Нојенбурга 1762. дао политички азил. Ипак, према Краусу, 1770. година је била преломна за Фридриха, јер су се тада (анонимно) појавила два Холбахова списа *Есеј о предрасудама* и *Систем природе*. На есеј је краљ морао да реагује лично, као неко коме су досадили „васпитачи људског рода“ који се усуђују да легитимним кнезовима издају упутства. У писму Волтеру и сам Фридрих каже да се променио од када је читао једно такво дело (*Есеј о предрасудама*) и да је дошло до прекретнице у његовом мишљењу (40-41). Реч је о томе да док је просветитељство било умерено и скептично и док није правило пројекте свеобухватних социјалних и политичких промена, краљ, који је истовремено био и филозоф, се слагао са просветитељима и својски подржавао њихов рад. Али, када су ствари отишле предалеко и када су филозофи, као Холбах, на све стране нападали монархију и захтевали револуцију, односно тврдили да све постојеће религијске и политичке институције почивају на предрасудама, Фридрих је почео да се пита о условима и границама просвећивања. Заправо, исте године краљ је анонимно објавио спис у коме у оштрој форми и не без полемичних тонова детаљно критикује Холбахов *Есеј*. Централни моменат ове критике је питање схватања човека, при чему Фридрих Холбаху замера наивност и испразну везу да се предрасуде, грешке и сујеверје могу потпуно и једном за свагда избацити из људског света. Чак и када бисмо их се неким чудом могли потпуно ослободити, оне би се вратиле, сматрао је пруски краљ (42). Он је такође написао и критику *Система природе*, али је одлучио да то дело остави необјављено, јер као краљ није желео да због појединих места „плаши страшљиве и шокира побожне“ људе (45). У овом необјављеном спису Фридрих највише пажње посвећује оповргавању Холбахове критике монархије и његових револуционарних захтева. Управо на том месту, сматра Краус, уочава се промена у Фридриховом мишљењу о којој је и сам говорио. Наиме, материјалистичко и отворено атеистичко просветитељство је постало политичко, што у Ла Метријевом спису није био случај, барем не експлицитно. Ако су политички импликације Ла Метријевог дела још пре двадесет година деловале безопасно, сада су Холбахови списи били претња поретку, јер су директно и фронтално нападали монархију и пропагирали револуцију. Управо тиме се, наставља Краус, променио и Фридрихов поглед на просветитељство. Из просветитељства се развила грана која није више била позитивна, и која није више подржавала напредак ума, него је разбуктала морално и политички деструктивне снаге. Стога се и краљ нашао изазваним да се тим поводом и сам јавно огласи, што раније у тој форми не би учинио (48).

Посебну пажњу Краус посвећује и наградном конкурс пруске академије из 1780. године са питањем да ли је допуштено да власт вара свој народ, када је то за њихово добро. Догађај је значајан како због тога што је сам краљ предложио овај конкурс, тако и због расправе која је након тога покренута, а у којој се водила дискусија о томе шта је просветитељство, шта је његова суштвина, које су његове претпоставке, његов обим и границе, односно које су користи или штета просветитељства и просвећивања. У тим расправама, као уосталом већ при конкурс, постала је јасна подела у оквиру просветитељства на умерену (углавном немачку) и радикалну (претежно француску струју). Од значаја је и резултат конкурса, односно соломонско решење према коме су додељене две награде – једна за позитиван и једна за негативан одговор – чиме је академија успела да задовољи Фридриха и као краља и као филозофа. Ова саморефлексивна међу водећим просветитељима, ово „просвећење о просветитељству“ које је отпочело наградним питањем било је, сматра Краусу, сасвим у складу са Фридрихом и његовим идејама, будући да је он након своје прекретнице под утиском радикалног просветитељства био посебно заинтересован за питање граница просвећивања. Заправо, након 1770. године код Фридриха се све више опажа снажније отржење по питању одређења просветитељства у целини. Он је све скептичнији (чак саркастичан) према претпоставци да ће се у догледно време моћи рачунати са просвећењем највећег броја људи. Заправо њему је сасвим јасно да напори појединачних професора и просвећених људи неће никада довести до укидања предрасуда и сујеверја.

Аутор сматра да је прекретница код Фридриха дошла касно, иако је од раније била припремљена – краљ је прешао у офанзиву тек када су просветитељи од борбе против метафизике и цркве напредовали до напада на политичке установе (Дилтај) – између осталог и зато што је пруски краљ био одвећ заслепљен утицајем француске културе и њиховог просветитељства да би могао да у правој мери уочи и оцени и његове опасне стране. За претпоставити је, такође, и да је сувише веровао у отпорност и неупитне користи постојећих политичких институција да би уочио опасности које су им претиле од фронталног напада, на пример Холбаховог (60). Он је опазио духовни немир у духовном животу свог времена, али није препознао његов значај, нити претњу коју је тај немир представљао за *Ancien Régime*. Границе просвећивања Фридрих је видео у немогућности да се стварно просветли „велика публика“, иако одатле није извео закључак да већини људи треба ускратити благослов просвећености, и ограничио се само на то да у мору људских грешака и заблуда сузбија само оне које су стварно штетне за друштво, а да не дира и толерише оне које нису штетне или су можда чак и корисне или пријатне. Заправо, најважнији циљ просвећеног политичког деловања за Фридриха се састојао у томе да се људи науче толеранцији, јер се њоме одржава друштву неопходан мир – који је темељни услов сваке просвећености. У Фридриховом случају, толеранција се односила и на оне који заступају не само погрешна него и опасна мишљења. Он свакако јесте забрањивао неке књиге које је сматрао за опасне, али никада није користио државну моћ против њихових писаца. У складу са тим, он је у извесном степену и у касним годинама, након прекретнице, остао уверен у позитивни значај и благотворно дејство јавних дебата.

У том смислу, Краусов закључак је да је Фридрих настојао да се помоћу умереног просветитељства бори против радикалног крила, што се временски поклапа са његовим настојањем да се одреде услови и границе просвећивања, односно са једном просветитељском саморефлексijом. Самим тим, Краус, насупрот оним истраживачима који Фридриху оспоравају просветитељски па чак и филозофски карактер, односно који код њега уочавају несклад између његових списа (који се сматрају за самоинсценацију пред европском јавношћу) и политичке праксе, инсистира на томе да је пруски краљ припадао просветитељству. Заиста, ако се под просветитељством подразумева искључиво његово радикално крило, као аутентично и стварно просветитељство, Фридрих, већ због свог забране књига или критике Холбаха у том кругу нема шта да тражи и у најбољем случају може конкурисати за звање „конвенционалног просветитеља“. Међутим, онда и Томазијус, Волф или Менделсон тешко да се могу назвати просветитељима, те се поставља питање да ли је уопште постојало немачко просветитељство. Ипак, ако је просветитељство шире од овог радикалног круга (које је и у оно време било релативно слабог значаја), тада је Фридрих без сумње био значајан представник просветитељства, али представник који га не прихвата слепо и нерелективно, него води рачуна о условима и реалним могућностима. У том смислу, Краус свој спис завршава позивањем на Канта, који је у свом чувеном чланку *Шта је просветитељство?* доба просветитељства назвао столећем Фридриха.

Краусова књига свакако заслужује пажњу не само зато што настоји да за Фридриха Великог сачува име великог државника, него и зато што се овде поново подвлачи да је он представљао и значајног филозофа односно просветитеља и то у време када критике на његов рачун постају чешће него похвале. Такође, овом књигом аутор настоји и да историзује Фридрихову мисао, односно да је смести у временски контекст те да укаже на моменат промене у његовој мисли. Ипак, поставља се питање да ли је заиста баш реч о промени и „прекретници“, будући да и сам аутор каже да је она „дуго припремана“. Нажалост, ово питање није детаљније размотрено, што се, уосталом, не би ни могло очекивати ако се има у виду да је реч о књизи која је настала на основу једног предавања које је проф. Краус одржао у Сименсовој задужбини.

ПРВА ФИЛОСОФИЈА И СВЈЕТОВАЊЕ СВИЈЕТА

Александар М. Петровић, Прва философија, Међународни центар за православне студије/Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица/Центар за византијско – словенске студије Универзитета у Нишу, Ниш, 2017, стр. 378.

Слично као у животу што његови почеци на својеврстан начин преодређују укупно живљење човјека, тако и почеци философије на особен начин преодређују путању њеног повијесног постојања и развоја. Квалитет, издашност и задати смјер тих изворних проблемсака људског ума и размишљања на неизбрисив начин утискују свој печат у цио потоњи рад и напор философије. Као чиниоци људске мислености они каналишу врсту и начин философских размишљања и постављања питања. Тим прије и више што су философски почеци и у погледу духа и проблемске супстанце и садржаја присутни у временском животу философије. А у реалном ходу тог живота долази до низа промјена и преображаја који изазивају слабљење почетних и првобитних импулса прве философије, њихово прекомпоновање и преобличавање. Те промјене и преображаји, почев од оних условљених историјским околностима и потребама људског свијета живота и културе, преко оних изазиваних духом саме философије и њеног кретања кроз вијекове и времена, па све до интерних особености самог проблемског поља, знају изазвати и позитивне повратке и оживљавања исконских покрета и питања који озрачују и на свој начин подмлађују саму философију. Упркос томе што се повијесним животом мијењају и појавни облици, примарна надахнућа и епистемолошки задаци философске умности. Посебно су модерно доба и токови савремене мисли и живота допринијели томе да философија направи отклон од својих изворних и првобитних стремљења, теоријских настојања и сазнајних интереса.

Имајући у виду те преображаје и тај отклон философије од изворних питања и проблема, те првобитних теоријских импулса и амбиција философије, Александар М. Петровић предузео је у својој књизи *Прва философија* научно

легитиман и философски потребан покушај расвјетљавања како тих преображајних токова унутар саме философије и њене проблематике, тако и подухват мисаоне реконструкције кључних аутора, преломних тренутака и тачака тих повијесних преображаја. Поред тога он је успјешно разоткривао како значење и еволуцију значења основних појмова и проблема философије као метафизике, односно као прве философије, тако и скривену ритмику саме философије и повијесне свијести човјека. Мислећи из хоризонта „јединства света историјске стварности“ он је у своме дјелу зналачки указао на повезаност проблемских размишљања саме философије са унутрашњим токовима људског свијета живота, смисла и значења. Промишљање основних појмова метафизике на тај начин оживјело је изворни патос и првобитне потребе философије као аутентичног мисаоног искуства и сазнања свијета и људског постојања у њему.

Књига *Прва философија* Александра М. Петровића саздана је из два дијела, разуђених на седамнаест поглавља неједнаке дужине, садржаја, списка релевантне литературе на неколико класичних и савремених језика, апстракта на српском и енглеском, језику, сажетака на руском и енглеском језику укупне дужине 378. страница. Носећи дијелови књиге, разуђени фино идентификованим поглављима, добро су укомпоновани и структурално постављени, тако да као цјелина представљају складну научну цјелину типа монографске студије о првој философији као метафизици и основним проблемима те философије од њених почетака код пресократовских философа па надаље до философија савременог доба. Садржајност и проблемско богатство књиге прожети су снажним мисаоношћу аутора и завидним умијећем херменеутичког разумијевања и тумачења значењских склопова. Повијесни пресјек еволуције значења основних философских појмова и постепеног отклона од тих појмова, који поспјешује и пад теоријског самопоуздања философије, представљен је на свој начин и кроз изрицање наслова носећих поглавља књиге. Тако прво поглавље разматра „појам битија у онтолошком јединству и разликовањима“, друго промишља „околности опстанка битија као суштину и прирок“, треће прати дијалектику и протологику „прве философије сходно теолошкој усиологији“, четврто расвјетљава философске и теолошке видове „разумијевања постојећег у преломном периоду“, пето расправља „мишљење битија“ и онтологију „свјетовања свијета“, шесто излаже модерне „медитације из позних средњевијековних окупљања битија на хоризонтима тзв. новог свијета“, док седмо поглавље мисли „јединство свијета као добро и његова оглашавања“. У другом дијелу књиге аутор расправља сложени и разуђени склоп питања посвећених дијалектици бивствовања, идентитету и разлици у философском утемељењу, савременим мисаоним настојањима „око практичног утемељења значења света живота“, мудрости прве философије, њене везе и улоге у савременом образовању, њене неразумљивости и сл.

Важно је имати у виду да је Александар М. Петровић своју књигу *Прва философија* мислио и написао из хоризонта пуне свијести о значењу предметних питања и проблема, улози прве философије у философији као таквој и критичности искуственог и мисаоног контекста савременог свијета и философске ситуације из које сви ми данас мислимо. Ако ни ту ситуацију не разу-

мијевамо и не тумачимо на истовјетан начин и то је знак наше мислености. Ту нашу генералну савремену ситуацију, као неку духовну ситуацију времена, речено Јасперсовим језиком, дијагностификовао је и промишљао и аутор *Прве философије*. У њене одлике по њему спада и то да савремени философи сами избјегавају метафизику и бављење дубоким и тешким питањима прве философије. То је случај како због отклона философије од битних питања прве философије и метафизике кроз модерна и савремена мисаона кретања као што су позитивизам, постмодерна, доконструктивизам различитих типова и сл., тако и због неметафизичког расположења и *замора духа*. Бројне унутрашње и ине чиниоце који су уродили таквим нерасположењем према метафизици и замором духа налазимо расвијетљене у овој књизи. Свој суд по том питању Александар М. Петровић изрекао је и сљедећим умјесним расуђивањем. Оно гласи. „Вријеме постмодерне прилагодило је, пришавило и глајхшантуговало, тј. адаптирало планету на стање неодговорности, на оно што се дешава и на духовном плану, кроз медије и глобалне комуникације, у уобичајавању више виртуелних стварности са својом методом симулације, посебно кад је ријеч о изазовима савремене политике и идеологије, што почива на свемоћи новца и утилитарности. Налазећи се у виртуелном свијету са виртуелним тијелом и нарастајућом виртуелном свијешћу, све смо удаљенији од реалног свијета и све мање свјесни подвојености реалног и виртуелног, дајући овом другом несумњиво предност. Ако је све могуће, ако је све што постоји једнако вриједно, ако у умјетности више нема великих и малих дјела, већ су поравната, тада нема ни одговорности. Наступајући дисконтинуитет са преовладавањем тежњи ка оној врсти мудрости која може да се посједује, показује људске слабости посрћућих људских знања у шкрипањима и цврчањима. Посљедице су евидентне у аутодеструктивности понашања, са пратећом сујетом идеала надљудскости, неоренесансно недовршеног и несазрелог човјека, који би чекићем ријечи револуционарно да прекује вриједности. У свим епохалним окретима и обртањима вриједности једино је напредовала нечиста савјест према самовласности са повишеним тоном, док је јењавала или била спутавана до ућуткивања ријеч разума у праву да се испољи“¹.

Сложеност проблемског склопа и претходно расуђивање указују нам на деликатност времена и проблема које књига расвјетљава, настоји да разумије и протумачи у битним димензијама значења самих појмова философије и њене самосвојне животне ритмике. Како се прва философија мисли као теоријска философија која „вибрира између могућег и стварног“ и као „наука која се конституише с обзиром на суштину и начела“, па је као таква и „спекулативна“, онда у њена питања и проблеме спадају, између осталих, питање Бога, свијета, човјека, кретања, природе, суштине, бића, битија, бивствовања, континуитета и дисконтинуитета, јединства, материје, супстанције, сврхе, субјекта, времена, простора, стварања, узрока и првих узрока, једнога, искуства, добра, духа, енергије, савршенства, почела, идеја, дијалектике, категорија итд.

¹ Петровић, М. Александар, *Прва философија*, Међународни центар за православне студије, Ниш/Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица/Центар за византијско – словенске студије Универзитета у Нишу, Ниш, 2017, стр. 28.

Сучељавајући се са таквим и њима сродним питањима, сагледавајући и расправљајући их на зналачки и проницљив начин, у тескту који сили читаоца на пажљиво читање и хватање предметних значења и мисли аутора, Александар М. Петровић је обавио тај пресложени и презахтјевни истраживачко – научни и херменеутичко мисаони посао кроз дијалогско посредовање и разјашњавање философских погледа истакнутих представника, или опонената, прве философије почев са Платоном, Аристотелом, Августиним, светим оцима богословима, преко Декарта, Хегела, Шелинга и других па закључно са Хусерлом, Хајдегером, Квајном, Деридом, Левинасом, Флоренским, Лосевим, Иљином... Пружајући више него што на први поглед изгледа и што сам наслов открива, књига *Прва философија* представља како у садржинском тако и у сазнајном смислу значајно научно остварење. Она је саздана из више компоненти и значењских склопова који се међусобно мијешају и преклапају. Својим предметним пољем и философском грађом она плијени и терети људску мисленост и тиме што њени појмови, чије се значење и утицај покушавају докучити и разјаснити кроз мукотрпни интерпретативни подухват, приказује како у њиховом поријеклу и улози у појединим философијама, тако и у њиховом животу у философији и повијесним временима. Одважност и тегобе изрицања изворних и темељних питања, скопчаних са тешкоћама проницања загонетног устројства свијета и људског пребивања у свијету, које испољава аутор и са којима се успјешно носи, показују да књига *Прва философија* Александра М. Петровића представља не само вишеслојни интерпретативни и тумачењски подухват, већ да нуди и особену врсту виђења метафизичког догађања као свјетовања свијета. А до тог свијета и свјетовања свијета, чини се да је аутору првенствено и стало. Стога су на одређени начин велика питања Бога, свијета и човјека стављена у видокруг питања о свијету и искуства свијета и бића, које нам открива и које се открива у метафизици као првој философији од њених почетака све до нашег времена. Живо судјелујући као философ у свом мисаоном раду писац показује како свијет свјетује у философским појмовима и како ови са своје стране потпомажу свјетовање свијета. Здруживање философске мислености са субјективним и битијним чиниоцима има за посљедицу својеврсну ангажовану философију која није равнодушна ни према истини ни према љепоти, складу, смислу, добру, врлини и другим племенитим вриједностима. Овом књигом Александар М. Петровић указује на оно што многи философи заборављају и потцјењују, наиме истину да мисао и сазнање, уколико су изворни и збиљски, нису никада равнодушни према бићу и самој ствари.

У сазнајне и дијагностичке домете књиге *Прва философија* спада и то што она, понирући у питање битка као историје догађања и указујући на повијесни карактер сваке свијести и мисли, поимајући битије у видовима повијесног свјетовања свијета, указује на утицај епохалне свијести на судбину метафизике и њене спознајне задатке. Још више то што она тематизује метафизичка питања философије и метафизике у нашем добу као добу владавине технике и позитивне науке, које су здружени противници метафизике и сваке изворне и прве философије. У том смислу стаје у одбрану метафизике и прве философије уопште, али и установљује евидентни неуспјех „посебних наука да објасне смисао постојања и свијет независно од метафизичких становишта“.

Тај научни неуспјех условљен је чињеницом да управо „метафизика од почетка залази у настанак ствари, али исто тако и у могућности, као и оквире сазнања свијета и свега што у њему јесте и бива“. Та реafirмација метафизике, метафизичких питања и прилаза стварима, на којој по мом расуђивању Петровић здружно ради у својој књизи, то јесте реafirмација прве философије и импулса философирања, доприноси реafirмацији и оживљавању теоријских и сазнајних настојања философије саме у времену у коме је она спутана у тим својим настојањима. Како и колико је та спутаност утицајна у нашем добу свијетлиће он и следећим ријечима: „Искуствовање појма свијета који се мисли, међутим, као да је толико занемарено у савременим философским разматрањима, да је сваки покушај његовог обнављања исто толико тежак, колико и риједак. То је због тога што су се у наше вријеме суштина и привид толико приближили и испреплетили, до изазивања очајања, да су сви основни појмови старе прве философије вишеструко оспоравани, а нови толико прилагођени потребама модерних позитивних наука, да је пробој кроз слојеве њихових садржаја више него тежак и мукотрпан. Сам појам метафизике током времена постао је синоним за занесењаштво и научно застрањивање и у генералном и у специјалистичком виду, тако да је створена атмосфера у којој и само њено спомињање унапријед изазива подсмјех“².

Насупрот овој посве исправној дијагнози савременог стања духа и односа према првој философији, аутор *Прве философије* залаже се за ослобађање „првобитног ума у нама“ као нашег „правог ума“, који и јесте заправо „изразито теоријски“ и такав да баш „у теоријском одношењу достиже највеће постигнуће егзистенције“. Особен квалитет ове књиге представља и то што аутор настоји да домисли и догради појмове метафизичке философије, да их унаприједи и афирмише, дубоко свјестан животности философских проблема и значаја прве философије као такве како за науку и сазнање тако и за пуну самосвијест и самопознање човјека самог. То расвјетљавање и самопознање човјека самог дешава се у свјетовању свијета, чији узоран облик тумачења Александар М. Петровић налази у изразито свјетовној и блиставој философији Еугена Финка.

Расправљање и расплитање замршених питања и проблема, поља значења појмова прве философије на одређени начин преодређује и језички израз у књизи. Не мање и легитимност и успјешност интерпретативног подухвата и мисаоних проницања. У књизи *Прва философија* ауторово умијеће да кроз сложени интерпретативни подухват и дијалогско посредовање мисли и увида, ненаметљиво и дискретно изложи и своју визуру ствари, ефектно је подржано завидном вјештином мисаоног расвјетљавања појмова и кретања међу њима, док нам мисаони набој књиге посвједочује да философски рад јесте судиони чинилац у збивањима у свијету и смисленом свјетовању свијета. Језик којим аутор пише није једноставан, па од читаоца изискује крајње пажљиво читање и умни напор, који су додатно захтјевнији због неких далеких мисаоних повезивања и, може бити, недоречених увида. Поред тога, не морамо се увијек по свим питањима сложити ни са његовом визуром ствари, логиком интерпретације и процјењивања домета појединих философија ствари метафи-

² Петровић, М. Александар, *Прва философија*, стр. 313.

зике и прве философије. Чини се да је проблемско поље и примарно питање тражило увођење у причу и философа попут Ђордана Бруна, због његовог доприноса развоју философске терминологије, или, на примјер, великог српског метафизичара Бранислава Петронијевића, чија философија представља, по моме расуђивању, тврди логички и научно засновани подухват заснивања метафизике у савременом добу, и саме метафизике свијета и бића таквих квалитета и профила какве нећемо наћи ни у једној другој савременој философији. Могла би се, мирне душе, проширити и листа заклетих противника прве философије и метафизике савременим логичким позитивизмом или емпиризмом, структурализмом и деконструкцијом, аналитичком философијом и критичком теоријом друштва на челу са Адорном, која стаје у опозицију према свакој философији идентитета, извора, супстанције, система, поријекла, свакој метафизици и онтологији... Намеће се утисак да је и тумачење појединих савремених философија из хоризонта питања и брига прве философије и метафизике, рецимо оне Николаја Хартмана и, посебно Мартина Хајдегера, понешто упитно и једнострано. Чак и ако је двозначно, настојање Хартмана да оживи онтологију, омогући јој нове стазе и кроз критику старе онтологије и метафизике заснује своју критичку аналитичку онтологију, или Хајдегера да егзистенцијалном анализом тубића заснује егзистенцијалну онтологију и философски легитимише свако промишљање битних проблема философије, подастирући основе тзв. регионалним онтологијама, те да тако философски заснује и легитимише такође и научно истраживање, тешко да је умјесно сумњичити за начелно противметафизичко нагнуће. А то што позни Хајдегер промишљањем суштине метафизике и технике разобличије двосмисленост модерне метафизике субјективности и субјекта, оваплоћене у савременом научно – техничком свијету, па тражи излаз у превладавању и прегоријевању метафизике, прије представља израз философске самосвијести и познања природе савременог свијета. Мени заправо изгледа да је Хајдегерово настојање у егзистенцијалној анализи тубића и ревитализовање питања о смислу битка или битија ношено примарним стремљењем да се ослободе искуствени и мисаони хоризонти за изворно искушавање и промишљање свијета и бића, којим је, како ми изгледа, склоно и ауторово промишљање свијета и свјетовања свијета подстакнуто Финковим расвјетљењима.

Све у свему, независно од ових узгредних рефлексција о неким појединоцима и не без емотивне привржености проблематици и првој философији и метафизици, дужан сам да кажем како *Прва философија* Александра М. Петровића представља прворазредно научно остварење и философски догађај у српској философији. У њој она, иако својим философским квалитетом и сазнајним донетима надмашује њене оквири, пружа крајње потребан допринос како афирмацији и разумијевању природе прве философије и теоријске философије уопште, тако и дисциплинарном богаћењу саме философије. Озбиљношћу свога прилаза, значајем проблема које расправља и философском и научном темељношћу њиховог тумачења, као и понудом ауторске визије ствари, она оснажује самосвијест философије и охрабрује њена прегнућа у магловитом и немисленом свијету.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

- I. ПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ
- II. ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА
- III. ПОЛИТИКА И КУЛТУРА
- IV. МЕДИЈИ, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО
- V. ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
- VI. ПРАВО И ФИНАНСИЈЕ
- VII. ПРИКАЗИ

THE CONTENT

- I. POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS
- II. HISTORY AND POLITICS
- III. POLITICS AND CULTURE
- IV. MEDIA, POLITICS, SOCIETY
- V. ECONOMY AND SOCIETY
- VI. LAW AND FINANCE
- VII. REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005